

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

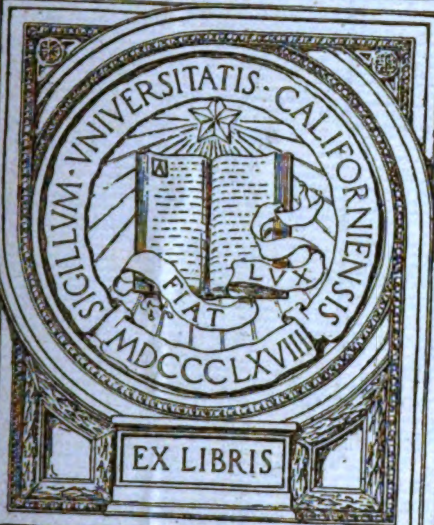
UC-NRLF

B 3 640 314

GIFT OF
HORACE W. CARPENTIER

EX LIBRIS

730
3582
YN2

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 60, 74, 88, 97, 130, 144, 159, 169,
203, 226 and 263.

THE TAITTIRIYA A'RAN_YAKA

OF THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SAYANACHARYA.

EDITED BY

RÁJENDRALÁLA MITRA,

*Honorary Member of the Royal Asiatic Society of Great Britain and
Ireland, and of the Physical Class of the Imperial Academy of Sciences,
Vienna; Corresponding Member of the German and of the American
Oriental Societies, and of the Royal Academy of Science,
Hungary; Fellow of the Royal Society of Northern
Antiquaries, Copenhagen, &c., &c.*

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1872.

100

TO THE
ASSOCIATION

50158
144

तैत्तिरीयारण्यकम्

सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम् ।

श्रीराजेन्द्रलाल-मित्रेण परिशोधितम् ।

कलिकाता-नगर्यां

वाण्टिह-मिषन्-यन्त्रे मुद्रितमभूत् ॥

शकाब्दाः १०८२ ॥ सं० १८०१ ॥

CARPENTIER

INTRODUCTION.

Vedic writings are generally divided into two classes, poetical and prose, or hymns and rituals. They bear the distinctive names of *Saṅhita* and *Bráhmaṇa*, and embrace the whole circle of the Vedic cultus. This classification, though generally correct, is, however, by no means strictly so. Prose compositions occur as frequently among the poetical parts, as poetry among the prose divisions, and the subjects are diversified by legendary, theological and other disquisitions. Each of these two classes of composition has, besides, appendices which are of a more miscellaneous character, treating principally of theology, but by no means excluding hymns, rituals and legends. They bear the generic names of *Āraṇyakas* and *Upanishads*, and are more abundantly met with in the *Bráhmaṇas* than in the *Saṅhitas*. The *Īś'a* is the only Upanishad and the *Āraṇyaka Saṅhita* and the *Āraṇyagána* the only *Āraṇyakas* known to belong to a *Saṅhita*; the former attached to the *Vájasaneyi S'ákhá* of the White Yajur Veda, and the latter to the *Sáma Veda*. All the rest belong to the *Bráhmaṇas*. The *Atharva* affords the highest number of Upanishads, and the *Rig* the least.

Of the *Āraṇyakas* the total number is small; there being only two attached to the *Rig*, the *Aitareya* and the *Kaus'itaki*; two to the *Yajus*, the *Brihadáraṇyaka* and the *Taittiriya*; and two to the *Sáma Veda*. The *Artharva* has none. The total number of the Upanishads exceeds a hundred; but a good many of them are apocryphal, and most of them are alleged to belong to the *Atharva*.

As appendices to the Vedas, both the *Āraṇyakas* and the Upanishads are regarded as integral parts of those works—sacred and inspired, and claiming the same respect as revealed authorities

on religion which the Sañhitás and the Bráhmaṇas do. They all repudiate human authorship, and trace their origin to the first-born divine Bráhmā. As parts of the Vedas, they are also acknowledged by the faithful to be eternal and uncreate. It may be naturally supposed that the authors of the different portions of the Vedas to which the Áraṇyakas and the Upanishads are attached, were, likewise, the authors of those appendices, as for instance the Brihad Áraṇyaka, which, forming a part of the Satapatha Bráhmaṇa, must be due to Yájñavalkya, to whom that Bráhmaṇa is attributed ; but inasmuch as those authors are only acknowledged to be the first *seers*, *i. e.*, persons to whom partioular hymns were first revealed, and not authors in the sense in which Páṇini is said to be the author of his grammatical aphorisms, they afford us, even when known, and as regards the Bráhmaṇas they are mostly unknown, little matter for any historical deduction. It is obvious, however, that the bulk of the Upanishads are not the compositions of the authors of the Bráhmaṇas and the Áraṇyakas to which they are attached ; and the Áraṇyakas are also probably due to authors different from those of the Bráhmaṇas to which they belong.

Thus far the two classes of appendices bear a close similitude to each other as portions of the Vedas. But in other respects they are widely dissimilar. As literary compositions they are in many respects markedly different, not only from each other, but also from the Sañhitás and the Bráhmaṇas. The Áraṇyakas, with the exception to be hereafter noticed, are written in a language and style which, though primitive and simple, are nevertheless considerably more recent than those of the Sañhitás. Compared to the Bráhmaṇas, they appear to bear unmistakable marks of a later origin, though the bulk of them cannot in language be at all distinguished from the Bráhmaṇas, showing that though later, the interval between the Bráhmaṇas and the Áraṇyakas was not great. The Upanishads, on the other hand, are composed in a refined and more cultivated style, which appears to represent a point midway between the ancient and the modern

Sanskrit, with a leaning perhaps in the cases of the more authentic Upanishads, to the Vedic form. Certain it is, that modern Sanskrit paṇḍits of Bengal, who have not studied the Vedas, find it far easier to read and understand the Upanishads than the Āraṇyakas. This is, doubtless, to a certain extent owing to their being familiar with large extracts from the Upanishads in the Vedānta and other current works, but much is likewise due to the collocation of their words and the construction of their sentences being more in consonance with the rules of modern grammar. Exclusively Vedic forms and words are, besides, much more predominant in the Āraṇyakas than in the Upanishads.

Judged by their subjects, the two appendices or even more pointedly different. The Āraṇyakas, with the exceptions before alluded to, are all but purely liturgical, treating of ceremonials which have not been included in the Brāhmaṇas, or offering explanations and illustrations with reference to rites already there described, but not so fully as they should have been. Not unoften do they enter into discussions regarding particular topics of liturgical interest which require elucidation, though the rites to which they refer do not form a part of their subjects. In short, they form supplements to the Vedas, and are intended principally to supply their omissions. Whereas the Upanishads are totally independent of the texts to which they profess to be appendices, and evince no compunction even to openly condemn the ceremonials they teach as worthless, and unworthy the attention of wise men. They are in fact rivals which inculcate a new doctrine of salvation, and not subordinates or co-labourers working for a common object. Thus, for instance, while the Chhāndogya Brāhmaṇa supplies the mantras for the celebration of the marriage rite, the Upanishad of that name, which professes to be the last eight chapters of that work, declares that the three Vedas, *i. e.* the Saṅhitas and the Brāhmaṇas, are insufficient to afford true knowledge, and that those who wish for salvation should, forsaking them, resort

to the Upanishads for help.* The Mundaka describes the knowledge of the Vedas as “secondary” or “inferior” (*aparā*), and that of the Upanishads the highest (*parā*).† The Taittirīya Upanishad, which forms the 7th, 8th and 9th chapters of the *Āraṇyaka* of that name, in the same way condemns the teachings of the Vedas, not excepting that of the first six chapters of the work of which it forms a part, to lead the student on to an intellectual form of worship, in which Indra, Vāyu, and Agni yield their places to Mahābrahma, and the oblations and offerings of the Vedas to reflection, contemplation and meditation.

The exceptions above adverted to refer to the *Āraṇyagāna*, and the *Āraṇyaka Saṁhitā* of the Sāma Veda. The first consists almost entirely of hymns taken from the Rig Veda Saṁhitā and set to music for the purpose of being chanted or sung in forests, but it has none of the characters of the *Āraṇyakas* strictly so called. It is probably on this ground that Professor Max Müller says that the Sāma Veda has no *Āraṇyaka*.‡ If this argument be held valid, still I do not see how the second, the *Āraṇyaka Saṁhitā* of that Veda can be excluded. That work is not made up of pure hymns, but of legends and matter very similar to what occur in the *Āitareya* and the *Taittirīya Āraṇyakas*. Besides, according to Śāyaṇa, the *Āraṇyakas* are intended for persons who have retired from the busy scenes of every day life, and adopted the condition of *Vānaprasthas* or hermits. He says, “From the circumstance of their being read in forests, (*aranya*) these (works) are called *Āraṇyakas*. It is ordained, they should be read in forests, and none should hear them who is not duly qualified.”§ An exception, however,

* Chhândogya U., R. Mitra's Translation, p. 116.

† अपरा, ऋग्वेदेऽथ यजुर्वेदः सामवेदः अथर्ववेदः इत्यादि ।

‡ Ancient Sanskrit Literature, p. 338.

§ अरण्याध्ययनादेतदारण्यकमितीर्यते ।

अरण्ये तदधीयीते त्वेवं वाक्यं प्रचक्षते ॥

एतदारण्यकं सर्वे नात्रनी भोतुमर्हति ।

is made in favour of the first four chapters of the Taitteríya *Áranyaka* which may be read in other places besides forests ; but that does not justify the inference that works exclusively reserved for forests, would not come under the class *Áranyaka*. The derivation of the work *Áranyaka* adopted by Sáyana, is the same which is given by Páñini, who says that the affix *būñ = aka* is to be employed after *aranya* when it refers to men. *Aranyán manushye*, IV, 2, 29. But this leaves it doubtful as to whether works intended to be read in a forest, can be indicated by that affix. The great commentator Patanjali clears up this doubt by adding* that the mention of men alone in the aphorism is insufficient, for the affix is applicable, likewise, when referring to roads (*panthá*), reading (*adhyáya*), right course (*nyáya*), location or enjoyment or travel (*vihára*), and elephants (*hasti*), of which *adhyáya* applies to the works under notice. All other commentators have invariably adopted this definition and derivation, and arguing on them I am disposed to place the *Aranyagána* and the *Aranyaka Sañhitá* under the head of *Áranyaka*.

The subordinate position which the *Áranyakas* occupy in Vedic literature is acknowledged by themselves. Whenever they have to establish any particular opinion of their own, they quote the authority of the *Sañhitás* and the *Bráhmanas*, and not unoften confine themselves to putting together mantras, taken from the different parts of the *Sañhitás* and *Bráhmanas*, in the order in which they may be required in the performance of particular ceremonies, or to explaining the meaning and purport of such mantras. It is of course obvious from these circumstances that they are of a later age, though the subjects they discuss may be as old as the authorities they quote. "Traces of modern ideas," says Professor Max Müller, "are not wanting in the *Áranyakas*, and the very fact that they are destined for a class of men who had retired from the world in order to

* अत्यल्पमिदमुच्यते, मनुष्य इति । पन्थाध्याय-न्याय-विहार-मनुष्य-वस्तिष्विति वक्तव्यम् ।

give themselves up to the contemplation of the highest problems, shows an advanced, and already declining and decaying, society, not unlike the monastic age of the Christian world. The problems, indeed, which are discussed in the *Āraṇyakas* and the old *Upanishads* are not in themselves modern. They have formed the conversation of the old and young,—of warriors and poets, for ages. But in a healthy state of society these questions were discussed in courts and camps : priests were contradicted by kings ; sages confounded by children ; women were listened to when they were moved by an unknown spirit. This time, which is represented to us by the early legends of the *Āraṇyakas*, was very different from that which gave rise to professional anchorites, and to a literature composed exclusively for their benefit. As sacrifices were performed long before a word of any *Brāhmaṇa* or *Sūtra* had been uttered, so metaphysical speculations were carried on in the forests of India long before the names of *Āraṇyaka* or *Upanishad* were thought of. We must carefully distinguish between a period of growth, and a period which tried to reduce that growth to rules and formulas ; in one sense the *Āraṇyakas* are old, for they reflect the very dawn of thought ; in another, they are modern, for they speak of that dawn with all the experience of a past day. There are passages in these works, unequalled in any language for grandeur, boldness, and simplicity. These passages are the relics of a better age. But the generation which became the chronicler of those Titanic wars of thought, was a small race : they were dwarfs, measuring the foot-prints of departed giants.”*

These remarks, however appropriate with reference to some, nay most, of the *Upanishads*, are quite out of place in regard to the *Āraṇyakas* as *Āraṇyakas*. I say, “as *Āraṇyakas*,” for those chapters of the *Āraṇyakas* which profess to be *Upanishads*, are necessarily, and from their very nature, different from the *Āraṇyakas*, though they may profess to be chapters of those works. Not to advert to the two *Āraṇyakas* of the *Sāma Veda*,

* Ancient Sanskrit Literature, p. 339.

which Professor Max Müller does not include among *Āraṇyakas*, and which have no peculiarity in their subjects to mark them as distinct from the *Saṁhitās* of that Veda, the *Aitareya* and the *Taittirīya* which afford the best examples of the *Āraṇyaka* class of composition, offer very little of those transcendental discussions to which reference has been made by the learned Professor. As supplements to *Brāhmaṇas*, they have the character of *Brāhmaṇas*, and treat of rituals and legends which constitute the subject of *Brāhmaṇas*, exactly in the same way as the *Āraṇyakas* of the *Sāma Veda*, being supplementary to *Saṁhitās*, treat of hymns which form the theme of *Saṁhitās*. In short, the *Āraṇyakas* bear the same relation to the *Saṁhitās* and the *Brāhmaṇas*, which the *Paris'ishtas* do to the *Kalpa* and the *Grihya Sūtras*, the differences in either case being those of date, of origin, and literary composition, and not of nature and subject.

The *Āraṇyaka* of the *Taittirīya Sākhā* is by far the largest of the *Āraṇyakas*. It extends altogether to ten *Prapāthakas* or Great Lessons, *i. e.*, books or chapters, of which the last four are *Upanishads*, and the first six, are *Āraṇyaka* strictly so-called. Each of these six books includes from 12 to 42 *anuvākas* or sections, and each section embraces from 1 to 293 *daś'atis* or decades of lines, and 20 to 2930 *kaṇḍikās*. The exact Nos. are as follow :

Book.	Anuvāka.	Decade.	Kaṇḍikā.
1	32	129	1290
2	20	20	20
3	21	52	520
4	42	88	880
5	12	108	1080
6	12	293	2930

The *kaṇḍikās* are numbered arbitrarily after every ten clauses, and all clauses in excess of decades are reckoned as so many supernumeraries at the end of an *Anuvāka*, but they are not included in the reckoning of the total of *kaṇḍikās*.

To prevent interpolation and to preserve the authenticity of the text, the initial words of the *kaṇḍikás* and the number of supernumeraries are carefully noted. At the end of every book, the initial words of every *anuváka* as also those of groups of successive ten *kaṇḍikás* are given ; and as these initial words form sentences, and are always kept by heart, the risk of loss or interpolation is minimized. A similar safeguard also exists in the *Báhmaṇa*. The divisions into sections and decades occur also in the last four books of the *Áraṇyaka*, but they are not of the same size. In the last book the decades are lost sight of altogether. Considerable uncertainty also exists as to the number of sections which should belong to it. According to *Sáyana*, the *Drávida* recension contains 64 sections ; the *Karṇáta* 74 sections ; the *Andhra*, 80 ; and others 89 sections, of which *Sáyana* says he selected the *Andhra* for his comment. In the MSS. of his work which have come to my notice I have, however, invariably found commentaries on the first sixty-four sections, and no more. The Book bears the special title of *Yájñiki* or *Mahánáráyana* Upanishad, and is described as *khila rūpá* or "supplementary," which circumstance unmistakably leads to the conclusion that it is of a much later date than the first six books. The 7th, 8th and 9th books, constituting the *Taittiríya* Upanishad, differ considerably from the last, and are also to a certain extent different from the first six. It would not be unreasonable to suppose, therefore, that they too are of a different date. From their language, subject and character I take them to stand, as in their position so in their date, midway between the first six and the last books.

Thus we have to deal with compositions of three different dates in this single work. What those dates are it is impossible now to ascertain with anything like precision. The last book treats of mantras for various divinities, and those mantras have the mystical character of the mantras to be found so abundantly in the *Tantras*, and the presumption is, that it belongs to the same age with the earliest of the *Tantras*, *i. e.*, at best the

beginning of the Christian era. The three books immediately preceding the Yajñikī Upanishad most probably belong to the same age as the other authentic Upanishads, such as the Kaṭha, the Kena, the Chhándogya and the Vrihadárayaka. And lastly, the first six books, or the Árayaka proper, belong to a much earlier age. Professor Max Müller, after a careful survey of the question in all its bearings, is of opinion that the Aranyakas in general, including the authentic Upanishads, are more ancient than the Sútras, which have, according to him a range of four hundred years "from 600 to 200 B. C."* This takes us to a period when writing in Greece had not yet been known, and Homeric songs were being composed. As regards the Taittirīya Árayaka with which we are at present concerned, this antiquity is by no means extravagant, or even unduly excessive. We know for certain from the Greek writers that the cruel practice of Satī, or burning of the widow with the corpse of her deceased husband, was widely current in India in the fourth century before Christ. Diodorus Siculus twice refers to it in the 103rd and 106th Olympiad, or B. C. 327 and 314 years. He supposes that it must have originated with a view to repress unfaithfulness in women towards their husbands, whom they often destroyed by mixing poison in their food. He argues, "this wicked practice (of husband-killing) increasing, and many falling victims to it, and the punishment of the guilty not serving to deter others from the commission of the crime, a law was passed that wives should be burned with their deceased husbands, except such as were pregnant and had children, and that any individual who refused to comply with this law, should be compelled to remain a widow, and be for ever excluded from all rights and privileges, as guilty of impiety. This measure being adopted, it followed that the abominable disposition to which the wives were addicted was converted into an opposite feeling. For, in order to avoid that climax of disgrace, every wife being obliged to die, they not only took all possible care of their husbands' safety,

* Ancient Sanskrit Literature, p. 313.

but emulated each other in promoting his glory and renown.”* Strabo supports this opinion;† and Propertius, Cicero and others after him afford ample testimony to the prevalence of the Satí rite in India in the first four centuries before the Christian era. The argument of Diodorus is of course a mere conjecture of his own, and has nothing of the historical character which he has given to it. It was quite as likely that the Indo-Aryans borrowed the practice of widow-burning from the aboriginal Tamulians, among whom, as among other ancient primitive races, the practice of burying or burning the effects of dead chiefs, not excepting their wives, along with their corpses, was most probably in vogue, as that it should be introduced as a repressive measure to put down husband-poisoning. That some wives in ancient India did poison their husbands, as others did, and now do, in other parts of the world, is of course a fact not to be questioned, but that crime of that description was, in India, at any time, so abnormally great as to necessitate so cruel a measure as wholesale burning of widows for its suppression, there is nothing to show.

Human nature is, on the whole, very much the same all over the world, the extremes of goodness and badness in individuals may be more widely asunder in civilized society than in rude primitive communities; but the sum total of morality in a nation has undergone but slight variations, and we cannot readily believe that the natural affection for husbands was more peculiarly deficient in India at any one time than at others. Constancy in women among the primitive races is proverbial, and yet the low estimate in which women were held among them in former times, sufficed to lead them to bury their widows, to gratify the spirits of their lords, and the same low estimate added to tropical jealousy may suffice to bring on a cruel law without any extraordinary increase of crime of a particular description. Besides, man, as the lawmaker, has in no

* Lib. XIX, c. 32, 33, apud Pegg's "Cries to British Humanity," p. 213.

† Geogr., lib. XV.

part of the world, and at no time, evinced any great consideration for weak woman. On the contrary, he has been more exacting as regards them, more stringent, and more overbearing, than he has ever been to his own equals in sex and power. We may therefore more reasonably believe man's tyranny, and not woman's excessive frailty, to be the cause of the cruel rite of Satí; unless we suppose it to have been borrowed from a neighbouring people, even as the system of zenana seclusion has been borrowed within the last six hundred years or so, from the Muhammadans. But whatever the cause, certain it is as a matter of fact, widow-burning was extensively in vogue in the fourth century, and looking to the horrible nature of the rite, it is impossible to conceive, that it could have assumed all of a sudden the extent and character in which it was met with by the Grecians.

It must have taken centuries from the day it was first performed, to the time when it was reckoned as an ordinary and every-day occurrence. Doubtless, in olden days, when society was not so firmly established, it was easier for new rites and customs to get a currency than in more settled times. But Hinduism in the fourth and fifth centuries B. C. had assumed a fixity by no means less firm than what it has now. On the contrary, several educational and other movements, particularly foreign and unsympathetic government, now offer much greater facilities to change than the Hindu sovereignty of former days could possibly afford, and new, foreign, and repulsive customs and rites then could not but take a longer time in gaining an ascendancy on the minds of the people than what they do now.

Four centuries for such a purpose in regard to Satí would not be by any means a large estimate, and if this be accepted, the date of the Taittiríya Áranyaka would be carried to a time anterior to the middle of the eighth century at the lowest calculation; for it was compiled at a time when the rite of Satí was unknown among the Bráhmans. The sixth chapter of the work, gives, in great detail, all the rites and ceremonies to be observed by the

Indo-Aryan race for the cremation and burial of the dead, and it nowhere makes the smallest allusion to the burning of widows. This might at first sight appear a mere negative evidence ; but it is in reality not so, for the work distinctly points out the duties of widows on such occasions, and it could not have omitted to mention the rite in question, if it had been known. We are told that the proper duty of the widow was to lie by the side of her husband's corpse on the pyre, whence she was removed by a brother-in-law or other person who should offer to marry her, and that she was to take away from the corpse a bit of gold, or a bow, or a jewel, according as the dead happened to belong to the Bráhmaṇ, Kshatríya or Vaisya caste, as an emblem of her succeeding to a part of her husband's effects. On the 5th, 7th, or 9th day after cremation, she had also to come to the burning ground, and remove from the smouldering pyre the charred bones and ashes of the dead, in order to assign to them the rite of sepulture. This was the custom when the Vedas were in the ascendant, and even when most of the Sútras as also the laws of Manu were compiled. The only Sútrakára who alludes to the rite of Satí, is Kátyáyana, who codified the rules of the later or White Yajur Veda, and he must have lived long after Bodháyaṇa, Hiranyakes'í, Bharadvája and other authors of Sútras on the Black or more ancient recension of the Yajus. It is worthy of note also that the later or White recension of the Yajus itself nowhere alludes to the rite.

The rite of disposing of the dead is a most important one in connexion with every civilized society, and among the early Indo-Aryans whose whole lives were eternal rounds of rites and ceremonies, it must have early engaged their attention, and formed the subject of sacerdotal legislation ; and laws regarding it once laid down were the least likely to be altered or changed. We may fairly conclude, therefore, that the ceremonies regarding cremation and burial were compiled long before the rite of Satí was thought of, and as that rite took, as above shown, from three to four centuries in maturing to the state in which

the Grecians noticed it in the fourth century B. C., the date of the *Āraṇyaka*, even if its 6th chapter be the last compilation on the subject, must date from a very remote antiquity. It cannot be denied that this conclusion is founded on a single fact; but it is so clear and precise in its nature—so little liable to be influenced by other circumstances—that its evidence, I feel satisfied, cannot be gainsaid. Of course this argument gives only a limit on one side, and not the precise date of the work under notice; but this is all that, I believe, can now be attempted.

As regards the author of the *Āraṇyaka*, it is impossible even to make a guess. The *Saṁhitā* of the Black Yajur Veda is attributed to Tittiri, whence its name *Taittirīya*. As the *Brāhmaṇa* of that name comments on the mantras of the *Saṁhitā*, and points out their uses in connexion with ceremonies, it is not at all likely that it should have proceeded from the same person. The *Āraṇyaka* often alludes to the *Brāhmaṇa*, and sometimes quotes from it; it must therefore be later still, and due to a different author; but who that author was, Sanskrit literature fails to indicate.

It has been already said that the *Āraṇyaka* is throughout ritualistic. Its sole object is to point out the peculiarities of those rites and ceremonies which have not been fully described in the *Brāhmaṇa*, and it adheres to its province with scrupulous care. The first book is devoted to mantras required for the collection of, and adoration with, the *Ārunaketuka* fire, illustrating the same with legends in the usual *Brāhmaṇa* style. The ceremony is optional, and should be performed by those who wish numerous progeny, or crowded herds, or seasonable rains, or cure of disease, or destruction of enemies, or great strength, or glory, or religious merit, or heaven (p. 162). Before undertaking it, a course of penance has to be undergone for a year, or for at least two months. (p. 188). The penance includes bathing three times a day at the time of the three diurnal offerings; taking one meal a day, in the morning on the first, and in the evening on the next day,

and so on, or twice daily if the food be obtained by begging ; daily offering of udumbara wood to the sacred fire ; the washing of the mouth and feet with water taken in a pot and strained, and not in a river or tank ; homa offerings to Agni, Aditya, &c., and the reading of the *Āranyaka* in a forest. During the performance of the ceremony some additional observances are enjoined, such as, not to run during rain, not to void certain secretions in water, not to tread on gold or lotus leaf, and to abstain from fish and tortoise meat.

The ceremony itself consists in offering daily, for a year, certain oblations on two altars, one of which is to contain water and the other fire ; the offerings consisting of clarified butter, sacred wood, cooked rice and the like. The first seven sections are devoted to mantras for the placing of certain emblematic watery bricks (*avishtakáh*) on and before the northern altar (*uttara vedi*), pouring hot water thereinto, and prayers for propitiating the tutelary gods of the sacrifice. Each section ends with quotations from the *Taittiríya Bráhmaṇa* and the *Rig Veda Sañhítá*, in support of the opinion of the *Āranyaka* regarding the merits of the operations. The 7th section names some of these emblematic bricks after the eight suns which are said to give light and health and fruition to this world. The names of the suns are *Āroga*, *Bhrája*, *Paṭara*, *Pataṅga*, *Svarvara*, *Jyotishímán*, *Bibhása* and *Kasyapa*. The last is said to remain constantly over mount *Meru*, and never to cease giving light to that region. Its superior merits are described in a *Rig* verse which has been quoted. The other suns are inferior to this one, and their identity is questioned by some authorities (*Ākháryas*) who, it is said, take them to be the types of vitality, egotism, and the five primary elements. Others believe them to be the types of the seven officiating priests ; and others again imagine them to imply the seven quarters. Although ordinarily only one sun, " the healer " (*Āroga*), is visible to mankind, two sages of the name of *Pañchakarna* and *Saptakarna*, the sons respectively of *Vatsa* and *Plaksha*, claimed to have had ocular demonstra-

tions of all the seven, but they knew of the eighth only from tradition, whereupon Prāṇatrāta, son of Garga, told them, "Go you twain to the top of the Meru mountain, and you will behold, as I have done, the eighth." The first sun of the list which is very appropriately called the healer of disease, shines on this earth, the next three at the foot of the Meru, directing their rays downwards, and the next three above them shining upwards. Passing through the cool region between the two groups, a traveller might proceed on to the top of the Meru mountain, and behold Kasyapa, the eighth sun. A doubt now arising as to the possibility of there being more than one sun, reference is made to the differences in the rays and action of the sun in the different seasons which can result only on the supposition of the sun for each season being separate, and a Rig Vedic passage is also quoted which says "there are thousands of suns" (*sahasra sūryatāyāh : anantāh sūryāh ityarthah*), and arguing thereupon the teacher Vaisampāyana says, "what wonder then that seven suns should be named, (*tatra sapta sūryatve kimas'charyamitih Vaisampāyana Achāryah manyate*). The reference in the text of the Aranyaka to Vaisampāyana, is worthy of note, though of course there is nothing to show that he is the same person, the pupil of Vyāsa, to whom the narration of the Purānas is attributed.

The eighth section is devoted to an interesting series of cosmogonic questions. The interrogator first asks; "say, O Deva, where dwell the clouds? what supports the years and days and months and seasons? what sustains half months, *muhurtas* (periods of 48 minutes) *nimeshas* (space of time equal to a twinkling of the eye) and *trutis* (or double primary molecules of time)? and where abide the waters which are now hence passing away?" (rising in the form of vapours). The reply follows thus: "The different measures of time dwell in the waters, and the waters dwell on the sun, (drawn up by his rays). The clouds get the waters from the sun's rays, and the lightning dwells in the sun." The next question enquires—what kind of matter dwells

between the earth and heaven and supports them, and the reply is given on the authority of a sage, named Vatsa, who says : " Vishṇu supports the twain, and makes them rich in food and cattle and barley." The interrogator returns by asking ; " Whence their power ? whence their glory ? who are his allies, and through what means does that divine Vishṇu alone sustain the two regions like an axle tree ?" The reply follows : " They say from the wind proceeds the power of Vishṇu ; and from his indestructibility his glory. That divinity sustains these (two spheres) by means of the threefooted, which constitute the one and most excellent representation of that Vishnu." The phrase " threefooted," is a quotation from the Purushas'ukta of the Rig Veda where it stands for the supreme Brahma, one-fourth of whom is said to constitute the universe, and the remaining three-fourths his sole entity. The same three-footed is the identity (*svarupa*) of Vishṇu. His allies are the fires and the winds which support ceremonies.

The next queries are, as to which are the four kinds of *Mṛityu* or death ? and what are the regions of the pious and the sinful ? The replies, in the language of a wise man, are : " The yonder sun is the first or most potent (cause of) death, (the death proceeding from gradual decay by repeated revolutions of the sun *i. e.* old age) ; the wind Pavamāna is the second, (or of middling power, death resulting in its case by the displacement of the vital airs, which can be arrested by Yogis who know how to regulate their breath) ; Agni is the third or the weakest, (as it causes dissolution by creating disorders of the gastric fire, which physicians can easily overcome by appropriate medicines) ; and Chandramas the moon, the fourth (the moon being the lord of cereals, the want whereof leads to death by starvation). The vicious always repair after the first death to regions where there is no enjoyment (of any kind). The pious, dying of that death, go to regions rich in enjoyment of every kind where dwell those who have performed virtuous actions. While those who are neither excessively vicious, nor excessively pious, are born as

mortals in this region, and are subject to the second, third and fourth kinds of death."

Next follows a description of hell. The question and answer on the subject are thus given (p. 57). "Say, O Bráhmaṇ, should you know it, where does Yama punish the vicious, and the vices for which they are punished? I ask this of you." "The (seven) suns which proceed from Kasyapa always kill the vicious in the mid region between the earth and the heaven, and assign that place for their habitation. There they are born with defective bodies, according to their vicious acts; (some) without hands, (some) without feet, (some) without hairs; born without the intervention of the womb. Consumed by their actions, they die and are born to die again, and to rot in their abodes like decaying vermin (which, as fast as they are killed, are born again)." Sáyaṇa explains the region here alluded to to mean hell, *i. e.*, Raurava and other abodes described in the Puráṇas, and *ayonija* "born without the intervention of the womb," to imply inferior births, by heat, dirt, &c., as given in those works. It is to be noted, however, that hell is always described as lying below the earth, whereas this is above it. The Áraṇyaka, evidently doubtful as to the manner in which its opinion may be received, strengthens its position by several quotations from the Rig Veda, which make slight allusions to the seven suns, and transmigration.

Section IX provides the mantras for placing bricks on the altar in the eight names of Agni, and in those of eleven male and as many female forms of Váyu, as also in those of the eleven Gandharvas and the seven winds. In one of the mantras, Vyása, son of Parás'ara is referred to as the authority on which death by lightning is described as distinct from the four kinds noticed above.

The next section gives the mantras for placing bricks in the names of the two As'vins who are severally described as two horses, as a human couple, as night and day, as two friends, as water and cloud, as three clouds, as the sambara cloud, as

the roaring nimbus full of water, as the sun, and as cloud formed by the sun.

Passing over the next twelve sections, the mantras given in which call for no remark, I come to the twenty-third, which gives a legend on the origin of the sacrifice which is of interest as affording, to a certain extent, a new system of cosmogony, in which a tortoise assumes the task of creating the universe. 'All this was waters—mere waters—before. He the one Prajapati was born on a lotus leaf on those waters. A desire sprung in his mind ; (he said) 'I shall create this.' Hence when a desire arises in the mind of man, he pronounces words, and then enters into action. * * * He laboured (mentally says Sáyana to devise the course of creation). Having laboured, he shook his body. Thereupon from the flesh of his body sprung three rishis, Aruṇa, Ketava and Vátarasaná. His nails became the Vaikhánasa rishis ; his hairs, the Bálakhilya rishis, and his humours, the waters. Within those waters a tortoise was moving about. To it (the tortoise) said (Prajapati), 'Verily, thou art formed of my skin-flesh.' 'Not so,' said the other, 'I have been here from before.' Hence (from those words) the Purusha, the divine soul, attained, (*purvamásam*) (his name of) Purusha. It (the tortoise) assumed the form of a human being with a thousand heads, a thousand eyes, and a thousand feet, and stood before Prajapati. To it said (Prajapati), 'you existed before me : do you, elder, create this' (the universe). He (the being who had transformed himself from the tortoise) took a handful of water and placed it in front with (the mantra) *evá hyeva*, &c. Thence arose the sun Áditya. It is the east side. Now, Aruṇa Ketu* placed (some water) on the right side with (the mantra) *evá hyagne*, &c. Thence verily arose Agni. It is the south side. Then Aruṇa Ketu placed (some water) behind, with (the mantra) *evá hi ráyo*, &c. Hence verily

* It is not clear whether the transformed tortoise assumes the name of Aruṇa Ketu, or, having created the sun, left the other creations to be accomplished by the sages who sprung from the flesh of Prajapati.

arose Váyu (air). It is the west side. Then Aruṇa Ketu placed (some water) on the left side with the mantra *evá hindra*, &c. Thence arose Indra. It is the north side. Then Aruṇa Ketu placed (some water) in the middle, with (the mantra) *evá hi pushan*, &c. Thence arose Pushan. It is a *dis'*, side, or intermediate quarter. Then Aruṇa Ketu placed (some water) above or upwards with (the mantra) *evá hi deva*, &c. Thence arose the gods, men, manes, Gandharvas and Apsarases. It is the upper side. From whatever water leaked out and fell, arose the Asuras, Rákshasas and Pis'áchas. Therefore are they overcome, (a play upon the word *parápatan* fell down, and *parábhavan* "overcome"). They were born vile." A story similar to this occurs in the Satapatha Bráhmaṇa (vii. 4, 3, 5,) but in it Prajapati himself becomes the tortoise, whereas here Brahmá resigns the task of creation to the tortoise, which claims to be independent of him and eternal.

The second Prapáṭhaka is devoted to Bráhmanic education, but the details given are meagre, though in general character they are very much the same as are to be met with in the Grihya Sútras. The first requirement of a Bráhman is the sacrificial cord, and the necessity of it is illustrated by a legend, thus : "The Devas and the Asuras performed each a great sacrifice ; each wishing, 'hereby we shall attain, verily we shall attain, the Svargaloka.' The Asuras, fully accoutred, performed it by main force ; the Devas meekly through Brahmacharya and austerity. The Asuras, through stupidity and ignorance, were overcome, and could not attain heaven. Through duly performed yajña, the Devas attained the Svargaloka ; through irregular performance, the Asuras were overcome. That yajña is duly performed, which is performed with the sacrificial cord on, and that is irregularly performed which is performed without the cord. Whatever a Bráhmaṇ reads with his cord on has the same merit which officiating at a sacrifice with the cord on ensures. Therefore should men read (the Vedas) and officiate for self or others with the cord on in order to secure the highest merit." (p. 193.)

The different kinds of cord to be used, and the mode in which they are to be worn, are next described. The skin of the black antelope and cotton thread are the most appropriate materials for it. If the cord be worn on the right shoulder and allowed to hang by the left side under the left hand, it is called *Práchinávita*; but if it be worn on the left shoulder (as is usual now) and allowed to hang on the right side, it is called *Upavíta*, or *Yajñopavíta*; when worn like a garland or necklace over both shoulders, it is called *Saṅvíta*. The first kind is proper for men and sages; the second for the Devas; the manes following the practice of the last.

For a Bráhmaṇ who has been invested with the sacred cord, the most important duty daily is to attend to the morning, noon and evening orisons or sandhyás. On the first of these occasions, he should begin by throwing a little water upwards while repeating the Gáyatrí. The object of this is to cast away to an island named Aruṇa, a set of Rákshasas, whom Sáyaṇa wishes to identify with the evil passions of mankind, and who are said to have obtained, after a long course of penance, the blessing of Indra to wage war against the sun. To this warfare they were ever prone, and daily did they assail, without intermission, the solar luminary from the time he rose to the time he set, until they were pacified by some water being thrown on them with the Gáyatrí mantra. The orison itself consists in reflecting on the Aditya as Brahma itself. This is followed by a circumambulation round a central spot which is to be assumed as the sun.

As a purificatory rite, the Kushmáṇḍa Homa follows next. It should be performed by all who think themselves in any way infected by vice, or guilty of any of the heinous crimes; for it is reckoned to be the best remover of sin. The period for which this ceremony is to be observed is to be regulated by the nature of the crime to be expiated; the most heinous crimes require a whole year, while minor ones, yield to an observance of one month, twenty-four nights, twelve nights, six nights, or even three nights, during which the performer should

abstain from flesh meat, female society, bedsteads and falsehood. The most appropriate food during the period for Bráhmans is milk, for Kshatriyas wheat, and for Vaisyas cheese ; but should anybody feel that this aliment would be insufficient to sustain his strength for the performance of the ceremony, he may take rice, barley-meal, and other pure articles of food. The restrictions and rules about food are the same for Dikshá, and the Somayága. The mantras necessary for the performance of the rite take up four sections, from the third to the sixth.

The next duty of the neophyte is the reading of the Vedas. This of course has to be gone through by a tutor, with whom the pupil is expected to abide during his pupilage, but no mention of this is made in the text. To illustrate the importance of the study, the ninth section gives a legend. "Verily the self-born Brahma itself once became manifest (*Abhyánarshat*) to certain unborn white (devotees) engaged in penance. They became rishis, thence rishis get their rishihood. (A play upon the root *rish*, 'to go,' whence *árshat* 'became manifest' and *rishi* a sage, who makes everything manifest to the people at large). They stood before that Deva, anxious to perform a yajña. They perceived the Brahma Yajña ; they collected it ; they celebrated it. Whatever Rig verses they read, the same became milk offerings for the Devas ; whatever Yajur verses (they read, the same became) clarified-butter offerings ; whatever Sâma (verses they read, the same became) Soma offerings ; whatever Atharvângirasa (verses they read, the same became) honey offerings ; whatever Bráhmaṇas, Itihâsas, Purânas, Kalpas, Gáthás and Nárás'añsis (they read) the same became flesh offerings for the Devas ; thereby the Devas destroyed the sin of hunger, and freed from sin, they attained the *Svargaloka*. The sages attained equal rank* with Brahma." (p. 235.)

The Brahma Yajña here described is no other than the formal reading of the Vedas. This should be done at dawn in a

* Lit. *Sáyujya*, union with the deity.

forest, in the outskirts of a village, whence the houses in the village are not visible ; the east or north side of the village being the most appropriate. Seated on a clear place facing the sun, the reader should begin by drinking, or rather throwing on his mouth, drops of water three times. He should then wash his hands and feet, and touch his mouth, nose, ears, breasts, &c., and spreading a mat of darbha grass, sit thereon cross-legged with the right foot resting on the left thigh. His left hand should rest on the right thigh and on the open palm thereof the right hand should lie with the palm looking downwards. Thus seated, the reader should first repeat the *Pranava*, then the *Vyáhr̥iti*, then the *Gáyatrí* three times in three different ways, and lastly the *S'ákhá* of the *Veda* to which he belongs. These rules, however, are not imperative. The man who cannot go out of his village or town, may read at home, and should the morning prove inconvenient, the reading may be accomplished during any other time of the day, or at night. *S'auca Ahneya*, a sage, the son of *S'uchi* by *Ahni*, more sensible than his neighbours, recommends the reading at home, and at any time convenient, as the most appropriate and right course. If sitting on a mat be inconvenient, and during illness, the reading may be completed while standing, walking, or lying down ; and instead of reading aloud the needful may be done by muttering so as simply to move the tongue, or mentally without any movement of the tongue at all. It is ordained, however, that the reading in the middle of the day should be always in a loud voice, and the reading once commenced should always be completed before stopping, irrespective of all those causes, such as eclipses, lightning, thunder, &c., which are ordinarily held as preventives to the reading of the *Vedas*. Impurities of person and place should, however, not be disregarded.

This reading is held to be an obligatory duty, and every *Bráhmaṇ* should observe it daily, along with four others, which none should neglect. These are oblations to the gods (*Devayajña*), offering of water to the manes (*Pitriyajña*), offerings to

crows or other animals (*Bhūtayajña*), and alms to beggars, &c. (*Nṛiyajña*), the five being collectively called *Pañchamahāyajña*, or “the five great sacrifices.” Orthodox Bráhmans to this day profess to observe all these ceremonies, but in reality only the offerings to the gods and manes are strictly observed, while the reading is completed by the repetition of the *Gáyatrí* only, and charity and feeding of animals are casual and uncertain.

In addition to the daily reading above prescribed, persons who officiate at a sacrifice instituted by, or receive a gift from, an improper person, are bound to read the *S’ákhá* to which they belong expressly as an expiation, and observe a strict fast; and no mitigation of this punishment is admitted in the case of persons who officiate or receive gifts while labouring under difficulties. Should they, however, be unable to undergo the expiation on account of illness or other cause, they may limit the reading to repetition of the *Gáyatrí* for three days, observing the fast as before.

The 19th section is interesting, as containing some curious mantras. The first is intended to be repeated before commencing a ceremony, or at the conclusion of the evening *Sandhyá*. It runs thus: “Enveloped by the glory of *Kasyapa*, and girt and regirt by the mail-coat of *Brahma*, I attain the earth, I attain the sky, I attain heaven; thereby I attain earth, sky and heaven; I attain *Brahma*; I attain the region of *Brahma*; I attain immortality; I attain the region of immortality; I attain the *Devas*; I attain the region of the *Devas*; I attain the fourfold covering of *Brahma*, which death cannot penetrate.” (p. 272.) While repeating this mantra, the adorer should reflect upon the great *Brahma* as an enormous porpoise, whose figure is thus described: “Of him, whom all adore, the head is that (*Brahma* itself); the crown of the head is virtue; the upper jaw is *Brahmá*; the lower jaw is *yajña*; the heart is *Vishnu*; the genital organ is the year; the forefeet are the two *As’vins*; the middle part or trunk is *Atri*; the hind feet are *Mitra* and *Varuṇa*; the first joint of the tail is *Agni*; the second joint is *Indra*;

the third joint is Prajapati, and the fourth the fearless (Brahma). He is the divine and all-powerful porpoise (S'is'umára)." (p. 274.) When the reflection is completed, the adorer should turn to the north and looking towards the Polar star, thus salute the porpoise : "Thou art indestructible ; thou art the abode of the universe ; thou art the lord of the whole animated creation ; thou art the chief of the creation ; all created beings adore thee. Salutation to thee, repeated salutation to all relating to thee ; salutation to the porpoise." (p. 275.) The advantage of this adoration is great. "Whoever," says the Veda, "reflects on the porpoise thus described, overcomes all accidental death, and attains heaven. He dies not on the highway, nor in fire, nor in water, nor childless : he thrives every where."

The Third Book supplies in a collected form the mantras required for the performance of the rite called *Cháturhotra Chitti*. The nature and character of the rite having been already described in the third book of the Bráhmaṇa (Sec. 12), I shall reserve my account of it for my introduction to that work. The mantras themselves offer little for comment. Some of them at the end of the book are intended for the funeral service in connexion with which they will be noticed further on. The 12th and 13th sections give the Purushasúkta,* but its reading is in some places different from what occurs in the Rig Veda Sañhitá. The Purusha is further described to have two wives, Hrí and Lakshmí, with whom he dwells as the creation.

The subsequent sections afford two other Súktas, one addressed to Prána or life, *i. e.*, the human soul, and the other to Mrityu or death.

The first is called Bhartri Súkhta ; it runs as follows : "Itself sustained (by the Deity) it sustains all (organized bodies), becoming the sustainer. Single (by nature) that Deva dwells as manifold (in the bodies of the animated creation). When it becomes tired (lit. drowsy) of sustaining the weight (of bodies),

* For an English translation of this hymn and remarks on it *vide* Muir's Sanskrit Texts, i. p. 611.

it lays down the weight, and becomes latent (even as it was before the birth of the being in which it is manifest). People call it both death and deathless; they call it both the sustainer and protector. He, who, truthfully entertaining it (in his mind) knows it, will be a sustainer of himself and others, by being sustained and supported by it. It may kill the new born babe, and yet not touch the decrepid; it may kill numbers in a single day; it is ever sleepless: that Deva is always worthy of our prayer. In the person who knows from what cause it has proceeded and what relation it bears to Brahma, it abides even when he is bedridden with decrepitude; it forsakes him not for the period assigned him by his former acts. The waters follow thee,* even as knowing cows with distended udders follow their calves. Thou enlivenest Agni, the carrier of oblations; thou art the enliverer of Agni, the carrier of oblations; thou art Mataris'vá, the sustainer of animated creation; thou art verily all rites as well as all Soma sacrifices. All the Devas follow thy call. Thou art one alone, though entering (into many bodies thou appearest as) many. Salutation to thee. Mayst thou be gracious to my call. O inspiration and expiration, (Prána and Aprána), who are circulating in my mortal body, salutations to thee. Listen to my prayer, I address thee with a mantra. Quickly come, ye two ever-youthful beings, and destroy them who are my enemies. O concurring inspiration and expiration, forsake my enemy. Do not associate with his life. Through my mantra grant me, O you two mutually concurring gods, the power to kill him. Thou wast born of the existent which proceeded from the non-existent. Whatever is born, the same becomes thy asylum. Whenever it becomes tired of sustaining weight, it drops the weight, and becomes again latent (as before birth). Whenever thou desirest to enjoy the

* The changes from the third to the second person, and from the second to the third, as also from the singular to the plural, are frequent. I have followed them scrupulously, even at the sacrifice of grammar, to preserve the character of the original.

nine devas, (the body or dwelling with nine doors), thou becomest Prāṇa, and enjoyest the pleasures of Prajāpati," (p. 344).

The Mṛityu Sūkta runs thus : " All the gods follow that robber (Hari) who takes away life, who is the lord of the universe, and the chief amongst the intelligent. Well-disposed towards us, he has come to this mantra-established ceremony of ours. Mayst thou abstain from breaking our course. Mayst thou exert thy force (in suppressing our enemies). O Death, hurt us not, nor destroy us, nor deprive us of our vigour, nor allow us to be robbed ; hurt not our offspring, O fierce one, (Ugra) nor injure our lives. Thee, renowned among men, we serve with butter. It is for this Death who causes instant horror and trepidation, that men hear ; it is through his will that they have repeatedly multiplied. It is through his will that I have got what I had desired ; it is from his heart that I have got my heart. Therefore, let all that is dear to me be placed before him. O Death, may you follow thy own special course, apart from the course of the gods (Devayāna). O ye of benignant eyes and gracious ears, listen to my prayer ; hurt not my offspring, but (overthrow) my heroic enemies. Most cordially bowing and supplicating, I adore Death the first-born of Truth, who came to existence before creation, who gratifies the prayers of all his suppliants, who is the only king of created beings." (p. 352).

The last five sections of the Third Book supply some mantras for the funeral service. These, however, call for no remark.

The Fifth Book is a sort of commentary, explaining the meaning and purport, and pointing out the uses, of the mantras given in the Fourth Book ; the two, therefore, may be noticed together. The subject of the two books is the *Pravargya* ceremony, in which an earthen vessel about a span long, wide at the mouth, and narrow at two places about the middle, which gives it the appearance of three chatties put one over the other, occupies the most prominent position. This pot is called *Mahāvira*, and the details about preparing

it, and cooking frumenty in it, fill the bulk of the two books. The origin of the ceremony, as usual, is attributed (in the 5th Book p. 590) to the Devas, who first performed it with a view to attain fame. "The gods, desirous of fame, were attending a sacrifice complete in all its parts. They said, 'whatever fame first comes to us, that shall be common to us all.' Kurukshetra was their altar; Kháṇḍava was its southern, Túrghna its northern, and Parinah its hinder (lit. waist) section. The Marus were the earth dug from it. Fame came to the sacrifice derived from Vishṇu (*Makha* and *Vaishṇava*) among their number. This fame he eagerly desired; with it he departed. The gods followed him, seeking to obtain (this) fame. From the left (hand) of him, while thus followed, a bow was produced, and from his right hand arrows. Hence a bow and arrows have a holy origin, for they are sprung from sacrifice. Though many, they could not overcome him, though he was only one. Therefore many men without bows and arrows cannot overcome one hero who has a bow and arrows. He smiled, 'Though they are many, they have not overcome me who am only one.' Virile strength issued from him as he continued to smile. This the gods put upon the plants. It became *s'yámáka* grain, for they are smilers (*smyayákáh*). Hence this grain derives its name. Wherefore a person who has been consecrated, should smile with reserve, that he may retain his virility. He stood leaning on his bow. The ants said (to the gods) let us choose a boon; and after that we shall subdue (or kill him). Wherever we dig let us open up water. Hence whenever ants dig, they open up water. For this was the boon they chose. They gnawed his (Vishṇus) bow-string. His bow, starting asunder, hurled his head upwards. It travelled through heaven and earth. From its so travelling (*prácartata*) the *pravargya* got its name. From its falling with the sound of *ghráṁ*, *gharma* obtained its name. Virile energy (or seed *váryam*) fell from the mighty one (*mahat*), hence the *Mahávira* got its name. From their making a collec-

tion (*sambharan*) of it from this (earth), the samráṭ obtains his appellation, (lit. the samráṭship of the samráṭ or emperor). The gods divided him when prostrate, into three parts. Agni (took) the morning oblation ; Indra the midday oblation, and the Vis'vedevas the third oblation. Sacrificing with this headless sacrifice, they (the gods) neither obtained blessings, nor conquered heaven. The gods said to the As'vins, 'Ye two are physicians, replace this head of the sacrifice.' They said, 'Let us ask a boon, let our *graha* (libation of Soma) be received here also. (The gods accordingly) received this [libation] to the As'vins for them. [The As'vins] replaced this head of the sacrifice, which is *pravargya*. Sacrificing with this sacrifice with a head, they obtained blessings, they conquered heaven. When one spreads out the *pravargya* then he replaces the head of the sacrifice. Sacrificing with this sacrifice with a head, a man obtains blessings and conquers heaven. Hence this *pravargya* is principally concerned with oblations to the As'vins.'*"

The Pañchaviñśa Bráhmaṇa of the Sáma Veda has a legend similar to this, but not quite so full in details. In the Mahábhárata, Droṇachárya is described to have leaned with his chin on his bow in overwhelming grief on hearing the news of his son's death, when Dhrisṭadyumna cut the string of the bow, which, starting up, pierced the head of the great hero and killed him.

The ceremony of *Pravargya* homa should be commenced on the day of the new or full moon, or on a day in the wane when the moon is in an auspicious stellar mansion (*nakshatra*), and continued for either six or twelve days. The first step in the ceremony is of course the lighting of the sacred fire, which, when in a blaze, should receive a supply of thorny fuel upon which, is to be poured an oblation of butter. The first verse of the 2nd section of the 4th Book supplies the mantra for offering the oblation, and the first verse of the 2nd section of the 5th Book, directs that the offering should be made after filling the oblation spoon four times. This being done, the next step

* This translation is taken from Muir's Sanskrit Texts IV., p. 112.

is to collect materials for the most essential requirement of the ceremony—the earthen vessel above alluded to. The earth for it should be dug out with a double-headed hoe made of mimosa wood ; but if mimosa wood be not available, the wood of *udumbura*, *Vaikankata*, or bamboo may be substituted. After the homa above described, the hoe should be consecrated by a mantra. A mantra being next addressed to the Brahmá, the hoe, a black antelope skin, a horse, a goat and an ox are to be taken to the spot where the earth has to be dug. The skin being now spread on the ground with the head-side pointing towards the east, and the hair looking towards the north, the digging is to be carried on, the first three strokes being accompanied with mantras, and the last silently without a mantra. The dug earth should be thrown on the antelope skin, and thereon should be put a small quantity of earth dug by the tusk of a hog, as also some earth from an ant hill. The earths being now brought to the altar on the back of the goat, the horse is to be made to smell them. Then mixing the earths with a quantity of goat and antelope hair, and putting into the mixture a few twigs of the *Cisalpinia bonducella*, some small pebbles, and a quantity of broken potsherds, the whole is to be moistened with hot water, well kneaded, and beaten so as to prepare a good compost of uniform consistence for the making of the vessel. The value of hair, pebbles and potsherds in preparing clay for a good hard substantial pot, not liable to crack in course of firing, is so obvious, that I need not notice them. The *Cisalpinia* twigs evidently serve the same purpose, but the *Áranyaka* (V. 2-9) has a legend to recommend its use and importance. According to it once on a time, “ Indra hurled his thunder-bolt for the destruction of Vritta. But as often as he did so, so often he failed to seize (the demon). Thereupon he exerted from before a heap of *Cisalpinia* (twigs), and caught him. He (Indra) said, ‘Thou hast supported my vigour’ (*úti*); hence the *Utiká* has obtained its power,” (p. 596).

The place most appropriate for preparing the Mahāvira is an open spot surrounded by a mat fence. Seated within this enclosure, the preparer should work with his face averted so as not to breathe on the clay when it is being modelled, nor allow his shadow to fall on it. The spatula for modelling the pot should be made of bamboo, and not of wood of any other kind, and the same instrument is to be used in scooping out the earth to complete the bowl of the vessel. The proper height of the vessel is a span, but it is not necessary to measure it exactly, to see that it is of the standard height, a slight difference being immaterial. It should, however, have a handle attached to it, so that it may be easily held and moved about.

When the pot or urn is completed, it should be placed on two bits of wood over a fire kindled in a hollow before the Gárhapatya fire, and in that position thoroughly baked, so as to be fit for the purpose of being used as a cooking-vessel. A number of mantras have now to be repeated for taking out the vessel from the fire, for wiping it, for placing it near the altar, for looking at it in that position, as also for certain offerings to the fire; but as they are of no interest to any besides those who are engaged in performing the ceremony, I shall pass them over.

The vessel is required for the cooking of the Pravargya offering. Milk is the most essential element of this offering, and it has to be procured in a systematic manner, reciting mantras at every step. The first step is to take a piece of string, of course duly sanctified by an appropriate mantra, and to go forth for the milch cows. The next step is to call the cows. This should be done first by reciting their ritual, and then their popular names. The ritual names (*devanámáni*) are Idá, Adití and Sarasvatí, and the popular names, such as the owner assigns to his pets. When a cow, thus invited, comes to the inviter, she is to be tied, and the calf kept apart. After allowing a sufficient time for secretion of the milk, the calf is to be let loose,

and, addressing it and the cow to yield a plentiful supply, milk is to be drawn in the usual way.

The cooking of the Pravargya next follows. It is a frumenty consisting of milk, butter and rice, which when duly dressed, is to be flavoured with more butter and honey. The details of the offerings to be made with this frumenty and other articles, the various mantras to be recited or chanted by the different officiating priests, and the order in which the ceremony is to be conducted, scarcely call for any notice. Some of the accidents to which it is subject, and the expiations for the same, are, however, not altogether unworthy of note. The first and most likely accident is, the cracking and breaking of the vessel when on the hearth. For this, the most obvious remedy is the substitution of another vessel with an appropriate mantra. Should the frumenty, however, boil over from excess of heat, the proper course is to throw a little cold water into the pot to allay over-boiling; this must, however, be done, as most other operations of the ceremony, while repeating mantras, of which four are prescribed as the most appropriate. The cooking of the Pravargya has to be done twice a day, morning and evening, for either twelve, or six, days, the evening cooking being completed before sun-down; should it, however, be delayed, and it be necessary to keep on boiling even after the sun has set, an expiation has to be gone through. An expiation is also required, should any of the priests eat of the frumenty before the completion of the ceremony,—an accident the possibility of which should appear questionable, unless we think ill of the devotion of the priesthood of the time. But bearing in mind the fact that libations of soma nectar were freely indulged in by the priests during the ceremony, it was by no means impossible. For loss of oblatory articles by theft, imprecations dire against the thief was the only resource; but to drive away a wolf prowling about the place of sacrifice, there was a more effectual remedy in a burning brand, flaming at both ends, thrown towards the animal. The same remedy was resorted to for

driving away jackals, owls, donkeys, vultures and other noxious animals, the imprecation accompanying in the case of vultures being, "away, thou blood-besmeared, gory-mouthed messenger of death; thou dog-footed, swift-winged messenger of both Yama and Bhava, away hence to indulge in your coveted carrion (elsewhere)." In the case of noise made by men possessed by devils, or the fall of a vulture, or the dropping of a worm on an oblatory article, or for enemies, imprecations were the only remedy. For the last, three imprecations are given, the first of which should be recited while pouring a red coloured oblation on the fire; it runs as follows: "Even as cooked offering is poured on the fire, so do I truly consign this (enemy) to the jaws of death; may the result be alike! *Khan, phan*, he is killed," (p. 555). The commentator says the words *khan* and *phan* are onomatopoetic of the sound produced by the chewing of the bones of the enemy between the jaws of death. The Tailaṅga MS. consulted by me, substitutes *khaṭ phaṭ* for the above. The second imprecation should be repeated after observing Brahmacharya for three nights: it is to this effect:—"I curse thee with a sacred mantra; I curse thee with the curse of Brahma; I look on thee with the frightful eyes of Bhrigu; I reflect on thee with the wrathful mind of Aṅgiras; I pierce thee with the keen edge of sin, mayst thou fall below me!" (p. 556.) The third imprecation has to be repeated when burying, at dusk, a herb called *simijávári*, in the cattle shed of the enemy. It runs thus: "Mangle him, O Simijávári, mangle him in his bed; O bed-born, cast him on a rock (away from his home); reduce him to nothing in the forest fire; destroy him ere yonder sun rises again in the east—him who envies us, and whom we hate." (p. 557.)

It has been already stated that the fifth Prapáthaka is a kind of commentary explaining the objects and uses, and sometimes the meaning, of the mantras given in the fourth Prapáthaka. To illustrate this, I shall here quote an example

from the 2nd Section of the fifth Prapáthaka which explains the 2nd mantra of the 2nd Section of the fourth Prapáthaka. The mantra in the latter runs thus : “ Impelled by the god Savitá, I seize thee with my arms like the two As’vins, and my hands like Pushan’s.” The use of this is thus explained in the former : “ With the words ‘impelled by the god Savita,’ &c. the abhri (hoe) is to be taken up for (the) production (of earth for the ceremony). He says, ‘with my arms like the two As’vins,’ because the Asvins were the Adhvaryus of the gods. He also says, ‘with my hands like Pushan’s,’ to imply earnest application.”

The sixth Book* is devoted to the details of the funeral ceremony, which it describes under the title of *Pitṛimedha*, or rites for the welfare of the manes, and gives all the mantras required for the ceremonials of the first ten days after death, leaving the

* An abstract of this book was published by me in the Journal of the Asiatic Society of Bengal for 1870, (Vol. XXXIX, p. 241, et seq.), and nearly the whole of it is here reprinted, with a view to afford to the reader an analysis of the entire *Kṛanyaka* in a collected form.

As the subject is of considerable importance most of the Sūtrakáras have treated of it at great length, and I may refer the curious in such matters to the Sūtras of *Ās’valáyana* *Bodháyana*, *Hiranyakesi*, *Kátyáyana*, *Bháradvája*, *Sáñkháyana*, and *Apastumba* for details of the ancient ritual. The *Smritis* of *Vishṇu*, *Háríta*, *Kátyáyana*, *Parásara* and *Yájñavalkya*, also notice them, but not quite so fully or clearly. Of the *Prayogas* which explain the rules of the Sūtras, the following are the principal : 1 *Bodháyana-prayoga-sára*, 2, *Hiranyakeshyanteshti-prayogamañi*, by *Abhayañkara*, 3, *Antyeshti-paddhati* by *Náráyana Bhaṭṭa*, son of *Raghunátha Bhaṭṭa*, 4, *Ahitágnerdáha-paddhati*, by a disciple of *Rámes’vara*, 5, *Suddhitattva*, by *Raghunandana*, 6, *Smriti-kalpa-druma*, by *Is’varanátha*, 7, *Asaucha-nirṇaya*, 8, *Jaṭamallavilása*, 9, *Sapindi-karaṇa*, 10, *Suddhikalá*, by *Bhavadeva*, 11, *Smritisára*, by *Harinátha*, 12, *Kalidharma-sára*, by *Vis’ves’vara Sarasvati*, 13, *Dharma-privitti*, by *Náráyana Pañḍita*, 14, *Mumuru-shu-kṛitya*, 15, *Smritisára* by *Náráyana Bandya*, 16, *S’uddhimayúkha*, by *Nilkañṭha Bhaṭṭa*, 17, *Madana-párijáta*, by *Madana Ráya*, 18, *S’údra-dharma-tattva*, by *Kamalákara Bhaṭṭa*, 19, *Nirṇaya-sindhu*, by *Kamalákara Bhaṭṭa*, 20, *S’ráddha-paddhati*, by *Vis’vanátha Bhaṭṭa*, 21, *Trinsachchhloki-bháshya*, 22, *S’ráddha-viveka*, by *Súlápáni*, 23, *Hemadri s’ráddha khaṇḍa*, 24, *Apastamba-pitṛimedha-bháshya*, by *Gopála*. There are probably others, but I have not yet seen or heard of them.

s'ráddha, or the rites meet for the eleventh day, altogether unnoticed. The mantras are taken mostly from the Rig Veda, and arranged in consecutive order, but without any clue to the particular rituals for which they are intended. The Sútrakáras supply this deficiency, and as they point out several peculiarities not to be found in Ás'valáyana, I propose to give here a summary of the subject. The bulk of the mantras and the rules are the same as given by Ás'valáyana; but as that author's work, lately published by the Society, has already been commented upon by Dr. Max Müller,* it is not necessary to notice it in detail.

The first mantra given refers to the performance of a homa immediately after the death of a man who had always maintained the sacrificial fires in his house. According to Bodháyana, four offerings should be made, while touching the right hand of the dead, to the *Gárhapatya* fire, with a spoon overflowing full of clarified butter. Bharadvája prefers the *Ahavaniya* fire, and is silent as to whether the offering should be fourfold or not. Ás'valáyana recommends the rite to be performed at a subsequent stage of the funeral. All three take it for granted that death has happened within the house, if not near the place where the sacrificial fires are kept, and none has anything to say regarding the taking of the dying to the river-side, or of the ceremony of immersing the lower half of the body in water at the moment of death, (*antarjali*) which forms so offensive a part of the modern ceremonial in Bengal, and which has been, by a flourish of incisive rhetoric and at a considerable sacrifice of truth, called "ghat murder." Looking to this negative evidence against it, to its total absence in other parts of India, and to the oldest authorities on the subject being the most recent of the Puráṇas, it may be fairly concluded that it is of modern origin. None of the authorities usually quoted enjoin it as a positive duty, and it has come into gene-

* *Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft*, IX. Vide passim Grimm's Essay on the Burning of the Dead, and Dr. Roth's article "on Burial in India."

ral practice probably since the date of Raghunandana and his contemporary Smritikáras of the 16th century.*

After the homa, a cot made of Udumbara wood (*Ficus glomerata*) is to be provided, and, having spread on it a piece of black antelope skin with the hairy side downwards and the head pointing to the south, the corpse is to be laid thereon with the face upwards. A son, brother or other relative, or in his absence whoever takes the lead, should next address the corpse to give up its old clothing, and dress it in a new suit.†

* The authorities usually quoted are the following :—

शुद्धितच्छे १६० । गङ्गायां त्यजतः प्राणान् कथयामि वरानने । कर्णे तत्परमं
ब्रह्म ददामि मामकं पदं ॥ स्कान्दं ।

"I shall relate to you, O handsome-faced, the merit of giving up life in the Ganges. I give him (who does so) my own rank, and pour in his ears the mantra of the Great Brahma." *Skanda Purána*, quoted in the *S'uddhi-tattva*.

१६१ प्रायश्चित्तच्छे । अर्द्धादके तु जाह्नवां विसृतेऽनश्ननेन यः । स याति न
पुनर्जन्म ब्रह्मसायुष्यमेति च ॥ अग्नेर्य । अर्द्धादकं चरणाभ्युपर्यन्तमिति स्मार्त्त-
शास्त्रा १६६ । नाभ्यनर्मततोयानां स्नानां ह्यपि देहिनां । तस्य तीर्थफलसावाप्तिः
मात्रं कार्यं विचारणा ॥ स्कान्दं ।

"He who fasting dies with half his body immersed in the water of the Jáhnavi (Ganges), is never born again, and attains equality with Brahma." *Agni Purána*, quoted in the *Práyasc'hitta-tattva*.

"The embodied who dies with his body up to the navel in water, attains the fruit of all the sacred waters, (tirthas). There is no doubt about it." *Skanda Purána*.

क्रियायोगसारे । गङ्गायां त्यजतां देहं भूयो जन्म न विसृते इति ११ ॥

"After giving up the body in the Ganges there is no second birth." *Kriyá-yoga-sára*.

सन्त्यज्य देहं गङ्गायां ब्रह्महत्यापि च मुक्तये ॥ ४५ ॥

"Even the crime of Bráhmanicide may be expiated by giving up the body in the Ganges." *Kriyá-yoga-sára*.

† The mantra for the purpose says :—

अपेतदू च यदिह्याविभः पुरा । दद्यात्पूर्तमनुसम्यञ्च दक्षिणां यथा ते दत्तं
बहुधा वि बन्धुषु ॥ १ ॥

"Give up the cloth thou hast hitherto worn ; remember the ishta and púrta sacrifices thou hast performed, the fees (to Bráhmans thou hast given) and those (gifts thou hast) bestowed on thy friends."

The body is then covered with a piece of unbleached, uncut cloth, having fringes on both sides; the operation being performed while repeating a mantra.* Then, wrapping it in its bedding or a mat, it is to be borne on its cot to the place of cremation. The removal, according to some authorities, should be made by aged slaves; according to others, on a cart drawn by two bullocks. The mantra for the purpose, says, "I harness these two bullocks to the cart, for the conveyance of your life, whereby you may repair to the region of Yama—to the place where the virtuous resort,"† clearly indicating that the most ancient custom was to employ a cart, and not men. Ās'valáyana suggests one bullock. Anyhow, the ancient Sútrakáras evince none of the repugnance to the employment of Súdras for the removal of the corpse of a Bráhmaṇ which the modern Smárthas entertain on the subject. According to the latter, none but the kith and kin of the dead should perform this duty, and the touch of other than men of one's own caste is pollution, which can be atoned for only by the performance of an expiatory ceremony.‡ When Sir Cecil Beadon, the late

* इदन्तं वस्त्रं प्रथमं न्याजन् ॥ २ ॥

"This cloth comes to thee first."

† अथैनमेतया आसन्द्या सद्य तत्तन्पेन कटेन वा भवेद्य दासाः प्रवयसो वचेयुः
अथैनं अनसा वचन्येकेषां अनशेद्युञ्ज्यात् ।

‡ इमौ युमञ्जिम ते वरुणी असुनीयाय वोढवे । याभ्यां यमस्य सादनं सुकृताद्यापि
मञ्ज्यात् ॥ ४ ॥

‡ This prejudice first manifested itself, though in a mitigated form, in the time of Manu, who says, "Let no kinsman, whilst any of his own class are at hand, cause a deceased Bráhmaṇ to be carried out by a Súdra; since the funeral rite, polluted by the touch of a servile man, obstructs his passage to heaven." Chap. V. ver. 104. The following are the subsequent authorities :—

विष्णुः । इतं द्विजं न शुद्धेण न च शुद्धं दिजातिना । यमः । यस्यानयति
शुद्धाग्निं ह्यकाष्ठहवींषि च । इत्यन्तः । अशुद्धपतितासान्ध्या मृताद्येद् द्विज-
मन्दिरे । औचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा । दशरानाकुनि इते मासा-
च्छुद्धे भवेच्छुषिः । द्वाभ्यान् पतिते मेघं अन्त्ये मासश्चतुष्टयात् । अत्यन्ते वर्षाये-

Lieutenant-Governor of Bengal, proposed the removal of the Hindu dead of Calcutta by the Mutlah Railway to Gariáh, the strongest opposition was offered by the people, on the ground that it would involve a most serious pollution and loss of caste, to allow a corpse to be touched by other than its own caste men. They quoted a number of texts in support of their opinion, including those given above, and had no doubt custom—a greater authority than written laws—to plead in their favour; but the most revered and most ancient of their S'ástras was opposed to them, for it recommended for the Bráhmañ dead a bullock cart as the most fitting conveyance, and a S'údra slave as its substitute.

The road from the house to the burning-ground used to be divided into three stages, and at the end of each, the procession used to halt, deposit the body on its cot on the ground, and address a mantra. Ás'valáyana says nothing about the division of the road into stages, nor of the mantras to be repeated, but recommends the procession to be headed by the eldest member of the family. The first mantra in the Árañyaka runs as follows: "Pushá, who knows the road well, has well-trained animals to carry you, and is the protector of regions, is bearing you away hence; may he translate you hence to the

द्वेषमित्येव, अनुराधीन् । यमः । द्विजस्य मरणे वेद्यं विद्यद्वाप्ति दिनचयात् ।
दिनेकेन चर्चिर्भूमिरग्निप्रोचः । श्लेषनैः ।

"The twice born dead should not be removed by a S'údra, nor a S'údra (dead) by a twice born person. Vishnu.

"Whoever causes fire, grass, wood, and ghi to be brought by a S'údra (should perform an expiatory rite). Yama. I shall now relate to you the mode of purification, as ordained by Manu, from the pollution caused by a dog, a S'údra, an outcaste, and the low dying in the house of a Bráhmañ. Ten nights for a dog, a month for a S'údra, twice that time for an outcaste, and twice that for the low. The house should be forsaken in the case of the lowest, says Manu. Vṛihanmanu. A house becomes purified in three days after the death of a Bráhmañ; the courtyard outside of the house is purified in one day by the touch of fire, washing and smearing with cow dung. Yama.

region of the pitris. May Agni, who knows what is meet for you, bear you away.”* The commentator in explaining the term *Anashṭapas'u* “well-trained animals,” attempts to include in the text the slaves recommended by the *Sútrakáras* by the remark “the human bearers are two-footed animals, and the two bullocks four-footed animals :” *váhakáh manushyáh dripát-pasavah anadráhu chatuspátpasú*. The second and the third mantras are, in substance, very much like the first, and call for no remark.

A most important member of the funeral procession was an animal called *anustarañí* or *rájagaví*. An old cow was recommended as the most appropriate, next a black one, next a black-eyed one, next one with black hairs, and lastly one with black hoofs. If none of these was available, a black tender-hoofed goat was substituted. *As'valáyana* recommends an animal of one colour, or a black kid, and says that it should be brought with a rope tied to the near fore-foot. The animal is to be brought with the mantra, “Protector of regions, this is an offering for thee.”† An oblation is to be poured on the fire in connexion

* Mantra to be repeated at the end of the first stage.

पूषा त्वेत्थावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः । स त्वेतेभ्यः परिददत्-
पितृभ्योऽग्निदेवेभ्यः सुविदनेभ्यः ॥ ५ ॥

Mantra to be repeated at the end of the second stage.

पूषेमा आग्ना अनवेद सर्वाः सो अस्मां अभयतमेन नेषत् । सस्त्रिदा अष्टसिः
सर्वबोरोऽप्रयच्छन् पुर एतु प्रविद्वान् ॥ ६ ॥

“Pushá knows all these sides ; may he bear you away hence by the safest road ; may he, who is beneficent, kind to us, and mighty against all, knowing the road well, lead us without obstruction.”

Mantra to be repeated at the end of the third stage.

आयुर्विज्ञायुः परिपासति त्वा पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् । यथाऽऽसते सुकृतो
यत्र ते ययुस्तत्र त्वा देवः सचिता दधातु ॥ ७ ॥

“The life, the life of the world wishes to take charge of you. May Pushá, leading, protect you in the difficult road ; may the divine sun, leading you by the way of the virtuous, place you where the pious dwell.”

† भुवनस्य पत इदं ऋषिः ॥ ८ ॥

with this offering with the *idá*, or the *chamasa*, spoon, saying, "May this prove acceptable to wealthy Agni."*

According to the *Sútrakáras*, the cow should be sacrificed, but should any accident happen at the time of the sacrifice, the fore left foot is to be broken, and the wound being dressed with dust, the animal is to be set free. The mantra for the sacrifice says : " Companion of the dead, we have removed the sins of the dead by thee ; so that no sin or decrepitude may approach us."† The address after the immolation runs thus : " Companion of the dead, we have made thy life inert ; thou attainest the earth by thy body, and the region of the manes by thy life. Pardon us and our children in this world."‡ A third address to the cow follows when her body is being dusted ; it is to this effect : " O dear one, say not that I am so killed, for thou art a goddess and virtuous, going to the region of the *Pitris*, travelling by the adorable sky : keep us well supplied with milk in this and the future world."§

If it be necessary to let loose the cow, she is to be made to walk thrice round the pyre, while the leader repeats a mantra each time, then sanctified by another which simply says, " Mayest thou be a source of satisfaction by thy milk to those who are living (in my family), and those who are dead, and those who are just born, as well as those who may be born hereafter,"|| and, lastly, let loose with the words, " This cow

* अग्नये रविमते खाजा ॥ ८ ॥

† पुरुषस्य स्यावर्षेपेदधानि ऋतमहे । यथा नो ह्यव नापरः पुरा जरस चायति ॥ १० ॥

‡ पुरुषस्य स्यावरि वि ते प्राङ्मसिचरा । शरोरेण मद्भोमिदि स्रघवेदि पिद्व-
नुपप्रज्याऽस्मानिहावह ॥ ११ ॥

§ मैवं माँसा प्रियेऽहं देवो सती पिद्वलोकं यदेधि । विश्वारा नभसा मन्वय-
न्नुभौ नो लोकौ पयसाऽभ्यावहरत् ॥ १२ ॥

|| ये जीवा ये च मृता ये ज्ञाता ये च अज्ञाः । तेभ्यो हतस्य धारयितु मधुधारा कुन्दती ॥

is the mother of the Rudras, the daughter of the Vasus, the sister of the Ādityas, and the pivot of our happiness ; therefore I solemnly say unto all wise men, Kill not this sacred harmless cow. Let her drink water and eat grass. Om ! I let her loose.”*

The next operations are to dig a trench ; arrange fuel thereon ; wash, shave and pare the nails of the corpse ; and place it on the pyre along with the wife. They were probably performed without the aid of any mantra, for the Āraṇyaka does not allude to them. The trench, according to Ās'valāyana, should be twelve fingers deep, five spans† wide, and as long as the corpse with its hands uplifted. The corpse, in the opinion of some, should be disembowelled, and the cavity filled with ghi. When placed on the pyre, it should have in its hands, if a Brāhman, a bit of gold, if a Kshatriya a bow, if a Vaisya, a jewel. The wife should lie down on the left side of the corpse according to Bodhāyana and Sāyana. Ās'valāyana recommends that she should be placed near the head on the north side. The chief mourner, or he who is to set fire to the pyre, should then address the dead, saying, “O mortal, this woman, (your wife), wishing to be joined to you in a future world, (lit. to obtain the Patiloka, or the region of husbands) is lying by thy corpse ; she has always observed the duties of a faithful wife ; grant her your permission to abide in this world, and relinquish your wealth to your descendants.”‡ A younger brother of the dead, or a disciple, or a servant, should then proceed to the pyre, hold the left hand of the woman, and ask her to come away, saying, “Rise up, wo-

* माता वद्ग्राणां दुहिता वसुनाꣳ स्वसाꣳदित्यानामवृतस्य नाभिः । प्रणु वेत्सं चिकितुषे अनाय सा मासनामासदितिं वधिष्ठ । पिवतूदकं वृक्षान्यनु । आमु-
त्सृजत ॥

† Aratni extending from the thumb to the tip of the index finger.

‡ इयं मारी पतिलोकं वृक्षाना निपद्यत उप त्वा मन्थे प्रेतं । विश्वं पुराहमनु-
पालयन्ती तस्यै प्रजां त्रविष्टये च धेहि ॥

man, thou liest by the side of the lifeless ; come to the world of the living, away from thy husband, and become the wife of him who holds thy hand and is willing to marry thee.* In a subsequent mantra, she is to be asked to bring away the bit of gold above alluded to, from the hand of the corpse. The words for the purpose are—"For the promotion of thy wealth, and glory as a Bráhma woman, and beauty and power, take the gold from the hand of the dead, (and abide) in this (region) ; we (shall dwell) here well served and prospering, and overcoming all presumptuous assailants."† The scholiast of *Ās'valáyana* says the remover of the widow, and not the widow herself, should take the gold, and that in the event of his being a slave, this and the two preceding mantras should be repeated by the chief mourner, and Wilson and Max Müller take it in the same sense ; but *Sáyana's* comment is opposed to this

* उदीर्ष्वं नार्त्वि जीवलोकमितादुमेतमुपशेषे रश्चि । हस्तप्राभस्य दिधिषोः स्वमेतत्पत्युर्जनितमभिसम्भूव ॥

हे 'नार्त्वि', त्वं 'इतादु' मृतप्राणं, 'रश्चि' पतिं, 'उपशेषे' उपेत्य शयनं करोषि, 'उदीर्ष्वं' अस्मात्पतिसमीपादुनिष्ठ, 'जीवलोकमभि' जीवन्तं प्राणिसमूहमभिलक्ष्य, 'रश्चि' आगच्छ । 'त्वं', 'हस्तप्राभस्य' पश्चिमाहवतः, 'दिधिषोः' पुनर्विवाहेऽहोः 'पत्युः', 'रतत्', 'जनितं' जायात्, 'अभिसम्भूव' आभिसमुद्येन सम्यक् प्राप्नुहि ॥

The Rig Vedic reading of this verse will be noticed further on.

† सुवर्षं हस्तादादाना स्तस्य त्रियै ब्रह्मणे तेजसे बलाय । अनेव तमिह वयं सुवेवा विन्वाः स्यूधो अभिमातीर्जयेम ॥

This verse does not occur in the 10th Maṇḍala of the Rig Veda, but the counterpart of it, in connexion with the bow, occurs with a different reading, thus—

अनुर्हस्तादादानो स्तस्यास्ते क्षत्राय वर्षसे बलाय । अनेव तमिह वयं सुवीरा विन्वाः स्यूधो अभिमातीर्जयेम ।

Dr. Max Müller renders the last as follows: "I take the bow from the hand of the dead, to be, to us, help, glory, and strength. Thou art there, we are still here, with our brave sons ; may we conquer all enemies that attack us." Dr. Wilson's version is slightly different in words, but is in substance the same. "Taking his bow from the hand of the dead that it may be to us for help, for strength, for fame, (I say) here verily art thou, and here are we: accompanied by our valiant descendants may we overcome all arrogant adversaries."—*Jour. R. As. Soc.*, XVI. p. 202.

interpretation.* The words to be addressed to a Kshatriya or a Vaisya woman, are the same, the words *bow* and *jewel* being respectively substituted for *gold*, and *Kshatriya* and *Vaisya* respectively for *Bráhmaṇa*. Under any circumstance the removal of the widow and the articles is completed. The *Āraṇyaka* contemplates no alternative, and the *Sútrakáras* are silent on the subject, shewing clearly that when the *Āraṇyaka* was compiled, the inhuman practice of burning the living wife with her dead husband, had not obtained currency in the country.

The sacrificial vessels which the defunct used to employ in his ceremonial rites, are now to be placed on the different parts of his body; the *Agni-hotra-havani*, filled with butter and curds, on the mouth; the *sruva* spoon, broken into two, on the nostrils; two bits of gold or the butter spoon, (*ájyas'sruva*) broken into two, on the eyes; the *prásitra-haraṇa*, broken into two, on the ears; the *kapála* pot, broken into fragments, on the head; a pot-sherd on the forehead; and, the *chamasa* spoon on the head. The mantra for the purpose consists of a prayer to Agni not to injure the *chamasa* spoon.† *Ās'valáyana* arranges the sacrificial vessels differently; he places the *juhú* on the right hand, the *upabhrit* on the left hand, the *sphya*, sacrificial knife, on the right side, the *Agnihotra-havani* on the left side, the *grávna* on the teeth, the *kapálas* on the head, the *dhruva* on the breast, the *s'ruva* on the nostrils, the *prásitra-haraṇa* on the nostrils, the *chamasa* and the *pátri* on the belly, the

* हे नारि त्वं “त्रिये” सम्पदर्थं, “ब्रह्मणे” ब्राह्मणजात्यर्थं, “तेजसे” कान्त्यर्थं, “बलाय” शरीरबलार्थं, “मृतस्य” पुरुषस्य, “हस्तात्” “सुवर्णे” “आददाना” सती, “अथैव” लोके तिष्ठ । ‘वयं’ अपि ‘रक्ष’ लोके, ‘सुमेधाः’ सुखं सचमानाः सन्तः, ‘क्षुधाः’ अस्माभिः सह स्युर्दमानाः, ‘विद्याः’ ‘अभिमातीः’ सर्वान् म्रुवून् ‘अथेन’ ।

† इममग्ने अममं मा विष्ठीकुरः प्रियो देवानामुत सोऽभ्यानां । एष रक्षमसो देवपानस्तस्मिन् देवा अमृता मादयन्तां ॥

“Destroy not, Agni, this spoon; it is dear to the Devas and the performers of the Soma rites. This spoon is the drinking vessel of the Devas; may the immortal Devas therefore make us happy.”

sami on the genitals, the pestle and mortar on the lower part of the thighs, the *arani* on the upper part of the thighs, the *súrpa* on the feet, and other vessels on the body as convenient. He says, further, that the fat of the slaughtered cow should be placed on the head and on the eyes with the mantra, "Agni" &c. and her kidneys on the hands with the mantra "Ati" &c., her heart on the cardiac region, and her flesh and organs on other parts of the body ; and that, in the event of the cow being let loose, imitations of her organs made with rice and barley meal, should be placed on the parts mentioned ; the fat being replaced by cakes. The *Áranyaka* says nothing about these offerings, nor recognises any substitute. Possibly *Bodháyana* and *Bharadvája* have provided for them ; but I have not the necessary MSS. at hand to ascertain it. The *Áranyaka*, after arranging the sacrificial vessels, gives the mantra for covering the corpse with the raw hide of the cow, which should be entire with head, hair and feet, the hairy side being kept uppermost. The mantra for the purpose is addressed to the hide ; "Cuirass, carefully protect this body from the light of Agni ; envelope it with thy thick fat, and marrow ; holding this impudent Agni, desirous of seeing and consuming it by his vigour, allow him not to go astray."*

The pile is now ready to be lighted, and a fire should be applied to it with the prayer : "Agni, consume not this body to cinders ; nor give it pain ; nor scatter around its skin or limbs ! O *Játavedas*, when the body is fairly burnt, convey the spirit to its ancestors."† A second prayer to the same divinity is due when the fire is in full blaze, but its purport is not very different. It is followed by an address to the organs of the dead. It says, "May thy organ of vision proceed to the sun ;

* अग्नेर्वैमं परि मेभिर्ब्रह्मन्मोर्षुष्व मेदसा पीवसा च । नेत् ना हृद्युर्हरसा
अर्क्षुषाषो दधद्विषस्यन् पर्यङ्गयति ॥

† मेमसग्ने विद्द्वो माऽभिभोषो माऽस्य जघं चिद्धिपो मा शरीरं । यदा शतं
हरवो ज्ञातवेदोऽथेमेनं प्रक्षिणतात् पिबभ्यः ॥

may thy vital air merge in the atmosphere ; mayest thou proceed, according to thy virtuous deeds, to heaven or earth or the region of water, whichever place is beneficial to thee ; mayest thou there, provided with food, exist in corporeal existence.”*

If instead of a cow, a goat is brought with the corpse, it is to be tied with a weak string near the fire, so that it may break its bond, and escape. The chief mourner should then offer twelve oblations to the fire with a spoon made of palása wood, for which the *Āranyaka* supplies the necessary mantras. Nine prayers next follow, of which the first four are addressed to *Agni*, the fifth to *Yama*, the sixth to the messengers of death, and the last three for a good region for the deceased. The one addressed to *Yama* describes him as having two cerberic warders at his gate. “King *Yama*, place this spirit under the care of thy two four-eyed dogs which guard the roads and your mansion, and whom men avoid : keep it in ease and free from disease.”† The dogs are the offspring of *Saramá* ; long-snouted, self-satisfied, and exceedingly powerful ; they are the messengers of *Yama*, and roam about in search of men. The last three prayers I shall give entire. “1. Some purify the *Soma* juice, others worship with clarified butter, others again follow true knowledge (*madhu vidyá*) in quest of felicity ; may this spirit attain the same (reward). 2. May the reward of those who fight in the battle-field, and of heroes who sacrifice their lives, and of virtuous men who grant a thousand gifts, await this spirit. 3. May the reward of those who in penance pass a blameless life, and of those who are gone to heaven by their penance, and of those who have performed most rigorous austerities await this spirit.”‡

* सूर्यं ते चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा द्याञ्च गच्छ प्रथिवीं च धर्मणा । अपो वा गच्छ यदि तव ते हितमोषधीषु प्रतितिष्ठा शरोरैः ॥

† यो ते आनौ यम रक्षितारौ चतुरस्रौ पथिरक्षो वृषक्षसा । ताभ्यां॒ राजन् परिदेष्टेन॒ स्रिषि चास्त्रा अमनीवक्ष धेहि ॥

‡ मोस एकेभ्यः पवते हृतमेक उपासते । येभ्यो मधु प्रधावति तां॒ सिद्धेवापि गच्छताम् ॥

After this, leaving the funeral pyre to smoulder, the chief mourner excavates three trenches to the north of the pyre, and lining them with pebbles and sand, fills them with water brought in an odd number of jars. The people who had followed the procession are then requested to purify themselves by bathing in them; which being done, a yoke is put up with three palása branches stuck in the ground and tied at the top with a piece of weak string, and they are made to pass under it. The chief mourner passes last, and then, plucking out the yoke, offers a prayer to the sun. Thereupon, the party proceed to the nearest stream, and without looking at each other, purify themselves by bathing and a prayer to Prajapati. As'valáyana says nothing of the three trenches, but takes the people at once to the river to bathe, where "they immerse themselves, and on rising throw a handful of water into the air while they pronounce the name of the deceased, and that of his family. They then get out of the water, put on dry clothes, and after once wringing those that they had on before, they spread them out towards the north, and sit down there themselves till the stars are seen. According to others, they do not go home before sunrise. Then the young ones walk first, and the old ones last, and when they arrive at their home, they touch, by way of purifying themselves, "the stone, the fire, cow-dung, grain, (tila seed,) oil and water before they step in."* This part of the ceremony and the mourning which follows, have been described by Manu, Yájñavalkya and others, and need not be further noticed. The *Āraṇyaka* is entirely silent on the subject.

For the ceremony of burial, the first operation is, the collection of the half-burnt bones. This should be done according to

ये युध्यन्ते प्रघनेषु शूरानो ये तनुत्यजः । ये वा सहस्रदक्षिणासांश्चिदेवापि
मच्छतात् ॥

तपसा ये अनाष्टध्यासापसा ये सुवर्गताः । तपो ये अक्रिरे महत् तांश्चिदेवापि
मच्छतात् ॥

* Journal Royal As. Soc. xvi, 213.

As'valáyana on the 11th, 13th or 15th day of the wane ; Bodhayána enjoins the 3rd, 5th or 7th from the day of cremation. The dates *tritiyá*, *pañchamí* and *saptamí* are given in the feminine gender in the text, and cannot imply day, as in ordinary acceptance they indicate the age of the moon. As the ceremonies, however, of the tenth day are given in a subsequent part of the work, and the *Prayoga* noticed above, names days, it is probable, that the morning of the 3rd, 5th or 7th day is meant, the eclipse in the sūtra being supplied by the word *tithí* in the sense of a day. The first act is to sprinkle milk and water on the cinders, and to strike on the heap with an udumvara staff to separate the bones. This is done while repeating five mantras. The cinders are then collected and thrown towards the south side, leaving the bones behind. Three oblations are next offered to Agni with a *sruva* spoon. Thereupon the senior wife is to come forward, and, with two bits of red and blue strings to which a stone is tied, to draw out the bones with her left hand, saying : " Arise hence, and assume a (new) shape. Leave none of your members or your body behind. Repair to whichever place you wish : may Savitá establish you there. This is one of your bones, be joined with the third (other bones) in glory ; having joined all the bones, be handsome in person ; be beloved of the gods in a noble place."* The bones should then be washed and deposited in an urn, or tied up in a piece of black antelope skin. The urn, or bundle, is then to be hung from the branch of a sami or palása tree. Should the bones belong to a person who had performed a Soma sacrifice, they should be burnt again ; otherwise they should be buried. For the latter purpose, an urn is absolutely necessary, and after placing the bones into it, it should be filled up with curds mixed with honey, and then covered over with grass. *As'valá-*

* उपनिष्ठात्तस्मिन्नुत्सृज्य सधरस्य मेव जायमवहा ना शरीरं । यत्र भस्मै दृष्टमे तत्र गच्छ तत्र वा देवः सविता दधातु । इदं न एकस्यर क्तत एकं हतीयेन व्योतिषा संविद्यस्य । संवेद्यनस्मिन्वै चाशरोधि प्रियो देवानां परमे सधस्ये ॥

yana recommends an urn with a spout for females and one without it for males. Two mantras are given, one for pouring the mixture, and the other to be addressed to its droppings.

Subsequently a proper place having been selected, a funeral procession should proceed to it in the morning, and the chief mourner should begin the operations of the day by sweeping the spot with a piece of leather, or a broom of palása or sami wood. Then, yoking a pair of bullocks to a plough, he should dig six furrows running from east to west, and, saluting them with a mantra, deposit the urn in the central furrow. The bullocks should now be let loose by the south side, and water sprinkled over the place with an udumvara branch, or from a jar. The covering of the urn is then removed, some aromatic herbs, *sarcaushadhi*, are put into the urn, and subsequently closed with pebbles and sand; each of the operations being performed while repeating an appropriate mantra. A mantra should likewise be pronounced for every one of the operations which follow, and these include, first, the putting of bricks around the urn; 2nd, the throwing thereon some sesamum seed and fried barley; 3rd, placing some butter on an unbaked plate on the south side; 4th, spreading there some darbha grass; 5th, surrounding the tumulus with a palisade of palása branches, and 6th, crowning the whole by sticking on the top of it a flowering head of the *nala* reed—*Arundo karka*. The operator then anoints his body with old ghi, and, without looking at the urn, places it on the spread grass, invokes the manes, wipes the urn with a bit of old rag, sprinkles some water with an udumvara branch, or from a jar, having covered his own person with an old cloth, and then buries the urn with bricks laid over it.

Some charu rice is then cooked, sanctified by a mantra, and, while the chief mourner repeats five others, is put on the five sides of the urn. Sesamum seed and barley are now scattered around, some herbs put on the mound, and more bricks added. Water should subsequently be sprinkled on the place, a prayer should be addressed to the gods, a branch of the varuṇa tree

and a lot of brick-bats, a sami branch and some barley, should be placed on the mound, and the dead be invoked to translate himself to whichever region he likes. "Go to the earth, go to the void above, go to the sky, go to the quarters, go to heaven ; go, go to heaven, go to the quarters, go to the sky, go to the void above, go to the earth, or go to the waters, wherever embodied thou canst live with the good and in peace."*

A few holes being now dug round the mound, the ceremony of burial is completed. The operations, it will be seen, though oft-repeated and tedious, are of the simplest kind possible ; the prayers are throughout addressed for the sensuous enjoyment and ease of the dead, and no where is any indication given of a desire for spiritual benefit, liberation from the wheel of transmigration, salvation, or beatitude. Even sin is lightly looked upon, and the prayer for redemption from it, is slight and casual. The whole ceremony is of the most primitive type, and bespeaks an epoch of remote antiquity. It is worthy of note also that the double ceremonial of first incineration and subsequent burial, was common among the Greeks, Romans and other ancient Aryan races, and that the remains of Das'aratha in the Rámáyana and of S'ákya Buddha were disposed of in the same way.

The last ceremony I have to notice is called *s'ántikarma* or rites for the well-being of the living. It should be performed on the morning following the ninth night after death, *i. e.*, on the tenth day. This is an addition to the shaving and paring of nails and bathing, which are enjoined by mediæval and modern Smṛitikáras, and are still current. Ās'valáyana recommends that this should be performed on the burning-ground on the 15th of the wane, *i. e.*, on the day of the new moon. But our text fixes the day, and leaves it optional with the

* श्रद्धिर्वीं गच्छान्तरिक्षं गच्छ दिवं गच्छ दिग्भ्यो गच्छ सुवर्गं च सुवर्गं च दिग्भ्यो गच्छ दिवं गच्छान्तरिक्षं गच्छ श्रद्धिर्वीं गच्छापो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधोष प्रतितिष्ठा शरीरैः ॥

mourners to select any place out of a town, whether it be a burning-ground or not, that may be convenient. The relatives by blood, both male and female, having assembled, a fire should be lighted, and they should be requested to sit down on a bullock-hide of a red colour spread on the ground, with its neck-side facing the east, and its hairs directed towards the north. The request should be made in the following words: "Ascend on this life-giving (skin), as you wish to live to a decrepit old age. According to your seniority attempt carefully to abide on it. May the well-born and well-adorned fire of this ceremony bestow long life on you. Even as days follow days, and seasons are attached to seasons; even as the young forsake not their elders, may Dhátá so prolong the life of these (people) according to their age."* The assembly being thereupon seated, the chief mourner offers four oblations to the fire with a spoon made of varuṇa wood. The relatives then rise up, and, placing themselves to the north of the fire, facing the east, recite a mantra, while touching a red bull. The women are then requested to put on collyrium with these words — "Let these women, who are not widowed, who have good husbands, apply the collyrious butter (to their eyes); without tears, without disease, worthy of every attention, let these wives enter the house first."† The collyrium should be made of a substance called *traikakuda* which is brought from the Trikakut or triple humped peak of the Himalayá, meaning evidently the sulphuret of antimony or surmá of the Indian bazars. It should be applied with the three central unexpanded leaves of the kús'a grass, which are thin, pliant, and pointed, like a

* आरोहतायुर्जरसं गृह्णाना अनुपूर्वं यतमाना यतिष्ठ । इह त्वष्टा सुजनिमा
सुरतो दोर्धमायुः करतु जीवसे वः ॥

यथाऽद्यान्यनुपूर्वं भवन्ति यथर्त्तव ऋतुभिर्यन्ति ज्ञानाः । यथा न पूर्वमपरो
ज्जात्येवा घातरायूँषि कल्पयेषां ॥

† इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराज्ञनेन सर्पिषा समुग्रन्तां । अनश्रवो अनमोवाः
सुश्रेवा आरोहन्तु जनयो धेनिमये ।

camel hair brush, and answer the purpose better than the iron or stone style or bodkin which up-country women now use. The leaves being afterwards thrown away on a bundle of that grass, while repeating a mantra, the party proceed towards the east, leading the bull, and saying—"These men, forsaking the dead, are returning. This day we invoke the gods for our good, for success over enemies, and for our merriment. We proceed eastward, having well-sustained long lives."*

The last of the party, who is the chief mourner, should then recite another mantra, and with a sami branch efface the foot-marks of the bull that precedes the party. On the departure of the last man, the Adhvaryu should place a circle of stones behind him as a wall to prevent death overtaking those that have gone forward, praying—"I place this circle (of stones) for the living; may we and others not go beyond it in mid-life; may we all live a hundred autumns, driving death away by this heap."† The party then repair to the house of the chief mourner, and feast on kid and barley cooked for the purpose. Separate mantras are given for the eating of the two articles.

The most important of all the mantras above quoted, is the one which is intended as a direction to women to put on collyrium. It was first translated by Colebrooke, in 1795, as "the only Vaidik authority for the rite of Sati." Before him the compiler of the twenty-eight Smritis had quoted it for the

* इमे जीवा वि मृतेरावर्त्तिन्मूढा देवहृतिर्नो अथ । प्राञ्जोऽग्रामा नृजये
वसाय द्राक्षीय आयुः प्रनरां दधानाः ॥

This verse, in the original, occurs a little before the one about the application of the collyrium. I have displaced it for the sake of consistency.

† इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि ना मोऽनुगादपरो अर्धमेतं । मृतं जीवन्तु
शरदः पुरुषीस्त्रिणो मृत्युं दग्धे पर्वतं न

The mantras quoted above occur most in the 10th Mandala of the Rig Veda, but their readings there are different, and they do not appear in the same order. Wilson's translations thereof do not, therefore, in many essential particulars, correspond with what I have given above. *Vide Journal R. As. Soc. XVI, 201-2.*

same purpose, and no doubt thousands over thousands of deluded women, in the moment of their greatest grief, have been sent to the blazing pyre with this miserable passport to heaven. Dr. Wilson was the first to suspect, in 1856, in a paper published in the Journal of the Royal Asiatic Society (Vol. xvi, p. 201), that "it had reference to some procession, one possibly accompanying the corpse, but had nothing whatever to do with consigning live females to the fire;" and, for a guess, it was as close as it well could be. The late Sir Rájá Rádhákánta Deva wrote a reply to this paper, in 1858, and in 1867, in a foot-note about three times larger than the paper to which it is attached, a writer, in the same periodical, (Vol. II, N. S. pp. 114-191,) entered into an elaborate verbal and punctilious criticism, but the ceremony for which the stanza was intended or to which it was applied, was left undetermined. In Rájá Rádhákánta's letter to Dr. Wilson, a quotation was given from the Sútras of Bharadvája which gave the real clue to it, but none noticed it at the time. The true bearing is now made manifest, for, I believe, few will venture to question the authority of Bodháyana in such a matter. His words are—*athaitáh patnayo nayane sarpishá sammris'anti*: "Now these women smear their eyes with butter." Bharadvája says, *strí-nám anjalishu sampátánavanayatmánáríriti*: "For placing of the sampáta in the hands of the women the mantra *Imá nárih, &c.*" According to Ās'valáyana, the verse should be repeated by the chief mourner when looking at the women after they have applied the collyrium; *imá náriravidhaváh supatnirityan-jáná iksheta*. This difference is due evidently to the authors belonging to different sákhás. Anyhow, it is abundantly clear that the verse was not intended to recommend self-immolation, nor to be addressed to the widow, but to female mourners, wives of kinsmen, having their husbands living, to put on collyrium, or to be recited when looking at them after the operation. The *Prayogakára* says, *tatah sampátupátramádáya sabhatrikastrí-nám anjalishu sampátam avanayati*, "then taking the sampáta

pátra he places it on the hands of the women who have husbands with the mantra *imáh*, &c.”

The reading of the stanza appears differently in different recensions. According to Raghunandana, as given in the Serampur edition of his works, and in my MS. it is as follows :—

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा संविभन्तु ।

अनसरोऽननीरा सुरता आरोहन्तु अस्योनिमये ॥

Colebrooke's version, apparently taken down from hearsay, has—

इमा नारीर् अविधवाः सुपत्नीर् अञ्जनेन सर्पिषा संविभन्तु विभावन्तु

अनसरोनारिराः सुरता आरोहन्तु अस्योनिम्ये अये ।

Professor Wilson's reading, quoted from the tenth *Maṇḍala* of the *Rig Veda*, differs materially from these ; it runs thus :

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा संविभन्तु

अनसरोऽननीराः सुरतारोहन्तु अनयो योनिमये ।

Dr. Max Müller accepts this reading, correcting only *suratnárohantu* into *suratná á rohantu*. My text, founded upon six manuscripts and the concurrent testimony of the *Sútrakáras*, differs in one important particular. It replaces the last word of the first line, *sañvis'antu*, usually translated “let them enter,” by *sammṛis'antám*, “let them smear.” It changes also *suratná* “well ornamented,” into *sus'évá* “well served” or “worthy of every attention.”

With such differences in the text, it is not to be wondered at that the English renderings which have been, from time to time, published, should be markedly different. Colebrooke was the first to take the stanza in hand, and he translated it into—
“Om. Let these women, not to be widowed, good wives, adorned with collyrium, holding clarified butter, consign themselves to the fire. Immortal, not childless, nor husbandless, well adorned with gems, let them pass into fire, whose original is water.”* Ward, Macnaughten, Rámamohana Ráya and others have adopted this reading, and given translations more

* *As. Researches*, IV, p. 213.

or less different from each other. But as the reading itself has not yet been traced to any authentic MS. of the Vedas, its English rendering may be dismissed without further notice.

Wilson's translation runs thus : " May these women, who are not widows, who have good husbands, who are mothers, enter with unguents and clarified butter : without tears, without sorrow, let them first go up into the dwelling."* Max Müller's rendering is nearly the same. He writes—

" Es treten ein die Frau'n, mit Oel und Butter,
Nicht Witwen sie, nein, stolz auf edle Männer.
Die Mütter gehn zuerst hinauf zur Stätte,
In schönem Schmuck und ohne Leid und Thränen."†

The writer of the foot-note above alluded to, adopts Max Müller's reading but attempts to improve upon his translation by the following :—" Let these women, unwidowed, having good husbands, *and* with anointing butter *on their eyes*, enter *their houses*. Let the mothers, untearful, unmiserable, possessed of excellent wealth, go up to the house first." He adds " I have here followed Sáyana, save in not rendering चारोहन्तु by "approach," आगच्छन्तु. What is meant by दोनिं, Sáyana's "house," is not obvious."‡

The most material error in the above translations is due to Sáyana. That great commentator, when he took up the Rig Veda though generally very faithfully reliant on the Sútrakáras, did not always carefully compare the Kalpas of the Rig with those of the Yajúr Veda, and hence many discrepancies are to be met with between his interpretations and those of the ancient Sútrakáras, and sometimes in his own interpretations of the same verse in the Rig, the Yajur and the Sáma Vedas. Nowhere is this more prominently apparent than in his commentary on the stanza under notice, in the Rig and the Yajur Vedas. When he met with it in the former, he wrote :

* Journal R. As. Soc. XVI, p. 202.

† Zeitschrift, Band, IX, p. XXV.

‡ Journal R. As. Soc., N. S., Vol. III, p. 185.

इमा नारीरिति । अविधवाः धवः पतिः अविगतपतिकाः जीवद्गृहका इत्यर्थः । सुपत्नीः शोभनपतिकाः इमा नारीः नार्थ्यं आञ्जनेन सर्षतोऽञ्जनसाधनेन सर्षिषा घृतेन आञ्जनेनाः सत्यः संविशन् स्वगृहान् प्रविशन् । तथा अनश्रवः अनु-वर्जिताः अश्रवदत्यः अनमीवाः अमीवा रोगक्षद्वर्जिता मानसदुःखवर्जिता इत्यर्थः । सुरजाः शोभनधनसहिताः । जनयः जनयन्त्यपत्यमिति जनयो भार्याः । ता अये सर्वेषां प्रथमत एव योनिं गृहं आरोहन् आगच्छन् । देवरादिकः प्रेता-पत्नीमुदीर्ष्य नारीत्यनया भर्तृसकाशादुत्थापयेत् सूचितञ्च ॥

Subsequently, with the light of Bobháyana, Bharadvája and Hiranyakesí, he perceived the true bearing of the stanza, and then interpreted it thus :—

‘इमा नारीः’ एतास्त्रियः, ‘अविधवाः’ वैधव्यरहिताः, ‘सुपत्नीः’ शोभनपति-युक्ताः सत्यः, ‘आञ्जनेन’ अञ्जनहेतुना, ‘सर्षिषा’, ‘सम्पृशन्नां’ चक्षुषी संसृशन्नु । ‘अनश्रवः’ अश्रुररहिताः, ‘अनमीवाः’ रोगरहिताः, ‘सुरजाः’ सुष्ठु सेवितुं योग्याः ‘जनयः’ जायाः ‘अये’ इतः परं, ‘योनिं’ स्वस्थानं, ‘आरोहन्नु’ प्राग्गवन्नु ॥

That the last is the most consistent rendering may be accep-
ted without hesitation.

The meaning of the stanza, word for word, would be *imáh* “these,” *nárah* irregular plural nominative of *nári*, “woman,” alluding to the ladies of the kinsmen who have assembled at the ceremony ; the regular form is *náryah*. The women have for predicates, *avidhaváh* “not widows,” or “unwidowed” and *supatnái*, “having good husbands.” (*supati*). Those who apply the stanza to con cremation explain the first word by “not to be widowed,” a meaning which it cannot be made to bear, there being neither any rule nor analogy to support it. The next word *ánjanena* is an adjective qualifying *sarpishá*, both in the instrumental case, meaning “with collyrious butter.” The verb necessary for these elements should be one which means “applying” or “smearing,” and this is what we have in *samunṛis’antám*, “let smear,” from the root *nṛis’* “to smear.” The Ríg Vedic reading *sañvis’antu*, from the root *vis’* “to enter,” can have no relation to the instrumental, except as entering with the butter applied to the eye, in which case the ordinary plan would be to convert the two words in the instru-
mental into one epithet, serving as an adjective to the nomi-

native, women. It is, therefore, probable that the root *vis'* had, in ancient times, the meaning of decorating or putting on, as we have now the same root used to indicate "dressing," *ves'a*, whence *ves'yá*, "a woman who lives by her dress,—a harlot." Yáska adopts this meaning when he includes *ves'-ati* among the verbs for ornamentation, *kántikarma*. Sáyana, not perceiving this when he commented on the R̥g Veda, took the word in its ordinary signification, and so interpreted the stanza as to make the women first enter their own houses—*sagrihán privis'antu*, and subsequently the house, 'yoní,' of the chief mourner; in so doing he had to supply what he supposed was an elipse, and thereby entirely to mislead his readers. The new reading of the word in the Áraṇyaka now leaves no doubt on the subject.

The words of the second line *anas'raráh* "tearless," *anamiváh* "diseaseless" or free from pain either of body or mind, (it has been loosely rendered in one of the above quotations by "not miserable,") *sus'eráh* "well served," all refer to, and are epithets of *janayah* "wives," which follows. In the R̥g Veda, the last epithet is changed to *suratnáh* "well ornamented" without in any way altering the construction. The verb is *árohantu* "let ascend" or "proceed," and agrees with the nominative *janayah* "wives." The dative is *yonim* "to house" in the singular, the house of the chief mourner, where they are to partake of a feast, and not that of the females. The last word *agre*, "first or foremost" is an adverb qualifying the verb *árohantu*.

The words *ánjanena sarpishá* have confounded all the European translators. Wilson has rendered them into "unguents and butter," and Max Müller into "oel und butter." One has dropt the word *ánjanena* and used only "butter;" he is particular in reminding his readers that he has followed Sáyana, but his assurance must be received with some reservation, for the scholiast neither omits the first word nor is remiss in explaining it; his words are *ánjana-sáadhanena sarpishá* "with butter for making collyrium" or *ánjanahetuná sarpishá* "with butter the source of collyrium" that is, as I have rendered,

“with collyrious butter,” or collyrium made of butter, the other element of the unguent being, as stated in a subsequent mantra, a mineral of the name of *traikakuda*, which I guess to be sulphuret of antimony or *surmá*. The object of the mantra is to prohibit the use of the ordinary collyrium, which is differently made. The usual practice to this day is to smear a little butter or oil in the bowl of a spoon, and to hold it over a lamp, so that a quantity of lamp-black may be deposited on it, and when the two are mixed together with the fingers, they constitute the collyrium. The sulphuret is still used in the North-West Provinces.

The second mantra to which I wish to draw the attention of the reader is the one with which a brother, student, or servant, of the deceased is to remove the widow from the pyre; inasmuch as it clearly shows that the widow at the time was not burnt, but taken to abide in the land of the living, and to marry if she liked. That the removal was positive and final, and not nominal, is evident from the rules of the *Sútrakáras*. *Bodháyana* says, “He who approaches her, should, holding her by the left hand, take her up,” *tañ pratigatah savye pánáva-bhipádyotthápayati*. This is done after obtaining the permission of the deceased by a formal mantra, ante, p. 40, and on the 3rd, 5th or 7th day after the cremation, the widow, or the eldest widow, if there should happen to be more than one, is expected to go to the burning-ground and collect the bones of the dead with her left hand. *Ās’valáyana* is equally precise, and adds that, should the widow be removed by an old servant, the chief mourner should repeat the mantra, (*Karttá vrishale japet*, *Sútra*, 4, 2, 19). The author of the *Prayoga*, it is true, takes this direction to apply to pregnant women only who should not be burnt alive, but his authority in such a case is of little value, when opposed to that of the oldest *Sútrakáras*, and the evident purport of the mantra. It may be also observed that the widow is to take away the gold, bow and jewel, which are put into the hands of the *Bráhma*n, *Kshetríya* and *Vaisya* dead

respectively—with which, according to a subsequent mantra, she is to live in wealth, splendour and glory in the society of the remover, in this world, and this she could not do, if she were immolated.

This mantra, as given in our text, page 652, is slightly different from a similar stanza in the second S'ukta of the second Anuváka of the 10th Mandala of the R̥g Veda, and quoted by Wilson and Max Müller in the papers above alluded to; the words *itásu* and *abhisambabhúva* of our text being replaced by *gatásu* and *abhisambabhútha*. The words, however, are synonymous, and therefore the difference is of no moment. The second word, a verb, is, in the R̥g Veda, in the second person, dual, irregular, having for its nominative *tvāñ* "thou," understood, and in our text it is in the third person singular, both may therefore be taken as Vedic peculiarities.

The most important word in the mantra is *didhishu*, which Sáyana, when commenting on the R̥g Veda, took to imply impregnation *didhishoh garbhasya nidhátoh*. In the Árayaka he accepts it in its ordinary well-established dictionary meaning of a man "who marries a widow" or "the second husband of a woman twice married," as Wilson gives it. The result is a material difference in the meaning. The version given by Wilson is as follows:—"Rise up, woman, come to the world of living beings, thou sleepest nigh unto the lifeless. Come: thou hast been associated with maternity through the husband by whom thy hand was formerly taken."* Max Müller's reading is closely similar. He writes—

"Steh auf, o Weib! Komm zu der Welt des Lebens!
Du schläfst bei einem Todten—Komm hernieder!
Du bist genug jetzt Gattin ihm gewesen,
Ihm, der Dich wählte und zur Mutter machte.†"

In our version, following Sáyana's second and more recent commentary, we take the word *hastagrúbhasya* "of him who

* Journal, R. As. Soc., XVI, p. 202.

† Zeitschrift, IX, p. vi.

holds thy hand," and the other predicates in the present tense, and the *didhishu* in its crude sense, and apply them to the party who holds the widow's hand while lying on the pyre. This appears the most consistent and in keeping with the whole ceremony, and therefore preferable to referring them to the dead. The only objection to this rendering is to be found in the fact that the verb is in the past perfect tense, but seeing that Páṇini has laid down more than one special rule for the use of the past for the imperative (*Liñarthe leṭ* 3, 4, 7, &c.), and Sáyana has accepted the same, it is perfectly immaterial. In a pamphlet on the impropriety of widow marriage, lately published by some of the Professors of the Benares Sanskrit College, the word *jivalokam* "the world of living beings" has been rendered by *martyalokát anyam*, "other than the region of mortals," but such a meaning is not admissible either by any positive rule or by analogy. Sáyana renders it, in one place, by—"the region of the living sons and grandsons," *jívánám putrapautrádínám lokam*, and in another, by "aiming at the region of the living creatures," *jívantam pránisamúhamabhilakshya*. Other interpretations of the Professors are equally open to question, but it is not necessary to notice them. That the re-marriage of widows in Vedic times was a national custom can be easily established by a variety of proofs and arguments; the two facts of the Sanskrit language having, from ancient times, such words as *didhishu*, "a man that has married a widow," *parapúrvá* "a woman that has taken a second husband," *paunarbhava*, "son of a woman by her second husband," and the Civil Code providing for the division of heritage when such persons are present, are enough to establish it; but it would be foreign to the subject of this Introduction to enter into it here.

Books 7th, 8th and 9th constitute, as already stated, the Taittiríya Upanishad. The first of these has the special title of *S'ikshá Vallí*, the second, *Brahmánanda Vallí*, and the third *Bhṛigu Vallí*. Anquetil Duperron has published a

Latin translation of these three books in his *Oupnik'hat*, and Dr. Roer, an English version in a preceding volume of this series. A German translation of the 8th and the 9th, by Professor Weber, has appeared in the second volume of the *Indische Studien*, and an English one of the 9th by Colebrooke, in his essay on the Vedánta (Essays, I, pp. 76-78). It is quite unnecessary, therefore, to supply here an analysis of these books; suffice it to say, that they are designed to inculcate the doctrine of Brahma as the sole cause of the universe, and his adoration, the only means of salvation. The 7th opens with a resolution to teach the S'ikshá, or the science of Vedic phonology, but the subject actually taught, is not phonology strictly so called, but the course of mental and moral training necessary for preparing the student for a knowledge of Brahma, the technical terms of S'ikshá being occasionally used by way of metaphors, allegories, or parables, to impress the doctrines firmly on his mind. "The meditation on certain words which symbolically express the truth of the doctrine, and prepare the mind for its comprehension,—the meditation on the term "Om," the most sacred of all syllables, embracing as it does the real sense of the Vedas,—the meditation on Brahma in his relation to the individual soul to the material creation, and to the different deities, and the necessity of ceremonial work, of the daily reading of the Vedas, and of a virtuous life in accordance with the precepts of the S'ástras,"* are the duties it insists upon as necessary for preparing the mind for the reception of the highest knowledge.

The next book, according to Professor Weber, "is to be divided into four sections, of which the first (anuv. 1-5) treats the degrees of succession in the development of nature; the second (anuv. 6 and 7) the origin of the creation generally; and the third (anuv. 8), especially the *Ánanda*, that is to say, the happiness of him who knows the identity of the individual and the universal soul, which has given the whole

* Roer's translation of the Trittiriya Upanishad, p. 1.

book the title of *Ananda Valli*; the fourth lastly (anuv. 8 and 9) specifies the reward of him who knows all the preceding truths.’’*

The third illustrates the teachings of the second by a legend in which *Varuṇa* inculcates, on his son *Bhṛigu*, the importance of austerity in acquiring a knowledge of *Brahma*, and utilizing it so as to purify the mind for salvation. In short, it is a resumé of the teaching of the preceding two books, given in a narrative form, with a leaning in favor of austerity, which, however, is elsewhere described to consist in controlling the passions, and directing the mind to turn towards the Deity to the exclusion of all mundane enjoyments, and not to the performance of penance by privation of food and voluntary scourging of the flesh, by the assumption of particular attitudes, and exposure of oneself to the inclemencies of the weather.

The Tenth Book of the *Āraṇyaka* professedly follows the doctrine of the preceding three books; but it differs materially from them in adopting a very narrow, sectarian and altogether purile view of the whole question. The grand conception of God in all, and above all, and in Himself all, one alone without a second, doubtless forms its major premiss, as of the other authentic *Upanishads*; but its arguments and conclusions are different. It is steadfast in its belief in the unity of the Divinity; yet it cannot do without a number of divine manifestations or subordinate deities to complete the course of *Brahma* worship. The other *Upanishads* maintain that the adoration of the Supreme Soul is an intellectual function, which needs no formulas and priestly rituals; and this does not question the general principle, but it nevertheless provides mantras and set forms for the purification of lumps of earth for rubbing on the body before bathing; for repetition when the bather is severally knee deep and navel deep and breast deep in water, when he has dived under water, and when he lifts his head above water; for utterance before and after meal, and when

* *Ibid*, p. 15.

stroking the chest after a hearty collation ; for address to the five mouths of Mahádeva, to Durgá, Vinayáka, Nandi, Garuda, Ná-rasiñha, and a number of other gods. The sacred Gáyatrí, the great first cause of the Gopatha Bráhmaṇa of the Atharva Veda, which according to the other Upanishads and the Vedas generally, is sufficient for all purposes of Bráhmīc adoration, is quietly and insensibly, but nevertheless for certain, made to yield its absolute preeminence, and to take its place along with other and new forms of mystic symbols, which claim equal rank, if they do not actually set it aside. The Om, too, is no longer by itself the sole emblem, but a part, an integral and very important, but still a part only, of other symbols or *vijamantras*. Whether we should perceive in this change the ascendancy which mysticism was gaining on the Indo-Aryan mind,—the old speculations, rationalism and freedom of thought in matters transcendental yielding to forms, set phrases and mummerly, and the sacred idea of the unity of the Deity passing into polytheism,—in short, the religion of the ancient Aryan world disintegrating into the Tántric form of worship which now enthral the religious instinct of the Hindus, or an attempt to reconstruct a system of pure theism out of the polytheistical jungle which had already covered the land with such rank luxuriance as to render its utter extermination impracticable, and a compromise was the only safe and practicable course left open, is an enquiry which does not rightly fall within the scope of this Introduction. Suffice it to say that the speculations of this Upanishad lack the vigour, originality and freedom of mind of the authentic Upanishads, and afford notable instances of how dwarfs handling the tools of giants, result in pigmies and monstrous deformity.

As an Upanishad the Book opens with a benedictory or S'ánti mantra taken from the Taittiríya Upanishad, and runs as follows :

“ Om ! May He protect us two (teacher and pupil). May He support us. May we two be enabled to put forth our power (for the acquisition of knowledge). May our knowledge prove

resplendent. May we envy none. Om. Peace ! Peace ! Peace !
Hari, Om !”

The subject is opened with a description of Brahma in a lofty style of transcendentalism.

1. “He, who is greater than the greatest beyond the ocean,* greater than the greatest on the earth,† greater even than the greatest in heaven,‡ enters the intellectual powers as their light. He§ pervades the interior of the universal egg in the form of Prajapati.

2. “That great first cause whence this universe proceeds, in whom it merges, on whom all the Devas, even the greatest, rest for support, is the past universe ; He is that which is to come ; He|| is this (existing universe). He exists in space and eternity.

3. “By Him is enveloped the sky, the heaven and the earth ; by Him propelled the sun shines with his glory and his diffusive light ; Him the wise weave as the warf and the west of this ocean like universe, and knowing Him to abide in space and eternity, they multiply mankind.

4. “The creation of the universe is effected by His conception. He created all animated beings on the earth with water (and the other elements). Through the form of annuals as food He permeates men, animals, and the creation at large, both moveable and immovable.

5. “There is nothing greater or more difficult to conceive than He. He is nobler than the noblest, and greater than the greatest ; He is alone, undefined ; beyond the reach of human organs of perceptions, the sempeternal dweller beyond all darkness.¶

* The Lokáloka mountain, says the commentator.

† Mountain Meru and the like.

‡ Indra, Váyu, Agni, and the other great gods, according to Sáyaṇa.

§ The unmanifest original cause in the neuter gender.

|| Lit. “It” throughout. We have preferred the use of the masculine pronoun.

¶ As an equivalent of *Tamasa* darkness, Sáyaṇa gives *Ajñána* ignorance.

6. "The sages say He is verity ; He is for certain the truth. The great Brahma of those who know the Vedas, is likewise He. He is all Vedic rites ; He is all virtuous acts ; as the nave of this universal wheel He upholds the multifold worlds, past, present and future.

7. "He is Agni, He is Váyu, He is the sun, He is the moon ; verily He is the light giving bodies of the heaven, and immortality. He is Brahma, He is water, He is Prajapati.

8. "All twinklings proceeded from that lightning-like male ; (various other measures of time such as) kalá, muhúrta, káshtha, day, night, (9) fortnight, months, seasons and years likewise proceeded from Him. He created the aqueous world ; He, likewise, created yonder sky and the heaven.

10. "No one can behold Him erect, or aslant or (enclosed as) in the middle (of a room) ; none can render Him subject to perception. His name is *Mahadyasah*, "divine glory."

11. "His form is not visible ; no one can see Him by his eye. He can be grasped only by the knowing intellect which abides in the heart. Those who know this become immortal.

12. "From the water was produced *Hiranyagarbha*" and the like eight (verses.)*

13. Verily that divine being pervades all the ten quarters of the globe ; He of a truth was the first born ; † verily He dwells in the womb of the universe. He is born now, as *Devas*, men and animals ; He will be born [as such in future]. He is the internal chief. He abides with his months on every side. ‡

* This is a reference to *Prapáthaka* III. Sec. III. (p. 340) by its initial words, as also to the IV Book, Chap. 1 of the *Saṅhitá*.

† He first manifested himself in the form of *Hiranyagarbha*, or *Prajapati*, who sprung from the navel of *Vishṇu* according to *Pauráṇic* theology. Whether the *Upanishad* alludes to this, or simply means that He existed before the universe, is of course a matter of open question.

‡ i. e. as the mouths, noses, eyes, ears, &c., of the created beings.

14. "His eyes are on every side ; so are His mouths ; and so His hands : verily He is everywhere. He controls the earth and the sky with his arms, having created them with perishable elements.—He is the only god.

15-16. "A Gandharva of the name of Vena, who well knew the created worlds, perceiving that only One in which the universe abides as in a nest, whence it proceeds, and wherein it merges,—that essence which constitutes the warp and the weft of the creation,—and understanding that immortal object which dwells in the cavity of the heart, said (to his disciples) : 'He dwells in three forms in the cavity of the heart. Whoever knows this, becomes the father of his own parent.'

17. "He is our friend ; He is our creator ; He is our artificer : He knows all the regions and worlds, even the third where the Devas, having drunk of nectar, flourish.

18. "They among men who know Him, forthwith pervade the sky and the earth ; they pervade all regions, all sides and heaven. Ascertaining the expanse of Truth's network, they behold it, and (themselves) become it.

19. Pervading the regions, pervading the created beings, pervading all quarters and intermediate quarters, Prajapati, the first-born of Truth, by his soul attained that Soul."

This description is left to speak for itself, and to stand by itself as a sort of confession of faith, to be borne in mind in every condition of life, but it is in no way to govern or interfere with the rituals and prayers which are to follow. With a view to secure supernatural aid in the acquisition of the knowledge of Brahma, the section, immediately after the above, supplies some prayers for wisdom, long life, thriving cattle, &c. thus : "I have attained the lord of the suffering world, the wonderful, the adored of Indra, and dear to all, the giver of rewards and wisdom. O thou gastric fire,* enliven me, destroying my evil genius, (*Nirṛiti*, vice) ; grant me numerous herds, and

* Lit. *Játavedák*. Sáyana gives an alternative meaning "he who knows the fate of created beings."

bestow on me long life, and (appropriate) dwellings. O thou gastric fire, permit not my evil genius to hurt my kine and horses, my dependants and worldly effects. O Agni, forgetting my faults, approach, and increase my prosperity," (p. 768.)

The usual practice in the present day after prayer is to meditate, with the eyes closed, upon the form and attributes of some appropriate divinity, and for this purpose a dozen mantras are given in the names of as many divinities. These are all imitations of the Gáyatrí, whose language and style they slavishly copy. The first is addressed to Rudra and runs thus: "We know the identity of that male; we meditate upon that thousand-eyed great god, (Mahádeva). May that Rudra impel us on."* The second is similar to the first except that it omits the epithet "thousand-eyed." The next is in the name of Danti, *i. e.*, Gaṇeś'a, who is described as "crooked-mouthed," (*vakra-tunḍa*). Nandi, the goblin attendant of S'iva, is invoked next, and he is addressed as "wheel-mouthed" (*chakra-tunḍa*). Kártika appears as "six-faced," and "master of a mighty army;" Garuda as "golden-winged;" Brahmá as "born of the golden egg," and "the soul of the Vedas;" Vishṇu as "Náráyana son of Vasudeva;" Nárasiṅha as "sharp-tusked and adamantine-clawed;" Áditya as "the great lightmaker;" Agni as "flaming;" Durgi as "the begotten of Kárttya," and "the virgin-destroyer of evil"—*kanyakumárit*. The last is evidently a form of the modern goddess Durgá, who, in the mystic system of the Tantras, is described variously as the mother, the daughter, and the wife of Rudra *alias* S'iva.

A series of mantras now follows for bathing: one has to be repeated when putting a few wisps of dúrvá grass and a lump of earth on the head when getting into the water; another for sanctifying a lump of earth to be rubbed on the body; another to be recited when the bather has got into the water up to his

* *Dhíyo y onah prachodayát*, "May he irradiate our understanding," of the Gáyatrí has been converted here into *tanno rudrah prachodayát*.

navel; another when rubbing the sanctified earth on the body; another to salute the Devas; another to invite all the sacred rivers to come to the spot and purify the water; another for diving, and so on.

All the subsequent sections are, in the same way, made up entirely of mantras intended for various ceremonial rites to be observed with a view to prepare the body for the acquisition and retention of true knowledge, or the Vedánta. The divinity for whose acquisition these rites and observances are recommended is thus described in Section X.: "Minutest among the minute, and the greatest among the great, that Soul abides hidden in the (cardiac) cavity of created beings. Becoming divested of grief, through the grace of the Creator, man can behold that Great Lord who is actionless. From Him proceed the seven vital airs, the seven faculties,* and their objects, the seven tongues (of Agni); these seven regions wherein dwell diverse living beings. Diverse other sevenfold (objects) have proceeded from that Dweller in the cavity. From Him (have come into being) these oceans and mountains; from Him flow all these many-formed rivers; from Him (come) all food, all herbs, all flavours, whereby the inner soul remains attached to matter. He is Brahmá among the gods; *the* Poet among poets, *the* Sage among Bráhmans, the buffalo among beasts, the eagle among vultures, the axe among trees. Sanctified by mantra, He, becoming the soma juice, pervades all that is pure.

"One uncreate (female) produces many and diverse beings, red, white and black like unto herself. One uncreate (male) dwells enjoying; another uncreate (male) rejects these objects of enjoyment.†

"The ever-moving (sun) that shines in the sky, the wind

* *i. e.* of the 2 ears, 2 nostrils 2 eyes and 1 mouth.

† *i. e.* of the two uncreated eternal souls the individual soul creates beings, and, dwelling in them, enjoys the pleasures of the world; while the supreme or divine soul rejects those enjoyments.

(*vasu*) that pervades all space, the fires that reign in our altars, the beggar who roams about, the men who thrive, the pilgrims who dwell in holy places, the good that results from truth, the objects that shine in the firmament, the earth-born, the cow-produced, the truth-born, and the mountain-born, are all the great Truth. Created objects are not apart from Him ; there is nothing beside Him ; He pervades all regions and all beings : the Lord of creation, having created this, abides in it ; He radiates as the threefold light, (sun, moon and fire) ; He is absolute.*

“ We invite that Donor of (intellectual) wealth who bestows on us such treasure, the irradiator of our understanding and the eye of mankind.

“ O Divine Irradiator, grant us, your subjects, this day the wealth of wisdom, and dispel all doubtful thoughts. Dispel, O Irradiator, all evils ; send us all that is good. Let the winds blow gently,† and rivers flow mildly ; let, all cereals prove sweet, and the nights and mornings be delightful ; let the dust of the earth be pleasant, and our Father in heaven be gracious. Let trees yield us tasteful fruits ; the sun be gracious to us, and let our kine be full of sweets. Oblations of butter have been offered ; butter is thy source ; (O Agni) in butter thou abidest, and butter is thy home ; do bring (the gods) to these offerings of ours, and entertain them : O great one, carry this butter (to them).

“ From that ocean (-like-Brahma) arise the delightful waves (of creation). By the slow recitation of that self-resplendent (syllable Om), which is the tongue of the gods and the pivot of salvation, immortality arises. We recite the name of that self-resplendent (syllable) in this ceremony (of enquiry about Brahma) ; we cherish it in our minds with salutation.

* Lit. sixteen parts complete.

† The epithet *maddhu* “ honey ” is the predicate in every instance ; for obvious reasons we have rendered it differently in the different clauses.

This (inquiry about Brahma) bepraised by us and by one and all, about us, is established by the bright and four-horned* (Om). It has four horns (the letters constituting Om), three feet,† two heads,‡ seven hands.§ Tied threefold that great one (Om), penetrating gods and mortals, establishes (the pre-eminence of the Brahma knowledge). God-like sages, through the language of the Vedas, know that self-resplendent triple conditioned (Om), the extreme object of the laudators. From his soul Indra produced one condition (the waking condition), Surya one (the dreaming condition), and the unmanifest|| one (the sleeping condition).

“ He the great one, the Rudra (*i. e.* he who is cognizable only through the Vedas, says Sáyana) (first) beheld Hiranyagarbha, the foremost among the gods, and the first born. May that Deva keep us engaged with diligence and steadfast memory (in the study of Brahma knowledge). Than whom there is nothing greater, nor less ; than whom there is nothing smaller nor larger ; who, like a tree, remains alone unmoved in heaven,— from that Being, (has proceeded) all this in its entirety. Neither by works, nor by dependants, nor by wealth (can it be obtained) ; some few attain it by abstinence from them all. That which is obtained by Yatis, shines above the heaven, lodged in the cavity (of the heart). All those Yatis who have a thorough knowledge in the Vedánta doctrine, and whose minds are purified by the Sannyása Yoga, attain after death, liberation from crude nature, in the BráhmaloKa.

* Formed of the four letters *a u v* and *m*.

† They are of two kinds, intellectual, *adhýdtma*, and celestial, *adhidaiva* ; the former comprising universe, pervading light and knowledge, and the latter *viráf*, mundane egg, and nature.

‡ Intelligence and ignorance.

§ The seven regions.

|| Lit. from Vena. Indra and Surya are in the nominative, but Vena in the ablative. Om being made with their souls, all those should be in the same case nominative.

“ In that small, stainless lotus within the body, which is the abode of the Great One, there is a griefless vacuum ; whatever is in the middle of it the same should be adored. He is the great God who is the object of that word, (Om), which is described in the Vedas, established in the Vedánta, and identified with nature,” (p. 800 et seq.).

The next section continues the subject, but converts the abstract idea of the deity into the concrete, and, instead of ingenious trifling, round-about periphrasis, and negative and indirect epithets to indicate it, at once assumes it to be an individual with a name and form, and endowed with substantial and tangible personal attributes, thus : “ Let Him be meditated upon who has a thousand heads, who is the eye of the world, who is the source of the world’s happiness, who is the universe, who is the sleeper on the primeval waters (Náráyana), who is the Deity eternal, supreme and lord,—who is greater than the universe, who is sempeternal, who is the universe (itself), who is Náráyana, who is the destroyer of sin, Hari. This universe is that being. He enjoys this universe. He is the great master of the universe, the lord of animated creatures, the sempeternal, the beneficent, the undecaying, the sleeper on the primeval waters, the great object of knowledge, the soul of creation, the supreme abode. Náráyana is the great light, he, is the great soul, (*paramátmá*), he is the great Brahma, he is the great object of enquiry, he is the great thinker, and he is the great thought. He exists, pervading and permeating everything in the universe that is seen or heard of. Adore Him who has no end and no decay, who is omniscient, who is merged in the ocean (of the universe), who is the source of worldly happiness. Like the eye of the lotus, He is an aperture, but (unlike the lotus-eye this aperture is) downward looking. Below the neck, and a span above the navel, His dwelling, the abode of the universe, appears enveloped in net-work. Surrounded by arteries, like the filaments of the lotus, it hangs downwards, and within it is a small cavity, and therein exists everything.

Within (that cavity) there is a fierce fire of many flames and many mouths. (That fire,) the first eater (of food,) circulates the food (all over the body) without digesting it itself,—the omniscient, spreading on every side. It heats the whole body from the sole of the foot to the head. Within that fire is an extremely minute flame rising upwards, refulgent as a streak of lightning on a blue cloud, slender as the beard of the nivára grain, unrivelled in its golden lustre. In the middle of that flame dwells the Great Soul; He is Brahmá, He is S'iva, He is Hari, He is Indra, He is the undecaying great king," (p. 821).

The subsequent sections are very short, consisting mostly of one mantra each, and the mantras are of the smallest possible interest, being designed for salutation before or after prayers, for tasting water before a meal, for offering small portions of one's food to the vital airs, for stroking on the chest after a meal, and for other purposes which call for no remark. Sections XXII to XXXI, supply the mantras for performing the mid-day prayer or *sandhyá*. The first act of the ceremony is the purification of a little water by repeating over it a mantra, which says—"Verily, all this is water; these created objects are waters; all living beings are waters; all animals are waters; food is water; the immortals are waters; the great king (*Samráť*—*Hiranyagarbha*) is water; the being who represents the universe (*virát*) is water; the self-resplendent (*svarát*) is water; the measures (of the Vedas) are waters; the luminaries of the sky are waters; the unmeasured verses (*Yajur verses*) are waters; truth is water; all the Devas are waters; the earth, the sky and the heaven are waters; Om!" (p. 842). A few drops of the water thus purified is to be next thrown into the mouth, and when doing so, the adorer is to repeat; "May the waters purify the earth; may the purified earth purify me; may the waters purify the teacher, and may the purified teacher purify me; may the waters purify me of all sins that I may have contracted by whatever remnants of others' food I may have

taken, by whatever forbidden food I may have consumed, by whatever evil acts I may have performed, and by whatever gifts I may have accepted from improper persons : may this be well drunk," (p. 844). At the morning and the evening sandhyás, the mantra for purifying the water is the same, but that for drinking is different, and Sections XXIV and XXV, supply them. This drinking is apparently no other than the *áchamana*, or washing of the face, recommended in modern rituals. After this drink, the Gáyatrí, personified as a beauteous lady, should be invited to appear in the mind of the worshipper. This is done by the address, "May the goddess, the giver of blessings, the indestructible, the certain Brahma, appear in our minds ; may Gáyatri, the mother of the Vedas, make the knowledge of Brahma manifest in our minds. Thou art vigour, thou art courage, thou art strength, thou art divine glory. The greatness of the Devas is but another name of thine. Thou art the universe and the life of the universe ; and the life of all living beings : Om, for the removal of all my sins I invite the Gáyatri," (p. 847). It is to be presumed that the Gáyatri thus invited, will make herself manifest in the mind of the worshipper, whereupon he is to meditate upon the divinity while he repeats, at option, one of three mantras of which the sacred Gáyatri verse is the most important element, regulating at the same time his breath by first closing the right nostril with the thumb, and drawing in the breath by the left, then closing both nostrils with the thumb and the middle finger, and then exhale the breath through the right nostril by withdrawing the thumb from it. This is sandhyá proper, and on its completion, the personified Gáyatri is to be desired to return at her ease from the mind of the Brahman adorer to her abode on the highest crest of a mountain on earth. The worshipper then contemplates the glory of the Divinity with the mantra ; "Om dwells within the mind of the created beings of the universe. Thou (Om) art all rites, thou art Vishnu ; thou art the mantras for offering oblations ; thou art Rudra, thou art Brahma, thou art Prajapati"

(p. 851). This completes the Vedic sandhyá, but in the present day it is followed by what is technically called *áhnika*, a Tantric form of adoration, in course of which the divinity elect of the worshipper has to be meditated upon, an appropriate *gáyatrí* repeated ten or more times, and a *Víja mantra*, or mystic charm, muttered a greater number of times. The ritual, though substantially the same, is marked by peculiarities to indicate the character of the divinity selected for adoration.

Section LXII lays down certain rules of conduct for observance by Sannyásis, and these are illustrated in the subsequent section by a legend in which Prajápati recommends their observance to his son, Áruni. As the legend gives a fair idea of the kind of life which Sannyásis were expected to lead, I shall quote it entire. “Áruni, the son of Prajápati, by Suparṇá, repaired to his father, (and said): ‘What do good men call the noblest?’ To him said (his father): ‘Through truth the wind moves in its course; through truth the sun sheds its light from the sky; through truth speech attains its fixity; everything abides in truth; therefore they describe truth to be the noblest.

“Through penance the Devas obtained their divinity; through penance the sages attained heaven; through penance we overcome our enemies; everything abides in penance; therefore they describe penance to be the noblest.

“Through self-restraint the chaste destroy their sins; through self-restraint Bramacháris attain heaven; self-restraint is difficult of attainment by created beings; every thing abides in self-restraint; therefore they say self-restraint is the noblest.

“Through tranquillity of mind ascetics effect felicitous works; through tranquillity of mind sages attain heaven; tranquillity of mind is difficult of attainment by created beings; everything abides in tranquillity of mind; therefore they say tranquillity of mind is the noblest.

“Charity, as it assumes the shape of fee at a ceremony, is the most important of all rites; in this world all creatures live by the charity of donors; by gifts are foes destroyed; by gifts

enemies become friends ; everything abides in charity ; therefore they say charity is the noblest.

“ Virtuous works are the asylum of the world ; people always repair to the virtuous ; by virtuous works are sins destroyed ; everything abides in virtuous works ; therefore they describe virtuous works to be the noblest.

“ Procreation is stability ; in this world good people, by spreading the thread of descendants, repay their debts to their ancestors ; therefore they describe procreation to be the noblest.

“ The (sacred) fires are the threefold knowledge ; the road they form leads to the gods ; the Gárhapatya fire belongs to the Rik ; the earthy Ráthántara and the Anváhárya-pachana fires belong to the Yajus ; the celestial Vámadevya and the Áhavaníya fires belong to the Sáma, the great heavenly fires ; therefore they say fires are the noblest.

“ The morning and the evening *agnihotra* rites are the prices which householders pay (for the safety of their houses) ; they constitute all cooked offerings as well as homa offerings ; they are the overtures to all Yajñas ; they are the glories of heaven ; therefore they say *agnihotra* is the noblest.

“ Now for Yajñas or ceremonies ; through ceremonies the Devas repaired to heaven ; through ceremonies they overcame the Asúras ; through ceremonies the inimical become friendly ; everything abides in ceremonies ; therefore they describe ceremonies to be the noblest.

“ Intellectual worship is the sacred Prájápatya rite ; through intellectual worship pure people perceive the present, the past and the future ; through intellectual worship the sages created mankind ; everything abides in intellectual worship ; therefore they say intellectual worship is the noblest.

“ Wise men say that Sannyása (Vedic) is the means of attaining Brahmá.

“ He who is Brahmá, is the universe ; he is felicity, the self-born Prajapati, and the year.

“ He who is the year, (*i. e.* time), is the sun Áditya, and the

being who abides in the sun, is the greatest good, the Supreme Soul.

“ Whatever the sun heats by its rays, the same the clouds rain down. By the clouds are herbs and trees produced ; food is produced by herbs and trees ; by food life ; by life strength ; by strength penance ; by penance desire ; by desire intelligence ; by intelligence intellectual disposition ; by intellectual disposition reflection about the great truth ; by reflection tranquillity ; by tranquillity reasoning ; by reasoning memory ; by memory constant presence of mind ; by constant presence of mind true knowledge ; and by true knowledge is the soul known. Hence it is that by the gift of food everything is given ; for from food proceed living beings, from the life of creatures presence of mind, and from presence of mind knowledge, and from knowledge felicity, the source of Brahma. Verily, the man (who knows this) becomes five-fold, and possessed of all the five-fold souls by which this earth, yonder sky, and heaven, the quarters, and the intermediate quarters, are strung together. He verily is all this universe, as well as the past and the future. Having acquired this knowledge by enquiry, he becomes truth-born, and wealthy in faith and truth, refulgent, and predominant over darkness. (O Āruṇi) knowing the soul through reasoning and your heart, you will never again be born. Hence it is that of all these duties, Sannyāsa is said to be the greatest.

“ Thou, O Lord, art my adviser in (the secret of the most valued) treasure ; Thou treatest me to the-breath of life ; Thou art Brahma ; Thou pervadest the whole creation ; Thou makest the fire to give light ; Thou art the giver of effulgence to the sun ; Thou art the source of the light of the moon ; Thou art the receiver of the soma offerings on earth. I adore Thee, O Brahma, O Great One. He, the Brahma, should be linked with Om.

“ This is the great Upanishad, the greatest secret even among the gods. Whoever knows this attains—verily attains—the glory of Brahma.” (p. 885.)

The last section commented upon by Sáyana, according to my MSS. is the sixty-fourth. In it the life of a Sannyási is typified with a Yajña, and absolute liberation from ignorance, the cause of birth, is assigned to him as his reward. The subsequent sections, which have no commentary, are made up of mantras for salutations on different occasions and other purposes; but they are of no importance, and call for no remark, particularly as their authenticity is more than questionable.

In preparing this edition of the *Áranyaka* for the press, the following MSS. have been used :—

A. An old MS. in the puthi form, comprising, in two bundles, 72 folia, each measuring 12 by 4 inches, and having ten lines on each page, written in a cramped hand, but most carefully corrected. It contains the text accented, but no commentary. It was given me by the late Paṇḍit S'akháráma S'ástrí, who had learnt the work by rote from it, and corrected it according to the instructions of his tutor. He told me that his father had also got the work by-heart from this MS., and had made a good many corrections.

B. From the Library of the Asiatic Society of Bengal, No. 38. A bound volume containing the text without accents. Carelessly written, and incorrect.

C. From the Library of Queen's College, Benares; 21 folia, each 7 inches long, and having 10 lines on each page. Dated 1871, Samvat. It contains the text of the 1st Prapáthaka. Badly written, but generally correct. Included in the bundle are two MSS. of the commentary, one 68 folia and the other 27 folia in extent, each 11½ inches long, and containing 14 lines on each page. Without date and uncorrected.

D. From the Library of the Asiatic Society of Bengal, No. 726. Each leaf measures 15 by 6 inches. Written in the trivallí form, but the space in the middle of each page for the text has not been filled up. It contains the whole of the commentary on the V. Prapáthaka, and nine Anuvákas of the text. The marginal notes in this MS. have been introduced by a

pañdit in my employ to indicate the *varia lectiones* taken from the Tailinga MS. described next.

E. Tailinga MS. in 4to. book form, containing the text and commentary of the Taittiríya Sañhítá, Bráhmaņa, and Aranyaka, copied under the superintendence of Sir Walter Elliott of Madras for the Asiatic Society of Bengal. A second Tailinga MS. of the text on palm leaf was obtained by me from Madras, but it offered no reading worthy of note.

F. Purchased at Benares; 126 folia of 14 lines to the page. Text and commentary, the former without accents. No date, but apparently very old, and remarkably correct.

G. From Dr. George Buhler of Bombay, 57 folia, $7\frac{1}{2}$ by $3\frac{1}{2}$ inches, having 9 to 11 lines on each page. Text accented, incomplete, but generally correct.

H. From ditto, on slips of foolscap $8\frac{1}{2}$ by $3\frac{1}{2}$ inches. Commentary from the 3rd book to end of the Aranyaka. No date, and inaccurate.

I. From ditto, 101 fol. each 6 by 4 inches, 10 lines to the page, containing the text of the first six books. No date, generally correct.

J. From ditto, 132 fol., each $7\frac{1}{2}$ inches long. First two leaves wanting; dated *Sambat*, 1848. Text complete with the Upanishads; correct.

K. From ditto, 21 folia, each 9 inches long, and having 10 lines on each page. No date, writing neat and of medium size; commentary of the 6th book only; tolerably correct.

L and M. From ditto, commentary of the 10th book, tolerably correct.

N. Purchased at Benares, 136 folia, each 10 by $4\frac{1}{2}$ inches, rotten and defaced. Text complete with accents; correct.

O. From the late Bábu Sitalaprasáda of Benares, 20 folia, each $7\frac{1}{4}$ by $4\frac{1}{2}$ inches. Text of the 10th book with accents; correct.

P. Purchased at Benares, 30 folia, written in a crabbed bad

hand. It contains the text and the commentary of the 10th book, carefully corrected by different parties.

Q. Ditto ditto, 46 folia ; 15 lines on each page. Text of the 10th book, generally correct.

Of the above, by far the most valuable and correct MS. is A. and I have most scrupulously followed it throughout. Next to it is one of the Bombay series, for which I am indebted to the kind aid of Dr. Buhler. The best is G., but the others are also generally correct, and have proved of great use in checking the Bengal texts. The Tailinga MS. has also been of much service. Making allowances for a few obvious copyist's errors, the text of the first 9 books of the work, is identically the same in all the MSS. even to the smallest accent. The chapters of the 10th book, however, are differently arranged in different MSS. of the text, and those of the commentary the different codices give differently according to orders of their own. These peculiarities, noticed on page 910 et seq., are perhaps due to the same causes which have given different numbers of sections to the work in the different provinces of Southern India ; but whatever the cause, the MSS. afford convincing proofs of the corruptions having crept into the text from a very early period, long before the time of Sáyana. The MSS. of the commentary give many *variae lectiones*, but they are generally unimportant, and do not much affect the meaning of the text.

Mániktollah, 26th September, 1872.

ERRATA.

Page	line	for	सूत्रार्थो इत्याचार्योः read	संज्ञाकमलद्वैतम् ।
306	1	जगानां	सर्वात्मा ।	जगानां । सर्वात्मा
334	4	ये के चोभदायतः ।		ये के चोभदायतः ।
344	2	॥ २ ॥		॥ ५ ॥
350	3	॥ २ ॥		॥
351	4	॥ ४ ॥		॥ २ ॥
372	12	जाजत ।		जायत ।
373	21	'सिद्धिवाक्य'		'सिद्धिवाक्य'
377	13	कित्यकयो		चिकित्यकयो-
380	8	२ म० । २ म०		२ म० । २ म० ।
"	13	"यज्ञपुत्रकरियात् ।		"यज्ञपुत्रकरियात् ।
"	15	२ म० ।		४ म० ।
381	15	२ म० ।		५ म० ।
382	13	४ म० ।		६ म० ।
"	18	अध्यादाने		अधीदाने
"	21	५ म० ।		७ म० ।
383	10	५ म० ।		८ म० ।
"	15	६ म० ।		९ म० ।
384	10	६ म० ।		१० म० ।
"	13	पुष्कगलामन्त्रं		पुष्कगलमन्त्रं
385	4	७ म० ।		११ म० ।
"	7	८ म० ।		१२ म० ।
"	10	९ म० ।		१३ म० ।
"	13	१० म० ।		१४ म० ।
"	21	११ म० ।		१५ म० ।
386	9	१२ म० ।		१६ म० ।
"	16	१३ म० ।		१७ म० ।
387	3	१४ म० ।		१८ म० ।
"	6	१५ म० ।		१९ म० ।
388	7	अन्वटकार'		अन्वटकार'
388	8	१६ म० ।		२० म० ।
389	7	१७ म० ।		२१ म० ।
"	13	१८ म० ।		२२ म० ।
"	20	सोऽभियत । कतिं		सोऽभियत । साऽभिवीत् । कतिं
390	1	अग्निजा		(१४) अग्निजा

Page	line	3	for	१८ म० ।	read	२२ म० ।
390		3		१८ म० ।		२२ म० ।
391		8		२० म० ।		२४ म० ।
		12		२१ म० ।		२५ म० ।
		17		क्याजिनन ।		क्याजिनन ।
		19		चूताः",		चूताः",
392		3		२२ म० ।		२६ म० ।
		13		२३ म० ।		२७ म० ।
393		2		॥ ५ ॥		॥
		8		२४ म० ।		२८ म० ।
		19		२५ म० ।		२९ म० ।
394		4		इति ॥		इति (५ प्र० २ अ० २० म० ।
		8		२६ म० ।		३० म० ।
		16		२७ म० ।		३१ म० ।
395		2		२८ म० ।		३२ म० ।
		7		२९ म० ।		३४ म० ।
		17		३० म० । ३० म० ।		३५ म० । ३० म० ।
		22		वादित्यं		वादित्यं ।
398		4		त्रियुधिं		त्र्युधिं ।
		5		लोकः		लोकः ।
		7		उदि		उदि ।
		9		त्रियुधिं		त्र्युधिं ।
		18		अदिते		अदिति ।
402		10		इन्द्रांसीति		इन्द्रांसीति ।
403		5		वावशाभीदः		वावशाभीदः ।
405		6		उर्ध्वं		उर्ध्वं ।
421		5		वावत		वाव त ।
445		9		वाद्येष		वा द्येष ।
454		14		रायस्योषेत्		रायस्योषेत् ।
481		4		अनुवां		अनु वां ।
497		10		आसन्दां		आसन्दां ।
		21		Omit the whole.		
549		3		दतः		दूतः ।
586		12		७ म० ।		८ म० ।
657		1		अर्चिः		अर्चिः ।
765		1		तद्वा चे		तद्वा चे ।

Page 781 line 2 Transfer figure 56 to end of line 3, and alter all consecutive figures of mantras accordingly, both in the text and commentary, to end of the section (p. 791).

„ 819	„ 2	for	विशोकस्तस्मिन्	read	विशोकस्तस्मिन् ।
„ 821	„ 4	„	देव	„	देवं ।
„ 824	„ 2	„	परः (४) ।	„	परः ।
„ „	„ 3	„	परः ।	„	परः (४) ।
„ 825	„ 3	„	आलमाला	„	आलमाला ।
„ 831	„ 1	„	लोको	„	लोको ।
„ 838	„ 17	„	भक्तानुपहाय	„	भक्तानुपहाय ।
„ 839	„ 18	„	विकल्पती	„	विकल्पती ।

CONTENTS.

Page 14	line 8	for	teaching.	read	reading.
„	„	„	10 „ teaching.	„	reading.
„	„	„	14 „ teaching.	„	reading.
„	„	„	18 „ teach.	„	read.
„	„	„	21 „ teach.	„	read.
„	„	„	31 „ teaching.	„	reading.
„ 15	„ 1	„	Sages Saucha and Āhneya recommend.	„	Sage Saucha Āhneya recommends.

INTRODUCTION.

Page 16,	line 5	for	their power ? whence their	read	his power ? whence his.
„ 25	„ 21	„	Aprāna	„	Apāna.
„ 29	„ 28	„	its	„	their.
„ 33	„ 17	„	to the	„	the.
„ 34	„ 33	„	Deutshen	„	Deutschen.
„ 63	„ 27	„	months	„	mouths.

CONTENTS

OF THE

TAITTIRIYA ARANYAKA.

FIRST BOOK.

COLLECTION OF THE ARUNAKETUKA FIRE.

SECTION I.

Propitiation of the Eastern Altar.—Uttara Vēdi.

- 1-2.—Propitiatory mantras to be repeated before placing two imaginary watery bricks in the pit of the *Uttara Vēdi*; the actual placing should be effected while repeating the *Pranava*, ... 3
- 3 to 7.—Mantras to be repeated when pouring hot water there-into, ... 4
- 8.—Mantra to be repeated by the *Adhvaryu* after receiving the water steeped in herbs, ... 8
- 9.—Ditto for placing the aforesaid water on the earth, in front, *ib.*
-

SECTION II.

Mantras for placing bricks on the Altar.

- 1 to 8.—Mantras for placing bricks on the altar, ... 9
- 9 to 11.—*Rig* and *Brāhmaṇa* mantras in support of the above, 14
-

SECTION III.

Mantras for placing bricks on the Altar—(continued).

- 1 to 11.—Mantras to be repeated when placing the bricks before the altar, ... 17
- 12.—The authority of the *Brāhmaṇa* quoted to show the advantage of the above, ... 24

SECTION IV.

Mantras for placing bricks on the Altar—(continued).

1 to 6.—Mantras to be repeated when placing bricks on the altar, ...	25
7.—Authority of the Bráhmaṇa in regard to the above, ...	28
8.—Authority of the <i>Rig Veda</i> quoted, ...	ib.

SECTION V.

Propitiatory mantras for the above.

1 to 4.—Propitiatory mantras to be repeated before and after placing the bricks on the altar, ...	29
5.—Bráhmaṇa quoted in support of the above, ...	31

SECTION VI.

Mantras for placing bricks on the Altar.—(continued.)

1 to 3.—Mantras to be repeated when placing the three <i>ritu maṇḍala</i> bricks, ...	33
4.—Authority and advantages thereof from the Bráhmaṇa,...	35
5.—A <i>Rig</i> verse on the subject, ...	36
6.—Praise of the subject from the Bráhmaṇa, ...	37

SECTION VII.

Mantras for placing bricks on the Altar—(concluded).

1.—Mantra for placing bricks named after the seven suns <i>Ároga</i> , &c., ...	39
2.—Ditto ditto the eighth ditto named <i>Kas'yapa</i> ,...	ib.
3.—A <i>Rig</i> verse quoted on the subject, ...	40
4.—The seven suns <i>Ároga</i> &c. are included in the creation of the eighth, ...	ib.
5.—The seven suns typified differently by different authors, .	41
6.—The two <i>Rishis</i> who had seen the seven suns, but not the eighth, ...	42

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
7.—The Rishi who had seen the eighth sun, and the way to see the same, ...	43
8.—The way to go to Meru to see some of the eight suns, ...	<i>ib.</i>
9.—Rig verse quoted in support thereof, ...	44
10.—The seven suns typified by the seven officiating priests,...	45
11.—A Rig verse alluding to the same, ...	<i>ib.</i>
12.—A Rig verse detailing the same, and typifying the seven suns with the seven quarters, ...	<i>ib.</i>
13.—Explanation how the suns typify the quarters, ...	46
14.—A rhetorical proof of the multiplicity of suns, ...	<i>ib.</i>
15.—A Rig verse in proof of the same, ...	47
16.—A logical argument in support of the same, ...	<i>ib.</i>
17.—The doubt how <i>Kas'yapa</i> can be the eighth sun when there are many suns explained, ...	48
18.—Proof of there being eight suns, ...	<i>ib.</i>
19.—A Rig verse quoted in support of the explanation, ...	<i>ib.</i>

SECTION VIII.

Mantras to be repeated after placing the bricks on the Altar.

1.—Mantra to be repeated in front of the altar, ...	49
2.—Queries about it, ...	50
3-4.—Replies to the questions propounded above, ...	<i>ib.</i>
5 to 9.—Mantras regarding questions and answers to Vishṇu, his creation, &c., ...	52
10 to 13.—Questions and answers regarding Mṛityu—death,...	55
14 to 17.—Ditto regarding the region of Yama where the vicious are condemned, ...	57
18.—A Bráhmaṇa verse quoted to prove the advantage of knowing the above, ...	59
19.—A Rig verse referred to in support of the above, ...	60
20.—The same quoted, ...	<i>ib.</i>
21.—A Bráhmaṇa quoted in praise of the above, ...	61
22.—Praise of the eight-formed Agni, ...	<i>ib.</i>
23.—A Rig verse quoted in reference to the above. (All the above to be repeated after placing the bricks), ...	<i>ib.</i>

SECTION IX.

On the placing of bricks on the Altar in the names of Agni, Váyu, &c.

1.—The eight names of Agni in which bricks are to be placed, ...	62
2.—A Bráhmaṇa quoted to shew that the color of Agni changes according to seasons, and he is to be reflected upon accordingly, ...	63
3.—The eleven male and eleven female forms of Váyu in the names of each of which bricks are to be placed, ...	<i>ib.</i>
4.—The eleven names of Váyu, ...	<i>ib.</i>
5.—The advantage of knowing the above, ...	64
6.—The hardship of death by lightning, ...	<i>ib.</i>
7.—That hardship obviated by the knowledge of the above,...	65
8.—On the placing of bricks in the name of eleven Gandharvas, ...	<i>ib.</i>
9.—Their names, ...	<i>ib.</i>
10.—Their praises, ...	<i>ib.</i>
11.—The advantage of knowing the above, ...	66
12.—The mantra for placing bricks in the names of the above, ...	<i>ib.</i>
13.—The object of the above, ...	<i>ib.</i>
14.—On the the placing of bricks in the names of the seven winds known under the appellation of <i>Nigadavya</i> , ...	67
15.—Those winds described, ...	<i>ib.</i>
16.—Their praise, ...	68
17.—A Rig verse in support thereof, ...	69
18 to 20.—Three mantras on the subject according to Baudháyana, ...	<i>ib.</i>
21.—A Bráhmaṇa quoted, ...	72

SECTION X.

On the placing of bricks on the Altar in the names of the two As'vins.

1.—The As'vins praised as two horses, ...	73
2.—Ditto ditto as a couple, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
3.—The As'vins praised as night and day, ...	74
4.—Ditto ditto as two friends, ...	75
5.—Ditto ditto as water and cloud, ...	<i>ib.</i>
6.—Ditto ditto as three clouds, ...	76
7.—Ditto ditto as the S'ámbara cloud, ...	77
8.—Ditto ditto as the roaring cloud, full of water, ...	<i>ib.</i>
9.—Ditto ditto as the sun, ...	78
10.—Ditto ditto as the cloud formed by the sun, ...	79
11 to 14.—Bráhmaṇa verses quoted in praise of Dyává pṛithiví,	80
15.—The night and her son Aditya (the day) praised, ...	81
16.—The advantage of knowing the above, ...	82
17.—The object of the section briefly explained, ...	<i>ib.</i>

SECTION XI.

On the placing of bricks, &c.

1 to 4.—Four propitiatory mantras for placing bricks on the north side, ...	83
5.—A Bráhmaṇa quoted, ...	85
6 to 12.—Seven ditto for placing bricks in the middle of the altar, ...	86
13 to 17.—Five ditto for placing bricks on the north side, ...	91
18.—A Bráhmaṇa quoted, ...	95
19 to 21.—Three propitiatory mantras for the same purpose, ..	<i>ib.</i>

SECTION XII.

On the placing of bricks, &c.

1 to 4.—Mantras addressed to Indra, ...	98
5.—Mantra for the Yajamána when placing a brick, ...	100
6 to 8.—Addresses to Indra, ...	<i>ib.</i>
9 to 12.—Addresses to Agni, ...	102
13.—The initial words of a R̥ig verse quoted in support of the last of the above four mantras, ...	105
14.—Four mantras addressed to bricks when placing them above the altar, ...	<i>ib.</i>

SECTION XIII.

On the placing of bricks, &c.

1 to 8.—Mantras addressed to the eight quarters,...	...	106
9.—A Bráhmaṇa verse quoted in support of the above,	...	110
10.—Addresses to the quarters, ...	...	<i>ib.</i>
11.—Initial words of four mantras for the offerings of a golden figure, a lotus leaf, a bit of gold, and a tortoise, ...	...	<i>ib.</i>
12.—A Bráhmaṇa quoted in support of the above, ...	...	111

SECTION XIV.

On the placing of bricks, &c.

1 to 12.—Addresses to Āditya, ...	...	111
--------------------------------------	-----	-----

SECTION XV.

On the placing of bricks, &c.

1 to 10.—Addresses to the eight personifications of Āditya, ...	...	116
---	-----	-----

SECTION XVI.

On the placing of bricks, &c.

1 to 8.—Another set of mantras for the above eight personifications, ...	...	119
---	-----	-----

SECTION XVII.

On the placing of bricks, &c.

1 and 2.—Addresses to the eleven Ādityas as the eleven Rudras and their wives, ...	...	120
---	-----	-----

SECTION XVIII.

On the placing of bricks, &c.

1 and 2.—Addresses to the eight Agnis with reference to the eight sides, ...	...	122
---	-----	-----

SECTION XIX.

On the placing of bricks, &c.

1 to 4.—Addresses to the bricks to save the adorer from the four hells of the four sides, ...	124
5.—Initial words of two mantras on the above subject, ..	125

SECTION XX.

On the placing of bricks, &c.

1.—Addresses to the bricks to bestow on the adorer the goods of the sides, ...	126
2.—Ditto ditto with reference to the sun, Nakshatras, &c. ...	<i>ib.</i>
3.—Ditto to Agni, ...	127

SECTION XXI.

On the placing of bricks, &c.

1.—Addresses quoted from the 1st section, for a conclusion,	127
---	-----

SECTION XXII.

On the Brahmāna verses relating to the placing of bricks, &c.

1 to 9.—Praises of the waters in connexion with their different sources, ...	129
10.—The waters praised in another way, ...	135
11.—Meaning of the mantra beginning with <i>apañ</i> , ...	136
12.—The mode of preparing the altar for receiving the <i>Arūṇa-ketuka</i> fire, ...	<i>ib.</i>
13.—The reason why the bricks are placed after the lightening of the fire, ...	<i>ib.</i>
14.—For what sacrifices the above fire is in need, ...	137
15 to 21.—Seven questions and answers on the merits of the said fire, ...	138
22.—Praise of the union of the <i>Arūṇa-ketuka</i> fire with water,...	140

SECTION XXIII.

Praise of the Aruna-ketuka fire and water united together.

1.—Anecdote of Prajapati wishing to create the universe with the first creation, ...	141
2.—A Rig verse quoted on the subject, ...	142
3.—The advantage of knowing the praise of the origin of will, ...	143
4.—Creation proceeding from the will, ...	<i>ib.</i>
5.—Dialogue between Prajapati and the first created tortoise,	144
6.—The creation of the east by the tortoise, ...	145
7.—The creation of the other sides and the gods, ...	<i>ib.</i>
8.—The creation of the As'uras, ...	146
9.—A proof adduced, ...	147
10.—A Rig verse quoted, ...	<i>ib.</i>
11.—Creation of the universe proved by analogy, ...	148
12.—How the creation obtains substantiality or hardness, ...	<i>ib.</i>
13.—A proof adduced, ...	149
14.—A Rig verse quoted, ...	<i>ib.</i>
15.—The fruit of knowing the above, ...	<i>ib.</i>

SECTION XXIV.

Details to be observed in placing bricks.

1.—Four kinds of water to be taken : the reason thereof, ...	150
2.—The character of the first kind of water,—water exposed to the sun, ...	151
3.—The character of the second kind of water,—well water, .	<i>ib.</i>
4.—The character of the third kind of water, water from an abyss in a river, ...	152
5.—The character of the fourth kind of water,—water from a current, ...	<i>ib.</i>
6.—The character of the fifth kind of water;—water from a jar kept at home (this and the following are extras), ...	153
7.—The character of the sixth kind of water;—water from a tank or lake that never dries, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
8.—The advantage of placing the above waters on the altar,	154
9.—The reason why the fire under notice is called <i>Āruṅa-</i> <i>ketuka</i> , ...	<i>ib.</i>
10.—Proof thereof, ...	<i>ib.</i>
11.—A <i>Ṛig</i> verse quoted, ...	<i>ib.</i>
12.—The advantage of this part of the ceremony, ...	155

SECTION XXV.

Placing of lotus leaf over the watery bricks.

1.—Digging of the eastern altar (<i>vedi</i>). It is to be knee- deep, having water ankle-deep, ...	156
2.—The same to be covered with three lotus leaves, ..	<i>ib.</i>
3.—The offering of pure (?) water thereupon— <i>Kūrmopá-</i> <i>dhána</i> , ...	<i>ib.</i>
4.—Allusions to mantras for the placing of the aqueous bricks,	<i>ib.</i>
5.—A particular mantra recited, ...	157
6.—Repetition of a mantra already given before, ...	<i>ib.</i>
7.—The placing of water, leaves, &c., to be repeated five-fold, so as to complete the five fires, ...	<i>ib.</i>
8.—Special mantra for the offering of the second layer, ...	158
9.—The advantage thereof, ...	<i>ib.</i>

SECTION XXVI.

*Particular advantages of particular observances in connexion with the
above.*

1.—The object of repeating in this section, directions already given, ...	159
2.—Two opinions on the question as to whether the <i>Āruṅa-</i> <i>ketuka</i> is a part of the <i>Sāvitra</i> ceremony or not, ...	160
3.—The different merits of the above fires explained in detail, ...	<i>ib.</i>
4.—Impropriety of mixing the two different fires, ...	161

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
5.—An exception to the above rule, ...	162
6 to 11.—Eight different objects in collecting the Aruna- ketuka fire, ...	<i>ib.</i>
12.—A special rule to be observed by those who collect the Aruna-ketuka fire (not to run during rain),...	164
13.—Other especial rules, (not to void certain secretions in water), ...	<i>ib.</i>
14.—Ditto ditto (not to tread on gold or lotus leaf), ...	165
15.—Ditto ditto (not to eat tortoise and fish), ...	<i>ib.</i>

SECTION XXVII.

Addresses for the protection of the place of sacrifice.

1 to 3.—Mantras addressed to Indra on the subject, ...	166
4 to 20.—Seventeen prayers to avert evils, ...	<i>ib.</i>

SECTIONS XXVIII., XXIX., XXX.

1, 2.—Addresses to Agni to drive away evils from the place of sacrifice, ...	176
1 to 3.—Ditto to Parjanya to drive away evils from the place of sacrifice, ...	177
1 to 3.—Ditto ditto for the same purpose, ...	179

SECTION XXXI.

The Vais'ravana ceremony.

1 to 4.—Mantras addressed to Kuvera for preventing accidents to the Vais'ravana sacrifice, ...	181
5.—The repetition of the above mantras ordained,...	183
6.—Mantra to be repeated when the <i>bali</i> is lost, ...	<i>ib.</i>
7.—Salutation to Vais'ravana,— <i>Upasthána mantra</i> , ...	184
8.—Placing of the fire on the ground, ...	<i>ib.</i>
9.—Mantra for the above operation, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
10.—Placing fuel on the fire, ...	185
11.—Mantras for the above operation, ...	<i>ib.</i>
12.—Time meet for the Vais'ravana Yajua, ...	<i>ib.</i>
13.—Especial rule for teaching this ceremony, ...	186
14.—Mantra for the offering of meat to Vais'ravana, ...	<i>ib.</i>
15.—Salutation after the offering, ...	187

SECTION XXXII.

Preparatory austerities for collecting the Aruna-ketuka fire.

1.—The time during which the austerities are to be performed,	188
2.—Meaning of the word <i>Vrata</i> —austerity, ...	<i>ib.</i>
3.—The same in detail, ...	<i>ib.</i>
4.—Rules to be observed in reading this <i>Aranyaka</i> , ...	190

SECOND PRAPĀTHAKA.

BRĀHMANIC EDUCATION.

SECTION I.

The Investiture of the sacrificial cord.

1.—An anecdote on the subject, shewing how the Devas and the Asuras of yore had, in rivalry, performed a sacrifice, one regularly and the other irregularly, ...	193
2.—The distinction between the performance of rites regularly and irregularly, <i>i. e.</i> , with or without the sacrificial cord, ...	194
3.—The assumption of the cord should precede the reading of the Vedas, ...	195
4.—Article necessary for the sacrificial cord; black antelope leather or cotton thread, ...	<i>ib.</i>
5.—The three ways of wearing the sacrificial cord, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
SECTION II.	
<i>Sandhyá ceremonies.</i>	
1.—An anecdote on the subject, ...	196
2.—The <i>arghya</i> to be offered at the morning Sandhyá should be with water, ...	197
3.—Circumambulation after the <i>arghya</i> , ...	198
4.—The meditation appropriate at the time, ...	<i>ib.</i>
5.—The merit of knowing the above, ...	199

SECTIONS III., IV., V., VI.

Mantras of the Kushmánda Homa.

1 to 21.—Mantras of the Kushmánda Homa, necessary for the expiation of sins, ...	199
1 to 13.—Rig ditto ditto, ...	205
1 to 17.—Ditto ditto, ...	210
1 to 23.—Ditto ditto, ...	219

SECTION VII.

Origin of the Kushmánda Homa.

1.—An anecdote on the subject. The Vátaras'ána rishis entered the Kushmánda mantras, and first perceived them and then disclosed them, ...	228
2.—Conversation between the Vátaras'ána rishis and others,	229
3.—They ordain the Homa, ...	<i>ib.</i>
4.—Account of some other rishis, ...	230
5.—The fruit of this Homa, ...	<i>ib.</i>

SECTION VIII.

The time to be devoted to the above-named Homa &c.

1.—He who thinks himself infected by vice, and wishes to purify himself, should perform the Kushmánda Homa, ..	231
---	-----

13

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
2.—Men guilty of any of the Mahápátakas, or heinous crimes, <i>i. e.</i> homicide, fœticide, robbing gold, &c., should perform the Kushmánda Homa, ...	231
3.—Thereby they purify themselves, ...	<i>ib.</i>
4.—The time of the Homa to be regulated by the nature of the guilt to be expiated, ...	232
5.—For grave sins the Homa is to be performed every day for a year, abstaining from the use of flesh, ...	<i>ib.</i>
6.—For minor sins the time of the Homa may be reduced to a month, twenty-four nights, twelve nights, six nights, or three nights, ...	233
7.—Restrictions to be observed during the Dikshá; abstinence from flesh meat, women, bedsteads, and falsehood, ...	<i>ib.</i>
8.—Different aliment for different castes during the Dikshá; milk for Bráhmans; wheat for Kshátriyas; cheese for Vaisyas, ...	<i>ib.</i>
9.—These restrictions should also be observed during the Kushmánda Homa and at the Somayága, ...	<i>ib.</i>
10.—Relaxation in favour of incapable people as regards the rule laid down for aliment, ...	234

SECTION IX.

Study of the Vedas.

1.—Anecdote of Brahmá on the subject, ...	235
2.—The study of the Vedas typifies a Yajna, ...	236

SECTION X.

The five great ceremonies—Panchamaháyajnas.

1.—The five great ceremonies to be performed every day in honor respectively of the Devas, Pitris, animals, men, and Bráhmans, ...	238
2.—Ceremony to the Devas defined; oblations to be thrown on the fire in their names, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
3.—Ceremony to the Pitris defined ; offerings of pinḍa or water in the name of any of the Pitris, ...	239
4.—Ceremony to animals defined ; offerings made to crows, &c., as after the Vais'vadeva ceremony, ...	<i>ib.</i>
5.—Ceremony to men defined ; offerings to beggars, Bráhmans, &c., ...	<i>ib.</i>
6.—Ceremony to Bráhmans, Brahma Yajna, defined ; teaching of that branch of the Vedas which relates to one's family, ...	<i>ib.</i>
7.—Praise of teaching the Vedas ; how it satisfies the Pitris, ...	240
8.—Do. how it satisfies the Devas, ...	<i>ib.</i>

SECTION XI.

Directions for performing the ceremony to Bráhmans.

1.—The teacher to go beyond the town, and perform certain ablutions at sunrise, ...	242
2.—Praise of the ablutions, ...	243
3.—He is then to sit on a mat made of Darbha grass, and, facing the east, teach that branch of the Vedas which belongs to him, ...	<i>ib.</i>
4.—The position in which he is to sit, and how he is to keep his hands, and the advantage of beginning to teach by repeating the Praṇava, ...	244
5.—A R̥ig verse quoted in proof of the above, ...	245
6.—The Praṇava is the substitute of the three Vedas, ...	<i>ib.</i>
7.—The Vyáhr̥iti is to be then repeated, ...	247
8.—Then the Gáyatri is to be recited three times in three different ways, ...	<i>ib.</i>

SECTION XII.

An alternative for those who cannot adhere to the rules above laid down.

1.—Those who cannot go out of the town may perform the ceremony in town, and those who cannot begin teaching at sunrise, may do so during the day, ...	249
---	-----

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
2.—The sages Saucha and Ahneya recommend the latter to be the ordinary right form, ...	249	
3.—Other alternatives during illness, &c., ...	<i>ib.</i>	
4.—A mantra on the subject, ...	250	

SECTION XIII.

Other peculiarities of the Brahma Yajna ceremony.

1.—The reading in the middle of the day should be in a very loud voice, ...	251
2.—A Rîg verse quoted on the subject, ...	<i>ib.</i>
3.—Unlike other ceremonies this is always to be concluded on the day it is commenced, ...	252
4.—A particular mantra to be read at the conclusion, ...	<i>ib.</i>
5.—The Dakshinâ or fee at the conclusion, ...	253

SECTION XIV.

*Ordinary preventives to reading of the Vedas not heeded at
the Brahma Yajna.*

1.—Eclipse, lightning, thunder and other preventives not to be attended to, ...	253
2.—The advantage of the above rule, ...	254
3.—The fruit of performing the ceremony, ...	<i>ib.</i>

SECTION XV.

Preventives to reading the Vedas at the ceremony, &c.

1.—Impurity of the body and of the place where the reading is to take place, are the only preventives, ...	256
2.—No article of offering required at the ceremony, ...	<i>ib.</i>
3.—The merit of the ceremony, ...	<i>ib.</i>
4.—A Rîg verse quoted on the subject, ...	257
5.—The ceremony is not liable to be vitiated, ...	258

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
6.—Rig verse quoted on the impropriety of neglecting the ceremony, ...		259
7.—The advantage of the ceremony, ...		261
8.—A Rig verse quoted on the subject, ...		263
9.—Object of the above verse, ...		264

SECTION XVI.

Expiation for officiating at a sacrifice instituted by, or receiving a gift from, an improper person.

- 1.—He who, from covetousness, officiates for, or receives a gift from, an improper person, should, fasting, thrice read the *Shákhá* to which he belongs, ... 265
- 2.—Those who are unable to do as above directed, should repeat the *Gáyatrí* for three days, observing a strict fast, *ib.*
- 3.—An excellent cow is the most appropriate *Dakshiná*, or fee, to a good *Brahman* for either of the above expiations, ... 266

SECTION XVII.

Expiation of the sin of officiating for an improper person, while under difficulties.

- 1.—Such person should repeat, in a desert, all the mantras of the ceremony at which he officiated, ... 267
- 2.—The ceremony typified in the reading, ... *ib.*

SECTION XVIII.

Expiations for minor faults during Brahmacharya.

- 1.—The evils of incontinence during Brahmacharya, ... 269
- 2.—The expiation for the same ; two offerings to be made with clarified butter, ... *ib.*
- 3.—The guilty is then to repeat a mantra with folded hands, 270
- 4.—The mantra for the above, ... *ib.*

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
5.—The fruit of reciting the above mantra, ...	271	
6.—The mantra to be repeated thrice, ...	<i>ib.</i>	
7.—Even he who only suspects himself to be guilty of some fault, should submit to the aforesaid expiation, ...	272	
8.—A Dakshiná or fee is to be given in either case, ...	<i>ib.</i>	

SECTION XIX.

Mantras for the adoration of the Parabrahma after the performance of the evening Sandhyá.

1.—Mantra for the adoration of the great Brahma, ..	272
2.—At the time of repeating the above, the great Brahma is to be reflected upon as a porpoise, ...	273
3.—The porpoise described, ...	274
4.—The fruit of reflecting on the Brahma as the porpoise, ...	275
5.—Salutation to the Brahma as the porpoise, ...	<i>ib.</i>

SECTION XX.

Salutations after the above.

1.—Salutations to the ten quarters, ...	276
2.—Salutations to the sages, ...	277

THIRD PRAPATHAKA.

MANTRAS OF THE CHÁTURHOTRA-CHITI.*

SECTION I.

Typification of the Utensils.

1.—The utensils and the articles of the sacrifice identified with mind, speech, knowledge, &c., ...	280
2.—Graha or the concluding portion of the mantra, ...	282

* For the details of this sacrifice *vide* the third book of the Brámana, section xii.

SECTION II.

Chaturhotri mantras.

1.—Identification of the officiating priests, with the regions, &c.,	284
2.—Graha or the concluding mantra, ...	<i>ib.</i>
-

SECTION III.

Panchahotri mantras.

1.—Identification of the officiating priests with Agni, the two As'vins, &c., ...	285
2.—Graha or the concluding mantra, ...	<i>ib.</i>
-

SECTION IV.

Shadhotri mantras.

1.—Identification of the sacrificial animals with Súrya, Váyu, and other gods, ...	286
2.—Graha or the concluding mantra, ...	287
-

SECTION V.

Saptahotri mantras.

1.—The seven hotás typified in the articles of offering, ...	289
2.—Graha or the concluding mantra, ...	<i>ib.</i>
-

SECTION VI.

A second set of Shadhotri mantras.

1.—The bodily functions of the Yajamána, identified with the officiating priests, &c., ...	290
2.—The Graha or the concluding mantra, ...	291
-

SECTION VII.

*Mantras to be muttered after the mantra beginning with tad rítan tat, &c.,
in the Cháturmásyá yága, after shedding the hair.*

1 to 10.—The mantras, &c., ...	292

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
SECTION VIII.	
<i>Sambhāra Yajur mantras.</i>	
1 to 21.—Twenty-one Yajur mantras, ...	296
—	
SECTION IX.	
<i>Devapatnī mantras.</i>	
1 to 26.—Mantras as above, ...	297
—	
SECTION X.	
<i>Pratigraha mantras.</i>	
1.—Sixteen mantras for accepting gifts, ...	291
2-3.—Mantra for accepting a car, ...	<i>ib.</i>
—	
SECTION XI.	
<i>Hotṛi-hṛidaya mantras.</i>	
1.—Das'a-hotṛi hṛidaya mantras, ...	303
2 to 4.—Chatur-hotṛi hṛidaya mantras, ...	306
5 to 7.—Pañcha-hotṛi hṛidaya mantras, ...	309
8 to 10.—Saḍhotṛi hṛidaya mantras, ...	311
11 to 34.—Sapta-hotṛi hṛidaya mantras, ...	<i>ib.</i>
—	
SECTION XII.	
<i>Puruṣa Sūkta, otherwise called Nārāyaṇa Anuvāka.</i>	
1 to 18.—The Puruṣa Sūkta explained, ...	327
—	
SECTION XIII.	
<i>Uttara-Nārāyaṇa Anuvāka, or the concluding portion of the Puruṣa Sūkta.</i>	
1 to 5.—The Uttara-Nārāyaṇa Sūkta explained, ...	340
6.—A Yajur mantra describing the two wives Hṛī and Lakṣmī of the Puruṣa, and identifying the Puruṣa with the creation, ...	343

SECTION XIV.

The Bharṭi Sūkta explained.

- 1 to 10.—Mantras to be repeated at the Upahoma after the Nārīṣṭha offering to death : the offering is to be a cow that has miscarried by taking the bull unseasonably, ... 344

SECTION XV.

The Mṛitu Sūkta explained.

- 1 to 6.—The Mṛitu Sūkta to be repeated at the Brahma-medha sacrifice, ... 352

SECTION XVI.

Mantra for inviting Sūrya.

- 1.—Mantra for, &c., ... 356

SECTION XVII.

Funeral mantra.

- 1.—Funeral mantra to be repeated when sprinkling water on the excavation made for burning a dead body, ... 357

SECTION XVIII.

Mantra for bathing after funeral.

- 1.—Mantra for bathing, &c., ... 358

SECTION XIX.

Mantra to be addressed to the fuel for a cremation.

- 1.—A mantra to be addressed, &c., ... 359

SECTION XX.

Mantras for offering oblations to the twelve Devas of the region of Yama who inflict punishment.

- 1 to 12.—Mantras for offering, &c., ... 360

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
SECTION XXI.	
<i>Mantras for offering oblation in the Rūjagavīya Homa.</i>	
1.—Nine Mantras, &c., ...	361

FOURTH PRAPATHAKA.

PRAVARGYA MANTRAS.

SECTION I.

Propitiatory mantras.

1.—Salutation to Devas and Rishis, ...	364
2.—Object of the salutation, ...	366
3.—A Rig verse quoted in support of the prayer to the Devas,	<i>ib.</i>
4.—The object of the second mantra fully developed, ...	367
5.—Prayer before beginning the <i>Pravargya</i> Homa, ...	<i>ib.</i>
6.—Address to life not to forsake the body, ...	368
7.—The object of the above address, ...	<i>ib.</i>
8.—Thinking on the Great Soul by the aid of the Praṇava, the word <i>s'ánti</i> is to be repeated three times to overcome the three-fold evil, ...	369

SECTION II.

On the construction of the Mahāvīra.

1.—Thorny fuel to be put on the Pravargya fire, ...	370
2.—Mantra for taking up the instrument called Abhri, a double-headed hoe of the wood of the <i>mimosa catechu</i> ,...	381
3.—Mantra to be repeated over the Abhri, ...	383
4.—Mantra to be addressed to the Brahmá, ...	<i>ib.</i>
5.—Mantra for carrying the skin of a black antelope, a goat, a horse and an ox to the place where the earth is dug,..	384
6.—Mantra for spreading the antelope skin with the head towards the east, and the hair looking towards the north,	385
7.—Mantras for striking the Abhri, into the earth and drawing it inwards, ...	386
8.—Ditto for lifting it and throwing the earth on the ante- lope skin, ...	<i>ib.</i>
9.—Mantra for lifting some earth dug by the tusks of a hog —a requirement of the ceremony, ...	387

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
10.—Mantra for bringing the above, ...	387
11.—Ditto to be repeated on earth thrown up by white-ants,	388
12.—Ditto for bringing the above earth, ...	389
13.—Ditto to be addressed to the <i>Pátika</i> tree <i>Cæsalpinia</i> <i>bonducella</i> , ...	<i>ib.</i>
14.—Ditto do. after spreading the hairs of a goat and a black antelope, ...	390
15.—Ditto for making the horse smell the offering, ...	391
16.—Ditto for sprinkling hot water on the offering, ...	393
17.—Ditto for pounding earth and making balls thereof, ...	396
18.—Ditto for stamping the balls with the two thumbs, ...	397
19.—Ditto for making a figure of Mahāvira,—a pot about a span high contracted in the middle and bulging above and below, ...	<i>ib.</i>

SECTION III.

Sanctification of the Mahāvira.

1.—Mantra for heating the Mahāvira placed on the two <i>sapha</i> woods, ...	401
2.—The Mahāvira to be placed on some burning wood placed in an excavation before the Gárhapatya fire, ...	401
3.—Two mantras to be repeated over the Mahāvira, ...	402
4.—Mantra for wiping the ashes from the body of the Mahāvira, ...	404
5.—Ditto for lifting the Mahāvira from the excavation, ...	404
6.—Ditto for placing it on sand on the north side, ...	405
7.—Ditto for looking at it, ...	405
8.—Ditto for fixing it on the place, ...	406
9.—Sprinkling of goat's milk on it, ...	407
10.—Tying it in a skin of the black antelope, ...	409

SECTION IV.

Exhortation in connexion with the sanctification of the Mahāvira.

1.—Exhortation to the Brahmá, ...	410
2.—Ditto to the Ritviks to read the Pravargya, ...	410

SECTION V.

Placing of the Mahāvira on burning coals.

1.—An alternative reading in the exhortative mantra given in the preceding section, ...	412
2.—Throwing of the sacrificial utensils on the fire, ...	413
3.—Seven or eleven oblations to be poured with the Sruva on the Ahavanīya fire, ...	416
4.—The Mahāvira to be anointed with ghi, ...	ib.
5.—A bit of bright gold to be thrown on a separate fire, ...	417
6.—Mantra for placing bundles of munja grass on the gold, ...	ib.
7.—Mantra for putting in its place the Mahāvira, ...	419
8.—Ditto for pouring ghi with a ladle (sruva) on the Mahāvira, ...	ib.
9.—Prayer to be repeated by the Yajamāna, holding a slip of kus'a grass on the top of the Mahāvira, ...	420
10.—Mantra for touching the earth, ...	422
11.—Throwing of the charcoal by the north from the Gárhapatya fire, ...	423
12.—Ditto ditto after turning it round the Mahāvira, ...	424
13.—Addresses to be repeated while touching a sacrificial wood called <i>paridhi</i> , ...	425
14.—Placing of gold on the Mahāvira, ...	427
15 to 17.—Sanctifying the same by mantras, ...	428
18.—Mantra for taking a fan, ...	430
19.—Ditto for fanning the fire to blaze it up, ...	431

SECTION VI.

Sanctification of the Mahāvira by mantras.

1.—Mantra to be repeated on the Mahāvira by the Addhvaryu,	433
2-3.—Five Yajur mantras to be repeated with reference to the five sides, ...	434
4 to 7.—Four other Yajur mantras to be repeated over the Mahāvira, ...	436-37

SECTION VII.

On looking at the Mahāvira.

1.—Mantra for looking at the Mahāvira, and praising it as the protector, ...	439
2.—Ditto ditto as the spring season, ...	445
3.—Ditto ditto as the summer season, ...	446
4.—Ditto ditto ditto, ...	447
5.—Ditto ditto as the rainy season, ...	<i>ib.</i>
6.—Ditto ditto as the autumn season, ...	448
7.—Ditto ditto as the winter season, ...	449
8.—Ditto ditto as the dewy season, ...	<i>ib.</i>
9 to 17.—Ditto ditto as invested with many qualities, ...	450
18.—An address to Agni, ...	453
19.—Mantra to be recited by the wife of the Yajamāna after she has looked at the Mahāvira, ...	454

SECTION VIII.

Pouring milk on the Mahāvira.

1.—Taking of a rope, ...	460
2.—Purifying it by a mantra, ...	<i>ib.</i>
3.—Calling the milch cows by their ritual names, ...	461
4.—Ditto by their ordinary names, ...	<i>ib.</i>
5.—Tying of the cattle, ...	462
6.—Tying of the calves, ...	<i>ib.</i>
7.—Untying of the same, ...	<i>ib.</i>
8.—Address to the cow, ...	463
9.—Ditto to the calf, ...	464
10.—Ditto to the cow to allow the milker to come near, ...	<i>ib.</i>
11.—Ditto ditto to allow him to touch the teats, ...	465
12.—Ditto ditto to give plenty of milk, ...	466
13.—Ditto to the <i>Sapha</i> and the <i>Upayama</i> woods, ...	467
14.—Ditto to the milk, ...	<i>ib.</i>
15.—Ditto to Indra and the two As'vins, ...	468
16.—Mantra for offering an oblation to the rays of the sun, ...	470

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
17.—Address to the milk of the goat, ...	...	470
18.—Address to the light of the sun, ...	...	471
19.—Taking of the Mahāvira by the two <i>Sapha</i> woods, ...	...	<i>ib.</i>
20.—Dusting away ashes from its body, ...	...	<i>ib.</i>
21.—Lifting of the Mahāvira, ...	...	472

SECTION IX.

Offerings to the Ahavanīya fire.

1.—Thirteen mantras for the offering of sacrificial articles on the Ahavanīya fire, ...	...	474
2.—Mantra to be recited when circumambulating the Ahavanīya fire, ...	...	478
3.—Ditto when looking at the <i>hotā</i> , ...	...	<i>ib.</i>
4.—Ditto for sanctifying the sacrificial articles, ...	...	479
5, 6.—Mantras for offering the oblations on the fire, ...	...	<i>ib.</i>
7.—Prayer after the offering, ...	...	482

SECTION X.

Agnihotra homa to be performed with the remainder of the articles for the homa described in the preceding section.

1.—Mantra to be repeated on the remaining articles, ...	...	484
2.—Mantras to be addressed to the Pravargya with reference to the four quarters, ...	...	486
3.—Mantra for replacing the Mahāvira, ...	...	487
4.—Maledictory mantra against enemies, ...	...	488
5.—Mantra for offering certain woods to the fire, ...	...	<i>ib.</i>
6.—Ditto for throwing a piece of wood behind the priest's back, ...	...	490
7.—Ditto for the oblation to be offered by the Patipras-thātā, ...	...	491
8.—Ditto for morning and evening offering of fuel, ...	...	<i>ib.</i>
9.—Ditto for morning and evening oblations, ...	...	492
10.—Ditto for offering prickly wood after touching water, ...	...	493

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
11.—Ditto to be repeated after eating the remnant of the offering,	494
12.—Ditto to be repeated when filling the sacrificial vessels for morning and evening offerings, before the Ahavaniya fire, ...	497

SECTION XI.

On the taking down of the Pravargya.

1.—Adhvaryu to make an offering, while the Pratiprasthátá, having lighted one of three splinters of pointed wood, holds it high near the face, ...	499
2.—Ditto ditto while a lighted wood is successively held near the navel and the knee, ...	<i>ib.</i>
3.—Throwing of the splinters into the Ahavaniya fire, (2) mantra for bringing the wife of the Yajamána, ...	500
4 to 6.—Addresses to be repeated at the three parts into which the way by which the Pravargya is to be carried to its place, is to be divided, ...	504
7.—Ditto for Adhvaryu to circumambulate the Uttara Vedi thrice from the right side while sprinkling water from a jar which he is to carry, ...	505
8.—Ditto ditto to circumambulate again without the jar, ...	506
9.—Ditto for touching the Uttara Vedi, ...	<i>ib.</i>
10.—Ditto for cleaning the Uttara Vedi, ...	507
11.—Ditto for overcoming enemies, ...	<i>ib.</i>
12.—Ditto for filling up certain cups with curd mixed with honey, ...	<i>ib.</i>
13 to 20.—Addresses to Pravargya recited while standing before it, ...	508
21.—A subsequent address, ...	515
22.—Ditto to be repeated when turning the Pravargya round the fire from the right side, ...	<i>ib.</i>
23.—Ditto for cleaning the Pravargya, ...	517
24.—Initial words of three mantras for offering the homa oblation, and inviting the sun, ...	518
25.—Mantra for making an offering to the Ahavaniya fire, ...	519

No. of Mantras.

Page

SECTION XII.

Three mantras for pouring certain sacrificial articles into the Mahāvira.

1.—Mantra for pouring milk into the Mahāvira, ...	...	525
2.—Ditto honey, ...	...	<i>ib.</i>
3.—Ditto curd, ...	...	<i>ib.</i>

SECTION XIII.

Expiations for defects in the performance of the sacrifice with the Mahāvira.

1, 2.—Mantras for expiating the evil effects of any accidental overflowing of any sacrificial article, ...	.. ..	526
--	-------	-----

SECTION XIV.

Expiations, &c.

1.—Mantra for expiating the evil effect of lightning striking on the east side during the sacrifice, ...	...	527
2 to 4.—Ditto on the other sides, ...	...	<i>ib.</i>

SECTIONS XV, XVI.

Expiations, &c.

Mantras for expiating evils proceeding from accidents to the oblatory articles, ...	...	528
--	-----	-----

SECTION XVII.

On the placing of hot bricks.

1.—Mantra for ditto, ...	...	530
-----------------------------	-----	-----

SECTION XVIII.

Consecration of the receptacle of the fire.

1.—Mantra addressed to Agni to abide in the fuel, ...	...	532
--	-----	-----

*No. of Mantras.**Page*

SECTION XIX.

Prayer to Agni by the Adhvaryu.

- 1.—Mantra for the same, ... 533

SECTION XX.

Expiations.

- 1.—A general expiation for all defects, ... 535
 2.—Expiation for an accidental fall of the Mahāvira, ... *ib.*
 3.—Ditto for the accidental breaking of ditto, ... *ib.*
 4.—Ditto for ditto cracking ditto, ... 539
 5.—Ditto for not turning or stirring the contents of the Mahāvira, ... 537
 6 to 9—Ditto for the oblation boiling over the Mahāvira pot, ... *ib.*
 10.—Ditto if the sun should set before the cooking of the oblation is completed, ... 539

SECTION XXI.

Expiations.

- 1.—Mantra to be repeated should the priest wish to eat of the cooked oblatory articles, ... 540

SECTIONS XXII, XXIII.

Addresses to Agni as the fierce-bodied. (541.)

SECTIONS XXIV, XXV.

Naming of the cooking pans. (544.)

SECTION XXVI.

Expiation, should the Mahāvira or the oblatory articles be stolen by a thief. (545.)

SECTION XXVII.

Certain imprecatory phrases. (546.)

SECTION XXVIII.

Expiations for a wolf seen when cooking.

1.—Mantra to be repeated, should a wolf be seen when cooking the oblatory article, ...	547
2.—A flambeau lighted at both ends to be thrown towards the wolf, ...	<i>ib.</i>
3.—Salutation after the above, ...	548
-

SECTION XXIX.

Expiation for the approach of a vulture. (549.)

SECTION XXX.

Expiation for the approach of a jackal. (550.)

SECTION XXXI.

Expiation for the approach of a ram with intent to attack the priests. (551.)

SECTION XXXII.

Expiation for the braying of a she ass or the cawing of a she crow on the right side. (551.)

SECTION XXXIII.

Expiation for the approach of a black-faced owl. (552.)

SECTION XXXIV.

Expiation for noise made by a man possessed by a devil. (553.)

SECTION XXXV.

Expiation for the fall of a vulture. (554.)

SECTION XXXVI.

Expiation for the falling of a worm into any oblatory article. (554.)

SECTION XXXVII.

The offering for killing anybody by imprecation should be red coloured. (555.)

SECTION XXXVIII.

Imprecation for killing enemies. (556.)

SECTION XXXIX.

An herb named simijivari (?) to be buried in the cow-shed of the party who is to be killed by an imprecation. (557.)

SECTION XL.

A Sîma hymn to be loudly chanted by the Adhvaryu when the Udgâtâ sings the same Sîma. (558.)

SECTION XLI.

Offering of Udumbara wood to the fire previous to the performance of the avântara or minor Dikshâ.

1 to 4.—Mantras for offering Udumbara wood steeped in clarified butter, ...	559
5.—Invitation to the Devas, Agni, Vâyu, &c., to come to the ceremony,.. ..	561
6.—Repetition of the first four mantras with reference to those divinities, ...	562

SECTION XLII.

Benediction on the completion of the ceremony.

1 to 357.—Benedictory mantras to be repeated after taking some hot water in hand, ...	563
--	-----

FIFTH PRAPĀṬHAKA.

OBJECTS OF THE MANTRAS OF THE 4TH PRAPĀṬHAKA.

SECTION I.

Pravargya ceremony praised.

1 to 6.—Anecdote about a <i>satra</i> ceremony performed by the gods in the Khāṇḍava jungle in Kurukshetra; their dispute with Vishṇu, and the fruit of the sacrifice (p. 371), ...	590
7.—The Pravargya ordained, ... (378)	592

SECTION II.

Explanation of the mantras of Section ii. of Prapā. IV.

1.—The homa enjoined in the 1st mantra of Section ii, P. IV.; to be offered after taking up the oblation four times (p. 378), ...	593
2.—Praise of the number four, ... (379)	<i>ib.</i>
3.—A question raised and solved as to when only the mantras are to be recited, and when an actual homa offering is to be made, ... (380)	<i>ib.</i>
4.—Procedure when only the mantra is to be recited, (380)	<i>ib.</i>
5.—Why the <i>Abhri</i> or spade for digging should be made of <i>Khadira</i> wood, ... (381)	<i>ib.</i>
6.— <i>Udumbara</i> , bamboo, or <i>Vikaṅkata</i> wood may be used instead of the <i>Khadira</i> , ... (382)	594
7.—Object of the 2nd mantra explained, ... (382)	<i>ib.</i>
8, 9.—Object of the mantra (3) for sanctifying the <i>Abhri</i> , (383)	<i>ib.</i>
10.—Ditto ditto (4) for inviting the <i>Brahmá</i> , ... (384)	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
11 to 14.—Ditto ditto (5) for bringing the skin of a black antelope, as also a horse, a boar, a goat, &c., (384)	595
15.—Ditto ditto (6) after spreading the antelope skin, (385)	<i>ib.</i>
16.—Ditto ditto (7) for digging, ... (386)	<i>ib.</i>
17.—Ditto ditto (8) for throwing the dug earth on the antelope skin, ... (386)	<i>ib.</i>
18.—The digging to be done four times—the fourth time silently without repeating the mantra, .. (386)	<i>ib.</i>
19.—In collecting sacrificial objects—the collection of earth by digging is to be made first, ... (387)	596
20.—Object of the mantras (9, 10) for purifying the earth dug with a boar's tusk, ... (388)	<i>ib.</i>
21.—The collection of earth from an ant-hill, (11-12) (389)	<i>ib.</i>
22.—The same praised, ... <i>ib.</i>	<i>ib.</i>
23.—Anecdote in praise of the <i>putiká</i> (<i>cisalpinia bonducella</i> ,) the wood of which is to be collected, (13) .. <i>ib.</i>	<i>ib.</i>
24.—Object of the mantra (14) for purifying the hair of the goat and the black antelope, ... (391)	<i>ib.</i>
25.—Praise of the five objects above-named, .. <i>ib.</i>	597
26.—The above five objects to be put on the skin of the black antelope, ... (392)	<i>ib.</i>
27.—The hairy side of the skin to be used, .. <i>ib.</i>	<i>ib.</i>
28.—The mode of arranging the articles near the altar, (393)	<i>ib.</i>
29.—The pouring of hot water on the articles, ' ... <i>ib.</i>	<i>ib.</i>
30.—The object thereof, ... (394)	<i>ib.</i>
31.—An old potsherd to be added to the articles, .. <i>ib.</i>	<i>ib.</i>
32.—Also some pebbles, ... <i>ib.</i>	<i>ib.</i>
33.—Also some goat's hair, ... (395)	598
34.—Also some black antelope's hair, ...	<i>ib.</i>

SECTION III.

Details of preparing the Mahávira pot.

1.—The proper place for preparing the Mahávira—a place enclosed by mats, ...	395
---	-----

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
2.—At the time of preparing it, the mouth should be turned aside so as not to breathe towards it, ...	395
3.—The preparer should so sit as not to throw his shadow on it, ...	<i>ib.</i>
4.—The operations which the ordinary potter accomplishes with wood should be performed with a piece of bamboo,	396
5.—Object of the 17th mantra of the 4th Prapáthaka, ...	397
6.—Ditto 18th ditto ditto, ...	<i>ib.</i>
7.—Ditto 19th ditto ditto, ...	<i>ib.</i>
8.—The shape of the Mahávira should be like three pots placed one over another, ...	398
9.—Mantras in the Gáyatri and other meters to be repeated while making the Mahávira pot, ...	<i>ib.</i>
10.—The hollow of the Mahávira pot to be effected with a piece of bamboo, ...	399
11.—The Mahávira to be a span high, ...	<i>ib.</i>
12, 13.—The measure praised, ...	<i>ib.</i>
14.—It may be made without measuring, ...	400
15.—It should have a ring by which it may be held, ...	<i>ib.</i>
16.—Object of the 22nd mantra of the 4th Prapáthaka, ...	<i>ib.</i>
17.—Ditto of the 1st ditto of Section iii, Prapáthaka IV, for heating the pot, ...	402
18.—Ditto of the word <i>as'va</i> in ditto, ...	<i>ib.</i>
19.—Ditto of the 2nd mantra of ditto ditto, ...	<i>ib.</i>
20.—Ditto 4th ditto ditto, ...	404
21.—Ditto 5th ditto ditto, ...	<i>ib.</i>
22, 23.—Ditto 6th ditto, ...	405
24, 25.—Ditto 7th ditto ditto, ...	406
26.—Ditto 8th ditto ditto, ...	407
27.—Portions of the mantra not to be recited by Kshatriyas and Vaisyas, ...	<i>ib.</i>
28.—Object of the 9th mantra of ditto ditto, ...	408
29.—The sprinkling enjoined in the mantra to be done with goat's milk, ...	<i>ib.</i>
30.—The mantra to be used in the sprinkling, ...	<i>ib.</i>
31.—Praise of certain words in the mantra, ...	408

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
32.—Object of certain words in the aforesaid mantra,	...	409
33.—Object of the 10th mantra of ditto ditto,	... ..	<i>ib.</i>

SECTION IV.

Application of the Mantras for the placing of the Mahāvira.

1.—Object of the word Brahman in the 1st mantra of Section v, of the 4th Prapáthaka,	... ..	412
2.—Object of the address to Yama, Makha, &c. in the 2nd mantra of ditto,	... ..	413
3.—The Mahāvira pot to be sprinkled with hot water,	...	<i>ib.</i>
4.—Mode of procedure,	... ..	<i>ib.</i>
5.—Sprinkling to be repeated three times,	... ..	<i>ib.</i>
6.—Mantras to be repeated by the Hotá,	... ..	414
7.—The above to be repeated without a break in the breath,	...	<i>ib.</i>
8.—The above Ṛig mantras to have the character of the Gáyatrí,	... ..	<i>ib.</i>
9.—The mantras to be repeated one after another without being interrupted by any other speech,	... ..	415
10.—Many Ṛig verses to be repeated,	... ..	<i>ib.</i>
11.—A broom to be made with munja grass,	... ..	<i>ib.</i>
12.—The homas indicated by the 3rd mantra Section v,	...	416
13.—The number thereof to be seven, and why,	... ..	<i>ib.</i>
14.—Advantage to the Yajamána in pouring ghi into the Mahāvira pot as directed in mantra 4, Section v,	... ..	417
15.—Object of the 5th mantra of Section v,	... ..	<i>ib.</i>
16.—Throwing of a bundle of burning munja grass on a piece of gold,	... ..	<i>ib.</i>
17.—A peculiarity in putting on the munja pointed out,	... ..	418
18.—Object of the 6th mantra of Section v,	... ..	<i>ib.</i>
19.—Object of using the word <i>Mahat</i> in the 7th mantra of Section V,	... ..	419
20.—Discussion on the subject of the 8th mantra of Section v,	...	421
21.—The advantages of repeating that mantra,	... ..	<i>ib.</i>
22.—Those advantages described with reference to the quarters,	...	422

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
23.—Mantra for touching the earth, ...	423
24.—Object of the word <i>máhiñsi</i> in the 10th mantra of Section v, ...	<i>ib.</i>
25.—Object of the first part of the 12th mantra, ...	424
26.—Ditto of the second part of ditto, ...	<i>ib.</i>
27.—The wood to be used in making the <i>paridhi</i> , ...	426
28.—The number of <i>paridhis</i> to be prepared, twelve, ...	<i>ib.</i>
29.—An additional piece enjoined, ...	427
30.—Object of the word <i>antardhi</i> in the 13th mantra, Section v, ...	<i>ib.</i>
31.—Application of the mantra for the placing of a piece of gold on the Mahávira pot, ...	<i>ib.</i>
32.—The description of the Mahávira as holding bows, arrows, &c., are meant to be mere praise, ...	430
33.—Fan to be taken up for the Mahávira, ...	<i>ib.</i>
34.—The fire to be fanned, ...	431
35.—Three fannings ordained, ...	<i>ib.</i>
36.—Another three fannings and the object thereof, ...	<i>ib.</i>
37.—Three other fannings ordered, ...	<i>ib.</i>
38.—Fourth repetition forbidden, ...	<i>ib.</i>
39.—The Adhvaryu, the Pratiprasthátá and the Agnidhra to fan separately, ...	432
40.—The fanning to be made in a sitting posture, ...	<i>ib.</i>
41.—The fanning to be from above, ...	433
42.—The fanning may be from all sides,... ..	<i>ib.</i>

SECTION V.

Application of the Mantras of the 4th Prapáthaka.

1.—The brilliance of the fire inherent in it, ...	434
2, 3.—The word <i>rochayatu</i> in the 2nd, 3rd, 4th, 5th, and 6th, mantras of Section vi, should be accepted as benedic- tory, ...	<i>ib.</i>
4.—Object of the 4th mantra of ditto ditto, ...	436
5.—Ditto of the 5th ditto, ...	437

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
6.—The word <i>dhehi</i> , in thy 6th mantra to be accepted as benedictory, ...	437
7.—The object of the 7th mantra explained, ...	438

SECTION VI.

Application of the Mantras of the 4th Prapáthaka continued.

1.—The proper moment for performing the <i>Pravargya</i> ,—the throwing of milk in hot butter, ...	440
2.—Repetition of the operation, ...	441
3.—Mornings and evenings meet for the operation, ...	<i>ib.</i>
4.—The operation to be repeated six days, ...	<i>ib.</i>
5.—Or twelve days, ...	<i>ib.</i>
6.—Another optional course, ...	442
7.—Relation of the <i>Pravargya</i> to the <i>Agnishṭoma</i> , ...	<i>ib.</i>
8.—The mantra to be read first, and then the operation to be performed, ...	443
9.—The singing of particular <i>Sáma</i> hymns enjoined, ...	<i>ib.</i>
10.—The word <i>gopá</i> in the 1st mantra of Section vii, explained to mean <i>Prána</i> , ...	<i>ib.</i>
11.—Ditto ditto to mean the sun, ...	444
12.—The word <i>anipadyamána</i> of that mantra explained, ...	<i>ib.</i>
13.—The second clause of that mantra explained, ...	<i>ib.</i>
14.—The third ditto ditto, ...	<i>ib.</i>
15.—The fourth ditto ditto, ...	445
16.—The object of typifying the <i>Mahávira</i> as the spring season explained, ...	446
17.—Ditto ditto, summer (3rd mantra), ...	<i>ib.</i>
18.—The 3rd mantra of Section vii, explained in a different way, ...	<i>ib.</i>
19.—The 4th mantra explained, ...	447
20.—The 5th ditto ditto, ...	448
21.—The 6th ditto ditto, ...	<i>ib.</i>
22.—The object of the concluding sentence of the above mantra explained, ...	449
23.—How the 7th mantra refers to the winter season explained, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
24.—How the 8th ditto refers to the dewy season, explained,	450
25.—Power over the mantra attainable by men performing penances, ...	<i>ib.</i>
26.—The obviousness of the meaning of the 10th mantra, ...	<i>ib.</i>
27.—The word <i>mati</i> in the 11th mantra implies mankind, ...	451
28.—The meaning of the 12th mantra, of ditto ditto, ...	<i>ib.</i>
29.—Ditto ditto 13th ditto, ...	<i>ib.</i>
30.—Ditto ditto 14th ditto, ...	452
31.—Ditto ditto 15th ditto, ...	<i>ib.</i>
32.—Object of the 16th mantra, ...	<i>ib.</i>
33.—The No. of mantras in the 7th Section re-counted, ...	455
34.—Looking at the Mahāvira ordained, ..	<i>ib.</i>
35.—The looking to be after repeating the mantra <i>Agnishṭva</i> , &c., ...	456
36.—Advantage of looking at it, ...	<i>ib.</i>
37.—Further advantages, ...	<i>ib.</i>
38.—Looking to be while repeating the mantras <i>Apasyam</i> , &c.,	457
39.—The wife of the Yajamāna not to look at the Mahāvira, and the mantra to be repeated so that she may not hear it, .	<i>ib.</i>
40.—Object of the word <i>sapeya</i> in the aforesaid mantra, ...	<i>ib.</i>

SECTION VII.

*Explanations and applications of the Mantras of the 4th Prapāṭhaka
continued.*

1.—Object of the 1st mantra of Section viii, ...	460
2.—Ditto 2nd ditto, ...	<i>ib.</i>
3.—Ditto 3rd ditto, ...	461
4.—The cattle to be next called with ordinary names, ...	<i>ib.</i>
5.—Object of the twofold ordinary and religious names, ...	462
6.—Object of the 5th mantra, ...	<i>ib.</i>
7.—Ditto 6th ditto, ...	<i>ib.</i>
8.—Object of the word <i>pushá</i> in the 7th mantra, ...	463
9.—Ditto ditto <i>as'vi</i> in ditto, ...	<i>ib.</i>
10.—Ditto of the 8th mantra, ...	464
11.—Ditto ditto 9th ditto, ...	<i>ib.</i>
12.—Ditto of the word <i>vrihaspati</i> , in the 10th ditto, ...	465

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
13, 14.—Object of the 11th mantra, ...	465
15 to 17.—Object of the 12th mantra, ...	<i>ib.</i>
18.—Ditto 13th ditto, ...	467
19.—Ditto 14th ditto, ...	<i>ib.</i>
20.—The word <i>Indra</i> in the 14th mantra includes the <i>As'vinas</i> ,	468
21.—The word <i>vasavaḥ</i> at the end of the said mantra implies, that the <i>Vasus</i> are also to be included, ...	469
22.—Enquiry as to whether the word <i>vashaṭ</i> should be used in the mantra or not, ...	<i>ib.</i>
23.—Object of addressing the rays of the sun in the 16th mantra instead of the sun itself, ...	470
24.—Ditto of the 17th mantra, ...	<i>ib.</i>
25.—Ditto 18th ditto, ...	471
26.—Ditto 19th ditto, ...	<i>ib.</i>
27.—Ditto 20th ditto, ...	<i>ib.</i>
28.—Ditto 21st ditto, ...	472
29 to 31.—Ditto 22nd ditto, ...	473
32.—Ditto of the first group of the mantras of the 9th Section,	<i>ib.</i>
33.—No breath to be taken when repeating those mantras, ...	<i>ib.</i>
34.—Object of grouping the mantras into fives, the first is ad- dressed to <i>Váta</i> , ...	<i>ib.</i>
35.—Object of the word <i>agni</i> in the first of the 2nd group of mantras, ...	475
36.—The second mantra is addressed to <i>Soma</i> , &c., ...	476
37.—The word <i>savitri</i> in the next mantra implies <i>Samvatsara</i> ,	<i>ib.</i>
38.—The word <i>yama</i> in the next implies <i>Prána</i> , ...	<i>ib.</i>
39.—The last is addressed to the winds, ...	<i>ib.</i>
40.—Praise of the number of the mantras, ...	477
41.—An oblation named <i>Rohina purodás'a</i> ordained for the attainment of heaven, ...	<i>ib.</i>
42.—The mantras of the above <i>purodás'a</i> explained, ...	<i>ib.</i>

SECTION VIII.

Explanations of the Mantras of the 4th Prapáthaka continued.

1.—Object of the 2nd mantra of Section ix, ...	478
2.—Ditto of the word <i>ayáṭ</i> in the 3rd mantra of ditto, ...	479

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
3, 4.—Object of the 4th mantra, ...	479
5, 6.—Ditto of the 5th ditto, ...	<i>ib.</i>
7.—Ditto of the 6th ditto, ...	481
8.— Procedure in making the offering, ...	<i>ib.</i>
9 to 14.—Object of the 7th mantra, ...	482
15.—Seasonable rain, the object of the offerings of the 10th mantra, ...	485
16.—The divinities to whom the overflows of the oblation belong, according to the side towards which they flow,	<i>ib.</i>
17.—An oblation of curds to be thrown in from the north-east side, ...	<i>ib.</i>
18.—An alternative, ...	<i>ib.</i>
19.—The oblatory article not to be allowed to fall out, ...	<i>ib.</i>
20 to 22.—Object of the 1st mantra of Section x, ...	486
23.—Ditto of the 2nd ditto, ...	<i>ib.</i>
24, 25.—Ditto of the 3rd ditto, ...	487
26.—Ditto of 4th ditto, ...	488
27.—Ditto of the word <i>pushan</i> in the 5th ditto, ...	489
28.—Ditto ditto <i>gráva</i> ditto, ...	<i>ib.</i>
29.—Ditto ditto <i>pratira</i> ditto, ...	<i>ib.</i>
30.—Ditto ditto <i>dyávapṛithivī</i> ditto, ...	<i>ib.</i>
31.—Ditto ditto <i>gharmapá</i> ditto, ...	490
32 to 36.—Duties enjoined in the 6th mantra, ...	<i>ib.</i>
37.—Object of the 7th and the 8th mantras, ...	492
38.—Ditto 9th ditto, ...	493
39.—Authority to prove the occasion when the 10th mantra should be used, ...	<i>ib.</i>
40.—Meaning of the word <i>madhu</i> in the 11th mantra, ...	495
41.—Ditto of <i>agni</i> in ditto, ...	<i>ib.</i>
42 to 44.—Object of the prayer <i>má hiñsí</i> and <i>asyáma</i> in ditto,	<i>ib.</i>
45.—What is to be eaten when repeating the mantra, ...	<i>ib.</i>
46.—Certain observances (abstinence from meat, &c.,) ordained,	496
47.—Praise of those observances, ...	<i>ib.</i>
48.—Arranging of certain utensils with the aid of the 12th mantra, ...	497

SECTION IX.

Explanations of the Mantras of the 11th Section of Prapāṭhaka IV.

1.—Oblations ordained by the 1st and the 2nd mantra, of the 11th Section, ...	500
2.—The places where lighted tapers should be held when offering the above oblations, ...	<i>ib.</i>
3.—Object of the 3rd mantra, ...	<i>ib.</i>
4.—Ditto 4th ditto, ...	501
5.—Ditto 5th ditto, ...	502
6.—Ditto 6th ditto, ...	<i>ib.</i>
7.—The Pravargya pot to be kept on the east side, ...	503
8.—A pair of wooden tongs (<i>sapha</i>) to be brought for holding the Pravargya, ...	<i>ib.</i>
9.—The advantage of knowing the above, ...	504
10.—Wood required for the ceremony— <i>Udumbara</i> , <i>Ficus glomerata</i> , ...	<i>ib.</i>
11.—Sāma hymns to be repeated when going away from the altar, ...	<i>ib.</i>
12.—The <i>Nidhana</i> or the burthen of the hymn to be sung thrice, ...	<i>ib.</i>
13.—The wife and companions of the Yajamána should join in the singing of the burthen, ...	<i>ib.</i>
14.—A little gold to be placed where the Pravargya is to be deposited, ...	505
15.—The sprinkling ordained in the 7th mantra should be repeated three times, ...	506
16.—The circumambulation ordained in the 8th mantra to be repeated, ...	<i>ib.</i>
17.—The word <i>nābhī</i> in the 9th mantra, means the earth of the <i>Uttara Vēdi</i> , ...	<i>ib.</i>
18.—The word <i>s'arma</i> in the 10th mantra means earth, ...	507
19.—The destruction of enemies is the object of the 11th mantra, ...	<i>ib.</i>
20.—The advantage of filling the cups as ordained in the 12th mantra, ...	508

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
21.—Advantage of knowing that the object of the word <i>annádyá</i> in the 12th mantra is to eat, ...	508
22.—The glory of the Pravargya indicated in the 13th mantra,	509
23.—Benediction is the object of the 14th mantra, ...	<i>ib.</i>
24.—An imprecation on enemies is the object of the 15th mantra, ...	510
25, 26.—Object of the 16th mantra, ...	<i>ib.</i>
27.—Ditto of the word <i>samudra yoni</i> in the 17th ditto, ...	511
28.—Ditto of the salutation in ditto, ...	512
29, 30.—Ditto of the 18th and 19th mantras is to obviate the evil effects arising from irregularity or imperfect per- formance of the ceremony, ...	513
31.—Ditto of the address beginning with the word <i>dhiya</i> in the 19th mantra,... ..	514
32.—Ditto of the 20th ditto, ...	515
33.—Ditto 21st ditto, ...	516
34.—Ditto 22nd ditto, ...	<i>ib.</i>
35.—Ditto of praying in ditto that the Soma may be drunk,...	<i>ib.</i>
36.—The first part of the 23rd intended as a blessing, ...	517
37.—The second of ditto, a malediction on enemies,... ..	<i>ib.</i>
38.—The kind of homa to be performed with the two mantras of which the initials are given in the 24th mantra, ...	518

SIXTH PRAPĀTHAKA.

PITRĪMEDHA OR RITES FOR THE WELFARE OF THE MANES.

SECTION I.

Cremationary Rites.

- 1.—Mantra for offering a homa to the Gárhapatya fire* on the death of one who had established a household fire; the offering to be made touching the right hand of the dead, ... 644

* Bharadvája recommends the *Khavaniya* fire.

<i>No. of Mantras</i>	<i>Page</i>
2.—Mantra for covering with unbleached, uncut cloth, having fringes on both sides, the body of the dead, after laying it with the head to the south, on a cot of Udumbara wood, having the skin of a black antelope spread on it,	645
3.—Ditto for dressing the corpse with a piece of new cloth by the son, brother or other relative,...	<i>ib.</i>
4.—Ditto for removing the dead on its cot, wrapped in its bedding, or a mat; the removal, according to some, is to be made by aged slaves; according to others on a cart drawn by two bullocks. The meaning of the mantra would make it applicable to the yoking of the bullocks, ...	646
5.—First address to the dead while the body is being put down at the end of the first stage to the burning ground. The road is to be divided into three stages, and the bier is to be put down on the ground after the completion of every stage, ...	647
6.—Second ditto at the end of the second stage, ...	<i>ib.</i>
7.—Third ditto at the end of the third stage, ...	648
8.—Mantra to be used for bringing a cow or a goat with the dead. An old cow is the best, next a black one, next a black-eyed one, and next a black-haired one: the goat, if male, should be black-haired; if a female, black-hoofed,	649
9.—Ditto for offering an oblation with the <i>ida</i> pot or <i>chamasa</i> ,	<i>ib.</i>
10.—Address to the cow when immolating it. Should any accident happen at the time of immolation, the fore left foot is to be struck off, and the wound being dressed with dust, the animal is to be set free, ...	<i>ib.</i>
11.—Ditto to the life of the cow, ...	650
12.—Ditto to the cow, when after its immolation its body is being dusted, wishing it not to mourn for its immolation, as it was to be translated to the region of the Pitris, ...	<i>ib.</i>
13.—Ditto to the spirit of the dead, requesting it to permit its wife to remain in this world. This is to be said, after making the wife lie down by the corpse, ...	651

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
14.—Address to the wife when bringing her away by the left hand from the bed of the corpse, offering to marry her,	652
15.—Ditto ditto directing her to take a bit of gold from the hand of the corpse, if it be that of a Bráhman, ...	<i>ib.</i>
16.—Ditto ditto a bow ditto, if it be that of a Kshatriya, ...	653
17.—Ditto ditto a jewel ditto, if it be that of a Vaaya, ...	<i>ib.</i>
18.—Ditto to Agni, when placing the sacrificial vessels and the different parts of the slaughtered cow on the different members of the corpse, ...	654
19.—Ditto to the skin of the cow, when covering the body of the corpse with it. The skin should be entire with head, hair and feet ; the hairy side to be kept uppermost, ...	<i>ib.</i>
20.—Mantra to be repeated when setting fire to the pile, ...	655
21.—Ditto ditto when the fire is in full blaze, ...	<i>ib.</i>
22.—Ditto to be addressed to the organs of the deceased, to return to their elements, ...	656
23.—Ditto to the fire with reference to the goat which is to be tied with a weak string to a post near the fire, that the string may easily burn or break, ...	<i>ib.</i>
24.—Mantra for offering an oblation to the fire after the nine offerings described in the next Section, ...	657

SECTION II.

Homa to be performed after the cremation of the corpse.

1.—Mantras for nine oblations to the fire, with a palás'a spoon,	659
2—3.—Ditto ditto for two more. (These have not been noticed by either Bharadvája or Baudháyana), ...	660

SECTION III.

Ceremonies to be observed after the homa, for the translation of the dead to the region of Yama.

1 to 4.—Addresses to Agni for the translation of the dead safely to the region of Yama, ...	661
--	-----

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
5.—Address to Yama to place the dead in the care of his two four-eyed dogs, ...	664
6.—Address to the two messengers (dogs) of Yama to take care of it, ...	<i>ib.</i>
7 to 9.—Prayers for the attainment of a good region by the dead, ...	665
10.—Address to the relatives to bathe in the three trenches to be dug near the north of the spot where the cremation has taken place, and which are to be first lined with pebbles and sand, and then filled with water brought in an odd number of jars, ...	666
11.—Mantra to be repeated when passing under a yoke of two <i>palās'a</i> sticks planted near the trenches, and tied at the top by a piece of weak string, ...	667
12.—Ditto ditto by the person who burns the dead, (the nearest relative,) when plucking out the sticks, after passing under the yoke last, ...	668
13.—Ditto ditto by ditto to the sun, ...	<i>ib.</i>
14.—Ditto to be repeated by the relatives when bathing after the aforesaid ceremonies ; at that time they are not to look at each other, ...	669

SECTION IV.

Ceremonies after cremation.

1 to 5.—Mantras to be repeated when blowing out the fire with milk and water, and striking on the burnt bones of the cremation with a Udumbara staff. This is to be done on the 3rd, 5th or the 7th day, ...	670
6-8.—Ditto for offering three oblations after throwing away the cinders towards the south side, ...	672
9.—Mantra to be repeated by the principal wife when taking up the bones, either of the head or the teeth, with two bits of red and blue string to which a stone is tied, ...	673

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
10.—Mantra for placing in front the bones enclosed in a jar, or wrapped in a piece of black antelope skin, after washing them, ...	675
11.—Ditto for hanging the jar or bundle to the branch of a palása or a sami tree, ...	<i>ib.</i>
12.—Ditto for the burning of the bones a second time in the case of those who have performed the Soma Yága, ...	<i>ib.</i>

SECTION V.

Offerings to Yama.

1, 2.—Invitation to Yama and his wife, ...	677
3.—Offering of clarified butter to them in the middle of the northern altar, ...	678
4.—Ditto ditto, west side of ditto, ...	679
5.—Ditto ditto, east side of ditto, ...	<i>ib.</i>
6 to 8.—Praise of Yama to be recited while circumambulating the altar, ...	<i>ib.</i>
9 to 15.—Mantras for taking up the clarified butter, ...	681

SECTION VI.

Ceremonies to be observed for raising a tumulus over the relic jar.

1.—After placing the bones in the jar, it is to be covered with grass, and filled with curds, mixed with honey, ..	685
2, 3.—Addresses to the droppings of the mixture of curds and honey, ...	<i>ib.</i>
4.—Sweeping of the burning ground in the morning with a branch of palása or of sami or leather, ...	687
5.—Mantra for yoking bullocks for ploughing the ground, ...	<i>ib.</i>
6, 7.—Six lines to be ploughed from east to west, ...	688
8.—Mantra for looking at the lines, ...	689
9.—Ditto for placing the jar in the middle line, ..	<i>ib.</i>
10.—Ditto for letting loose the bullocks by the south side, ...	690
11.—Ditto for sprinkling water with an Udumbara branch, or from a pitcher, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
12.—Ditto for placing in the jar the drugs called Sarvaushadhi,	691
13.—Ditto ditto for putting some pebbles thereon,...	<i>ib.</i>
14, 15.—Ditto ditto sand, ...	692

SECTION VII.

Ceremonies to be observed &c., continued.

1, 4.—Mantra for putting some brickbats thereon, ...	692
5.—Ditto for thrice throwing thereon some tila seed and fried barley, ...	694
6.—Ditto for placing some butter on the south in an unbaked plate, ...	695
7.—Ditto for spreading on the south side <i>darbha</i> grass with their roots, ...	<i>ib.</i>
8, 9.—Ditto for surrounding the place with palāsa branches, ..	696
10.—Ditto for placing in the middle the flowering top of the <i>nala</i> reed— <i>Arundo karka</i> , ...	697
11.—Ditto for placing the relic jar on the grass without looking at it, after anointing one's body with old ghi (<i>the same as 9 of Section VI</i>), ...	<i>ib.</i>
12.—Address to the manes : the same as of Section I, ...	698
13.—Mantra for wiping the jar with old rags, ...	<i>ib.</i>
14.—Ditto for sprinkling water from a pitcher or with an Udumbara branch after covering the body with an old cloth,	699
15 to 20.—Ditto for putting on bricks, ...	<i>ib.</i>

SECTION VIII.

Ceremonies to be observed, &c., continued.

1.—Mantras for sanctifying the <i>charu</i> rice, ...	701
2 to 5.—Mantras for putting the <i>charu</i> rice on the five sides of the jar, ...	703

SECTION IX.

Ceremonies to be observed &c., concluded.

1.—Mantra for throwing about tila seed and fried barley, ...	704
2 to 5.—Mantras for putting some herbs after looking at every side, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
6, 7.—Ditto for putting on some bricks, ...	706
8.—Mantra for sprinkling water from a pitcher or with an Udumbara branch, ...	<i>ib.</i>
9.—Address to the gods, ...	<i>ib.</i>
10.—Mantra for placing a branch of the <i>vāruṇa</i> tree, ...	707
11.—Ditto for placing brickbats, ...	<i>ib.</i>
12.—Ditto ditto a branch of the <i>sāmi</i> tree, ...	<i>ib.</i>
13.—Ditto ditto, barley, ...	708
14.—Address for the translation of the manes to a higher region, ...	<i>ib.</i>
15 to 19.—Initial words of mantras for digging holes near the burning ground (Sec. III), ...	<i>ib.</i>

SECTION X.

Ceremonies to be observed on the tenth day after cremation.

1.—Address to the relatives, on the morning subsequent to the ninth night, after making them sit on a red bullock- hide spread on the ground with its neck towards the east, and its hairs looking towards the north, and having a fire established in its proximity : this may be done either in a town or out of it, ...	709
2.—The address should be made successively according to the seniority of the relatives, ...	<i>ib.</i>
3.—Oblation to be offered after taking the ghi four times in a ladle, ...	710
4.—Mantra to be recited by the relatives touching a red bull, standing on the north of the fire, and facing the east,	711
5.—Ditto ditto when they are to proceed to the east, ...	<i>ib.</i>
6.—The last man to efface, with a <i>sāmi</i> branch, the foot marks of those that precede, ...	712
7.—The Adhvaryu is to place a stone on the ground after the last man, as a wall to prevent death overtaking those that have gone forward, ...	<i>ib.</i>
8.—Mantra for putting on collyrium by the women,* ...	713

* This mantra has been repeatedly quoted as a Vedic authority for performing Suttee.

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
9.—The collyrium is to be applied with the three central leaves of the kúsa grass, ...	713
10.—The leaves to be afterwards thrown on a bundle of that grass,	714
11.—Mantra for eating kid's flesh, which and barley are to be cooked this day, ...	<i>ib.</i>
12.—Mantra for eating the cooked barley, ...	<i>ib.</i>

SECTION XI.

Ceremonies to be observed, &c., concluded.

1 to 12.—Mantras for offering twelve oblations after the oblation ordained in the 3rd mantra of the preceding Section, ...	715
--	-----

SECTION XII.

Letting loose of the cow which is led with a corpse.

1 to 3.—The cow which is taken with the corpse to the burning ground, should be either slaughtered or let loose. The course for slaughtering has been detailed in Section I. In the event of being let loose, she is to be led round the fire three times while the priest repeats three mantras,	719
4.—Mantra for sanctifying the cow, ...	721
5, 6.—Mantras for letting her loose, ...	722

SEVENTH PRAPÁTHAKA.

S'IKSHÁ OR THE TRAINING NECESSARY FOR ACQUIRING A KNOWLEDGE OF BRAHMA. (TAITTIIRÍYA UPANISHAD.)*

<i>No. of Sections.</i>	
I.—Salutation, ...	725
II.—Resolution to explain the Sikshá, ...	<i>ib.</i>
III.—Relation of the word Sañhitá to wind, speech, soul, &c.,	726
IV.—Prayer for capacity to master the science of Brahma, ...	727

* Translated by Dr. E. Roor.

<i>No. of Section.</i>	<i>Page</i>
V.—Relation of the words Bhur, Bhuvar and Suvar to the sun, the world, the wind, the moon, the soul, &c., ...	723
VI.—Relation of those words to Brahma, ...	729
VII.—The five-fold sphere of the soul, ...	730
VIII.—The relation of the syllable Om to Brahma, ...	<i>ib.</i>
IX.—Truth, justice and penance essential to a knowledge of Brahma, ...	731
X.—Mantra to be recited before the daily reading of the Vedas with the object of obtaining knowledge, ...	732
XI.—Importance of observing the routine duties of one's order,	<i>ib.</i>
XII.—Prayer, ...	<i>ib.</i>

EIGHTH PRAPAṬHAKA.

KNOWLEDGE OF BRAHMA.

(TAITTIRĪYA UPANISHAD.)

I.—He how knows Brahma obtains supreme beatitude, ...	735
II.—Food and the product thereof are Brahma, ...	733
III.—The vital airs are Brahma, ...	737
IV.—Ideal body of Brahma, ...	<i>ib.</i>
V.—Knowledge is Brahma, ...	738
VI.—Production of the world from Brahma, ...	739
VII.—Ditto, ...	<i>ib.</i>
VIII.—Brahma controls the wind, the sun, fire, Indra, death, and the mental perturbations of this world : it is bliss,	743
IX.—Knowledge of Brahma ensures perfect felicity, ...	748

NINTH PRAPAṬHAKA.

RELATION OF BRAHMA TO FOOD, MIND, LIFE, &c.

(TAITTIRĪYA UPANISHAD.)

I.—Benediction, ...	744
II.—Anecdote of Bhrigu, who sought the knowledge of Brahma from his father, ...	<i>ib.</i>
III.—Varuṇa teaches Bhrigu that life is Brahma, ...	745
IV.—Ditto ditto, mind is Brahma, ...	<i>ib.</i>
V.—Ditto ditto, knowledge is Brahma, ...	746
VI.—Ditto ditto, bliss is Brahma, ...	<i>ib.</i>
VII.—Fruit of knowing the relationship between food, body and life, ...	747
VIII.—Ditto ditto, food, body and light, ...	<i>ib.</i>
IX.—Ditto ditto, food and earth, ...	748
X.—Ditto ditto, hospitality and knowledge of Brahma, ...	<i>ib.</i>

TENTH PRAPAṬHAKA.

THE WORSHIP OF BRAHMA.

(YA'JŪRIKI'-UPANISHAD.)

I.—1—9.—Brahma described, ...	752
10—11.—It is bodiless, ...	760
12.—Proof thereof, ...	762
13—14.—It is indicated by the words <i>dis'</i> &c., ...	763
15—16.—Legend on the advantage of faith, ...	764
17—18.—Brahma's worldly attribute of mercy and power of granting salvation, ...	765
19.—Brahmá attains Brahma, on the conclusion of his career, ...	767
20.—Prayer to him who knows our hearts for the attain- ment of knowledge of Brahma, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Section.</i>	<i>Page</i>
21.—Prayer to Brahma under the name of Vanhi, ...	768
22.—Prayer to Brahma for the preservation of cattle, ...	<i>ib.</i>
23—24.—Prayers to Rudra, ...	769
25.—Prayer to Vináyaka, ...	770
26.—Prayer to Nandi, ...	<i>ib.</i>
27.—Prayer to Kártikeya, ...	<i>ib.</i>
28.—Prayer to Garuḍa, ...	<i>ib.</i>
29.—Prayer to Brahmá, ...	<i>ib.</i>
30.—Prayer to Vishṇu, ...	771
31.—Prayer to Nárasiṅha, ...	<i>ib.</i>
32.—Prayer to Aditya, ...	<i>ib.</i>
33.—Prayer to Agni, ...	<i>ib.</i>
34.—Prayer to Durgí, ...	772
35—37.—Mantra to be repeated at the time of bathing,	<i>ib.</i>
38—44.—Mantra for sanctifying lumps of earth at the time of bathing, ...	<i>ib.</i>
45—46.—Mantra to be repeated when the bather has gone to the water up to his navel, ...	776
47—48.—Prayer to the regent of water after rubbing the body with the sanctified earth, ...	777
49.—Salutation while in water to the Devas, ..	778
50.—Mantra to purify bad water at the time of diving, ...	<i>ib.</i>
51—53.—Mantras for diving, ...	<i>ib.</i>
54 —Invitation to sacred rivers to come to the spot, ...	779
55.—Mantra to be repeated while under water for de- stroying sin, ...	780
56—59.—Three Rig verses for diving, ...	781
59.—Mantra for washing the face after the diving, ...	783
60.—Mantra for bathing after the washing, ...	784
61.—Mantra for the removal of unknown sins, ...	<i>ib.</i>
62.—Mantra to be silently repeated after the bathing, ...	785
63—68.—Six mantras for averting evils, ...	787
II.—Mantras named <i>Mahá vyáhr̥iti</i> for the performance of a homa, ...	791
III.—Alternative reading in the mantra for obtaining abund- ance of food, ...	793

<i>No. of Section.</i>	<i>Page</i>
IV.—Alternative reading for adoration, ...	793
V.—Mantra for offering a homa for the removal of obstacles to knowledge, ...	794
VI.—Mantra to be inaudibly repeated for the complete acquisition of the Vedánta, ...	795
VII.—Mantra for retaining the same in the memory, ...	797
VIII.—Penances meet for those who wish to be liberated, ...	798
IX.—Praise of virtuous actions on the part of those who wish to be liberated, ...	799
X.—The Deity to whom those who wish for liberation should apply, and prayers for the same (1 to 24), ...	800
XI.—The characteristics of the adorable Great Lord (Mahesvara) who abides in the lotus of the heart (1 to 12), ...	821
XII.—A mantra for saluting the above-named divinity, ...	829
XIII.—Adoration of the great Brahma who abides in the solar orb, ...	830
XIV.—1. That great Brahma described, ...	832
2-3. Advantage of knowing the above, ...	833
XV.—Mantra for adoring Áditya, ...	835
XVI.—Mantra for adoring Rudra, ...	836
XVII.—Another mantra for adoring Rudra, ...	837
XVIII.—A third mantra for adoring Rudra, ...	838
XIX.—Praise of the Vikañkata wood meet for fire offering, ...	839
XX.—Initial words of five mantras for overcoming obstacles to true knowledge. (The mantras are given in the last section of the first Book, Chapter II, of the <i>Sāñhitá</i>), ...	840
XXI.—A mantra addressed to the earth—Prithiví, ...	841
XXII.—A mantra addressed to the regent of the waters (Ap devatá), ...	842
XXIII.—A mantra for tasting water for self-purification at the midday Sandhyá prayers, ...	844
XXIV.—A mantra for tasting water for self-purification at the evening Sandhyá prayer, ...	845
XXV.—A mantra for tasting water for self-purification at the morning Sandhyá prayer, ...	846

<i>No. of Section.</i>	<i>Page</i>
XXVI. —Mantra for inviting the Gáyatrí at the three prayers; to be repeated after sprinkling a little water on one's own head, ...	847
XXVII. —Mantra for performing the Pránáyama during which the right nostril is closed with the thumb first, and breath drawn from the left, both nostrils are then closed, and lastly breath exhaled through the right nostril, the left being closed with the middle finger. The Tántrics follow a different order, ...	848
XXVIII. —An optional mantra for the same, ...	850
XXIX. —Another optional mantra for the same, ...	<i>ib.</i>
XXX. —Mantra for sending away the Gáyatrí after prayer, ...	851
XXXI. —Mantra for inviting Brahma to one's mind after sending away the Gáyatrí, ...	852
XXXII. —Mantra for tasting water when commencing a meal, ...	853
XXXIII. —Five mantras for offering five mouthfuls to the five vital airs before commencing a meal, ...	854
XXXIV. —Optional substitutes for the above, ...	855
XXXV. —Mantra to be repeated when drinking after finishing a meal, ...	856
XXXVI. —Mantra to be repeated after the above, ...	856
XXXVII. —Mantra to be repeated after the last when rubbing the chest with the right hand, ...	857
XXXVIII. —Mantra to be repeated when seated at ease after a meal, praying that the meal taken may prove gratifying to the Great Eater Brahma, ...	858
XXXIX. —Two mantras to be addressed to the presiding divinity of intellect—Sarasvati, ...	859
XL. —Address to the gods who bestow intellect, ...	861
XLI. —A prayer wishing that the intellect of all those who are most intellectual, such as the Apsarás, Gandharvas, Devas, and wise men may irradiate the petitioner's mind, ...	862
XLII. —Another prayer to those who are most intellectual, such as the Apsarás, Gandharvas, Devas, and wisemen may irradiate the petitioners mind, wishing that the intellect of all those may come to him, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Section.</i>	<i>Page</i>
XLIII.—Mantra addressed to the western face of Mahádeva,	863
XLIV.—Mantra addressed to the northern face of Mahádeva,	864
XLV.—Mantra addressed to the southern face of Mahádeva,...	865
XLVI.—Mantra addressed to the eastern face of Mahádeva....	866
XLVII.—Mantra addressed to the upward face of Mahádeva,	<i>ib.</i>
XLVII.—1. The first of a series of three mantras, named Tri- suparná, to overcome the sins of killing Bráhmans, &c., which are obstacles to true knowledge, ...	867
2. The praise thereof, ...	868
XLIX.—1. The second mantra of the aforesaid three, ...	869
2. The praise thereof, ...	870
L.—1. The third of the aforesaid three, ...	871
2. The advantage of repeating the three mantras,..	<i>ib.</i>
LI to LXI.—Mantras for making a homa of eleven oblations for the purification of the body, and rendering one's self fit for the knowledge of Brahma, ...	872
XII.—1. Veracity enjoined as a requirement for Sannyása, ...	879
2. Penance enjoined as a requirement for do., ...	880
3. Control of the external organs of sense, ...	881
4. Control of the internal organs of sense, ...	<i>ib.</i>
5. Charity, ...	<i>ib.</i>
6. Religious duty, ...	882
7. Procreation and other duties, ...	<i>ib.</i>
8. Conservation of the household fire, ...	883
9. Diurnal homa, ...	<i>ib.</i>
10. Dars'a Paurṇamása and other occasional rites, ...	<i>ib.</i>
11. Meditation or intellectual worship, ...	<i>ib.</i>
12. Forsaking of the religious duties enjoined in the s'ástras, ...	884
13. Advantage of knowing and practising the above twelve forms of adoration of the Supreme Divinity, ...	<i>ib.</i>
LXIII.—Legend of Prajápati and his son, Aruṇi, in illustration of the advantages of practising the twelve duties enjoined in the preceding section, ...	885
2. Truth, ...	<i>ib.</i>
3. Penance, ...	886

<i>No. of Section.</i>	<i>Page</i>
4. Control of the external organs of sense, ...	887
5. Control of the internal organs of sense, ...	<i>ib.</i>
6. Charity, ...	888
7. Religious duty, ...	<i>ib.</i>
8. Procreation and other domestic duties, ...	<i>ib.</i>
9. Conservation of the household fires, ...	889
10. Diurnal homa, ...	890
11. Occasional rites, ...	<i>ib.</i>
12. Intellectual worship, ...	891
13. Forsaking of the religious duties, ...	892
14.—15. Identity of the Hiranyagarbha, ...	892
16. Advantage of the aforesaid course of adoration, ...	893
17. Praise of the person who has obtained the know- ledge of Brahma by Sannyása, ...	895
18. Advantage of that knowledge, ...	896
19. Concludes the subject of Sannyása, ...	897
20. Praise of Brahma to obviate accidents, ...	<i>ib.</i>
21. Concluding act of the Sannyási, ...	898
22. Praise of Om, ...	<i>ib.</i>
23. Fruit of the knowledge of Brahma, ...	899
24. Instruction on the subjects of sannyása concluded,	<i>ib.</i>
LIV.—1—3. The life of the Sannyási compared with rituals,	904
1—4. The reward of the Sannyási, ...	906

तैत्तिरीये आरण्यके

प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभि-
र्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्ँसस्तनूभिः । व्यशेम देव-
हितं यदायुः । स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः । स्वस्ति नः

श्रीगणेशाय नमः ।

माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयारण्यकभाष्यम् ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः सुप्तं नमामि गजाननम् ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्भुक्तमधीपतिः ।

आदिग्रन्थाधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसङ्गृहात् ।

छपालुः सायनाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥

व्याख्याता सुखबोधार्थं तैत्तिरीयकसंहिता ।

पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्थ्या अरिष्टनेमिः ।
स्वस्ति नो वृहस्पतिर्दधातु । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

तद्वाङ्मणञ्च व्याख्यातं त्रिष्टमारण्यकं ततः ॥

अरण्याध्ययनादेतदारण्यकमितीर्यते ।

अरण्ये नदधीयीतेत्येषं नाक्यं प्रवक्ष्यते ॥

काण्डमारण्यकं सर्वं व्याख्यातव्यं प्रथमतः ।

आरण्यकविशेषास्तु पूर्वाचारैर्हृदीरिताः ॥

हेतुम् प्रवर्ग्यकाण्डञ्च यास्येपनिषदो विदुः ।

अरुणीयविधिसैव काठके परिकीर्तितः ॥

हृदो नारायणस्यैव मेधो यस्यैव पित्रियः ।

एतदारण्यकं सर्वं नात्रतो ओतुमर्हति ॥

कठेन जुनिषा वृष्टं काठकं परिकीर्तते ।

सावित्रो नाचिकेतश्च चातुर्षोऽचसृषीयकः ॥

तुर्षो वैश्वस्रजसहस्रज्जिराणकेतुकः ।

काध्यायत्राङ्गणस्येति सर्वं काठकमीरितम् ॥

नारण्याधीतिनियमः सावित्रादिचतुष्टये ।

अतस्तद्वाङ्मण्यन्ये अतं व्याख्यातमजदः ॥

वज्जिराणकेत्वास्त्रः काठके पञ्चमश्रुतः ।

आरण्यकादावासातसद्वाख्याय प्रतन्वते ॥

अत्र बोधाद्यने कस्ये तत्प्रकारोऽभिहितः । 'इतेनारण्य-
केतुको व्याख्यातो यावन्मन्त्रमकीरुकाः । लोकं पृथान् च स्वय-

(१) ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमा-
क्षभिर्यजत्राः । स्विरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्ँसस्तनूभिः । अग्ँशेम
देवहितं यदायुः^(१) । ^(२)स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः । स्वस्ति

माहवात् चाप एवेति । पूर्वत्र सावित्रादिष्यनामभि-
हितत्वादेतेनेति तत्परामर्शः । अन्नूपा इष्टका अवीष्टकाः ।
नाचेष्टका मृदादिना निष्पादनीयाः । किन्तु आप एवेष्टकाः,
बुधोपधेया इत्यर्थः । उपधानेऽस्मिन् कष्य इवमभिहितः ।
'उत्तरवेद्यावपनकाले दूष्णीं जानुदंष्ट्रं खात्वान्यत्र मृदं निव-
पति विदेरग्निरित्यादिर्लुप्यते । भुवाषीति प्रतिपद्यते । इक्ष-
वाभमवीष्टका उपदध्यात् । भद्रं कर्णेभिरिति दाग्ँधां प्राप्तिं
कृत्वा ताभ्यामुपदधातीति । इक्षवाहं इक्षेण मृहीत्वा अक्ष-
मित्यर्थः । तत्र प्राप्तिर्यथा प्रथमाष्टकमाह । “(१) भद्रं कर्णेभिः ०
देवहितं यदायुः^(१)” इति । हे 'देवाः' इन्द्रादयः, 'भद्रं'
कल्याणं, अतिश्रुतिवाक्यरूपं, 'कर्णेभिः' आचार्यान्नेवादि
रूपाणां मृत्विग्न्यजमानरूपाणां वाऽस्माकं बहूनां कर्णैः 'शृणु-
याम' युक्तप्रसादात् सर्वदा श्रोतुं समर्थाः स्याम । श्रुत्वा च
'अजत्राः' यागत्रयाः, वयं 'भद्रं' कल्याणं, अज्ञादिकं कर्म,
'अक्षभिः' अक्षुरिन्द्रियैः, साक्षात् 'पश्येम' । 'स्विरैः' अविक्लेशैः,
'अङ्गैः' अक्षुरादिभिर्हस्तादिभिश्चावयवैः, 'तनूभिः' तथाविध-

* एकजात्यङ्गिन्द्रियक्रोडीकृत एको मन्त्रो वाङ्मयः ।

नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः ।
 स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु^(१) । ^(१)आपमापामपः सर्वाः ।
 अस्माद्स्मादितोमुतः ॥ १ ॥

शरीरैः, युक्ता वयं 'तुष्टुवांसः' युष्मदीयां स्रुतिं कुर्वाणाः,
 'यत्' यस्मात् कारणात्, 'देवहितं' देवेन प्रजापतिना सम-
 र्पितं, सर्वमपि 'आयुः', 'व्यशेम' विशेषेण प्राप्नुवाम । तस्मादप-
 मृत्योरभावाच्चिरं भद्रं शृणुयामेति पूर्वचान्वयः ॥

अथ द्वितीयमाह । “^(१)स्वस्ति न इन्द्रः • बृहस्पतिर्दधा-
 तु^(१)” इति । वृद्धैर्महात्मभिः सदा पुराणादिषु श्रूयत इति
 'वृद्धश्रवाः', तादृशः 'इन्द्रः', 'नः' अस्माकं, 'स्वस्ति दधातु'
 अध्ययनश्रवणानुष्ठानार्थं क्षेमं सन्त्यादयतु । विश्वं वेत्ति जानाती-
 ति 'विश्ववेदाः', तादृशः 'पूषा', अपि 'नः', 'स्वस्ति दधातु' ।
 'अरिष्टम्' अहिंसा, तस्य 'नेमि'स्थानीयः, यथा लोहमयो नेमिः
 काष्ठमयस्य चक्रस्य भङ्गाभावाय पालयति एवमयं 'तार्क्ष्यः'
 गरुडोऽपि, सर्पादिहतां हिंसां निवार्य तत्पालकत्वात् 'अरि-
 ष्टनेमिः', तादृशः तार्क्ष्यः 'नः', 'स्वस्ति दधातु' । 'बृह-
 स्पतिः', च ब्रह्मवर्चसं परिपाल्य 'नः स्वस्ति दधातु' । एत-
 न्मन्त्रद्वयं शान्तिर्थमादौ पठित्वा प्रणवद्वयेनावीष्टकाद्वयमुप-
 दध्यात् ॥

कल्पः । 'आपसापामिति पञ्चभिर्महानास्त्रीभिरुष्णोदक-
 मिति' । उपदधाति इत्यनुवर्त्तते । तत्र प्रथमामाह । “^(१)आप-

अग्निवायुश्च सूर्यश्च । सह सञ्चस्करद्विधा^(१) ।^(२) वाय्वश्चा
रश्मिपतयः । मरीच्यात्मानो अद्रुहः । देवीर्भुवनसू-
वरीः । पुत्रवत्वार्य मे सुत^(३) ।^(४) महानाम्नीर्महामानाः ।

मापामपः ० सह सञ्चस्करद्विधा^(१)” इति । अहं ‘सर्वा अपः’
सर्वदेववर्त्तीनि जलानि, ‘आपमापां’ पुनः पुनः प्राप्तवानस्मि ।
आपमित्यस्य वीप्सया पौनः पुन्यं लभ्यते । दोर्घस्य छान्दस-
त्वाद्वितीयोऽप्यापमित्येव शब्दः । जललाभाय स्थानविशेषा
निर्दिश्यन्ते । ‘अस्मादस्मात्’ इदंशब्देन वीप्सायुक्तेन सर्वनाम्ना-
जलस्थानानि गङ्गासरस्वतीयमुनागोदावरीकावेर्यादीनि वि-
द्यन्ते तस्मात् सर्वस्माञ्जलस्थानात्, प्राप्तवानस्मीति पूर्वत्रान्वयः ।
‘इतोऽमुतः’ इत्याभ्यां शब्दाभ्यां भूलोकस्वर्गलोकावभिधीयते ।
तस्मादप्युभयस्माञ्जलं प्राप्तवानित्यन्वयः । तामेतां सर्वजल-
प्राप्तिम् ‘अग्निवायुसूर्याः’, सम्पादयन्त्विति शेषः । अहं तैर्देवैः
‘सह’, ‘सद्विधा’ सद्विदिनिमित्तं, ‘सञ्चस्कर’ ता अपः संस्क-
रोमि ॥

अथ द्वितीयामाह । “^(२) वाय्वश्चा रश्मिपतयः ० पुत्रवत्वार्य
मे सुत^(३)” इति । वायव एवाश्वस्थानीया बोढारो यासामपां
ताः ‘वाय्वश्चाः’, आदित्यरश्मय एव पातारो यासामपां ताः
‘रश्मिपतयः’, मरीचय एवात्मा शरीरमाधारभूतं यासामपां
ताः ‘मरीच्यात्मानः’, ‘अद्रुहः’ कस्यचिदपि द्रोहमकुर्वाणाः,
‘देवीः’ सञ्चस्करेण द्योतमाणाः, ‘भुवनसूवरीः’ भूतजातस्य

महसो महस स्वः । देवोः पर्जन्यस्रवरीः । पुत्रवत्वाय मे सुत^(५) ॥ २ ॥

(१) अपाश्न्युष्णिमपा रक्षः । अपाश्न्युष्णिमपारथं । अ-

सविद्यः, ईदृश आपो याः सन्ति तथाविधा हे आपः, यूयं 'मे' मम, 'पुत्रवत्वाय' बहूपुत्रयुक्तत्वाय, 'सुत' अनुजानीत ॥

अथ द्वतीयामाह । “(५) महानाक्षीर्महामानाः ० पुत्रवत्वाय मे सुत^(५)” इति । महदधिकं नाम यासामपां ताः 'महानाक्ष्यः', आप्नोति धातो इत्यस्य आपश्च सर्वफलप्राप्तिवाचकत्वान्नमहानामत्वं । 'महामानाः' अधिकपूजायुक्ताः, सर्वकर्मसु शुद्धिहेतुत्वेनाधिकपूज्यत्वं । 'महसो महसः' तत्तद्देवताविषयपूजायाः, 'स्वः' सविद्यः, प्रवर्तिका इत्यर्थः । सति सुदकेऽर्घ्यपाद्यादिना देवाः पूज्यन्ते । 'देवीः' स्वच्छत्वेन स्रोतमानाः, 'पर्जन्यस्रवरीः' मेघेन प्रेरिताः, तादृशो या आपः सन्ति, तथाविधा हे आपः 'मे' मम, 'पुत्रवत्वाय' बहूपुत्रसम्पत्तये, 'सुत' प्रेरयत ॥

अथ चतुर्थीमाह । “(१) अपाश्न्युष्णिमपारथः ० अप देवीरिति हित^(१)” इति । अत्राति भुङ्क्ते इति 'अत्रिः' भोक्ता, उषति दहतीति 'उष्णिः' दाहकोऽग्निः, अत्रिणां भोक्तृणामुष्णिर्दाहको योऽग्निः सोऽयम् 'अश्न्युष्णिः' योऽग्निर्महान् दहति सोऽयं भोग्यवस्तुविनाशकत्वाङ्गोदाहको भवति तादृशमग्निं 'दतः' अस्मत्पार्श्वान्, हे आपः यूयं 'अपहित' अपहिनुत,

पाघ्रा॒मप॑ चाव॒र्त्तिं॑ अप॑ दे॒वीरि॒तो हित॑^(१) । ^(२)वज्रं दे॒वी-
रजी॑ताःश्च । भुव॑नं दे॒वसू॒वरीः । अ॒दि॒त्यान्दि॑तिं
दे॒वीं । योनि॑नोर्ध्व॒मुदी॑षत^(३) । ^(४)शि॒वा नः॒ शन्त॑मा भ-

वियोजयतेत्यर्थः । तथा 'रक्षः' बाधकं राक्षसम्, 'अपहित' ।
तथा 'अन्युष्णिं' भोक्तृणां शरीरदाहकं ज्वरादिरूपमग्निम्,
'अपहित' । ज्वरदाहकतं शरीरशोषणं तद्वेतुभूतं पापञ्च 'अप-
हित' । 'अक्ष्णं' प्राणादिज्ञानशून्यभावम् 'अपहित' । 'अवर्त्तिं'
वृत्तिर्जीवितं तद्विरोधि दारिद्र्यम् 'अपहित' । 'देवीः' स्वच्छ-
त्वेन द्योतमानाः, हे आपः अन्यदपि प्रतिकूलं सर्वम् 'इतः'
अस्मत्समीपान्, 'अपहित' ॥

अथ पञ्चमीमाह । “^(१)वज्रं देवीरजीताःश्च • योनिनो-
र्ध्वमुदीषत^(३)” इति । हे आपो यूयं 'देवीः' द्योतनात्मिकाः
सत्यः, 'वज्रम्' इन्द्रायुधम्, 'जङ्घं' उपरिदेशे चुलोके, 'उदी-
षत' अस्मद्रक्षार्थमुन्नयत, उपरि हि वज्रे दृश्यमाने शत्रूणां
भीतत्वादस्माकं रक्षा भवतीत्यर्थः । 'अजीतान्' शत्रुभिरजि-
तान्, अस्मानपि, उपरिदेशे रक्षार्थं 'वज्रम्', उन्नयत । 'भुवनं'
भूतजातं, गवादिकं च, 'उदीषत', 'देवसूवरीः' देवानामपि
सविद्यः प्रेरयिष्यः, यूयम् 'आदित्यान्' अदितेः पुत्रान्,
सर्वान् देवान्, 'अदितिं', 'देवीं', च 'योनिना' कारणत्वेन,
'उदीषत' । सर्वेपि देवा अस्मद्रक्षायाः कारणा भवन्वित्यर्थः ॥

वन्तु । दिव्या आप ओषधयः^(८) । ^(९)सुमृडोका सरस्व-
ति । मा ते व्योम सन्दृशि^(९) ॥ ३ ॥
अमृतः सुतौषधयो द्वे च ॥ अनु० १ ॥

कल्पः । 'शिवा नः शन्तमेति सौषधोऽपोऽध्वर्यवे ददाति ।
स ताः प्रतिगृह्य शिवा न इत्युपदधाति' इति । पाठस्तु ।
“(८)शिवा नः शन्तमाः ० आप ओषधयः^(८)” इति । दिवि-
भवा याः 'आपः', यास्य 'ओषधयः', विद्यन्ते ताः सर्वाः 'नः'
अस्माकं, 'शिवाः' सुखहेतवः, 'शन्तमाः' अतिशयेन दुःखशा-
न्तिहेतवस्य 'भवन्तु' ॥

कल्पः । 'सुमृडोकेति भूमिवतीमुपदध्यादेताः पुरस्तात्'
इति । पाठास्तु । “^(९)सुमृडोका ० व्योम सन्दृशि^(९)” इति ।
हे 'सरस्वति', सरोयुक्तभूमिरूपे दृष्टके, त्वं 'सुमृडोका' सुष्ठु
सुखहेतुर्भव । 'ते' तव सम्बन्धि, 'व्योम' किद्रं, ओषधिभिराच्छ-
न्नत्वात् 'मादृशि' दृष्टं माभूत् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ * ॥

द्वितीयानुवाकः ।

(१) स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यं । अनुमानश्चतुष्टयं । एतै-
रादित्यमण्डलं । सर्वैरेव विधास्यते^(१) । (२) सूर्यो म-
रोचिमादत्ते । सर्वस्माद्भुवनाद्धि । तस्याः पाकवि-

कल्पः । 'स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमित्यष्टौ मध्ये शुक्रं ते अ-
न्यदिति च' इति उपदधादित्यनुवर्तते । तत्र प्रथमामाह ।
(१) "स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यं • सर्वैरेव विधास्यते"^(१) इति । 'स्मृतिः',
अनुमेयश्रुतिमूलं मन्वादिब्राह्मणं । 'प्रत्यक्षं' सर्वपुरुषाणां आ-
चेष्ट* याह्यं, वेदवाक्यञ्च । 'एतिह्यं' इतिहासपुराणमहा-
भारतब्राह्मणादिकं । 'अनुमानः' श्रिष्टाचारः, तेन हि मूलभूतं
श्रुतिस्मृतिसंज्ञं प्रमाणमनुमीयते । तदेतत् स्मृत्यादिचतुष्टय-
मवगतिकारणभूतं प्रमाणं । 'एतेः' स्मृत्यादिभिः, 'सर्वैरेव'
प्रमाणैः, 'आदित्यमण्डलं', 'विधास्यते' प्रमीयते । यादृशमिदं
मण्डलं भवति यथा च प्रवर्तते, यथा चामन्वन्तरादिभेदभिन्नं
कालं प्रवर्तयति । यथा चोदकसृष्ट्यादिना विश्वमुत्पादयति
तत्सर्वं स्मृत्यादिप्रमाणसिद्धं हे अविष्टके त्वं तथाविधमण्डल-
स्वरूपासीति स्मृतिः ॥

अथ द्वितीयामाह । (१) "सूर्यो मरोचिमादत्ते • स्मृतं
कास्त्रविशेषणं"^(१) इति । अयं 'सूर्यः', जगदादौ 'मरोचि'
सर्वव्यवहारहेतुभूतं कश्चिद्रश्मिं, 'आदत्ते' । कुत्रादत्त इति

* आचिष्टे इति A. B. पुस्तकपाठः ।

शेषेण । स्मृतं कालविशेषं^(१) । ^(१)नदीव प्रभवात् का-
चित् । अक्षय्यात् स्यन्दते यथा ॥ १ ॥

तां नद्योऽभिसमायन्ति । सोरुः सती न निवर्तते^(२) ।

तदुच्यते, 'सर्वस्नाह्वनादधि' सर्वस्य भूतजातस्योपरि, रस-
वीर्यविकारादिभिः सर्वभूतजातमनुग्रहीतुमित्यर्थः । 'तस्याः'
मरीचे, 'पाकविशेषेण' तत्कृतेन पदार्थपरिपाकतारतम्येन,
'कालविशेषेण', अस्माभिः 'स्मृतं', भवति । प्रथमं तावदीजं
मरीचिकृतेन केनचित्पाकेनाङ्कुरीभवति, सचाङ्कुरः पाकान्तरेण
काण्डीभवति, तच्च काण्डं पाकान्तरेण पत्रपुष्पाण्युत्पादयति,
तच्च पुष्पं पाकान्तरेण फलि भवति, एवं कालकृततत्तत्पदा-
र्थावस्था दृष्टा । तदुचिताः क्षणमुद्गर्तदिवसपक्षमासादिरूपाः
कालविशेषा अस्माभिर्निश्चियन्ते । ईदृशकालरूपा त्वमसीति
दृष्टका स्मृतिः । एवं सर्वं सर्वत्र द्रष्टव्यं ॥

अथ द्वतीयामाह । ^(१)"नदीव प्रभवात् काचित् ० सोरुः
सती न निवर्तते"^(२) इति । अत्र कालस्य दृष्टान्तोऽभिधीयते ।
प्रभवत्युत्पद्यते जलमस्मादिति गोदावर्याद्युत्पत्तिप्रदेशः प्रभवः
स च निरन्तरजलोत्पत्तिदर्शनादच्यतः, तस्मात् 'अक्षय्यात् प्रभ-
वात्', उत्पन्ना महा'नदी' 'स्यन्दते' प्रवहति । सा नदी यादृशी
तादृशोऽयं संवत्सरः । 'यथा', च 'तां' महानदीम्, अन्याः चुद्राः
'नद्यः', 'अभिसमायन्ति' आभिमुख्येन संयोगं प्राप्नुवन्ति, 'सा'
च महानदी, वज्रचुद्रनदीमेलनात् 'उरुः' विस्तीर्णा, 'सती',

(४) एवं नानासमुत्थानाः । कालाः संवत्सरः अत्रिताः ।
 अणुशश्च महशश्च । सर्वे समवयन्वितं^(४) ।^(५) स तैः सर्वैः
 समाविष्टः । उरुः सन्न निवर्त्तते । अधि संवत्सरं वि-
 द्यात् । तदेव लक्षणं^(५) ॥ २ ॥

‘न निवर्त्तते’ कदाचिदपि न श्रुयति, किन्तु निरन्तरं प्रवहति ॥

अथ चतुर्थीमाह । (४) “एवं नानासमुत्थानाः ० सर्वे सम-
 वयन्वितं”^(४) इति । अत्र दार्ष्टान्तिकोऽभिधीयते । यथा-
 दृष्टान्ते चुद्रा नद्यः सर्वा महानदीमेकामभिसमायन्ति ।
 एवमेव नानासमुत्थाना नानासमाकाराः ‘अणुश्च’ ‘महश्च’
 लक्षमुद्गत्तादिरूपाः चुद्रकालाश्च, दिवसपक्षादिरूपा महा-
 कालाश्च, ‘संवत्सरं अत्रिताः’ । ते चुद्रा महान्तश्च ‘सर्वे’, ‘सम-
 वयन्वितं’ रेफस्य हान्दसत्वात् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

अथ पञ्चमीमाह । (५) “स तैः सर्वैः समाविष्टः ० तदेव
 लक्षणे”^(५) इति । संवत्सरः ‘तैः’ अणुभिर्महद्भिश्च कालावयवैः,
 ‘सर्वैः’, ‘सम्यगाविष्टः’, ‘उरुः’ विसीर्णः, ‘सन्न निवर्त्तते’ ।
 कदाचिदपि न विच्छिद्यते किन्तु प्रभवविभवादिरूपेणानुवर्त्तत
 एव । तस्मात् ‘अधिसंवत्सरं’ संवत्सरस्योपरि सर्वं कालाधीनं
 जगदाश्रितमिति ‘विद्यात्’ । ‘लक्षणे’ काललक्षणे निरूप्यमाणे
 सति, ‘तदेव’ संवत्सररूपमेव, व्यावहारिककालस्य तत्त्वमवगम्यत
 इति शेषः ॥

(१) अणुभिश्च महद्भिश्च । समाखूढः पृष्टश्यते । संवत्सरः प्रत्यक्षेण । नाधिसत्त्वः पृष्टश्यते^(१) । ^(२)पटरो विक्लिधः पिङ्गः । एतद्वरुणलक्षणं । यच्चैतदुपृष्टश्यते ।

अथ षष्ठीमाह । (१) “अणुभिश्च महद्भिश्च ० नाधिसत्त्वः प्रदृश्यते”^(१) इति । ‘अणुभिश्च’ खल्वैः क्षणमुहूर्तादिभिरपि, ‘महद्भिश्च’ दिवसपक्षादिभिरप्यवयवैः, ‘समाखूढः’ सम्यक् प्राप्तः, ‘संवत्सरः प्रत्यक्षेण दृश्यते’ । आविपालगोपालं हि सार्वजने-नेमानुभवेन व्यवह्रियमाणत्वात् ‘अधिसत्त्वं’ सत्त्वात् सर्वप्राणिनां अस्तित्वेन प्रतीयमानात् संवत्सररूपात् कालादधिको नित्यो निरवयवः परमात्मरूपो व्यावहारिककालस्याप्युत्पादकः कालात्मा ‘अधिसत्त्वः’ । योऽयं ब्राह्मदृष्टिमन्तरेण ‘न दृश्यते’ ॥

अथ सप्तमीमाह । (२) पटरो विक्लिधः पिङ्गः ० महत्त्वं तत्र नीयते”^(२) इति । योऽयमधिसत्त्वनामको व्यावहारिककालस्याप्युत्पादकः परमात्मरूपस्यैतन्वात्मकः, कालोऽस्ति । यः कालकाल इति श्रुत्यन्तरात् । तस्य कालस्य ब्राह्मदृष्टिर्वर्जितैरदर्शने कारणमुच्यते । पटो वस्तुसदृशश्चर्मविशेषोऽस्यास्तीति ‘पटरः’, ‘विक्लिधः’ विविधक्लेदनयुक्तः, ‘पिङ्गः’ पिङ्गलवर्णः, ‘एतत्’ शुक्लकृष्णादेरुपलक्षणं, एतैः सर्वैर्विशेषणैर्मासमयोऽस्त्रिगोत्रकविशेषो विभज्यते । अस्ति हि तस्य पञ्चापटलाख्यश्चर्मखण्डः पटसदृशः विक्लेदनमप्यस्ति यदा तदा चक्षुषि जल-

सहस्रं तत्र नीयते^(७) । ^(८)एकः हि शिरो नाना मुखे ।
कृतं तदतुलक्षणं ॥ ३ ॥

उभयतः सप्तैन्द्रियाणि । जल्पितन्वेव दिह्यते^(९) ।

अवणात् पिङ्गलः । शुक्लादिवर्णः स्यष्ट एव । एतादृशं यद-
चिगोत्रकं 'एतत्', एव 'वरुणस्य' पारमार्थिककालतत्त्वावर-
कस्य, 'लक्षणं' स्वरूपं । 'वरुणलक्षणं' मांसदृष्टिरेव तत्त्वविषयां
शास्त्रदृष्टिमावृणोतीत्यर्थः । 'यत्र' यस्यां मांसदृष्टौ, 'एतत्'
अगतं, प्रतीयते । 'तत्र', क्षणो मुहूर्त्तो दिवस इत्यादिरूप-
भेदेन कालभेदानां 'सहस्रं', 'नीयते' व्यवह्रियतेऽवगम्यत
इत्यर्थः ॥

अथाष्टमीमाह । ^(८)"एकः हि शिरो ० त्वेव दिह्यते"^(९)
इति । 'एकं', एवास्य व्यावहारिककालस्य 'शिरः' संवत्सर एव
शिरोवदुत्तमावयवस्थानीयः, 'मुखे' तु 'नाना'मुखस्थानीये
दक्षिणोत्तरायणे द्विविधे । यच्छिरस्थानीयस्य संवत्सरस्यैकत्वं,
यच्च मुखस्थानीययोर्दक्षिणोत्तरायणयोर्द्वित्वं, 'तत्' छत्त्रमपि,
'अतुलक्षणं' अद्वयनां ज्ञापनं । सति हि संवत्सरे ततश्च तदं-
शयोर्दक्षिणोत्तरायणयोः पश्चात् तदंशत्वेन अतवे ज्ञातुं
शक्यन्ते । 'उभयतः' तयोर्भयोर्मुखस्थानीययोरयनयोः, 'सप्तैन्द्रि-
याणि' सप्तसङ्घाकेन्द्रियाधारश्रीर्षण्यच्छिद्रयुक्तानि शरोराण्यु-
त्पद्यन्ते । तदेवं शास्त्रदृष्टिर्वर्जितानामेकः संवत्सरो द्वे अथने

(९)शुक्लकृष्णे संवत्सरस्य । दक्षिणवामयोः पार्श्वयोः ।
तस्यैषा भवति^(९) । (१०)शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत् ।
विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि । विश्वा हि माया अर्वांसि

तदवयवा अतवः तेषु च सर्वेषु कालेषु प्राणिशरीराण्यत्यद्यन्ते
इत्येवं भ्रान्तो व्यवहारः प्रवर्तते । परमार्थतस्तु शास्त्रदृष्ट्या
पर्यालोच्यमानो 'जल्पितमेव', 'दिद्यते' संवत्सरायनादिनाम-
मात्रमुपचीयते न त्वभिधेयः कस्यिदर्थोऽस्ति । अत एवोपनिषत्सु
वाचारभ्रणविकारो नामधेयं । नेह नानास्ति किञ्चन
मायामात्रमिदं द्वैतमिति व्यवहारस्य मित्यात्मं बहुश्रत्या-
न्नायते । एवमष्टौ मन्त्रा अभिहिताः ॥

अथ ब्राह्मणमुच्यते । (९)“शुक्लकृष्णे • तस्यैषा भवति”^(९)
इति । संवत्सरस्य व्यावहारिकस्य मुख्यस्य कालस्य दक्षिण-
वामपार्श्वस्थानीययोर्द्वयोः 'शुक्लकृष्णे' तथाविधवर्णयुक्ते अहो-
रात्रे, विद्यते 'तस्य' एतस्यार्थस्य प्रतिपादिका काचिद्दृग्बिद्यते ॥
अथ तामृचमाह । (१०)“शुक्रं ते अन्यद्यजतं • पूषन्निह रा-
तिरसु”^(१०) इति । हे 'पूषन्' जगतः पोषक संवत्सर, 'ते' तव,
अंशरूपं 'शुक्रं' श्वेतवर्णं, 'अन्यत्' अहोरात्रं वस्तु पृथगेवा-
स्ति, तथा 'ते' तव, 'यजतं' यजनीयं, निश्चिन्तायां निर्वपेदित्या-
दियागोपलक्षितं रात्रिम्, 'अन्यत्' पृथगेवास्ति, तदेवं 'विषुरूपे'
परस्परविलक्षणरूपे, 'अहनी' अहोरात्रे, वर्तन्ते तयोर्मध्ये 'द्यौः',

स्वधावः । भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्त्विति^(१०) । ^(११)नात्र
भुवनं । न पूषा । न पशवः । नादित्यः संवत्सर एव
प्रत्यक्षेण प्रियतमं विद्यात् । एतद्वै संवत्सरस्य प्रियत-

‘इव’, लम् ‘असि’ तयोः प्रवर्त्तयिता वर्त्तसे । हे ‘स्वधावः’
अन्नवत्संवत्सर, ‘विश्वामायाः’ सर्वाः पक्षमासादिकल्पितकाला-
वयवाद्युतः, ‘अवसि’ पालयसे । हे ‘पूषन्’, ‘इह’ कर्मणि, ‘ते’
तव, ‘रातिर्भद्रास्तु’ फलप्रदानं समीचीनमस्तु । ‘इति’ अनेन
मन्त्रेण । पूर्वमन्त्रवदुपधानं कल्प एवोदाहृतं ॥

अथ ब्राह्मणमुच्यते । ^(१२)“नात्र भुवनं ० तमाहरणं द-
द्यात्”^(१३) इति । अस्मिन् ब्राह्मणे पारमार्थिकतत्त्वं व्याव-
हारिककालस्य विविच्य प्रदर्श्यते । ‘अत्र’ पारमार्थिकतत्त्वे,
‘भुवनं’ भूतजातं, ‘न’, अस्ति । तथा सति सर्वस्माद्भुवनादधीति
यदुक्तं तन्नोपपन्नम् । ‘न’, वा ‘पूषा’ कश्चिद्देवोस्ति । तेन भद्रा
ते पूषन्मित्येतदुक्तं । ‘न’, च ‘पशवः’ द्विपदस्य चतुष्पदो वा
सन्ति । तेनोभयतः सप्तेन्द्रियाणीत्येतदुक्तं । ‘न’, अपि ‘आ-
दित्यः’, कश्चिदस्ति । तस्मादेतैरादित्यमण्डलमित्येतन्न युक्तं
किन्तर्हि विद्यत इति चेत् उच्यते । ‘संवत्सर एव’ निरस्त-
समस्तक्षणमुद्गर्त्ताद्यवयवविशेषो खण्ड एकाकारः कालतत्त्व-
मेव, विद्यते तर्हि यथाविध एव नित्यो निरवयवः संवत्सर
एव परमार्थभूतः प्राणिभिरवबुद्ध्यतामिति चेत् । मैवं, ‘प्रत्य-

मः रूपं । योऽस्य महानर्थ उत्पत्त्यमानो भवति ।
 इदं पुण्यं कुरुष्वेति । तमाहरणं दद्यात्^(११) ॥ ४ ॥
 यथा लक्षणं चतुर्लक्षणं भुवनं सप्त च ॥ अनु०२ ॥

लेण' हि लोकसिद्धेन, सर्वो जन्तुः 'प्रियतमम्', एव रूपं
 विन्देत् न तु वस्तुतत्त्वं । किं तर्हि प्रियमिति चेत् तदुच्यते,
 षण्मुहूर्त्तदिवसपचाद्यात्मकं कार्यात्मिकं संवत्सरे यद्रूपं एत-
 देव शास्त्रदृष्टिरहितानां 'प्रियतमं' । 'अस्य' यजमानस्य,
 'यः' अयमिष्टकोपधानपूर्वकः क्रतुः 'उत्पत्त्यमानः', 'महान्'
 अधिकः, 'अर्थः' फलहेतुत्वेन पुरुषार्थो भवति, 'तं' एव
 'आहरणम्' आहर्त्तव्यम्, अनुष्ठेयम्, इष्टकोपाधानपूर्वकं क्रतुं
 'दद्यात्' शिष्येभ्य उपदिशेत् । उपदेशप्रकार एव 'इदं पुण्यं
 कुरुष्वेति', वाक्येन स्पष्टं क्रियते, नात्र भुवन इत्यादिपरमा-
 र्थतत्त्वं नेपदिशेत् । यद्यपि तत्त्वमेवोत्तमं तथापि विवेका-
 भावान्नासावुपदेशार्ह इत्यभिप्रायः ॥

इति सामनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
 रारण्यके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ❀ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

(१)साकञ्जानाः सप्तयमाहुरेकजं । षडुद्यमा षष्ठयो
देवजा इति । तेषामिष्टानि विहितानि धामशः ।
स्याचे रेजन्ते विहृतानि रूपशः^(१) । (२)कोनु मर्या अ-
मिथितः । सखा सखायमब्रवीत् । जहाको अस्मदी-

कथः । साकञ्जानामित्येकादश पुरसादिति उपदधातो-
त्यनुवर्त्तते । तत्र प्रथममाह । (१)“साकञ्जानाः ० विहृतानि
रूपशः”^(१) इति । ‘साकञ्जानां’ सद्योत्यञ्जानां आदित्यरश्मीनां
मध्ये, ‘सप्तयं’ यः “य सप्तमो रश्मिः सूर्या मरीचिमादत्तः” इति
पूर्वोक्तः तं सप्तमं रश्मिम्, ‘एकजमाजः’ इतररश्मिभ्यः पूर्वं एक-
मेवोत्तरं न इति अभिज्ञाः कथयन्ति, ‘देवजाः’ आदित्यदेवात्
सप्तयः, इतरे ‘षड्’ रश्मयः, ‘उद्यमाः’ त्रिष्वस्योद्यमा इव,
सप्तमरश्मोऽपसर्जनभृता इत्यप्याहुः । ते च रश्मयः प्रकारव-
त्साहचरिणः ‘तेषां’ षष्ठां रश्मीनां, ‘इष्टानि’ अभिप्रेतानि,
‘धामशः’ स्थानानि, ‘विहृतानि’ प्रजापतिना निर्मितानि,
ते च रश्मयः सत्त्वात्मका अत एकस्य वसन्तत्वेन प्राथम्यं ।
अन्वयस्य तदनन्तरभावित्वं । ततोऽणुर्द्धभाविष्यमन्यस्येत्येवं स्था-
नविकल्पितानि ‘स्याचे’ अगतः स्थित्यर्थे, ‘विहृतानि’ प्रीतो-
न्नादिरूपेषु विहृतानि ‘रूपशः’ स्वरूपाणि, ‘रेजन्ते’ कथ-
न्ते, प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः ॥

अथ द्वितीयमाह । (२)“कोनु मर्या ० अस्मदीपते?”^(२)

षते^(१) । ^(२)यस्तित्याज सखिविद्ꣳ सखायं । न तस्य
वाच्यपि भागो अस्ति । यदीꣳ ष्टुणोत्यलकꣳ ष्टुणोति ॥
॥ १ ॥

इति । हे 'मर्थाः' मरणशीला मनुष्याः, इदमेकं वचनं ब्रूतेति
शेषः । 'कोनु' युष्माकं मध्ये कः खलु, 'अमिथितः' इतरेषा-
बाधितः, 'सखा', तमबाधकं 'सखायमब्रवीत्' । किमब्रवोदिति
तदुच्यते । 'जहाकः' हानशीलोऽयं, अतः 'अस्मत्', सकाशात्
'ईषते' भीतः पलायत इति । अयमर्थः । द्वयोः सख्योः पर-
स्परविरोधे सतीत्येकेन बाधित इतरः स्वयमपि तं बाधं
बाधितुमिच्छन्निदं ब्रूते, अयं परित्यागशीलो मत्तः पलायत
इति । न त्वेतद्वचनं सख्योर्युक्तं, ततो मनुष्या भवतां मध्ये सखा
खलु सखायमन्यमेवं ब्रूते न कश्चिदप्येवं वक्तोति ॥

अथ तृतीयमाह । ^(१)"यस्तित्याजसखिविद्ꣳ ० सुकृतस्य
पन्थामिति"^(२) इति । 'यः' पुमान्, स्वयं क्रूरहृदयः सन् स्व-
विषये 'सखिविदं' मदीयेऽयं सखेति ज्ञातारं, अन्यं 'सखायं',
'तित्याज' परित्यजति । अयमर्थः द्वयोः सख्योर्मध्ये सात्त्विक
शकः पुमान् इतरं प्रति मदीय आप्तः सखा अभाविति एवं
विश्वासेवतिष्ठते इतरस्तु दुरात्मा तं परित्यजति । 'तस्य'
सखिद्रोहिणः, 'वाच्यपि' वेदशास्त्राध्ययनेपि, 'भागः' भाग्यं,
'नास्ति' कापि विश्वासाभावात् किमु वक्तव्यमर्थज्ञानतद्गुणा-
नयोर्नास्ति भाग्यमिति, 'यदि', अपि 'अथ' सखिद्रोही, 'ई'
इदं, वेदे वाक्यं 'ष्टुणोति', तथापि 'अलकं' अलोकं मिथैव,

न हि प्रवेदं सुकृतस्य पन्थामिति^(१) । ^(२)अतुर्त्तु-
ना नद्यमानः । विननादाभिधावः । षष्टिश्च त्रिंशका
बल्गाः । शुक्लकृष्णौ च षाष्टिकौ^(३) । ^(४)सारागवस्त्रैर्ज-
र-

‘श्लोति’, सखिद्रोहिषस्योपकारके वेदेऽपि प्रामाण्यबुद्ध-
भावात् । तस्मादयं वेदद्रोही ‘सुहृतस्य पन्थां’ पुण्यमार्गं,
‘न हि प्रवेद’ सर्वथा न जानाति, ततो बुद्धिमान् पुरुषः सख्यौ
वेदेऽति विश्वासाभावरूपं द्रोहं परित्यज्यास्तिकः सन् आरुण-
केतुकचयनमनुतिष्ठेदित्यभिप्रायः । ‘इति’ शब्दः शाखान्तर-
प्रदर्शनार्थः । ‘इति’, एष शब्दः शाखान्तरे पद्यते अतः सखिद्रो-
हस्यान्यायत्वादेकः सखाऽन्यस्मिन् सखावुपसक्तं वक्तुं नार्ह-
तीति पूर्वमन्वसाभिप्रायः ॥

चतुर्थमाह । ^(५)“अतुर्त्तुना नद्यमानः ० शुक्लकृष्णौ च
षाष्टिकौ”^(६) इति । अथ संवत्सरगर्भाणामृत्तूनां स्वभावोऽभि-
धीयते । ‘अतुना’, एकेनान्यः ‘अतुः’, ‘नद्यमानः’ प्रेर्यमाणः,
‘अभिधावः’ आभिमुख्येन धावन्, ‘विननाद’ विशिष्टशब्दं
चकार । अयमर्थः । वसन्तर्त्तौ अनन्तरमेव योऽतुः प्रवर्तते, न
श्लेषदपि व्यवधानमस्ति, तदेतत्पूर्वोत्तरस्य प्रेर्यमाणत्वं, स
चावच्छिन्नाभिस्थितिभिरभिनिव्यस्यते, तदेतदभिधावनमित्यु-
च्यते । उपरिष्ठादेव ता वाचः प्रयुज्यन्ते इति तत्तद्वृत्तनुसारेण
प्राञ्चिनां वाच उदाहरिष्यन्ते । तदेतद्वृत्तुर्विननादेत्यनेन वि-
वक्षितमिति मुहूर्त्तानां त्रिंशत्संख्या यस्मिन्नहोरात्रे विद्यते सोऽं

दक्षः । वसन्तो वसुभिः सह । संवत्सरस्य सवितुः ।
 प्रैषकत् प्रथमः स्मृतः^(५) । ^(५)अमूनादयतेत्यग्यान् ॥
 ॥ २ ॥

चित्रकः तादृशा बहवः 'चित्रकाः' अहोराचाः, 'वस्त्राः' वर्गाः समूहरूपा भूत्वा, अतावेकस्मिन् 'षष्टिः', सम्यचन्ते षष्टिसङ्ख्याका-होराचात्मक अतुरित्यर्थः । 'च'कारः पूर्वोक्तनुद्यमानतादि-स्वभावेन समुच्चयार्थः । तस्यास्य षष्टिसङ्ख्याया द्वौ भागौ तौ च 'शुक्लकृष्णा'त्मकौ, एकैकस्मिन्मासि शुक्लकृष्णातिथयः पञ्चदश मासो मिस्रित्वा चित्रत् । एवं कृष्णपक्षे तिथयोपि । 'च'कारः पूर्ववत् । सोऽयमृत्तनां स्वभाव इति मन्वाभिप्रायः ॥

अथ पञ्चममाह । ^(५)"सारागवस्तैर्जरदक्षः ० प्रथमः स्मृतः"^(५) इति । समन्ताद्भागमारानः तेन सहितानि सारा-गाणि तादृशानि च वस्त्राणि येषां ते 'सारागवस्त्राः', तैः, 'वसुभिः' प्रजानां निवासहेतुभिर्देवताविशेषैः, 'सह', अयं 'वसन्तः', अतुः 'जरदक्षः' जरे लक्षे दक्षः कुत्रलः सन्, 'सवितुः' अतृनां प्रेरकस्य, 'संवत्सरस्य', देवस्य 'प्रैषकत्' आज्ञाकारी, 'प्रथमः' अतृनां मध्ये मुख्यः, इत्यभिज्ञैः 'स्मृतः' । अतृनां स्वामी संवत्सरो देवतास्याज्ञां सर्वे अतवः कुर्वन्ति, तेषां मध्ये मुख्योऽयं वसन्तः, तदा वृष्टिकाशवत्, पङ्ककालुष्याभावेन जलं निर्मलं, देवताणां वस्त्राणि च शुद्धारार्यं हरिद्रादिद्रव्यर-हितानि भवन्ति, सोऽयं वसन्तस्य विशेषस्वभाव इत्यर्थः ॥

अमूञ्च परि॒रक्ष॑तः । ए॒ता वा॒चः प्र॑युज्यन्ते । यच्चै-
तदु॒पदृ॒श्यते १) । ०) ए॒तदे॒व वि॒जानी॒यात् । पु॒माखं॑ का-
स॒पर्य॑ये । वि॒शेष॑यन्तु वक्ष्यामः । अ॒तूनां॑ तन्नि॒बो-

अथ षष्ठमाह । (१)“अमूनादयतेत्यन्यान् ० तदुपदृ-
श्यते”(१) इति । वसन्तप्रवृत्तौ ब्राह्मणानां यज्ञोपनयनादि
प्रवृत्तेः तत्र प्राणिभिः ‘एता वाचः प्रयुज्यन्ते’ । काः पुनर्वाच
इति ता उच्यन्ते । ‘अमून्’ बन्धून्, ‘आदयत’ यथोचितं भोजयत,
इत्येव ‘अन्यान्’ स्वगृहवासिनः पुरुषान् प्रति, यज्ञोपनयनादि-
कर्त्तारो वदन्ति ‘अमूञ्च’ एतानप्यागतान् वैदेशिकान् ब्राह्म-
णान्, ‘परिरक्षत’ हे गृहवर्त्तिपुरुषाः धनादिदानेन परितो
रक्षां कुरुत इत्येतदचनजातं यस्मिन्तौ ‘दृश्यते’, सोऽयं वसन्त
इत्यर्थः ॥

अथ सप्तममाह । (०)“एतदेव विजानीयात् ० अतूनां तं
निबोधत”(०) इति । सारागवस्त्रैरित्यादि मन्त्रद्वयेन वसन्त-
र्त्तोरसाधारणस्वरूपं यदुक्तं ‘एतदेव’, ‘कासपर्यये’ योऽन्ना-
द्यतुभेदे, ‘प्रमाणं विजानीयात्’ । एतद्दृष्टान्तेनानुमातुं शक्य-
त्वात् । विमिता योऽन्नाद्यतवोऽसाधारणस्वभावोपेताः अतुत्वा-
द्वसन्तवदित्यनुमानं । तेन च सामान्याकारेणासि कश्चिद-
साधारणस्वभाव इत्यवगतं । ‘अतूनां’ योऽन्नादीनां, ‘विशेषयं
तु’, तत्तत्स्वभावविशेषमन्त्रमुत्तरेषु मन्त्रेषु वयं ‘वक्ष्यामहे’
बुभुक्षुवः, ‘तं निबोधत’ ॥

धत^(०) । ^(८)शुक्लवासा रुद्रगणः । ग्रीष्मेणावर्त्तते सह ।
निदहत् पृथिवीं५ सर्वां ॥ ३ ॥

ज्योतिषा प्रतिख्येन सः^(८) । ^(९)विश्वरूपाणि वा-
सां५सि । आदित्यानां निबोधत । संवत्सरीणं कर्म-
फलं । वर्षाभिर्ददतां५ सह^(९) । ^(१०)अदुःखो दुःख-

अथाष्टममाह । ^(८)“शुक्लवासा रुद्रगणः ० ज्योतिषाप्र-
तिख्येन सः”^(८) इति । योथमेकादशानां ‘रुद्राणां गणः’, सोथं
शुक्लवस्त्रोपेतः सन् ‘ग्रीष्मेण’, ऋतुना ‘सह वर्त्तते’ । ‘सः’ ग्रीष्मः,
‘अतिप्रख्येन’ निरूपमेनात्यधिकेन ‘ज्योतिषा’तापेन, ‘सर्वां पृथि-
वीं’, ‘निदहत्’ नितरां ध्वंस्यर्त्तते, यत्रैतल्लक्षणं तं ग्रीष्मं
विद्यादित्यर्थः ॥

अथ नवममाह । ^(९)“विश्वरूपाणि वासां५सि ० वर्षा-
भिर्ददतां५ सह”^(९) इति । इत आरभ्य वर्षर्तोरसाधारणः
स्वभाव उच्यते । ‘संवत्सरीणं’ एकस्मिन् संवत्सरे सर्वस्मिन्नपि
भोगयोग्यं, ‘कर्मफलं’ ब्रह्मादिरूपं कृत्यादिकफलं, यदस्ति तत्
सर्वं ‘वर्षाभिः’ वर्षर्तुना, ‘सह’, अवस्थाय ‘ददतां’ प्रयच्छताम्,
‘आदित्यानां’, ‘वासांसि’ वस्त्राणि, ‘विश्वरूपाणि’ विश्वचवर्षो-
पेतानि, ‘निबोधत’ वर्षर्तौ यत् कृत्यादिकर्म क्रियते तत् फलं
आगामिवर्षर्तुपर्यन्तं प्राणिभिर्भोक्तुं पर्याप्तं भवति । तच्च फलं
वर्षर्तुस्त्रामिभिरादित्यैर्दीयते । ते च विश्वचवर्षवस्त्रोपेता इत्यर्थः ॥

अथ दशममाह । ^(१०)“अदुःखो दुःखचचुरिव ० रुद्रदह

चक्षुरिव । तथापीत इव दृश्यते । शीतेनाव्यययन्नि-
व । रुरुदक्ष इव दृश्यते^(१०) ।^(११) ह्लादयते ज्वलतश्चैव ।
शाम्यतश्चास्य चक्षुषी । या वै प्रजा भ्रंश्यन्ते । संव-

इव दृश्यते^(१०) इति । अयं वर्षर्तुः 'अदुःखः' स्वयं दुःख-
रहितोपि, 'दुःखचक्षुरिव', 'दृश्यते' । तस्मिन् काले प्राणिनां
चक्षुरोगोत्पत्तेः । तस्मिन् काले, प्राणिनां कामिलादिरोगो-
पेतत्वात् । अथमृतुः स्वयमपि 'तथा' 'पीत इव' प्राणिद्वारा
तद्भोगवानिव 'दृश्यते' । कामिलरोगयस्तस्य पीतत्वावभासात् ।
किञ्च 'शीतेन' वृक्षा, वायुना च, अदिने यच्छीतं तेन 'शीतेन',
अथमृतुः 'अव्यययन्निव' पीडामप्राप्नुवन्निव, 'दृश्यते' । सत्यपि
तदा शीते प्रावरणाग्निमेवादिना ग्रान्तस्य शीतस्य प्राणिभिः
परिद्विद्यमानत्वान्नास्ति व्यथा । किञ्च 'रुरुदक्ष इव' इरवो
मृगविशेषाः तैर्दक्षः समृद्ध इव, अथमृतुः, 'दृश्यते' । अरण्येषु
दृष्यसमृद्ध्या तस्मिन्नृतौ पुष्टानां मृगयूथानां बहुलमुपलभ्यात् ॥

अथैकादशमाह ।^(१२) "ह्लादयते ज्वलतश्चैव • संवत्सरात्
ता भ्रंश्यन्ते"^(१३) इति । अयं वर्षर्तुः सर्वान् प्राणिनः 'ह्लाद-
यते' सन्तोषयते । अहो सृष्ट्यो देवः सम्पत्त्यन्तेऽस्माकं ब्रह्मा-
नि इत्येवं सर्वस्य लोकस्य परितोषः । तस्मिन्नृतौ बीजावाप-
मकृत्वा 'भ्रंश्यन्ते', ताः 'प्रजाः', न केवलं तस्माद्दृतेरेव भ्रष्टाः किन्तु
हृत्नादपि 'संवत्सरात्', भ्रष्टाः । आगामिवर्षपर्यन्तमस्य दुर्लभ-
त्वात् । 'याः' तु प्रजाः, तस्मिन्नृतौ क्षेत्रेषु बीजावापं कृत्वा प्रतिष्ठिता

त्सरात्ता च ऋश्यन्ते^(११) । ^(१२)द्याः प्रतिष्ठन्ति । संव-
त्सरे ताः प्रतिष्ठन्ति । वर्षाभ्य इत्यर्थः^(१२) ॥ ४ ॥

शृणोत्यन्यान्सर्वाभेव षट् च ॥ अनु० ३ ॥

भवन्ति ताः प्रजा अन्नस्य सुखभवात् समृद्धा दृश्यन्ते । 'अस्य'
एवंविधस्य वर्षर्ताः, 'चक्षुषी', 'ज्वलतस्यैव', 'ग्राम्यतस्य', अनेन हि
कतुना दृष्टाः पदार्थाः शक्तिविशेषलाभेनौज्वल्यं भजन्ते । अत-
स्तदीये चक्षुषी सर्वान् पदार्थान् उज्वलयतः । तथा तस्मिन्नृतौ
सर्वे पदार्थाः ज्ञान्ता उपद्रवरहिता भवन्ति । अतस्तदीये च-
क्षुषी सर्वान् पदार्थानुपगमयतः । ईदृशेन लक्षण्येन वर्षर्तुरव-
गन्तव्य इत्यर्थः । तैरेतैरेकादशभिर्मन्त्रैरिष्टका उपधेयाः ॥

अथ ब्राह्मणमुच्यते । ^(१२)“द्याः प्रतिष्ठन्ति • वर्षाभ्य
इत्यर्थः”^(१२) इति । द्याः कास्मिन् प्रजाः तस्मिन्नृतौ क्षेत्रेषु बी-
जावापमहात्वा भ्रमन्ते ताः प्रजाः न केवलं तस्माद्दृतोरेव
भ्रष्टाः किन्तु हस्तादपि संवत्सराद्भ्रष्टाः । आगामिवर्षर्तुपर्यन्त-
मस्य दुर्लभत्वात् । 'द्याः' तु प्रजाः, तस्मिन्नृतौ क्षेत्रेषु बीजावापं
हत्वा प्रतिष्ठिता भवन्ति 'ताः' प्रजाः, अन्नस्य सुखभवात् हस्तैरपि
'संवत्सरे', प्रतिष्ठिता भवन्ति । यद्यपि ता भ्रमन्तमिवेत्येतस्मिन्
पूर्ववाक्ये भ्रमन्त्यापादानवाचकं पञ्चम्यन्तं पदं किमपि नास्ति,
तथापि वर्षर्तुप्रकरणवलेन तस्माद्द्वर्षाभ्यां भ्रमन्ते 'इति', तस्य
वाक्यस्य 'अर्थः', सम्यच्यते ॥

इति साधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) अक्षिदुःखोत्थितस्यैव । विप्रसन्ने कनीनिके । आ-
 क्लेशे चाङ्गहृणं नास्ति । ऋभूषांन्निबोधत^(१) । (२) कनका-
 भानि वासांसि । अहृतानि निबोधत । अन्नमश्नीत

कल्पः । अक्षिदुःखोत्थितस्यैवेतिषडिहेह व स्वतपस इति
 चेति । अथ प्रथममाह । (१) “अक्षिदुःखोत्थितस्यैव • ऋभूषा-
 न्निबोधत”^(१) इति । अत्र शरदृत्तुर्वर्ण्यते । ‘अक्षिदुःखं’ नेत्र-
 रोगः, तस्य हि ‘कनीनिके’ अक्षिमध्यवर्त्तिन्यौ तारके, ‘विप्रसन्ने’
 नेत्रमलस्यापगतत्वाद्विशेषेण प्रसन्ने भवतः । वर्षर्त्तौ उत्पन्न
 नेत्रपीडा ग्राम्भति यथा कनीनिके प्रसन्ने एवं सर्वं जगदपि
 मेघपङ्कादिमास्त्रिन्याभावात् प्रसन्नं भवति ततः ‘अक्षिदुःखोत्थि-
 तस्यैव’, इत्ययम् ‘एव’ कारः उपमार्थः । किञ्च अक्षिरोगाभा-
 वात् सर्वो जन ‘आक्लेशे च’ अञ्जनेन चक्षुषी संस्करोत्यपि, तस्मिन्
 ऋतौ ‘अङ्गहृणं’ दृष्टिविरोधि नीहारादिकं ‘नास्ति’, ‘तत्’
 सर्वं, ऋतुदेवानां ‘ऋभूषां’, सामर्थ्यमिति ‘निबोधत’ ॥

अथ द्वितीयमाह । (२) “कनकाभानि वासांसि • अहं वो
 जीवनप्रदः”^(२) इति । तेषामृभूषां देवानां ‘वासांसि’ वस्त्राणि,
 ‘कनकाभानि’ सुवर्णसदृशानि, ‘अहृतानि’, नूतनत्वात् न का-
 पि तेषु क्षिद्रं दृश्यते, हे बुभुत्सवः एवं ‘निबोधत’ । किञ्च शर-
 त्काले वाच एतादृश्यः प्रवर्त्तन्ते, हे जनाः ‘अन्नमश्नीत’ अस्मि-

मृञ्जीत । अहं वै जीवनप्रदः^(१) । ^(१)एता वाचः प्र-
युज्यन्ते । शरद्यत्रोपहश्यते ॥ १ ॥

अभिधून्वन्तोऽभिघ्नन्त इव । वातवन्तो मरुद्गणाः^(१) ।
^(१)अमुतो जेतुमिषुमुखमिव । सन्नद्धाः सह ददृशे ह ।

सृष्टौ शरीरपुष्टिहेतुत्वाद्गच्छं भोज्यं च पुष्कलं भक्षयत । ततो
'मृञ्जीत' खेपान् शोधयत । 'अहं' शरदाख्य चतुः, 'वः'
युष्माकं, 'जीवनप्रदः' सुखभोजनेन युक्तं जीवनं प्रयच्छामि ॥

अथ द्वतीयमाह । ^(१)"एता वाचः प्रयुज्यन्ते • वातव-
न्तो मरुद्गणाः"^(१) इति । 'यत्र' यदा, 'शरदाख्यः' चतुः, 'उप-
दृश्यते', तदानीमन्नमत्रोतेति 'एता वाचः', प्राणिभिः 'प्रयु-
ज्यन्ते', अनेन लक्षणेन शरदाख्यमृतुं जानीषादित्यर्थः । अथ
हेमन्त चतुर्वर्ष्यते । तस्मिन्सृष्टौ 'मरुद्गणाः' देवविशेषसङ्घाः, 'अ-
भिधून्वन्तः' सर्वतः कल्पयन्तः, 'अभिघ्नन्तः' आभिमुख्येन हननं
कुर्वन्तः, 'इव', 'वातवन्तः' तीव्रेण वायुना युक्ताः, भवन्ति ॥

अथ चतुर्थमाह । ^(१)"अमुतो जेतुमिषुमुखमिव • वि-
शिखासः कपर्दिनः"^(१) इति । 'अमुतः' वायुलोकात्, आगताः
वायवः, 'इषुमुखं' योद्धृभिः शत्रुभिः प्रेरितं बाणायं, 'जेतुमिव',
'सन्नद्धाः' कवचादिभूतः, 'सह ददृशे ह' सङ्गीभूता दृश्यन्त
एव, हेमन्तेऽतिप्रबला वायवो युद्धार्थं सन्नद्धा इव सर्वतः प्रच-
रन्ति । अत एव प्राणिनोपि युद्धार्थिन इव शीतवातोपद्रव-

अपध्वस्तैर्वस्तिवर्णैरिव । विशिखासः कपर्द्दिनः^(४) ।

^(५)अक्रुद्धस्य योत्स्यमानस्य । क्रुद्धस्यैव खोहिनी । हे-
मतश्चक्षुषी विद्यात् । अक्षय्योः क्षिपणेरिव^(६) ॥ २ ॥

^(७)दुर्भिर्क्षं देवलोकेषु । मनूनामुदकं गृहे । एता
वाचः प्रवदन्तीः । वैद्युतो यान्ति शैशिरीः^(८) । ^(९)ता

परिहाराय कञ्चुकाद्यावृता दृश्यन्ते । 'अपध्वस्तैः' तिरस्कृतैर्मलि-
नैः, 'वस्तिवर्णैरिव' वस्त्राकारैः कवचैरिव युक्ताः, 'विशिखासः',
विविधशिखायुक्ताः, 'कपर्द्दिनः' केशवन्धयुक्ताश्च, प्राणिनो दृश्य-
न्ते । रजकैर्धातानां घटितानां लिप्तानां वस्त्राणां अतिशैत्येन
परित्यज्य नूतनाः सूखतन्तवो मलिनाश्च पटाः दिन्निगुणाः
प्राग्विद्यन्ते, उष्णीषादिभिश्च शिरांसि वेष्टयन्त इत्यर्थः ॥

अथ पञ्चममाह । ^(५)'अक्रुद्धस्य योत्स्यमानस्य • अक्ष-
योः क्षिपणेरिवेति'^(६) इति । 'अक्रुद्धस्य' क्रोधरहितस्यैव 'हे-
मतः' हेमन्तर्त्ताः, 'चक्षुषी', 'खोहिनी' रक्ताकारे, 'विद्यात्' ।
तत्र दृष्टान्तः । 'क्रुद्धस्य' क्रोधाविष्टस्य, परान् दन्तं पुरुषं प्रेर-
यतः अक्षिणी रक्ते तदत् । न चात्र क्रुद्धस्य 'योत्स्यमानस्य', इत्य-
नेव पुनरुक्तिः, उभयोरेकवाक्यत्वाङ्गीकारात् । क्रोधाविष्टपुरुष-
साम्यं वक्तुं एक 'इव'कारः । अक्षिसाम्यं वक्तुमपर 'इव'कारः ॥

अथ षष्ठमाह । ^(७)'दुर्भिर्क्षं देवलोकेषु • वैद्युतो यान्ति
शैशिरीरिति'^(८) इति । पूर्वत्र यथा वाताभिघातादिकं हेम-

अग्निः पवमाना अन्वैक्षत । इह जीविकामपरिपश्यन् । तस्यैषा भवति^(०) । ^(८)इहेह वः स्वतपसः । मरुतः-

न्तस्य लक्षणमुक्तं । एवमत्र अग्निरस्य लक्षणमुच्यते । 'देवलोकेषु' अन्तरिक्षभागेषु, 'उदकं', 'दुर्भिक्षं' भिक्षितुमपि दुर्लभं, तस्मिन्मृतौ वृष्टेरभावात् । 'मनूनां' मनुष्याणां, 'गृहे', कृपादिसद्भावात् 'उदकं', अल्पं विद्यते । तस्मादुदकार्थिभिर्गृहेषु गत्वा जलं घ्राह्यं न तु मार्गेषु । तदस्मिन् 'एताः' एवरूपाः, 'वाचः', 'प्रवदन्तोः' उच्चारयन्त्यः प्रजाः, 'अग्निरीः' अग्निरीणां विद्यमानाः, 'वैद्युतः' विद्युत्सम्बन्धिन्यः, विद्युदुपलक्षितसन्तापयुक्ताः, 'यान्ति' मार्गं गच्छन्ति, तदिदं अग्निरीणां लक्षणं । एभिः बद्धिर्मन्त्रैरिष्टका उपदध्यात् ॥

अतःपरं ब्राह्मणमुच्यते । ^(०)"ता अग्निः पवमाना • तस्यैषा भवति"^(०) इति । 'अग्निः', देवः 'इह', लोके प्राणिनां 'जीविकां' जीवणहेतुमुदकम्, 'अपरिपश्यन्', 'पवमानाः' शोधयन्तीः, निरुदकत्वं प्रकाशन्तीः, मार्गं गच्छन्तीः, 'ताः' प्रजाः, 'अन्वैक्षत' अनुसृत्यैवं विचारितवान्, एताः प्रजा एवं वदन्ति इह उदकं न पश्यामः किं वा प्राणिनां भविष्यतीतिचिन्तितवानित्यर्थः ।

'तस्य' अग्निविचारस्य, प्रतिपादिका 'एषा', ऋत्विद्यते ॥

तामृचमाह । ^(८)"इहेह व स्वतपसः • शर्म सप्रथा आदृषे"^(८) इति । 'स्वतपसः' स्वायत्ततपसः, सन्तापोदकयोः स्वतप्त्वा इत्यर्थः, 'सूर्यत्वचः' सूर्यसमानदीप्तयः, तादृशा ३

द्वयत्वचः । शर्म सप्रथा आर्चणे^(८) ॥ ३ ॥

दृश्यत इवार्चणे ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१) अतिताम्राणि वासांसि । ऋष्टिवज्जिशतघ्नि च ।

‘मस्तः’, ‘वः’ युगलकाशात्, सप्रथाः’ विस्तारयुक्तं, ‘शर्म’ सुखकारणमुदकं, ‘इहेह’ एतेषु सर्वेषु जलरहितप्रदेशेषु, ‘आ-
र्चणे’ प्राणिजीवनार्थं अहमग्निः सर्वतः प्रार्थये, अनेनापि मन्त्रेण काञ्चिदिष्टकामुपदध्यात् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

कल्पः । अतिताम्राणीति चतस्रो मदन्तीस्तान्याप्रवर्ग्यवदा-
द्यन्तयोः शान्तिं कृत्वेति यथा प्रवर्ग्यस्यादौ नमो वाच इति
शान्तिः पथते अन्ते घं नो वात इति शान्तिः पथते, एवमत्रापि
चतसृणामिष्टकानामादावन्ते च तच्छान्तिद्वयं पठेत् । इष्टका
अपि पूर्वैष्टकावत् अन्या आपो न भवन्ति किन्तु मदन्तिका
इष्टकास्तत्र आपस्तास्यतसृभिर्पदध्यात् । तत्र प्रथमामाह ।
(१) “अतिताम्राणि वासांसि • अग्निजिह्वा असस्यत”^(१) इति ।

विश्वेदेवा विप्रहरन्ति । अग्निजिह्वा असंसृत^(१) । ^(२)नै-
व देवो न मर्त्यः । न राजा वरुणो विभुः । नाग्निर्नेन्द्रे
न पवमानः । मातृक्कचन विद्यते^(३) । ^(४)दिव्यस्यैका
धनुरार्त्तिः । पृथिव्यामपरा अत्रिता ॥ १ ॥

तस्येन्द्रो वद्विरूपेण । धनुर्ज्यामच्छिनत् स्वयं^(५) ।

यथा पूर्वत्र वसन्ताद्यृतुसहभाविनां वसुहृदादीनां शाराग-
शुक्लवक्त्रादीनि एवमत्रापि शिभिरतुसहभाविनां विश्वेषां
देवानां 'अतिताम्राणि', वक्त्राणि आयुधानि च षष्ट्यादीनि ते
च 'विश्वेदेवाः', तैर्षष्टिवज्रिशतग्निनामकेरायुधविशेषैर्विविधं
शत्रून् 'प्रहरन्ति', ततः 'अग्निजिह्वाः' अरुणकेतुकाम्भिरूप-
जिह्वायुक्ताः, 'असंसृत' जयनिमित्तेनोत्साहेनात्युच्चं शब्दं
कृतवन्तः ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१)"नैव देवो न मर्त्यः • मातृक्कचन
विद्यते"^(२) इति । यदास्कोटनं विश्वेदेवैः कृतं । तदत्र स्पष्टी-
क्रियते । 'कचन' कश्चन, कोपि देवः, 'मातृक् मातृक् मत्स-
दृशः, 'न विद्यते' । एवं न मर्त्य इत्यादिष्वपि योज्यं । सोऽयं
विश्वेदेवैरुद्घोषितः शब्दः ॥

अथ तृतीयामाह । ^(३)"दिव्यस्यैका धनुरार्त्तिः • मच्छि-
नत् स्वयम्"^(४) इति । 'अस्य' विश्वेदेवजिह्वारूपस्यारुण-
केतुकस्याग्नेः, 'एका धनुरार्त्तिः' धनुष ऊर्ध्वकोटिः । 'दिवि',

(४) तदिन्द्रधनुरित्यज्यं । अभ्रवर्णेषु चक्षते । एतदेव शंयोर्बाह्वीस्यत्यस्य । एतद्रुद्रस्य धनुः^(४) । ^(५) रुद्रस्य त्वेव धनुरारिः । शिर उत्पिपेष । स प्रवर्ग्यो भवत् । तस्माद्यः स प्रवर्ग्येण यज्ञेन यजते । रुद्रस्य स शिरः प्रति-

‘अत्रा’, ‘अपरा’ तु अधस्तनी कोटिः, ‘पृथिव्यामाश्रिता’ । वसथः पिपीलिकासमाना जन्तवः । यदीयवमनान् मृत्तिका द्रवीक्रियते । ‘इन्द्रः’ यथोक्तधनुर्दर्शनेन भीतः सन् ‘वसिष्ठ-पेण’, अधःकोटिसमीपे स्थाने स्थित्वा ‘तस्य’ अरणकेतुकस्माग्नेः, धनुष्यवस्थितां ‘ज्यां’, ‘स्वयं’ ‘अवाच्छिनत्’ ॥

अथ चतुर्थीमाह । (४) “तद्रिन्द्रधनुरित्यज्यं • एतद्रुद्रस्य धनुरिति”^(४) इति । यस्य धनुषो ज्याच्छिन्ना ‘तत्’ तदेत्, अभिज्ञाः ‘अभ्रवर्णेषु’ मेघस्थितप्रकाशेषु, दृष्ट्या इन्द्रेणच्छिन्नत्वात् ज्यारहितं ‘इन्द्रधनुः’, इत्याचक्षते । योयं बृहस्पतिपुत्रः ‘शंयुः’, तस्यापि ‘एतदेव’, ‘धनुः’, अनेनैव धनुषाऽसौ स्वकार्यं सम्पादयति । ‘एतद्रुद्रस्य धनुः’, तस्मादिदमुत्कृष्टं रुद्रो नामाचारुण-केतुकोऽग्निः । रुद्रो वा एष यदग्निरिति श्रुतेः । एताभिश्च-उष्णोदकरूपाश्चतस्र उपधेयाः ॥

अथ ब्राह्मणं । (५) “रुद्रस्य त्वेव धनुरारिः • एवं देद”^(५) इति । यदेतत् उच्छिन्नज्याकं ‘धनुः’, तस्यैव शं पुराणं धनुषम्

दधाति । नैनं रुद्र आरुको भवति । य एवं वेद^(५)

॥ २ ॥

श्रितायजतेषीणि च ॥ ५ ॥

इत्येतावदेव न, किन्तु ज्यायां हिन्यायामुत्पत्तन्ती धनुष ऊर्ध्वा
कोटिर्यस्य रुद्रस्य गल्लमवष्टभ्य पूर्वमवस्थिता तस्य 'रुद्रस्य',
'शिरः', हिन्दन्ती ऊर्ध्वं नीत्वाऽधःपत्तन्ती 'पिपेष' तच्छिरस्यूर्ण-
चकार । 'स' च पिष्टार्द्धशिरोभागः, 'प्रवर्ग्य'रूपेणाविर्बभौ ।
यस्माद्रुद्रस्य शिर एव प्रवर्ग्यः 'तस्मात्', प्रवर्ग्यसहितेन 'यज्ञेन',
यः 'यजते', 'सः' अयं, 'रुद्रस्य', तत् 'शिरः', 'प्रतिदधाति'
पुनः समादधाति । 'यः' पुमान् 'एवं' शिरःसमाधानप्रकारं,
'वेद', तम् 'एनं', 'रुद्रः', 'आरुको न भवति', तस्य हिंसां न
करोतीत्यर्थः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ❀ ॥

षष्ठाऽनुवाकः ।

(१) अत्यूर्ध्वाक्षातिरश्वात् । शिशिरः प्रदृश्यते । नैव रूपं न वासांसि । न चक्षुः प्रतिदृश्यते^(१) । (२) अन्योन्यं

कल्पः । अत्यूर्ध्वाक्ष इति चीष्टृतुमण्डलान्येव इष्ट इति चेति अतुमण्डलमण्डल मन्तनामलादुपधेयानामिष्टकानामपि तदेव नाम । तत्र प्रथमाष्टकमाह । (१)“अत्यूर्ध्वाक्षातिरश्वात् • न चक्षुः प्रतिदृश्यते”^(१) इति । शेषं ‘शिशिरः’, ‘अतुः’ शेषं प्राणिषु प्रकर्षेण ‘दृश्यते’ । कीदृशः शिशिरः, ‘अत्यूर्ध्वाक्षः’, तस्मिन्नुतौ यदा शीतवाङ्मलं भवति तदानीं कल्पमानाः प्राणिनो हक्षाभ्यां उर आच्छादयन्तो मुखेन वीत्कारं कुर्वन्तो हे भ्रुवावत्यूर्ध्वमुन्नमयन्ति, तदिदं तस्यर्त्तारत्यूर्ध्वाक्षत्वं । शीतपीडितलादेव दक्षिणतो वामतो वा तिर्यङ् न पश्यति । तदिदम् ‘अतिरश्वात्’, इत्युच्यते । यत्तु शरीरस्य ‘रूपं’, तदपि शीतवेलायां प्राणिभिः ‘नैव’, ‘दृश्यते’ । ‘वासांसि’, अपि नैव दृश्यन्ते ‘चक्षुः’, अपि दर्पणादौ ‘न प्रतिदृश्यते’ । रूपवस्त्रादिषु नात्यन्तमादरः किन्तु शीतपरिहारमेवान्विच्छन्तीत्यर्थः ॥

अथ द्वितीयामाह । (२)“अन्योन्यं तु न हिंसातः • स्वयं श्लोदयन् प्रति”^(२) इति । यौ परस्परमत्यन्तदेषिणौ युद्धार्थमुद्युक्तौ तावपि शिशिरर्त्तौ ‘अन्योन्यन्तु’, ‘न हिंसातः’ शीत-

तु न हिःसातः । सतस्तद्देवलक्षणं । लोहितोष्णि शार
शीर्ष्णि । सूर्यस्योदयनं प्रति^(१) । ^(१)त्वङ्करोषि न्यञ्च-
सिकां । त्वङ्करोषि नि जानुकां ॥ १ ॥

निवारणाय प्रावरण एव प्रयत्नयुक्तौ सन्नौ परस्परं हिंसा-
मपि न कुरुतः, यदेतदीदृशं प्राणिनां वर्त्तनं 'तत्' 'एतत्' 'सतः'
वर्त्तमानस्य, त्रिभिरर्त्तः 'लक्षणे' देवेन सूर्येण सम्पादितं
चिह्नं अनेन लक्षणेन त्रिभिरत्वं विद्यात् । किञ्च तस्यर्त्तौ-
रभिमानिदेवतावियहे 'अच्छि' चक्षुषि, 'लोहितः', वर्णः भवति
'शीर्ष्णि', शिरसि, 'शार' सारिमायाः, शुक्तिमायाः, यो वर्णः
स वर्णो भवति । कस्मिन् काले अयं वर्णविशेष इति उच्यते ।
'सूर्यस्योदयनं प्रति' सूर्योदयवेलायां । अत्र सर्वेषामप्यमानेषु
काललक्षणेषु यथा प्रजा सुसम्भवति तत्र प्रजादारेण कालं
लक्षयति । यत्तु प्रजासु न सम्भवति तत् साक्षादेव काला-
भिमानिदेवतायां द्रष्टव्यं ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१)"त्वङ्करोषि न्यञ्चसिकां ° अमी वा-
चमुपासतामिति"^(२) इति । हे त्रिभिरर्त्तौ 'त्वं', 'अञ्चसिकां'
हस्तायवर्त्तनमञ्चलिं, 'निकरोषि' न्यग्भूतत्वङ्करोषि, तथा
'जानुकां' जानुप्रदेशमपि, 'त्वं', 'निकरोषि' न्यग्भूतं करोषि ।
सर्वे प्राणिनः शीतवायुस्योदयनिषेवार्थं हस्तौ न्यग्भूतौ कुर्वन्ति ।
उदरादिदेहावयवतापनाय व्यवधानभूते जानुनी अपि भूमि-

नि जानुका मे न्यञ्जलिका । अमी वाचमुपासता-
मिति^(१) । ^(४)तस्मै सर्व ऋतवो नमन्ते । मर्यादाकरत्वात्
प्रपुरोधां । ब्राह्मणं आप्नोति । य एवं वेद् । स खलु

सर्गिनो यथाभवत्सथा न्यग्भूते कुर्वन्ति । स्वयमेवं कुर्वन्तो
बुद्धिमन्तो प्रबुद्धान् वासान् प्रत्येवमुपदिशन्ति । हे वासाः
'अमी' भवन्तः, ईदृशीं 'वाचमुपासतां' । कीदृशी वागिति तदु-
च्यते । 'मे' मदीया, 'जानुका' न्यग्भूता भवतु, 'अञ्जलिका',
अपि न्यग्भूता भवत्विति, औतः 'इति' शब्द एवंविधस्यचणप्र-
दर्शनार्थः । अनुक्तमप्येतादृशं लोकव्यवहारं दृष्ट्वा तद्वृत्तं जानी-
यात् । अतुमण्डलाख्यैरेतैर्मन्त्रैस्त्रिस इष्टका उपदध्यात् ॥

अथ ब्राह्मणमुच्यते । ^(४)"तस्मै सर्व ऋतवो नमन्ते • तस्यै-
षा भवति"^(५) इति । 'यः' पुमान्, 'एवं' उक्तैरनुवाकैः प्रतिपा-
दितमृतस्यभावं, 'वेद्' । 'तस्मै' पुरुषाय, 'सर्वे' 'ऋतवः' वसन्ताद-
यः, 'नमन्ते' प्रङ्गीभवन्ति स्वाधीना भवन्ति । किंच 'स ब्राह्मणः'
'पुरोधां' पुरतोवस्थितिं, सर्वेषु ब्राह्मणेषु प्राधान्यं 'आप्नोति' ।
ऋतुनां स्वाधीनत्वं दुःखानुत्पादकत्वं तस्मिन् स्वाधीनत्वे प्रा-
धान्यप्राप्ते च हेतुश्च्यते 'मर्यादाकरत्वात्', इति । अयं हि
विद्वान् पुरुषः तेषां वसन्ताऋतुनां मर्यादां करोति यस्मिन्
यस्मिन्मृतो ये धर्माः तत्र तान् प्रवर्त्तयति । मर्यादाकरत्वमेव
कथमिति तदुपपाद्यते । 'स खलु' विद्वान् ब्राह्मणः, देहपाता-
दूर्ध्वं 'संवत्सरः' भूत्वा संवत्सरनिष्पादकादित्यरूपो भूत्वाऽऽरण-

संबत्सर एतैस्तेनानीभिः सह । इन्द्राय सर्वान् कामान् भिवहति । सद्रुषः । तस्यैषा भवति^(१) ॥ २ ॥

(१) अथ द्रुषो अंशुमतीमतिष्ठत् । इयानः कृष्णो द्रुशभिः सहस्रैः । प्रावर्तमिन्द्रः शच्या धमन्तं । उप स्तुहि तं

केतुकाग्नितादात्म्यं प्राप्य, 'एतैः' 'सेनानीभिः' वसन्तो वसुभिः सह शुक्लवासा रुद्रगण इत्यादिवाक्त्रेषु प्रतिपादितैर्वसन्तादिदेवतासहवर्त्तभिर्वस्त्रादिभिः सेनाधिपतिभिः 'सह', वर्त्तमानः सन् 'इन्द्राय' कर्मस्वामिने यजमानाय, 'सर्वान् कामान्', 'अभिवहति' आभिमुख्येण सत्यादवति, तस्मादादणकेतुकाग्निप्राप्तियोग्यत्वाद्यं विद्वान् मर्चादाकरो भवत्येव 'सः' च विदुषा प्राप्य आदणकेतुकः, 'द्रुषः' उदकस्वरूपः, वृष्टिहेतुत्वात् 'तस्य' द्रुषुरूपस्यादणकेतुकाग्नेः, प्रतिपादिकेयं काचिदृग्विद्यते ॥

अथ तामृचं दर्शयति । "(१) अथ द्रुषो अंशुमतीमतिष्ठत् • वृम्षामघद्राम्"^(१) इति । 'द्रुषः' उदकात्मकोऽयमादणकेतुकः, 'अंशुमती' अंशुशब्देन सोमसताखण्डवाचिना सर्वा श्लोषधद्य उपसक्त्यन्ते तद्युक्तत्वादंशुमती वृथिवो ताम्, 'अवातिष्ठत्' अवगम्य प्राप्य तत्रावस्थितः । कीदृशो द्रुषः, 'दशभिः सहस्रैः' अनेकसहस्रसङ्ख्याकैः आदित्यरश्मिभिः, 'इयानः' सञ्चरन्, आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेः । 'कृष्णः' कृषिहेतुः, सति शुद्धके भूमिं कृषन्ति । हे आदित्यरूपादणकेतुकाग्ने 'इन्द्रः' वृष्टेरीश्वरस्त्वं, 'प्रावर्त्त' पुनःपुनरिहावृत्त्य त्वं, 'शच्या' स्वकीयया

* नृम्यामर्षद्रामिति^(५) । (१) एतयैवेन्द्रः सखावृक्या सह ।
 असुरान् परिवृश्चति । पृथिव्यः शुमती । तामन्ववस्थितः
 संवत्सरोदिवच्च । नैवंविदुषाचार्यान्तेवासिनौ । अ-
 न्योन्यस्मै द्रुच्यातां । यो द्रुच्चति । अश्यते स्वर्गालोकात् ।

शक्त्वा, तदा तदाऽपेक्षितकाले समागत्य 'धमन्तं' गर्जनादिना ब्र-
 ह्मन्तं 'नृम्यां' नृभिर्मनुष्यैः, मननीयं सर्वदा प्रार्थनीयं 'अथ-
 द्रां' अथो द्रवणब्रीहम्, 'तं' द्रुष्यं, उदकविशेषं, 'उपसृष्टि' । भूमौ
 प्रस्तावय इत्यनेन मन्त्रेण द्रुष्यवतीमिष्टकामुपदधात् ॥

अथ ब्राह्मणमुच्यते । (१) "एतयैवेन्द्रः • अत उर्ध्वं सनिर्व-
 चनाः" (१) इति । योयं 'इन्द्रः' आरुणकेतुको वृष्टिस्वामी, 'सखा-
 वृक्या' सखः सखित्वं जलमस्य 'आवृका' दानं तद्युक्ता भूमिः
 सखावृकी एतया सखावृक्या निमित्तभूतया, 'सह', 'असुरान्'
 असवः प्राणा रमन्ते क्रोडन्ते येषु मेघेषु सत्सु ते मेघा असुराः
 तान्, 'परिवृश्चति' परितस्मिन्नन्ति, अयं देवो जलार्थी
 पृथिवीनिमित्तं मेघभेदं कृत्वा वर्षयतीत्यर्थः । पूर्वाक्तमन्त्रे येयं
 'अंशुमती', कथिता सेयं 'पृथिवी', विविचिता 'तां' पृथिवीं,
 'दिवच्च', अनुसृत्य अयं संवत्सरात्मक आरुणकेतुको देवो वज्रि-
 रूपेणादित्यरूपेण वा 'अवस्थितः', यः पुमानेव आरुणकेतुका-
 येर्महिमानं जानाति तेन 'एवंविदुषा', सह 'आचार्यान्तेवासि-
 नौ', 'अन्योन्यस्मै', द्रोहं कर्तुं शार्हतः आचार्योऽध्वर्युः यज्ञे धर्मा-

* नृम्यामिति A. C. पुस्तकद्वयसम्मतः पाठः ।

इत्यृतुमण्डलानि । सूर्यमण्डलान्याख्यायिकाः । अत
उर्ध्वः सनिर्वचनाः^(१) ॥ ३ ॥

निजानुकां भवति द्रुह्याताम्यच्च च^(१) ॥ अनु० ६ ॥

नाचरतीतिव्युत्पत्तेः यजमानोन्नेवासी तस्याध्वर्याः समीपे नि-
वासात् तावध्वर्ययजमानावभिज्ञेन सह द्रोहयोग्यौ न भवतः
स्वयं द्रोह्यावपि न भवतः द्रोग्धारावपि न भवत इति वक्तु-
मन्योन्यस्मा इत्युक्तं, तस्मै विदुषे स्वयं द्रोहमकृत्वा सोपि यथा
न द्रुहति तथा वर्त्तितव्यं, 'यः' मूढः, तस्मै विदुषे 'द्रुह-
ति', सोऽयं स्वर्गलोकाङ्गुष्ठे भवति तस्मान्न द्रोहः कर्त्तव्यः,
स्मृतिः प्रत्यक्षमित्यारभ्य पञ्चस्वनुवाकेषु प्रोक्तोर्थ उषसं द्वियते ।
'इति' एवमतीते ग्रन्थे, अतुर्धतुगानुद्यमान इत्यादिभिर्धतु-
मण्डलप्रतिपादकानि वाक्यान्युक्तानि, एतैरादित्यमण्डलमि-
त्यादिभिः सूर्यमण्डलप्रतिपादकानि वाक्यान्युक्तानि, पूर्वोक्त
एवार्थो दृढमाख्यायते । यासु अक्षु उदाहतासु ता आख्या-
यिकाः शुक्लान्ते अन्यदित्यादयः ता अण्युक्ताः, अत ऊर्ध्वमुपरि-
तनेऽनुवाकेषु 'सनिर्वचनाः' निःशेषेण वचनं निर्वचनं ब्राह्मण-
ज्ञेन सहिताः, 'आख्यायिकाः', सनिर्वचनाः पूर्वोऽनुवाकेषु म-
न्त्रप्रतिपादितेर्थे संवादार्यमृच उदाहताः, उत्तरेऽनुवाकेषु
ब्राह्मणप्रतिपादितेर्थे संवादार्यमृच उदाह्रियन्त इत्यर्थः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ • ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) आरोगोभाजः पटर्ः पतङ्गः । स्वर्णरोज्योतिषी
मान् विभासः । ते अस्मै सर्वेदिवमातपन्ति । जर्जं दु-
हाना अनपस्फुरन्तः^(१) इति । ^(२)कश्यपोष्टमः । सम-

कश्यः । आरोग इत्यष्टौ पदत्रोयन्ते त्रिष्वपि मिति चेत्या-
रोगादीनि विभासान्तानि । तत्र ब्राह्मणभाग इत्यादिपद-
प्रतिपादिकाष्टममुदाहरति । (१)“आरोगोभाजः ० अनप-
स्फुरन्तः”^(१) इति । आरोगादीनि विभासान्तानि सप्त पदानि
सप्तानां सूर्यविशेषाणां नामधेयानि ते सप्तापिसूर्याः ‘अस्मै’ श्लो-
कार्थं, ‘दिवं’ आकाशं, ‘आतपन्ति’ सर्वतः प्रकाशयन्ति । किं
कुर्वन्तः, ‘जर्जं दुहानाः’ वृष्टिदारेण क्षीरादिरसं सम्पादय-
न्तः । ‘अनपस्फुरन्तः’ प्राणिनां प्रातिकूल्येन प्रकाशनमप-
स्फुरणं तदकुर्वन्तः, अनुकूलमेव प्रकाशनं सर्वदाकुर्वन्तीत्यर्थः ।
श्रौत ‘इति’शब्द उपधानप्रदर्शनार्थः । उदाहृतायामस्याष्ट्यु-
क्तेरारोगादिनामभिः सप्तभिरिष्टका उपदध्यादित्यर्थः । आ-
रोगस्यैवा देवतर्थांगिरस्त्रुवाचोदेत्येवमुपधानमन्वा उच्येयाः ॥

अथाष्टमं नामधेयं दर्शयति । (१)“कश्यपोष्टमः ० तस्यैवा
भवति”^(१) इति । पूर्वोक्तारोगादिसप्तसूर्यापेक्षया योयं ‘अष्ट-
मः’, सूर्यः तस्य ‘कश्यपः’ इति नामधेयं । तेन नाम्नेष्टका उप-

हामेरुन्नजहाति । तस्यषा भवति^(१) । ^(१)यत्ते शिष्यं क-
श्यप रोचनावत् । इन्द्रियावत्पुष्कलच्चिचभानु । य-
स्मिन् सूर्या अर्पिताः सप्त साकं ॥ १ ॥

तस्मिन् राजानमधिविश्रयेममिति^(१) । ^(१)ते अस्मै सर्वे-

दध्यात् । 'सः' च कश्यपमेरुपर्वतः, 'ग', कदाचिदपि परित्यज-
ति मेरुस्नानमेव सर्वदा प्रकाशं करोति । 'तस्य' कश्यपस्य, प्रति-
पाङ्किका काचिदृम्विद्यते ॥

अथ तामृषं दर्शयति । ^(१)"यत्ते शिष्यं कश्यप रोचनावत् •
तस्मिन् राजानमधिविश्रयेममिति"^(१) इति । हे 'कश्यप', अष्टम-
सूर्य, 'यत्', 'ते' तव, 'शिष्यं' जगत्प्रकाशस्य चिचं कर्म, 'यस्मिन्'
स्वकीये प्रकाररूपे चिचकर्मणि, आरोगादयः 'सप्त सूर्याः',
'साकमर्पिताः' तया सह स्थापिताः, 'तस्मिन्' शिष्ये प्रकार-
स्य चिचके, 'इमं' यजमानं, 'राजानं' दीप्तियुक्तं हत्वा, 'अधि-
विश्रय' सर्वेषामुपरि विशिष्टत्वेन स्थापय । कीदृशं शिष्यं, 'रो-
चनावत्' प्रकारयुक्तं, 'इन्द्रियावत्' इन्द्रियसामर्थ्ययुक्तं, 'पुष्कलं'
सम्पूर्णं, 'चिचभानु' विविधरश्मियुक्तं, इत्येषा कश्यपप्रतिपा-
दिकाऽभिहित्वा ॥

कश्यपस्य शिष्ये सप्तसूर्याणामर्पितत्वं स्पष्टीकरोति । ^(१)"ते
अस्मै सर्वे कश्यपाव्योतिः • सूर्या इत्याचार्याः"^(१) इति । 'ते'
सर्वे सप्तापि सूर्याः, 'अस्मै' जगत्प्रकाशनार्थं, 'कश्यपात्', सकाशात्

कश्यपाज्ज्योतिर्लभन्ते । तान्तसोमः कश्यपाद्धिनिर्ध-
मति । अस्ताकर्मकृदिवैव^(७) । ^(५)प्राणो जीवानीन्द्रियजी-
वानि । सप्त शीर्षण्याः प्राणाः । सूर्या इत्याचार्याः^(५) ।

ज्योतिर्लभन्ते । यद्यपि सूर्याः पूर्वमेव ज्योतिर्भन्तः तथापि
'तान्' सूर्यान्, 'सोमः', देवः 'कश्यपात्', सकाशात् 'अधि-
निर्धमति' अधिकत्वेन निस्तमस्का यथा भवन्ति तथा शोध-
यति सोमो हि तानाह्वय कश्यपसमीपं प्रापितवान्, तस्य कश्य-
पस्यानुग्रहादेतेषां प्रकाशाधिक्यं सम्पन्नमित्यर्थः । अस्तौत्यादि-
स्य च दृष्टान्तः, रेफस्य व्यत्यये सति भस्त्राशब्दे धनसाधन-
मिवेत्याश्टे । यथा चर्ममय्या दृष्ट्या वायुमुत्पाद्य ज्वलिता-
ग्निना सुवर्णादेः किटादिकमपनीय 'भस्त्राकर्मकृत' सुवर्ण-
कारः, शोधयति एवं कश्यपसम्बन्धकारी सोमस्यान् सूर्यान्-
शोधयत् ॥

तेषां सप्तसूर्याणां स्वरूपे मतभेदं दर्शयति । "^(५)प्राणो
जीवानीन्द्रियजीवानि • सूर्या इत्याचार्याः"^(५) इति । मुख-
नासिकयोः सञ्चारी यः 'प्राणः', स एव सप्तभिः वृत्तिभेदैः
'सप्त सूर्याः', 'इति' एवं, केचित् 'आचार्याः', आहुः । 'जीवानि'
जीवननिमित्तभूतानि, महदहङ्कारपञ्चतन्मात्ररूपाणि तत्त्वा-
नि, 'सप्त सूर्याः', 'इति' एवम्, अन्ये 'आचार्याः', प्रचक्षते ।
'इन्द्रियजीवानि' चक्षुरादीनि पञ्चेन्द्रियाणि मनोबुद्धिसहितानि
जीवननिमित्तभूतानि, 'सप्त सूर्याः', 'इति' एवम्, अपरे

(१) अपश्यमहमेतान्सप्त सूर्यानि । पञ्च कर्षो वात्स्या-
यनः । सप्तसूर्याश्च आसिः ॥ २ ॥

आनुअविक एव नौ कश्यप इति । उभौ वेदयिते । न

प्रचक्षते । शिरस्यवस्थितानि यानि सप्तच्छिद्राणि तेषु सप्त-
रक्तः 'प्राणाः', 'सप्त सूर्याः', 'इति', अन्ये । एते सर्वेऽप्याचार्याः
सप्तसूर्यबुद्ध्या स्मरपाख्यानं तत्त्वान्याहुः, अतो नैते मुख्याः
सप्त सूर्याः ॥

अथ मुख्याणां सप्तसूर्याणां द्रष्टारावृषो उदाहरति ।
(१) "अपश्यमहमेतान् • महामेदं गन्तुम्" (१) इति । 'पञ्चकर्ष-
नामकः', कश्चिद्वत्सख पुत्रो महर्षिः 'एतान्' आरोगादीन्,
'सप्तसूर्यान्', प्रत्यक्षेणैव 'अहमपश्यम्', इत्युवाच । तथा 'सप्त-
कर्षनामकः', कश्चित् सुचक्षु पुत्रो महर्षिरपि 'अहमपश्यम्',
इत्युवाच । अतो मनुष्यैः सन्निहितत्वादेक एव सूर्योऽवलोक्यते,
न तु व्यवहितत्वादितरे षट् सूर्या अवलोक्यन्ते । किञ्च तै
'उभौ' अपि पञ्चकर्षसप्तकर्षाख्यौ महर्षी, 'वेदयिते' इत्थं
वेदयतः, प्राणिनः सर्वान् बोधयतः । किमिति तदुच्यते,
'कश्यपाख्यः' अष्टमः सूर्यः, 'नौ' आवयोः उभयोः, 'आनु-
अविक एव', न तु प्रत्यक्षः गुरुपदेशमनुश्रूयत इत्यनुश्रुवो
वेदः, तत्रैवानुगतः, 'आनुअविकः', यत्ते शिल्पं कश्यपेत्यादि-
मन्नादेवावमन्यत इत्यर्थः । प्रत्यक्षादर्शने हेतुमप्याहुः,

हि श्रेकुमिव महामेहङ्गन्तु^(१) । ^(०)अपश्यमहमेतत् सू-
र्यमण्डलं परिवर्त्तमानं । गार्ग्यः प्राणचातः । गच्छतं
महामेहं । एकञ्चाजहतं^(०) । ^(५)आजपटरपतङ्गा नि-
हने । तिष्ठन्नातपन्ति । तस्माद्दिह तम्रितपाः ॥ ३ ॥

‘महामेहं’ कश्चपक्षस्थानं, ‘गङ्गु’, आवां ‘नहि श्रेकुमिव’ न
ब्रह्मो भवाव एव, तस्माद्देहादेव जागोवः ॥

अथ कश्चपदार्थिगच्छविमुदाहरति । ^(०)“अपश्यमहमेतत् •
एकञ्चाजहतं”^(०) इति । गर्गस्य पुत्रः ‘प्राणचातनामकः’,
कश्चित् महर्षिः तौ पञ्चकर्षसप्तकर्षौ प्रत्येवमुवाच, महामे-
रावेव ‘परिवर्त्तमानम्’, ‘एतत्’ कश्चपाभिधं, ‘सूर्यमण्डलं’,
प्रत्येवेवैव ‘अपश्यं’, अतो हे मुनी तुवामपि ‘महामेहं’, ‘गच्छतं’
योग्येण मार्गेण गच्छतं, तत्पतस्य इहाच ‘अजहतं’ मेहं कदाचि-
द्व्यपरित्यजन्तम, ‘एकं’ कश्चपाख्यं सूर्यंश्च, गच्छतं ॥

अथ मेहनमने मार्गं दर्शयति । ^(५)“आजपटरपतङ्गा निहने
• तस्माद्दिहातप्रितपाः”^(५) इति । य एते सप्तसूर्याः तेषां
मध्ये आरोगाख्यस्य अस्माभिर्दृश्यमानस्य सूर्यस्य गतिः प्रसिद्धा,
तदनन्तरभाविनो आज्ञादपक्षयः ते ‘निहने’ मेहमार्गस्य नि-
हतप्रदेशे अधोभागे, ‘तिष्ठन्नातपन्ति’ अवस्थिताः सन्तो रश्मि-
मिरधोमुखैर्मेहमार्गादधोवर्त्तिनः प्राणिनः सर्वतः प्रकाशयन्ति,
‘तस्मात्’, एषामधोमुखा रश्मयः ‘तस्मात्’, ‘इह’ लोके, ‘तन्नि-

अमुचेतरे । तस्माद्दिहातन्नितापाः^(८) । ^(९)तेषामेषा
भवति । सप्त सूर्या दिवमनुप्रविष्टाः । तान्वेति पथि-
भिर्दक्षिणावान् । ते अस्मै सर्वे घृतमातपन्ति । ऊर्जं

तपाः' तपनशीलरश्मियुक्ताः, 'इतरे' तु भ्राजपटरपतङ्गेभ्योऽन्वे,
स्वर्णेन ज्योतिष्मदिभागश्चयः सूर्याः ते 'अमुच' मेरुमार्गादु-
परिभागे, वर्तन्ते यस्मात् तेषां रश्मयः यदूर्ध्वमुखास्तस्मात्ते
'इह' अधो लोकेषु, 'अतन्नितापाः' तपनशीलरश्मियुक्ता न
भवन्ति, भ्राजादीनामधोमुखरश्मितात् स्वर्णरादीनामूर्ध्वमुख-
रश्मिताच्च वर्गद्वयमध्ये तापाभावाच्छीतलेन मार्गेण मेहं
गन्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥

अथ सूर्याणां मध्यवर्त्तिमार्गप्रतिपादिकाष्टमवतारयति ।
(९)“तेषामेषा भवति • अनपस्फुरन्त इति”^(९) इति । आ-
रोगादयः 'सप्त सूर्याः', 'दिवम्' अन्तरिक्षं, 'अनुप्रविष्टाः'
अनुक्रमेणव्याप्ताः, 'दक्षिणावान्' शास्त्रोक्त इष्टकदक्षिणा-
युक्तोऽनुष्ठितारुणकेतुकाग्निः, प्रागुक्तान् सप्तसूर्यामनुसृत्य 'प-
थिभिः' सूर्यवर्गद्वयवर्तिभिः ब्रह्ममार्गैः, 'एति' मेहं गच्छ-
ति, 'ते' सूर्याः, 'सर्वे', 'अस्मै' यजमानाय, 'घृतमातपन्ति'
मेरुमार्गरूपमाकाशं घृतादिभोग्यवस्तुसम्पूर्णं यथा भवति तथा
प्रकाशयन्ति । किं कुर्वन्तः, 'ऊर्जं दुहानाः' भोग्यं क्षीरादिकं
सम्पादयन्तः, 'अनपस्फुरन्तः' सन्तापमकुर्वन्तः, हे यजमान

दुहाना अनपस्फरन्त इति^(९) । ^(१०)सप्तर्त्विजः सूर्या
इत्याचार्याः^(१०) । ^(११)तेषामेषा भवति^(११) । ^(१२)सप्त दि-
शो नानासूर्याः ॥ ४ ॥

सप्त होतार ऋत्विजः । देवा आदित्या ये सप्त । ते-

इहास्यतां इह भुञ्जतामित्येवं प्रियोक्तिं वदन्ति । तथा चा-
ष्वर्षिका आमनन्ति, एङ्गेहीति तमाहुतयः सुवर्षवः सूर्य-
रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति प्रियां वाचमभिवदन्त्योर्षयन्त इति ।
इत्येषा सप्त सूर्या इत्यादिकामार्गप्रतिप्रादिका तयेष्टकामुप-
दध्यात् । तथा च बौधायनः । 'सप्त सूर्याः सप्त दिशो नाना-
पन्वानश्चित्रं देवानामिति । चतस्रः शैरीः पुरस्तादिति' ॥

इदानीं सूर्यस्वरूपे पचान्तरमुपन्यस्यति । ^(१०)"सप्तर्त्विजः ०
इत्याचार्याः"^(१०) इति । य एते यज्ञे होचादयः 'सप्तर्त्विजः', त
एव सप्त 'सूर्याः', 'इति', केचित् 'आचार्याः', प्रचक्षते ॥

अस्मिन्नर्थे काञ्चिद्दृशमवतारयति । ^(११)"तेषामेषा भव-
ति"^(११) इति । 'तेषाम्' ऋत्विगूपाणां सप्तसूर्याणां, प्रतिपा-
दनार्था इत्यस्त्विति ॥

तामेतामृचं दर्शयति । ^(१२)"सप्त दिशो नानासूर्याः ० तेभिः
शोभाभीरश्च इति"^(१२) इति । अष्टसु दिक्षु मध्ये या प्राची
या सूर्यवतीति सर्वेषां प्राचीनां प्रसिद्धा । वास्वन्वा आग्नेय्याद्याः
'सप्त दिशः', ता अपि नानाविधसूर्यापेताः, ते च सप्तसु दिक्षु

भिः सोमाभीरक्ष्ण इति^(१२) । ^(१२)तदप्यान्नायः । दिग्-
भ्राज ऋतून् करोति^(१३) । ^(१३)एतयैवावृता सहस्रस्र-
र्यताया इति वैशम्पायनः^(१४) । ^(१४)तस्मैषा भवति ।

अवस्थिताः । तत्त्वामिनः सूर्या इह कर्मणि होत्रादयः 'अ-
त्विजः', भूत्वा चरन्ति । होता प्रग्राह्या ग्राह्याणाञ्चो पोता
नेष्टा अष्टावाका आग्नीध्र इत्येते 'वस्र होताः', च एतेऽत्र
होत्रादयः 'अत्विजः', देवा भूत्वा वस्रादित्या इत्युच्यन्ते, हे
सोमयागाधिपते 'तेभिः' होष्टरूपैरादित्यैः, नोस्मान् 'अभि-
रक्ष' । इत्यनघापीठकामुपदध्यात् ॥

अनु सूर्या अत्विगुपा इत्यस्मिन्नर्थे इवमृगाहता । तत्र
दिग्भो नानासूर्या इत्येतदप्रस्तुताभिधानमित्याशङ्कोत्तरमाह ।
(१२) "तदप्यान्नायः • करोति"^(१२) इति । यदुक्तं दिग्भ्राजं नाना-
सूर्योपतलं 'तदप्यान्नायः', शाखान्तरे कश्चिन् मन्त्रो ब्रूते,
अतो वेदान्तरघिञ्जुत्वादेतदपि वक्तव्यमेव । ननु प्रस्तुतं किञ्चित्
तस्मिन्नर्थे युक्तिरप्यस्ति 'दिग्भ्राजः' तां तां दिग्भ्राजं प्राप्यावस्थिताः
सूर्याः, 'ऋतून्' वसन्तादिसूचितानृतुधर्मान्, 'करोति' तस्यां
तस्यां दिशि कुर्वन्ति, न हि ऋतुनिष्पादकसूर्यव्यतिरेकेण त-
न्मृतुधर्माः सम्भवन्ति तस्मात् वन्येव दिक्षु विभिन्नाः सूर्याः ॥

अथ कैमुतिकन्यायेन दिग्भ्राजं वञ्चसूर्यलं दृढो करोति ।
(१३) "एतयैवावृताः • वैशम्पायनः"^(१३) इति । 'एतयैवावृताः'

यद्यत् इन्द्र ते शतं शतसु सूमीः । उत स्युः । न त्वा व-
ज्जिन् सहस्रं सूर्याः ॥ ५ ॥

अनु न जातमष्ट रोदसी इति^(१५) । ^(१६)नानालिङ्ग-

अनेनैव प्रकारेण चतुर्धर्मा यत्र सन्ति तत्र तन्मन्वादकः सूर्यो-
न्नीतिव्यायेन, 'सहस्रसूर्यतायाः', सहस्रसङ्ख्याकसूर्योपेतत्वपर्यन्तं
दिक्षु सूर्यभेदाः कल्पनीयाः, तत्र सप्तसूर्यमे किमासूर्यमिति
'वैजत्यायनः', आचार्यो मन्यते । आसहस्रमित्युपलक्षणं, अनन्ताः
सूर्या इत्यर्थः ॥

अनन्तसूर्यप्रतिपादिकाष्टमवतारयति । ^(१५)"तस्यैषा भ-
वति • अनुनजातमष्ट रोदसी इति"^(१५) इति । 'यत्' यदि, हे
'इन्द्र', 'ते' तव, 'शतं स्यावः स्युः' वज्जिभिः शतसङ्ख्याभिर्युक्ताः
द्युलोकाः सम्भवेयुः, 'उत' अपि च, 'शतं भूमौ स्युः' वज्जिभिः
शतसङ्ख्याभिर्युक्ता भूमयोऽपि यदि सम्भवेयुः, हे 'वज्जिन्',
तदानोमहि रोदसीजातं सावापृथिव्योर्मध्ये समुत्पन्नं त्वां 'सह-
स्रसूर्याः' सहस्रोपलक्षिता अनन्ताः सूर्याः, 'नाम्बष्ट' नाम्ब-
सुवते, त्वामनु न ध्याप्नुवन्ति, एतावत्सु द्युलोकेषु भूलोकेषु
च सत्यपि तत्र तत्र स्थितं त्वामनु सूर्याव्याप्तेरपर्याप्ता देवाः,
सूर्यस्यासन्नत्वादित्यर्थः । इत्यनव्यापीष्टका उपदध्यात् ॥

मन्मोक्तमनन्तसूर्यत्वं युक्तोपपादयति । ^(१६)"नानालिङ्ग-
त्वात् • नानासूर्यत्वं"^(१६) इति । यद्येक एव सूर्यः स्यात्

त्वाद्दूनां नानासूर्यत्वम्^(१९) । ^(१०)अष्टौ तु व्यवसिता इति^(१०) । ^(१८)सूर्यमण्डलान्यष्टात् ऊर्ध्वं । तेषामेषा भवति^(१८) । ^(१९)चित्रं देवानामुदगादनीकं । चक्षुर्मित्रस्य

तदानीं वसन्ताद्युत्तूनां नानासूर्यत्वम् न स्यात् न हि कारण-
भेदमन्तरेण कार्यभेदः सम्भवति । तस्माद्दुत्तूधर्मवैलक्षण्यसि-
द्धये बहुसूर्यत्वमभ्युच्ये ॥

कथन्तर्हि पूर्वचकश्यपोष्टम इत्येवं सूर्याणामष्टसङ्ख्या स्त्री-
कृतत्याग्रस्य तदभिप्रायं दर्शयति । ^(१०)“अष्टौ तु व्यवसिता इति”^(१०) इति । बाढं । सन्त्येव तत्तस्मिन्कस्या अनन्ताः सूर्याः किन्तु तत्रास्ति कश्चिद्विशेषः, ‘व्यवसिताः’ निश्चिताः, सूर्याः ‘अष्टौ’ इत्येवंविधः पञ्चकर्णसप्तकर्णाभ्यां सप्तानां सूर्याणां प्रत्य-
क्षेण दृष्टत्वात् प्राणचातेनाष्टमस्यापि दृष्टत्वात् ॥

अष्टसङ्ख्यां निगमयति । ^(१८)“सूर्यमण्डलान्यष्टात् • तेषा-
मेवा भवति”^(१८) इति । ‘तेषां’ अनेकसूर्यमण्डलानां, प्रतिपा-
दिकेयम्विद्यते ॥

तामेतामृचं दर्शयति । ^(१९)“चित्रं देवानामुदगादनीकं •
सूर्यं आत्माजगतस्यस्युषसेति”^(१९) इति । ‘चित्रं’ बहुमण्डल-
रूपत्वेन विशिष्टं, ‘देवानामनीकं’ अन्वकाररूपवृत्तरीरा-
त्मकस्य अत्रोर्विनाशकत्वेन देवसैन्यरूपमादित्यमण्डलमुदगात्
पूर्वस्थां दिश्युदेति तच्च मण्डलजातं मिवादीनां चक्षुस्वरूपं ।

वरुणस्याग्ने । आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम् । सूर्यं
आत्मा जगतस्तस्युषश्चेति^(१६) ॥ ६ ॥

साकं साक्षिस्तम्रितपा नानासूर्याः सूर्या नव च ॥
अनु० ॥ ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ॥

(१) क्तेदमभ्रं निविशते । कायः संवत्सरो मिथः ।
काहः केयं देव राची । क मासा ऋतवः त्रिताः^(१) ।

अन्धकार-निवारणेन चक्षुषोऽनुयाहकत्वात् तादृशं सैन्यं 'द्यावा-
पृथिवी', 'अन्तरिक्षं', च 'आप्रा' लोकत्रयं स्वकीयप्रकाशेनापूर्य
वर्तते, तथाविधमण्डलसमूहस्वामी 'सूर्यः', 'जगतः' जङ्गमस्य,
'तस्युषः' स्वावरस्य, 'च', 'आत्मा' स्वरूपं । इत्यनेनेष्टकामुपदध्यात् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

कल्पः । पुरस्तात् क्तेदमभ्रमित्येकामिति । पाठस्तु । (१) "क्ते-
दमभ्रं निविशते ० क मासा ऋतवः त्रिताः"^(१) इति । आपो
विभ्रतीति 'अभ्रं' मेघस्वरूपं, तच्चाकाशे निरास्रत्वेनास्माभिर्दृ-

(१) अर्धमासा मुहूर्त्ताः । निमेषास्तुटिभिः सह । क्वेमा
 आपो निविशन्ते । यदीतो यान्ति सम्प्रति^(१) । ^(१)काला
 अप्सु निविशन्ते । आपः सूर्ये समाहिताः ॥ १ ॥

अथ ते अतः कुचाधारे निवसतीति प्रश्नः । न ह्यालम्बनमन्तरेण
 निर्देष्टुं शक्यं, एतद्योपलक्षणं, कारणमपि किमिति प्रष्टुरभि-
 प्रायः । एवं 'संवत्सराहोरात्रमासवर्त्तवः', कस्मिन्नाश्रयेऽवस्थिताः
 किं वा तेषां कारणमिति हे 'देव' जगत्कर्त्तः, कथय । संव-
 त्सरस्य बह्वयवसमष्टित्वं द्योतयितुं 'मिथः', इत्युक्तं । बहवः
 कालावयवाः सम्भूय वसन्ति यत्र सेयं संवत्सरः ॥

कल्पः । अर्धमासा इत्युपरिष्ठादिति । ^(१)"अर्धमासा मुहूर्-
 र्त्ताः ०, यदीतो यान्ति सम्प्रति"^(१) इति । 'अर्द्धमासमुहूर्त्त-
 निमेषाः', प्रसिद्धाः । कालपरमाणुद्वयात्मकः कालज्ञानुकस्तुटिः
 तथाविधैः 'त्रुटिभिः', 'सह', अर्धमासादयः कुचाधारे स्थिताः
 कुतश्चोत्पन्नाः । भूमौ वर्त्तमाना आपो याः सन्ति ताः 'यदि',
 घर्मकाले 'इतः' भूमेः सकाशात्, 'यान्ति' । दृश्यते हि तस्मिन्
 काले सर्वत्र जलशोषः । 'सम्प्रति' तदानीम्, 'इमाः' 'आपः',
 'क निविशन्ते', च आसामाधारः कः ॥

कल्पः । काला अप्सु निविशन्त इति । तत्र प्रथमामाह ।
^(१)"काला अप्सु निविशन्ते ० विद्युत्सूर्ये समाहिता"^(१) इति ।
 पूर्वमन्त्रदयोक्तानां प्रश्नानामिदमुत्तरं, संवत्सरादयः त्रुच्यन्ता-

अभ्राण्यः प्रपद्यन्ते । विद्युत्सूर्ये समाहिता^(१) ।

इयः कालाः पृष्टाः ते सर्वे 'कालाः', 'असु निविशन्ते', । आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् । इत्यपां जगत्कारणत्वेनास्त्रात-
त्वात् । तत्रैव कालानामवस्थानमुत्पत्तिश्च । तथाहि । मनुना तावदेवं स्मर्यते । अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् । तदण्डमभवद्वैमं सूर्यकोटिसमप्रभमिति । परमेश्वरेण प्रथमं सृष्टास्यसु घनीभावसामर्थ्ये प्रक्षिप्ते सति ब्रह्माण्डं निष्पन्नं तच्च ब्रह्माण्डमभिन्नं सद्यावदवस्थितं तावतः कालस्य संवत्सर इति नाम सम्पन्नं । तथा च वाजसनेयिनो वृहदारण्यके समामन-
न्ति । तद्यद्रेत आसीत्संवत्सरो भवन्नहः पुरा ततः संवत्सर आ-
भाति । एवं ब्रह्माण्डे सहासु संवत्सरे समुत्पन्ने सति तदवयवाः कालविशेषाः सर्वेऽप्यङ्गा एवात्पन्ना अश्वेव 'निविशन्ते', तदिदं कालप्रश्नस्योत्तरं । या एता 'आपः', भूमौ शुद्ध्यन्ति ताः सर्वा रश्मिद्वारा 'सूर्ये समाहिताः', भवन्ति । घर्मकाले हि तीक्ष्णैः सूर्यरश्मिभिर्जलशोषः सर्वैः प्राणिभिर्दृश्यते । अतएव बुद्धिम-
द्भिर्हत्तं सहस्रगुणमुत्सृष्टुमादत्ते हि रसं रविरिति । इदं च क्रमात् आपो निविशन्त इत्यस्योत्तरं । तेभ्यः सूर्यरश्मिभ्यः सकाशात् 'अभ्राणि', जलं प्राप्नुवन्ति । रश्मयो हि खनिष्ठजलं धूमज्योति-
र्मरुतां मेखमेनाभ्राकारमापादयन्ति । अतोऽभ्रस्य रश्मिगता आप एवात्पत्तिकारणमाधारश्च । इदं च क्रोदमभ्रमितिप्रश्न-
स्योत्तरं । येयं 'विद्युत्', मेषु वृश्चते सेयं 'सूर्ये समाहिता' ।

(४)अनवर्णे इमे भूमौ । इयञ्चासौ च रोदसी^(४) ।

(५)किं स्वदचान्तराभूतं । येनेमे विधृते उभे । विष्णु-
ना विधृते भूमौ । इति वत्सस्य वेदना^(५) । (६)इरा-

स्यरश्मेरेव विद्युदाकारेण परिणतत्वात् । एतदुत्तरसामर्थ्यात्
कोयं विद्युन्निविशत इत्यपि प्रश्नोऽत्र द्रष्टव्यः ॥

अथ द्वितीयामाह । (४)“अनवर्णे • रोदसी”^(४) इति ।
वर्णे रूपविशेषः । तद्राहित्यमवर्णत्वं कुरूपत्वं केनापि कुरूप-
त्वेन रहितम् अनवर्णत्वं सुरूपत्वं, ‘इमे भूमौ’, उभे ‘अनवर्णे’,
सुरूपे दृश्येते । अत्र द्विवचनान्तभूमिशब्देन विवक्षितमर्थं श्रुति-
रेव ब्रूते । ‘इयं च’ भूमिरपि, ‘असौ च’ द्यौरपि, एते ‘रोदसी’
द्यावापृथिव्यौ, भूमिशब्देन विवक्षिते इत्यर्थः । द्यावापृथिव्योः
सुरूपत्वं नाम ब्रह्मविधदेवपरिपूर्णत्वं ॥

कल्पः । किंस्विदचेति पञ्च वैष्णवीति । तत्र प्रथमामाह ।
(५)“किं स्वदचान्तराभूतं • वेदना”^(५) इति । ‘येन’ वस्तुना,
‘इमे’ द्यावापृथिव्यौ, ‘उभे’, अपि ‘विधृते’ विशेषेण सर्वजग-
दाधारत्वेन धृते, ‘अचान्तरा’ अनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये ‘किं-
स्विद्भूतं’ किं नाम वस्तु तादृशं विधारकमभूत्, इति प्रश्नः ।
‘विष्णुना’ व्यापिना परमेश्वरेण, ‘भूमौ’ द्यावापृथिव्यौ, ‘विधृते’,
‘इति’ एवं, ‘वत्साख्यस्य’, महर्षेः ‘वेदना’ विज्ञानं । वत्सो हि
स्यतिकर्ता, स च विष्णुमेव द्यावापृथिव्योर्विधारकं स्मरति ।
इदञ्च किंस्विदचेति प्रश्नस्योत्तरं ॥

वती धेनुमती हि भूतं । सूर्यवसिनी मनुषे दशस्ये ॥

॥ २ ॥

व्यष्टभाद्रोदसी विष्णवेते । दाधर्थं पृथिवीमभितो
मयूसैः^(१) । ^(०)किं तद्विष्णोर्बलमाहुः* । का दीप्तिः किं
परायणं । एकौ यद्धारयद्देवः । रेजती रोदसी उभे^(०) ।

अथ द्वितीयामाह । ^(१)“इरावती • मयूसैः”^(१) इति ।
‘मनुषे’ मनुष्यार्थम्, ‘एते’ साव्यापृथिव्यौ, ‘इरावती’ अन्नवत्यौ
वङ्गयुक्ते, ‘धेनुमती’ धेनुमत्यौ, ‘सूर्यवसिनी’ शोभनैर्धवसे-
भञ्जैर्युक्ते, ‘दशस्ये’ दातुमर्हे, ‘भूतं’ अन्नादिदानशक्ते भवतः ।
‘रोदसी’ सावापृथिव्यावेतादृशौ, ‘व्यष्टभात्’ विष्णुर्विशेषेण
धृतवान् । हे ‘विष्णो’, त्वं ‘पृथिवीम्’ एतां युक्तोकसहितां,
‘अभितः’ अध उपरि च, ‘मयूसैः’ ब्रह्मस्वानीये रश्मिभिः
‘दाधर्थं’ धृतवानसि ॥

अथ तृतीयामाह । ^(०)“किं तद्विष्णोर्बलमाहुः • रोदसी
उभे”^(०) इति । ‘यद्देवः’ यो विष्णुः ‘एकः’, एव, ‘रेजती’ राज-
माने, ‘रोदसी’ सावापृथिव्यौ, ‘उभे’, ‘धारयत्’ धृतवान् । तस्य
‘विष्णोः’, ‘किं तद्वज्रं’ तादृशी शक्तिः कुत आगता, यैर्मयूसै-
र्धृतवान् सा ‘दीप्तिः’, ‘का’ कुतत्या, ‘किं’, च ‘परायणं’ तस्य
सहायभूतं वस्तु, इति प्रष्टारः ‘आहुः’ ॥

* B. is here defective.

(८) वाताद्विष्णोर्बलमाहुः । अक्षराद्दीप्तिरुच्यते । त्रिप-
दाक्षरयद्देवः । यद्विष्णोरेकमुत्तमं^(८) ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थीमाह । (८) “वाताद्विष्णोर्बलमाहुः ० यद्विष्णोरे-
कमुत्तमं”^(८) इति । विष्णुर्हि वातरूपं सूचात्मानमुत्पाद्य तेन
सूत्रेण सर्वं जगद्धारयति । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति ।
वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायञ्च लोकः
परस्य लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दधानि भवन्तीति । तस्मात्
‘विष्णोः’, ‘बलं’ धारणसामर्थ्यं, ‘वातात्’, आगतम् इत्यभिज्ञा
उत्तरं ‘आहुः’ । ‘दीप्तिः’ जगदवभासकं ज्योतिः, तच्च विष्णोः
‘अक्षरात्’ विनाञ्जरहितात् सूक्ष्मीयात् परमपदात्, भवतीत्य-
भिज्ञैः ‘उच्यते’ । ‘विष्णोर्हि’ जगत्सृष्ट्यादिनिर्वाहकमुपासकै-
रुपास्यमिदम्, अपरं, यच्च ज्ञानिभिर्वैद्यं, परमम् । अतएवा-
स्माद्यते । तद्विष्णोः परमम्यदं सदा पश्यन्ति सुरय इति । तच्च
परविद्यागम्यं स्वरूपं विनाञ्जराहित्यादक्षरम् । अतएवाथर्व-
णिका आमनन्ति । अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यत इति ।
तस्मादक्षरात् जगदवभासिका चैतन्यरूपा दीप्तिर्लभ्यते । तमेव
भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भाषा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः । इद-
ञ्च का दीप्तिरित्यस्योत्तरं । पुरुषसूक्ते । पादोऽस्य विश्वा भूतानि
त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यास्माद्यते । सर्वमप्येतच्छ्रुत् अस्य परमेश्व-
रस्य चतुर्थीशः । अवशिष्टमंशत्रयं व्यवहारातीतत्वादमृतमवि-
नश्यं । स द्योतनात्मके स्वरूपे सर्वदावतिष्ठते । तादृशात् ‘त्रि-

(९) अग्नयो वायवश्चैव । एतदस्य परायणं^(९) । ^(१०)पृ-
च्छामि त्वा परं मृत्युं । अमं मध्यमं चतुं । लोकश्च
पुण्यपापानां । एतत् पृच्छामि सम्प्रति^(१०) । ^(११)अमु-

पात्'स्वरूपाद्गणो लभ्यसामर्थ्यो 'देवः' विष्णुः, 'धारयत्', सर्वं
जगद्धारयति, 'यत्' त्रिपादस्तु, 'विष्णोरेकम्', एव 'उत्तमं',
स्वरूपं तस्मान्निपदादिति पूर्वत्रान्वयः । अथवा एतदुत्तरवशात्
पूर्वत्रैको यद्धारयदिति वाक्ये कथमेको धृतवानिति प्रश्न
उच्येयः ॥

अथ पञ्चमीमाह । (९) "अग्नयो • परायणं"^(९) इति ।
य एते 'अग्नयः' सावित्रादय आरुणकेतुकान्ताः, ये च तत्-
सखिभूता 'वायवः', 'च' काराद्येऽप्यादित्याः, 'एतत्' सर्वं देवता-
जातं, 'अस्य' विष्णोः, 'परायणं' सहकारिभूतं, इदञ्च किं
परायणमित्यस्योत्तरं ॥

कथः । पृच्छामि त्वा परं मृत्युमिति चतस्रो मृत्युमती-
रिति । तत्र प्रथमामाह । ^(१०)"पृच्छामि • सम्प्रति"^(१०) इति ।
अत्र कश्चिन्मुनिर्जिज्ञासुरभिज्ञमन्यं मुनिं पृच्छति । हे अभि-
ज्ञगुणे 'त्वां', प्रति चतुर्विधान् मृत्युन् 'पृच्छामि' । परो-
ऽवमो मध्यमश्चतुर्थश्चेत्येते मृत्यवः तेषां स्वरूपं ब्रूहि । चतुर्थं
इत्येतस्मिन्नर्थे 'चतुः' शब्दः, तथा पुण्यकृतां पापिनाञ्च 'लोकं',
ब्रूहि । एतत् सर्वमिदानीं 'पृच्छामि' ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(११)"अमुमाहुः • चन्द्रमाश्चतुदश-

माहुः परं मृत्युं । पवमानन्तु मध्यमं । अग्निरेवावमो
मृत्युः । चन्द्रमाश्चतुरुच्यते^(११) ॥ ४ ॥

(१२) अनाभोगाः परं मृत्युं । पापाः संयन्ति सर्वदा ।
आभोगास्त्वेव संयन्ति । यच्च पुण्यकृता जनाः^(१२) ।

ते^(११) इति । इदमभिज्ञस्योत्तरं । योऽसावादित्यः 'अमुं', एव
'परं मृत्युं', पूर्वं महर्षयः 'आहुः' । आदित्यस्य परित्यन्द-
वाङ्मतेनायुषः क्षये सति मृत्योरलङ्घनीयत्वात् । 'पवमानं',
वाचुं 'मध्यमं', 'मृत्युमाहुः' । प्राणवायोर्नाडीष्वन्यथासञ्चारे
सति तत्क्षेत्रेण मृत्युः प्राप्यते । स च प्राणायामकुञ्जलैर्योगि-
भिः क्षेत्रेण समाधातुं शक्यते । तस्मान्मध्यमो मृत्युः । जाठ-
राग्निर्यदा मन्दो भवति तदा व्याधिद्वारा मृत्युः प्राप्नो-
ति स च चिकित्सकैरल्पप्रयासेन समाधातुं शक्यते तस्मात्
'अग्निरेवमो मृत्युः' । 'चन्द्रमाः', आषधीनामधिपतिः, तद-
नुपहाभावे सत्यन्नाभावान्मृत्युः प्राप्नोति । तस्मादसौ चतुर्थो
मृत्युः ॥

अथ द्वितीयामाह । (१२) "अनाभोगाः परं मृत्युं । यच्च पुण्य-
कृता जनाः"^(१२) इति । 'पापाः' अतिस्वल्पज्ञानेन पापमेवाच-
रन्तः पुरुषाः, 'अनाभोगाः' सुखक्षेत्रेणापि हीनाः कृमिकीटा-
दयः सन्तः, 'सर्वदा परं मृत्युं', 'संयन्ति' कतिपयैरेवादित्यपरि-
त्यन्दैरव्यायुषः सन्तः पुनः पुनर्जायन्ते सिद्धन्ते च, सेयं सर्वदा परं

(१२) ततो मध्यममायन्ति । चतुर्भिर् च सम्प्रति^(१२) ।

(१४) पृच्छामि त्वा पापकृतः । यच्च यातयते यमः । त्व-
अस्तद्ब्रह्मन् प्रब्रूहि । यदि वेत्याऽसतो गृहान्^(१४) ॥५॥

(१५) कश्यपादुदिताः सूर्याः । पापान्निर्घ्नन्ति सर्वदा ।

मृत्युं प्राप्तिः । ये तु श्रुतिस्मृतिमार्गवर्तिनः ते सर्वेपि 'आभोगाः'
सम्पूर्णाः सर्वभोगयुक्ताः सन्तः, तादृशं स्थानं प्राप्नुवन्ति । 'यच्च'
अस्मिन् स्वर्गे, पूर्वं 'पुण्यकृतो जनाः' देवाः, वर्त्तन्ते तत्र गच्छन्ति ।
एतत्तु लोकञ्च पुण्यपापानामित्यस्योत्तरं ॥

अथ चतुर्थीमाह । (१२) "ततो • सम्प्रति"^(१२) इति । 'ततः'
पूर्वाक्तेभ्योऽत्यन्तपापकृद्भ्योऽत्यन्तपुण्यकृद्भ्यश्च, अन्ये ये पुरुषाः
मिश्राणि पुण्यपापान्याचरन्ति ते 'सम्प्रति' मनुष्यजन्मनि, मध्य-
माधमचतुर्थमृत्युञ्च तदा प्राप्य प्रतीकारैः समादधते । एतदपि
पुण्यपापलोकप्रश्नस्योत्तरं ॥

कल्पः । पृच्छामि त्वा पापकृतश्चतस्रो निरयवतीरिति ।
तच्च प्रथमामाह । (१४) "पृच्छामि • गृहान्"^(१४) इति । हे
'ब्रह्मन्', 'त्वां' इद्, 'पृच्छामि' । किं पृच्छसीति तदुच्यते ।
'पापकृतः', प्राणिनो 'यमः', 'यच्च' स्थाने, 'यातयते' क्लेशयति,
तत्र स्थानं 'जः' अस्मभ्यं, त्वं 'प्रब्रूहि' । 'यदि', 'असतः' पापिनो
जन्तोः, 'गृहान्' पातकानि, 'वेत्या', तर्हि शुश्रूषवे मच्छं ब्रूहि ॥

अथ द्वितीयामाह । (१५) "कश्यपादुदिताः • वासवैः"^(१५)

रोदस्योरन्तर्देशेषु । तत्र न्यस्यन्ते वासवैः^(१५) । ^(१६)तेऽ-
शरीराः प्रपद्यन्ते । यथाऽपुण्यस्य कर्मणः । अपाण्यपा-
दकेशसः । तत्र तेऽयोनिजा जनाः^(१७) । ^(१८)मृत्वा

इति । योयं कश्चिपाण्योद्यमः सूर्यो महामेरौ नित्यं वसति ।
तस्मादुत्पन्ना आरोगादयः सप्तसूर्याः तदीयमूर्त्तिविशेषा
अन्ये सहस्रसङ्काकाः ते सर्वेपि 'रोदस्योरन्तः' यावापृथिव्यो-
मन्धदेशेषु रौरवादिनरकप्रदेशेषु, 'पापान्' पापिनः प्राणि-
नः, 'सर्वदा', 'निर्गन्ति' निःशेषेण मारयन्ति, मारिताश्च ते
पापिनः 'वासवैः' निवासहेतुभिः सूर्यरश्मिरूपैर्देवैः, 'तत्र', 'न्य-
स्यन्ते । तेखेव नरकप्रदेशेषु पुनरपि बाधिता उत्पाद्य स्याप्यन्ते ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१९)"तेऽशरीराः ० निजा जनाः"^(२०)इति ।

'ते' पापिनः, तेषु नरकस्थानेषु 'अशरीराः' सम्पूर्णावयव-
समीचीनावयवरहिताः, 'प्रपद्यन्ते' जन्म प्राप्नुवन्ति, 'अपुण्यस्य
कर्मणो यथा', योग्यं तथा प्राप्नुवन्ति । तत्र कश्चित्पापी पाणि-
शून्यः कुषिर्भवति । अपरः पादहीनः पद्भुर्भवति । अपरः
केशहीनः खलतिर्भवति । एवम् 'अपाण्यपादकेशसः', विहृत-
शरीरा जायन्ते । किञ्च तेषु नरकस्थानेषु केचित् 'अयो-
निजाः', जन्तवो भवन्ति । तन्मध्ये केचित्स्वेदजाः क्षमिदंशा-
द्याः । अपरे उद्भिदाः तरुगुल्माद्या भवन्ति । अतएव वाज-
सनेयिनः । पञ्चाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमार्गरहितानां पा-

पुनर्मृत्युर्मापद्यन्ते । अधिमानाः स्वकर्मभिः ॥ ६ ॥

आज्ञातिकाः क्लमय इव । ततः पूयन्ते वासवैः^(१०) ।
^(१६)अपैतं मृत्युं जयति । य एवं वेद । स खल्वेवंविद्वा-

पिनामीदृशं जन्मामनन्ति । अथ य एतौ पन्थानौ न विदुः, आ-
 कीटाः पतन्ना यदिदं दन्दशूकमिति । हान्दोगासैवमामनन्ति
 तानीमानि जुद्रास्यसहदावृत्तानि भूतानि भवन्तीति ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(१०)“मृत्वा ० वासवैः”^(१०) इति । तेषु
 नरकस्थानेषूपस्थाः प्राणिनः बहव् ‘मृत्वा पुनः’, उत्पद्यन्ते
 ‘मृत्युं’, प्राप्नुवन्ति, जन्ममरणसहस्राणि प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । ते
 च ‘स्वकर्मभिः’ स्वकीयैः पापैः, ‘अधिमानाः’ भक्ष्यमाणाः,
 कर्मपरवशा इत्यर्थः । तेषामेव मध्ये अस्मत्प्रत्ययसिद्धौ दृष्टान्त
 उदाह्रियते । ‘आज्ञातिकाः’ आगत्य ज्ञात्यमानाः अस्माभिरेव
 बाध्यमानाः शिरोवस्त्रखट्वादिषु वर्तमानाः, ‘क्लमय इव’
 यूकामत्कुषादय इव, यूकादयः पापिनो यथास्माभिः प्रति-
 पद्यन्ते मार्यन्ते एवमन्येपि पापिनो देवैर्मार्यन्ते इत्यर्थः ॥

अथ ब्राह्मणं । ^(१६)“अपैतं ० सिद्धागमनः”^(१६) इति ।
 ‘यः’ पुमान्, ‘एवं’ कश्चपादुदिताः सूर्या इत्याद्युक्तप्रकारेण,
 कश्चपमहिमानं जानाति अथैव ‘एतमपमृत्युं’ क्लमिकीटोद-
 केषूक्तमपहृष्टमृत्युं, ‘जयति’ । विदुषः पापेष्वप्रवृत्तेर्युक्तो मृत्यु-
 चयः । किञ्च ‘स खलु’ ‘ब्राह्मणः’, ‘एवंवित्’ कश्चपमहिमा-

द्वाणः । दीर्घश्रुत्तमो भवति । कश्यपस्यातिथिः सिद्ध-
गमनः सिद्धागमनः^(१८) । ^(१८)तस्यैषा भवति^(१९) । ^(१०)आ
यस्मिन्त्सप्त वासवाः । रोहन्ति पूर्वा रुहः ॥ ७ ॥

ऋषिर्ह दीर्घश्रुत्तमः । इन्द्रस्य घर्मो अतिथिरि-

भिद्यः सन्, 'दीर्घश्रुत्तमो भवति' दीर्घं चिरकाशं कश्यपोप-
श्रूयते, सम्यगनुष्ठाताऽयमिति ततोऽप्यतिथयो बहूनां देवानां
मुखाच्छ्रवणं बहवोपि देवाः कश्यपसमीपं गत्वा ब्राह्मणोऽय-
मारण्यकेतुकं सम्यगनुतिष्ठति इति पुनः पुनः कथयन्ति अतोऽयं
दीर्घश्रुत्तमः । परलोके 'कश्यपस्यातिथिः', इव पूर्वो भवति ।
किञ्च स ब्राह्मणः स्वेच्छया कश्यपसमीपगमनागमनयोः समर्थो
भवति ॥

अथ ब्राह्मणोक्तार्थस्य प्रतिपादिकामृचमवतारयति ।

^(१९)"तस्यैषा भवति"^(१९) इति ॥

तामेतामृचं दर्शयति । ^(१०)"आ यस्मिन्त्सप्त ० अतिथि-
रिति"^(१०) इति । 'यस्मिन्' कश्यपे, सप्तसङ्ख्याका आरोगादयः
सूर्याः 'आरोहन्ति', कश्यपादेवोत्पद्य स्थितिं लभन्त इत्यर्थः ।
कीदृशाः सप्त सूर्याः, 'वासवाः' जगन्निवासहेतवः, 'पूर्वासः'
सृष्ट्यादावुत्पन्नत्वेन प्रथमाङ्कुरभूताः, तस्य 'इन्द्रस्य' परमैश्वर्य-
युक्तस्य कश्यपस्य, 'दीर्घश्रुत्तमनामकः', कस्यत् 'ऋषिः', 'घर्मः'
दीप्यमानः सन्, 'अतिथिः', सम्यक् । इत्यनयेष्टकामुपदध्यात् ।
अतएव बोधाद्यनः । मा यस्मिन्त्सप्ते नयेति हे इति ॥

ति^(१०) । ^(११)कश्यपः पश्यको भवति । यत्सर्वं परिप-
श्यतीति सौहृम्यात्^(११) । ^(१२)अथाग्नेरष्टपुरुषस्य । तस्यै-
षा भवति^(१२) । ^(१३)अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् ।
विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराण-
मेनः । भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेमेति^(१३) ॥ ८ ॥

अथ ब्राह्मणमुच्यते । ^(११)“कश्यपः • सौहृम्यात्”^(११)
इति । योचमष्टमः सूर्यः क्वथा ‘कश्यपः’, इति नाम्नाभिधी-
यते च एवावयवार्थपर्यालोचनायामाद्यन्तयोरक्षरयोर्व्यत्यासेन
‘पश्यकः’, भवति । ‘यत्’ यस्मात् कारणात्, अत्यन्तसूक्ष्मत्वेन
दिव्यदृष्ट्या ‘सर्वं’ अतीतानागतादिकं, परितः ‘पश्यति’ ॥

तदेवं कश्यपप्रकरणं समाप्त्याग्निप्रकरणमारभते । ^(१२)“अ-
थाग्नेरष्टपुरुषस्य • भवति”^(१२) इति । ‘अथ’ कश्यपमहिमा-
कथनानन्तरं, ‘अष्टपुरुषस्य’, अष्टसङ्ख्याकमूर्त्तियुक्तस्य, ‘अग्नेः’,
महिमा कथ्यत इति शेषः । ‘तस्य’ अग्नेः, महिमप्रतिपादिके-
षमृत्त्विद्यते ॥

तामेतामृचं दर्शयति । ^(१३)“अग्ने नय • विधेमेति”^(१३)
इति । हे ‘अग्ने’, ‘राये’ धनप्राप्त्यर्थम्, ‘अस्मान्’, ‘सुपथा नय’
श्रोत्रभनेन मार्गेषु प्रापय । हे ‘देव’, त्वं ‘विश्वानि वयुनानि’
सर्वान् मार्गान्, जानन् सन् वर्त्तसे । ‘जुहुराणं’ कुटिलम्, ‘एनः’
पापम्, ‘अस्मात् युयोधि’ अस्मात्सकात्रादियोजय, ‘ते’ तुभ्यं, ‘भू-

सभाहिता, दशस्ये, उत्तमम्, उच्यते, यद्दाम्,
स्वकर्मभिः, पूथी, रुह, इति* ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

(१) अग्निश्च जातवेदाश्च । सहोजा अजिरा प्रभुः ।
वैश्वानरो नर्यापाश्च । पङ्क्तिराधाश्च सप्तमः । विसर्पे-

धिष्ठाम् अत्यधिकां, 'नमसक्तिं' नमस्कारप्रतिपादकं वाक्यं,
'विधेम' कुर्यात् । इत्यनयेष्टकामपदध्यात् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

कल्पः । अग्निश्च जातवेदाश्चेत्यष्टाविति । षाठस्तु । (१) "अ-
ग्निश्च ० चिता इति" (१) इति । अग्न्यादयः शब्दा मूर्त्तिवि-
शेषाणां नामधेयानि । तत्र, 'पङ्क्तिराधाः', घोम्नीनां मूर्त्ति-
विशेषाणां मध्ये 'सप्तमः', श्लेषः विसर्पशब्देन विसर्पोति नाम
विवक्ष्यते । सोऽयम् 'अग्नीनां', मध्ये 'अष्टमः', 'इते' अग्न्या-
दयः, 'अष्टौ', मूर्त्तिविशेषाः 'वसवः' सर्वेषां प्राणिनां निवास-
श्चेतवः, स्यञ्च 'चिताः' सुखेन निवासं प्राप्ताः । 'इति' शब्द

* अत्र प्रतीकसङ्ग्रेहे अष्टमकण्डिकायाः विधेमेतीति प्रतीकं नास्ति ।

वाष्ट्रमोऽग्नीनां । एतेऽष्टौ वसवः क्षिता इति^(१) । ^(२)यथ-
 त्वेवाग्नेरर्षिर्वर्णविशेषाः । नीलार्षिश्च पीतकार्षिश्चे-
 ति^(३) । ^(४)अथ वायोरेकादशपुरुषस्यैकादशस्त्रीकस्य^(५) ।

^(६)प्रभ्राजमाना व्यवदाताः ॥ १ ॥

याश्च वासुकि वैद्युताः । रजताः परुषा श्यामाः ।

उपधानप्रदर्शनार्थः । अस्यामृष्यभिहितानि नामाम्येवोपधान-
 मन्त्राः । अग्निस्तथा देवतयाङ्गिरस्त्रहुवासीदेत्येवं सर्वत्रोपधानं ॥

अथ ब्राह्मणमुच्यते । ^(१)“यथर्त्वेवाग्ने • पीतकार्षिश्चेति”^(२)

इति । अतूननतिक्रम्य ‘यथर्त्तु’, यस्य र्त्तौर्थाद्गो वर्णविशेषः ।
 तस्मिन् अतौ ‘अग्नेः’, अपि ‘वर्णविशेषः’, तादृगेव भवति ।
 एवं सति कश्चिद्दृते ‘नीलार्षिः’, कश्चिच्च ‘पीतार्षिः’, इत्या-
 दिकं द्रष्टव्यं ॥

कस्यः । प्रभ्राजमाना इत्येकादश इद्राः प्रभ्राजमान्य इत्ये-
 कादशइद्राण्य इति । तदेतदुभयविधं विधत्ते । ^(३)“अथ •
 स्त्रीकस्य”^(४) इति । ‘अथ’ अग्नेरष्टविधस्य मन्त्रस्य कथनादन-
 न्तरम्, एकादशभिः पुरुषमूर्त्तिभिरेकादशभिः स्त्रीमूर्त्तिभिश्च
 युक्तस्य वायोरिष्टका उपधेयाः ॥

तच्च पूर्ववन्नामधेयरूपान् मन्त्रान् दर्शयति । ^(५)प्रभ्राज-
 मानाः • इत्येकादश”^(६) इति । अत्रापि प्रभ्राजमानास्तथा
 देवतयाङ्गिरस्त्रहुवासीदेत्यादिकं द्रष्टव्यं । ‘याश्च’, इत्युपन्यासा-
 र्थमुच्यते । नतु नामान्तःपाती वैद्युतपर्यन्ता ये उक्तास्ताः ‘इति’,

कपिला अतिलोहिताः । ऊर्ध्वा अवपतंत ताश्च । वैद्युत
इत्येकादश^(४) । ^(५)नैनं वैद्युतो हिनस्ति । य एवं
वेद^(५) । ^(६)सहोवाच व्यासः पाराशर्यः । विद्युद्बधमे-
वाहं मृत्युमैच्छमिति^(६)* ॥ २ ॥

शब्देन परामृश्यन्ते । इत्येकादशवायुसम्बन्धिपुरुषगणः । एकै-
कस्मिन् गणे पुरुषवाङ्मत्यात् 'प्रभाजमानाः', इत्यादिबहुव-
चननिर्देशः । एकादशस्त्रोगणकस्येति विहितत्वादात्ता अपि
स्त्रीनाममन्त्रा अज्ञेयान्तेः । तथा च प्रभाजमान्यस्तथा
देवतयाङ्गिरस्त्रुवासीदेति मन्त्रपाठः सम्पद्यते ॥

उक्तवायुगणवेदनं प्रशंसति । ^(५)"नैनं • एवं वेद"^(५)
इति । 'यः' पुमान्, वायुगणमाहात्म्यं 'वेद', 'एनं', 'वैद्युतः',
अग्निरग्निरूपः 'न हिनस्ति' ॥

एतस्मिन्मन्त्रस्य लक्ष्यं स्यात्तद्युतं वैद्युतबधस्य कष्टतां दर्शय-
ति । ^(६)"सहोवाच • मृत्युमैच्छमिति"^(६) इति । पराशरस्य
पुत्रो 'व्यासाख्यः', महर्षिः योस्ति 'सः', खल्वेवम् 'उवाच', विद्यु-
ताग्निना क्रियमाणो यो बधः तमेव 'अहं', 'मृत्युमैच्छं'
तस्य मरणस्यातिकष्टत्वात् स एव बध एको मृत्युशब्दस्य मु-
ख्यार्थः । तदपेक्षयान्येषां पापिष्ठलाभावादितरे बधा मृत्यव
एव न भवन्तीत्यहं मन्ये ॥

* अथ रेखापातक्रमेण नवपादाः सन्ति, अपरोक्षतास्तु दश ।

† D पुस्तके "अथ" शब्दो नास्ति ।

(७)न त्वकामः हन्ति । य एवं वेद^(७) । (८)अथ गन्धर्वगणाः^(८) । (९)स्नानभाट् । अङ्गारिर्वभारिः । हस्तः सुहस्तः । अशानुर्विश्वायसुः । मूर्धन्वात्पूर्ववर्षाः । इतिरित्वेकादश गन्धर्वगणाः^(९) । (१०)देवाश्च महादेवाः । रश्मयश्च देवा गरगिरः^(१०) ॥ ३ ॥*

विद्युदधस्तातिकष्टं प्रदर्शं वेदितुस्तदभराहित्यस्यचं फलं पूर्वोक्तमुपसंहरति । (७)“न त्वकामः • एवं वेद”^(७) इति । एवं वेदितुर्विद्युदधपरिहारार्थिनाद्विद्युदधे कामरहितं वेदितारं स वैद्युतोऽन्ननिर्गैव ‘हन्ति’ ॥

शब्दः । स्नानभाडित्येकादश गन्धर्वाः पदत्रयः पद्यादिति । तदेतद्विधत्ते । (८)“अथ गन्धर्वगणाः”^(८) इति । वाद्यगणानकरं ‘गन्धर्वगणाः’, उपधेयाः ॥

गन्धर्वगणां नाममन्त्रान् दर्शयति । (९)“स्नानभाट् • गन्धर्वगणाः”^(९) इति । स्नानादीनि गणनामधेयानि स्नानतया देवतयाङ्गिरस्यदुवासीदेत्येवमुपधानं कर्त्तव्यम् ॥

एकादशसङ्ख्याका य एते गन्धर्वगणास्नान् प्रशंसति । (१०)“देवाश्च • देवा गरगिरः”^(१०) इति । ‘देवाः’ स्वयं श्रोतमानाः । ‘महादेवाः’ इतरेषु देवेषु मध्ये गुणैर्महान्तः, ‘रश्मयः’ दीप्तिमन्तः, ‘देवाः’ इतरेषामपि श्रोतयितारः । ‘गरगिरः’ विषमपि निगोर्षं अरयन्ति ॥

* अत्रैकादशपादाः सन्ति । नियमस्तु सर्वत्र दशपादानां । देखापातभनेयानिद्विहृपादोऽत्र जातः स्यादित्यनुमीयते ।

(११) नैनं गरो हिनस्ति । य एवं वेद^(११) । (१२) गौरी
मिमाथ सखिलानि तक्षती । एवं पदी द्विपदी सा
चतुष्पदी । अष्टापदी नवपदी बभूवुषी । सहस्राक्षरा
परमे व्योमन्निति^(१२) । (१३) वाचो विशेषणं^(१३) । (१४) अथ

एतदेदं प्रशंसति । (११)“नैनं गरो • एवं वेद”^(११)
इति । वेदितुर्विषयाधा नास्ति ॥

कथ्यः । गौरी मिमाथेत्येकेति । (१२)“गौरी मिमाथ • व्यो-
मन्निति”^(१२) इति । ‘गौरी’ शुक्लवर्णा सरस्वती या ब्रह्मब्रह्मा-
त्मिका, सा ‘मिमाथ’ मिमीते, सकोथैः ब्रह्मैरनिधेयं सर्वं जगत्
परिच्छिनत्ति । किं कुर्वती, ‘सखिलानि’ उदकजन्यानि सर्वाणि
भूतजातानि, ‘तक्षती’ खल्व्याप्या नामाकुर्वती । एकैकस्य हि
पदार्थस्य बहूनि नामधेयानि, तेषां महीदृशः प्राचीत्येवं प-
र्यायबहुत्वदर्शनात् । यद्यप्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तभूता अवयवार्था
भिद्यन्ते तथापि देवभेदेन भिन्नभाषासु नास्ति प्रवृत्तिनि-
मित्तभेदः । अतः ब्रह्मप्रपञ्चस्य बाहुल्यादर्थप्रपञ्चोऽपि स्वल्पो
भवति, सा च सरस्वती ह्यन्दीभेदादेकपद्यादिरूपेण वर्द्धमाना
‘सहस्राक्षरा’ सहस्रशब्दस्थानन्तपर्यायत्वादनन्ताक्षरा, अत्र ‘ब-
भूवुषी’ भवितुमिच्छां कृतवती, ‘परमे व्योमन्’ विविधरचके
परमे जगत्कारणे ब्रह्मणि स्थिता, इत्यनयेष्टकामुपदध्यात् ॥

अथा अथस्तात्पर्यं दर्शयति । (१३)“वाचो विशेषणं”^(१३)
इति । वाग्देवतावास्तुतिरस्यामृचि क्रियत इत्यर्थः ॥

निगद्व्याख्याताः । ताननुक्रमिष्यामः^(१४) । ^(१५)वराहवः
स्वतपसः ॥ ४ ॥

विद्युन्महसो धूपयः । आपयो मृहमेधाश्चेतीति ।

कल्पः । वराहव इति सप्तवाताः पदत्र इति । तदेतद्वि-
धत्ते । ^(१४)“अथ निगद्व्याख्याताः ताननुक्रमिष्यामः”^(१५)
इति । ‘अथ’ सारस्वतेष्टकोपदधानान्तरं, ‘निगद्व्याख्याताः’
उपाधेयाः । निगद्यमानेनैव मन्त्रपाठेनैव तेषां वायुर्ना महि-
मा विस्पष्टमाख्यातो भवति, ‘तान्’ एतान् मन्त्रान्, ‘अनु-
क्रमेण, कथयिष्यामः ॥

प्रतिष्ठातामन्त्रान् दर्शयति । ^(१५)“वराहव स्वतपसः •
त्रिमिविद्विषः”^(१५) इति । अथ वराहव इत्यारभ्य मृहमे-
धा इत्यन्तेः षड्विः पदैः पर्जन्यप्रवर्त्तका वायुविशेषा उच्यन्ते ।
तेषां गणरूपत्वादेकैकगणस्थान् बहून् विवक्षित्वा वराहव
इत्यादि बहुवचननिर्देशः । वरं श्रेष्ठं वर्षमाह्वयतीति वराहः,
ते च बहवः ‘वराहवः’ । ये वायवः ‘स्वतपसः’ स्वयमेव तपन्ति
न तु तापार्थमग्निमादित्यं वा अपेक्षन्ते ‘स्वतपसः’ । विद्युत्समानं
महसोतो येषान्ते ‘विद्युन्महसः’ । ‘धूपयः’ गुग्गुलुद्वारादिद्र-
व्यान्तरैरनपेक्षेण स्वशरीरगतसुगन्धेनैव सर्वान् पदार्थान् धूप-
यन्तो वासितान् कुर्वन्तो वर्त्तन्ते । ‘आपयः’, ‘शु’शब्द आशु-
शब्दपर्यायः ततः शीघ्रव्यापिन् इत्युक्तं भवति । मृहेषु बधाईः

ये चेमेऽग्निमिद्विद्विषः^(१५) । ^(१६)पर्जन्याः सप्त पृथिवीम्
भिवर्षन्ति । वृष्टिभिरिति । एतयैव विभक्तिविपरी-

‘मृहमेधाः’, ‘च’कारः षष्ठां समुच्चयार्थः । ‘इतीति’ इतिब्रह्म-
द्वयेन अथोक्तमिर्वचनप्रख्यातमहिमत्वं प्रदर्शयते । एवं षड्विधा
वायुगणा एकदेशवर्तिनो निर्दिष्टाः । गणान्तरं तु देशान्तरव-
र्तितात् पृथक् निर्दिश्यते । अग्निः कर्म कृत्वादिक्तं तस्य वि-
घातकाः अग्निमिद्विद्विषः तद्विपरीताः ‘अग्निमिद्विद्विषः’ कृत्वा-
द्यनुकूलप्रवृत्तयो वाच्य इत्यर्थः । तादृशा ‘चे च’, सन्ति तेऽपि
पूर्वोक्तषड्गणवस्त्रिगदेनैव व्याख्यातमहिमान इत्यभिप्रायः । अच-
नामाग्रेव मन्त्राः । तथा सति वराहवस्तुवा देवतवाङ्मिरसद्गु-
वासीदेत्येवमुपधानं सम्पद्यते ॥

तच्छब्देरेव व्याख्यापितो यो महिमा तं महिमानं बभूव
पुनः प्रकटयति । ^(१६)“पर्जन्याः ० तेषामेषा भवति”^(१७) इति ।
पूर्वोक्तैः सप्तभिर्वायुगणैः प्रवर्तिताः सप्तविधा मेधाः ‘वृष्टिभिः’,
अस्माभिर्दृश्यमानाभिः ‘पृथिवी’, ‘अग्नि’लक्ष्य ‘वर्षन्ति’, इत्ये-
षां वायुना महिमा । निराधारेऽन्तरिक्षे मेघान् बभूव बह-
विधजलसङ्ग्रहो योऽस्ति अस्मिन् देशविशेषस्य यावदपेक्षितं तत्र
तावदेव वर्षणं यथास्ति ‘सः’ सर्वोऽपि, अस्मिन्वतस्महिमेनि
दर्शयितुम् ‘इति’ब्रह्मप्रयोगः, यथा रीत्या भूमावभिवर्षणं
‘एतयैव’, रीत्या ‘अमून्’ सर्वान्, ‘सोकान्’, ‘पर्जन्याः’, ‘अग्नि-

ताः । सप्तभिर्वातैरुदीरिताः । अमूर्ध्नोऽक्षानभिवर्षन्ति ।
तेषामेषा भवन्ति^(१९) । ^(१९)समानमेतदुदकं ॥ ५ ॥

उदेत्येव चाहभिः । भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति । दिवं

वर्षन्ति' । इत्यास्तु विशेषः । यदिभक्तिवैपरीत्यविग्रिष्टं भजनं,
भूमिं प्रतिपर्जन्यानामधोमुखलम्, उपरितनांशोऽक्षान् प्रत्यभि-
वर्षणार्थमूर्ध्वमुखलमिति । वैपरीत्यञ्च गोर्ध्वाभिवर्षणमयुक्त-
मिति ब्रह्मगीषम् । यस्मादेते पर्जन्याः पूर्वोक्ताः 'सप्तभिः'
वायुण्यैः, 'उदीरिताः' ऊर्ध्वं प्रेरिताः । इत्यनेन हि वायुनां
वर्षणः प्रेरणवामर्षः । तस्माद्दधोवर्षणवहायुवशादूर्ध्वं वर्षणमपि
सम्भवत्येव । 'तेषां' पूर्वोक्तवायुनाम्, ऊर्ध्वाधोवर्षणवामर्षप्रति-
पादकेष्वपि ज्ञेयते ॥

तामेतामृषं दर्शयति । ^(१९)"समानमेतदुदकं • दिवं
जिन्वन्त्यस्य इति"^(१९) इति । यत् 'उदकं', भूमौ सृष्टं ऋषोर्ध्व-
लोकेषु तत् सर्वं 'समानं' द्रवस्वभावतामेव, तथापि 'अहभिः'
कैश्चिदहोभिर्दिनैः, 'उदेति च' ऊर्ध्वमपि गच्छति च, पुनरपि
कैश्चिद्दिनैः 'अवेति च' अधोऽपि गच्छति । तत्रागतेनोदकेन
'पर्जन्या भूमिं', 'जिन्वन्ति' प्रीणयन्ति । यथा 'अग्रयः' ऊ-
र्ध्वजाः । एवमूर्ध्वाभिमुखाः पर्जन्याः, ऊर्ध्वगतिषामान्या-
दग्रय इत्युच्यन्ते । ते चोर्ध्वाभिवर्षणेन 'दिवं', प्रीणयन्ति ।
इत्यनयेषुकामुपदध्यात् ॥

जिम्बन्धग्रय इति^(१०) । ^(१८)यदक्षरं भूतकृतं । विश्वे देवा
 उपासते । महर्षिमस्य गोप्तारं । जमदग्निमकुर्वते^(१८) ।
^(१९)जमदग्निराष्यायते । छन्दोभिश्चतुदत्तैः । राश्रः
 सोमस्य तृप्तासः ॥ ६ ॥

तथा च बोधायन आह । समानमेतदिति वृष्टिमतीति
 इष्टकाविशेषस्य वृष्टिमतीति नामधेयम् । एवमुत्तरैस्त्रिभि-
 र्मन्त्रैर्लौकाप्यायितग्रंथुनामकानामिष्टकाविशेषस्यमुपधानं । स
 एवाह । यदक्षरमिति लोको जमदग्निरित्याप्यायितस्य-
 च्छयोरिति ग्रंथुरिति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । ^(१८)“यद-
 क्षरं • जमदग्निमकुर्वते”^(१८) इति । न चरति न विनश्यति
 कदाचिदपीति ‘अक्षरं’ यत्परं ब्रह्म वस्तु, ‘भूतकृतं’ आकाशा-
 दिभूतरूपेण जिष्यक्षं । अत एवोपनिषदाप्यायते । तदात्मानं
 स्वयमकुर्वतेति । तादृशं ‘विश्वे’ सर्वेषु, ‘देवाः’, ‘उपासते’ ।
 ‘अस्य’ अक्षरस्य, ‘गोप्तारं’ रक्षितारं, ‘जमदग्न्याख्यं’, ‘महर्षिम’,
 ‘अकुर्वते’ देवा इन्द्रादयः स्वपुत्रवार्थसिद्ध्यर्थं स्वयमुपासते,
 मनुष्याणामनुग्रहार्थं जमदग्निप्रकृतिकमहर्षिसङ्गमस्याक्षरस्योप-
 देष्टारमकुर्वते । अथयो हि तत्तद्देहप्रवर्तनेन मनुष्येभ्योक्षरमु-
 पदिश्व तत्सम्प्रदायं परिपाद्यन्ति ॥

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह । ^(१९)“जमदग्निराष्यायते • प्र-
 दिग्गो दिग्गः”^(१९) इति । स च ‘जमदग्निः’, ‘चतुदत्तैः’ अक्षर-

ब्रह्मणा वीर्यावता । शिवा नः प्रदिशो दिशः^(१८) ।
 (१०) तच्छं चोराट्टणीमहे । गातु यज्ञाय । गातु यज्ञ-
 पतये । देवीं स्वस्तिरस्तु नः । स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ।
 ऊर्ध्वं जिगातु भेषजं । शन्नो अस्तु द्विपदे । शं चतु-

चतुष्टयादुत्तरभाविभिर्गीवञ्चादिभिश्चन्द्रोभिः, सेनोपदिष्टै-
 मन्त्रैर्वा, 'आप्यायते' प्राणिभोभिवर्द्धयति, ते च प्राणिनः
 'वीर्यावता' शक्तिमता, 'ब्रह्मणा' मन्त्रेण, 'राज्ञः' राजमान्यस्य
 'धोमस्य' अतात्मकस्य, पातारो भूत्वा 'दृप्तासः' हतकृत्यत्व-
 बुद्ध्या दृप्ता भवन्ति । सेव दृप्तिः सृष्टीक्रियते । 'नः' अस्माकं,
 'प्रदिशः' प्राच्याद्या मुखदिशः, आग्नेय्याद्या अवान्तरदिशः,
 च 'शिवाः' ब्रान्ताः सम्यक्ताः, सर्वदिग्भर्तिप्रजासुखहेतवः सम्य-
 क्ता इत्यर्थः ॥

अथ दृतीयं मन्त्रमाह । (१०) "तच्छं चोराट्टणीमहे • शं
 चतुष्टये" (१०) इति । 'शं' प्राप्तार्ता रोगादीनामुपशमनकारणं,
 'योः' आगामिर्ता रोगादीनां विद्योगकारणं । 'तत्' कर्म,
 अदृष्टकेतुकाख्यम्, 'आट्टणीमहे' अभिमुख्येन प्रार्थयामहे ।
 'यज्ञाय' तस्मिन्नादृष्टकेतुकेऽनुष्ठीयमानस्योत्तरकृतोः 'गातु'
 गतिं, 'आट्टणीमहे' प्रार्थयामहे । 'यज्ञपतये' यजमानस्य, च
 'गातु' गतिं फलप्राप्तिम्, 'आट्टणीमहे' । 'नः' अस्माकं,
 'देवीः स्रष्टि' देवैः सम्यग्दितः सेनोस्तु, 'मानुषेभ्यः' पुत्रा-

ष्यदे^(१०) । ^(११)सोमपाश् अतोमपाश् इति निगदव्या-
ख्याताः^(११) ॥ ७ ॥

व्यवदाताहति गरगिरस्तपस उदकं तृप्तासश्चतुष्यद्
एकञ्च ॥ अनु० ६ ॥

दिभ्यश्च, 'खश्चि' खेजोश्च, इतः 'ऊर्ध्वे', सर्वदा 'भेषजं'
सर्वानिष्टनिवारणं, 'जिमातु' प्राप्नोतु, च 'वः' अस्मदीयाश्च,
'द्विपदे' मनुष्याश्च, च 'त्रं' सुखमस्तु, 'चतुष्यदे' पञ्चवेऽपि,
'त्रं' सुखमस्तु ॥

अथ ब्राह्मणवाक्यमुच्यते । ^(११)“सोमपाश् ० व्याख्याताः”
^(११)इति । अथ निगदव्याख्याता इति चतुष्कानां तदुपोप-
संघ्रियते । वराहव इत्यादिषु त्रं चतुष्यद् इत्यन्तेषु मन्त्रेषु च
'सोमपाः', देवाः ये च 'असोमपाः', ते सर्वेष्यभिहितः, सुति-
हयनाख्यात्वार्यम् । प्रज्ञाख्यायोरिति सूत्रेण प्रज्ञवक्षिषि-
ताख्यानेपि सुतश्च विहितत्वात् । त एते सर्वदेवाः 'निगद-
व्याख्याताः' । मन्त्रपाठेनैव तदर्घपर्यासोऽववाच्यमानत्वाद्भिः
प्रतीक्ष्यमानत्वात् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१)सहस्रवृदियं भूमिः । परं व्योम सहस्रवृत् । अश्विना भुज्यू नासत्या । विश्वस्य जगतस्पती^(१) । ^(२)जाया भूमिः पतिव्योम । मिथुनं ता अतुर्यथाः । पुनो वृहस्प-

कल्पः । इति सहस्रवृदियमित्यष्टौ संयानीरिति । तत्र प्रथमामाह^(१)“सहस्रवृदियं भूमिः ० जगतस्पती”^(१) इति । ‘इयं’ दृश्यमाना, ‘भूमिः’, ‘सहस्रवृत्’ उपकारकतया सहस्रसङ्ख्याकैः पुरुषैर्ब्रियमाणा प्रार्थ्यमाना भवति, तथा ‘परं व्योम’ उत्कृष्टं स्वर्गस्थानमपि, ‘सहस्रवृत्’ सहस्रसङ्ख्याकैर्देवैः प्रार्थ्यमानं भवति । ते एते द्यावापृथिव्यौ ‘अश्विनौ’ अश्विसदृशौ, यथाऽश्विनौ सर्वेषामुपकुहतः, एवमेते द्यावापृथिव्यावपोत्पत्थः । कीदृग्नावश्विनौ, प्राणिनां रोगनिवर्त्तनेन ‘भुज्यू’ भोगहेतु, ‘नासत्यौ’ कदाचिदप्यसत्यरहितौ, अत एव ‘विश्वस्य जगतः’, ‘पती’ पाञ्चयितारौ ॥

अथ द्वितीयामाह^(२)“जाया भूमिः ० स्त्रीपुमम्”^(२) इति । पूर्वमग्रे द्यावापृथिव्यावश्विरूपेण स्तुते इह तु मिथुनरूपेण स्तुयेते । येयं ‘भूमिः’, सा ‘जाया’, जायतेऽस्त्रां प्राणिजातमिति व्युत्पत्तेः । यस्तु ‘व्योम’, तत् ‘पतिः’, देवानां विविधरचकलेन, पाञ्चयतीति पतिः इति व्युत्पत्तिसम्भवात् । द्यावापृथिव्यौ ‘ते’

ती रुद्रः । संरमा इति स्त्रीपुमं^(१) । ^(२)शुक्रं वामन्यद्र-
जतं वामन्यत् । विषुरूपे अहनी द्यौरिव स्थः ॥ १ ॥
विश्वा हि माया अवयः स्वधावन्तौ । भद्रा वां पूष-

उभे 'मिथुनं', यथा भवति तथा 'अतुर्यथाः' परस्परं गच्छथः ।
तुरीगतावितिधातुः । तथासङ्गतयोर्द्यावापृथिव्योरुत्सङ्गवर्त्ती
'दृहस्यतिः', एकः 'पुत्रः', 'रुद्रः' अग्निः । रुद्रो वा एष चद-
ग्निरिति श्रुतेः । सोयमपरः पुत्रः, 'सरमा' वेदिः, सरः सरण-
मनुष्ठानप्रवृत्तिः सा च मीयते परिष्कियते अचेति 'सरमा',
सा च तयोर्दुहिता । 'इति' एवं, 'स्त्रीपुमं' एका स्त्री द्वौ पुमां-
साविति अपत्यत्रयं सम्पन्नं ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१)"शुक्रं वा ० रातिरस्तु"^(२) इति ।
पूर्वच द्यावापृथिव्यौ दम्पतिरूपेण स्तुते । इह त्वहोराच-
रूपेण स्तुयेते । हे द्यावापृथिव्यौ 'वां' युवयोर्मध्ये, 'अन्यत्'
परं स्वरूपं, 'शुक्रं' शुक्रवर्णं भास्वरमहः । 'अन्यत्' इतरत्
स्वरूपं, 'रजतं' निम्ननुष्ठितयागोपलक्षितहृष्णवर्णोपेता राचिः,
इत्येवं युवां 'विषुरूपे' विलक्षणरूपयुक्ते, 'अहनी' अहोरात्रे,
'स्थः', ते युवां 'द्यौरिव' दुलोकस्थ आदित्य इव, सर्वस्योप-
कुरुत इति शेषः । हे 'स्वधावन्तौ' अस्रवन्तौ, युवां देवौ 'हि'
यस्मात्, 'विश्वा माया' सर्वा अपि मतीः, 'अवयः' रक्षयः ।
यति ज्ञाने सर्वेषां बुद्धिः प्रसीदति तस्माद् हे 'पूषणौ' पोषकौ

साविह रातिरस्तु^(१) । ^(२)वासात्तौ चिचौ जगतो नि-
धानौ । द्यावाभूमी चरथस्तः सखायौ । तावश्चि-
ना रासभाश्चा हवं मे । शुभस्पती आगतः सूर्यया
सह^(३) । ^(४)त्युग्रोह मुज्युमश्चिनोदमेघे । रयिन्न कश्चिन्म-

देवौ, 'वां' युवयोः, 'इह' कर्मणि, 'रातिर्भद्राऽस्तु' अन्नादि-
दानं कल्याणं भवतु ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(१)"वासात्तौ • सूर्यया सह"^(२) इति ।
अक्षोराचरूपेण स्तुतयोः पुनः सखिद्वयरूपेण स्तुतिः क्रियते ।
हे द्यावापृथिवी 'द्यावाभूमी', युवां 'सखायौ' सखिद्वयमिव,
'चरथः' सम्भूय वर्त्तये । कीदृशौ सखायौ, 'वासात्तौ' वस-
तिमर्हतः, देवानां मनुष्याणाञ्च निवासं प्रयच्छथ इत्यर्थः ।
'चिचौ' विलक्षणभोगप्रदत्तेन नामाविधौ, 'जगतो निधानौ'
सर्वस्यापि प्राणिजातस्य निधानस्थानीयौ, 'रासभाश्चा' रासभौ
गर्दभावेवाश्वस्थानीयौ ययोरश्चिनोर्देवयोस्तौ रासभाश्चास्तौ,
तथाविधौ 'अश्चिनौ' अश्विसदृशौ, 'तौ' देवौ, युवां 'शुभ-
स्पती' शोभनस्य कर्मणः पालकौ सन्तौ, 'सूर्यया' उषसा,
'सह', द्यावापृथिव्या सह 'हवं' मदीयं यज्ञं प्रति, 'आगतं'
आगच्छतं ॥

अथ पञ्चमीमाह । ^(३)"त्युग्रोह • मुज्युमश्चिनोदमेघः"^(४)
इति । हे 'अश्चिनौ', 'उदमेघे' उदकसहितमेघे, अर्वास्तं

मृवां अवाहाः । तमूहयुर्नाभिरात्मन्वतीभिः । अन्तरि-
स्त्रुप्रुद्धिरपोदकाभिः^(५) ॥ २ ॥

(१) तिस्रः क्षुपास्त्रिरहाऽतिव्रजङ्घिः । नासत्या भुञ्जु-
मूहयुः पतङ्गैः । समुद्रस्य धन्वन्मार्द्रस्य पारे । चिभी र-

‘भुञ्जु’ पालकं, ‘तं’ उदकसङ्घं, ‘जहयुः’ वहयः, सम्पादययः ।
कीदृशमुदकसङ्घं, ‘नोभिः’, तरणीयमिति शेषः । कीदृशीभि-
र्नोभिः, ‘आत्मन्वतीभिः’ दृढस्वरूपयुक्ताभिः, ‘अन्तरिचप्रुद्धिः’
भूमिसिर्षमन्तरेण जलस्योपर्यन्तरिचे ज्वनशीलाभिः, ‘अपोद-
काभिः’ उदकप्रवेशरहिताभिः, निष्किद्राभिरित्यर्थः । अश्विनो
उदकस्य वहने दृष्टान्तः, ‘त्युपः’ अत्युपो मूर्खः, ‘कश्चित्’ पुमान्,
‘ममृवान्’ मरणं प्राप्यमाणोपि, ‘रधि’ धनं, ‘न’, प्रयच्छति
किन्तु ‘अवाहाः’ आवहत्येव, यदा स्वयमेवावहरति । यथा स
सुभोऽत्यादरेण धनं सम्पादयति, एवमश्विनावष्यादरेण वृष्टिं
सम्पादयत इत्यर्थः ॥

अथ षष्ठीमाह । (१) “तिस्रः ० षडश्वैः” (१) इति । ‘नास-
त्या’ असत्यभाषणरहितावश्विनौ देवौ, ‘तिस्रः क्षपाः’ रात्रिचयं,
‘चिरहाः’ अहस्तयज्ञ नैरन्तरेण, ‘अतिव्रजङ्घिः’ अतिव्रजेन
गच्छङ्घिः, ‘पतङ्गैः’ पक्षिसदृशैरितस्ततः सञ्चारिभिर्मेघैः,
‘भुञ्जु’ पालकं जलसमूहं, ‘जहयुः’ युवां वहयः । कुत्रदेव इति
तदुच्यते । ‘मार्द्रस्य’ जलपूर्णस्य, ‘समुद्रस्य’, ‘पारे’ परभागे,

धैः शतपङ्क्तिः षडश्वैः^(१) । ^(१)सवितारं वितन्वन्तं । अनु-
बध्नाति शाम्बरः । आपपूरप शम्बरश्चैव । सविता रे-
पसो भवत्^(१) । ^(२)त्यः सुहृत्तं विदित्वैव । बहुसोमगि-
रं वशी ॥ ३ ॥

‘धन्वन्’ निर्जले मरुदेशे । कीदृशैर्मघैः, ‘त्रिभिः’ तत्तद्देशमनु-
सृत्योत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधैः, ‘रथैः’ रथसदृशैः । यथा
रथा उपरिमहान्तं भारं वहन्ति तथा बह्वजलभारवाहिन
इत्यर्थः । ‘शतपङ्क्तिः’ शतसङ्ख्याकाः पदाः जलधाराः पाद-
सदृशा येषां तादृशैः, अनन्तधारैरित्यर्थः । ‘षडश्वैः’ षट्प्रकार-
व्याप्तियुक्तैः, उत्तमादीनां त्रयाणामागमनार्थास्तिस्रो व्याप्तयः
पुनर्गमनार्थास्तिस्र इत्येवं षड्विधव्याप्तयः ॥

अथ सप्तमीमाह । ^(१)“सवितारं • रेपसो भवत्”^(१) इति ।
शम्बरमुदकं तस्योदकस्य धारको मेघः ‘शाम्बरः’, स च ‘वित-
न्वन्तं’ वृक्षार्थं रश्मीन् विस्तारयन्तं, ‘सवितारम्’ आदित्यम्,
‘अनुबध्नाति’ स्वानुग्रहार्थमाश्रयति । ‘आपपूः’ आपशब्दे जल-
वापो तेन जलेन पूर्णः, ‘शम्बरः’ पूर्वाक्तः शाम्बरो मेघो यः
सोपि, ‘अपरेपसः’ पापरहितायाः सर्वानुवाहिकाया वृष्टेः,
‘सविता’, ‘भवद्देव’ उत्पादयिता भवत्येव ॥

अथाष्टमीमाह । ^(२)“त्यः सुहृत्तं • सोमदृषुषु”^(२) इति ।
‘सुहृत्तं’ सुष्टु दृप्तियुक्तं, उदकपूर्णमित्यर्थः । ‘बहुसोमगिरं’ बहवः

अन्वेति तुग्रो वक्रियान्तं । आयस्रयान्सोमं तृप्सु-
षु^(८) । (९) स सङ्ग्रामस्तमोद्योऽत्योतः । वाचो गाः पिपाति
तत् । स तङ्गोभिः स्तवाऽत्येत्यन्थे । रक्षसाऽनन्विताश्च

सोम्या गिरः शब्दास्तनितरूपा यस्यासौ बङ्गमोमगीः, बङ्गवि-
धगर्जनयुक्त इत्यर्थः । तादृशं त्वं पूर्वोक्तं मेघं, 'विदित्वा', 'वञ्चो'
स्वाधीनमेघः, 'तुग्रः' आदित्यः, 'तुग्र'शब्दे रश्मिनाम, तदां-
स्तुग्रः । स च 'वक्रियां' वक्रं कुटिलं वृष्टिविमुखं, 'तं' मेघं, 'अन्वे-
ति' वर्षयितुमनुगच्छति । किं कुर्वन्, 'सोमं तृप्सु आयस्रयान्'
सोमेन दृष्यन्तीति सोमदृष्टवो यजमानाः, तेषु निमित्तभूतेषु,
वृष्टेरागमनमाद्यः तस्य प्रेरणमायस्रः तत् प्रेरणं यान् अप्राप्नु-
वन्, आयस्रयान्, वृष्टिं प्रेरयितुमुद्यमं कुर्वन्नित्यर्थः । एतैरष्ट-
भिर्मन्त्रैरिष्टका उपदध्यात् ॥

कल्पः । स सङ्ग्राम इति द्वे इति । तत्र प्रथमामाह । (९) "स
सङ्ग्रामः • अनन्विताश्च ये" (९) इति । 'सः' आदित्यः, 'गाः'
गवादीन् पशून्, 'तत्' अस्तु उदकं, 'पिपाति' पाययति ।
कीदृशीर्गाः, 'वाचः' शब्दयन्तीः, पूर्वमुदकाभावात् वृषार्त्ताः
सत्यो जलपानार्थं ह्यभारवं कुर्वन्तीत्यर्थः । कीदृशः स आ-
दित्यः, 'सङ्ग्रामः' समूहवाची ग्रामशब्देऽत्र रश्मिसङ्घमाचष्टे ।
सम्प्राप्तो ग्रामो रश्मिसङ्घो येनासौ सङ्ग्रामः, रश्मिभिः पूर्णं
इत्यर्थः । तमो यति खण्डयतीति 'तमोद्यः', अत्यैरश्मैः ऊतो

ये^(९) । ^(१०)अन्वेति परि^१वृत्त्याऽस्तः । एवमेतौ स्यौ अश्वि-
ना । ते एते द्युःपृथिव्योः । अहरहर्गर्भं दधाथे^(१०)
॥ ४ ॥

रचितो धृत इति 'अत्योतः' । अश्वेसि ह्ययोस्यत्योसि नरोसीत्यश्व-
नामस्यत्यश्वद् आह्वातः । आदित्यो ह्यश्वैः स्वकीयरथे स्थितः ।
'सः' आदित्यः, 'तत्' तदा, 'गोभिः' वृक्षा परितुष्टानां प्रा-
णिनां वाग्भिः, 'स्तवा' स्तव्यमानः सन्, 'अन्ये' अन्यान् देवान्,
'अत्येति' अतिक्रामति, सर्वदेवाधिकत्वेन भाषत इत्यर्थः । ये
च दिव्या जनाः 'रक्षसा' रक्षसो जाता, 'अनश्विताः' असं-
वद्धाः, देवपक्षपातितैः सर्वैः स्तव्यत इति शेषः ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१०)"अन्वेति ० गर्भं दधाथे"^(१०)
इति । 'अस्तः' क्षिप्तः, आदित्येन प्रेरितो मेघः, 'परिवृत्त्य' पुन-
रपि वृष्ट्यर्थं पर्यागत्य, 'अन्वेति' आनुकूल्येन गच्छति, वर्षती-
त्यर्थः । हे 'अश्विना', 'ते एते' यथोक्तवृष्टियुक्ते द्यावापृथिव्यौ
ये विद्येते, तयोः 'एवं' उक्तेन प्रकारेण, उपकुर्वन्तौ 'एतौ' युवां,
'स्तः' वर्त्तन्थे । कथमुपकार इति तदेव स्पष्टीक्रियते । 'द्युः-
पृथिव्योः' द्यावापृथिव्योः, 'अहरहः', प्रतिदिनं, 'गर्भं दधाथे'
ब्रह्मद्वारा तत्तत्प्राण्युत्पत्तिबीजं सप्तादयथः । एवमेताभ्यां
मन्त्राभ्यामिष्टके उपदध्यात् ॥

अतः परं ब्राह्मणवाक्यमुच्यते । तच्च द्यावापृथिव्यौ ब्रह्मधा

(११) तयोरेतौ वत्सावहोरात्रे । पृथिव्या अहः । दि-
वो रात्रिः । ता अविस्तृष्टौ । दस्यती एव भवतः^(११) ।

(१२) तयोरेतौ वत्सौ । अग्निश्चादित्यश्च । रात्रेर्वत्सः ।
श्वेत आदित्यः । अहोमिः ॥ ५ ॥

तासौ अरुणः । ता अविस्तृष्टौ । दस्यती एव भवतः^(१२) ।

प्रश्नस्येते । तत्रैकां प्रश्नसामाह । (११) “तयोरेतौ • एव भवतः”
(११) इति । ‘तयोः’ द्यावापृथिव्योः, ‘एतौ’ अहोरात्ररूपौ कासौ,
वत्सस्थानीयो, तत्रोत्पन्नत्वात् । तयोर्मध्ये ‘पृथिव्याः’ गोस्ता-
नीयायाः, ‘अहः’, वत्सस्थानीयं, ‘दिवः’, च ‘रात्रिः’, च वत्स-
स्थानीया । प्रश्नस्यारूपत्वात् विभागे कारणमन्वेष्टयं । ‘तौ’
एतावहोरात्ररूपौ वत्सौ, परस्परम् ‘अविस्तृष्टौ दस्यती एव
भवतः’ इति ॥

अथ द्वितीयं प्रश्नसामाह । (१२) “तयोरेतौ • एव भवतः”
(१२) इति । ‘तयोः’ द्यावापृथिव्योः, यौ वत्सौ अहोरात्ररूपौ
पूर्वमुक्तौ, तयोराहोरात्रयोर्गन्नादित्यौ वत्सौ, येषं ‘श्वेत
आदित्यः’, रात्रेर्वत्सस्थानीयः, रात्रेः परभागे तदाविर्भा-
वात् । येषं ‘तासौ अरुणः’, च अग्नी ईषद्रक्तस्ताम्रः, अत्यन्त-
रक्तः अरुणः, सोद्यमज्ञो वत्सस्थानीयः, अहनि पाकाद्यर्थमग्निः
प्राणिभिः प्रज्वालयते । अन्यत् पूर्ववत् ॥

(११) तयोरेतौ वत्सौ । वृचश्च वैद्युतश्च । अग्नेर्दृचः । वैद्युत आदित्यस्य । ता अविस्तृष्टौ* । दम्पती एव भवतः(११) । (१०) तयोरेतौ वत्सौ ॥ ६ ॥

उष्मा च नीहारश्च । वृचस्योष्मा । वैद्युतस्य नीहारः । तौ तावेव प्रतिपद्येते(१०) । (१५) सेयः रात्रौ गर्भिणी पुत्रेषु संवसति । तस्या वा एतदुल्बणं । यद्रात्रौ रश्मयः ।

इतोयां प्रशंसामाह । (११) “तयोरेतौ • एव भवतः”(११) इति । ‘तयोः’ अग्न्यादित्ययोः, ‘वृचः’ आवरको धूमः, ‘वैद्युतः’ आतपः । अम्यत् पूर्ववत् ॥

अथ चतुर्थीं प्रशंसामाह । (१०) “तयोरेतौ • प्रतिपद्येते”(१०) इति । ‘तयोः’ वृचवैद्युतयोः, ‘वृचश्च’ आवरकस्य धूमस्य, ‘उष्मा’, वत्सस्यानीयः । सति हि धूमे अत्रोष्मा भवति । उष्मत्वमूष्मा । ‘वैद्युतश्च’ आतपस्य, ‘नीहारः’, वत्सस्यानीयः । नीहारो हिमवान् । ‘तौ’ ऊष्मनीहारौ, ‘तावेव’ स्वकारणभूतौ वृचवैद्युतावेव, ‘प्रतिपद्येते’, कारणयोरेव लोच्येते न तु कार्याकारं जनयतः । एवं साक्षात्परम्परया च द्यावापृथिव्यौ प्रशंसौ ॥

अथ रात्रिं तद्वत्समादित्यश्च विशेषेण प्रशंसति । (१५) “सेयः रात्रौ गर्भिणी • एवमेतस्या उल्बणं”(१५) इति । येन रात्रिरादित्यवत्सस्य समाहत्वेन निरूपिता, ‘सेयं रात्रिः’, गर्भरूपमादित्यं धारयन्ती तेनादित्येन ‘पुत्रेषु’, सह निवसति ।

*अनिस्तृष्टाविति B मुक्तकपाठम् ।

यथा गोर्गर्भिण्या उल्बणं । एवमेतस्या उल्बणं^(१५) । ^(१६)प्र-
जयिष्णुः प्रजया च पशुभिश्च भवति । य एवं वेद । एत-
मुद्यन्तमपि यंतश्चेति । आदित्यः पुण्यस्य वत्सः^(१७) ।
^(१०)अथ पविचाङ्गिरसः^(१०) ॥ ७ ॥

स्यो, पौदकाभि, वीशी, दधाथे, अग्नि, स्तयैरेतौ वत्सौ,
भवति चत्वारि च ॥ अनु० १० ॥

अत एव राचावादित्यो नाम्नाभिर्दृश्यते । आदित्यस्य रश्मय
उल्बणस्त्वानीयाः । 'यथा', लोके, 'गर्भिण्या गोः', उल्बो गर्भेष
सहान्तर्वर्त्तते । 'एवं', आदित्यस्य 'रश्मयः', अपि 'राचौ',
आदित्येन सहावस्थितत्वाच्चास्माभिर्दृश्यन्ते ॥

यथोक्तराच्यादित्ययोर्वेदनं प्रशंसति । ^(१६)“प्रजयिष्णुः •
पुण्यस्य वत्सः”^(१७) इति । 'यः', राचिमाहात्म्यं, 'वेद', सोयं प्रजा-
पशूत्पादकः, 'भवति', । आदित्यमहिमावेदनात् उदयास्तमय-
युक्तमादित्यं प्राप्नोति । उदयस्थानेऽस्तमयस्थाने च स्वेच्छया
गन्तुं समर्थो भवति, किन्त्वादित्यवत्, 'पुण्यस्य वत्सः' धर्म-
देवतापुत्रः, भवति ॥

वक्ष्यमाणानुवाकतात्पर्यं सकृच्छ दर्शयति । ^(१०)“अथ पवि-
चाङ्गिरसः”^(१०) इति । संयानीष्टकामन्त्रकथनादनन्तरं पविच-
भूता अङ्गिरोनामाङ्किता इष्टकामन्त्रा वक्ष्यन्त इति शेषः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

(१)पविचवन्तः परि वाजमासते । पितृषां पुत्रो अभिरक्षति वृतं । महः समुद्रं वरुणस्तिरोदधे । धीरा इच्छेकर्धरुणोधारभं^(१) । (२)पविचं ते विततं ब्रह्मण्यस्यते ।

कथ्यः । पविचवन्तः, पविचन्ते, ब्रह्मा देवानां, असतः सत्, इति सतस्यः पविचवत्य उत्तरस्त्रिभित्ति । तच्च प्रथमामाह । (१)“पविचवन्तः ० धरुणेष्वारभं”^(१) इति । ‘पविचवन्तः’ दशा-पविचयुक्ता अतिग्यजमानाः, ‘वाजं’ अन्नं, ‘पर्थासते’ परितः सेवन्ते । अन्नमुद्दिश्य सोमयागं कुर्वन्तीत्यर्थः । ‘एषां’ सोमया-जिनां, ‘पिता’ पासकः, ‘प्रद्वः’ पुरातनो ब्रह्मा, ‘वृतं’ एत-त्कर्म, ‘अभिरक्षति’, । ‘महः’ महाप्रौढं, ‘समुद्रं’ समुद्रस्य स-दृशमन्नरिचं, ‘वरुणः’ जसाधिपतिर्देवः, ‘तिरोदधे’ कर्मफल-त्वेन वृष्टिं दातुं मेघैराच्छादयति । ‘धीरा इत्’ बुद्धिमन् एव, ‘धरुणेषु’ अग्निधारकेषु चागम्यहेषु, ‘आरभं’ आरभुं, ‘ब्रेकुः’ ब्रह्माः ॥

अथ द्वितीयामाह । (२)“पविचन्ते ० तत्समाश्रत”^(२) इति । हे ‘ब्रह्मण्यस्यते’ अन्नस्य मन्त्रस्य वा पासक सोम, ‘ते’ तदर्थं, ‘पविचं’ शोधकम्, इदं दशापविचं, ‘विततं’ विस्तारितं, ‘प्रभुः’ तेन पवित्रेण शोधितत्वात् त्वं कर्मणे समर्थः,

प्रभुर्गाचाणि पर्येषि विश्वतः । अतप्ततनूर्न तद्भागे
 अश्रुते । श्रुतास इदं हन्तस्तत्समाशत^(१) । ^(१)ब्रह्मा दे-
 वानां^(२) । ^(४)असतः सद्ये ततस्तुः ॥ १ ॥

सन, 'विश्वतः' सर्वतः, 'गाचाणि' यज्ञाङ्गानि, 'पर्येषि' व्या-
 प्रोषि । पवित्रेणाग्नेधितस्य यज्ञाङ्गत्वं नास्ति भोधितस्य तु
 सोमस्य यज्ञाङ्गत्वमस्तीत्यत्र हविरन्तरं दृष्टान्तत्वेनोपन्यस्यते ।
 'अतप्ततनूः' अतप्ता तनूः स्वरूपं यस्य पुरोडाशादेः शेषं
 अतप्ततनूः तादृशः पुरोडाशः, 'आमः' अपक्वः सन्, 'तत्'
 यज्ञाङ्गत्वं 'नाश्रुते' न व्याप्नोति । यो विदग्धः स नैर्ह्यतो यो-
 ऽश्रुतः स रौद्र इति श्रुतेः । 'श्रुतास इत्' पक्वा एव पुरो-
 डाशादयः, 'वहन्तः' यज्ञं निर्वहन्तः, 'तत्' यज्ञाङ्गत्वं, 'समा-
 शत' सम्यक् प्राप्तवन्तः । यः श्रुतः स देव इति श्रुतेः । अपक्वस्य
 पुरोडाशादेर्यज्ञाङ्गत्वं यथा नास्ति, पक्वस्य तु यथा विद्यते, तथा
 पवित्रेणाग्नेधितस्य सोमस्य यज्ञाङ्गत्वं नास्ति, भोधितस्य तु
 विद्यत इत्यभिप्रायः ॥

अथ तृतीयमन्त्रप्रतीकं दर्शयति । ^(१)"ब्रह्मा देवानां"^(२)
 इति । ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामित्ययं मन्त्रः त्वमग्ने
 वृहदय इत्यनुवाके व्याख्यातः ॥

अथ चतुर्थमन्त्रमाह । ^(४)"असतः ० ब्रह्मृतोऽवसन्"^(४) इति ।
 असत्त्वेन अगत्कारणमव्यक्तावस्थापञ्चमुच्यते । अत्त्वेन य-

सुर्षयः सप्ताचिंश्च यत् । सर्वे चयो अगस्त्यश्च । न-
चचैः शङ्कृतोऽवसन्^(४) । ^(५)अथ सवितुः श्यावाश्वस्या-

ऋदग्नापन्नं जगत् । 'ये', 'सप्तर्षयः' मरीचिवसिष्ठप्रमुखाः, तन्मध्ये मुख्यः 'अचिंश्च', 'यत्' चः, विद्यते ते 'सर्वे', 'असतः' जगत्कार-
णादव्यक्तात् सकाशात्, 'सत्' व्यक्तं जगत्, 'ततश्चुः' रचणोपस-
क्षितं निष्पादमं कृतवन्तः । एते हि पूर्वस्मिन् कल्पे सुशुद्धिका-
रार्थं तपस्तप्त्वा वर्तमानकल्पे जगत्कारणादव्यक्तात् सकाशात्
स्वस्वाधिकारोचितं व्यक्तं जगदुत्पादितवन्तः । अथक्ताद्व्यक्तमुत्प-
न्नमित्यवमर्षं उपनिषद्यान्नायते । असदा इदमद्य आसीत्,
ततो वै सदजायतेति । एवं सति सप्तर्षिवद्ये पुरुषाः अस्मिन्
जन्मन्वाहककेतुकमग्निं चिन्वन्ति, ते सर्वेऽप्यागामिजन्मनि अ-
श्वगस्त्यसमानाश्च भवन्ति । किञ्चित्ते कर्मानुष्ठातारः 'नचचैः'
दिवि भासमानैः सह, 'शङ्कृतोऽवसन्' सर्वप्राणिनां सुखका-
रिणो वसन्ति, द्युलोके नचचरूपेणोत्पद्यन्त इत्यर्थः । तथा
चान्वचास्त्रायते । यो वा इह जयते अमुं स लोकं नचचे ।
तन्नचचाणां नचचत्वमिति । एतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैरुपदध्यात् ॥

अथैकं ब्राह्मणवाक्यमाह । ^(६)अथ सवितुः • अर्वात्-
कामस्य^(७) इति । पूर्वमथ पविचाङ्गिरसेति अङ्गिरोनामो
महर्षेः सम्बन्धिन् इष्टकामन्वान् प्रतिज्ञाय ते दर्शिताः 'अथ'
तेभ्योऽनन्तरं, 'श्यावाश्वस्य' श्यावाश्वनामः कस्यचिन्महर्षेः, सम्ब-

वर्तिकामस्य^(१) । ^(१)अमी य ऋक्षा निहितास उवा ।
 नक्तं ददृशे कुहचिद्विवेयुः । अद्भ्यानि वरुणस्य वृता-
 नि । विशाकशश्चन्द्रमा नक्षत्रमेति^(१) । ^(२)तत् सवितु-
 र्वरेण्यं । भर्गो देवस्य धीमहि ॥ २ ॥

न्विन इष्टकामन्ता उच्यन्त इति शेषः । कीदृशस्य, 'सवितुः'
 प्रेरकस्य, मन्त्रसम्प्रदायप्रवर्तकस्येत्यर्थः । 'अवर्तिकामस्य' वर्ति-
 वर्तनं लोकव्यवहारे साधनं धनं तद्राहित्यमवर्तिर्दारिद्र्यं तेन
 वैराग्यमुपलक्ष्यते, अतो वैराग्यकामस्येत्युक्तं भवति ॥

कल्पः । अमी य इति सप्त मध्य इति । तत्र प्रथमामाह ।
 (१) "अमी य ० नक्षत्रमेति" (१) इति । 'ऋक्षाः' नक्षत्रविशेषाः,
 'अमी' अस्माभिर्दृश्यमानाः, 'उवा' उच्यमाने दिवि, 'नि-
 हिताः' प्रजापतिनावस्थापिताः, ते नक्षत्रविशेषाः, 'नक्तं' रात्रौ,
 'ददृशे' विस्फुटं दृश्यन्ते, 'दिवा' अहनि, 'कुहचित्' कापि
 गताः, अस्माभिर्न दृश्यन्त इत्यर्थः । 'वरुणस्य' नक्षत्रज्योति-
 षामावरकस्य सौर्यतेजसः, 'वृतानि अद्भ्यानि' व्यापाराः के-
 नाप्यङ्घ्रिताः । तस्मात् तेजोऽन्तराभिभावकस्य भावस्य सूर्य-
 तेजसः केनाप्यङ्घ्रितत्वाद् अहनि तेनाभिभूतानि नक्षत्राणि न
 भासन्त इत्यर्थः । 'चन्द्रमाः', तु 'विशाकशत्' विशेषेण प्रका-
 शमानं, 'नक्षत्रम्', 'एति' प्राप्नोति, न तु सूर्यवस्त्रक्षत्राण्यभि-
 भवति । तस्माद्रात्रौ दृश्यन्त इत्यर्थः ॥

धियो यो नः प्रचोदयात्^(०) । ^(८)तत् सवितुर्दृशीम-
हे । वयं देवस्य भोजनं । अष्टं सर्वधातमं । तुरं भ-
गस्य धीमहि^(८) । ^(९)अपागूहत सविता तृभीन् । सर्वान्

अथ द्वितीयामाह । ^(०)“तत् सवितुर्वरेण्यं • प्रचोदयात्”
^(०) इति । ‘वरेण्यं’ वरणीयं अष्टं, ‘सवितुः’ प्रेरकस्य सूर्यस्य,
‘तत्’ प्रसिद्धं, ‘भर्गः’ तेजः, ‘धीमहि’ ध्यायामः, ‘यः’ सविता,
‘नः’ अस्माकं, ‘धियः’ बुद्धीः, ‘प्रचोदयात्’ प्रकर्षेण प्रेरयति,
तस्य सवितुरिति पूर्वचान्वयः ॥

अथ तृतीयामाह । ^(८)“तत् सवितुः • भगस्य धीमहि”^(८)
इति । ‘वयं’ यजमानाः, ‘सवितुर्देवस्य’, ‘तत्’ तेजः, ‘दृशीमहे’
प्रार्थयामहे । कीदृशस्तेजः, ‘भोजनं’ भोगसाधनं, ‘अष्टं’ अति-
शयेन प्रशस्तं, ‘सर्वधातमं’ सर्वस्य जगतोऽतिशयेन धारयितं,
‘तुरं’ त्वर्यं, ‘भगस्य’ सौभाग्ययुक्तस्यादित्यस्य, ‘धीमहि’ तत्ते-
जो ध्यायामः ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(९)“अपागूहत • भविष्यामः”^(९) इति ।
‘सविता’ सूर्यनक्षत्रप्रकाशस्त्वावरणेनान्ध्यापादकान् ‘सर्वान्’, ‘तृ-
भीन्’ रक्षीन्, ‘दिवः’ अन्तरिक्षात् सकाशात्, ‘अपागूहत’ ‘अव-
गूहति’ रात्रौ गुप्तत्वेन स्थापयति । तस्मात् कारणात् ‘तानि’ न-
क्षत्रव्योतींषि, ‘नक्षत्रं’ रात्रौ, ‘दृशे’ दर्शनीयानि, ‘अभवन्’ योग्या
भवन्ति । अथमर्थः । अहनि सूर्यरश्मिष्वाविर्भूतेषु तैरभिभू-

दिवो अन्धसः । नक्तं तान्यभयन् दृशे । अस्थ्यस्या सम्भविष्यामः^(९) । ^(१०)नाम नामैव नाम मे ॥ ३ ॥

नपुंसकं पुमां स्वस्मि । स्यावरोऽस्म्यथ जङ्गमः ।

तत्त्वान्नचत्रज्योतींश्चान्धाणि भवन्ति, प्रकाशरहितानि भवन्ति, रात्रौ तु सूर्यः स्वकीयान् रश्मीनुपसंहरति, अत आच्छादकाभावात्त्रज्योतींषि प्रकाशन्त इति । अहनि नचत्रज्योतिषामभावे दृष्टान्त उच्यते । यथा वयं 'अस्मि' शरीरगतं, 'अस्या' असृजा रक्तेन, 'सम्भविष्यामः', एवमिदमपि द्रष्टव्यं ॥

अथ पञ्चमीमाह । ^(१०)"नाम नामैव • यजे यच्च यष्टाहे च"^(१०) इति । यथा पूर्वेषु मन्त्रेषु सूर्यनचत्रादिरूपेषु द्रष्टव्यं स्तोत्रं तत्तदस्तुमहिमा वर्णितः । एवमत्रापि परमात्मरूपेषु स्तोत्रं परमात्मनः सर्वात्ममुच्यते । तदेतन्मन्त्रद्रष्टुर्ब्रह्मविदो वचनं । अथाद्यौ द्वौ वामब्रह्मौ नकारात्तौ नामधेयमाचक्षते । तृतीयो नामब्रह्मः प्रसिद्धिवाचकमध्यमं । तत्र ब्रह्मवित्पुमान् स्वानुभवं प्रकटयति । 'मे' मम ब्रह्मात्मभूतस्य, पूर्वमज्ञानदशायां देवो मनुष्यो गौरश्च इत्येवं तत्तज्जन्तसु यत् 'वाम', व्यवहिते तत् सर्वं 'नामैव' नामब्रह्ममाचमेव स्वसु, नतु तत्र परस्परविलक्षणः कश्चिदर्थास्ति । अत एव कन्देगा उपनिषद्येवसामनन्ति, वाच्यारम्भणं विकारो नामधेयमिति । येषां विकारः शरीरादिर्दृश्यते स सर्वेषां वाङ्मिथ्याद्यं नाम-

यजे यक्षि यष्टाहे च^(१०) । ^(११)मया भूतान्ययक्षत । प-
शवो मम भूतानि । अनुबन्धोऽस्म्यहं विभुः^(११) ।

मात्रमेव न तु वास्तवः कश्चिद्विकारोस्तीति तस्यार्थः । देवति-
र्थानुव्यादिशरीरभेदस्य तत्तन्नामव्यतिरेकेण वास्तवत्वाभावे
सति किं तदास्तवं स्वरूपमिति चेत् तदुच्यते, सर्वेष्वपि वस्तुषु
यदनुगतं सर्वाधिष्ठानकारणरूपं ब्रह्म तदेव ब्रह्मविदो वास्तवं
स्वरूपमित्यभिधीयते । लोके यत् 'नपुंसकं' शरीरं, यच्च 'पुमान्',
या च 'स्त्री', तत् सर्वमहमेव 'अस्मि' । यच्च 'स्यावरः' वृक्षादिः,
योपि 'जङ्गमः' मनुष्यपश्यादिः, तदुभयमप्यहमेव 'अस्मि' । तथा
वर्त्तमानयजमानरूपेण 'यजे' याजनं करोमि, अतीतयजमानरू-
पेण 'यक्षि' यागं कृतवानस्मि, भविष्यद्यजमानरूपेण 'यष्टा' यागं
करिष्यामि । सर्ववस्तुष्वनुगतं सच्चिदानन्दरूपमेकाकारं यद्ब्रह्म
वस्तु तदेवाहमित्येवं खानुभावो मन्त्रदृशिना प्रकटीकृतः ॥

अथ षष्ठीमाह । ^(११)"मया भूतानि ० अनुबन्धोऽस्म्यहं
विभुः"^(११) इति । 'मया' मद्रूपेणैव, 'भूतानि' सर्वे प्राणिनः,
'अयक्षत' यागं कृतवन्तः, अहमेव यजमानशरीरेषु जीवरूपेण
प्रविश्य तन्तं यागमकार्षमित्यर्थः । 'मम भूतानि' मया सृष्ट-
त्वेन मदीयानि पृथिव्यादीनि पञ्च भूतानि, 'पशवः' द्विपादै-
स्तुष्ट्यादैः सम्पन्नाः, 'अहं', ब्रह्मचैतन्यरूपेण 'विभुः' व्याप्त एव
सन्, 'अनुबन्धोऽस्मि' तत्तच्छरीरेषु प्रविश्य तदात्मत्वाभिमानं
कृत्वा अनुबन्धवान् सम्बन्धवानस्मि ॥

(१९) स्त्रियः सतीः । ता उ मे पुंस आहुः । पश्यद्स-
खाम्न विचेत्तदन्धः । क्विविथः पुचः स इमाः चिकेत ॥ ४ ॥

अथ सप्तमीमाह । (१९) “स्त्रियः सतीः • सवितुः पिता-
सत्” (१९) इति । या लोकप्रसिद्धाः ‘स्त्रियः’, ‘सतीः’ सदूपाः,
गुरुकटाक्षेण सदेव सोम्येदमय आसीदित्यादिश्रुत्युक्तं सदस्तुबुध्वा
तदनुभवेन तद्रूपा वर्तन्ते । ‘ता उ’ ता अपि स्त्रियः, ‘मे’, मते
‘पुंस आहुः’ ब्रह्मविदः पुरुषान् कथयन्ति । यद्यपि शरीरे
स्नानवृद्ध्यादि स्त्रीलक्षणं दृश्यते, तथापि पुरुषस्योचितं तत्त्वज्ञान-
मस्तीति पुरुषलक्षणसद्भावात् पुरुषत्वं तासामभिज्ञाः कथ-
यन्ति । ये तु ते तु शरीरे श्मश्रुप्रभृतिभिः पुरुषलक्षणैर्युक्ता अपि
पुरुषस्योचितं तत्त्वज्ञानं न सम्पादयन्ति, ते स्त्रीसामुचितेन मो-
हेनोपेतत्वात् स्त्रिय एवेत्यभिप्रायः । यथा स्त्रीपुरुषविभागे
लोकविपरीतः, एवमन्धानन्धविभागोपि द्रष्टव्यः । ‘अच्छान्’
चक्षुरिन्द्रिययुक्तः, ‘पश्यत्’ नीलपीतादिरूपं पश्यन्नपि, ‘न विचेत्’
विवेकेन सदस्तुतत्त्वं न जानाति चेत्, सोऽयम् ‘अन्धः’, एव । मांस-
दृष्टिरहितोपि स्वरूपतत्त्वाभिज्ञस्येत् सोऽयं चक्षुस्मानेवेत्यपि द्र-
ष्टव्यं । यथायमलौकिकान्धानन्धविभागः, एवं पितृपुत्रविभागे-
प्यलौकिकः कस्मिद्द्रष्टव्यः । लोके यत्र पिता न जानाति, पुत्रस्तु
‘कविः’ वेदशास्त्रपारङ्गतः, तत्र ‘स पुत्रः’, ‘इमाः’ इति
दृश्यमानानि सर्वाणि भूतानि, विवेकेन स्नात्मत्वेन जानाति,

यस्ता विजानात् सवितुः पिता सत्^(१२) । ^(१२)अन्धो
मखिमविन्दत् । तमनङ्गुलिरावयत् । अग्नीवः प्रत्य-

तदानीं 'यः' पुत्रः, 'ता विजानात्' तानि सर्वाणि भूतानि
खात्मतया जानाति, स पुत्रः 'सवितुः' उत्पादकस्यापि, 'पिता
सत्' पिता भवति, ज्ञानोपदेशेन पाक्षयितुं समर्थत्वात् । किं
बड्गना तच्चज्ञानमेव प्रशस्तम्, अज्ञानं निहृष्टमिति तात्पर्यार्थः ॥

कल्पः । अन्धो मणिमिति पञ्च वैश्वदेव्य उत्तर इति । तत्र
प्रथमा म्माह । ^(१२)"अन्धो मणिं • तमजिह्वा अवस्यत्"^(१२)इति ।
लोके हि पुरुषस्यक्षुषा मणिं दृष्ट्वा तमङ्गुलिभिर्गादाय योवायां
प्रतिमुच्य जिह्वया प्रशंसति, चिद्रूप आत्मा तु चक्षुरङ्गुलिषोवा-
जिह्वावर्जित एव सन् अचिन्त्यशक्तित्वात्तान् सर्वाङ्ग व्यापारान्
करोति । तथाच श्वेताश्वतरा वाङ्मसाधनरहितस्यैव सर्वव्या-
पारकर्तृत्वमामनन्ति, अपाणिपादो जवनी गृहीता पश्यत्यक्षुः
सं शृणोत्यकर्णं इति । आत्मा ह्युपाधिभेदाद्विविधः, जीव ईश्व-
रश्चेति । तथाच सिद्धान्तरहस्याभिज्ञा आहुः, कार्योपाधि-
रव जीवः कारणोपाधिरोश्वर इति । कार्यं देहेन्द्रियादि-
सङ्घातरूपं, कारणमचिन्त्यशक्तिः, तत्र कार्योपाधिर्जीवः स्वतो
निरुपाधिलेन सर्वसाधनप्रून्य एव सन् अज्ञानेन देहेन्द्रिय-
तादाक्यं स्त्रीस्त्रिन्नारोप्य भ्रान्त्या सर्वमिदं करोतीति लक्ष्यते,
ईश्वरस्तु भ्रान्तिरहितोप्यचिन्त्यशक्तियुक्त्वाच्चक्षुरादिसाधन-

मुञ्चत् । तमजिह्व असञ्चत^(१२) ।^(१४) ऊर्ध्वमूलमवाक्छा-
खं । वृक्षं यो वेद् सम्प्रति । न स जातु जनः अद्दधात् ।

हीन एव सन् सङ्कल्पमात्रेण सर्वव्यापारं करोति, तदुभयम-
भिप्रेत्यायं मन्त्रः प्रवृत्तः । अथवा योगाभ्यामेन चक्षुरादीन्द्रियं
निहृद्य नीलपीतादिष्वन्धः सन् मणिमिव स्वयंप्रकाशमात्मानं
समाधिना पश्यति । तस्य च दृष्टस्य वस्तुनः स्वस्वरूपत्वेन नि-
श्चयः स्त्रीकारः । अतोऽङ्गुलिव्यापाररहितोऽपि स्त्रीकरोतीत्यु-
च्यते । तस्मिन् वस्तुनि स्त्रीयं प्रत्यमुञ्चत् इत्युच्यते । कृतकृत्यो-
स्त्रीत्यादि भाषणं जिह्वया प्रवृत्तेत्युच्यते ॥

अथ द्वितीयामाह ।^(१४) “ऊर्ध्वमूलमवाक्छाखं ० मृत्यु-
र्मा मारयात्”^(१४) इति । लौकिकस्य हि वृक्षस्याधोभागे
मूलं ऊर्ध्वभागे शाखाश्च । संसारवृक्षस्य तद्वैपरीत्यम्, ‘ऊर्ध्वं’
सर्वात्कृष्टं ब्रह्म, ‘मूलं’, ‘अवाञ्चः’ अधमा ब्रह्मादिस्त्वान्ता
देहाः, ‘शाखाः’, अयञ्च संसारो ब्रह्मनयोग्यतादृक्चः । तत्त्व-
ज्ञानेन हि सोऽयमज्ञानजन्यो वृक्षः क्षिद्यते । तमोदृष्टं ‘वृक्षं’,
‘यः’ पुमान्, गुरुशास्त्रमुखात् ‘वेद्’, ‘सः’ जनः, ‘सम्प्रति’ तदा-
नीमेव, ‘न अद्दधात्’ न विश्वस्यात् । किंविषयोऽयमविश्वास
इति तदुच्यते । ‘जातु’ कदाचिदपि, ‘मृत्युः’, ‘मा मारयात्’
मां हन्यात्, ‘इति’ । अयमर्थः, सर्वा ब्रह्मज्ञानेन जन्तुः कदा-
चिन्मृत्युर्मां मारयिष्यतीति विश्वासं कृत्वैव वर्तन्ते, अयन्तु

मृत्युर्मा मारयादिति^(१४) । ^(१५)हसितं रुदितं गीतं ॥

॥ ५ ॥

वीणापणवलासितं । मृतं जीवञ्च यत्किञ्चित् । अ-
ङ्गानि खेव विद्धि तत्^(१५) । ^(१६)अदृष्यं स्तृष्यध्यायत् ।

ब्रह्मज्ञानी ब्रह्मरूपस्य स्वस्य जन्ममरणभावं निश्चित्य तस्मिन्नेव
क्षणे स्वकीयमरणविश्वासं परित्यजति, आत्मनो मरणाभा-
वाद्देहस्य च स्वव्यतिरिक्तत्वान्मृत्योर्न विभेतोत्यर्थः ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१५)“हसितं रुदितं • अङ्गानि खेव
विद्धि तत्”^(१५) इति । अत्र शरीरस्यात्मशब्दां वारयितुं त-
दोया विकारा उपन्यस्यन्ते । ‘हसितं’ कदाचिन्मुखे हासो
दृश्यते, कदाचिद्गोदनं, कदाचिदुत्साहेन गानं, कदाचिद्भ्रुवो
वाद्यमानायाः वीणायाः, कदाचित्पणवस्य मृदङ्गस्य ‘लासितं’
वादनरूपो विनोदः । कदाचिच्छरीरं ‘मृतं’, दृश्यते, कदाचि-
ज्जीवनेोपेतम्, एवमन्यदपि ‘यत्किञ्चित्’ विकारजातमस्ति,
‘तत्’ सर्वम्, ‘अङ्गानि खेव विद्धि’ यथा हस्तपादाद्यङ्गानि
शरीरगतानि, ‘खा’शब्देन स्वाथवोऽभिधीयन्ते, यथा वा खा-
थवः शरीरगताः, एवमेता हसितादिविकाराः शरीरादिगताः,
न त्वात्मनो योग्याः, इति हे विवेकिन् त्वं विजानीहि ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(१६)“अदृष्यं स्तृष्यध्यायत् • अचेता
यस्य चेतनः”^(१६) इति । अत्र पूर्वोक्तेन हसितादिगुणयुक्तेन शरी-

अस्माज्जाता मे मिथू चरन् । पुत्रो निर्घृत्या वैदेहः ।
अचेता यश्च चेतनः^(१८) । ^(१९)स तं मणिमविन्दत् । सौ-
ऽनङ्गुलिरावयत् । सोऽग्रीवः प्रत्यमुञ्चत् ॥ ६ ॥

रादिना सह चिदात्मनस्तादात्म्याध्यासो वर्णते । अचञ्चिदात्मा
स्वयम् 'अदृश्यन्', एव दृश्यन् दृषां प्राप्नोति, दृषाया जड-
धर्मत्वेन स्वस्मिन्नसम्भवेपि जडतादात्म्यभ्रमेण दृषां प्राप्नोतीव
लक्ष्यते । तथा 'अध्यायत्' ध्यायतीव, स्वयं ध्यानरहितोपि ध्यान-
युक्तेन मनसा सह तादात्म्यभ्रमात् स्वयं ध्यायतीव लक्ष्यते ।
'अस्मात्' दृग्भाज्जडदेहात्, 'जाताः', 'इसितादिविकाराः, 'मे'
मदीयाः, इति भ्रान्त्या ध्यायतीति शेषः । 'मिथू'शब्दे मिथः-
शब्दपर्यायः सन् चिज्जडयोः परस्परमेलनं ब्रूते, तेन मेल-
नेन 'चरन्', मदीयमिति वृथामिमन्यते । कोऽसावेवमभिमन्य-
ते इति तदुच्यते । 'निर्घृत्याः' निर्घृतिप्रतिकूलाया मायायाः,
'पुत्रः' अहङ्कारः, विदेहस्य शरीररहितस्य चिदात्मनः स-
म्बन्धो 'वैदेहः' चैतन्यच्छायायुक्त इत्यर्थः । तदेव स्पष्टीकृ-
यते । 'यः' अहङ्कारः, 'अचेताः' स्वयमचेतनः सन्, 'चेतनश्च'
चैतन्यच्छायायोगेन चेतनोपि भवति, तादृशः पदार्थः ।
देहेन्द्रियादिधर्मानात्मन्यारोप्य तदारोपेण सुखधानादिधर्मा
आत्मनि प्रतिभासन्ति ॥

अथ पञ्चमीमाह । ^(१९)"स तं मणिमविन्दत् • असञ्चत्"

^(१९) इति । यः पूर्वोक्तचेतनाचेतनचोरन्योन्याम्यतादात्म्याध्यासेन

सोऽजिह्वो अस्तद्यत्^(१०) । ^(१०)नैतमृषिं विदित्वा न-
गरं प्रविशेत् । यदि प्रविशेत् । मिथौ चरित्वा प्रवि-
शेत् । तत्सम्भवस्य वृत्तं^(११) । ^(११)आ तमग्ने रथं तिष्ठ ।

निष्पन्नः संघारी, 'सः', एव, 'तं मणिं', अतोते अन्धो मणिमित्यादि
मन्त्रे प्रोक्तं मन्त्राद्युपलक्षितमाभरणं चक्षुषा दृष्टवान् । 'सः', एव
स्वतोऽङ्गुस्त्रिरहितोऽपि देहतादात्म्याध्यासेन तदीयैरङ्गुस्त्रिभिः
'आवयत्' स्वीकृतवान् । तथा स्वतो घोवारहितोऽपि शरीर-
गतार्था घोवार्था 'प्रत्यमुञ्चत्' । तथा स एव स्वतो जिह्वारहि-
तोऽपि शरीरगतया जिह्वया 'असञ्चत्' प्रशंसां कृतवान् ॥

अथ ब्राह्मणमाह । ^(१०)"नैतमृषिं • सम्भवस्य वृत्तं"^(११)
इति । 'एतमृषिं' पूर्वोक्तं विवेकप्रतिपादकं मन्त्रसङ्घं, 'विदित्वा'
मन्त्रप्रतिपाद्यं परमार्थतत्त्वसवगत्य, 'नगरं' जनसम्पदयुक्तं, 'न'
प्रविशेत्', यद्वा नगरोपलक्षितं देहं न प्रविशेत्, देहे तादात्म्य-
भ्रमं न कुर्यादित्यर्थः । 'यदि' कथञ्चित् पूर्ववासनावसात्,
'अविशेत्' देहे तादात्म्यबुद्धिं कुर्यात्, तदानीं 'मिथौ चरित्वा'
ब्राह्मणार्थपर्यालोचनया मिथ्येदमिति निश्चित्य, 'प्रविशेत्' ता-
दात्म्यभ्रमरहितेन देहेन प्रारम्भभोगाय लोकात्प्रवृत्तारं कुर्यात् ।
'तत्' एतत्, सम्भवनाञ्च ऋषेः 'वृत्तं' आचारः, स ह्येवमा-
चरित्तवान् ॥

कथ्यः । आतमग्ने रथमिति तिष्ठ इति । तच्च प्रथमाभाह ।

एकाश्रमेकयोजनं । एकचक्रमेकधुरं । वातभ्राजिगतिं
विभो^(१९) । ^(२०)न रिष्यति न व्यथते ॥ ७ ॥

नास्याक्षौ यातु सञ्जति । यच्छेतान् रोहितांश्चा-

(१९)“आतमग्ने • वातभ्राजिगतिं विभो”^(१९) इति । हे ‘अग्ने’
आरुणकेतुक, इह कर्मण्यागमनाय ‘तं’ तादृशं, ‘रथं’, ‘आतिष्ठ’
आरोह । कीदृशं, ‘एकाश्रं’ एक एव प्रबलोऽस्यः तं वहति,
‘एकयोजनं’ निमिषमात्रेण योजनरूपं गच्छति, ‘एकचक्रं’
लौकिकरथवचक्रद्वयं नापेक्षते किन्त्वेकचक्रेण वर्त्तते, ‘एकधुरं’
अश्वसैकत्वात् तद्योजनाय धूरप्येकैव, ‘वातभ्राजिगतिं’ भ्राजि-
शब्देऽपि गमनवाची, वातस्य भ्राजिर्वातभ्राजिः तद्गतिर्यस्यासौ
वातभ्राजिगतिः तादृशं, यथोक्तं रथस्यालौकित्वात्तेन गमनाया-
चिन्त्यन्नक्तिमग्नेर्द्यौतयितुं विभुशब्देन सम्बोधनं ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(२०)“नरिष्यति न • युक्ताधितिष्ठ-
ति”^(२०) इति । अयमेकचक्रो रथो ‘न रिष्यति’ न विनश्यति,
‘न व्यथते’ निषीदति इतस्ततश्चलति, ‘अस्य’ रथस्य, ‘अचः’,
‘यातु’ याने गमनवेलायां, ‘न सञ्जति’ कापि पाषाणवृक्षादौ
सक्तो न भवति, ‘यत्’ यस्मात् कारणात्, अथमग्निः ‘श्वे-
तान् रोहितांश्च’, प्रसिद्धान् प्रबलान् अश्वान् पर्यायेणास्मिन्
‘रथे युक्ता’, तं रथं ‘अधितिष्ठति’, तस्मादश्वसामर्थ्यात् रथस्य
न कोऽपि बाध इत्यर्थः ॥

ग्रेः । रथे युक्त्वाधितिष्ठति^(१०) । ^(११)एकया च दशभिश्च
स्वभूते । द्वाभ्यामिष्टये विश्रुत्या च । तिसृभिश्च वहसे
चिंशता च । नियुद्धिर्वायविह ता विमुञ्च^(११) ॥ ७ ॥

ततक्षुः, धीमहि, नाम मे, चिकेत, गीतं, प्रत्यमुञ्चत,
व्ययते, सप्त च ॥ अनु० ११ ॥

अथ द्वतीयामाह । ^(११)“एकया च ० विमुञ्च”^(११) इति ।
नियुच्छब्दे वायुसम्बन्धिनीरश्मयोपित आचष्टे । हे वायो
'इष्टये' अस्मत्सम्बन्धियागार्थं, 'स्वभूते' स्वाधीने रथे, एकादि-
सङ्ख्यायुक्ताभिः 'नियुद्धिः', तं रथं योजयित्वा, 'वहसे'
अस्मत्समीपं प्रापयसि, अश्वादिविषयाः षट्प्रकाराः सङ्ख्या-
विकल्पिताः । हे 'वायो', 'इह', आगत्य 'ताः' नियुतः,
'विमुञ्च' ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

(१) आतनुष्व प्रतनुष्व । उद्भमाधम सन्धम । आदित्ये
चन्द्रवर्षानां । गर्भमाधेहि यः पुमान्^(१) । *^(२) इतः
सिक्तः सूर्यगतं । चन्द्रमसे रसं छधि । वारादम्बन-

कथ्यः । आतनुष्वेति चतस्र इति । तत्र प्रथमामाह ।
(१) "आतनुष्व • यः पुमान्"^(१) इति । हे इन्द्र त्वं 'आतनुष्व'
समन्तादात्मानं विस्तारय, स्वरूपं प्रदर्श्य सर्वाननुष्टहाष ।
'प्रतनुष्व' प्रकर्षेण क्रतुषु स्वात्मानं विस्तारय, क्रतुस्वागत्य
सन्निहितो भव । 'उद्भम' उत्कर्षेण शब्दय, अहमागत इत्येव-
मुच्चैः कथय । 'आधम' आभिमुख्येण शब्दय । 'सन्धम' सन्ध-
गामुख्येण शब्दय, ततस्त्वं 'चन्द्रवर्षानां' हिरण्यवर्षानामपां,
'गर्भमादित्ये धेहि' आदित्यरश्मिषु जलं सकृद्हापोत्यर्थः । 'यः'
त्वं, 'पुमान्' पुंस्त्वन्नक्तियुक्तः, स तं 'गर्भमाधेहि' ॥

अथ द्वितीयामाह । (२) "इतः सिक्तः • इन्द्र उच्यते"^(२)
इति । 'इतः' कर्मणः सकाम्नात्, 'सिक्तं' आज्याद्याहुतिद्रव्यं,
'सूर्यगतं', छत्वा 'चन्द्रमसे' चन्द्रवृद्धार्थं, 'रसं', 'छधि' कुह,
अग्नीं प्रसिप्तं द्रव्यमादित्यं प्राप्य जलं भूत्वा दिवि चन्द्रं भूमा-
वोषधीस्वाभिवर्धयति, तत् सर्वमिन्द्र त्वं कुह । ततः 'वारादं'
वरणीयस्य फलस्यासमन्तादातारं, 'अग्निं' आरुणकेतुकरूपं,
'अये' अस्माकं पुरतः, 'जनय' उत्पादय, 'यः' अग्निः, 'एको

* B चिह्नितपुस्तके इतःशब्दपूर्व्यं तथः इति पाठः ।

यायेऽग्निं । य एको रुद्र उच्यते^(१) । ^(१)असञ्ज्ञाताः सहस्राणि । स्मर्यते न च दृश्यते ॥ १ ॥

एवमेतन्निबोधत^(१) । ^(४)आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिः । याहि मयूररोमभिः । मा त्वा केचिन्न्येमुरिन्न पाग्निः । दधन्वेव ता इहि^(४) । ^(५)आ मन्द्रैरिन्द्र हरि-

रुद्रः, इति सर्वत्र 'उच्यते' । तथा चान्यत्राज्ञातं, एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्य इति । रुद्रो वा एष घदग्निरिति च ॥

अथ वृत्तोच्यते । ^(१)"असञ्ज्ञाताः • निबोधत"^(१) इति । एकस्य रुद्रस्य मूर्त्तीनां 'सहस्राणि' 'असञ्ज्ञाताः' असञ्ज्ञातानि, गणयितुं न शक्यन्ते । स च रुद्रः स्वयं 'स्मर्यते' अतिदृष्टुखादवगत्य स्मर्यते' प्रक्यते, स रुद्रो न द्रष्टुं प्रक्यः । 'एतं' रुद्रमग्निं, 'एवं' उक्तप्रकारेण, 'निबोधत' हे यजमाना अवगच्छत ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(४)"आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिः • दधन्वेव ता इहि"^(४) इति । हे 'इन्द्र', 'मन्द्रैः' मदनीयैर्दधन्वेतुभिः, 'मयूररोमभिः' मयूरसदृशवर्णरोमयुक्तैः, 'हरिभिः' श्वैः, 'आयाहि' अग्निं कर्मस्थागच्छ । आयातं त्वां 'केचित्' अपि जनाः, 'मा न्येमुः' मा नियमयन्तु, प्रतिबन्धं मा कुर्वन्स्वित्यर्थः । 'पाग्निं इत्' अस्मानां पाशधारिणः सारथयोषि, 'न न्येमुः' नियमनं विसृज्यरूपं न कुर्वन्तु, 'दधन्वेव' सर्वाभिमतानां दातेव, 'ता इहि' 'ता' अस्मद्युक्तभुवः 'इहि' गच्छ ॥

भिः । यामि मयूररोमभिः । मा मा केषिन्न्येमुरिन्न
पाशिनः । निधन्वेव तांश् इमि^(५) । ^(६)अणुभिश्च
महद्भिश्च ॥ २ ॥

निघृष्टैरसमायुतैः । कालैर्हरित्वमापन्नैः । इन्द्रा-
याहि सहस्रयुक्^(६) । ^(७)अग्निर्विधाष्टिवसनः । वायुः

कल्पः । आमन्त्रैरित्येकां यजमान उपदध्यात् । पाठस्तु ।
^(५)“आ मन्त्रैरिन्द्र हरिभिः ० निधन्वेव तांश् इमि”^(५) इति ।
इत्ययं* शब्दः प्रथमैकवचनमुपसृज्यति तस्माद् इमित्यर्थः सम्-
सृते । मन्त्रैरित्यादि पूर्ववद्योजनीयं । हे ‘इन्द्र’, त्वया सहाह-
मपि त्वदीये लोके ‘यामि’ गच्छामि, त्वामिव मामपि जनाः
‘पाशिनः’, मां ‘मा’, प्रतिबध्नन्तु ततोऽहं ‘निधन्वेव’ निधान-
वानिव लब्धनिधिरिव तुष्टः सन्, ‘ताम्’ उत्तमलोकान्,
‘इमि’ एमि, प्राप्तवानि ॥

कल्पः । अणुभिश्चेति हे इति । तत्र प्रथमामाह । ^(६)“अणु-
भिश्च ० सहस्रयुक्”^(६) इति । हे ‘इन्द्र’, त्वं ‘कालैः’ कालविशेषैः
सह, ‘आयाहि’ आगच्छ । कीदृशैः कालैः, ‘अणुभिश्च’ लण-
मुहृत्ताद्याकारेण सूक्ष्मरूपैः, ‘महद्भिश्च’ संवत्सरयुगादिरूपेषु
प्रौढैरपि, ‘निघृष्टैः’ नितरां दीप्यमानैः, यद्यपि कालस्य नो-
रूपत्वाम्नास्ति दीप्तिः, तथापि तदभिमानिनां देवानां अस्त्येव
दीप्तिः । ‘असमायुतैः’ परस्परमसङ्गतैः, न ह्येकस्मिन् काले

* इत्ययमित्यत्र भाष्योद्धृत इतिशब्दो मूले न दृश्यते ।

श्वेतसिकद्रुकः । संवत्सरो विषुवर्णैः । नित्यास्तेनुच-
 रास्तव^(०) । ^(८)सुब्रह्मण्योः सुब्रह्मण्योः सुब्रह्मण्योः ।
 इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातियेः । मेघ दृषणश्चस्य
 मेने ॥ ३ ॥

वर्त्तमाने कालान्तरं सह प्रवर्त्तते । 'हरित्वापन्नैः' हरिनामक-
 लदीषाम्बलं प्राप्नैः, कालाभिमानिदेवा एव तवाश्या इत्यर्थः ।
 कीदृश इन्द्रः, 'सहस्रयुक्' अक्षिसहस्रेण युक्तः ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(९)"अग्निर्विभ्राष्टिवसनः ० नित्यास्ते-
 नुचरास्तव"^(१०) इति । हे इन्द्र 'अग्निः' 'वायुः' 'संवत्सरः', ये त्रयः
 सन्ति ते त्रयोपि 'तव नित्या अनुचराः', कदाचिदप्यनपायिनो
 नित्याः । कीदृशोऽग्निः, 'विभ्राष्टिवसनः' विभ्रेषेण भ्राजमान-
 वसनयुक्तः । कीदृशो वायुः, 'श्वेतसिकद्रुकः' श्वेतानां सिकतानां
 द्रोग्धा, तदेतदुपलक्षणं, नानाविधां धूलिमुत्पादयतीत्यर्थः ।
 कीदृशः संवत्सरः, 'विषुवर्णैः' नानाविधैर्वर्णैर्युक्तः । वसन्ताद्यतु-
 भेदाः पूर्वमेवोक्ताः ॥

कल्पः । सुब्रह्मण्योमित्येकामिति । पाठस्तु । ^(८)"सुब्रह्मण्योः ०
 गौतम ब्रुवाण"^(९) इति । शोभनं ब्रह्म सुब्रह्म वेदः तस्मै हितः
 'सुब्रह्मण्यः' इन्द्रः, 'ॐ', इति सम्बोधनार्थः । हे सुब्रह्मण्येति
 चिरभिधानमादरार्थं । तद्गुणकथनेन सुत्यर्थमिन्द्रादिपदैः
 सम्बोधनं । हे 'इन्द्र' परमैश्वर्ययुक्त, इह कर्मणि 'आगच्छ',

गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै आर । कौशिकब्राह्मण गौ-
तमब्रुवाण^(८) । ^(९)अरुणाश्वा इहागताः । वसवः पृथि-

‘हरिवः’ हरिनामकावश्वावस्य विद्येते इति हरिवान् तस्य
सन्मोधनं, शुक्लकृष्णपक्षदेवावेत्र तदीयान्मत्वं प्राप्य हरिब्रन्देनो-
च्येते, तादृक् हे हरिवः, इह कर्मणि ‘आगच्छ’ । ‘मेधातिथेः’
मेधातिथिर्नामकः कश्चिद्दृषिः कष्यस्य पुत्रः तत्सम्बन्धिन्,
हे ‘मेष’ त्वप, वृषणश्चो नाम कश्चिन्मृनिः तस्य सम्बन्धिनी या
मेनकास्या दुहिता तां मन्यमाने तस्मिन्नर्थे ‘वृषणश्च
मेने’, इति सम्बुध्यन्तं प्रयुक्तं । ‘गौरावस्कन्दिन्’ गौरभृगो
भूत्वा याममध्ये समागत्य सोमं पीत्वा हे विनाशक । तदेतत्
सर्वं ब्राह्मणान्ब्राह्मणे समास्तातं, हरिव आगच्छेति पूर्वपचा-
वपरपक्षौ वा इन्द्रस्य अश्वे ताभ्यां क्षेप सर्वं हरतीति मेधा-
तिथेर्मेधेति मेधातिथिं काष्ठाचनिं मेधो भूत्वा जहार । वृष-
णश्चस्य मेन इति वृषणश्चस्य मेनका नाम दुहिता तामिन्द्र-
श्चकमे गौरावस्कन्दिन्निति गौरभृगो भूत्वा राजानं पिब
हीति । ‘अहल्यायै आर’ अहल्या गौतमस्य भार्या तस्य
इन्द्रो आर इति पुराणे प्रसिद्धं, ‘कौशिकब्राह्मण’ कौशिक-
नामा कश्चिन्महर्षिः तस्य समीपे ब्राह्मणवेषेण समागतवान्,
‘गौतमब्रुवाण’ गौतमो महर्षिः तं प्रसादयितुं स्तुतिं कृतवान्,
तथाविध हे इन्द्र आगच्छेत्यन्वयः ॥

कल्पः । अरुणाश्वा इति चतस्र इति । तत्र प्रथमामाह ।

विद्वितः । अष्टौ दिग्वाससोऽग्नयः । अग्निश्च जातवे-
दाश्चेत्येते^(९) । ^(१०)ताम्राश्चास्ताम्ररथाः । ताम्रवर्णास्त-
द्यासिताः । दण्डहस्ताः खादग्दतः । इतो रुद्राः प-
राङ्गताः ॥ ४ ॥

उक्तस्थानं प्रमाणञ्च पुर इत^(१०) । ^(११)वृहस्पतिश्च

(९)“अरुणाभ्याः • जातवेदाश्चेत्येते”(९) इति । ‘अष्टावग्नयः’, ‘दृह’
कर्मणि, ‘आगताः’ । कीदृशाः, ‘अरुणाभ्याः’ अरणवर्णैरश्वै-
र्युक्ताः, ‘वसवः’ जगतोनिवासहेतवः, ‘पृथिविचित्तः’ भूमि-
वासिनः, ‘दिग्वाससः’ दिग् एतेषामग्नीनां वासांसि । केतेऽष्टा-
वग्नश्च इति तदुच्यते, ‘अग्निश्च जातवेदाश्च’, ‘इति’ एतस्मिन्
मन्त्रे’ ये पूर्वमभिहितः ‘एते’ अग्नयः, वेदितव्याः ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१०)“ताम्राभ्याः • पुर इत”(१०)
इति । ये ‘रुद्राः’, सन्ति ते ‘इतः’ स्थानात् पृथिवीरूपात्, ‘परां’
दिवं, ‘गताः’ । कीदृशा रुद्राः, ताम्रवर्णैरश्वैरथैश्च युक्ताः,
स्वयञ्च ‘तथा’, ‘ताम्रवर्णाः’, ‘असिताः’ ईषदपि सितं श्वेतं येषां
नास्ति ते तादृशाः, ‘दण्डहस्ताः’ गदापाणयः, ‘खादग्दतः’
खादयन्नो भक्षयन्नो दन्ना येषां तादृशाः, एवन्निधा हे रुद्रा
युक्ताकं ‘स्नानं’, ‘उक्तं’ शास्त्रेषु प्रसिद्धं, तथा तस्य स्नानस्य
‘प्रमाणञ्च’ इयन्तानिश्चयः शास्त्रसिद्धः, तस्मात् ‘पुरः’ भव-
द्दीयाः पुरीः, ‘इत’ गच्छतः ॥

सविता । विश्वरूपैरिहागतां । रथेनोदकवर्त्मना ।
 अस्पा इति तद्द्वयोः^(११) । ^(१२)उक्तो वेषो वासांसि-
 च । कासावयवानामितः प्रतीच्या । वासात्या इत्य-

अथ तृतीयामाह । ^(११)“वृहस्यतिश्च ० इति तद्द्वयोः”
^(११) इति । योयं ‘वृहस्यतिः’, यश्च ‘सविता’, तावुभौ ‘विश्वरूपैः’
 नानाविधरूपैरथैः, ‘इह’ कर्मणि, ‘आगतां’ आगच्छतां, केन
 साधनेन, ‘उदकवर्त्मना रथेन’ उदकस्येव वर्त्म मार्गो यश्च
 रथस्य सोऽयमुदकवर्त्मा, यथा वृष्टिजलस्यान्तरिक्षमेव मार्गः
 एवमेतदीयरथस्याप्यन्तरिक्षमेव मार्गः । कीदृशावेतौ, ‘अस्पा’
 अपांसजितारौ, ‘इति’ एवमुक्तप्रकारेण, ‘द्वयोः’ सवितृवृह-
 स्यत्योद्भवयोः, ‘तत्’ स्वरूपं, उक्तमिति शेषः ॥

एवं चयो मन्त्रा उक्ताः, चतुर्थस्तु उपरिष्ठाद्दाहरिष्यते ।
^(१२)“उक्तो वेषो ० तस्यैषा भवति”^(१२) इति । ‘कासावय-
 वानां’ वसन्ताद्यृहनां, ‘इतः’ अस्मादनुवाकात्, प्रतीच्येष्वाती-
 तेष्वनुवाकेषु साकं जानामित्यादिषु, ‘वेषः’ आकारविशेषः,
 ‘उक्तः’, ‘वासांसि च’ वस्त्राण्युक्तानि । अतुर्भूतानाऽनुद्यमानः ।
 विननादाभिधावाः षष्टिश्च चिन्नका वल्गा इत्यादिना यत्
 स्वरूपमृहनामभिहितं सोऽयं वेष इत्युच्यते । सारागवस्त्रै-
 र्जर्दपचः वसन्तो वसुभिः सहेत्यादिना वस्त्राण्युक्तानि ।
 तथा वासात्यौ षिचौ इत्यादिनाऽग्निनोर्देवयोर्वेष उक्तः ।

श्रिणोः । कोन्तरिक्षे शब्दं करोतीति । वासिष्ठो रौ-
हिषो मीमांसां चक्रे । तस्यैषा भवति^(१९) । ^(१९)वाश्रैव
विद्युदिति^(१९) । ^(१७)ब्रह्मण उदरणमसि । ब्रह्मण उदी-

वचयेतद्ब्राह्मणं न वसिष्ठितमन्त्रोपयुक्तं तथाप्युक्तं स्थानमिति
वचनेन बुद्धिस्वमर्थं प्रसङ्गात् ब्रूते । अथ चतुर्थमन्त्रोदाहर-
णार्थमिदमुच्यते । 'वासिष्ठः' वसिष्ठगोत्रोत्पन्नः, 'रौहिणः'
रौहिणाश्वस्य मुनेः पुत्रः, सोऽयमाकाशे कश्चिद्ध्वनिं श्रुत्वा
'मीमांसां चक्रे' विचारितवान्, किमिति को नामान्तरिक्षे
शब्दं करोति, न ह्यूर्ध्वमवलोक्यमाने कश्चिदपि पुमानुपलभ्यते,
शब्दश्च भेरीवादानादप्यधिकः श्रूयते, तस्माद्विस्मयं प्राप्तस्य को
नाम शब्दकर्त्तृतिं विचारः । 'तस्य' विचारस्य, 'एषा' निर्णय-
वादिनी काश्चिद्दृग्, विद्यते ॥

तस्या ऋचः प्रतीकं दर्शयति । ^(१९)"वाश्रैव विद्युदिति"^(१९)
इति । वाश्रैव विद्युन्निमातीत्ययं मन्त्रोऽग्निना रयिमश्रुवदि-
त्यनुवाके व्याख्यातः । 'वाश्रा' वासनशीला, गौर्यथावत्सं प्रति
शब्दं करोति एवमियं 'विद्युत्' सूर्यतेजोरूपमेघवर्त्तिनी, 'मि-
माति' शब्दं निर्मिमीत इत्यर्थः ॥

कल्पः । ब्रह्मण उदरणमसोति चतस्रो ब्रह्मसदना इति ।
पाठस्तु । ^(१७)"ब्रह्मण उदरणमसि • उपस्तरणमसि"^(१७)
इति । हे इष्टके त्वं 'ब्रह्मणः' हिरण्यगर्भस्य, 'उदरणं' उदी-

रणमसि । ब्रह्मण आस्तरणमसि । ब्रह्मण उपस्तरण-
मसि^(१४) ॥ ५ ॥

दृश्यते, च, मेने, पराङ्गताः, चक्रे, षट् च ॥ अनु० १२ ॥

अथ चयोद्गोऽनुवाकः ।

*^(१)अष्टयौनीमष्टपुचां । अष्टपत्नीमिमां महीं ।
अहं वेद् न मे मृत्युः । न चामृत्युरघाहरत्^(२) । ^(२)अष्ट-

रणलहेतुरसि । 'उदीरणं' उदीर्णलहेतुरसि । उदीरणलं
लोभराहित्यं । उदीर्णलं गुणान्तरैरन्येभ्य आधिक्यं । 'आस्तरणं'
आसनं । 'उपस्तरणं' उपर्याच्छादनं । एतैश्चतुर्भिर्यजुर्मन्त्रैश्चतस्र
दृष्टका उपरि दध्यात् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ चयोद्गोऽनुवाकः ।

कल्पः । अष्टयौनीमित्यष्टौ दिव्या इति । तच्च प्रथमा-
माह । ^(१)"अष्टयौनी ० मृत्युरघाहरत्^(२) इति । अष्टौ अष्ट-
सङ्ख्याकानि मूलप्रकृतिसहितानि महद्द्वारपञ्चतन्माचरु-

* B विक्रितपुस्तके "अपक्रामन्तगर्भिण्यः" इत्यधिकः पाठः ।

योन्यष्टपुत्रं । अष्टपदिदमन्तरिक्षं । अहं वेद् न मे मृत्युः । न चामृत्युरघाहरत्^(१) । ^(२)अष्टयोनोमष्टपुत्रां । अष्टपत्नीममूं दिवं ॥ १ ॥

अहं वेद् न मे मृत्युः । न चामृत्युरघाहरत्^(१) । ^(४)सुचामाणं^(४) ^(५)महीमूषु^(५) । ^(६)अदितिर्द्यौरदितिर्न्तरिक्षं ।

पाणि तत्त्वानि योनयः कारणानि यस्याः पृथिव्याः सेयं 'अष्ट-योनी', तां । अष्टसङ्ख्याका वक्ष्यमाणा मित्रावरुणादयः पुत्रा यस्याः पृथिव्याः सेयं 'अष्टपुत्रा', तां । अष्टसङ्ख्याका इन्द्रादयो दिम्बर्त्तिनः पतयः पाप्सका यस्याः पृथिव्याः सेयं 'अष्टपत्नी', तां । तथोक्तगुणयुक्तां 'इमां महीं' पृथिवीं, 'अहं' मन्त्रद्रष्टा, 'वेद्' जानामि, अतो ज्ञानप्रभावेन 'मे मृत्युः', नास्ति, किन्त्वतो मुक्त एव भविष्यामीति शेषः । किञ्च 'अमृत्युः' परममृत्यो-रन्योपमृत्युरित्यर्थः । सः 'अघः' पापानि दुःखानि, 'न चा-हरत्' ज्ञानप्रभावादेव नैव सम्पादयिष्यति ॥

अथ द्वितीयान्तृतीयाच्चाह । ^(१)"अष्टयोन्यष्टपुत्रं • न चामृत्युरघाहरत्"^(१) इति । 'अष्टपत्' अष्टपतिः, अष्टस-ङ्ख्याकाः पाप्सका इत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

अथ चतुर्थपञ्चममन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति । ^(४)"सुचा-माणं महीमूषु"^(५) इति । सुचामाणं पृथिवीद्यामित्येको

अदितिर्माता स पिता स पुत्रः । विश्वे देवा अदितिः प-
ञ्चजनाः । अदितिर्जातमदितिर्जनित्वं^(१) । ^(२)अष्टौ पु-
त्रासो अदितेः । ये जातास्तन्वः परि । देवांश् उपप्रैत्
सप्तभिः ॥ २ ॥

मन्त्रः । महीमूषु मातरमित्यपरो मन्त्रः । एतौ चोभौ वैश्वान-
रौ न ऊत्येत्यनुवाके व्याख्यातौ ॥

अथ षष्ठीमाह । ^(१)“अदितिर्घ्वाः ० मदितिर्जनित्वं”^(१)इति ।
अदितिश्चद्वाच्यदेवता सर्वात्मकत्वेन स्त्रियते । ‘माता’ पृथि-
वी, अतो लोकत्रयात्मिकांशः देवताविशेषोदित्याख्यः, सर्वस्य
जगतः ‘पिता’, ‘सः’, एव ‘पुत्रः’, च । ये ‘विश्वे देवाः’ सर्वेपि
देवाः, ये च ‘पञ्चजनाः’ निषादपञ्चमा ब्राह्मणत्रिचरिवैश्व-
शूद्राः ते सर्वेपि, ‘अदितिः’, एव ‘जातं’ यत् पूर्वमुत्पन्नं जगत्,
‘जनित्वं’ जननरूपो व्यापारः तत् सर्वमपि ‘अदितिः’, एव ॥

अथ सप्तमीमाह । ^(२)“अष्टौ पुत्रा ० मार्ताण्डमास्यत्”^(२)
इति । ‘अदितेः’ देवतायाः, ‘अष्टौ पुत्रासः’ अष्टसङ्ख्याकाः पुत्रा
विद्यन्ते, ‘ये’ पुत्राः, ‘तन्वःपरि’ शरीरस्योपरि जाताः, श्रौ-
रसा इत्यर्थः । तेषां मध्ये ‘सप्तभिः’, पुत्रैः सह ‘देवान्’,
‘उपप्रैत्’ समीपे प्राप्तवती, ‘मार्ताण्डं’, अष्टमं पुत्रं ‘परास्यत्’
पराहृतवती । तमेकं परित्याज्यान्वैरेव सप्तभिः सह देवलोकं
गता ॥

परा मार्ताण्डमास्यत्^(१) । ^(२)सप्तभिः पुत्रैरदितिः । उ-
पप्रैत् पूर्यं युगं । प्रजायै मृत्यवे तत् । परा मार्ता-
ण्डमाभरदिति^(३) । ^(४)ताननुक्रमिष्यामः^(५) । ^(६)मिचश्च

अथाष्टमीमाह । ^(१)“सप्तभिः ० मार्ताण्डमाभरदिति”^(२)
इति । अस्मिन्मृत्युदितिदेवतायाः सप्तपुत्रस्त्रीकारे मार्ताण्ड-
परित्यागे च कारणमुच्यते । इयं ‘अदितिः’, देवी ‘सप्तभिः
पुत्रैः’, निमित्तभूतैस्सदुत्पादनार्थं ‘पूर्यं युगं’ तदुत्पत्तेः पूर्व-
कालीनं पतिसंयोगं, ‘प्रजायै’ प्रजात्यन्वयं, ‘उपप्रैत्’ प्रीति-
पूर्वकं प्राप्तवती । एतेषु सप्तसु पुत्रेषूपुत्रेषु तद्वारा प्रजावृद्धि-
र्भवतीत्यभिप्रेत्य तैः सह देवलोके गमनं । मार्ताण्डाख्यमष्टमं
पुत्रं ‘पराभरत्’ परित्यक्तवतीति यत् तत् ‘मृत्यवे’ मृत्यु-
निमित्तं, मार्ताण्डो हि मृत्योरेव हेतुर्न प्रजाभिवृद्धेः ।
मार्ताण्डो ह्यादित्यः, स चाण्डभेदेनोत्पद्यते । तथा हि
हृन्दोगास्तदाण्डं निरवर्त्तत । तत् संवत्सरस्य मात्रामदायत ।
तस्मिन्निश्चिन्तेत्युपक्रम्यान्ते समामनन्ति । अथ यत् तदजायत
सोऽसावादित्य इति । शब्दनिर्वचनमपि तादृशमेव । मृतमण्डं
यदीयज्जन्मा स मार्ताण्ड इति । तथा च स्मर्यते । मृतेऽण्डे
जायते यस्मान्मार्ताण्डः स उदाहृत इति । अतोयं मृत्यवे
मृत्युप्रीत्यर्थमेवोपयुज्यते । न त्वभिवृद्ध्यर्थमित्यदितेस्तत्परि-
त्यागे युक्तः । ‘इति’शब्दो मन्त्रसमाप्तिद्योतनार्थः ॥

वरुणस्य । धाता चार्यमा च । अश्वस्य भगस्य । इन्द्रस्य विवस्वाश्चेत्येते^(१०) ।^(११) हिरण्यगर्भो हंसः शुचि-

अथ ब्राह्मणवाक्यमुच्यते । (९)“ताननुक्रमिष्यामः”(९) इति । अष्टपुत्रमिति ये पुत्राः सूचिताः ‘तान्’ पुत्रान्, ‘अनु’क्रमेण, वक्ष्यामः ॥

कल्पः । मित्रस्य वरुणश्चेत्यष्टौ दिव्या इति । पाठस्तु । (१०)मित्रस्य ० विवस्वाश्चेत्येते”(१०) इति । मित्रादिनामान्येवाच मन्त्राः । मित्रस्यया देवतयाङ्गिरस्रदित्युपधानं द्रष्टव्यं । ‘इत्येते’ मित्रवरुणादयोऽष्टौ पुत्रा उक्ताः ॥

अथ मन्त्रचतुष्टयस्य प्रतीकानि दर्शयति । (११)“हिरण्यगर्भो ० तदित्यदमिति”(११) इति । हिरण्यगर्भ इत्ययं मन्त्र ऊर्ध्वा अस्त्रेत्यनुवाके व्याख्यातः । हंसः शुचिषदित्ययं मन्त्र इन्द्रस्य वज्रोषीत्यनुवाके व्याख्यातः । ब्रह्मजज्ञानमित्ययं मन्त्रो-
 भस्त्रादिस्या इत्यनुवाके व्याख्यातः । तदित्यदमित्ययं मन्त्र उदसाप्तीत् सवितेत्यनुवाके व्याख्यातः । तत्र हिरण्यगर्भ इति मन्त्रो हिरण्यस्यपुरुषोपधानार्थः । हंसः शुचिषदिति मन्त्रः पुष्करपर्णोपधानार्थः । ब्रह्मजज्ञानमिति मन्त्रोऽरुकोपधानार्थः । तदित्यदमिति मन्त्रः कूर्मोपधानार्थः । एतदेवाभिप्रेत्य कल्पे निहितं । पुष्करपर्णं हिरण्यस्यं पुरुषं कूर्ममिति । ‘इति’शब्दः प्रतीकसमाप्त्यर्थः ॥

घत् । ब्रह्मजज्ञानं तदित्यदमिति^(११) । ^(१२)गर्भः प्राजा-
पत्यः । अथ पुरुषः सप्तपुरुषः^(१२) ॥ ३ ॥
अमून्दिषः, सप्तभिः, एते, चत्वारि च ॥ अनु० १२ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

*^(१)योसौ तपद्भुदेति । स सर्वेषां भूतानां प्राणाना-
दायोदेति । मा मे प्रजाया मा पशूनां । मा मम प्रा-

अथ ब्राह्मणमुच्यते । ^(१२)“गर्भः प्राजापत्यः ० सप्तपुरुषः”
^(१२)इति । प्रजापतेरथं ‘प्राजापत्यः’, तादृशः ‘गर्भः’, पूर्व-
मुक्तः, हिरण्यगर्भ इति मन्त्रे प्राजापत्यगर्भाभिधानात् । ‘अथ’
अनन्तरं, उत्तरेष्वनुवाकेन ‘पुरुषः’ आदित्याख्यः, प्रतिपाद्यते ।
स च कीदृशः, ‘सप्तपुरुषः’ सप्तपुरुषाः किङ्करस्थानोयाः नक्षत्र-
मासार्द्धमासर्तुसंवत्सराहोरात्राख्यापुरुषा यस्यासौ सप्तपुरुषः ॥

इति सावनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रखके प्रथमप्रपाठके चयोद्देशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

योऽसाचित्यनुवाकस्योपधाने विनियोगदर्शनात्तन्निष्कानुसारे-
षापुष्काम एतेनादित्यमुपतिष्ठेत् । तस्मिन्ननुवाके प्रथमं मन्त्र-

* B चित्रितपुरुषके “यथास्यां गर्भिण्यः” इत्यविरिक्तः पाठः ।

णा_{ना}दायोदगाः^(१) । ^(२)असौ योस्तमेति । स सर्वेषां
 भूतानां प्राणानादायास्तमेति । मा मे प्रजाया मा प-
 शूनां । मा मम प्राणानादायास्तङ्गा^(३) । ^(४)असौ य
 आपूर्यति । स सर्वेषां भूतानां प्राणैरापूर्यति ॥ १ ॥
 मा मे प्रजाया मा पशूनां । मा मम प्राणैरापूरि-

माह । ^(१)“योसौ तपसुदेति • प्राणानादायोदगाः”^(२) इति ।
 ‘योसौ’ आदित्यः, प्रातःकाले प्राच्यां ‘उदेति’, ‘सः’ आदि-
 त्यः, ‘सर्वेषां’ प्राणिनां, ‘प्राणान्’, ‘आदाय’ खीकृत्य, ‘उदे-
 ति’ आयुःक्षयोपादानेन प्राणानपहरति, सूर्यादये सति पूर्व-
 दिनस्य समाप्तत्वादेकदिनमात्रमायुःक्षीणं भवति । तस्मादेवं
 प्रार्थयाम हे आदित्य मदीयानां प्रजानां ‘पशूनां’, च ‘मम’,
 च ‘प्राणानादाय’, उदयं ‘मागाः’ माप्नुहि । प्राणापहार-
 हेतुमायुःक्षयं मा कुर्वित्यर्थः ॥

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह । ^(३)“असौ योस्तमेति • प्राणाना-
 दायास्तङ्गा”^(४) इति । ‘योसौ’ आदित्यः, सायंकाले, ‘अस्तं’,
 प्राप्नोति ‘सः’, अष्टेकमहः समाप्य तावन्मात्रमायुः क्षपयति ।
 अन्यत् पूर्ववत् ॥

अथ तृतीयं मन्त्रमाह । ^(५)“असौ यः • प्राणैरापूरिष्ठा”^(६)
 इति । उदेतुं प्रक्रान्तः सूर्यः क्रमेण यावद्यावद्भूमिः ‘आपूर्यते’,
 तावत् प्राणिनामायुः क्षीयते । अन्यत् पूर्ववत् ॥

ष्टा^(१) । ^(२)असौ यो पक्षीयति । स सर्वेषां भूतानां प्रा-
 खैरपक्षीयति । मा मे प्रजाया मा पशूनां । मा मम प्रा-
 खैरपक्षेष्टाः^(३) । ^(४)अमूनि नक्षत्राणि । सर्वेषां भूतानां
 प्राखैरप प्रसर्पन्ति चोत्सर्पन्ति च । मा मे प्रजाया मा
 पशूनां । मा मम प्राखैरप प्रसृपत*मोत्सृपत^(५) ॥ २ ॥

अथ चतुर्थमाह । ^(१)“असौ योपक्षीयति • प्राखैरपक्षेष्टाः”

^(२) इति । अक्षं प्राप्तमुपक्रान्तः सूर्यो यावद्यावत् रश्मिभिः
 क्रमेष चीपो भवति तावत् तावत् प्राणिनामायुःक्षयः । अन्यत्
 पूर्ववत् सर्वत्र योज्यं ॥

अथ पञ्चममाह । ^(३)“अमूनि नक्षत्राणि • प्रसृपत मोत्सृ-
 पत”^(४) इति । ‘अमूनि’ एतानि, ‘नक्षत्राणि’, दिवि सञ्चरन्ति
 तानि सर्वाण्यहनि ‘अपसर्पन्ति’ अपगतज्योतींषि भूत्वा प्रकर्षेण
 सञ्चरन्ति । रात्रौ ‘च’, ‘उत्सर्पन्ति’ उत्कृष्टज्योतींषि भूत्वा
 प्रवर्त्तन्ते, तस्मिन्नुभयस्मिन्नपि काले प्राणिनां ‘प्राणैः’, सहैव प्रव-
 र्त्तन्ते । यावद्यावत् कालातिक्रमः तावत् तावदायुषा क्षीयमा-
 षत्वात् । ततो हे ‘नक्षत्राणि’, प्रजादीनां ‘प्राणैः’, सह ‘माप-
 सृपत’ अहनि अपसर्पणं मा कुरुत, ‘मोत्सृपत’ रात्रावुत्सर्पण-

* (A) । चङ्गितपुस्तके अपप्रसृप इत्यस्मात् परं मोत्सृपत इत्यस्मात्
 पूर्वं “योसौ षोडशामूनि द्वादशायं संवत्सरश्चतुर्दश” इति पाठः । स
 च न मूळान्तरपठितः भाष्यकारसम्मतश्च ॥

१) इमे मासाश्चार्द्धमासाश्च । सर्वेषां भूतानां प्राणैरपि
 प्रसर्पन्ति चोत्सर्पन्ति च । मा मे प्रजाया मा पशूनां ।
 मा मम प्राणैरपि प्रसृपत मोत्सृपत^(१) । ^(०) इम ष्टतवः ।
 सर्वेषां भूतानां प्राणैरपि प्रसर्पन्ति चोत्सर्पन्ति च ।
 मा मे प्रजाया मा पशूनां । मा मम प्राणैरपि प्रसृपत
 मोत्सृपत^(०) । ^(८) अयं संवत्सरः । सर्वेषां भूतानां प्रा-
 णैरपि प्रसर्पति चोत्सर्पति च ॥ ३ ॥

मा मे प्रजाया मा पशूनां । मा मम प्राणैरपि प्रसृप
 मोत्सृप^(८) । ^(९) इदमहः । सर्वेषां भूतानां प्राणैरपि प्रस-
 र्पति चोत्सर्पति च । मा मे प्रजाया मा पशूनां । मा मम
 प्राणैरपि प्रसृप मोत्सृप^(९) । ^(१०) इयं राधिः । सर्वेषां भू-
 तानां प्राणैरपि प्रसर्पति चोत्सर्पति च । मा मे प्रजाया

मपि मा कुरुत । भवदीयप्रजारक्षणनिमित्तमायुःक्षयोमा
 भृदित्यर्थः ॥

अथ षष्ठसप्तममन्त्रावाह । ^(१) “इमे मासाश्चार्द्धमासाश्च •
 प्रसृपत मोत्सृपत” “इमे ष्टतवः • प्रसृपत मोत्सृपत”^(०) इति ।
 नक्षत्रवाक्यवद्वाख्येयं ॥

अथाष्टममाह । ^(८) “अयं संवत्सरः • प्रसृप मोत्सृप”^(८) इति ।
 अत्र संवत्सरशब्दस्यैकवचनान्तात् सर्प प्रसर्पति चैकवचनं ।
 अन्यत् पूर्ववत् ॥

मा पशूनां । मा मम प्राणैरपि प्रसृप मोत्सृप^(१०) ॥ (११) ॐ
 भूर्भुवः स्वः^(११) । (१२) एतद्दो मिथुनं मा नोमिथुनं-
 रीडं^(१२) ॥ ४ ॥

प्राणैरापूर्यति, उत्सृपत, उत्सृपति च, उत्सृप द्वेच ४ ॥
 उदेत्यस्तमेत्यापूर्यत्यपक्षीयत्यमूनिनक्षत्राणीमेमा
 सा इम कृतवोयः संवत्सर इदमहरियः रात्रिर्दश ॥
 अनु० ॥ १४ ॥

अथ नवमदशमौ मन्त्रावाह । (९) “इदमहः • प्रसृप मो-
 त्सृप” (९) (१०) “इयं रात्रिः • रप प्रसृप मोत्सृप”^(१०) इति ।
 एतदाक्यदयं संवत्सरवाक्यवद्भाष्येयं ॥

अथैकादशं मन्त्रमाह । (११) “ॐ भूर्भुवः स्वः”^(११) इति ।
 येषां प्रणवप्रतिपाद्यः परमात्मा स एव लोकत्रयरूप इत्यर्थः ॥

अथ द्वादशमाह । (१२) “एतद्दोमिथुनं • मिथुनं रीडं”
 (१२) इति । नक्षत्रमासाङ्कमासर्तुसंवत्सराहोरात्ररूपा हे सप्त
 पुरुषाः प्रणवप्रतिपाद्यपरमात्मरूपेणादित्येन सहावस्थानं यद-
 स्ति तद् ‘वः’ युष्माकं, ‘मिथुनं’ सम्बन्धः, उपकार्योपकारक-
 लक्षणः, एतस्य ध्यानेनास्माकमपि ‘मिथुनं’ स्त्रीपुंसलक्षणं,
 ‘मारीडं’ हिंसितं मा कुरुत ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे यजु-
 रारण्यके प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

(१)अथादित्यस्याष्टपुरुषस्य^(१) ।

(२)वसूनामादित्यानां स्थाने स्वतेजसा भानि^(२) ।

(३)रुद्राणामादित्यानां स्थाने स्वतेजसा भानि^(३) । (४)आ-

कल्पः । वसूनां रुद्राणामित्यष्टावुत्तरत इति तदेतद्ब्रह्म-
णवाक्येण सङ्ग्रहरूपेण प्रतिजानीते । (१)“अथादित्यस्याष्टपुरुष-
स्य”^(१) इति । अष्टयोनोमित्यनुवाकोत्तैर्मन्त्रैरिष्टकोपधानानन्तरं
वसूनास्यष्टविधपुरुषेषावस्त्रितस्यादित्यस्य सम्बन्धिभिर्मन्त्रैरिष्टका
उपदध्यादिति शेषः ॥

तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । (२)“वसूनामादित्यानां • स्वतेजसा
भानि”^(२) इति । पूर्वमृतुप्रकरणे वसूनां वसुभिः सह शुक्लवा-
सा रुद्रगण इत्यादिना ये च रुद्रादयो निर्द्दिष्टाः, ते सर्वेषा-
दित्यस्यैवावतारविशेषाः, तेषाञ्च मन्त्रेषु क्रमेण निर्द्दिश्यन्ते ।
अष्टवसुरूपेषावतीर्णा ये आदित्यमूर्त्तिविशेषाः, तेषां ‘स्थाने’,
तिष्ठन्नहन्तत्प्रसादलभ्येण स्वकीयेन ‘तेजसा’, ‘भानि’ भाष-
मानो भूयासं ॥

अथ द्वितीयमाह । (३)“रुद्राणामादित्यानां • स्वतेजसा
भानि”^(३) इति । एकादशरुद्ररूपेषावतीर्णा आदित्यमूर्त्ति-
विशेषाः । अन्यत् पूर्ववत् सर्वत्र व्याख्येयं ॥

दित्यानामादित्यानाःस्थाने स्वतेजसा भानि^(४) । ^(५)स-
तांसत्यानां । आदित्यानाःस्थाने स्वतेजसा भानि^(५) ।
^(६)अभिधून्वतामभिघ्नतां । वातवतां मरुतां । आदित्या-
नाःस्थाने स्वतेजसा भानि^(६) । ^(७)ऋभूषामादित्यानाः-
स्थाने स्वतेजसा भानि^(७) ॥ ^(८)विश्वेषां देवानां । आदि-

अथ द्वितीयमाह । ^(४)“आदित्यानां • स्वतेजसा भानि”
^(४)इति । द्वादशादित्यरूपेषावतीर्णाः परमात्मरूपादित्यस्य
मूर्त्तिविशेषाः ॥

अथ चतुर्थमाह । ^(५)“सतांसत्यानां • स्वतेजसा भानि”^(५)
इति । ‘सन्तः’ सत्पुरुषाः, ‘निजावतारेण सर्वलोकसम्प्रतिपन्ना
मर्षयः’, तेच ‘सत्याः’ सर्वदा सत्यवादिनः, तादृशाः केचि-
दादित्यावतारविशेषाः ॥

अथ पञ्चमषष्ठावाह । ^(६)“अभिधून्वतां • स्वतेजसा भा-
नि”^(६) ^(७)“ऋभूषामादित्यानां • स्वतेजसा भानि ”^(७) इति ।
चतुप्रकरणेऽभिधून्वन्तोऽभिघ्नन्त इत्यादिना मरुद्गणा उक्ताः ते
षाभितो धून्वन्ति वृष्टिजलञ्चाखयन्ति इतस्ततः कम्पयन्ति मार्गं
मस्कृतः पुरुषानभिघ्नन्ति आभिमुखेन ताडयन्ति । तेच ‘वात-
वन्तः’ तीव्रवायुयुक्ता भवन्ति, ते च मरुद्गणा आदित्यावतार-
विशेषाः ॥

त्यानाऽस्थाने स्वतेजसा भानि^(८) । ^(९)संवत्सरस्य सवि-
तुः । आदित्यस्य स्थाने स्वतेजसा भानि^(९) । ^(१०)ओंभूर्भु-
वः स्वः । रश्मयो मियुनं मा नो मियुनः^(१०) ॥ १ ॥

ऋक्षूणामादित्यानाऽस्थाने स्वतेजसा भानि षट्
च ॥ अनु० १५ ॥

अथ सप्तममाह । ^(८)“विशेषां० स्वतेजसा भानि”^(८)इति ।
ये प्रसिद्धास्ते विश्वेदेवा स्तेषादित्यावतारविशेषाः ॥

अथाष्टममाह । ^(९)“संवत्सरस्य० स्वतेजसा भानि”^(९)
इति । ऋतुप्रकरणे स खलु संवत्सर एतैरिति संवत्सरोऽभिहितः
स चादित्यस्यावतारविशेषः ॥

अथ सर्वमन्त्रेषु अनुषञ्जनीयं वाक्यद्वयमाह । ^(१०)“ओं-
भूर्भुवः स्वः० मियुनः^(१०)”^(१०) इति । प्रणवप्रतिपाद्यस्य लोक-
त्रयात्मकस्यादिस्य सम्बन्धिना हे ‘रश्मयः’, ‘वः’ युष्माकं, स्वा-
मिनाऽऽदित्येन षट् ‘मियुनं’ मियुनवदुपकार्योपकारकभा-
वोक्ति, अतस्माद्दृशा यूयं ‘नः’ अस्माकं, स्त्रीपुरुषलक्षणमियुनं
‘मा रीदं’ हिंसितं मा कुर्वत ॥

इति सायनाचार्यविरचिते यजुरारण्यके प्रथमप्रपाठके
पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

(१) आरोगस्य स्थाने स्वतेजसा भानि । भाजस्य स्थाने स्वतेजसा भानि । पटरस्य स्थाने स्वतेजसा भानि । पतङ्गस्य स्थाने स्वतेजसा भानि । स्वर्णरस्य स्थाने स्वतेजसा भानि । ज्योतिषीमतस्य स्थाने स्वतेजसा भानि । विभासस्य स्थाने स्वतेजसा भानि । कश्यपस्य स्थाने स्वतेजसा भानि । ओं भूर्भुवः स्वः । आपोवो मिथुनं मा नोमिथुनं रीद्वं^(१) ॥ १ ॥

आरोगस्य दृश ॥ अनु० १६ ॥

कल्पः । आरोगस्येत्यष्टावपरिष्ठादिति । आरोगो भाजः पटरः पतङ्ग इत्यादीन्यष्टसूर्यनामानि मन्त्ररूपाणि पूर्वमाख्यातानि इदानीं तेनैव क्रमेणाष्टौ मन्त्रान्तराण्यत्राप्रायन्ते । तानि दर्शयति । (१)“आरोगस्य ० मिथुनं रीद्वं”^(१) इति । आरोगनामको यः प्रथमः सूर्यः तस्य ‘स्थाने,’ तिष्ठन्नहन्तत्प्रसादस्येन स्वकीयेन ‘तेजसा,’ भासमानो भूयासं । प्रणवप्रतिपाद्योऽलोकत्रयात्मको यः सूर्यः तेन सह ‘आपः,’ ‘वः,’ युष्माकम्, उपकार्योपकारकभावोस्ति अतस्तथाविधा यूयं अस्मादीयं ‘मिथुनं,’ हिंसितं मा कुरुत । एतच्च वाक्यद्वयं पूर्ववत् सर्वं मन्त्रशेषः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

(१) अथ वायोरेकादश पुरुषस्यैकादशस्त्रीकस्य (१) ।
 (१) प्रभाजमानानां रुद्राणां स्थाने स्वतेजसा भानि ।
 नि व्यवदातानां रुद्राणां स्थाने स्वतेजसा भानि ।
 वासुकिवैद्युतानां रुद्राणां स्थाने स्वतेजसा भानि ।
 रजतानां रुद्राणां स्थाने स्वतेजसा भानि । परुषा-
 णां रुद्राणां स्थाने स्वतेजसा भानि । श्यामानां रु-
 द्राणां स्थाने स्वतेजसा भानि । कपिलानां रुद्राणां
 स्थाने स्वतेजसा भानि । अतिखोदितानां रुद्राणां
 स्थाने स्वतेजसा भानि । ऊर्ध्वानां रुद्राणां स्थाने
 स्वतेजसा भानि ॥ १ ॥

कथ्यः । प्रभाजमानानामित्येकादशप्रभाजमानानामिति
 चैकादशमध्य इति । तेषां मन्त्राणां सङ्ग्रहरूपेण ब्राह्मणवाक्येण
 प्रतिज्ञां दर्शयति । (१) “अथ वायोरेकादशपुरुषस्यैकादश-
 स्त्रीकस्य” (१) इति । एक एव वायुः प्रभाजमानाद्येकादशरुद्र-
 मूर्तिरूपेण प्रभाजमानाद्येकादशस्त्रीमूर्तिरूपेणाप्यवतीर्णः तस्य
 समन्वितो मन्त्रा उच्यन्त इति शेषः । तान् मन्त्रान् दर्शयति ।
 (१) “प्रभाजमानानां • मानोमिथुनः स्त्रीकं” (१) इति । प्रभा-

(१) अवपतन्तानाः रुद्राणाः स्थाने स्वतेजसा भानि ।
 वैद्युतानाः रुद्राणाः स्थाने स्वतेजसा भानि । प्रभाज-
 मानीनाः रुद्राणीनाः स्थाने स्वतेजसा भानि । व्यव-
 दातीनाः रुद्राणीनाः स्थाने स्वतेजसा भानि । वासु-
 क्तिवैद्युतीनाः रुद्राणीनाः स्थाने स्वतेजसा भानि ।
 रजतानाः रुद्राणीनाः स्थाने स्वतेजसा भानि । परु-
 षाणाः रुद्राणीनाः स्थाने स्वतेजसा भानि । श्यामा-
 नाः रुद्राणीनाः स्थाने स्वतेजसा भानि । कपिलानाः
 रुद्राणीनाः स्थाने स्वतेजसा भानि । अतिलोहिती-
 नाः रुद्राणीनाः स्थाने स्वतेजसा भानि ॥ ऊर्ध्वानाः
 रुद्राणीनाः स्थाने स्वतेजसा भानि । अवपतन्तीनाः
 रुद्राणीनाः स्थाने स्वतेजसा भानि । वैद्यतीनाः रु-
 द्राणीनाः स्थाने स्वतेजसा भानि । ओं भूर्भुवः स्वः ।
 रूपाणि वो मिथुनं मा नो मिथुनः रीद्वं^(१) ॥ २ ॥

जमाननामको वायुषमन्धी यो रुद्रविशेषः तस्य बहवो मूर्त्ति-
 विशेषाः । अतः प्रभाजमानानामिति बहुवचनं । एवं सर्वत्र
 दृष्टव्यं । 'रूपाणि' स्त्रीपुरुषविशेषाः, हे 'रूपाणि', 'वः' युष्माकं,

जर्ध्वानाः रुद्राणाः स्थाने स्वतेजसा भानि, अति-
 लोहितानाः रुद्राणीनाः स्थाने स्वतेजसा भानि,
 पञ्च च ॥ अनु० ॥ १७ ॥

अथ अष्टादशोऽनुवाकः ।

(१) अथाग्नेरष्टपुरुषस्य^(१) । (२) अग्नेः पूर्वदिश्यस्य स्थाने
 स्वतेजसा भानि । जातवेदस उपदिश्यस्य स्थाने स्व-

सम्बन्धि यत् 'मिथुनं', तत्रसादादस्यदोयमपि 'मिथुनं', अहिं-
 सितं भवतु । अथ च सर्वमन्त्रशेषः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
 रारण्यके प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

अथ अष्टादशोऽनुवाकः ।

कल्पः । अग्नेः पूर्वदिश्यस्येत्यष्टौ दिश्या इति । तत्र सङ्ग्रह-
 रूपेण ब्राह्मणवाक्येन मन्त्रान् प्रतिजानीते । (१) "अथाग्नेरष्टपु-
 षस्य"^(१) इति । अग्निजातवेदः प्रभृतयः पुरुषा मूर्त्तिविशेषाः य-
 स्याग्नेः सन्ति सोयम् 'अष्टपुरुषः', तस्य । 'अग्नेः', सम्बन्धिना मन्त्राः
 पूर्वाक्तवायुसम्बन्धिद्विविधैकादशरुद्ररुद्राण्यनन्तरमुच्यन्ते । ता-
 मन्त्रान् दर्शयति । (२) "अग्नेः पूर्वदिश्यस्य • मा नो मि-

तेजसा भानि । सहोजसो दक्षिणदिश्यस्य स्थाने स्वतेजसा भानि । अजिराप्रभव उपदिश्यस्य स्थाने स्वतेजसा भानि । वैश्वानरस्यापरदिश्यस्य स्थाने स्वतेजसा भानि । नर्यापस उपदिश्यस्य स्थाने स्वतेजसा भानि । पङ्क्तिराधस उदग्दिश्यस्य स्थाने स्वतेजसा भानि । विसर्पिण उपदिश्यस्य स्थाने स्वतेजसा भानि । ओं मूर्भुवःस्वः ॥ दिशो वो मिथुनं मा नो मिथुनं रीद्वं^(१) ॥ १ ॥

स्वः, एकञ्च ॥ अनु० ॥ १८ ॥

एतद्रश्मय आपोरूपाणि दिशः पञ्च ॥

युगं रीद्वं^(१) इति । पूर्वा दिक् प्राची तस्मां भवः 'पूर्वदिशः', तथाविधोऽग्निनामको यो मूर्त्तिविशेषः तस्य 'स्थाने', तिष्ठन्सहस्रसादात्म्येन 'स्वतेजसा', भासमानो भूयासं । उपदिगाग्नेयी तस्मां भव 'उपदिशः' 'जातवेदः' नामकः । एवं सर्वत्र योज्यं । हे 'दिशः', 'वः' युष्माकम्, अग्निना स्वामिना सह उपकार्योपकारकभावः । अतो युष्मत्प्रसादेनास्मदीयं 'मिथुनं', अर्हिसितं भवतु । सोयं सर्वमन्त्रशेषः । अथवा ओमित्यादिः सर्वत्र यजमानाभिमन्त्रणमन्त्रो द्रष्टव्यः ॥

इति साधनाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके प्रथमप्रपाठके अष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथ एकोनविंशोऽनुवाकः ।

(१)दक्षिणपूर्वस्यां दिशि विसर्पीं नरकः । तस्मान्नः
परिपाहि(१) । (२)दक्षिणापरस्यां दिश्यविसर्पीं नरकः ।
तस्मान्नः परिपाहि(२) । (३)उत्तरपूर्वस्यां दिशि विषा-

कल्पः । दक्षिणपूर्वस्यामिति चतस्रो नरकवतीर्यथाखि-
ज्जमिति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । (१)“दक्षिण • परिपा-
हि”(१) इति । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्चान्तरालवर्तिनी दिगाग्रेथी
तस्यां ‘विसर्पिं’नामकः ‘नरकः’, विद्यते इष्टके ‘तस्मात्’ नर-
कात्, ‘नः’ अस्मान्, ‘परिपाहि’ ॥

अथ द्वितीयमाह । (२)“दक्षिणापरस्यां • परिपाहि”(२)
इति । नैर्ऋती ‘दक्षिणापरा’, तस्यां ‘अविसर्पी’,नाम ‘नरकः’ ।
पूर्वच वेदनातिशयात् विविधमितस्ततः सर्पतीति द्युत्पत्त्या
विसर्पी, इहतु दुःखस्यान्तमाधिकाद्विसर्पितुमपि न क्षमते
तस्मात् ‘अविसर्पी’ । शेषं पूर्ववत् ॥

अथ तृतीयमाह । (३)“उत्तरपूर्वस्यां • परिपाहि”(३)
इति । ऐशानी दिक् ‘उत्तरपूर्वा’, तत्र हि ‘विषादि’संज्ञकः
‘नरकः’ । किमर्थमस्माभिः पापं कृतमिति जन्तवो विषादं
कुर्वन्ति तस्मादयं ‘विषादो’ । अन्यत् पूर्ववत् ॥

अथ चतुर्थमाह । (४)“उत्तरापरस्यां • परिपाहि”(४)
इति । वायवी दिक् ‘उत्तरापरा’, तत्र ‘अविषादो नरकः’,

दी नरकः । तस्मान्नः परिपाहि^(१) । ^(२)उत्तरापरस्यां
दिश्यविषादी नरकः । तस्मान्नः परिपाहि^(३) । ^(४)आय-
स्मिन् सप्त वासवा इन्द्रियाणि शतक्रतवित्येते^(५) ॥ १ ॥

दक्षिणपूर्वस्यां नव ॥ अनु० ॥ १६ ॥

अथ विंशोऽनुवाकः ।

(१) इन्द्रघोषा वो वसुभिः पुरस्तादुपदधतां । मनो

दुःखातिशयाञ्जन्तवो विषादमपि कर्तुं न क्षमन्ते तस्माद-
विषादी । शेषं पूर्ववत् ॥

कल्पः । आयस्मिन्दिन्द्रियाणि शतक्रतविति द्वे इति । तयो
र्मन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति । (५) “आयस्मिन् ० शतक्रतवित्ये-
ते” (५) इति । ‘इत्येते’ ये च्छौ ताभ्यामिष्टके उपदध्यादित्यर्थः ।
एतच्चोभयमिद्रं वो विश्वतस्परित्यनुवाके व्याख्यातं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ विंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । इन्द्रघोषा वः संज्ञानमिति षड् दिश्या इति । पाठस्तु ।

जवस वोवः पितृभिर्दक्षिणत उपदधतां । प्रचेता
 वोरुद्रैः पश्चादुपदधतां । विश्वकर्मा व आदित्यैरुत्तरत
 उपदधतां । त्वष्टा वो रूपैरुपरिष्ठादुपदधतां । सञ्ज्ञानं
 वः पश्चादिति^(१) । ^(२)आदित्यः सर्वोग्निः पृथिव्यां ।
 वायुरन्तरिक्षे । सूर्यो दिवि । चन्द्रमा दिक्षु ॥ नक्षत्रा-
 णि स्वलोके^(३) । एवा ह्येव । एवा ह्यग्ने । एवाहि वा-

(१)“इन्द्रघोषा वो०पश्चादिति”^(१) इति । हे अग्रूपा इष्टकाः
 ‘वः’ युष्मान्, ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थां दिग्नि, ‘वसुभिः’, देवैः सहि-
 ताः ‘इन्द्रघोष’नामका देवाः ‘उपदधतां’ । ‘पितृभिः’, सहि-
 ताः ‘मनोजवसः’, देवाः ‘वः’ युष्मान्, दक्षिणस्थां दिग्नि ‘उप-
 दधतां’ । एवं सर्वत्र योज्यम् । ‘सञ्ज्ञानं’ समीचीनज्ञानयुक्तं
 देवतास्वरूपं, ‘वः’ युष्मान्, ‘पश्चात्’, उपदधातीतिशेषस्य
 सूचनार्थः ‘इति’शब्दः प्रयुक्तः । त एते षण्मन्वाः ॥

कल्पः । आदित्यः सर्व इति पञ्च दिग्धा इति । पाठस्तु ।

(२)“आदित्यः • नक्षत्राणि स्वलोके”^(२) इति । आदित्या-
 त्मकः ‘सर्वः’, अपि ‘अग्निः’, ‘पृथिव्यां’, उपदधातु । एवं
 वाय्वादिषु योज्यं ॥

यो । ए॒वाहीन्द्र । ए॒वाहि॑ पू॒षन् । ए॒वा हि॑ दे॒वाः^(१) ॥ १ ॥
दि॒क्षु, स॒प्त च ॥ अनु० ॥ २० ॥

कल्पः । एवाङ्गेवेति षड् दिश्या इति । पाठस्तु । ^(१)“एवा-
ङ्गेव • एवाहि देवाः”^(२) इति । ईगतावितिधातोत्पन्न एव
ब्रह्मः, हे ‘एव’ अयनशील आदित्य, ‘एवाः’ एतव्याः प्राप्त-
व्याः, कामासो सर्वे त्वमसीति शेषः । ‘हि’ब्रह्मेनादित्यश्च सर्व-
कामहेतुत्वप्रसिद्धिरुच्यते । एवमुत्तरत्रापि योज्यं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके प्रथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

अथ एकविंशोऽनुवाकः ।

^(१)आप॑मापा॒मपः॑ सर्वाः । अ॒स्माद्॒स्मादि॒तोमु॒तः ।
अ॒ग्नि॒र्वायुश्च॑ सूर्यश्च । स॒हस्र॑श्च॒त्कर॑द्वि॒र्या । वा॒यवश्चा-

कल्पः । आपमापामिति नवोपरिष्ठादिति । पाठस्तु ।
^(१)“आपमापामपः • मातव्योमसंदृशी”^(२) इति । अत्र केतव
इति मन्त्रं विहायान्येऽष्टौ मन्त्राः प्रथमानुवाके व्याख्याताः ।

रश्मिपतयः । मरीचात्मानो अर्दुः । देवीर्भुवनसू-
वरीः । पुत्रवत्वाय मे सुत । महानास्त्रीर्महामानाः ।
महसोमहस स्वः ॥ १ ॥

देवीः पर्जन्यसूवरीः । पुत्रवत्वाय मे सुतः । अपा-
श्रुष्णिश्रुमपारशः । अपाष्णिमपारशं । अपाघ्नम-
पचावतिं । अपदेवीरितोहित । वज्रं देवीरजीताश्च ।
भुवनं देवसूवरीः । आदित्यानदितिदेवी । योनि-
नोर्ध्वमुदीषत ॥ २ ॥

भद्रं कर्णेभिः श्रुणुयामदेवाः । भद्रं पश्येमाक्षभि-
र्यज्ञाः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसःस्तनूभिः । व्यशेमदेव-
हितं यदायुः । स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धश्रवाः । स्वस्तिनः
पूषा विश्ववेदाः । स्वस्तिनः स्तार्ष्णी अरिष्टनेमिः ।
स्वस्तिनो वृहस्पतिर्दधातु । केतवो अरुणासश्च । ऋ-
षयो वातरशनाः ॥ प्रतिष्ठाꣳशतधाहि । समाहिता-

पुनरप्युपधानार्थं मन्त्रपाठः । केवलरुणवातरशनशब्दा ऋषिस-
ङ्गानाचक्षते । ते सर्वेपि ऋषिसङ्गाः 'समाहिताः' अप्रमत्ताः
सन्तः, 'शतधा हि' शतसङ्गाकेनापि प्रकारेण, 'प्रतिष्ठां' स्वैर्य-

सो सहस्रधार्यसं । शिवानः शन्तमा भवन्तु । दिव्या
 आप ओषधयः । सुमृडीकासरस्वती । मातेव्योम-
 संहशि ॥ ३ ॥

स्वः, उदीषत, वातरशनाः, षट् च ॥ अनु० ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

(१) योऽपां पुष्यं वेद । पुष्यवान् प्रजावान् पशुमान्
 भवति । चन्द्रमा वा अपां पुष्यं । पुष्यवान् प्रजावान् प-

हेतुं 'सहस्रधार्यसं' सहस्रसङ्ख्याकस्य फलस्य धारयित्रीं, इष्ट-
 कामुपदधात्विति शेषः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रण्यके प्रथमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

एतावत्स्वनुवाकेषूपधानमन्त्राः प्रायेणाभिहिताः, अतः-
 परमिष्टकानां ब्राह्मणमुच्यते । तत्रादौ तावदापो षड्धा प्रश्नं
 सन्ते । तत्र प्रथमां प्रश्नं सामाह । (१) "योपां पुष्यं • य एवं

शुमान् भवति । य एवं वेद^(१) । ^(१)योपामायतनं वेद ।
 आयतनवान् भवति । अग्निर्वा अपामायतनं । आय-
 तनवान् भवति । योमेरायतनं वेद ॥ १ ॥

आयतनवान् भवति । आपो वा अमेरायतनं । आ-
 यतनवान् भवति । य एवं वेद^(१) । ^(१)योपामायतनं वेद ।

वेद^(१) इति । अस्यतमयं हि चन्द्रमण्डलं । अतो जलका-
 र्यत्वादपां पुष्पस्थानीयं । एतस्य वेदिता स्वयं भोगार्थं चम्पक-
 वज्रलादिपुष्पैः पुत्रादिप्रजया गवादिपशुभिश्च समृद्धो
 भवति । वेदने प्ररोचनार्थमादौ फलकथनं, उपसंहा-
 रार्थं पुनःकथनं ॥

अथ द्वितीयां प्रशंसामाह । ^(१)“योपामायतनं • य एवं
 वेद^(१) इति । सृष्टिश्रुतावमेराप इति अग्नेर्जलकारणत्वा-
 भिधानादग्निरपामाश्रयः । अत्रापि प्ररोचनार्थमादौ फलक-
 थनं । उपसंहारार्थं पुनरप्यायतनवानित्यभिधानं । तत्र य
 एवं वेदेत्यध्याहरणोऽयं । महासृष्ट्यावपामग्निर्कार्यत्वेऽपि ब्रह्मा-
 ष्टाद्यवान्तरसृष्टौ आपो वा इदमासन् सलिलमासीदित्वादि-
 वाक्कीनापां सर्वकारणत्वाभिधानाद्ब्रह्माष्टान्तःपातिनोऽस्यदृश-
 स्थाग्नेर्जलकार्यत्वादपामम्बाधारत्वं । अत्रापि प्ररोचनार्थमुप-

आयतनवान् भवति । वायुर्वा अपामायतनं । आयतनवान् भवति । यो वायोरायतनं वेद । आयतनवान् भवति ॥ २ ॥

आपो वै वायोरायतनं । आयतनवान् भवति । य एवं वेद^(१) । ^(१)योपामायतनं वेद । आयतनवान् भवति । असौ वै तपन्नपामायतनं । आयतनवान् भवति । योमुष्य तपत आयतनं वेद । आयतनवान् भवति । आपो वा अमुष्य तपत आयतनं ॥ ३ ॥

संहारायै द्विःफलकथनं । सेयं जलान्धोः परस्वराधारत्वोक्तिः । द्वितीया प्रशंसा । एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यं ॥

अथ तृतीया प्रशंसामाह । (१)“योपामायतनं वेद • य एवं वेद”^(१) इति । महासृष्टौ वायोरग्निः अग्नेराप इति श्रुतेः । अग्निद्वारा वायोरपकारणत्वादायतनत्वं, अपां त्ववान्-सृष्टौ पूर्वोक्तन्यायेन वाख्याधारत्वं । अन्यत् पूर्ववद्वाख्येयं ॥

अथ चतुर्थीमाह । (२)“योपामायतनं • य एवं वेद”^(२) इति । योसावादित्यस्यपन्नपलभ्यते सेयमपामाधारः । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति जलकारणत्वकृतेः अपाञ्च पूर्ववदादित्याधारत्वं द्रष्टव्यं ॥

आयतनवान् भवति । य एवं वेद^(४) । ^(५)योपा-
 मायतनं वेद । आयतनवान् भवति । चन्द्रमा वा
 अपामायतनं । आयतनवान् भवति । यश्चन्द्रमस
 आयतनं वेद । आयतनवान् भवति । आपो वै च-
 न्द्रमस आयतनं । आयतनवान् भवति ॥ ४ ॥

य एवं वेद^(५) । ^(६)योपामायतनं वेद । आयत-
 नवान् भवति । नक्षत्राणि वा अपामायतनं । आय-
 तनवान् भवति । यो नक्षत्राणामायतनं वेद । आ-
 यतनवान् भवति । आपो वै नक्षत्राणामायतनं ।
 आयतनवान् भवति । य एवं वेद^(६) ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमीमाह । ^(५)“योपामायतनं • य एवं वेद”^(५)
 इति । तुष्टिरूपाणां किरणानां चन्द्रजन्यत्वाच्चन्द्रमसो
 जलाधारत्वं ॥

अथ षष्ठीमाह । ^(६)“योपामायतनं वेद • य एवं वेद”^(६)
 इति । पुन्यास्त्रेषादिषु महानक्षत्रेषु वर्तमानेषु वृष्ट्याधिक्य-
 दर्शनात्क्षत्राणामवाधारत्वं ॥

अथ सप्तमीमाह । ^(७)“योपामायतनं वेद • य एवं वेद”^(७)
 इति । पर्जन्याख्यस्य मेघस्य जलाधारत्वं प्रसिद्धं ॥

(०) योपामायतनं वेद । आयतनवान् भवति । पर्जन्यो वा अपामायतनं । आयतनवान् भवति । यः पर्जन्यस्यायतनं वेद । आयतनवान् भवति । आपो वै पर्जन्यस्यायतनं । आयतनवान् भवति । य एवं वेद^(०) । (८) योपामायतनं वेद ॥ ६ ॥

आयतनवान् भवति । संवत्सरो वा अपामायतनं । आयतनवान् भवति । यः संवत्सरस्यायतनं वेद । आयतनवान् भवति । आपो वै संवत्सरस्यायतनं । आयतनवान् भवति । य एवं वेद^(८) । (९) योऽसु नावं प्रतिष्ठितां वेद । प्रत्येव तिष्ठति ॥ ७ ॥

अथाष्टमीमाह । (८) “योपामायतनं वेद ० य एवं वेद”^(८) इति । वर्षर्तुद्वारा संवत्सरस्य जलाधारत्वं ॥

अथ नवमीमाह । (९) “योऽसु नावं ० तदेषाभ्यनूक्ता”^(९) इति । ‘यः’ पुमान्, ‘असु’, ‘प्रतिष्ठितां’ स्त्रीर्षेणावस्थिता, ‘नावं’, ‘वेद’ । स स्वयं लोके प्रतिष्ठायुक्तो भवति । कासौ प्रतिष्ठिता नौरिति सेयमुच्यते । ‘इमे वै’ दृश्यमाना एव, भूरादयः ‘लोकाः’, ‘असु’, स्त्रीर्षेणावस्थिताः नैस्त्रानीयाः । अतः सर्वलोकाधारभूता आप इति वेदनेन प्रतिष्ठिताप्रा-

इमे वै लोका असु प्रतिष्ठिताः । तद्देवाभ्यनूक्ता^(८) ।
 (१०) अपाः रसमुदयः सन् । सूर्ये शुक्रः समाभृतं ।
 अपाः रसस्य यो रसः । तं वै गृह्णाम्युत्तममिति^(१०) ।

प्रतिः । नद्यादिषु परतीरगमनाय जनैर्या नौ सन्पाद्यते सा-
 जले प्रतिष्ठिता न भवति । गमनागमनाभ्याश्चक्षुस्त्वत्वात् ।
 सर्वा लोकसङ्गरूपा तु नौर्न कदाचिदपि चक्षति किं तस्यु
 सूर्येणावतिष्ठते । आवरणसहितं ब्रह्माण्डं चनोदाख्ये महा-
 जलेऽवतिष्ठत इति हि पौराणिकप्रसिद्धिः । तत् तस्मिन्
 सर्वजगदाधारभूता आप इत्येवं रूपेऽर्थे काचिदुक् 'अभ्य-
 नूक्ता', ब्राह्मन्तरे समाजानात् तामेतामृचदर्शयति । "(१०)
 अपाः • गृह्णाम्युत्तममिति"^(१०) इति । योऽयम् 'अपां',
 'रसः' चारः, तं रसमभिसृज्य 'उदयन् सन्' सर्वे लोका
 उद्गताः । तस्मादेव रसादुत्पद्यतेऽस्मिन्नेवावतिष्ठत इत्यर्थः ।
 कीदृशं रसं, 'सूर्ये' आदित्यमण्डले, वृष्टिजननाय 'समा-
 भृतं' सन्पादितं, अत एव 'शुक्रं' निर्मलं, 'अपां रसस्य'
 वैलोक्यरूपस्रोदकसारस्य, तदुत्तमः 'रसः' सोमरूपः, हे
 आपो युष्मदीयं 'तं' 'उत्तमं', रसं, 'गृह्णामि' तेषु तेषु
 स्वीकरोमि, 'इति' इच्छो मन्मसमाप्त्यर्थः, अनेन मन्मेष का-
 चिदिष्टकोपधेया ॥

(११) इमे वै लोका अपा॒रसः । तेमुष्मिन्नादित्ये समा-
भृताः^(११) । (१२) जानुदघ्नीमुत्तरवेदीं खात्वा आप पूर-
यित्वा गुस्फद्घ्नं ॥ ८ ॥

पुष्करपर्यैः पुष्करदण्डैः पुष्करैश्च सस्तोर्य । तस्मिन्

तथाच बौधायन आह । अपा॒रसमित्येकेतिमन्त्रस्य ता-
त्यर्थं दर्शयति । “(११) इमे वै लोकाः • समाभृताः ”^(११) इति । य
इते पृथिव्यादयः ‘लोकाः’, ते सर्वेऽपि ‘अपां’, मध्ये सारभृताः
सर्वलोकगर्भिताः । ब्रह्माण्डगोत्ररूपा पृथिवी चीरमध्ये म-
ण्डलिव जलमध्ये घनीभूता । तथाच वाजसनेयिन आमन्त्रि ।
वदपां त्रार आसीत्समाहन्यत सा पृथिव्यभवदिति । ‘ते’ च
उदकसारभृता लोकाः ‘अमुष्मिन्’ दृश्यमान आदित्यमण्डले
‘समाभृताः’ सम्यगाश्रिताः । आदित्यस्य वृष्टिदारेण सर्वलोक-
स्त्रितिहेतुत्वात् । तदेवं योऽपां पुष्पमित्यारभ्यामुष्मिन्नादित्ये
समाभृता इत्यन्तेन यन्वेनेष्टकोपधानार्थमपां वज्रधा प्रशंसा
कृता ॥

अथ प्रथेनं विधत्ते । “(१२) जानुदघ्नीमुत्तरवेदीं • समा-
धाय”^(१२) इति । तत्र सावित्रचयनवद्रथचक्रं परिशिष्य
तत्र जानुप्रनाशाम् ‘उत्तरवेदीं खात्वा’, तां खातामुत्तरवेदीं
‘गुस्फद्घ्नं’, यथा भवति तथा जलैः पूरयित्वा तच्चसमादौ

विहायसे । अग्निं प्रणीयोपसमाधाय^(११) । ^(१२)ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति । कस्मात् प्रणीतेयमग्निश्चीयते ।

पद्मपत्रैः सञ्ज्ञाय तत उपरि पत्ररहितैः केवलीः पद्मदण्डैः
सञ्ज्ञाय ततोऽप्युपरि मूलदण्डपत्ररहितैः कृत्तैः पद्मैः सञ्ज्ञाय
'तस्मिन् विहायसे', तत् तस्यापि तस्य मञ्चकस्य उपरि कर्मानु-
गुणमग्नेः प्रणयनं कृत्वा तच्च 'अग्निमुपसमाधाय', तस्याग्नेः
परित इष्टका उपदध्यादिति वक्ष्यमाणेनावयः ॥

अथाचेपसमाधानाभ्यां तमिमं प्रयोगं समर्थयते । “^(११)ब्र-
ह्मवादिनो • उपदधाति”^(१२) इति । अग्न्यन्तरेभ्योऽस्य वैखल्य-
च्छं दर्शयितुं 'ब्रह्मवादिनः', अत्र पर्यनुयोगमाहुः । इतरत्र हि
चयने सम्पूर्णे सति पश्चादग्निः प्रणीयते, अत्र तु कस्मात् कार-
णात् मञ्चकस्योपरि वज्रौ प्रणीते सति पश्चादिष्टकाभिः 'अथम्'
आरण्यकेतुकः, 'अग्निश्चीयते' । मञ्चकन्तु बोधायने दर्शितम् ।
दीर्घदा ऊर्ध्वमञ्चं कृत्वा पृष्ठे दिविति पुरीषब्यूहनमिति ।
अतोऽस्य मञ्चकस्योपर्याकाशेऽग्निप्रणयनादूर्ध्वं पुनरिष्टकोपधान-
मितरचयनावैखल्यस्यादयुक्तमिति ब्रह्मवादिनामाचेपाभिप्रायः ।
तस्याचेपस्योत्तरं सांप्रणीत इत्यादिनोच्यते । अग्निः सह वर्षत
इति सापः यस्मादथं जलसहितस्तस्मादथमिष्टकाचयनरूपो-
ऽग्निरङ्गाररूपे वज्रौ प्रणीते सति पश्चाच्चेतव्यः अप्सु क्षयं चीयत
इत्यनेन जलसहितत्वमेव स्पष्टीक्रियते । आदावुत्तरवेद्यामग्निः

सा प्र॒ची॒ते॒य॒म॒सु॒ द्य॒यं॒ ची॒य॒ते । अ॒सौ॒ भु॒व॒ने॒ऽप्य॒ना॒
हि॒ताग्नि॒रे॒ताः । त॒म॒भि॒त ए॒ता अ॒वी॒ष्ट॒का॒ उप॒द॒धा॒
ति^(१७) । ^(१८)अग्नि॒हो॒त्रे द॑र्श॒पूर्व॒मा॒स॒योः । प॒शु॒व॒न्धे चा॒
तु॒र्मा॒स्येषु॑ ॥ ६ ॥

अथो आहुः । सर्वेषु यज्ञक्रतुषिति^(१७) ।

पूरुषं, ततः पुष्करपर्णादिसञ्ज्ञादनं, ततो मस्यकस्योपरि
वह्निप्रणयणं, एवं सत्यस्त्रेवायं प्रणीतो भवति । इतरस्त्रग्निर्नाप्सु
प्रचीयते, तस्मादितरवैलक्षण्यात् प्रणयनादूर्द्धमवीष्टकोपधानं
कर्त्तव्यं । पश्चात् प्रणिधानाभावे सति 'असौ' अग्निः, परितो
रक्षकाभावेन 'भुवने' देवयजनाद्बहिर्भूते लोके, 'अपि', गत्वा
'अनाहिताग्निः', सन्नेवागमिष्यति । इतराग्नयो जलभयामा-
वाद्देवयजन एव तिष्ठन्ति, अथन्तु जलाङ्गीतः सन् बहिरपि
गमिष्यति । 'एताः' इति शब्दः उक्तञ्च गमिष्यतीत्यस्मिन्नर्थे
वर्त्तते । अतो बहिर्गमनं माभूदित्येवमर्थे 'तं' प्रणीतमग्निम्,
'अमितः' सर्वतः, रक्षार्थम् 'एता अवीष्टकाः', उपदध्वात् ।
तदेवमात्रेपसमाधानाभ्यामग्निं प्रणीयोपसमाधाय तमभित
एता अवीष्टका उपदधातीत्ययमर्थ उपपादितः ॥

अथायमारुणकेतुकोऽग्निः कस्मिन् कर्मण्यङ्गभूत इत्याका-
ङ्गायामङ्गीनि कर्माणि दर्शयति । “^(१७)अग्निहोत्रे ० क्रतु-
षिति^(१८) इति । अग्निहोत्रादिविषयत्वेन सङ्कोचो माभूदिति
शेमशानविषयत्वमप्यभिप्रेत्य पञ्चान्तरोपन्यासः ॥

(१५) एतद् स वा आहुः शण्डिलाः । कमग्निं चिनुते ।
सचियमग्निं चिन्वानः । संवत्सरं प्रत्यक्षेण^(१५) । (१६) क-
मग्निं चिनुते । साविचमग्निं चिन्वानः । अमुमादित्यं
प्रत्यक्षेण^(१६) । (१७) कमग्निं चिनुते ॥ १० ॥

नाचिकेतमग्निं चिन्वानः । प्राणान् प्रत्यक्षेण^(१७) ।

अथ प्रश्नोत्तरपर्यायैः सप्तभिरारुणकेतुकस्याग्नेरधिकफ-
लत्वं वक्तुं प्रथमं प्रश्नोत्तरपर्यायं दर्शयति । (१५) एतद् स •
प्रत्यक्षेण^(१५) इति । शण्डिलो नाम कस्यिन्महर्षिः तस्य वंशे
समुत्पन्नाः सर्वे 'शण्डिलाः', ते वै तदारुणकेतुकफलं निश्चितं
परस्परमेवं 'आहुः', 'ह स वा वै' इति निपातत्रयस्याप्येक
एवार्थः । तत्र कैसिदेवं पृच्छ्यते । 'सचियं' सचे भवमग्निं, यः
'चिनुते', सोऽयं 'कमग्निं' किम्फलमग्निं, 'चिनुते', इति ।
तत्राभिज्ञैरुत्तरमुच्यते । 'प्रत्यक्षेण' मुख्यया वृत्त्या, 'संवत्सरं'
संवत्सरप्राप्तिफलकमग्निं, चिनुत इत्युत्तरं ॥

अथ द्वितीयं पर्यायं दर्शयति । (१६) "कमग्निं • अमुमादित्यं
प्रत्यक्षेण"^(१६) इति । अनुपचारेणादित्यप्राप्तिफलकः 'सावि-
त्रोऽग्निः' ॥

तृतीयं पर्यायं दर्शयति । (१७) "कमग्निं चिनुते • प्राणान्
प्रत्यक्षेण"^(१७) इति । यथा सावित्रस्यादित्यरूपत्वम् एष वाव
सावित्रो य एष तपतीति अत्या अवगतं । एवम्, अयं वायवः
पवते, सोऽग्निर्नाचिकेत इति अत्या नाचिकेतस्य वायुरूपत्वा-
वगमात् तच्चयनेन वायुरूपप्राणप्राप्तिः ॥

(१८)कमग्निं चिनुते । चातुर्होत्रियमग्निं चिन्वानः ।
 ब्रह्म प्रत्यक्षेण^(१८) । (१९)कमग्निं चिनुते । वैश्वसृजमग्निं
 चिन्वानः । शरीरं प्रत्यक्षेण^(१९) । (२०)कमग्निं चिनुते ।
 उपानुवाक्यमाशुमग्निं चिन्वानः ॥ ११ ॥

इमान् लोकान् प्रत्यक्षेण^(२०) । (२१)कमग्निं चिनुते ।
 इममारुणकेतुकमग्निं चिन्वान इति । य एवासौ ।

चतुर्थं पर्यायं दर्शयति । (१८)“कमग्निं • ब्रह्म प्रत्यक्षेण”^(१८)
 इति । ब्रह्म वै चतुर्होतार इत्युक्त्वा ब्रह्मप्राप्तिः । ‘ब्रह्म’शब्देन
 वेदपुरुष उच्यते ॥

पञ्चमं पर्यायं दर्शयति । (१९)कमग्निं • शरीरं प्रत्य-
 क्षेण”^(१९) इति । ‘शरीरं’ हिरण्यगर्भस्य देहं ॥

षष्ठं पर्यायं दर्शयति । (२०)“कमग्निं • लोकान् प्रत्यक्षेण”^(२०)
 इति । यदेकेन संस्थापयतोत्यादिकं, उपानुवाक्या, काण्डं, तत्र
 प्रोक्तोऽग्निरपि ‘उपानुवाक्यः’, स च ‘आशुः’ शीघ्रं, महाजि-
 त्तर्यः । अतएव तच्चयनेन सर्वलोकप्राप्तिः ॥

सप्तमं पर्यायं दर्शयति । (२१)“कमग्निं • तमिति”^(२१)
 इति । इमञ्च लोकं व्यतीत्यातिक्रम्य हित्वा यो न गच्छति
 सोऽयं ‘अव्यतीपातो’ सूर्यः, ‘तं’ सूर्यं, प्राप्नोति । आद्येतिशब्दः,
 प्रश्नसमाप्त्यर्थः, द्वितीय उत्तरसमाप्त्यर्थः ॥

इतश्चा॒मु॒तश्चा॒व्यती॒पाती । तमि॒तिः^(१२) । ^(१२)योऽग्नि॒र्मि॒-
थू॒या वे॒द् । मि॒थु॒न॒वान् भ॒वति । आ॒पो वा अ॒ग्ने॒र्मि॒-
थू॒याः । मि॒थु॒न॒वान् भ॒वति ॥ य ए॒वं वे॒द्^(१२) ॥ १२ ॥

वे॒द्, भ॒वति, आ॒य॒त॒न॒म्, आ॒य॒त॒न॒वान् भ॒वति, वे॒द्,
वे॒द्, प्र॒त्ये॒व ति॒ष्ठति, गु॒ल्फ॒द॒घ्नं, चा॒तु॒र्मा॒स्येषु, अ॒मु॒मा॒दित्यं
पु॒त्यक्षे॒ण क॒म॒ग्निं चि॒नुते, उ॒पा॒नु॒वा॒क्य॒मा॒शु॒म॒ग्निं चि॒न्वा॒-
नः, मि॒थु॒न॒वान् भ॒वति, ए॒कञ्च ॥ अ॒नु० २२ ॥

पु॒ष्य॒म्, अ॒ग्निः, वा॒युः, अ॒सौ वै तपं, च॒न्द्र॒मा, नक्ष॒-
त्राणि, प॒र्जन्यः, सं॒वत्स॒रः, ति॒ष्ठति, स॒चि॒य॒ः, सं॒वत्स॒र॒ः,
सा॒वि॒त्र॒म्, अ॒मु॒म्, ना॒चि॒के॒तं, प्रा॒णान्, चा॒तु॒र्हो॒चि॒यं,
ब्र॒ह्म, वैश्व॒सृ॒ज॒ः, शरी॒र॒म्, उ॒पा॒नु॒वा॒क्य॒मा॒शु॒म्, इ॒मान्,
लो॒कान्, इ॒म॒मा॒रु॒णके॒तु॒कां, य ए॒वा॒सौ, ॥

आरुणकेतुकाग्नेरपाञ्च सम्बन्धरूपो यो मिथुनीभावः त-
द्देहनं प्रब्रंसति । (१२)“योऽग्निर्मिथूया • च एवं वेद्”(१२)
इति । ‘मिथूयाः’ मिथुनगमनाः, ‘मिथुनवान्’ मिथुनवृत्तिमान्,
वेदनफलस्य पुनर्वचनमुपसंहारार्थं ॥

इति षाडशाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षडुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

(१) आपो वा इदमासन्त्सलिलमेव । स प्रजापति-
रेकः पुष्करपर्णे समभवत् । तस्यान्तर्मनसि कामः
समवर्तत । इदं सृजेयमिति । तस्माद्यत् पुरुषो म-
नसाभिगच्छति । तद्वाचा वदति । तत् कर्मणा करो-

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

अथास्त्रिंशत्तुवाके सृष्टुपन्यासमुखेनारणकेतुकमग्निं तद-
ब्रभृता अपस्य प्रभंसति । तच्च सृष्ट्यादौ कामोत्पत्तिं दर्शयति ।
(१) "आपो वा ० तदेवाभ्यनूक्ता" (१) इति । यत् 'इदं' जगत्,
इदानीमस्माभिर्दृश्यते तत् 'इदम्', उत्पत्तेः पूर्वम् 'आपः',
एव 'सन्', न तु देवतिर्यङ्मनुष्यादिकं किञ्चिदपि भौतिकमा-
सीत् । पृथिव्यादिभूतान्तरमपि वारयितुं 'सलिलमेव', इत्यु-
च्यते । तास्त्रेषु मध्ये कस्मिंश्चित् 'पुष्करपर्णे', जगदीश्वरः 'स
प्रजापतिः', 'समभवत्' सम्यगाविर्भूयावस्थितः, 'तस्य' प्रजा-
पतेः, मनोमध्ये सर्वम् 'इदं' जगत्, 'सृजेयम्', इत्येवं 'कामः',
उदपद्यत । यस्मात् प्रजापतेर्वाक्छरीरप्रभृतिभ्यां पूर्वं सर्व-
प्रवृत्तिहेतुः कामो मनसाविरभूत् । 'तस्मात्', प्रजापति
सन्मतावुत्पन्नः सर्वः 'पुरुषः', इदं कार्यं करिष्यामीत्यादौ
'मनसा', चिन्तयति, 'तत्' तथैव, 'वाचा वदति', 'कर्मणा'

ति । तद्देवाभ्यनूक्ता^(१) । ^(२)कामस्तदग्रे समवर्तताधि ।
मनसे रेतः प्रथमं यदासीत् ॥ १ ॥

सतो बन्धुमसति निरविन्दन् । हृदि प्रीतिष्या क-
वयो मनोषेति^(२) । ^(३)उपैनं तदुपनमति । यत्कामो

शरीरव्यापारेणापि, तथैव 'करोति', 'तत्' तस्मिन् कामस्य
प्रथमोत्पत्तिलक्षणेऽर्थे, काचिदृक् शाखान्तरे 'अभ्यनूक्ता' ॥

तामेतामृषं दर्शयति । ^(१)"कामस्तदग्रे ० कवयो मनो-
षेति"^(२) इति । 'तत्' तदानीं सृष्टिकाले, प्रजापतेः सकाशात्
'अग्रे' प्रथमं, 'कामः' सर्वं सृजेयमित्यभिलाषः, 'अधिसमवर्तत'
आधिक्येन सम्यगुत्पन्नः, 'यत्' यदा, 'मनसः प्रथमं', 'रेतः'
कार्यम्, 'आसीत्' । तदिति पूर्वत्रान्वयः । पूर्वसृष्टौ लीनायामव्यक्ते
जगत्कारणे स्रक्ष्यमाणप्राणिकर्माङ्गवे सति यदा प्रजापतेर्मानसं
प्रथमं कार्यमुत्पन्नं तदा तत्कार्यं सृष्टिविषयेष्कारूपेषु
निष्पन्नमित्यर्थः ॥ 'मनोषाः' मनस ईशितारः, 'कवयः' वि-
दांसः, तत्तत्सृष्टिगताः प्रजापतयः, 'हृदि' स्वचित्ते, 'प्रीत्य'
प्रत्येकं निश्चित्य, 'सतः' विद्यमानस्य व्यक्तस्य जगतः, 'बन्धु'
बन्धकमुत्पत्तिहेतुं कामं, 'असति' अव्यक्ते कारणे, 'निरविन्दन्'
निष्कृत्य स्वभवन्तः, न केवलमेतस्यामेव सृष्टौ किन्तु सर्वास्वपि
सृष्टिषु प्रवृत्ताः प्रजापतयः काममेव प्रथमं लभन्त इत्यर्थः ।

भवति । य एवं वेद^(१) । ^(४)स तपोऽतप्यत । स तप-
स्तप्ता । शरीरमधूनृत । तस्य यन्मांसमासीत् । ततो-
ऽरुणाः केतवो वातरशना ऋषय उदतिष्ठन् ॥ २ ॥

ये नखाः । ते वैखानसाः । ये बालाः । ते बालखि-

‘इति’शब्दे मन्त्रसमाप्तौ । अनेन मन्त्रेणैकामिष्टकामुपदध्यात् ॥
तथा च बौधायन आह । ‘कामस्तदय इति सङ्कल्पवती-
मिति’ ॥

यथोक्तकाममाहात्म्यवेदनं प्रशंसति । (१)“उपैजं • य
एवं वेद”^(२) इति । ‘यः’ पुमान्, काममाहात्म्यं ‘वेद’, स
पुमान् ‘यत्कामः’ यद्विषयकामनावान्, ‘भवति’, ‘तत्’ वस्तु,
‘एनं’ वेदितारम्, ‘उपनमति’ प्राप्नोति । देशकालयोः
सामोष्यविवक्षया द्वावुपशब्दावुक्तौ ॥

कामानन्तरभाविनीं सृष्टिं दर्शयति । (४)“स तपोऽतप्यत •
सोऽपाम्”^(४) इति । ‘सः’ प्रजापतिः, सृष्टिं कामयित्वा ‘तपः’,
कृतवान् । नात्र तप उपवासादिरूपं, किन्तु स्रष्टव्यं वस्तु
कीदृशमिति पर्यालोचनरूपं । अतएवाथर्वणिका आमनन्ति ।
‘यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः’ इति । ‘सः’ प्रजापतिः,
‘तपः’ पर्यालोचनरूपं, कृत्वा स्रष्टव्यविशेषं निश्चित्य, स्वकीयं
‘शरीरं’, ‘अधूनृत’ कल्पितवान् । ‘तस्य’ कल्पनस्य शरीरस्य,
‘यन्मांसं’, अस्ति, तस्मान्मांसादरुणादिनामकास्त्रिविधाः ‘ऋष-

ख्याः । यो रसः । सोऽपां^(१) । ^(१)अन्तरतः कूर्मं भूतः
सर्पन्तं । तमब्रवीत् । मम वै त्वद्भासा । समभूत् ॥३॥

नेत्यब्रवीत् । पूर्वमेवाहमिहासमिति । तत् पुरुषस्य
पुरुषत्वं । स सहस्रशीर्षा पुरुषः । सहस्राक्षः सहस्र-
पात् । भूत्वोदतिष्ठत् । तमब्रवीत् । त्वं वे पूर्वः सम
भूत् । त्वमिदं पूर्वः कुरुष्वेति^(५) । ^(५)स इत आदाया-
पः ॥ ४ ॥

चः, उदपद्यन्त । प्रजापतेः सत्यसङ्कल्पत्वात् तत्सङ्कल्पानुसारेण
तत्तद्वस्तुत्पद्यते । तस्य शरीरस्य 'ये नखाः', आसन् 'ते', वैखा-
नसनामका मुनयोऽभवन् । 'ये', च शरीरे 'बाखाः' केशाः, 'ते',
बालखिल्यनामका मुनयोऽभवन् । 'यः' शरीरस्य 'रसः' सा-
राङ्गः, 'सोऽपां', मध्ये कश्चित् कूर्मोऽभूदिति शेषः ॥

तेन कूर्मेण सह प्रजापतेः संवादं दर्शयति । ^(५)“अन्तरतः •
पूर्वः कुरुष्वेति”^(५) इति । 'अन्तरतः' जलस्य मध्ये, कूर्माकारेण
निष्पन्नं तत्रैव सञ्चरन्तं 'तं' पुरुषं, स प्रजापतिः 'अब्रवीत्' । हे
कूर्म 'मम वै', 'त्वद्भासा', त्वयो मांसस्य च सम्बन्धिना रसात्
'समभूत्' । त्वं समुत्पन्नोऽसीति तदा स कूर्मो 'नेत्यब्रवीत्' यत्
त्वयोक्तं तन्न त्वदीयशरीररसान्नाहमुत्पन्नः, किन्तु कूर्माकारं
शरीरमेव निष्पन्नं, अहं तु सर्वगतमित्यथैतन्वस्वरूपत्वात् 'पूर्व-

अञ्जलिना पुरस्तादुपादधात् । एवाच्चेवेति । तत्
आदित्य उदतिष्ठत् । सा प्राची दिक्^(१) । ^(०)अथारुणः
केतुर्दक्षिणत उपादधात् । एवा ह्यम इति । ततो वा

मेवाहमस्मिंस्ताने स्थितोऽस्मि इत्येतत् कूर्मस्य वचनं । यस्मात् पूर्व-
मासमित्युवाच तस्मात् 'पुरुषः', इति परमात्मनो नाम सग्नम् ।
एवमुक्त्वा 'सः' कूर्मश्चरोरवर्त्ती परमात्मा, स्वसामर्थ्यप्रकट-
नाय विराड्रूपं कृत्वा सहस्रसङ्ख्याकैः शिरोभिरक्षभिः पादैश्च
युक्तो 'भूत्वा', प्रादुरभूत् । तदानीं प्रजापतिः 'तं' विराड्रूपं,
दृष्ट्वा तत्तत्त्वं परमात्मानमेवम् 'अब्रवीत्', भोः परमात्मन्
मच्छरीरात् 'पूर्व', 'त्वं', एव सर्वदा विद्यमानः अतोमत्तः
पूर्वभावी सन् 'त्वं', एव 'इदं' सर्वं जगत्, 'कुर्वस्व' ॥

इति तेन प्रजापतिर्नैवमुक्तस्य परमेश्वरस्य सृष्टिप्रकारं
दर्शयति । (१) "स इत ० प्राची दिक्" (१) इति । 'सः' पर-
मेश्वरः, स्वयमारुणकेतुकरूपः सन् 'इतः' सृष्टेरपि पूर्वशि-
ङ्हात् सखिलमेवासीदित्युक्तात् महाजज्ञात्, कियतोः 'अपः',
सकीयेन 'अञ्जलिना', 'समादाय', पूर्वस्थां दिग्निं तामशीष्टका-
मुपधत्तवान् । केन मन्त्रेण 'एवाच्चेवेति', अनेन मन्त्रेण । तस्य
मन्त्रस्यादित्यपरत्वं पूर्वमेव दर्शितं । 'ततः' समन्त्रकोपधानात्,
'आदित्यः', उत्पन्नः । स यस्यां दिग्मुत्पन्नः 'सा प्राची दिक्',
अभूत् ॥

अनेन प्रकारेण क्रमात् सर्वदिगुत्पत्तिं दर्शयति । (०) "अ-

अग्निरुदतिष्ठत् । सा दक्षिणा दिक् । अथारुणः केतुः
पश्चादुपादधात् । एवा हि वायो इति ॥ ५ ॥

ततो वायुरुदतिष्ठत् । सा पृतोची दिक् । अथारुणः
केतुरुत्तरत उपादधात् । एवा हीन्द्रेति । ततो वा
इन्द्र उदतिष्ठत् । सोदीची दिक् । अथारुणः केतु-
र्मध्य उपादधात् । एवा हि पूषन्निति । ततो वै पूषो-
दतिष्ठत् । सेयं दिक् ॥ ६ ॥

अथारुणः केतुरुपरिष्ठादुपादधात् । एवा हि देवा
इति । ततो देवमनुष्याः पितरः । गन्धर्वाप्सरसश्चोद-
तिष्ठन् । सोर्द्धा दिक्^(१) । ^(२)या विप्रुषो वि परापतन् ।
ताभ्योऽसुरा रक्षांसि पिशाचाश्चोदतिष्ठन् । तस्मात्

थारुणः • सोर्द्धा दिक्”^(१) इति । एतेषु मन्त्रेषु ‘एवाः’ एतव्याः
प्राप्तव्या कामाः । ‘हि’शब्दः प्रसिद्धौ । सर्वेषां देवानां काम-
प्रदत्वेन तत्कामरूपत्वं प्रसिद्धमिति पूर्वं व्याख्यातम् । ‘एवाहि’
इतिशब्दः आगच्छ इत्येतस्मिन्नर्थे वा व्याख्येयः । ‘सेयम्’
इति अधोदिगुच्यते । अन्यत् पूर्ववद्वाख्येयं ॥

देवसृष्टिमभिधायासुरसृष्टिं दर्शयति । ^(२)“या विप्रुषो-
• समभवन्”^(२) इति । अञ्चस्त्रिनोपधीयमानानामपां सम्-
न्धिन्यः ‘याः’ ‘विप्रुषः’ विन्दवः, विविधा भूत्वा तस्मात्

ते पराभवन् । विप्रुड्भ्यो हि ते समभवन्^(८) । ^(९)तदे-
षाऽभ्यनूक्ता^(९) ॥ ७ ॥

(१०) आपो ह यद्दृहतीर्गर्भमायन् । दक्षं दधाना ज-
नयन्तीः स्वयम्भुं । तत इमेऽध्यसृज्यन्त सर्गाः । अज्ञो

उपधानप्रदेशात् बहिः 'परापतन्' । 'ताभ्यः' विप्रुड्भ्यः, अस-
रादय उत्पन्नाः । ते चावान्तरजातिभेदाच्चिविधाः । यस्मात्
'ते', पराभवन्तीभ्यः 'विप्रुड्भ्यः', उत्पन्नाः, 'तस्मात्', पराभूताः ।
अधमाः सन्तो विनष्टा इत्यर्थः ॥

अपां सकाशाद्येयं सृष्टिः प्रपञ्चिता, तस्याः सकृद्दृहपासृ-
चमवतारयति । (९) "तदेषाऽभ्यनूक्ता" (९) इति । 'तत्' तस्मिन्,
अज्ञः सर्वं समुत्पन्नमित्यस्मिन्नर्थे, काचिदियं अक् शाखान्तरे
'अभ्यनूक्ता' ॥

तामेतामृचं दर्शयति । (१०) "आपो ह यद्दृहतीर्गर्भमायन्
• स्वयम्भ्विति" (१०) इति । अत्राज्ञो वा इति वाक्यं ब्राह्मण-
रूपमपि द्वितीयपादतात्पर्यप्रदर्शनाय मन्त्रमध्ये समास्रातं । 'दृ-
हतीः' प्रौढाः, 'आपः', यं 'गर्भं' जायद्रूपम्, 'आयन्' प्राप्तवत्यः ।
कीदृश आपः, 'दक्षं' वृद्धिशीलं गर्भं, 'दधानाः' धारयन्त्यः,
'स्वयम्भुं' कूर्मरूपं परमात्मानं, 'जनयन्तीः' जनयितुकामाः,
'ततः' तस्मादिराज्जुपात् अपां गर्भात्, 'इमे' भूरादयः सर्गाः
सृज्यमाना लोकाः, 'अध्यसृज्यन्त', सृष्ट्यर्हानेताम् सृष्टवानि-
त्यर्थः । 'अज्ञः', एवेदं सर्वं जगदुत्पन्नमिति ह्यत्रा पादचये-

वा इदं समभूत् । तस्मादिदं सर्वं ब्रह्म स्वयम्भ-
 त्ति^(१०) । ^(११)तस्मादिदं सर्वं शिथिलमिवाद्भ्रुवमिवा-
 भवत्^(११) । ^(१२)प्रजापतिर्वाव तत् । आत्मनात्मानं वि-

षोक्तोर्थो युक्त एव । यस्मात् कारणात् क्रूररूपं ब्रह्मैव सर्वं
 सृष्टवान् 'तस्मात्' कारणात्, 'इदं सर्वं' जगत्, 'स्वयम्भु'
 स्वतःसिद्धं, 'ब्रह्म', एव 'इति' अनेन मन्त्रेण, एकामिष्टकामुपद-
 ध्यात् । तथाच बौधायन आह । आपो ह यदित्योचवती-
 मिति ॥

कार्यत्वं जगतो युक्तोपपादयति । ^(११)"तस्मादिदं • मि-
 वाभवत्"^(११) इति । यस्माच्छिथिलाभ्योऽज्ञो जातं, आपो हि
 शिथिलाः न तु पाषाणवद्दृढाः, 'तस्मात्' कारणात्, 'इदं
 सर्वं' जगत्, 'शिथिलमिव', दृश्यते । तस्मैव व्याख्यानम् 'अभ्रु-
 वमिव', इति । अनित्यत्वम् अभ्रुवत्वं ॥

अथास्य जगतो दार्ढ्योपायं दर्शयति । ^(१२)"प्रजापतिर्वाव
 • तदेवानुप्राविशत्"^(१२) इति । केवलकार्यत्वं समुत्पन्नं शिथिलं
 भवत् न तु तदस्ति । किन्तु 'तत्' जगत्, 'प्रजापतिः', एव ।
 यथा घटे मृदंशः पृथुबभ्रोदराकारांशस्वेत्यंशद्वयं, एवं जग-
 त्यपि सच्चिदानन्दरूपप्रजापत्यंशोनामरूपांशस्वेत्यंशद्वयं, तत्र
 नामरूपयोरकार्यत्वेन त्रैथिव्येऽपि सच्चिदानन्दप्रजापत्यंशस्य
 दार्ढ्यमस्ति । स हि प्रजापतिः, 'आत्मना' साधनान्तरनिरपेक्षेण

धाय । तद्देवानुप्राविशत्^(१९) । ^(१९)तद्देवाऽभ्यनूक्ता^(१९) ॥

॥ ८ ॥

^(१७)विधाय लोकान् विधाय भूतानि । विधाय
सर्वाः पुद्दिशो दिशश्च । पुजापतिः प्रथमजा ऋतस्य ।
आत्मनात्मानमभिसंविवेशेति^(१७) । ^(१७)सर्वमेवेदमाप्ता ।
सर्वमवरुध्य । तद्देवानुप्राविशति । य एवं वेद^(१७) ॥ ८ ॥

स्वामर्थेन, 'आत्मानं' स्वरूपं, जगदाकारेण 'विधाय',
'तदेव' जगत्, 'अनु'सृत्य अरोरेषु स्वयं चिद्रूपेण 'प्राविशत्' ॥

अस्मिन्नर्थे अचमुदाहरति । ^(१९)"तद्देवाऽभ्यनूक्ता"^(१९) इति ॥

तामेतावृचन्दर्शयति । ^(१७)"विधाय • संविवेशेति"^(१७)

इति । 'ऋतस्य' सत्यस्य परब्रह्मणः, सकाशात् प्रथममुत्पन्नः
'प्रजापतिः', 'लोकान्' भूरादीन्, 'विधाय' भूतानि प्राणिनश्च
विधाय, प्राच्याद्या मुख्यदिग् आग्नेयाद्या विदिग्श्च 'विधाय',
'आत्मना' स्वकीयेन चैतन्येन, 'आत्मानं' स्वशरीररूपं जगत्,
अभितः सम्यक् 'प्रविशेत्' । इत्यनेन ऋत्वेण काचिद्विष्टकोप-
धेया । तथाच वैधायन आह । विधाय लोकानिति स्वामन-
वतीमिति ॥

यथोक्तवृष्टिवेदनं प्रशंसति । ^(१७)"सर्वमेवेदमाप्ता • य
एवं वेद"^(१७) इति । 'यः' पुमान्, 'एवं' प्रजापतिवृष्टिप्रकारं,
विजानाति य पुमान् 'सर्वमेव' जगदिति विद्यमानम्, 'इदं' फलं,

आसीत्, अतिष्ठन्, अभूत्, अपः, वायो इति, सेर्य
दिक्, अभ्यनूक्ता, अभ्यनूक्ता, अष्टौ च ॥ अनु० २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽनुवाकः ।

(१) चतुष्टय्य आपो गृह्णाति । चत्वारि वा अपाः
रूपाणि । मेघो विद्युत् । स्तनयित्नुर्दृष्टिः । तान्येवाव-

प्राप्य तच्च 'सर्वै', वशीकृत्य 'तदेव' जगत्, 'अनुप्रविशति' । सर्वा-
त्मको भवतीत्यर्थः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके प्रथमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽनुवाकः ।

अतीतेनानुवाकद्वयेनापां प्रशंसामुक्त्वाऽस्मिन्ननुवाकेऽपीष्टका-
नामनुष्ठानविशेष उच्यते । तत्रादौ सामान्येनापां ग्रहणं
विधत्ते । (१) "चतुष्टय्य आपो • तान्येवावरुन्धे" (१) इति । उप-
दधानार्थं चतुर्विधापो गृह्णीतव्याः, 'अपाः रूपाणि' निरूप-
काणि वस्तूनि मेघादीनि, 'चत्वारि', एव । ततस्तनयित्नुर्दृष्टेन
गर्जनं विवक्षितं । अपां चतुर्विधत्वेन मेघादिचतुष्टयमपि
स्वाधीनं भवति ॥

रन्ध्रे^(१) । ^(२)आतपति षष्ठीं गृह्णाति । ताः पुरस्तादुप-
दधाति । एता वै ब्रह्मवर्चस्या आपः । मुखत एव
ब्रह्मवर्चसमवरन्ध्रे । तस्मान्मुखतो ब्रह्मवर्चसितरः^(३) ॥

॥ १ ॥

^(१)कूप्या गृह्णाति । ता दक्षिणत उपदधाति । एता
वै तेजस्विनीरापः । तेज एवास्य दक्षिणतो दधाति ।

तेषु चतुर्विधेषु जलेषु प्रथमं जलविशेषं विधत्ते । ^(१)“आ-
तपति ० ब्रह्मवर्चसितरः”^(२) इति । आतपयुक्ते प्रदेशे वर्षेण
सम्पन्ना या आपः ताः पात्रेण केनचिद्गृहीयात् ‘ताः’, च गृही-
ताः चयनक्षेत्रे पूर्वस्थां दिश्युपदध्यात् । ‘एताः’ आतपयुक्ते देशे
वृष्टाः, ‘आपः’, एव प्रकाशोपेतत्वाद्ब्रह्मवर्चसयोग्याः, तासां पुर-
स्तादुपधानेनाग्नेर्मुख ‘एव’, ‘ब्रह्मवर्चसं’, अवरुद्धं भवति । यस्मादेवं
‘तस्मात्’, लोकेऽपि वेदशास्त्रपाठरूपस्य ब्रह्मवर्चसस्य जिह्वा-
वर्त्तित्वात् पुमान् मुखप्रदेश एवातिशयेन ब्रह्मवर्चसयुक्तो भवति ॥

द्वितीयं जलविशेषं विधत्ते । ^(१)“कूप्या गृह्णाति ० स्तेज-
सितरः”^(२) इति । कूपे भवाः ‘कूप्याः’, तासां बहुविधगृह्यत्यो-
पयोगित्वेन ‘तेजस्विनीः’, ता दक्षिणदिश्युपधाने सति अग्नेर्द-
क्षिणभागे ‘तेजः’, सम्पादयन्ति । यस्मादेवं ‘तस्मात्’, लोकेऽपि
प्ररीरे दक्षिणभागोऽतिशयेन तेजस्वी ब्रह्मिमान् भवति ॥

तस्माद्दक्षिणोर्ध्वस्तेजस्वितरः^(१) । ^(२)स्थावरा गृह्णाति ।
ताः पश्चादुपदधाति । प्रतिष्ठिता वै स्थावराः । पश्चा-
देव प्रतिष्ठति^(३) । ^(४)वहन्तीर्गृह्णाति ॥ २ ॥

ता उत्तरत उपदधाति । ओजसा वा एता
वहन्तीरिवोद्गतीरिव आकूजतीरिव धावन्तीः । ओज

दतीयं जलविशेषं विधत्ते । ^(१)“स्थावरा गृह्णाति •
प्रतिष्ठति”^(२) इति । नदीषु क्वचिदगाधे द्रुदो दृश्यते ।
तत्रापि न प्रवहन्ति किन्तु स्थिरावस्थितिशीलास्ताषां प्रति-
ष्ठितस्रभावानां पश्चिमदिश्युपधानेन स्त्रकीयानां सर्वेषां
प्रतिष्ठां कृत्वा ‘पश्चात्’, स्वस्य प्रतिष्ठां करोति ॥

चतुर्थं जलविशेषं विधत्ते । ^(३)“वहन्तीर्गृह्णाति • तेजस्वि-
तरः”^(४) इति । नद्यां प्रवहन्त्यो या आपः ‘ताः’, गृहीत्वोत्तरस्यां
दिश्युपदधात् । ‘एताः’ आपः, यदा धावन्ति तदानीं ‘ओजसा’
स्त्रकीयेन बलेन, प्रवाहमध्यपतितान् काष्ठादिपदार्थान् ‘वह-
न्तीरिव’ आकर्षयन्त्य इव भवन्ति, ‘उद्गतीरिव’ पाषाणादिषु
सन्नाः स्वबिन्दुभिरूर्ध्वं गच्छन्त्य इव, ‘आकूजतीरिव’ तत्र तत्र
निखोन्नतप्रदेशेषु सञ्चाराच्छब्दं कुर्वन्त्य इव भवन्ति, तस्यैतस्य
वहन्त्योद्गमनस्याकूजनस्य औज एव कारणं, अत उत्तरस्यां
दिशि ‘ओज एव’, आस्थापयति । यस्मादेवं ‘तस्मात्’, श्लोकेऽपि

श्वस्योत्तरतो दधाति । तस्मादुत्तरोऽङ्गं ओजस्वि-
तरः^(५) । ^(५)संभार्या गृह्णाति । ता मध्य उपदधा-
ति । इयं वै संभार्याः । अस्यामेव प्रतितिष्ठति^(५) ।
^(६)पल्वल्या गृह्णाति । ता उपरिष्टादुपादधाति ॥ ३ ॥
असौ वै पल्वल्याः । अमुष्यामेव प्रतितिष्ठति^(६) ।

शरीरस्य 'उत्तरः', भागः 'ओजस्वितरः', पूजाहोमादिकार्येषु
दक्षिणहस्तस्य तेजस्वित्वं पूर्वमुक्तं, पादप्रचालनादिषु वाम-
हस्तस्योजस्वित्वमत्रोच्यते । चतुष्टय इत्यस्याः सङ्ख्याया उप-
सङ्गतात् षड्विधा आपो द्रष्टव्याः ॥

तत्र पञ्चमं जलविशेषं विधत्ते । ^(५)"संभार्या गृह्णाति •
प्रतितिष्ठति"^(५) इति । गृहे घटेषु सत्पादनीया आपः 'संभार-
र्याः', 'ताः', गृहीत्वा चतसृणां दिग्नां 'मध्ये', उपदध्यात् ।
संभार्याणां घटेष्ववस्थितत्वेन भूमिसदृशत्वादुपधानेन भूस्वा-
मेव प्रतिष्ठितो भवति ॥

षष्ठं जलविशेषं विधत्ते । ^(६)"पल्वल्या गृह्णाति • अमु-
ष्यामेव प्रतितिष्ठति"^(६) इति । यत्र कदाचिदपि जलशोषो
नास्ति द्रवमात्रानुवृत्तिः सर्वदा दृश्यते तत् 'पल्वलं', तत्रो-
त्पन्ना आपो गृहीत्वा मध्ये स्थापितानामिष्टकानां 'उपरिष्टात्',
उपदध्यात् । पल्वल्यानां कूपादिवत् खननमन्तरेण भूमेरुप-
र्धेव वर्त्तनात् तदुपधानेन शुक्लोके प्रतिष्ठितो भवति ॥

(८)दिक्षूपदधाति । दिक्षु वा आपः । अन्नं वा आपः ।
 अग्नी वा अन्नं जायते । यद्देवाग्नीऽन्नं जायते । तद-
 वरन्धे(८) । (९)तं वा एतमरुणाः केतवो वातरश्ना
 ऋषयो धिम्बन् । तस्मादारुणकेतुकः(९) ॥ (१०)तद्देवाऽ-
 भ्यनूक्ता(१०) । (११)केतवो अरुणासश्च । ऋषयो वात-
 रश्नाः । पुतिष्ठाः शतधा हि । समाहितासो सहस्र-

यथोक्तं दिक्षूपधानं प्रश्नं गति । (८)“दिक्षूपदधाति • तद-
 वरन्धे(८)” इति । दिक्षुपां जातत्वात् अन्नस्याग्नेत्यन्तेर्दिक्षूपद-
 धानेनान्नं प्राप्नोति ॥

अस्य चित्तस्याग्नेरारुणकेतुकनाम निर्वक्ति । (९)“तं वा एत-
 मरुणाः • तस्मादारुणकेतुकः”(९) इति । अरुणादिभिस्त्रिविधै-
 र्मुनिभिश्चितत्वात् तत्त्वम्बन्धेनारुणकेतुकत्वं । यद्यपि वातरश्नैर-
 ष्ययश्चितः तथापरुणानां केतुनाश्च मुख्यत्वात्तन्नामैव व्यवहारः॥

उक्तार्थप्रतिपादिकां च चमवतारयति । (१०)“तद्देवा-
 ऽभ्यनूक्ता”(१०) इति । ‘तत्’ तस्मिन्, आरुणकेतुकसम्बन्धेऽय-
 मग्निरित्यस्मिन्नर्थे, काचिदृक् शाखान्तरे पठिता ॥

तामेतामृचं दर्शयति । (११)“केतवो • सहस्रधायसमि-
 ति”(११) इति । एषा च आपमापामित्यनुवाके व्याख्याता ।
 इत्यनेन मन्त्रेषापि काञ्चिदिष्टकामुपदध्यात् । तथाच बौधा-
 यन आह । केतव इत्येकेति ॥

धायसमिति^(११) । ^(१२)शतशस्यैव सहस्रशश्च प्रतितिष्ठ-
ति । य एतमग्निं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद^(१२) ॥४॥

बृहन्नवर्चसितरः, वहन्तीर्यत्नाति, ता उपरि-
ष्टादुपादधाति, आरुणकेतुकः, अष्टौ च ॥

अनु० २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽनुवाकः ।

^(१)जानुद्ग्रीमुत्तरवेदीं खात्वा । अपां पूरयति ।
अपां सर्वत्वाय^(१) । ^(२)पुष्करपर्णं रुक्मं पुरुषमित्युप-

चयनवेदने प्रशंसति । ^(१२)“शतशस्यैव • चैनमेवं वेद”^(१२)
इति ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽनुवाकः ।

अनोष्टकाः पूर्वानुवाकेऽभिहितः । तत्र पुष्करपर्णाद्युपधानं
विधत्ते । तत्रादावुत्तरवेदिखननं पूर्वमेव विहितं प्रशंसति ।

^(१)“जानुद्ग्रीमुत्तरवेदीं • सर्वत्वायेति”^(१) इति । जानुपरि-

दधाति । तपो वै पुष्करपर्णं । सत्यं रुन्धः । अमृतं
पुरुषः । एतावद्वावास्ति । यावदेतत् । यावद्देवास्ति ॥
॥ १ ॥

तद्वरुन्धे^(१) । ^(१)कूर्ममुपदधाति । अपामेव मेघम-
वरुन्धे । अथौ स्वर्गस्य लोकस्य समष्टौ^(२) । ^(३)आप-
मापामपः सर्वाः । अस्माद्स्मादितोऽमुतः । अग्निर्वा-

माणेन खातायामुत्तरवेद्यां गुल्फपरिमाणेन पूरितमुदकं
यदस्ति तेन 'अपां', सर्वत्वं सम्पादितं भवति । यस्मात् खात-
स्याप्युदकमयत्वमपेक्षितं तस्मादितरस्य वस्तुनो जलमयत्वं किमु
वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥

(१)“पुष्करपर्णं • तद्वरुन्धे”^(१) इति । पुष्करपर्णस्य
पवित्रत्वेन तपोरूपत्वाद्गुल्फस्याग्निसंयोगोऽपि विनाशाभावेन
सत्यत्वात् । इतरपस्यपुरुषस्यापि । अत एवामृतत्वात् त्रया-
यामुपधानेन 'यावत्', सारं 'अस्ति', तत् सर्वं प्राप्तं भवति ॥

उक्तचितयादनन्तरं कूर्मोपधानं विधत्ते । (२)“कूर्ममुप-
दधाति • लोकस्य समष्टौ”^(२) इति । 'अपां', सम्बन्धी मेघः
सारः कूर्मः तदुपधानेन सारं प्राप्नोति । किञ्च स्वर्गोऽपि प्रा-
प्यते ॥

अथावीष्टकाविधिं सूचयितुं तस्मान्नाम् पूर्वमेवावाताम्
प्रदर्शयितुं क्षेत्रतः पठति । ^(३)“आपमापामपः • रश्मिप-

युञ्जन्त्यश्च । सह संज्ञस्करधिया इति । वाच्यश्चा रश्मि-
पतयः^(४) । ^(५)लोकं पृण छिद्रं पृण ॥ २ ॥

यास्तिष्ठः परमजाः^(५) । ^(६)इन्द्रघोषा वो वसुभि-
रेवा ह्येवेति^(६) । ^(७)पञ्च चितय उपदधाति । पाङ्क्तोऽग्निः ।

तयः”^(४) इति । आपमापामित्यारभ्य वाच्यश्चा इत्यादिभिर-
बीष्टका उपधेया इति तात्पर्यार्थः ॥

लोकं पृणोपधेयकोपधानमन्त्रं दर्शयति । ^(५)“लोकं पृण
छिद्रं • परमजाः”^(५) इति । हे इष्टके ‘लोकं’ पूर्वमुपधान-
रहितं स्थानं, ‘पृण’ पूरय, तत्पूरणेन चित्याग्नेः ‘छिद्रं’, ‘पृण’
पूरय । ‘याः’ च ‘तिष्ठः’ समाह्वगणाः, प्रथममध्यमोत्तरचिति-
षुपधेयतया ‘परमजाः’ प्रकृतमुत्पन्नाः, ता अपि पूरय ॥

मन्त्रान्तरमपि पूर्वमाज्ञातमेवोपधानविध्यभिप्रायेण पुनः
प्रदर्शयति । ^(६)“इन्द्रघोषा • एवा ह्येवेति”^(६) इति । इन्द्र-
घोषेत्यादयो ये मन्त्राः एवा ह्येवेत्यादयश्च ये मन्त्राः, ‘इति’
शब्दप्रदर्शिताः, अन्ये च ये मन्त्रास्तैः सर्वरूपदध्यादित्यर्थः ॥

चितिनां सङ्घां विधत्ते । ^(७)“पञ्च चितय • तं चिनुते”^(७)
इति । जानुप्रमाणेन खातस्य मध्ये पञ्चसङ्घाकासितीरुप-
दधात् । गुल्फदन्नमुदकं पूरयित्वा पर्णैर्दण्डैः कृत्स्नपुष्करैश्च
सङ्घाद्युपस्थायपात्रेष्वधो धृत्वा ता अबीष्टका उपदधात् । तत्त

यावानेवाग्निः । तं चिनुते^(७) । ^(८)लोकंष्टया द्विती-
यामुपेदधाति । पञ्चपदा वै विराट् । तस्या वा
द्वयं पादः । अन्तरिक्षं पादः ॥ द्यौः पादः । दिशः
पादः । परो रजाः पादः^(९) । ^(१०)विराज्येव प्रतितिष्ठ-

उपर्यपि पूर्ववत्पत्रैर्दण्डैः हस्तपुष्करैश्च ह्यदधित्वा पुनर-
ण्यबीष्टका उपदध्यात् । एवं पञ्चकस्याभिरुत्तरवेद्यां पूरवि-
तायां तत्र पञ्चचितयः सम्यक्षन्ते । तत्रोर्ध्वैः काष्ठैः मञ्चकं
कृत्वा तस्योपरि पुरीषं प्रसार्थं पुरीषस्योपच्यग्निं प्रणियोपसमा-
धाय तस्याग्नेश्चतुर्दिक्षु तत्तन्मन्त्रैरबीष्टका उपदध्यात् । एवं
कृतेऽग्निः पञ्चचितियुक्तो भवति । आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणा-
ग्निभवावसथ्यरूपेण पञ्चसङ्ख्यायोगात् 'पाङ्कः', 'अग्निः', सर्वो-
ऽपि चितो भवति ॥

द्विचितौ विघ्नेषु विधत्ते । ^(८)“लोकंष्टया • परो रजाः
पादः”^(९) इति । येयं द्वितीया चितिः, सेयं 'लोकंष्टया',
एव इष्टकोपधेया, सर्वपूरकत्वादियं 'लोकंष्टया' विराट्-
देहरूपी, सा च विराण्मूर्तिः पञ्चपादोपेता । लोकचयं चित-
दिशश्च पादश्चतुष्टयं । रजोगुणात्मकस्य संसारस्य परस्ता-
द्वाग्ने योऽयं चिदात्मा वर्तते अपरो 'रजाः', स च पञ्चमः
'पादः', एवं प्रब्रह्मा लोकंष्टया ॥

तच्चयमवेदने प्रब्रंसति । ^(१०)“विराज्येव • य उच्येन-

ति । य एतदमग्निञ्चिनुते । य उचैनमेवं वेद^(८) ॥ ३ ॥
अस्ति, पृण, अन्तरिक्षं पादः, षट् च ॥ अनु० ॥ २५ ॥

अथ षड्विंशोऽनुवाकः ।

(१) अग्निं प्रणीयोपसमाधाय । तमभित एता अवी-
ष्टका उपदधाति । अग्निहेत्रे दर्शपूर्णमासयोः । पशु-
बन्धे चातुर्मास्येषु । अथो आहुः । सर्वेषु यज्ञ क्रतु-
धिति^(१) । (२) अथ ह स्माहारुणः स्वायम्भुवः । सावित्रः

मेवं वेद^(८) इति । 'विराज्येव' अत्र एव, विराद्धेह एव,
वा ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

अथ षड्विंशोऽनुवाकः ।

पूर्वानुवाके पुष्करपर्णाद्युपधानमुक्तं । इह फलविशेषा
व्रतविशेषास्योच्यन्ते । पूर्वं विहितमेवार्थं पुनर्विशेषकथनाया-
दावनुवदति । (१) 'अग्निं प्रणीयो • क्रतुधिति'^(१) इति ।
इतत् सर्वं चोऽपां पुष्यं वेदेत्यनुवाके व्याख्यातं ॥

सर्वोऽग्निरित्यनुषङ्गं मन्यामहे । नाना वा एतेषां
वीर्याणि^(१) । ^(२)कमग्निं चिनुते ॥ १ ॥

अथारण्यकेतुकस्य स्नातव्येण क्रत्वङ्गत्वमात्तेपसमाधान-
भ्यामुपपादयितुं मतद्वयमुपन्यस्यति । ^(१)“अथ ह स्नाहारण्यः
० एतेषां वीर्याणि”^(२) इति । स्वयम्भुवः पुत्रः कश्चित् ‘अरण्य-
नामको मुनिरेवं ‘आ ह स्ना’, काठकेषु योऽयं विहितः ‘अग्निः’,
सावित्रादिरारण्यकेतुकान्तः सः ‘सर्वः’, अपि ‘सावित्रः’, एव
उत्तरोत्तरेषु पूर्वपूर्वानुषङ्गस्य विद्यमानत्वात् । यो नाचिकेतः
स सावित्रपूर्वक एवानुष्ठेयः । चातुर्होत्रीयस्तदुभयपूर्वकः । वैश्व-
सृजस्तन्नितयपूर्वकः । आरण्यकेतुकस्तच्चतुष्टयपूर्वकः । एवमनु-
षङ्गे सत्यारण्यकेतुकस्येतरनिषेधस्य स्नातव्यं नास्ति । सावित्रस्य
तु तद्विद्यते । तस्मात् सर्वेष्वनुषङ्गत्वात् सर्वोऽपि सावित्र
इत्येव व्यवहार्यः । अतस्तस्यैव क्रत्वङ्गत्वं न त्वारण्यकेतुकस्य
स्नातव्यस्यैत्यरण्यस्य मुनेर्मतं तद्विदं दूष्यते । ब्रह्मवादिनो वदन्ति
‘सावित्रः सर्वोऽग्निरित्यनुषङ्गं मन्यामहे’, न कोऽप्यग्निरितर-
चानुषङ्गति । ‘एतेषां’ अग्नीनां, ‘वीर्याणि’ फलानि, ‘नाना’-
पृथगुक्तान्येव, तानि च येषां पुष्पमित्यनुवाके संवत्सरं प्रत्य-
क्षेणामुमादित्यं प्रत्यक्षेणेत्यादिना निरूपितानि ॥

तदेतत्फलानानात्वं प्रपञ्चेन प्रदर्शयति । ^(१)“कमग्निं
चिनुते ० चिन्वान इति”^(२) इति । दादन्नाहादिषुचाङ्गत्वेन

सचियमग्निं चिन्वानः । कमग्निं चिनुते । सावि-
 चमग्निं चिन्वानः । कमग्निं चिनुते । नाचिकेतमग्निं
 चिन्वानः । कमग्निं चिनुते । चातुर्ह्यचियमग्निं चिन्वा-
 नः । कमग्निं चिनुते । वैश्वसृजमग्निं चिन्वानः । कम-
 ग्निं चिनुते ॥ २ ॥

उपानुवाक्यमाग्निमग्निं चिन्वानः । कमग्निं चिनुते ।
 इममारुखकेतुकमग्निं चिन्वान इति^(१) । ^(२)“वृषा वा
 अग्निः । वृषाणौ सःस्फालयेत् । हन्येतास्य यज्ञः ।

शिवमानो योऽयं महाग्निः सोऽयं 'सचियः' सच्चिन्वानः पुमान्
 'कमग्निं' किम्पलकमग्निं, 'चिनुते', इत्येवं भो अदृष्टान्मुने त्वं
 विचारय । संवत्सरदेवताप्राप्तिस्तस्य फलं, इतरेषां त्वन्यदेव
 पृथक् पृथक् फलमादित्यप्राप्त्यादिरूपं, अतो नैकफलस्य स-
 क्षावनाप्यस्तीति किं ब्रह्मस्याभिप्रायः । एवमुत्तरत्रापि योज्यं ।
 उपानुवाक्यमाग्निमित्यत्र यदेकेनेत्याद्युपानुवाक्यकाण्डोक्तो
 महानग्निर्विवक्षितः । अद्यमे सचियमिति वाक्येनैव मतार्थः,
 तर्हि शास्त्रान्तरप्रसिद्धं कश्चिदम्यन्तरमस्तु । तदेव फल-
 नागतमविस्मृतमिति ब्रह्मवादिनामभिप्रायः ॥

सावित्राग्नेरनुषङ्गपक्षे बाधं दर्शयति । ^(३)“वृषा वा अग्निः •
 तस्मान्नुषङ्गः”^(४) इति । योऽयमम्युपसन्नितोऽग्निचित् सोऽयं

तस्मान्नानुषज्यः^(४) । ^(५)सोत्तरवेदिषु क्रतुषु चिन्वीत ।
उत्तरवेद्याः अग्निश्चीयते^(५) । ^(६)प्रजाकामश्चिन्वीत ॥३॥

प्राजापत्यो वा एषोऽग्निः । प्राजापत्याः प्रजाः । प्र-
जावान् भवति । य एवं वेद^(६) । ^(७)पशुकामश्चि-

‘वृषा’ सेक्ता, रेतःसेचनेन प्रजामत्पादयितुं समर्थः । तादृशो
यद्यनुषजं कुर्यात् तदानीमस्याग्निचितो वृषणदयं कश्चिद्देरो
‘संस्थास्येत्’ पीडयेत् । ‘अस्य’, ‘यज्ञः’, अपि विनश्येत् । ‘तस्मात्’,
सावित्राग्निरितरत्र नामुषञ्जनीयः, स्वातन्त्र्या एवैते सर्वेऽग्नयः ।
तस्मादावृणकेतुकस्य स्वातन्त्र्येणैव क्रत्वङ्गत्वयुक्तमित्यर्थः ॥

क्रतुविघ्नेषु तत्सम्बन्धं विधत्ते । ^(५)“सोत्तरवेदिषु •
अग्निश्चीयते”^(५) इति । उत्तरवेदिसंहिता ये क्रतवः पशुबन्धा-
दयः तेन्वेवावृणकेतुकमग्निं ‘चिन्वीत’, नत्तत्तरवेदिरहितेष्वग्नि-
होत्रादिषु । यस्मादयं ‘अग्निः,’ उत्तरवेदिस्थाने ‘चीयते’,
तस्मात् तद्रहितं तच्चयनं न युक्तं । एवं सत्यस्मादग्निनिषेधात्
पूर्वाक्तादग्निहोत्रदर्शपूर्णमासयोरित्यादिविधानाच्चाग्निहोत्रादा-
वावृणकेतुकस्य विकल्पो द्रष्टव्यः ॥

अथास्य चयनस्य काम्यप्रयोगाः । तत्रैकं काम्यं दर्शयति ।
^(६)“प्रजाकामश्चिन्वीत • य एवं वेद”^(६) इति । अग्नेः प्रजानां
च प्रजापतिना सृज्यत्वात् प्राजापत्यत्वन्नेन साम्येन प्रजाफल-
कत्वमग्नेः ॥

न्वीत । सञ्ज्ञानं वा एतत् पशूनां । यदापः । पशू-
नामेव सञ्ज्ञानेऽग्निं चिनुते । पशुमान् भवति । य एवं
वेद^(७) ॥ ४ ॥

(६) वृष्टिकामश्चिन्वीत । आपो वै वृष्टिः । पर्जन्यो वर्षुको
भवति । य एवं वेद^(६) । (६) आमयावी चिन्वीत । आ-
पो वै भेषजं । भेषजमेवास्मै करोति । सर्वमायुरेति^(६) ।
(७) अभिचरश्चिन्वीत । वज्रो वा आपः ॥ ५ ॥
वज्रमेव आतृव्येभ्यः प्रहरति । स्तृणुत एनं^(७) ।

अथ द्वितीयकामं दर्शयति । (७)“पशुकामश्चिन्वीत •
य एवं वेद”^(७) इति । ये ढषार्त्ताः पशवो यत्र काषपोऽन्विष्य
जानन्ति तस्मात् ‘आपः,’ पशूनां, सम्यग्ज्ञानसाधनं आतो-
ऽपस्ययने सति ‘पशूनां,’ ज्ञानसाधन ‘एव,’ अग्निश्चितो भवति ॥

अथ तृतीयं दर्शयति । (६)“वृष्टिकामश्चिन्वीति • य एवं
वेद”^(६) इति ॥

चतुर्थं दर्शयति । (६)“आमयावी चिन्वीत • सर्वमायुरेति”
(६) इति । तापशान्तिकरत्वादपां भेषजत्वं ॥

पञ्चमं दर्शयति । (७)“अभिचरश्चिन्वीत • स्तृणुत एनं”
(७) इति । उपरिष्ठात् ता आपो वज्रोभूत्वेत्येव वक्ष्यते । तस्मा-
दपां वज्रत्वं । अत्रापामेवोपधेयवात् सर्वतः फलसाधनत्वेना-
पामेवोपशंसनं ॥

(११) तेजस्कामो यशस्कामः । ब्रह्मवर्चसकामः स्वर्गकाम-
श्चिन्धीत । एतावद्वावास्ति । यावद्देतत् । यावद्देवास्ति ।
तद्वरुन्धे^(११) । ^(१२)तस्यैतद्भूतं । वर्षति न धावेत् ॥६॥

अमृतं वा आपः । अमृतस्यानन्तरित्यै^(१२) । ^(१३)ना-
सुमूत्रपुरीषं कुर्यात् । न निष्ठीवेत् । न विवसनः स्ना-
यात् । गुह्यो वा एषोऽग्निः । एतस्याग्नेरनतिदाहाय^(१३) ।

षष्ठसप्तमाष्टमनवमफलानि दर्शयति । ^(११)“तेजस्कामो
• तद्वरुन्धे”^(११) इति । तत् प्रजापत्यादिकं स्वर्गान्तं ‘यावत्’,
फलमुक्तं ‘एतावत्’, एव लोकोऽपि विद्यमानमुत्तमं फलं, अतः
‘यावत्’, उत्तमं फलं ‘अस्ति’, ‘तत्’, सर्वमनेन चयनेन प्राप्नोति ॥

अथाखणकेतुकाग्निचितौ नियमविशेषं विधत्ते । ^(१२)“तस्यै-
तद्भूतं • अमृतस्यानन्तरित्यै”^(१२) इति । पर्जन्ये ‘वर्षति’, सति
यदा मार्गं गच्छति तदा क्लेदमभोत्या धावनं न कुर्यात् । तत्र
करणे चामृतरूपाणामपां परित्यागेन स्वर्गसुखरूपममृतम-
न्तरितं भवेत् । तन्माभूदिति ‘न धावेत्’ ॥

नियमान्तराणि विधत्ते । ^(१३)“नासु मूत्रपुरीषं • एत-
स्याग्नेरनतिदाहाय”^(१३) इति । ‘एषः’ आखणकेतुकः, ‘अग्निः’,
अधीष्टकाभिर्निष्पाद्यत्वादसु गूढो वर्त्तते । तादृशो मूत्रादि-
कारिणमतिग्रथेन दहति । स दाहो माभूदिति मूत्रादिकं ‘न
कुर्यात्’, पुद्बुधार्थत्वेन ब्राह्मणेषु निषिद्धस्यापि अत्र पुनर्निषेधः ॥

(१२)न पुष्करपर्णानि हिरण्यं वाधितिष्ठेत् । एतस्याग्ने-
रनभ्यारोहाय^(१३) । (१५)न कूर्मस्याग्नीयात् ॥ नेदकस्या-
घातुकान्येनमोदकानि भवन्ति । अघातुका आपः ।
य एतमग्निं चिनुते । य उचैनमेवं वेद^(१५) ॥ ७ ॥

चिनुते, चिनुते, प्रजाकामश्चिन्वीत, य एवं वेद,
आपः, धावेत्, अग्नीयात्, चत्वारि च ॥ अनु० २६ ॥

ऋतप्रायश्चित्तार्थं नियमान्तरं विधत्ते । (१२)“न पुष्कर-
पर्णानि ० एतस्याग्नेरनभ्यारोहाय”^(१३) इति । पुष्करपर्णस्य
हिरण्यस्य वा पादेनाक्रमणे सति तमग्निमारूढवान् भवेत् ।
अतस्तदुभयं ‘नाधितिष्ठेत्’ ॥

नियमान्तरं विधत्ते । (१५)“न कूर्मस्याग्नीयात् ० य उचै-
नमेवं वेद”^(१५) इति । ‘कूर्मस्य’, अङ्गं किञ्चिदपि न भुञ्जात् ।
उदकशब्देन तत्रत्यो मीनादिरूपो लक्ष्यते, तदीयमप्यङ्गं
‘नाग्नीयात्’ । ‘यः’, ‘एतं’ आरण्यकेतुकं, ‘अग्निं’, ‘चिनुते’,
‘यः’, च ‘एवं’, ‘वेद’, तं ‘एनं’, प्रति ‘ओदकानि’ उदकवर्त्तानि
मीनादीनि, ‘अघातुकानि’ अहिंसकानि, ‘भवन्ति’ ‘आपः’,
अपि ‘अघातुकाः’ उदकमरणं न भवेदित्यर्थः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽनुवाकः ।

(१) इ॒मा नु॒ कं भुव॑ना सीषधेम । इन्द्र॑श्च विश्वे च
देवाः^(१) । (२) यज्ञ॑श्च नः स्तम्ब॑श्च प्रजा॑श्च । आ॒दि॒त्यै-
रिन्द्रः॑ स॒ह सीष॑धातु^(२) । (३) आ॒दि॒त्यैरिन्द्रः॑ सग॑णो म-
रुद्भिः॑ । अ॒स्माकं॑ भू॒त्ववि॑ता त॒नूनां^(३) । (४) आ॒स्रव॑स्व

अथ सप्तविंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । इ॒मा नु॒ कंमि॑ति चतस्र इति । तत्र प्रथमामाह ।
(१) “इ॒मा नु॒ कं • विश्वे च देवाः”^(१) इति । ‘इन्द्रश्च विश्वे देवा-
श्च’, वयश्च ‘इमाः’ ‘भुवनानि’, ‘नु कं सीषधेम’ सुखनामसु नु
कमितिपठितं सुखं यथा भवति तथा साधयाम ॥

अथ द्वितीयामाह । (२) “यज्ञं च न • सह सीषधातु”
(२) इति । अयं ‘इन्द्रः’, ‘आदित्यैः सह’, ‘नः’ अस्माकं, ‘यज्ञं’,
अरीरं ‘प्रजाश्च’, साधयतु ॥

अथ तृतीयामाह । (३) “आदित्यैरिन्द्रः • तनूनां”^(३)
इति । ‘आदित्यैर्मरुद्भिः’, च युक्त्वात् ‘सगणः’, अयं ‘इन्द्रः’,
अस्माकं ‘तनूनां’, ‘अविता भृत्’ रचिता भवतु* ॥

कल्पः । आ॒स्रव॑स्वेति सप्तदशक्षपण्य इति । तत्र प्रथमामा-
ह । (४) “आ॒स्रव॑स्व • स्वां पुरं”^(४) इति । अशब्देन जन्मवान्

* अत्र चतुर्थी नास्ति ।

मास्रवस्व । आण्डीभव ज मा मुहुः । सुखादीं दुःख-
निधनां । प्रतिमुचस्व स्वां पुरं^(४) ॥ १ ॥

(५)मरीचयः स्वायम्भुवाः । ये शरीराण्यकल्पयन् ।
ते ते देहं कल्पयन्तु । मा च ते स्यास्मतीरिषत्^(५) ।

(६)उत्तिष्ठत मा स्वप्न । अग्निमिच्छध्वं भारताः । रात्र्यः

यजमान उच्यते । आस्रवं नाम गमनं जन्म, ज्ञवनं प्रापणं, यज-
मानं जन्मोपेतमाहुः । 'आस्रवस्व' पुनः पुनर्जन्मलक्षणमागमनं,
मा कुरु, मुहुः 'मास्रवस्व' पुनः पुनर्मरणलक्षणं ज्ञवनं मा कुरु ।
'मा 'मुहुः'राण्डीभव' आण्डः ब्रह्माण्डमध्य इत्यर्थः आण्डो-
त्पद्यते तद्भाव उच्यते । पूर्वमणाण्डा इदानीमाण्डीभव तस्मिन्
निषेधो मास्रव्देवोच्यते, पुनः पुनर्ब्रह्माण्डवर्तित्वं तव माभू-
दित्यर्थः । स्वप्नदेवावशकत्वं द्योतयति । संसारोत्तरणविषया
तवास्वप्नः सर्वथा विनश्यत्वित्यर्थः ॥

अथ द्वितीयामाह । (५)"मरीचयः स्वायम्भुवाः • मा च
ते स्यास्मतीरिषत्"^(५) इति ॥

अथ तृतीयामाह । (६)"उत्तिष्ठत मा स्वप्न • सूर्येण सयु-
जोषसः"^(६) इति । हे अतिजो यूयं 'उत्तिष्ठत', उत्थिता
भवत, उत्साहं कुरुतेत्यर्थः । 'मा स्वप्न' स्वप्नं मा कुरुत, अस-
या मा भूतेत्यर्थः । 'भारताः' हविरादिभरणश्रीलाः सन्तः,

सोमस्य तृप्तासः । सूर्येण सयुजोषसः^(१) । ^(२)युवासु
वासाः^(३) । ^(४)अष्टाचक्रा नवद्वारा ॥ २ ॥

देवानां पूरयोध्या । तस्याः हिरण्यमयः कोशः ।
स्वर्गो लोको ज्योतिषाऽऽवृतः^(५) । ^(६)यो वै तां ब्रह्मणो

‘अग्निं’ आरण्यकेतुकं, ‘इच्छध्वं’ । कीदृशा चत्विजः, ‘राजः’
राजमानस्य, ‘सोमस्य’, पानेन ‘तृप्ताः’, ‘सूर्येण’, ‘सयुजोषसः’
समानप्रीतयः, अद्यप्येवंविधो मन्त्र अनुष्ठेयार्थस्येष्टकोपधानस्य
प्रकाशको न भवति तथाप्येतदर्थानुस्मरणेन कश्चिददृष्टातिब्रह्मो
द्रष्टव्यः ॥

अथ चतुर्थाः प्रतीकं दर्शयति । ^(१)“युवा सुवासाः”^(२) इति ।
सोऽयं मन्त्रो यजन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इत्यनुवाके व्याख्यातः ॥

अथ पञ्चमीमाह । ^(३)“अष्टाचक्रा • ज्योतिषावृतः”^(४)
इति । पूरिति त्रिरीरमुच्यते, ‘देवानां’ इन्द्रादीनां, ‘पूः’
‘अष्टाचक्रा’ चक्रवदावरणभूतास्त्रगणसप्तसिमेदोस्त्रिमञ्ज्याशुक्रौ-
जोरूपाः अष्टौ धातवो यस्याः सेयं ‘अष्टाचक्रा’, त्रिरीरवर्त्तिभिः
सप्तभिर्द्वारैरधोवर्त्तिभ्यां द्वाराभ्यामुपेता ‘नवद्वारा’, ‘अयोध्या’
कर्मगतिमन्तरेण केनापि प्रवर्त्तुमशक्या, ‘तस्यां’ पुरि, ‘हि-
रण्यमयः’ सुवर्णनिर्मितपदार्थसदृशः, ‘कोशः’, अवकाशरूपः,
‘स्वर्गः’ सुखमयः, ‘लोकः’ स्थानविशेषः, ‘ज्योतिषा’ भाषकेन
जावचैतन्येन, ‘आवृतः’ परिवेष्टितः, वर्त्तते ॥

वेद । अमृतेनावृतां पुरीं । तस्मै ब्रह्म च ब्रह्मा च ।
 आयुः कीर्तिं पुजां ददुः^(९) । ^(१०)विभ्राजमानाः हरि-
 णीं । यत्ससा सम्परीष्टतां । पुरं हिरण्ययीं ब्रह्मा ॥ ३ ॥
 विवेशापराजिता^(१०) । ^(११)पराङ्केत्य ज्यामयी । परा-

अथ षष्ठीमाह । (९)“यो वै तां • प्रजां ददुः”(९) इति ।
 ‘ब्रह्मणः’ सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिश्रुतिप्रतिपादितस्य वस्तुनः,
 सम्बन्धिनी ‘अमृतेन’ परमानन्देन, ‘आवृतां’, ‘तां पुरीं’, ‘यो
 वै’ यः कोऽपि पुमान्, ‘वेद’, ‘तस्मै’ विदुषे, ‘ब्रह्म च’ परमा-
 त्मापि, ‘ब्रह्मा च’ प्रजापतिरपि, चकाराभ्यामन्येऽपि सर्वे देवा
 चाधुरादिकं प्रयच्छन्ति ॥

अथ सप्तमीमाह । ^(१०)“विभ्राजमानाः • विवेशापरा-
 जिता”^(१०) इति । ‘ब्रह्मा’ प्रजापतिः, ‘पुरं’ प्ररीरं, ‘विवेक’
 प्रविष्टवान् । कीदृशीं पुरं, ‘विभ्राजमानां’ विशेषेण राजमानां,
 ‘हरिणीं’ पापहरणशीलां, ‘यत्ससा’ जगत्सृष्टलक्ष्मण्यया
 कीर्त्या, ‘सम्परीष्टतां’ सम्यक् परिवेष्टितां, ‘हिरण्ययीं’ सुवर्ण-
 निर्मितां, कदाचिदपि पराजयरहितां ॥

अथाष्टमीमाह । ^(११)“पराङ्केत्य ज्यामयी • सुरानुभयान्”
^(११) इति । ‘विद्वान्’ परब्रह्मतत्त्ववित्, ‘पराङ्’ पुनरावृत्तिर-
 हितः, ‘एति’ ब्रह्मतत्त्वं प्राप्नोति । कीदृशोविद्वान्, ‘अज्यामयी’

हेत्येनाशकी । इह चामुच चाम्बेति । विद्वान् देवा-
सुरानुभयान्^(११) । ^(१२)यत्कुमारी मन्द्रयते । यद्योषि-
त्पतिव्रता । अरिष्टं यत्किञ्च क्रियते । अग्निस्तदनु-
वेधति^(१३) । ^(१४)अश्रुतासः श्रुतासश्च ॥ ४ ॥

ज्या, वयोहानिः आमयः, व्याधिः तद्वान् ज्यामयी तदुभयरा-
हित्यादयम्, 'अज्यामयी', नाशकः अपमृत्युबन्धकं कर्म वा,
तद्योगान्नाशकी, तद्राहित्यात् 'अनाशकी', देहतादात्म्यभ्रमा-
भावात् वयोहानिव्याध्यपमृत्युरहितः पुनरावृत्तिशून्यः सन्
ब्रह्म प्राप्नोति । 'इह चामुच च', लोकद्वयेऽपि, 'देवासुरानु-
भयान्', 'अम्बेति' अनुगच्छति, सर्वात्मको भवतीत्यर्थः ॥

अथ नवमीमाह । ^(११)"यत्कुमारी मन्द्रयते • अग्निस्तद-
नुवेधति"^(१२) इति । 'कुमारी' विवाहरहिता स्त्री, 'यत्' पापं
पुरुषसम्भोगरूपमुद्दिश्य, 'मन्द्रयते' हर्षं करोति । 'योषित्' युव-
तिः च, 'यत्' पापं परपुरुषसम्भोगं रूपम् उद्दिश्य, 'मन्द्रयते'
दृष्टा भवति, 'पतिव्रता', अपि स्वभर्तृसंयोगाभावेन क्लिष्टा सती
'यत्' पापं देहत्यागरूपमुद्दिश्य, 'मन्द्रयते', 'यत्' अन्यदपि,
'किञ्चित्', 'अरिष्टं' दानादिना रेष्टुं विनाशयितुमशक्यं महत्पापं,
अस्य यजमानस्य येन केनापि 'क्रियते' 'तत्' सर्वम्, अयमाहणके-
तुकः 'अग्निः', 'अनुवेधति' अनुक्रमेण विनाशयति ॥

अथ दशमीमाह । ^(१३)"अश्रुतासः • इन्द्रमग्निश्च ये वि-

यज्वानो येऽप्ययज्वानः । स्वर्यन्तो नापेक्षन्ते । इन्द्रमग्निञ्च ये विदुः^(१९) । ^(१७)सिकता इव संयन्ति । रश्मिभिः समुदीरिताः । अस्माँल्लोकाद्मुष्माच्च । ऋषिभिरदात् पृश्निभिः^(१७) । ^(१५)अपेत वीत विच सर्पता-

दुः”^(१९) इति । ‘अष्टतासः’ अपक्वचित्ताः, ‘ष्टतासञ्च’ पक्वचित्ता अपि, ‘यज्वानः’ अतिस्मृतिविहितकर्मानुष्ठायिनः, ‘येऽप्ययज्वानः’ तद्विपरीताः, तेषां मध्ये ‘ये’ पुरुषाः, ‘इन्द्रं’ परमेश्वर्ययुक्तं परमात्मानं, ‘अग्निं’ आरुणकेतुकञ्च, ‘विदुः’ याथात्म्येन जानन्ति, ते ज्ञानिनः ‘स्वर्यन्तः’ स्वर्गं मोक्षं वा प्राप्नुवन्तः, ज्ञानव्यतिरिक्तसाधनान्तरं ‘नापेक्षन्ते’ ॥

अथैकादशीमाह । ^(१७)“सिकता इव ० पृश्निभिः”^(१७) इति । यथा लोके वायुना प्रेरिताः ‘सिकताः’ क्वचित् परस्परं ‘संयन्ति’ राशिरूपेण सङ्गच्छन्ते । तद्वदेते जीवाः ‘रश्मिभिः’ रञ्जुस्थानीयैः कर्मभिः, ‘समुदीरिताः’ प्रेरिताः सन्तः, कर्मार्जनस्थानीयात् ‘अस्माँल्लोकात्’ कर्मफलभोगरूपात्, ‘अमुष्माच्च’ लोकात्, तदा तदा निर्गत्य क्वचित् क्वचित् संयन्ति तेषां सर्वेषामनुग्रहाय परमेश्वरः ‘पृश्निभिः’ शुक्लैः, तत्त्वप्रकाशकैः, ‘ऋषिभिः’ मन्त्रैः, ‘अदात्’ ज्ञानं प्रयच्छति ॥

अथ द्वादशीमाह । ^(१५)“अपेत वीत वशानमसौ”^(१५) इति । यमेन नियुक्ताः पुरुषाः पुरातना नूतनाश्च सर्वस्वां

तः। येऽचस्थाः पुराणा ये च नूतनाः। अहोभिरद्भि-
क्तुभिर्व्यक्तं ॥ ५ ॥

यमो ददात्ववसानमस्मै^(१५)। ^(१६)नृमुणन्तु नृ पा-
त्वर्थः। अकृष्टा ये च कृष्टजाः। कुमारीषु कनीनीषु।

भूमौ व्याप्य वक्तव्ये तान् समोध्येदमुच्यते हेयमदूताः 'ये' यूयं,
'पुराणाः' अत्र अग्निचेत्रे ये पूर्वं स्थिताः, 'ये च नूतनाः',
'ये अचस्थाः', ते सर्वे यूयं 'अपेत' अस्मात् स्थानादपगच्छत,
'वीत' परस्परं वियुज्य गच्छत, किञ्च 'अतः' 'विसर्पत' अस्मात्
स्थानाद्भिदूरं गच्छत, 'अहोभिः' दिवसैः, 'अक्तुभिः' रात्रि-
भिश्च, 'अद्भिः' अक्षीष्टकाभिः, 'व्यक्तं' विशेषेण सम्बद्धं, 'अव-
सानं' इदं स्थानं, 'अस्मै' यजमानाय, 'यमो ददातु',
यमेन दत्ते सति केषुचिदहोरात्रेष्वचावीष्टकोपधानं कुर्म
इत्यर्थः ॥

अथ चयोदशीमाह । “^(१६)नृमुणन्तु ० च ये हिताः”^(१६)
इति । अविभक्तिको नृशब्दे मनुष्यजातिमात्रे ज्ञेयः, परपोडा-
दिना परभृत्यभावादिना जीवन्तो गर्हिताः पुरुषाः ते जातिमा-
त्रान्वयवन्तो नृशब्देनात्र विवक्षिताः । तादृशाः पुरुषाः 'मुण-
न्तु' अस्मात् स्थानादपगच्छन्तु, 'नृ' तादृशानां मनुष्याणां, 'अर्थः'
स्वामी, च 'पातु' इतः स्थानादपेत्यास्मान् पातु, 'अकृष्टाः' अक-
र्मयोग्याः, दुष्कृतप्रसूताः, 'ये च कृष्टजाः' विशुद्धवंशजाता एव

जारिणीषु च ये हिताः^(१९) । ^(१७)रेतःपीता आण्डपीताः ।
अङ्गारेषु च ये हुताः । उभयान् पुत्रपौत्रकान् । युवे-
ऽहं यमराजगान्^(१७) । ^(१८)शतमिन्नु शरदः^(१८) ॥ ^(१९)अ-

सन्तः, अकर्मयोग्या अन्धादयः पातकिनो वा, ते सर्वेष्वस्मात्
स्नानादपगच्छन्तु । तथा 'कुमारीषु' विवाहरहितासु स्त्रीषु, 'ये
हिताः' गर्भत्वेन स्थापिताः, तथा 'कनोनीषु' कुमार्याः पु-
त्रीषु, विवाहयुक्तास्वपि ये गर्भत्वेन स्थापिताः, तथा 'जा-
रिणीषु' उपपत्तियुक्तासु स्त्रीषु, 'ये हिताः' गर्भत्वेन स्थापिताः ।
ते दुष्टचेत्रजाः सर्वेऽप्यस्मादुपधानस्नानादपगच्छन्तु ॥

अथ चतुर्दशीमाह । ^(१७)"रेतःपीताः ० यमराजगान्"
^(१७) इति । 'रेतःपीताः' पीतरेतस्काः पुरुषाः । 'आण्डपीताः'
अण्डस्यष्टोदकाः पापिनः, एवमाद्यभक्ष्यभक्षणाः सर्वेऽपीतो-
ऽपगच्छन्तु । तथा 'अङ्गारेषु', 'ये' पश्चादयः, अग्नास्त्रीयमार्गेण
'हुताः', पिपीलिकादयो वा पित्राच्चादिभावेन जगति वर्तन्ते
सर्वेऽप्यस्मात् स्नानादपगच्छन्तु । तथा 'पुत्रपौत्रकान्' श्रुतवृ-
त्तहीनताकुलितान् पुत्रान् पौत्रान् च, 'उभयान्', 'अहं युवे'
अस्मात् स्नानात् पृथक् करोमि, तथा 'यमराजगान्' यमेन
पातयितुं योग्यान्, सर्वानप्यपनयामि ॥

अथ पञ्चदश्याः प्रतीकं दर्शयति । ^(१८)"शतमिन्नुशरदः"
^(१८) इति । इयञ्च शाखान्तरीया वैश्वदेवकाण्डे योगे योग

दो यद्ब्रह्म विल्वं । पितृणाञ्च यमस्य च । वरुणस्या-
श्विनोरग्नेः । मरुताञ्च विहायसां^(१९) । ^(२०)कामप्रय-

इत्यनुवाके समाच्यता । तत्पाठस्तु । शतमिन्नु शरदो अन्ति
देवा यत्रा नस्यक्रा जरसन्तनूनां । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति
मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोरिति । हे 'देवाः', 'शतमिन्नु'
शतमपि, 'शरदः' संवत्सराः, 'अन्ति' अस्माकमन्तिकस्मा
एवास्वल्पा एव, शतायुः पुरुष इति श्रुत्या शतं, शरद आधि-
क्येन तत्र तत्र प्रशंस्यन्ते । अस्माकं तु न पर्याप्त्या तत्र हेतु-
च्यते, 'यत्र' एषु शतसंवत्सरेषु, 'नः' अस्मदीयानां, 'तनूनां',
'जरसं' शरीराणं वयोहानिलक्षणं शैथिल्यं, 'चक्रे' हे देवा यूयं
कृतवन्तः । किञ्च 'यत्र' यस्यां जरायां, 'पुत्रासः' पुत्राः स्वकी-
योदरजाताः स्वेन रचिता एव, 'पितरो भवन्ति' प्रत्युत
पालका भवन्ति । तादृशमायुः कथं पर्याप्तं भवेत्, आस्थां
तावदायुषः पर्याप्तिः । हे देवाः यूयं 'आयुर्गन्तोः' तादृशम-
प्यायुः सर्वं प्राप्नुमिच्छा विद्यते यस्य तस्मात्, 'मध्या' तस्यायुषो
मध्ये, 'नः' अस्मान्, 'मारिरीष' तद्द्विषितान् मा कुर्वत, इति
शाखान्तरीयमन्त्रस्यार्थः ॥

अथ षोडशीमाह । ^(१९)"अदो यत्० विहायसां"^(१९) इति ।
'यत् ब्रह्म', पूर्वाक्तजगत्कारणमस्ति 'अदः' ब्रह्म, पित्रादीनां
सर्वेषां 'विल्वं' विशेषेणालम्बनं । 'विहायसाः' इत्यनेनाकाशव-
र्त्तिनो यत्तगन्धर्वादय उच्यन्ते ॥

वृषाम्मे अस्तु । सच्चैवास्मि सनातनः । इति नाको
ब्रह्मिअवो रायो धनं । पुचानापौ देवीरिहाहिता^(१०) ॥

॥ ६ ॥

पुरं, नवद्वारा, ब्रह्मा, च, व्यक्तः, श्रद्धः, अष्टौ च ॥

अनु० २७ ॥

अथ सप्तदशोऽनुवाकः । (१०)“कामप्रयवणं • पुचानापौदेवी-
रिहाहिता”^(१०) इति । प्रकर्षेण यवनं मिश्रीकरणं प्रयवणं
कामानां प्रयवणं येन ब्रह्मणा भवति तत् ‘कामप्रयवणं’, ‘मे’ मम,
ब्रह्मप्रकामप्रापकं ‘अस्तु’ । ‘हि’ यस्मात्, अतः ‘सनातनः’ अना-
दिषिद्धः, ‘स एव’ परमात्मैव, ‘अस्मि’, इत्यतः कारणात्
‘नाकः’ दुःखरहित स्नानविशेषः, ‘ब्रह्मिअवः’ ब्रह्मविषयवा-
क्यप्रयवणं, ‘रायः’ हिरण्यादयः, धनं प्रीतिसाधनं स्त्रीपुत्रादि-
चेत्येतत् सर्वं ममास्तु इति शेषः । ‘देवीः’ देवगणोत्तमाः,
‘आपः’ यूयमवीष्टकाः, ‘इह’ अस्मिन् कर्मणि, ‘पुचान्’,
‘आहिता’ धत्त सत्यादयत ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ २७ ॥

अथ अष्टाविंशोऽनुवाकः ।

(१)विशीर्ष्णीं गृध्रशीर्ष्णीञ्च । अपेतौ निर्वर्त्तिः हय ।
परिबाधः श्वेतकुक्षं । निजङ्घुः श्वलोदरं^(१) । (२)स ता-
न्वाच्यायया सह । अग्ने नाशय संदृशः । ईर्ष्यासूये

अथ अष्टाविंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । विशीर्ष्णीमिति द्वे इति । तत्र प्रथमामाह ।
(१)“विशीर्ष्णीं • श्वलोदरमि”^(१) इति । हे अग्ने ‘विशीर्ष्णीं’
शिरोरहितां, ‘गृध्रशीर्ष्णीञ्च’, गृध्रसमानशिरोयुक्तां च, ‘नि-
र्वर्त्तिं’ राक्षसीम्, अलक्ष्मीम्, ‘इतः’ अस्मात् स्थानात्, ‘अपहय’
अपजहि, परिवधादिनामका निर्वर्त्तिसम्बन्धिनः पुरुषा अप-
पजहि ‘परिबाधपरितेः’ ‘बाधकं’ श्वेतकुक्षिः, श्वेतवर्णकुक्षियुक्तं
‘निजङ्घुं’ न्यग्भूतजङ्घायुक्तं, ‘श्वलोदरं’ शुक्लवर्णमिश्रितो-
दरयुक्तं ॥

अथ द्वितीयामाह । (२)“स तान्वाच्यायया सह • अग्नेना-
शय संदृशः”^(२) इति । वाच्यानि जनैर्निन्द्यानि, पूर्वोक्तपरिबा-
धादिरूपाण्यपत्यानि तान्यात्मन दृच्छतीति ‘वाच्याया’ परि-
बाधादीनां माता काश्चिदलक्ष्मी, अस्मादुपद्रवोपायं सम्यक्
पश्यन्तीति ‘संदृशः’, परिवधादयः हे ‘अग्ने’, ‘स’, त्वं ‘तान्’
परिबाधादीन्, ‘नाशय’ मात्रासह विनाशाय । किञ्च ये

बुभुक्षा । मन्थुं हृत्याच्च दीधिरे । रथेन किंशुका-
वता । अग्ने नाशय संहशः^(१) ॥ १ ॥
विशीर्षीं दश* ॥ अनु० २८ ॥

अथ एकोनत्रिंशोऽनुवाकः ।

(१)पर्जन्याय प्रगायत । दिवस्पुत्राय मीढुषे । स नो य-

विदेषिषोऽस्माकमीर्यादीन् 'दीधिरे' दीपयन्ति । अस्मद्गुण-
नामसङ्गं 'ईर्या', तेषु दोषारोपः 'अस्रया', अस्माभावेन
षाधा 'बुभुक्षा', 'मन्थुः' अस्मद्विषयः क्रोधः, 'हृत्या' अस्मद्वि-
षयोऽभिचारः, एतेषामीर्यादीनां दीपनमभिवृद्धिं कुर्वन्तो ये
देषिषोऽस्मान् मारयितुं सम्यक् पश्यन्ति तान् सर्वान् 'रथेन',
तदीयेन सह, 'नाशय' । कीदृशेन रथेन, 'किंशुकावता'
कुत्सिताः शूकाः किंशुकाः प्राण्युपद्रवकारिणः पक्ष्याकारा
राजसविज्ञेषास्तेर्यक्तेन ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे अजुरा-
रक्षके प्रथमप्रपाठके अष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ २८ ॥

अथ एकोनत्रिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । पर्जन्यायेति तिस्र इति । तत्र प्रथमामाह । "(१)पर्ज-

* एतदुपसंहारप्रतीकं महृष्टपुस्तकेषु एकोनत्रिंशानुवाकशेषे
वर्तते । तद्भाष्यमवेनाभाष्यं ।

वसमिच्छतु^(१) । ^(२)इदं वचः पर्जन्याय स्वराजे । हृदो
अस्वन्तरन्तद्युयोत । मयोभूर्वातो विश्वकृष्टयः सन्व-
स्मे । सुपिप्पला ओषधीर्देवगोपाः^(३) । ^(४)यो गर्भमो-

न्याय • समिच्छतु^(१) इति । हे अतिग्यजमानाः 'पर्जन्याय'
वृष्ट्यभिमानिदेवार्थे, 'प्रगायत' प्रकर्षेण स्तुतिं कुरुत । कीदृ-
त्राय, 'दिवस्युत्राय', दिव्युत्पन्नत्वात् पुत्रत्वं । 'मोदुषे' वृष्टिरूपेण
जलस्य सेचकाय, 'सः' पर्जन्यदेवः, 'नः' अस्माकं, 'भवसं' अस्मा-
दिरूपं भक्ष्यं, सन्पादयितुं 'इच्छतु' ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१)"इदं वचः • देवगोपाः"^(२) इति ।
'स्वराजे' स्वत एव राजमानाय, 'पर्जन्याय' पर्जन्यदेवार्थे,
अस्माभिरुक्तं 'इदं' स्तुतिरूपं, 'वचः', 'हृदोऽन्तरमस्तु' तदीय-
चित्ते प्रविष्टमस्तु । 'तत्' अस्मदीयं वचः, 'द्युयोत' तच्चित्ते हे
अतिजो मिश्रयत । 'वातः' वायुः, 'अस्मो' अस्मासु, 'मयोभूः'
सुखस्य भावयिता, भवतु 'विश्वकृष्टयः' सर्वेऽपि मनुष्याः,
अस्मासु मयोभुवः सन्तु । 'ओषधीः' त्रीहियवाद्याः, 'सुपि-
प्पलाः' शोभनफलोपेताः, 'देवगोपाः' हविर्द्वारा देवानां पा-
लयिष्यः 'सन्तु' ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(३)"यो गर्भमोषधीनां • पुरुषीणाम्"
^(४) इति । 'यः' पर्जन्यो देवः, 'त्रीहियवासोषधीनां', 'नवां'

धधीनां । गवां ह्युत्थवेतां । पर्जन्यः पुरुषीणां^(१) ॥ २ ॥
पर्जन्याय दश ॥ अनु० २६ ॥

अथ त्रिंशोऽनुवाकः ।

^(१)पुनर्मा प्रैत्विन्द्रियं । पुनरायुः पुनर्भगः । पुन-
र्ब्राह्मणमैतु मा । पुनर्द्रविणमैतु मा^(१) । ^(२)यन्मोऽद्य रेतः

अशानां, मनुष्यस्त्रोणाच्च 'गर्भं ह्युत्थवेतां' । नाऽस्माकं मयो-
भूरिति शेषः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके एकोनत्रिंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

अथ त्रिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । पुनर्मा प्रैत्विन्द्रियं चेति । तत्र प्रथमामाह । ^(१)"पुन-
र्मा प्रैत्विन्द्रियं • पुनर्द्रविणं प्रैतु मा"^(१) इति । अत् 'इन्द्रियं'
शेमेव नष्टं, तत् 'पुनः', अपि 'मां', प्रति 'प्रैतु' आगच्छतु ।
'आयुः', अपि 'पुनरैतु', ब्राह्मण इदं 'ब्राह्मणं' ब्रह्मवर्षसं, तदपि
'पुनर्मांमैतु' । 'द्रविणं' धवमपि, 'पुनर्मांमैतु' । एतत् सर्वं
मम पुनः पुनर्वर्द्धतामित्यर्थः ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१)"यन्मोऽद्य रेतः • वर्षसे"^(२) इति ।

पृथिवीमस्कान् । यदोषधीरप्यसरद्यदापः । इदं तत्
 पुनराददे । दीर्घायुस्त्राय वर्षसे^(१) । ^(२)यन्मे रेतः प्र-
 सिच्यते । यन्म आजायते पुनः ॥ तेन माममृतं कुरु ।
 तेन सुप्रजसं कुरु ॥ १ ॥

पुनः, द्वे च ॥ अनु० ३० ॥

अथास्मिन् दिने 'मे' मदीयं, 'यद्रेतः', 'पृथिवीं', प्रति
 'अस्कान्' प्रमादेन स्कन्नासीत् । 'ओषधीः अपि', मदीयं
 'यत्' रेतः, 'असरत्' 'प्राप्नोत्', ओषधीषु स्कन्नामित्यर्थः ।
 अत्र रेतः, आपः, असरत्, अप्सु स्कन्ना, 'तदिदं' रेतः, 'पुनः',
 अपि अहं 'आददे' । किमर्थं, 'दीर्घायुस्त्राय', 'वर्षसे' आयु-
 र्वृद्धये, ब्रह्मवर्षसाय च ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१)"यन्मे रेतः ० सुप्रजसं कुरु"^(२)इति ।
 'मे' मदीयं, 'यद्रेतः', गर्भाश्रये प्रकर्षेण 'सिच्यते', 'मे'
 मदीयं, 'यत्' रेतः, 'पुनः', अपि 'आजायते' अपत्यरूपेणो-
 त्पद्यते, 'तेन' अपत्येन, 'मां' यजमानं, 'अमृतं' सुखयुक्तं,
 'कुरु' । 'तेन' अपत्यरूपेण रेतसा, 'मां', 'सुप्रजसं' प्रोभनपुत्र-
 पैत्रादिप्रजायुक्तं 'कुरु' ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रण्यके प्रथमप्रपाठके त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३० ॥

अथैकत्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) अद्भ्यस्तिरोधाऽजायत । तव वैश्रवणः सदा ।
तिरोधेहि सपत्नान्नः । ये अपोऽन्नन्ति केचन^(१) ।
(१) त्वाङ्घ्रीं मायां वैश्रवणः । रथं सहस्रबन्धुरं । पुरु-

अथैकत्रिंशोऽनुवाकः ।

अथ वैश्रवणयज्ञमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र चतसृभिर्वैश्रवणमा-
वाहयेत् । तासु प्रथमामाह । (१) “अद्भ्यस्तिरोधाऽजायत •
अपोऽन्नन्ति केचन”^(१) इति । अत्रानादिसिद्धः कुबेरः सम्बो-
धोच्यते । हे कुबेर त्वया गृहीतो यः ‘वैश्रवणः’, विश्रवसोपत्यं,
स खलु ‘सदा’, ‘तव’, ‘अद्भ्यस्तिरोधाऽजायत’ अनुपलक्षितानां
लदीयकर्मणां तिरोधायक आसीत् । अतो वैश्रवणस्य कर्म-
तिरोधायकत्वं निवार्यं, तस्मत्स्वेन ‘नः’ अस्मदीयान् ब्रून्,
‘तिरोधेहि’ विनाशय, ‘केचन’ अन्येऽपि, ‘अपः’ अस्मदीयानि
कर्माणि, ‘अन्नन्ति’ तिरोदधति, नाशयन्ति, तानपि सर्वांस्त्वं
‘तिरोधेहि’ ॥

अथ द्वितीयामाह । (१) “त्वाङ्घ्रीं मायां • याहि नो बलिम्”
(१) इति । हे कुबेर वैश्रवणसहितस्त्वं ‘रथमास्याय’, ‘नो बलिं’
अस्मदीयां पूजां प्रति, ‘आयाहि’ आगच्छ । कीदृशं रथं,
‘सहस्रबन्धुरं’ अराणां सहस्रं यस्मिन् चक्रे तत्तकं सहस्रवत्

श्चक्रः सहस्राक्षं । आस्थाया याहि नो बलिं^(१) । ^(१)यस्मै
भूतानि बलिमावहन्ति । धनं गावो हस्तिहिरण्यम-
श्वान् ॥ १ ॥

असाम सुमतौ यज्ञियस्य । अत्रियं विभ्रतोऽन्नमुखीं
विराजम्^(१) । ^(१)सुदर्शने च क्रौञ्चे च । मैनागे च म-

तद्युक्ताधूर्यस्य रथस्य सोऽयं सहस्रबन्धुरः तादृशं, 'पुहस्रक्रं'
वज्रचक्रोपेतं, 'सहस्राक्षं' सहस्रसङ्ख्याकैरश्वैरुपेतं, । तस्य रथ-
स्योपमानमुच्यते । 'त्वाङ्गी मायां' यथा त्वङ्गा निर्मिता माया
आश्चर्यकारी तद्वदाश्चर्यकरं ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१)"यस्मै भूतानि • विराजम्"^(१)
इति । 'यस्मै' कुबेराय, 'भूतानि' सर्वे प्राणिनः, 'बलिं' पूजां,
'आवहन्ति' सम्पादयन्ति । कीदृशं बलिं, धनादिरूपं, 'धनं'
मणिमुक्तादिकं, हस्तिभिः सहितं हिरण्यं 'हस्तिहिरण्यं',
'यज्ञियस्य' बलिना पूजनीयस्य तस्य कुबेराय, 'सुमतौ' अनु-
सहबुद्धौ, 'असाम' अवस्थिता भूषासु । कीदृशस्य कुबेराय,
'अन्नमुखीं' अन्नप्रधानां, 'विराजं' विविधं राजमानां, 'अत्रियं'
सम्पदं, 'विभ्रतः' धारयतः ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(१)"सुदर्शने • स्रष्टार्यं नगरं तव"^(१)
इति । सुदर्शनादिनामकाक्षयः पर्वताः तस्मिन्नेकैकस्मिन्
'महागिरौ', यत् 'तव नगरं', तत् 'स्रष्टार्यं', तत् परित्यज्य

हागिरौ । सतद्वाट्टारगमन्ता । सः५हार्यं नगरन्तव^(७) ।
^(८)इति मन्त्राः । कल्पोत ऊर्ध्व^(९) । ^(१०)यदि बलिः५-
हरैत् । हिरण्यनाभये वितुदये कौबेरायायं बलिः ॥२॥
सर्वभृताधिपतये नम इति । अथ बलिः५हृत्वोप-

अस्मदनुग्रहार्थमत्रागच्छेत्यर्थः । कीदृशं नगरं, 'सतद्वाट्टार-
गमन्ता' सन्तः, श्रतं वा दाराणि, अट्टारः कक्ष्याविशेषाः गम-
न्ताः, गमनयोग्या रथ्याविशेषाः श्रतसङ्ख्याका दारविशेषाः
कक्ष्याविशेषा रथ्याविशेषाश्च यस्मिन् नगरे तं नगरं सतद्वा-
ट्टारगमन्ता ॥

आह्वयबुद्धिसमाधानार्थं पूर्वोक्तस्यैव विभजते । ^(८)"इति
मन्त्राः • ऊर्ध्वम्"^(९) इति । 'इति' एवमुक्त्वा, अद्वास्तिरोधे-
त्यादयो नगरन्तवेत्यन्ता मन्त्रा द्रष्टव्याः । 'अत ऊर्ध्वं', यदि
बलिं हरेदित्यादिसन्त्यः 'कल्पः' अनुष्ठानविधायकब्राह्मणरूपः ॥

तद्विधां दर्शयति । ^(१०)"यदि बलिः५हरैत् • इत्योपति-
ष्ठेत्"^(११) इति । 'यदि'शब्दप्रयोगाद्बलिहरणं वैकल्पिकमिति
नम्यते । तस्मिन् बलिहरणपक्षे हिरण्येत्यादिमन्त्रेण बलिं हत्वा
वच्छन्नासमन्त्रेणोपस्थानं कुर्यात् । कुबेरस्य सम्बन्धी वैश्रवणः
कौबेरः, हिरण्यं नामो बस्यापी हिरण्यनाभः सर्वाभरण-
भूषित इत्यर्थः । हिरण्यं दुर्लभं कुर्वन् सर्वप्राणिनो विशेषेण
तुदति व्यथयतीति 'वितुदिः', यथोक्तगुणयुक्ताय वैश्रवणाय

तिष्ठेत^(१) । ^(०)क्ष्वं क्ष्वं वैश्रवणः । ब्राह्मणा वयं स्मः ।
 नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः । अस्मात् प्रविश्यान्नम-
 ङ्ङीति^(०) । ^(८)अथ तमग्निमादधीत । यस्मिन्नेतत्कर्म
 प्रयुञ्जीत^(८) । ^(९)तिरोधा भूः । तिरोधा भुवः ॥ ३ ॥

‘अयं बलिः’, मया दत्तः, सर्वप्राणिनामधिपतये तस्मै वैश्रव-
 णाय ‘नमः’, अस्तु । इत्युक्तौ बलिहरणमन्त्रः ॥

(०)“क्ष्वं क्ष्वं • प्रविश्यान्नमङ्ङीति”^(०) इति । अत्रैकः
 क्ष्वक्ष्वब्दः क्षतात् क्षाक्षत इति व्युत्पत्त्या पाक्षकत्वं भूते, दि-
 तीयः क्ष्वक्ष्वे जातिवाची, अयं ‘वैश्रवणः’, ‘क्ष्वं क्ष्वं’ पा-
 क्षकः, क्ष्विचिज्जातियुक्तस्य, ‘वयं’ यजमानाः, ब्राह्मणजाति-
 युक्तास्तेन पाक्षनीयाः ‘स्मः’, अतः ‘ते’ वैश्रवणाय, ‘नमः’, अस्तु,
 ‘मा मा हिंसीः’ हिंसितं मा कुरुतः, यस्मादयं ब्राह्मणत्वेन
 नमस्कृष्टत्वेन च त्वया पाक्षनीयाः ‘अस्मात्’ कारणात्, अत्र
 बलिस्थाने ‘प्रविश्य’, ‘अन्नं’ अस्माभिर्दत्तं बलिरूपं, ‘अङ्ङि’
 भक्षय । ‘इति’ अस्मै, उपस्थानमन्त्रः ॥

अग्निस्थापनं विधत्ते । ^(८)“अथ तमग्निमादधीत • प्रयु-
 ङ्ङीत”^(८) इति । ‘यस्मिन्’ अग्नौ, वैश्रवणब्रह्माख्यं ‘एतत् कर्म’,
 प्रयुज्यते । ‘तमग्निं’, पूर्वोक्तोपस्थानानन्तरं भूमौ स्थापयेत् ॥

स्थापनीयं मन्त्रं दर्शयति । ^(९)“तिरोधा भूः • पत्ये षीदे-
 ति”^(९) इति । हे अग्ने ‘भृक्षिरोधा’ भूर्लोकं स्वतेजसाच्छादय,

तिरोधा स्वः । तिरोधा भूर्भुवः स्वः । सर्वेषां लोकाना-
माधिपत्ये सोदेति^(८) । ^(१०)अथ तमग्निमिन्धीत । यस्मिन्ने-
तत् कर्म प्रयुञ्जीत^(१०) । ^(११)तिरोधा भूः स्वाहा । तिरो-
धा भुवः स्वाहा । तिरोधा स्वः स्वाहा । तिरोधा भूर्भु-
वः स्वः स्वाहा^(११) । ^(१२)यस्मिन्नस्य काले सर्वा आहुती-
र्हुता भवेयुः ॥ ४ ॥

अपि ब्राह्मणमुखीनाः । तस्मिन्नेहः काले प्रयुञ्जीत ।

एवं 'भूः', लोकः 'स्वः', लोकः वा, एकैकशः समुदायरूपेणापि
सर्वान् व्याप्नुहि । व्याप्य च 'सर्वेषां' एतेषां, 'लोकानां', 'आधि-
पत्ये' अधिकपालननिमित्तं, 'सोद' अत्रोपविष्ट । 'इति' अथ-
मग्निस्त्वापनमन्त्रः ॥

समिन्धनं विधत्ते । ^(१०)"अथ तमग्निं ० प्रयुञ्जीत"^(१०) इति ।
पूर्ववद्वाख्येयं ॥

समिन्धनमन्त्रान् दर्शयति । ^(११)"तिरोधा ० तिरोधा
भूर्भुवः स्वः स्वाहा"^(११) इति । 'स्वाहा' समिदियं स्वाहुतमस्तु ।
अन्यत् पूर्ववत् ॥

अस्य वैश्रवणयज्ञस्य कालविशेषं दर्शयति । ^(१२)यस्मिन्नस्य
० सुप्तजनादेपि"^(१२) इति । 'अस्व' आरुणकेतुकस्य, सम्बन्धः,
'ब्राह्मणमुखीनाः' रुद्रो वा एषः यदग्निः स एतर्हि जात इत्यादि
ब्राह्मणप्रतिपादिताः शतरुद्रीयादयः, 'सर्वा अपि', आहु-
तयः 'यस्मिन् काले', 'हुता भवेयुः', तदहःसमन्धिनि

परः सुप्तजनाद्द्वेषि^(१२) । ^(१३)मा स्म प्रमाद्यन्तमाध्याप-
येत् । सर्वार्थाः सिध्यन्ते । य एवं वेद । क्षुध्यन्निदं-
मजानतां । सर्वार्था न सिध्यन्ते^(१४) । ^(१५)यस्ते विघा-
तुको आता । ममान्तर्हृदये अत्रितः ॥ ५ ॥

तस्मा इममग्रपिण्डं जुहोमि । स मेऽर्थान् मा विघ-

‘तस्मिन् काले’, वैश्रवणयज्ञं ‘प्रयुञ्जीत’, ‘वेपि’ अपि वा, ‘सुप्त-
जनात् परः’, सर्वेषु जनेषु सुप्तेषूत्तरस्मिन् काले ॥

एतदीयग्रन्थाध्ययने नियमं दर्शयति । ^(१२)“मा स्म प्रमा-
द्यन्तमाध्यापयेत् • सर्वार्था न सिध्यन्ते”^(१३) इति । ‘प्रमा-
द्यन्तं’ प्रमादयुक्तं दुर्दृष्टं पुरुषं, ‘इदं’ वैश्रवणबलिकर्म, गुरुमु-
खात् ‘अजानतां’, पुरुषाणां ‘क्षुध्यन्’ क्षुध्यतां अज्ञाभावेन
दरिद्राणां, ‘न’, केऽपि कामाः सिध्यन्ति, अन्नमपि तेन सभ्यते
कुतोऽन्यत्कामप्राप्तिरित्यर्थः ॥

अथ बलिहरणमन्त्रं दर्शयति । ^(१४)“यस्ते विघातुकः •
मयि खाहा”^(१५) । हे कुबेर-‘विघातुकः’ सर्वेषां हिरण्यलाभ-
विघ्नकरणशोचः ‘ते’ तव, ‘यः’ ‘भ्राता’ वैश्रवणः, सोऽयं ‘ममा-
न्तर्हृदये’, छेयत्वेन ‘आत्रितः’, ‘तस्मै’ वैश्रवणाय, ‘इमं’, ‘अग्र-
पिण्डं’ श्रेष्ठपिण्डं, ‘जुहोमि’ । ‘सः’ वैश्रवणः, ‘मेऽर्थान्’ मदीयान्
हिरण्यलाभादीन् पुरुषार्थान्, ‘मा विवधीत्’ मा विनाशयतु,
किन्तु मध्ये सम्पादयतु तदर्थमिदं स्वाहुतमस्तु ॥

अद्योपस्थानमन्त्रमाह । ^(१६)“राजाधिराजाय • मा ते

धीत् । मयि स्वाहा^(१४) । ^(१५)राजाधिराजाय प्रसह्य
साहिने । नमो वयं वैश्रवणाय कुर्महे । स मे कामान्
कामकामाय मच्च । कामेश्वरो वैश्रवणो ददातु । कु-
बेराय वैश्रवणाय । महाराजाय नमः । केतवो अरु-
णासश्च ॥ ऋषयो वातरशनाः । प्रतिष्ठाः शतधाहि ।
समाहितासो सहस्रधायसं । शिवानः शन्तमा भवन्तु ।
दिव्या आप ओषधयः । सुमृडोका सरस्वति । मा
ते व्योम संहृशि^(१५) ॥ ६ ॥

व्योमसंहृशि^(१५) इति । राज्ञां सर्वेषामधिकत्वेन यो राज्य-
स्वामी सोऽयं 'राजाधिराजः', तस्मै, बलात्कारेण सर्वेषां स्वाभार्ता
योऽभिभविता प्रतिबन्धकः स 'प्रसह्यसाही', तस्मै, 'वैश्रवणाय',
'वयं' यजमानाः, 'नमस्कर्महे' । 'कामेश्वरः' सर्वेषां कामार्ता
स्वामी, स 'वैश्रवणः', 'कामकामाय' बलभोगार्थिने, 'मच्च', 'मे
कामान्' मदपेक्षितान् सर्वान् भोगान्, 'ददातु' । कुबेररु-
पाय 'महाराजाय वैश्रवणाय', 'नमः', अस्तु । केतव इत्या-
दिकं पूर्वमेव व्याख्यातं । अस्य च वैश्रवणयज्ञस्मारणकेतुकान्तः
प्रयोगो बहिःस्र स्वातन्त्र्येण प्रयोग इत्युभयप्रकारो विद्यते ।
तच्च सर्वाङ्गतिहेरामान्ते बौधाणनेन दर्शितं । वैश्रवणयज्ञो ब्राह्म-
णेन व्याख्यातोऽस्य कामस्य सर्वकामस्य वा पर्वणि पर्वणि वैश्रवण-
यज्ञः । सोत्तरवेदिषु ऋतुषु चिन्वोतेति यथा ब्राह्मणमित्यादि ॥

अश्वान्, बलिः, भुवः, भवेयुः, अत्रितः, च, सप्त च ॥
अनु० ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशोऽनुवाकः ।

(१)संवत्सरमेतद्गतश्चरेत् । द्वा वा मासौ^(१) ।
(२)नियमः समासेन^(२) । (३)तस्मिन् नियमविशेषाः ।
षिषवणमुदकोपस्यर्शी । चतुर्थकालपानभक्तः स्यात् ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके एकत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशोऽनुवाकः ।

अथाहणकेतुकस्यनाङ्गव्रतं विधत्ते । (१)“संवत्सरं • वा
मासौ”^(१) इति । यो ह्याहणकेतुकमग्निं चेतुमिच्छति सोऽधि-
कारविध्यर्थमादौ ‘संवत्सरं’, ‘वा’, मासद्वयं वा वक्ष्यमाणं
‘व्रतं’, अनुतिष्ठेत् ॥

व्रतशब्दार्थमाह । (१)“नियमः समासेन”^(२) इति । योचं ‘नि-
यमः’ स्त्रीकारः, तदेव व्रतं । एतच्च ‘समासेन’ सङ्क्षेपेण, दर्शितं ॥

अथ विसारं प्रतिष्ठापूर्वकं दर्शयति । (१)“तस्मिन् •
काण्ड षडयः”^(१) इति । नियमो व्रतमित्येव सामान्यसङ्ख्य-
मुक्तं ‘तस्मिन्’ व्रते, अनुष्ठेयाः ‘नियमविशेषाः’, क्रमेणोच्यन्ते ।
सूयते सोमो अत्रेति सवनं, तत् त्रिविधं, प्रातर्मध्यन्दिनसायङ्का-
लभेदात्, तस्मिन् सवनत्रये उदकमुपसृशेत्, छाषादित्यर्घः ।

अहरहर्वा भैक्षमश्रीयात् । औदुम्बरीभिः समि-
 द्विरग्निं परिचरेत् । पुनर्मा मैत्विन्द्रियमित्येतेनानु-
 वाकेन । उद्धृत परिपूताभिरग्निः कार्यं कुर्वीत ॥ १ ॥
 असञ्चयवान् । अग्नये वायवे सूर्याय । ब्रह्मणे प्रजा-
 प्रतये । चन्द्रमसे नक्षत्रेभ्यः । चतुर्भ्यः संवत्सराय ।

पानं, चीरादिविषयं, भक्तमन्नं, तदुभयमपि प्रतिदिनं काल-
 दये स्वीक्रियते । तस्मात् द्विरङ्गो मनुष्येभ्यः उपह्रियते । प्रा-
 तश्च सायञ्चेत्याद्यातत्वात्, तथा प्रातर्भुक्तवतः सायं द्वितीयः
 कालः, परेषुः प्रातःकालस्तृतीयः, तत्रैव सायं चतुर्थः कालः,
 मध्यवर्तिनी द्वितीयतृतीयकालौ परित्यज्य तस्मिंश्चतुर्थकाले
 पानं भक्तं च यस्यासौ 'चतुर्थकालपानभक्तः', तथाविधो
 भवेत् । अथवा प्रतिदिनं भिक्षिला तदन्नं भुञ्जीत, सोऽयं पक्षो-
 ऽन्नविषयः । उदुम्बरवृक्षजन्याभिः 'समिद्धिः', अग्निपरिचर्यां
 कुर्यात् । तस्मिन् समिदाधाने मन्वाः 'पुनर्मा मैत्विन्द्रियमि-
 त्येतेनानुवाकेन', उक्ताः । स चानुवाकः पूर्वमेव व्याख्यातः ।
 आपः, नदीतडाकादिभ्यः पात्रेणोद्धृता वस्त्रेण शोधिताश्च,
 ताभिः पादप्रक्षालनाचमनादिकं कुर्यात्, न तु नद्यादौ, य-
 त्कार्यः सञ्चयो भिक्षापाचादन्यत्र भक्ष्यादिवस्तुसङ्ग्रहः, तद्युक्तो
 न भवेत् । प्रतिदिनमग्न्यादित्योरुणन्ताभ्यो देवताभ्यो होमं
 कुर्यात् । व्रतहोमनियुक्त्वात् स्वाहाकारोऽर्थलभ्यः । ततोऽग्नये
 स्वाहा त्रायवे स्वाहेत्यादयो मन्वाः सम्पद्यन्ते । आदिष्यते वि-

वरुणायारुणायेति व्रतहोमाः । प्रवर्ग्यवदादेशः । अ-
रुणाः काण्ड ऋषयः^(१) । ^(२)अरुण्येऽधीयीरन् । भद्रं
कर्णेभिरिति द्वे जपित्वा ॥ २ ॥

महानाञ्जीभिरुदकं संस्पर्श्य । तमाचार्यो दद्यात् ।
शिवा नः श्रन्तमेत्योषधीराजभते । सुमृडीकेति भूमिं ।

धीयत इति 'आदेशः', अनुष्ठेयोऽर्थः, स च 'प्रवर्ग्यवत्', अत्राव-
गन्तव्यः, प्रवर्ग्याध्ययनादौ ये धर्मास्तोऽत्राप्यनुष्ठेयाः । ते च प्रव-
र्ग्यधर्मा आपस्तम्बेन सूचिताः, संवत्सरमेतद्भूतं चरेदेतस्मिन् संव-
त्सरेऽधीयीत यद्येतस्मिन् संवत्सरे नाधीयीत यावदध्ययनमेतद्भूतं
चरेत्संवत्सरे पर्यवेते श्रिते हृदिदर्शेऽग्निमुपसमाधाय सन्परिस्वीर्य
पूर्ववदिसृज्य मदन्तीरुपसृज्येत्यादयः । तानेतान् धर्मान् वा
चरेत्, अरुण्यस्थे अत्र 'काण्ड ऋषयः', तेऽपि होतव्या इत्यर्थः ॥

अथारुणकेतुकचयनप्रतिपादितस्य ग्रन्थस्याध्ययने निघ-
मान् विधत्ते । ^(३)"अरुण्येऽधीयीरन् ० पुण्यो भवति"^(४) इति ।
सोच्यं ग्रन्थः 'अरुण्ये', एवाध्येतव्यः, न तु ग्रामे । अध्ययनोपक्रमे
शान्कर्यं 'भद्रं कर्णेभिरिति द्वे' ऋचौ, जपेत् । आपमापामि-
त्येताभिः 'महानाञ्जीभिः' ऋग्भिः, अध्येतारं माणवकं 'उदकं',
स्पर्शयेत्, ततः 'तं' माणवकं, 'आचार्यो दद्यात्' व्रताय नि-
युञ्जीत, शिवा न इति मन्त्रेणोषधीः स्पृशेत् । सुमृडीका चर-
स्वतीति मन्त्रेण 'भूमिं', स्पृशेत् । यथाध्ययनस्योपक्रमे सर्वमे-
तदनुष्ठितं, एवमध्ययनस्त्रावसानेऽपि सर्वमेतदनुष्ठेत् । क-

एवमपवर्गे । धेनुर्दक्षिणा । कःसं वासश्च क्षौमं ।
अन्यद्वा शुक्लं । यथाशक्ति वा । एवः स्वाध्यायध-
र्मेण ॥ अरस्ये धीयीत । तपस्वी पुण्यो भवति तपस्वी
पुण्यो भवति^(४) ॥ ३ ॥

कुर्वीत, जपित्वा, स्वाध्यायधर्मेण, हे च ॥ अनु० ३२ ॥

भद्रः, सृतिः, साकं जानाम्, अक्षि, अतिताम्राणि,
अत्यूर्धाक्षः, आरोगः, क्लेदम्, अग्निश्च, सहस्रवृत्, पवि-
चवन्तः, आतनुष, अष्टयैनों, योऽसौ, अथादित्यस्य,
आरोगस्य, अथ वायोः, अथाम्नेः, दक्षिणपूर्वस्यां,
इन्द्रघोषावः, आपमापां, योऽपां, आपो वै, चतुष्टयः,
जानुद्घ्नीम्, अग्निं प्रणीय, इमानुकं, विशीर्ष्णीं, प-
र्जन्याय, पुनः, अद्भ्यः, संवत्सरं द्वात्रिंशत् ॥ ३२ ॥

भद्रं, ज्योतिषाप्रतिस्थेन, तस्मिन्नाजानं, कश्य-
पात्, सहस्रवृद्धियं, नपुंसकम्, अष्टयैनीम्, अथाम्ने, य

तन्नाथयनस्य समाप्तावाचार्याय 'धेनुर्दक्षिणा', देया भोज-
नार्थं कांस्यपाचं देयं, प्रावरणार्थं 'क्षौमं', वस्त्रं देयं । तद-
न्नकौ 'अन्यत्' कार्पासमयं, 'शुक्लं', वस्त्रं देयं । अत्यन्तमशक्तेन
'यथाशक्ति' किमपि देयं, 'एवं', एवमुक्तेनाध्ययनधर्मेण युक्तः सन्,
'अरस्ये', गुरुमुखाद्भ्यः 'अधीयत', एवमधीयानो व्रतनिश्चयमानु-
ष्ठानात्तपोयुक्तो भवति । अभ्यासार्थं मङ्गलार्थः ॥

श्वं वेद्, ये नखाः, असौ वै पस्वल्याः, अमृतं वा आपः,
अद्भ्यः, नवविंशोत्तरशतं* ॥ १२६ ॥

भद्रं दधातु । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । हरिः
ॐ ॥ तत् सत् ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभिर्य-
जत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिः । व्यशेम देव
हितं यदायुः । स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः । स्वस्ति नः
पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः ।
स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु । ॐ शान्तिः ३ ॥ हरिः ओम् ॥

नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम
ओषधीभ्यः । नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो वि-
ष्णवे बृहते करोमि ॥ ॐ शान्तिः ३ ॥ ओम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके द्वात्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

समाप्तोऽयं प्रथमः प्रपाठकः ॥

* दशदशत्यनन्तरं प्रतीकमत्र प्रदर्शितं । किन्तु १०६ पृष्ठास्याऽष्ट-
योनीत्यतःपरं अथात्र इति प्रतीकपर्यन्तमेकादशदशतयः सन्ति । एता
श्च सङ्गणनया त्रिंशोत्तरशतं दशतयो भवन्ति ।

तैत्तिरीये आरण्यके

द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

(१)सह वै देवानाञ्चासुराणाञ्च यज्ञौ प्रततावास्तां
वयं स्वर्गं लोकमैष्यामो वयमैष्याम इति तेऽसुराः
सन्महा सहसैवाचरन् ब्रह्मचर्येण तपसैव देवास्तेऽ-

तैत्तिरीये आरण्यके

द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्रितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

प्रपाठके हि प्रथमे वज्रिरारुणकेतुकः ।

सम्यक् प्रोक्तो द्वितीये स्यात्* स्वाध्यायब्राह्मणाभिधे ॥

तत्राद्येऽनुवाकेऽध्ययनाङ्गत्वेन यज्ञोपवीतं विधातुं तत्-
प्रश्नार्थमादावपाख्यानमाह । (१)“सह वै • पराभावयन्”^(१)
इति । ‘वयं’, एव आधिपत्यनिमित्तं ‘स्वर्गं’, गमिष्याम इत्येवं
‘देवाः’, यदा† यज्ञे प्रवृत्ताः तदानामेव‡ ‘असुराः’, अपि

* द्वितीये तु इति तै० पाठः । † यथा इति तै० पाठः ।

‡ तथा इति तै० पाठः ।

सुरा अमुह्यस्ते न प्राजानस्ते पराभवन्ते न स्वर्गं
 लोकमायन् प्रसृतेन वै यज्ञेन देवाः स्वर्गं लोकमाय-
 न्नप्रसृतेनासुरान् पराभावयन्^(१) ^(२)प्रसृतो ह वै य-
 ज्ञोपवीतिनो यज्ञोऽप्रसृतोऽनुपवीतिनो यत्किञ्च ब्रा-

तथैवाभिप्रेत्य यज्ञे* प्रवृत्ताः, तावुभौ 'यज्ञौ', 'प्रततौ' विसीर्षा,
 'आस्तां' । तदानीं तथाविधाः 'असुराः', 'सन्नद्य' छतसन्नाहाः,
 'सहसैव' भुजबलमात्रेणैव 'आचरन्' यज्ञमारभ्यवन्तः, 'ते',
 मौर्ख्यात् ब्रह्मचर्यादिनियमं नादृतवन्तः । 'देवाः', तु ब्रह्म-
 चर्यात् समस्तपसा† युक्ताः सन्तो यथाशास्त्रमनुष्ठितवन्तः ।
 'ते', मूर्खाः 'असुराः', 'अमुह्यन्' मौर्ख्यपारवश्येन मोहं प्राप्ताः,
 मूढाः सन्तः कर्त्तव्याकर्त्तव्यं किमपि 'न प्राजानन्' । ततो
 यथाशास्त्रानुष्ठानाभावात् स्वर्गं न प्राप्ताः । 'देवाः', तु 'प्र-
 सृतेन', एव 'यज्ञेन', 'स्वर्गं', प्राप्ताः, 'अप्रसृतेन यज्ञेन', युक्तान्
 'असुरान् पराभावयन्' ॥

अथ प्रसृताप्रसृतयोः स्वरूपं विभजते । ^(१)"प्रसृतो ह वै
 • यजत एव तत्"^(२) इति । यज्ञोपवीतयुक्तस्य यः अयं
 'यज्ञः', सोऽयं गुणाधिक्यात्† 'प्रसृतः' प्रकर्षेण वृत्त इत्युच्यते ।
 'अनुपवीतिनः' यज्ञोपवीतरहितस्य, 'यज्ञः', गुणहीनत्वात्

* तथैवाभिप्रेत्य यज्ञे इति पाठस्तु तै० मुक्तके नास्ति ।

† ब्रह्मचर्यात्मना तपसा इति तै० पाठः ।

‡ गुणाधिक्यवशादिति तै० पाठः ।

ह्यसौ यज्ञोपवीत्यधीते यजत एव तत्^(१) ^(२)तस्मा-
 यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत वा यज्ञस्य प्रसृत्या^(३)
^(४)अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीत^(५) ^(६)दक्षिणं

‘अप्रसृतः’, इत्युच्यते । ‘किञ्च’, ‘ब्राह्मणः’, यज्ञोपवीतयुक्तः
 सन् ‘यत्’ किमपि, ‘अधीते’, तत् सर्वं चांगानुष्ठानसमं भवति ॥

तदेवं यज्ञोपवीतं प्रश्नंसाध्ययनोपयोगं वदन् यज्ञाना-
 मङ्गलेन विधत्ते । ^(१)“तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीत • प्रसृत्यै”^(२)
 इति । ‘प्रसृतिः’ प्रकृष्टगुणयुक्तं ॥

यज्ञोपवीतसाधनं द्रव्यं विधत्ते । ^(३)“अजिनं • उपवीत”
^(४) इति । कृष्णाजिनवस्त्रयोरन्यतरद्रव्यं दक्षिणभागे लम्बमानं
 कृत्वाधीयीतेत्यर्थः । एवमध्ययनादावनेनैव वाक्येन विहितस्यापि
 यज्ञोपवीतस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणे निवीतं मनुष्याणामित्यर्च-
 पुनर्विधानं तदतिक्रमे तत्तत्प्रविशेषप्रायश्चित्तार्थं ॥

यज्ञोपवीतप्रसृतात् त्रयाणामपि लक्षणं दर्शयति । ^(५)“द-
 क्षिणं बाहुमुद्धरते • संवीतं मानुषं”^(६) इति । ‘दक्षिणं बाहुं’,
 ऊर्ध्वं धृत्वा § सव्ये वाहौ लम्बमाने सति यदेष्टुं तत् ‘यज्ञोप-
 वीतं’ । ‘एतदेव विपरीतं’ सव्यवाहोरूर्ध्वं धारणं दक्षिण-
 वाहोरलम्बमानस्येष्टुवति तदा वेष्टुं ‘प्राचीनावीतं’, इत्युच्यते ।

* उपवीत इति तै० पाठः । † अध्ययनयजनयज्ञानामिति तै० पाठः ।

‡ मनुष्याणामिति तै० पाठः । § कृत्वा इति तै० पाठः ।

बाहुमुह॑रते व॑धते* स॒व्यमि॑ति यज्ञोपवी॒तमे॒तदे॒व वि॒-
प॑रीतं प्रा॒चीना॒वीतः॑ सं॒वीतं॑ मानुषं^(१) ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

(१) रक्षा॑सि ह॒वा पु॒रोनु॒वाके॑ तपोग्र॑मतिष्ठन्त॒ तान्
प्र॒जाप॑तिर्व॒रेणो॒पाम॑न्वयन्त॒ तानि॒ वर॑म॒हृषी॑तादित्यो

वाङ्मोह॑भयोरप्यधोऽन्वमानयोरंसदयसमं 'संवीतं', तदेतत्
'मानुषं' मनुष्याणां मृषीणाञ्च यज्ञोपवीतं, देवानां यथा
'प्राचीनावीतं', पितॄणां तदत् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके द्वितीयप्रपाठके† प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमे यज्ञोपवीतविधानमुक्तं‡ । द्वितीये सन्धोपासनविधा-
न§ मुच्यते । तत्प्रशंसार्थमादावाख्यायिका॥माह । (१) "रक्षा॑सि
ह॒वा पु॒रोऽनु॒वाके॑ • नाम्नासा भ्राम्बन्ति"^(१) इति । 'हवा'शब्दः
प्रसिद्धार्थः, 'पुरोऽनुवाकः' पूर्वकाखः, पुरः, इत्येव पूर्वैरनूच्यते॥

* वधते इति तै० पाठः । † द्वितीयकारके इति तै० पाठः ।

‡ यज्ञोपवीतविधानमुक्ता इति तै० पाठः ।

§ सन्धोपासनविधिरिति तै० पाठः ।

॥ आदावुपाख्यानमिति तै० पाठः । ॥ सर्वैरनूच्यते इति तै० पाठः ।

नो योद्धा इति तान् प्रजापतिरब्रवीद्योधयध्वमिति
 तस्मादुत्तिष्ठन्त इवा तानि रक्षास्यादित्यं योधयन्ति
 यावदस्तमन्वगात्तानि इवा एतानि रक्षासि गायत्रि-
 याभिमन्त्रितेनाम्नसा शाम्यन्ति^(१) (१)तदु इवा एते

न त्विदानीमिति वा पश्चादिति वोच्यते, एतादृशे पूर्वकाशे
 रक्षांसि खलु 'उद्यं' श्रेष्ठं तीव्रं, 'तपः', 'अतिष्ठन्' छतवन्तः,
 तेन तपसा तुष्टः 'प्रजापतिः', 'तान्' रक्षोविघ्नेषान्, 'वरेण',
 'उपामन्त्रयत' उपच्छन्दितवान्,† वरं वृषोध्वमित्युक्त्वा तान्
 परितोष्य तपसे निवारितवान् । 'तानि' रक्षांसि, 'आदित्यः',
 'नः' अस्माकं, 'योद्धा', भवतु 'इति' एवं, 'वरं' अवृषीत । 'प्रजा-
 पतिः', 'तान्', आदित्येन सह युद्धं कुरुतेत्यनुशां दत्तवान् ।
 'तस्मात्' कारणात्, 'तानि' रक्षांसि, 'उत्तिष्ठन्त इवा' उद्य-
 म्मेव, 'आदित्यं', 'योधयन्ति' युद्धे प्रवर्त्तयन्ति । 'यावत्', अथ
 आदित्यः 'अस्तमन्वगात्' अस्मिं प्राप्नोति । उद्यमारभ्य ताव-
 दादित्येन सह युद्धं कुर्वन्ति तदा च युद्धे प्रवृत्तानि 'तानि'
 रक्षांसि, तत् सवितुर्वरेणमित्यनया 'गायत्र्या', अभिमन्त्रितं
 यस्मिन्ननेनैव 'शाम्यन्ति', मत्स्येन केनापि ॥

इत्यनेना[†]स्थानेन जलं प्रशंस्यार्थमभिधत्ते । (१) "तदु इवा ०

* गायत्र्या इति तै० पाठः । † उपदेशितवानिति तै० पाठः ।

‡ इत्यमास्थानेन इति तै० पाठः ।

ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः सन्ध्यायां गायत्रिया*भिम-
 न्निता आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति ता एता आपो वज्रीभू-
 त्वा तानि रक्षांसि मन्देहाहणे द्वीपे प्रक्षिपन्ति^(१)
 (१) यत्प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानमवधून्वन्ति^(२)
 (४) उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन् कुर्वन् ब्राह्म-

प्रक्षिपन्ति”^(१) इति । यस्मादनेन जलेन रक्षसां शान्तिः, ‘तद् इ
 वै’ तस्मादेव कारणात्, ‘एते’ लोके दृश्यमानाः, ‘ब्रह्मवादिनः’
 वेदस्य वक्तारः, ‘सन्ध्यायां’ प्रातःसन्ध्याकाले, ‘पूर्वाभिमुखाः’,
 सन्तः गायत्र्याभिमन्वितं जलं ‘ऊर्ध्वं’, ‘विक्षिपन्ति’, प्रक्षिपेयु-
 रित्यर्थः । ‘ताः’ च विक्षिप्ताः †, ‘आपः’, गायत्रीसामर्थ्यादञ्जरूपं
 प्राप्य ‘तानि’ आदित्ययुद्धार्थमागतानि, ‘रक्षांसि’, मन्देहनाम-
 कानां रक्षसां स्वभूते कस्मिंश्चिदरुणनाम्नि द्वीपे ‡ ‘प्रक्षिपन्ति’ ॥

अथ प्रदक्षिणावृत्तिं विधत्ते । (१) “यत् प्रदक्षिणं • पाप्मा-
 नमवधून्वन्ति”^(२) इति । ‘प्रदक्षिणं’ प्रारम्भमावर्त्तनं, प्रक-
 मेयुः § । तेन च पापक्षयो भवति ॥

अथ ध्यानं विधत्ते । “(४) उद्यन्तमस्तं यन्तं • आदित्यो ब्र-
 ह्मोति”^(४) इति । अयं परिदृश्यमानः ‘आदित्यः’, ‘ब्रह्मोति’,
 शास्त्रतः ‘विद्वान्’, पुमान् ‘उद्यन्तं अस्तं यन्तं’, वा ‘आदित्यः’,

* गायत्र्या इति तै० पाठः । † विक्षिप्ताः इति तै० नास्ति ।

‡ अरब्ये अभिद्वीपे इति तै० ।

§ कुर्युः इति तै० अधिकाः पाठः D पुस्तके तु ।

सो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते स वादित्यो ब्रह्मेति^(१)

^(१)ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं वेद^(१) ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

(१)यद्देवा देवहेलनं देवासश्चक्षमा वयं । आदि-

तथा 'ध्यायन्', प्रदक्षिणञ्च 'कुर्वन्', वर्तन्ते स पुमान् 'सकलं',
'भद्रं' 'अश्नुते' श्रेयः प्राप्नोति ॥

वेदमं प्रश्नं सति । (१)“ब्रह्मैव सन् • य एवं वेद”^(१) इति ।
'यः' पुमान्, आदित्यो ब्रह्मेति 'वेद', स पुमान् पूर्वमजाना-
नोऽपि स्त्रयं वस्तुतः 'ब्रह्मैव सन्', प्राप्ताद्देवनादज्ञानापगमे
सति स्नानुभवेनापि 'ब्रह्म', आप्नोति ॥

इति सायनाचार्यविरचिते* माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये सन्ध्यावन्दनमुक्तं । तृतीयादिषु चतुर्धनुवाकेषु
पापक्षयार्थं कुशाण्डहोमाङ्गभूता मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र तृतीया-
नुवाकगतासु चतु प्रथमामाह । (१)“यद्देवा देव • मामित”^(१)

* सायनीये इति तै० पाठः ।

त्यास्तस्मान् मा मुञ्चतर्तस्यर्तेन मामित^(१) । ^(१)देवा जी-
वनकाम्या यद्वाचानृतमूदिम । तस्मान्न इह मुञ्चत
विश्वे देवाः सजोषसः^(२) । ^(२)ऋतेन द्यावापृथि-
वी ऋतेन त्वः सरस्वती । द्युतान्नः पाप्मोनेसो यत्

इति । 'देवा सः' देवनश्रीलाः, 'आदित्याः' अदितेः पुत्राः, हे
'देवाः', 'देवहेडन' देवानां क्रोधकारणं, 'यत्' कर्म, 'वच-
च्छकम्' । 'तस्मात्' अपराधात्, यूयं 'मुञ्चतं', अपि च 'ऋतस्य'
यज्ञस्य, सम्बन्धिना 'ऋतेन' सत्येन होमेन, 'मां', यूयं* 'इत्'
प्राप्तुत ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१)"देवा जीवनकाम्याः • सजोषसः"^(२)
इति । हे 'देवाः', वयं 'जीवनकाम्याः' जीवनमात्मान दृच्छन्तः,
'यदनृतं वाचा ऊदिम' राजसेवादौ तन्निवार्यं† अनृतमुक्त-
वन्तः, 'सजोषसः' परस्परमस्माभिश्च समानप्रोतियुक्ताः, हे
'विश्वे देवाः', 'इह' अस्मिन् कर्मणि, अनुष्ठिते सति, अस्मात्
पापात् 'नः' अस्मान्, 'मुञ्चत' ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१)"ऋतेन द्यावापृथिवी • अनृतमू-
दिम"^(२) इति । हे 'द्यावापृथिवी', 'ऋतेन' सत्यवचनेन, 'यत्'
पापं, प्राप्तं तथा हे 'सरस्वति', अनेन 'यत्' पापं, प्राप्तं 'त्वं

* यूयमपि तै० पाठः । † तन्निवार्यं इति तै० पाठः ।

किञ्चावृत्तमूदिम^(२) । ^(१)इन्द्राग्नी मिचावरुषौ सोमो
धाता वृहस्पतिः । ते नो मुञ्चन्वेनसो यदन्यक्तमा-
रिम^(३) । ^(४)सजातशशादुत जामिशशाज्यायसः
शशादुत वा कनीयसः । अनाष्टुष्टं देवकृतं यदेनस्त-

अनृतसमानर्तेन' द्यावापृथिवी, चेत्येतौ द्रुयं 'कृतात्', तस्मात्
'एनसः', 'नः' अस्मान्, 'पाहि' द्रुयं पातेत्यर्थः । किञ्च 'यत्कि-
ञ्चिदनृतं', 'ऊदिम' वयमुक्तवन्तः, तस्मादप्येनसः पात ॥

चतुर्थीमाह । ^(१)"इन्द्राग्नी मिचावरुषौ • यदन्यक्त-
मारिम"^(२) इति । 'यत्' पापं, 'अन्यकृतं' अन्येन यज्ञव्यति-
रिक्तेन निमित्तेन कृतं, 'आरिम' वषं प्राप्ताः, तस्मात्
'एनसः', 'ते' इन्द्रादयो वृहस्पत्यन्ताः,* देवाः, 'नः' अस्मान्,
'मुञ्चन्तु' ॥

अथ पञ्चमीमाह । ^(३)"सजातशशादुतजामि • मुमुग्धि"
^(४) इति । 'सजाताः' समानजन्मानो ज्ञातयः, समानवयस्काः
सखायः वा, तैर्मयि कृतः 'शंसः' प्रशंसा स्तुतिः, 'उत' अथवा,
'जामयः' जाथा भार्याः, ताभिर्मयि कृतः† 'शंसः' स्तुतिः,
'व्यायान्' व्येष्टो भ्राता, तस्य 'शंसः' तेन मयि कृता स्तुतिः,
'उत वा' अथ वा, 'कनीयान्' कनिष्ठो भ्राता, तस्य शंसः

* वृहस्पतिपर्यन्ता इति तै० पाठः ।

† वाभिः कृत इति तै० पाठः ।

स्मात्त्वमस्मात्जातवेदेऽ मुमुग्धि^(१) ॥ (१) यद्वाचा यन्मनसा
 बाहुभ्यामूरुभ्यामष्टीवद्भ्यां[‡] शिञ्जैर्यद्वृतं चक्षमा वयं ।
 अग्निर्मा तस्मादेनसः गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु चक्षम या-

तेन मयि हता स्तुतिः, 'तस्मात्' स्तुतिषाम्यात्, प्रमत्तेन* मया
 'अनाधृष्टं' केनापि प्रकारेणापरिहार्यं प्रवक्षं, 'देवहृतं' देव-
 विषये सन्पादितं, 'यत्', 'एनः' पापं, हे 'जातवेदः', 'मं',
 'तस्मात्', 'अस्मात्' पापात्, 'मुमुग्धि' अस्मान् मुक्तं कुरु ॥

अथ षष्ठीमाह । (१) "यद्वाचा यत् • दुष्कृता"^(१) इति ।
 वागादिभिः 'यत्', 'अनृतं' अयुक्तरूपं पापं, 'वयं', 'चक्षम'
 हृतवन्तः, वाचा असत्याभिधानं गुर्वादिषु लङ्कारादि च[‡] ।
 'मनसा', परानिष्टचिन्तनं । 'बाहुभ्यां', ब्राह्मणताडनादि ।
 'ऊरुभ्यां', अगम्यास्त्रिज्जनादि । 'अष्टीवद्भ्यां' जानुभ्यां, अम-
 न्तव्यदेशगमनादि, 'शिञ्जैः' शिञ्जेन, अयोनी रेतःसेकादि,
 बभ्रुवचनाश्चक्षुरादीन्द्रियग्रहः । चक्षुषा उच्यदर्कदर्शनादि ।
 ओजेषु गुरुदेवादिनिन्दाश्रवणं । आस्त्रेणाभक्ष्यभक्षणमित्या-
 दि । 'तस्मात्' सर्वस्मात्, 'एनसः', 'अग्निः', मां 'प्रमुञ्चतु' ।
 'यानि दुष्कृतानि' यान्यथन्यानि पापानि, 'चक्षम', तेषो-
 ऽपि 'प्रमुञ्चतु' ॥

* स्तुतिसम्मानप्रमत्तेनेति तै० पाठः । † मां इति तै० पाठः ।

‡ अहङ्कारादि चेति तै० पाठः ।

नि दुष्कृता^(१) । ^(२)येन चितो अर्णवाग्निर्वभूव येन
 सूर्यं तमसो निर्मुमोच । येनेन्द्रो विश्वा अजहाद-
 रातीस्तेनाहं ज्योतिषा ज्योतिरानग्नान आक्षि^(३) ।
^(५)यत् कुसीदमप्रतीतं मयेह येन यमस्य निधिना
 चरामि । एतत् तदग्ने अमृशो भवामि जीवन्नेव

अथ सप्तमीमाह । ^(२)“येन चितो • ज्योतिरानग्नान आक्षि”^(३)
 इति । ‘चितः’ नाम कश्चित् पुरुषः, स च पौरोडाशिककाण्डे
 अङ्गारेणोदकपावनात् निष्यञ्ज इति श्रुतः* स दतीचमभ्यपा-
 तयत्, ततस्त्रितो आयतेति । स च दतो‘येन’ परमेश्वरज्यो-
 तिषा, ‘अर्णवात्’ समुद्रसमानात् पापात् ‘निर्बभूव’ निर्मुक्तो
 बभूव । तथा ‘येन’ ज्योतिषा, परमेश्वरः स्वर्भानुसञ्जका-
 सुरेषापादितात् ‘तमसः’, ‘सूर्यं’, ‘निर्मुमोच’ निर्मुक्तं हत-
 वान् । ‘इन्द्रः’ स्वर्गाधिपतिः, ‘येन’ परमेश्वरज्योतिषा, ‘विश्वाः’
 ‘अरातीः’ सर्वानपि शत्रून्, ‘अजहात्’ क्षणान्नाश्रितवान्,
 ‘तेन’ ज्योतिषा, ‘अहं’, ‘आनग्नान’ सर्वतो व्याप्तुवं, ‘ज्यो-
 तिराक्षि’ पारमेश्वरं ज्योतिः प्राप्तवानस्मि ॥

अथाष्टमीमाह । ^(५)“यत् कुसीदमप्रतीतं • प्रति तप्ते
 दधामि”^(८) इति । ‘इह’ अस्मिन् जन्मनि, ‘मया’, स्वीकृतं

* स च पुरुषो दार्शकाण्डे अङ्गारेणोदपातनाभिषु उत्पन्न इति श्रुत
 इति तै० पाठः ।

† ततः चितः येनेति तै० पाठः ।

प्रति तत्ते दधामि^(५) । (५) यन्मयि माता यदा पिपेष य-
दन्तरिक्षं यदाशसातिक्रामामि चिते देवा द्विवि जाता
यदाप इमं मे वरुण तत्त्वायामि त्वन्नो अग्ने स त्वन्नो
अग्ने त्वमग्ने अयासि^(६) ॥ १ ॥

मुमुग्धि, सप्त च ॥ अनु० ३ ॥

‘यत्’, ‘कुषीदं’ छणं, ‘अप्रतीतं’ केनाप्यालस्यादिना उत्त-
मर्षेभ्यो न प्रत्यर्पितं, ‘यमस्य’ दुष्टश्चिच्छाधिकारिणः, निधि-
स्त्वानीयेन प्रत्यर्पयित्वेन, ‘येन’ छणेन, युक्तोऽहं ‘चरामि’,
‘एतत्’ एतेन होमेन, ‘तत्’ तस्मात् छणात्, मुक्तोहं ‘अनृणः’,
भूयासं ‘जोवन्नेव’, ‘ते’ तव प्रसादात्, तादृशं* ‘प्रतिदधामि’
प्रत्यर्पयामि, अग्नेन होमेन तुष्टस्त्वं अस्मिन्नेव जन्मनि मां प्रत्य-
र्पणसमर्थं कुर्विति भावः ॥

अथ नवमीमारभ्य एकाविंशतिपर्यन्तानान्नयोदन्नानां म-
न्त्राणां प्रतीकानि दर्शयति । (५) “यन्मयि माता ० त्वमग्ने
अयासि”^(६) इति । एते मन्त्राः सर्वेष्यनेनैवाभिप्रायेणाच्छिद्र-
काण्डेयद्देवा देवहेडनमित्यनुवाके व्याख्याताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

* ऋबमिति तै० पाठः ।

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) यद्दीव्यन्नृणमहं बभूवादि तस्मै सञ्जगर् जनेभ्यः । अग्निर्मा तस्मादिन्द्रश्च संविदानौ प्रमुञ्चतां^(१) ।

(२) यद्दस्ताभ्यां चकर किन्विषाण्यक्षाणां वग्मुमुपजिघ्रमानः । उग्रम्यश्या च राष्ट्रभृच्च तान्यस्परसावनुदत्ता-

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

चतुर्थानुवाकोक्ताख्ये प्रथमामाह । (१) “यद्दीव्यन् • संविदानौ प्रमुञ्चतां”^(१) इति । ‘अहं’, ‘अदीव्यन्’ पुत्रादिरक्षणरूपं व्यवहारं कर्तुमसमर्थः सन्, ‘यत् षण्’, ‘बभूव’ प्राप्तवानस्मि, यद्वा तदृणं ‘जनेभ्यः’ उत्तमर्षेभ्यः, ‘अदित्सन्’ प्रत्यर्पयितुमन्विच्छन्, ‘सञ्जगर्’ सम्यग् भक्षितवानस्मि,* ‘अग्निरिन्द्रश्च’, ‘संविदानौ’ परस्परमैक्यं गतौ, मां ‘तस्मात्’ षणात्, ‘मुञ्चतां’ ॥

अथ द्वितीयामाह । (२) “यद्दस्ताभ्यां • तान्यस्परसावनुदत्तामृणानि”^(२) इति । यानि ‘किन्विषाणि’ पापानि द्रव्यापहरणादीनि, ‘दस्ताभ्यां’, अहं कृतवानस्मि । ‘अक्षाणां’ चतुरादीन्द्रियाणां, ‘वग्मु’ वचनापगन्तव्यं, † रूपादिविषयमित्यर्थः । तं विषयं ‘उपजिघ्रमानः’ उपहतं कुर्वन्, अधर्महेतुं कुर्वन्, ‡

* सम्यग्भक्षितवानस्मि इति तै० पाठः ।

† वर्जनीयं गन्तव्यमिति तै० पाठः ।

‡ अधर्माहेतुं कुर्वन्निति तै० पाठः ।

मृणानि^(१) । (२)उग्रम्यश्वे राद्रभृत् किल्बिषाणि यद्-
 क्षष्टमनुदत्तमेतत् । नेक्ष क्षणामृणव इत्समानो
 यमस्य लोके अधिरञ्जुराय^(३) । (४)अवते हेड उदुत्त-

‘यत्’ पापं, कृतवानस्मि, तानि पापात्मकानि* ‘क्षणानि’,
 ‘उग्रम्यशा च’, ‘राद्रभृत्’, इत्येतन्नामधारिणौ ‘अप्सरसौ’,
 ‘अनुदत्ता’ आनुकूल्येन प्रत्यर्पयतां । पापरूपमृणं यथास्माकं
 न भवति तथा कुरुतामित्यर्थः ॥

अथ द्वतीयामाह । (१)“उग्रम्यश्वे • लोके अधिरञ्जु-
 राय”(२) इति । हे ‘उग्रम्यश्वे’, हे ‘राद्रभृत्’, ‘किल्बिषाणि’
 क्षणरूपाणि यानि कृतानि, ‘यत् अक्षष्टत्’ यत् द्यूते पणादि-
 रूपं प्रतिश्रुतं; अप्रणीतं, ‘एतत्’ सर्वं, ‘अनुदत्तं’ आनुकूले युवा-
 मेव दत्तवत्यौ, ‘क्षणान्’ क्षणयुक्तान्, ‘नः’ अस्मान्, ‘समानः’
 सदृशः उत्तमर्णः, ‘अधिरञ्जुः’ बन्धनार्थं अधिकरञ्जुयुक्तः
 सन्, ‘आय’ अस्मानादाय, बध्ना ‘नेदृणवः’ नैव क्षणयुक्तः,
 क्षणप्रयुक्तं बन्धनं कुर्यादित्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते, ‘यमस्य
 लोके’ मरणादूर्ध्वभाविनि गन्तव्ये लोके । द्वितीयः ‘इत्-
 त्’ एवकारार्थः सन्, ‘आय’ इत्यनेन सम्बध्यते, आदायैव
 रञ्जुभिर्बध्नेत्यर्थः ॥

* पातकानीति तै० पाठः । † किल्बिषाणि चेति तै० पाठः ।

‡ यथाक्षष्टत् अक्षष्टूतपणादिरूपमप्रतिश्रुतमिति तै० पाठः ।

ममिमम्मे वरुण तत्त्वायामि त्वन्नो अग्ने स त्वन्नो अग्ने
 (१) । (१)सङ्कुसुको विकुसुको निर्वृथो यस्य निस्वनः ।
 ते येऽस्मत् यक्ष्मनागसो दूरादूरमचीचतं^(५) । (१)नि-

चतुर्थीमारभ्य नवमीपर्यन्तानां षष्ठाष्टकां प्रतीकानि दर्शयति । (१)“अवते हेड ० स त्वन्नो अग्ने”^(१) इति । “अवते हेड उदुत्तमम्” इति द्वयं वैश्वानरो न इत्यत्र व्याख्यातं । “इमं मे वरुण तत्त्वायामि” इति द्वयं इन्द्रं वो विश्वतस्परित्यक्त व्याख्यातं । “त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने” इति द्वयं आयुष्ट आयुर्दा अग्ने इत्यनुवाके व्याख्यातं ॥

अथ दशमीमाह । (१)“सङ्कुसुको विकुसुको ० दूरादूरमचीचतं”^(५) इति । ‘सङ्कुसुकः’ सङ्क्षेपेण परापवादनशीलः,* ‘विकुसुकः’ परापवादनस्य विस्तरयिता, ‘निर्वृथः’ क्लेशस्य प्रापयिता, ‘यस्य’, ‘निस्वनः’ पिशुनः, ‘ते’ तादृशा ये वयं,† छ, ‘अस्मत्’ तेभ्योऽस्मत्तः, ‘यक्ष्मं’ रोगनिमित्तं पापं, ‘अनागसः’ पापरहिता देवाः, ‘दूरादूरं’ अतिशयेन दूरं यथा भवति तथा, ‘अचीचतं’ चीतयन्तु, विनाशयन्वित्यर्थः ॥

अथैकादशोमाह । (१)“निर्यक्ष्ममचीचते ० तमस्यै प्रसुवामसि”^(१) इति । तेन ‘यक्ष्मं’‡ रोगनिमित्तं पापं, ‘निरचीचते’

* परापवादस्य विस्तरयिता इति तै० पाठः ।

† तादृशा वयमिति तै० पाठः । ‡ यक्ष्ममित्येव तै० पाठः ।

यैश्चमचीचते हृत्यान् निर्ऋतिश्च ॥ तेन योऽस्मत् स-
मृच्छातै तमस्मै प्रसुवामसि^(१) । ^(२)दुःश्रंसानुश्रंसा-
भ्यां घणेनानुघणेन च । तेनान्योऽस्मत् समृच्छातै त-
मस्मै प्रसुवामसि^(३) । ^(४)सं वच्चीसा पयसा सन्तनूभिरग-

निष्कृष्य निश्चयेन वा चाभक्षयामि नाशयामि,* 'हृत्यां' पाप-
रोगादिकामलक्ष्मीञ्च† नाशयामि । 'यः' शत्रुः, 'अस्मत्'
अस्मासु, 'तेन' हृत्यादिना, 'समृच्छातै' विनाशमाचरेत्,
'अस्मै' शत्रवे, 'तं' यक्षादिकं, 'प्रसुवामसि' प्रेरयामः ॥

अथ द्वादशीमाह । ^(१)“दुःश्रंसानुश्रंसाभ्यां ० प्रसुवा-
मसि”^(२) इति । †“दुःशंसः” अस्मदीयस्य दुष्कृतस्य शंसिता कथ-
यिता, 'अनुशंसः' अन्येषामस्येऽस्मदीयस्य दुष्कृतस्य पुनः पुनः
शंसिता, 'घणः' हननशीलः, 'अनुघणः' तस्मैवानुविधायकः, 'तेन'
तैर्दुःशंशादिभिः, सह 'अन्यः', अपि यः शत्रुः § 'अस्मात्समृच्छातै'
अस्मासु विनाशमाचरेत् । 'अस्मै' विनाशकाय, 'तं' यक्षाणम-
स्माकं॥, 'प्रसुवामसि' प्रेरयामः ॥

* निष्कृष्य निश्चयेन वा चातयामि विनाशयामीत्यर्थं इति तै० पाठः ।

† 'हृत्यां' नरोत्पादितां, 'निर्ऋतिं' अलक्ष्मीञ्चेति तै० पाठः ।

‡ यक्षरोगनिमित्तमिति तै० अधिकः पाठः ।

§ यः कश्चिदिति तै० पाठः ।

॥ तस्मै विनाशाय एतं यक्षादिकमिति तै० पाठः ।

न हि मनसा सःशिवेन । त्वष्टा नो अत्र विदधातु
रायोऽनुमार्द्युं तन्वोश्च यद्विलिष्टं^(८) ॥ १ ॥

कृत्यान् निश्चिंतिञ्च, पञ्च च ॥ ४ ॥

अथ चयोदशीमाह । (८)“सं वर्चसा पयसा ० तन्वोश्च यद्वि-
लिष्टं”^(८) इति । एवमनेन कर्मणा निर्धूतपापा वयं ‘वर्चसा’
बलेन, ‘सम्पयसा’ सीरादिना, ‘सन्तनूभिः’ शोभनैः प्ररौरैः,
‘मनसा’ चाद्यापि तेन* ‘समगन्त’ द्विषां गता भूयास्य ।
‘अत्र’ कर्मणि, ‘त्वष्टा’, देवः, ‘नः’ अस्माकं, ‘रावः’ धनानि,
‘विदधातु’ सम्पादयतु । ‘यत्’, च ‘विलिष्टं’ स्वल्पं पापं,
‘तन्वः’ अस्मच्छरीरस्य सम्बन्धि विद्यतोः तदपि ‘अनुमार्द्युं’
‘त्वष्टा’, शोधयतु ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

* वा स्वल्पितेनेति तै० पाठः ।

† तन्वोऽस्मत्सम्बन्धिप्ररौरविषयमिति तै० पाठः ।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१) आयुष्टे विश्वतो दधद्यमग्निर्वरेण्यः । पुनस्ते
प्राण आयाति परा यस्मिं सुवामि ते^(१) । (२) आयुर्दा अग्ने
हविषो जुषाणो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि घृतं पीत्वा-

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

पञ्चमानुवाकप्रोक्तुं* प्रथमामाह । (१) आयुष्टे • सुवामि
ते^(१) इति । हे यजमान 'ते' तुभ्यं, 'वरेण्यः' श्रेष्ठोऽयमग्निः,
'विश्वतः आयुर्दधत्' सम्पूर्णमायुर्दधातु, अपमृत्युनिगृहीतो-
ऽपि 'ते प्राणः', 'पुनः', अस्मानुग्रहेण† 'आयाति' त्वद्देहे समा-
गच्छतु । 'ते' तव, 'यस्मिं' व्याधिं, 'परा सुवामि' विनाशयामि ॥

अथ द्वितीयामाह । (२) "आयुर्दा • पुत्रमभिरक्षतादि-
मं"^(२) इति । हे 'अग्ने', त्वं 'आयुर्दाः', सन् 'एधि' यजमान-
स्यायुःप्रदो भव‡ । कीदृशः त्वं, 'हविषो जुषाणः' आज्यं सेव-
मानः, 'घृतप्रतीकः' घृतोपक्रमः, आघारादीनां घृतेन ह्य-
मानत्वात् । अवसानेऽपि घृतमेव योनिर्ज्वालित्यत्तिकारणं
यस्यासौ 'घृतयोनिः', तादृशस्त्वं । 'मधु' स्वादुतमं, 'चार'

* पञ्चमानुवाकप्रोक्तासु ऋक्षु इति तै० पाठः ।

† अनुग्रहादि तै० पाठः ।

‡ 'आयुर्दा एधि' यजमानस्यायुःप्रदो भवेति तै० पाठः ।

मधु चारु गव्यं पितैव पुचमभिरक्षतादिमं^(१) । ^(२)इममग्र
 आयुषे वर्चसे ह्यधि तिग्मभोजो वरुण सःशिशुधि ।
 मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ विश्वेदेवा जरदष्टिर्य-
 थासत्^(३) । ^(४)अग्र आयूषि पवस आसुवोर्जमिषञ्च

शोधितत्वेन निर्मलं, 'गव्यं घृतं पीत्वा', 'पिता पुचमिव',
 'इमं' यजमानं, अभितो रक्ष ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१)"इममग्रे • जरदष्टिर्यथासत्"^(१)
 इति । हे 'अग्रे', 'इमं' यजमानं, 'ह्यधि आयुषे वर्चसे' दीर्घा-
 युषे बलाय च समर्थं* कुरु । हे 'वरुण', 'तिग्मं' तोक्ष्णं,
 'भोजः' बलं, पुनरपि 'सःशिशुधि' नियमितां कुरु । हे
 'अदिते' पृथिवि, 'मातेव' मादवत्, 'असौ', सुखं प्रयच्छ ।
 हे 'विश्वेदेवाः', ममायं यजमानः 'जरदष्टिर्यथासत्', † तथा
 कुर्वन्तु, जरया अष्टिर्यन्तिर्यथासौ 'जरदष्टिः' बाल्ये यौवने च
 मरणरहितः, जरामायुःसम्पत्तिपर्यन्तां ‡ यथा व्याप्नोति तथा
 कुर्वित्यर्थः ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(२)"अग्र आयूषि • दुष्कृतां"^(२)

* सम्यङ्मिति तै० पाठः ।

† संश्रितमिति तै० पाठः ।

‡ यथायं यजमानो जरदष्टिरसदिति तै० पाठः ।

§ जरामायुःसम्पत्तिपर्यन्तामिति तै० पाठः ।

नः । आरे बाधस्व दुष्कुनां^(५) । ^(५)अग्ने पवस्व स्वपा
अस्मे वर्षः सुवीर्यं । दधद्रियं मयि पोषं^(५) ॥ १ ॥

^(५)अग्निर्षधिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः ।
तमीमहे महागयं^(५) । ^(५)अग्ने जातान् प्रणुदा नः स-

इति । हे 'अग्ने', 'आयुधि' अस्मदीयजीवनानि, 'पवसे' यथा
वर्द्धन्ते* तथा शोधयसे । 'ऊर्ज' क्षीरादिरसं, 'दधं' अन्नं,
'व', 'नः' अस्माकम्, 'आसुव' आभिमुखेन प्रेरय, 'दुष्कुनां'
उपद्रवं, 'आरे' दूरे नीत्वा, 'बाधस्व' विनाशय ॥

अथ पञ्चमीमाह । ^(५)"अग्ने पवस्व ० मयि पोषं"^(५)इति ।
हे 'अग्ने', शोभनमपः कर्म यस्यासौ 'स्वपाः', तादृशस्त्वं, 'अस्मे'
अस्मदीयं, 'वर्षः' ब्रह्मवर्षसं, 'सुवीर्यं' शोभनशामर्थ्यञ्च,
'पवस्व' शोधय, वर्द्धयेत्यर्थः । धनं पुष्टिञ्च 'मयि', 'दधत्'
स्थापय ॥

अथ षष्ठीमाह । ^(५)"अग्निर्षधिः ० महागयं"^(५) इति ।
यः 'अग्निः', 'षधिः' अतीन्द्रियज्ञानवान्, 'पवमानः' शोध-
नशीलः, निषादपञ्चमा वर्णाः, पञ्च जनाः, तेषु भवः 'पाञ्च-
जन्यः', 'पुरोहितः' सर्वकर्मसु पुरस्तान्निहितः, 'तं' एवंगुण-
मयि, 'महागयं' महागृहं, 'इमहे' प्राप्तुमः ॥

अथ सप्तमीमाह । ^(५)"अग्ने जातान् ० स्वामन्त्रिवरूथ उद्धौ"^(५)

* वर्द्धन्ते इति तै० पाठः ।

पत्नान् प्रत्यजाताञ्जातवेदो नुदस्व । अस्मे दीदिहि
सुमना अहेडञ्चर्मन्ते स्याम चिवरूय उद्गौ^(१) । ^(२)स-
हसा जातान् प्रणुदा नः सपत्नान् प्रत्यजाताञ्जातवे-
दो नुदस्व । अधि नो ब्रूहि सुमनस्यमानो वयं स्याम

(१) इति । हे 'अग्ने', 'नः' अस्माकं, 'जातान्' 'सपत्नान्' ये
पूर्वमुत्पन्नाः शत्रवस्तान्, 'प्रणुद' प्रकर्षेण नाशय, हे 'जात-
वेदः', पूर्वमनुत्पन्ना इतःपरमुत्पत्तिप्रसक्तियुक्ताः तान् 'जा-
तान्', शत्रून् 'प्रणुदस्व' उत्पत्तिप्रतिबन्धेन,* निराकुरु ।
'सुमनाः' अस्मदनुग्रहचित्तः,† त्वं 'अहेडन्' अक्रुध्यन्, 'चिव-
रूयः' प्राञ्जशसदो हृद्विद्भानरूपः‡ गृहत्रयोपेतः, 'उद्गौ' उद्गित्,
अनुष्ठेयकर्मोत्पादकः§ सन्, 'अस्मे दीदिहि' अस्मान् प्रका-
शय, 'ते' तव, प्रसादात् 'शर्मन् स्याम' सुखवान् भवेयं ॥

अथाष्टमीमाह । ^(२)"सहसा जातान् • सपत्नान्"^(२) इति ।

'सहसा' बलेन, जातानित्यादि पूर्ववत् । 'सुमनस्यमानः'
अस्मासु सौमनस्यं प्राप्तः सन्, 'नः' अस्मान्, 'अधिब्रूहि'
शत्रुभ्योधिकान् ब्रूहि । 'वयं', अपि त्वदनुग्रहादधिकाः 'स्याम',
'नः' अस्माकं,॥ 'सपत्नान्' शत्रून्, 'प्रणुद' ॥

* उत्पत्तिप्रतिबन्धनेनेति तै० पाठः ।

† सानुग्रहचित्तः इति तै० पाठः ।

‡ हविर्द्भानास्थेति तै० पाठः ।

§ अनुष्ठेयधर्मोत्पादक इति तै० पाठः ।

॥ अस्मदीयान् इति तै० पाठः ।

प्रणुदा नः सपत्नान्^(९) । (९) अग्ने यो नोभितो जनो वृको
 वारो जिघांसति । स्तास्त्वं वृचहञ्जहि वस्वस्मभ्यमा-
 भर^(९) । (१०) अग्ने यो नोभिदासति समानो यश्च निष्ट्यः ।
 तं वयस्समिधं कृत्वा तुभ्यमग्नेपि दध्मसि^(१०) । (११) यो नः
 शपादशपतो यश्च नः शपतः शपात् । उषाश्च तस्मै

अथ नवमीमाह । (९) “अग्ने यो • वस्वस्मभ्यमाभर”^(९)
 इति । हे ‘अग्ने’, ‘यः’, अत्रुजनः, ‘वृकः’ वृकसदृशः, अरण्यश्चा
 यथोपद्रवं करोति तथोपद्रवकारोत्यर्थः । अतएव ‘वारः’
 अस्मद्भवहारस्य निवारकः सन्, ‘अभितः’ ‘सर्वतः’, ‘नः’
 अस्मान्, ‘जिघांसति’ हन्तुमिच्छति । हे ‘वृचहन्’ वैरि-
 घातिन् अग्ने, ‘लं’, तान् वृकवदुद्घातुकान्, ‘अहि’ मारय ।
 ‘अस्मभ्यं’, तु ‘वसु’ धनम्, ‘आभर’ सम्पादय ॥

अथ दशमीमाह । (१०) “अग्ने योनोभिदासति • दध्मसि”
 (१०) इति । हे ‘अग्ने’, ‘यः’ प्रबलः अत्रुः, ‘नः’ अस्मान्,
 ‘अभिदासति’ हिनस्ति, ‘यश्च’ अन्यः, ‘समानः’, सन्* ‘निष्ट्यः’
 नित्यं अत्रुलेनावस्थितः, हिनस्ति । ‘वयं’, ‘तं’ हिंसकं,
 ‘समिधं’ समित्सदृशं, ‘कृत्वा’, हे ‘अग्ने’, ‘तुभ्यं’ त्वदर्थं ‘अपि’,
 ‘दध्मसि’ प्रक्षिपामः ॥

अथैकादशीमाह । (११) “यो नः शपादशपतः • पापस्समू-

* समानबन्धः सन्निति तै० याठः ।

निमुक्च सर्वे पापं समूहतां^(११) । ^(१२)यो नः सपत्नो यो
रखो मर्त्ताऽभिदासति देवाः । इधस्यैव प्रक्षार्यतो मा
तस्योच्छेषि किञ्चन^(१२) । ^(१३)यो मां द्वेष्टि जातवेदो यं

हतां^(११) इति । 'अशपतः' अनाक्रोशतः, 'यः' शत्रुः, 'शपात्' शपति, 'अधिविचपति', 'यस्य' अन्यः शत्रुः, 'शपतः' अधिविचि-
पतः, 'नः' अस्मान्, 'शपात्' प्रत्यधिविचिपति, 'तस्मै' तदर्थं तस्मि-
न्वस्त्वापयितुं, 'उषास्य निमुक्च' उदयास्तमयदेवौ,* अहो-
रात्रदेवौ वा, 'सर्वे पापं', अस्मादीयं 'समूहतां' सङ्गतं कृत्वा
तस्मिन्नेवास्यापयतां ॥

अथ द्वादशोमाह । ^(१२)"यो नः ० किञ्चन"^(१२) इति ।
हे 'देवाः', 'यः' 'मर्त्तः' मनुष्यः, अस्माकं 'सपत्नः' शत्रुः सन्,
अनर्थं चिन्तयति 'यः', च अस्माभिः सह 'रणः' युद्धकारी
सन्, 'अभिदासति' उपक्षययति† 'तस्य' उभयविधस्य, सम्बन्धि
'किञ्चन' धनादिकं‡ 'मोच्छेषि' अवशिष्टं मा कुरुत,
किन्तु सर्वे विनाशयत । यथा 'प्रक्षार्यतः' प्रकर्षेण क्षीयमा-
णस्य, दह्यमानस्य, 'इधस्य' काष्ठस्य, न कोऽप्यंशोऽवशिष्यते
तद्वत् ॥

अथ त्रयोदशोमाह । ^(१३)"यो मां द्वेष्टि ० द्वेष्टि ये च

* उदयास्तमयदेवौ इति तै० पाठः ।

† उपक्षययति इति तै० पाठः ।

‡ सदानादिकं इति तै० पाठः ।

चाहं द्वेषि यश्च मां । सर्वाःस्तान्ग्रे सन्दह याश्चाहं
 द्वेषि ये च मां^(१२) । ^(१३)यो अस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो
 द्वेषते जनः । निन्दाद्यो अस्माद्विष्णाच्च* सर्वाःस्तान्म-

मां^(१२) इति । हे 'जातवेदः', 'यः' शत्रुः, 'मां द्वेषि', 'अहश्च', यं
 'द्वेषि', द्विविधो द्वेषः प्रत्यक्षः परोक्षश्च । तत्र प्रत्यक्ष उभय-
 कर्तृको द्वेष† उदाहृतः, परोक्षमुभयकर्तृकं द्वेषं सूचयितुं
 यश्चमामिति पुनरुक्तिः । एवञ्च देव्यो देष्टा च, दौ प्रत्यक्षौ
 दौ च परोक्षौ 'तान्' चतुर्विधान्, 'सर्वान्', हे 'अग्ने', 'सन्दह'
 सम्यग्भस्मीकुरु । यो मुखौ देष्टारौ तद्वारा तदीया अन्येऽपि
 देव्या देष्टारश्च ये सन्ति तान् सङ्गृहीतुं याश्चाहमिति पुन-
 र्कृतिः । तान् सर्वांश्च सन्दहेति पूर्वचान्वयः ॥

अथ चतुर्दशीमाह । ^(१४)"यो अस्मभ्यं ० तान्ममषा कुरु"
^(१५) इति । शत्रवस्तिविधाः, अरातयो द्वेषिणो निन्दकाश्चेति ।
 तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं धनं यो न ददाति सोऽयमरातिः ।
 कार्यविघातं यः करोति स द्वेषी । वाग्दौर्जन्यमात्रं यः करोति
 स निन्दकः । हन्तुकामश्चतुर्थः । तत्र 'यः', 'अस्मभ्यम्',
 'अरातीयात्' अरातिलमिच्छति, 'यश्च जनः', 'नः' अस्मान्,

* अस्मान् दिष्णाश्चेति तै० पाठः ।

† तत्र प्रत्यक्षः प्ररोक्षश्च उभयकर्तृकः प्रत्यक्षं उभयकर्तृकद्वेष इति
 तै० पाठः ।

अथा कुह^(१४) । ^(१५)संश्रितं मे ब्रह्म संश्रितं वीर्यं बलं ।
 संश्रितं क्षत्रं मे जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहितः^(१५) ॥
^(१६)उदेषां बाहू अतिरमुदेषां अथो बलं । क्षिणोमि

‘देषते’ कार्यनाशनेन* बाधते, ‘यः’, अथन्यो जनः, ‘निन्दात्’
 दौर्जन्यात् निन्दति । यस्याऽपरोऽस्मान् ‘दिष्णात्’ दम्भितुं
 हिंसितुमिच्छेत् । ‘तान्’ ‘सर्वान्’ जनान्, ‘ममथा कुह’ चूर्सन-
 भस्मीकरणादिजन्यस्य ब्रह्मस्थानुकरणं, ममथेति, चूर्णीकृत्य
 भस्मीकुर्वित्यर्थः ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः । ^(१५)“संश्रितं • पुरोहितः”^(१५) इति ।
 ‘मे’ मदीयं, ‘ब्रह्म’ ब्राह्मण्यं, ‘संश्रितं’ सम्यक् तोच्छणीकृतं,
 शास्त्रीयमार्गैर्णां कृतमित्यर्थः । तथा ‘वीर्यं’ इन्द्रियशक्तिः, ‘बलं’
 शरीरदर्पः ‡ तदुभयं ‘संश्रितं’ सम्यक् स्वस्य कार्यचमं कृतं, तथा
 ‘यस्य’ स्वस्य राज्ञः, ‘अहं’, ‘पुरोहितः’, ‘अस्मि’, ‘मे’ मदीयं,
 तत् ‘क्षत्रं’, ‘जिष्णु’ जयशोचं, § यथा भवति तथा ‘संश्रितं’ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः । ^(१६)“उदेषां • अथ”^(१६) इति । ‘एषां’
 स्वकीयानां राजब्राह्मणादीनां मध्ये, एकैकस्य ‘बाहू’ ‘उदति-
 रं’ उत्कर्षेण वर्द्धितवानस्मि । लौकिकोक्तिरियं, लोके हि योऽ-
 न्यस्मात् उत्कृष्टो भवति, तं जना एवमाहुः स्वकीयं हस्त-
 मुपरितनं कृतवानिति । ‘वर्षः’ कान्तिः, तामपि ‘उदतिरं’,

* कार्यनाशनेनेति तै० पाठः । † शास्त्रीयमार्गवर्त्तिति तै० पाठः ।

‡ शरीरशक्तिः इति तै० पाठः । § जयशोचनिति तै० पाठः ।

ब्रह्मणाऽमित्रानुन्नयामि स्वां इ अहं^(१०) । ^(१०)पुनर्मनः
 पुनरायुर्म आगात् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगात् पुनः
 प्राणः पुनराकृतं म आगात् पुनश्चित्तं पुनराधीतं म
 आगात् । वैश्वानरो मेदम्बस्तनूपा अवबाधतां दुरि-
 तानि विश्वा^(१०) ॥ ३ ॥

पोषं, दधसि, पुरोहितः, चत्वारि च ॥ ५ ॥

‘अथो’ अपि च, ‘बलं’ शरीरशक्तिः, तामपि ‘उदतिरं’ उत्कर्षं
 प्रापयामि, ‘ब्रह्मणा’ मन्त्रसामर्थ्येन ‘अमित्रान्’ ब्रून्, ‘चि-
 योमि’ क्षीणान् करोमि । ‘स्नानं’ स्वकीयान् पुरुषान्, ‘अहं’,
 ‘उन्नयामि’ उत्कर्षं प्रापयामि ॥

अथ सप्तदशीमाह । ^(१०)“पुनर्मनः • दुरितानि विश्वा”
^(१०) इति । मनःप्राणादीनां पापेन योपचयः प्राप्तः तच्च
 पापस्यामेन कर्मणा विनाशितत्वात् मे ‘मनः’, ‘पुनः’, अपि
 ‘आगात्’ अस्मिन् शरीरे समागच्छतु । एवमायुरादयोऽपि
 समागच्छन्तु । ‘आकृतं’ सङ्कल्पितं कार्यं । ‘चित्तं’ मनोजन्मं
 ज्ञानं । ‘आधीतं’ साकल्येन पठितो वेदः । एतेषां सर्वेषा-
 मागमनार्थं ‘वैश्वानरो मे’, ‘विश्वा’ सर्वाणि, ‘दुरितानि’,
 ‘अवबाधतां’ विनाशयतु । कीदृशो वैश्वानरः, ‘अदम्बः’
 केनाप्यहंसितः, ‘तनूपाः’ मदीयशरीरपालकः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रण्यके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१) वैश्वानराय प्रतिवेदयामो यदीन्द्रणः सङ्गरो दे-
वतासु । स एतान् पाशान् प्रमुचन् प्रवेद् स नो मुञ्चा-
तु दुरितादवद्यात्^(१) । (२) वैश्वानरः पवयान्नः पवित्रै-

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठानुवाकोक्तासु ऋचु प्रथममाह* । (१)“वैश्वानराय
• दुरितादवद्यात्”^(१) इति । ‘यदीन्द्रणं’ यदेव प्रसिद्धमृषं,
‘देवतासु’ ‘सङ्गरः’ प्रतिज्ञारूपेण स्तुत्या सम्यादितः सङ्गरशब्दः
प्रतिज्ञावाची । प्रतिज्ञा चैवं श्रूयते । त्रिभिर्ऋणं वा जायते
ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति ।
तदेतदृषं त्रिविधं ‘वैश्वानराय’ अस्मत्स्वामिने, ‘प्रतिवेदयामः’
विज्ञापयामः । तत्र देवताशब्देन ऋषयः पितरस्योपसृचिताः,
‘सः’ वैश्वानरः, ‘एतान्’ ऋणत्रयरूपान्, ‘पाशान्’, ‘प्रमुचन्’
प्रमोक्तुं, ‘प्रवेद्’ प्रकर्षेण जानाति । ‘सः’ अभिज्ञो वैश्वानरः,
‘नः’ अस्मान्, ‘दुरितात्’ परलोकविरोधिनः पापात्, ‘अव-
द्यात्’, इह लोके निन्दादोषाच्च ‘मुञ्चातु’ मुक्तान् करोतु ॥

अथ द्वितीयामाह । (२)“वैश्वानरः • सुवामि”^(२) इति ।
‘वैश्वानरः’, देवः, ‘नः’ अस्मान्, ‘पवित्रैः’ शुद्धिहेतुभिः

* षष्ठानुवाको प्रथमामाहेति तै• पाठः ।

यत् सङ्गरमभिधावाम्याशां । अनाजानन् मनसा या-
चमानो यदचैनो अथ तत् सुवामि^(१) । ^(२)अमी ये सुभगे
दिवि विचृतौ नाम तारके । प्रेहामृतस्य यच्छतामे-

होमादिभिः, 'पवयात्' शोधयतु । 'यत्' येन शोधनेन,
'सङ्गरं' श्रुत्युक्तां प्रतिज्ञामृषचयरूपां, 'आशां' मयापि प्रत्य-
र्पणीयत्वेन शासनीयां, 'अभिधावामि' अभिमुख्येन शीघ्रं
प्राप्नोमि, तादृशं प्रपातनं* कुर्यादित्यर्थः । 'अनाजानन्'
ऋणमोचनोपायान् सर्वान् अपि अजानन्, 'मनसा याच-
मानः' अनृणो भूयासमिति सर्वदा प्रार्थयमानोऽस्मि । 'अच'
उपायापरिज्ञाने, 'यत्' 'एनः' पापं, अस्ति तत् पापं 'अव-
सुवामि' वैश्वानरप्रसादेन विनाशयामि ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१)"अमी ये • तद्बद्धकमोचनं"^(२)
इति । 'दिवि' आकाशे, 'विचृतौ नाम' विचित्रामयुक्ते, द्वे 'ता-
रके' लोके मघाशब्देन व्यवहियमाणे, 'सुभगे' सौभाग्ययुक्ते,
'अमी' अमू प्रत्यक्षेणास्माभिर्दृश्यमाने ये विश्वेते ते उभे,
'इह' कर्मणि, 'अमृतस्य' ऋणापाकरणरूपममृतं सुखं, 'प्रय-
च्छतां', 'एतत्' तारकाभ्यां दत्तममृतं सुखं, बद्धकस्य मम
मोचनं ऋणमोचनसाधनं, ऋणत्रयेण यो बद्धः स एव वा

* तादृशं पावनमिति तै० पाठः ।

तद्वृकमोर्चनं^(१) । ^(४)विजिहीर्षं लोकान् छधि बन्धान्
मुञ्चासि बह्वकं । योनेरिव प्रच्युतो गर्भः सर्वान् पयो
अनुष्व^(४) । ^(५)स प्रजानन् प्रतिवृम्णीत विद्वान् प्रजाप-

अत्यन्तकुत्सितत्वाद्वृक इत्युच्यते । पित्रदेवताकाभ्यां मघाभ्यां
तारकाभ्यास्त्रामवृत्त्यादिप्रकाशनेन तस्मादृणचयात् मुक्तो भ-
वामीत्यभिप्रायः ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(४)“विजिहीर्षं लोकान् • अनुष्व”^(४)
इति । अत्र मन्त्रद्रष्टा कश्चिद्विपरिधमर्षं सम्बोध्य ब्रूते । हे अध-
मर्ष ‘विजिहीर्षं’ विहर्तुमिच्छ, पारतन्व्यराहित्येन सुख-
सञ्चारो विहारः, तत्सिद्ध्यर्थं ‘लोकान् छधि’ पुष्ट्यानुष्ठानेनो-
त्तमलोकान् सम्पादय, ‘बह्वकं’ ऋणेन कुत्सितेन बह्वं आ-
त्मानं, ‘बन्धात्’ ऋणचयरूपात्, ‘मुञ्चासि’ मुक्तं कुद । बन्धा-
दिमोके दृष्टान्तः । ‘योनेः प्रच्युतो गर्भ इव’ उदरमध्ये सर्वा-
वयवसङ्घोषेन निर्बन्धमानो गर्भो योनेर्बहिः पतितो यथा
निर्बन्धात् मुक्तो भवति । तद्वत् तदृणचयात् मुक्तस्त्वं ‘सर्वान्’,
‘पयः’ पुष्ट्यलोकमार्गान् ‘अनुष्व’ सेवस्वैत्यर्थः ॥

अथ पञ्चमीमाह । ^(५)“स प्रजानन् • तन्तुमनुसञ्चरेम”^(५)
इति । ‘सः’ प्रजापतिः, अस्माभिर्दत्तं हविः ‘प्रतिवृम्णीत’ प्रति-
वृम्णीत, स्वीकरोतु । कीदृशः प्रजापतिः । ‘ऋतस्य प्रथमजाः’
सत्यस्य परब्रह्मणः प्रथमः पुत्रः । किं कुर्वन्, ‘प्रजानन्’ अस्मत्-

तिः प्रथमजा हृतस्य । अस्माभिर्दत्तं जरसः परस्ताद-
च्छिन्नं तन्तुमनुसञ्चरेम^(१) ॥ १ ॥

(१) तत् तन्तुमन्वेके अनुसञ्चरन्ति येषां दत्तं
पितृमायनवत्, । अबन्ध्वेके ददत प्रयच्छाहा-

प्रार्थनां प्रकर्षेण निरूपयन् । 'विद्वान्' सर्वार्थसाधनाभिन्नः,
तस्य प्रजापतेः प्रसादेन 'जरसः परस्तात्' वयोदानेरुद्धं,
'अच्छिन्नं' तन्तुवच्छेदनरहितं पुत्रपौत्रादिसन्तानं, 'अनुसञ्च-
रेम' अनुप्रविश्य सम्यगृणनिर्मुक्तो विश्रम्भेण चरेम ॥

अथ षष्ठीमाह । (१) "तत् तन्तुमन्वेके ० स्वर्ग एषां"^(१)
इति । 'एके' पुरुषाः केषित्, 'तत्' पुत्रपौत्रादिरूपेण विशोर्षं,
'तन्तुमनु' स्वकीयं सन्तानमनुप्रविश्य 'अनुसञ्चरन्ति' पुण्यलो-
कानुक्रमेण प्राप्नुवन्ति । द्विविधो हि पितृर्विग्रहः पुत्ररूपः
स्वात्मरूपश्चेति । तयोर्मध्ये पुत्ररूपेणैव लोके पुण्यं कुर्वन्नेवास्ते ।
पितृरूपेण लोकान्तरेषु सञ्चरति । एतदेवाभिप्रेत्य तैत्तिरी-
योपनिषद्भुक्तं । सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते ।
अथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैतीति । अत
आकारभेदेन तन्तुमनुप्रविश्येति पुण्यलोकाननुसञ्चरतीत्युभ-
यमष्टुपपद्यते । 'येषां' पुरुषाणां, 'पित्र्यं', 'पुण्यं', 'आयनवद्दत्तं'
आयनमागमः ब्राह्मं तदस्वास्तीत्यायनवत् यथा ब्राह्मं दत्त-
मित्यर्थः । पित्र्यमित्येतत्, अन्येष्वपि द्वयोर्द्वेषोरुपलक्षणं

तुच्चेच्छुक्नुवांसः स्वर्गं एषां^(१) । ^(२)आरभेथामनुसंरभेथांसः समानं पन्थामवथो घृतेन । यद्वा पूर्तं परिविष्टं यद्गौ तस्मै गोत्रायैह जायापती सः-

तत् षणत्रयं यैर्दत्तं तादृशाः केचिदनुसञ्चरन्तीति पूर्वचाम्बयः । 'एके' अपरे केचित् पुरुषाः, 'अबन्धु' पुत्रपौत्रादिबन्धुरहिताः सन्तः, पित्र्यमृष्टमपाकर्तुमशक्ता अपि, 'ददतः' धनदायिन उक्तमर्षस्य, 'प्रयच्छात्' प्रयच्छन्ति, तद्भुनं प्रत्यर्पयन्ति । ते पुरुषाः 'दातुः', 'शक्रुवांसः' शक्रुवन्तश्चेत्, 'एषां' पुरुषाणां, 'स स्वर्गः', भवति 'एव' । पुत्रोत्पत्तेर्देवाधीनत्वेऽपि* मृहीतं धनमवश्यं प्रत्यर्पणीयमेवेत्यर्थः ॥

अथ सप्तमीमाह । ^(३)"आरभेथामनुसंरभेथां"^(४) इति । हे 'जायापती' कर्माधिकारिणी, 'इह' जन्मनि, 'घृतेन', इत्येष, 'आरभेथां' कर्मारम्भं कुरुतं, 'अनुसंरभेथां' परस्परमनुकूलौ सङ्गतौ कदाचिदप्यवियुक्तावेव भवतं । तयोस्त्रभयोः 'समानं' साधारणं, 'पन्थां' पुण्यलोकमार्गं, 'अवथः' रक्षतं । 'वां' युवयोः, 'यत् पूर्तं' पित्र्यो दत्तमन्नादि, 'यद्गौ', 'परिविष्टं' परिप्रापितं इति, 'तस्मै' तद्विच्छेदेन यथा क्रियेतेत्येवमर्थं, 'संरभेथां' त्वरेथां, न तु द्विणीमासायां । तच्च

* पुत्रोत्पत्तित्वेऽपीति तै० पाठः ।

† सन्तौ परस्परमवियुक्तौ इति तै० पाठः ।

रभेयां^(०) । ^(८)यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं
 पितरं वा जिहिसिम । अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्-
 हपत्य उन्नो नेषदुरिता यानि चक्षम^(८) । ^(९)भूमि-
 र्मातादितिर्नो जनिचं धातान्तरिक्षमभिज्ञस्त एनः ।

‘गोचाय’, उपयुज्यते, गोचसम्भवाः पूर्वे परे च ये सन्ति तेषां
 सर्वेषामिदमनुष्ठानमुपयुक्ते ॥

अथाष्टमीमाह । ^(८)“यदन्तरिक्षं • यानि चक्षम”^(८) इति ।
 वयं चे ‘अन्तरिक्षं’, ‘जिहिसिम’ द्विसितवन्तः, इति ‘यत्’ पापं,
 अस्ति तथा ‘पृथिवी’, ‘जिहिसिम’, इति ‘यत्’, अस्ति ‘उत्’
 अपि च, ‘द्यां’, ‘जिहिसिम’, इति ‘यत्’, अस्ति । लोकत्रयव-
 र्त्तिनां प्राणिनां अपकारः हिंसा । तथा ‘मातरं पितरं वा’,
 ‘जिहिसिम’, इति ‘यत्’, अस्ति ‘तस्मात्’ सर्वस्मात्, ‘एनसः’,
 ‘नः’ अस्मान्, ‘गार्हपत्यः अग्निः’ गृहपतेर्यजमानस्य सम्बन्धी
 ऋद्धिः, ‘उन्नेषत्’ उन्नयतु, पापादुद्धतान् करोतु । ‘यानि’
 चान्यानि, ‘दुरितानि चक्षम’, तेभ्योऽप्युन्नयतु ॥

अथ नवमीमाह । ^(९)“भूमिर्मातादितिः • लोकान्”^(९)
 इति । येयं ‘भूमिः’, येयं ‘नः’ अस्माकं, ‘माता’ लोकानां
 सर्वेषां निर्मात्री ‘अदितिः’, देवी, ‘जनिचं’ जननीस्थानीया,
 भूमिरचेतना निवासाधिकारणभूता, तदभिमानिनो देवता

द्यानैः पिता पित्र्याश्च भ्रवासि जामि मित्वा मा वि-
वित्ति लोकान्^(९) । ^(१०)यच्च सुहार्दः सुकृतो मदन्ते वि-
हाय रोगं तन्वाङ्गं स्वायां । अश्लोणाङ्गैरहता स्वर्गे

अदितिः । यदिदं 'अन्तरिचं' तदस्माकं 'भ्राता' भ्रातृस्त्रा-
नीयं, यत् 'एनः', अस्माभिः कृतं तत् 'अभिग्रस्तः' शत्रु-
स्त्रानीयं । येयं 'द्वौः', मेयं 'नः', 'पिता' पितृस्त्रानीया, यथा
परमेश्वरेण सम्पादितः सर्वसाधारणोऽयं बन्धुवर्गः, तथा हे
यजमान बन्धुवर्गसम्पादनार्थं त्वं 'पित्र्यात्' पितृत्वमिच्छन्,
'भ्रमवासि' सुखं प्राप्नोषि, ऐहिकामुष्मिकसुखसिद्धये पुत्रा-
नुत्पादयेत्यर्थः । 'जामि मित्वा' आसन्नस्त्रेण पुत्रोत्पत्तिरहित एव
सन् मृत्वा 'लोकान्' अणत्रयरहितानां योग्यं लोकं, 'मावि-
वित्ति' नैव लप्स्यसि ॥

अथ दशमीमाह । ^(१०)"यच्च सुहार्दः ० पितरं च
पुत्रं"^(१०) इति । 'यच्च' यस्मिन् पुण्यलोके स्थिताः, 'सुहार्दः'
ब्रह्मभक्तदयोपेताः, 'सुकृतः' पुण्यकर्माणः, 'स्वायान्तन्वां' स्व-
कीये शरीरे, 'रोगं', 'विहाय' परित्यज्य, 'मदन्ते' हृष्यन्ति,
'अश्लोणाङ्गैः' श्लोणो रोगविशेषः तद्द्रवितैरङ्गैः युक्ताः, 'अह-
ताः' कौटिल्यरहिताः केनचिदप्यवसिताः सर्वे वयं, 'तत्र
स्वर्गे', स्थित्वा 'पितरं पुत्रञ्च', 'पश्येम', तादृशं जन्म भूया-
दित्यर्थः ॥

तत्र पश्येम पितरं च पुत्रं^(१०) ॥ ^(११)यदन्नमद्गन्तृतेन
 देवा दास्यन्नदास्यन्नुतवा करिष्यन् । यद्देवानां च-
 क्षुष्यागो अस्ति यदेव किञ्च प्रतिजग्राहमग्निर्मा त-
 स्मादनृणं कृणोतु^(११) । ^(१२)यदन्नमद्भि बहुधा विरूपं
 वासो हिरण्यमुत गामजामविं । यद्देवानां चक्षुष्यागो

अथैकादशीमाह । ^(११)“यदन्नमद्गन्तृतेन • कृणोतु”^(११)
 इति । हे ‘देवाः’, अहं ‘दास्यन्नदास्यन्’ प्रत्यर्पणं चिकीर्षुरशीकी-
 र्षुर्वा, तत्काञ्चिकेन सर्वथा प्रत्यर्पयिष्यामीत्येतादृशेन ‘अनृत-
 वचनेन,’ धनमादाय ‘यदन्नं’, ‘अग्निं’ भक्षयामि, अथवा कि-
 ञ्चित्कार्यं परकोयं करिष्यामीत्यनेनागन्तृतेन वचनेन धनमा-
 दाय तत्कार्यं ‘अकरिष्यन्’, ‘यदन्नमद्भि’, ‘यत्’, अपि
 ‘देवानां’, ‘चक्षुषि’ दृष्टिविषये, मयाकृतं ‘आगः’, पापं, ‘अस्ति’,
 आदित्याभिसुख्येन मूचविसर्गादि । तथा च स्मर्यते, प्रत्या-
 दित्यं प्रत्यनिष्ठं प्रतिगाञ्च प्रतिदिजं । मेहन्ति ये च पापिष्ठा-
 स्ते भवन्ति गतायुष इति । ‘किञ्च,’ ‘यदेव’ किञ्चिच्छूद्रादिधनं,
 ‘प्रतिजग्राह’ प्रतिगृहीतवानस्मि, ‘तस्मात्’ सर्वस्मादेनसः,
 विमुच्यायं ‘अग्निः’, ‘अनृणं’ ऋणरहितं, करोतु ॥

अथ द्वादशीमाह । ^(१२)“यदन्नमद्भि • कृणोतु”^(१२) इति ।
 ‘बहुधा विरूपं’ द्रव्यदोषात् कर्तृदोषाद्देशकालदोषादिना वा

अस्ति यदेव किञ्च प्रतिजग्राहमग्निर्मा तस्मादनृणं क्त-
 खोतु^(१२) । ^(१२)यन्मया मनसा वाचा कृतमेनः कदा-
 चन । सर्वस्मात् तस्मान् मेडितो मोग्धि त्वः हि वेत्य
 यथातथं^(१२) ॥ २ ॥

चरेम, पुचः, षट् च ॥ ६ ॥

वङ्गप्रकारेण आस्त्रनिषिद्धं, 'यदस्त्रमग्नि', तथा वस्त्रादीनपि
 निषिद्धान् स्वीकरोमि । यद्देवानामित्यादि पूर्ववत् ॥

अथ त्रयोदशीमाह । ^(१२)"यन्मया ० यथातथं"^(१२) इति ।
 'मया' कर्त्ता । 'कदाचन' इह जन्मनि जन्मान्तरे वा यदा
 कदाचिदपि, 'मनसा वाचा', वा 'यदेनः कृतं', हे अग्ने अस्माभिः
 'द्वेडितः' स्तुतस्त्वं, मां 'तस्मात् सर्वस्मात्', एनसः 'मोग्धि'
 मुञ्च, 'हि' यस्मात् कारणात्, हे अग्ने त्वं 'यथातथं', 'वेत्य'
 वस्तुनस्तथात्वमनतिक्रम्य यथातथं यस्य पापस्य यः प्रतीकार-
 सस्य तत् सर्वं जानासि, तस्मान्मां पापान्मुञ्च ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
 रारण्यके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) वातरश्ना हवा ऋषयः अमणा ऊर्ध्वमन्यिनो
बभ्रुवुस्तानृषयोऽर्थमायस्तेऽनिस्त्रायमचरस्तेऽनुप्रवि-
शुः कूष्माण्डानि तास्तेष्वन्वविन्दच्छ्रद्धया च तपसा

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठेऽनुवाके कूष्माण्डहोमामन्त्राः समापिताः । सप्तमे च
होमो विधीयते* । तदर्थमाख्यायिकामाह । (१)“वातरश्ना
• तपसा च”(१) इति । पूर्वप्रपाठके ततोऽरुणाः केतवो वा-
तरश्ना ऋषय उदतिष्ठन्निति त्रिविधा ऋषयो ये आख्याताः,
तन्मध्ये ये ‘वातरश्नाख्या ऋषयः’, ‘अमणाः’ तपस्त्रिनः,
‘ऊर्ध्वमन्यिनः’ ऊर्ध्वरेतसः, ‘बभ्रुवुः’, ‘तान्’ वातरश्नाख्यामृषीन्,
प्रत्यन्वे केचित् ‘ऋषयः’, ‘अर्थमायन्’ अर्थयितुमागताः, तं
वृत्तान्तमादावेवागत्य किमशक्यमेते करिष्यन्ति इति निश्च-
यरहितास्ते ‘वातरश्नाः’, ‘अनिस्त्रायं’ कुचक्षिदन्तर्हिताः,
‘अचरन्’ अन्तर्हानस्थानं विचार्य योगसामर्थ्यात् सूक्ष्म-
रीरा भूत्वा कूष्माण्डाख्यानि मन्त्रवाक्यानि अनुप्रविष्टाः,
इतरै तु महर्षयः अद्वापूर्वकेन ‘तपसा’, शुद्धचित्ताः† सक्तः

* कूष्माण्डगणहोममन्त्राः समाप्ताः । सप्तमे होमविधिरुच्यते
इति तै० पाठः ।

† युक्तचित्ता इति तै० पाठः ।

च^(१) (२) तानृषयोऽब्रुवन् कया निलायं चरथेति त ऋ-
षीनब्रुवन्नमो वास्तु भगवन्तोऽस्मिन्धास्मिन्केन वः सप-
र्यामेति तानृषयोऽब्रुवन् पविचन्नो ब्रूत येनारेपस स्या-
मेति त एतानि सूक्तान्यपश्यन्^(१) (२) यद्देवा देव हेडनं

धानेनाम्बीक्ष्य ते 'तेषु' कृष्णाण्डमन्त्रेषु, अवस्थितान् वातर-
शनाख्यानं 'तान्' ऋषीन्, प्रत्यक्षेण किञ्च अपश्यन् ॥

अथ तेषामुभयेषां परस्परसंवादं दर्शयति । (१) "तानृ-
षयः • सूक्तान्यपश्यन्" (२) इति । 'तान्' वातरशनात्, 'ऋषयः',
इतरे 'अब्रुवन्', हे वातरशनाः 'कया' केन हेतुना, 'निला-
यं' निलीय, 'चरथेति', 'ते' च वातरशनाः, तैः पृष्टाः सन्त-
स्तानुपचरितुमिदं 'अब्रुवन्', हे 'भगवन्तः' ऐश्वर्यादिषड्गुण-
युक्ताः, 'वः' युष्मभ्यं, नमस्कारः 'अस्तु', महात्मानो यूयमस्मदीये
'धास्मि' समागताः, अतोऽत्र 'केन' साधनेन, युक्तान् परिच-
रेमेति ततः 'तान्' वातरशनात्, इतरे 'अब्रुवन्', 'येन'
साधनेन, 'अरेपसः' पापरहिताः, 'स्याम', तादृशं 'पविचं'
शुद्धिकारणं, अस्मभ्यं 'ब्रूतेति', 'ते' वातरशनाः, अप्रत्या-
सेन सहसा शुद्धिप्रदं विचार्य 'एतानि' वक्ष्यमाणानि, 'सूक्ता-
नि' तेषां कथनयोग्यानीति निश्चितवन्तः ॥

अथ तदुक्तं प्रयोगक्रमं दर्शयति । (१) "यद्देवा • मोक्ष्यध

यददीव्यन् नृणामहं बभूवायुष्टे विश्वतो दधदित्येतै-
 राज्ञं जुहुत वैश्वानराय प्रतिवेद्याम इत्युपतिष्ठत य-
 दर्वाचीनमेनो ध्रूणहत्यायास्तस्मान् मोक्ष्यध्व इति^(१)
 (४)त एतैरजुहवुस्ते ऽरेपसोऽभवन्^(५) (५)कर्मादिष्वेतै-
 जुहुयात् पूतो देवलोकान्त्समञ्जते^(६) ॥ ७ ॥*

इति^(१) इति । अदनुवाकत्रयेण होमः । चतुर्थानुवाकेनोप-
 ख्यानं । वेदत्रयविद्वाङ्मणः 'भ्रूणः', तदीयहत्याया अर्वाचीनं
 यत् पापं, 'तस्मात्' सर्वस्मात्, मुक्ता भविष्येति ॥

इतरमहर्विष्टत्तान्माह । (४)"त एतैरजुहवुस्तेऽरेपसो-
 ऽभवन्"^(५) इति । 'अरेपसः' पापरहिताः ॥

इदानीं विधत्ते । (५)"कर्मादिष्वेतैः समञ्जते"^(६) इति ।
 प्रारण्यमाणकर्मप्रारण्येषु कृष्माण्डहोमेन पूतस्य देवलोकप्राप्ति-
 भवति ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रण्यके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

* महर्षिपुस्तकत्रयेषु दशतिसङ्ख्यायिका रेखा न सन्ति । प्रतीक-
 सङ्ग्रहोऽपि नास्ति ।

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

(१) कूष्माण्डैर्जुहुयाद्यो पूत इव मन्येत^(१) (२) यथा-
स्तेनो यथा भ्रूणहैवमेष भवति योऽयोनौ रेतः
सिञ्चति^(२) (३) यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे कूष्माण्डहोमः कर्मादिषु विहितः । अष्टमे दीक्षा-
दिकं विधीयते । तत्रादौ कर्मादिव्यतिरिक्तस्वले होमं विध-
त्ते । (१) “कूष्माण्डैः ० इव मन्येत”^(१) इति । ‘यः’ पुमान्,
सन्दिग्धेन पापेन स्वस्य पूतत्वं नास्तीति मनसि शङ्कते च
पुमान् कूष्माण्डहोमेन पूतो भवति ॥

अथ महापातकसमस्य पापस्य निवृत्त्यर्थं होमं विधत्ते ।
(२) “यथास्तेनः ० रेतः सिञ्चति”^(२) इति । ‘अयोनौ’ प्रतिषि-
द्धयोनौ, ‘यो रेतः सिञ्चति’, ‘एषः’ सुवर्णक्षेयकारिणा* भ्रू-
णहत्याकारिणा च समो भवति, सोऽपि ‘कूष्माण्डैर्जुहुयात्’ ॥

तेनोक्तेन होमेन यथोक्तपापनिवृत्तिं दर्शयति । (३) “व-
दर्वाचीनं ० मुच्यते”^(३) इति । भ्रूणहत्यासमस्यापि मुख्य-
भ्रूणहत्याया अर्वाचीनत्वान्तेन होमेन निवृत्तिर्युज्यते ॥

* सुवर्णहारिणा इति तै० पाठः ।

मुच्यते^(१) ^(२)यावदेनो दीक्षामुपैति दीक्षित एतैः संतति
 जुहोति^(३) ^(४)संवत्सरं दीक्षितो भवति संवत्सरा
 देवात्मानं पुनीते^(५) ^(६)मासं दीक्षितो भवति यो मासः
 स संवत्सरः संवत्सरादेवात्मानं पुनीते चतुर्विंश-
 तिः रात्रीर्दीक्षितो भवति चतुर्विंशतिरर्धमासाः
 संवत्सरः संवत्सरादेवात्मानं पुनीते द्वादश रात्री-

तेन भूषहत्याया अर्वाचीनानामपि तारतम्योपेतत्वात् क-
 थमेकेन होमेन* निवृत्तिरित्याशङ्क्य दीक्षातारतम्येनेत्युत्तरं
 दर्शयति । ^(७)“यावदेनः ० जुहोति”^(८) इति । अल्पं महद्वा ‘या-
 वदेनः’, भवति तदनुसारेणात्प्यां महतीं वा ‘दीक्षां’, कृत्वा त-
 स्मैव उपचिते काले प्रतिदिनं ‘जुहोति’, तत्र तारतम्येन
 षड्भेदाः† ॥

तत्र प्रथमं दीक्षाभेदं दर्शयति । ^(९)“संवत्सरं ० पुनीते”
^(१०) इति । न मासमश्रीयादिति नियमाचरणं दीक्षायाः,
 पापाधिक्ये सति ‘संवत्सरं दीक्षितः’, भूत्वा तस्मिन् संवत्सरे
 प्रतिदिनं जुहुयात् । तथा संवत्सरदीक्षया स्वात्मानं शोधयति॥

पापह्रासानुसारेण दीक्षायाः पञ्चान्तराणि विधत्ते । ^(११)“मासं
 दीक्षितः ० पुनीते”^(१२) इति । पापबाहुल्ये सति संवत्सरनियमेन

* कथमेकविधहोमेन इति तै० पाठः ।

† षड्विधा दीक्षाः इति तै० पाठः ।

दीक्षितो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरा-
 देवात्मानं पुनीते षड्राचीर्दीक्षितो भवति षड्वा ऋत-
 वः संवत्सरः संवत्सरादेवात्मानं पुनीते तिस्रो राची-
 र्दीक्षितो भवति त्रिपदा गायत्री गायत्र्या एवात्मानं
 पुनीते^(१) ^(१)नमाऽसमञ्जीयात् स्त्रियमुपेयान्नोपर्या-
 सीत् जुगुप्सेतानृतात्^(२) ^(२)पयो ब्राह्मणस्य व्रतं य-
 वागूराजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्य^(३) ^(३)अथो सौम्ये-

षा शुद्धिः पापाक्षते सा शुद्धिर्मासमात्रेण समाप्सते । एव
 मुत्तरेष्वपि । अतः सर्वेषां संवत्सरसाम्यं । गायत्रीपादानां
 चित्तषाम्येन चिरात्तदीक्षाया गायत्रीत्वात् तथैव शुद्धिर्भवति ॥

अथ नियमान् विधत्ते । ^(१)“नमाऽसमञ्जीयात् • जुगु-
 प्सेतानृतात्”^(१) इति । ‘उपरि’ खट्वादौ । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ वर्षभेदेन दीक्षादिनेषु* भोजनद्रव्यविशेषं विधत्ते ।
^(२)“पयो ब्राह्मणस्य • वैश्यस्य”^(२) इति । ‘व्रतं’ भोजनमि-
 त्यर्थः ॥

तदेतद्भूतं प्रशंसति । ^(३)“अथो सौम्ये • ब्रूयात्”^(३)
 इति । अपि च न केवसं कुर्याण्डहोमकर्मण्येवैतद्भूतं, किन्तु

* अथ जातिभेदेन दीक्षादिवसेषु इति तै० पाठः ।

प्यध्वर एतद्भूतं ब्रूयात्^(८) (१०) यदि मन्येतोपदस्या-
मीत्योदनं धानाः सक्तून् घृतमित्यनुव्रतयेदात्मनो-
नुपदासाय^(१०) ॥ ८ ॥

सोमयागेऽपि 'एतत्', एव दीक्षा 'व्रतं',* कर्त्तव्यमित्येव
'ब्रूयात्' । यस्यान् महत्यपि यज्ञे व्रतमिदमपेक्षितं तस्या-
दिदं प्रब्रूयं ॥

अन्नं प्रति कश्चिद्विषयं विधत्ते । (१०) "यदि मन्येत •
आत्मनोनुपदासाय"^(१०) इति । दीक्षितो यथोक्तव्रतेन 'उप-
दस्यामि' उपचीषो भवामि, इति 'यदि मन्येत', तदानीं
यथोक्तदीक्षादिव्रतमनुशरीरस्योपपद्यपरिहारार्थमोदनादिकं
यत्किञ्चित् 'अनुव्रतयेत्' भुञ्जीत, 'धानाः' ऋष्टयवतण्डुलाः,
'सक्तवः' तत्पिष्टानि, 'इति'शब्देन ईदृशमन्यदपि विव-
क्ष्यते ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

* सोमयागेऽप्येतद्भूतं दीक्षान्तमिति तै० पाठः ।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) अजान् ह वै पृथ्नीस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयं
स्वयम्भ्वभ्यानर्षत् तदृषयोऽभवन्तदृषीणामृषित्वन्तां
देवतामुपातिष्ठन्त यज्ञकामास्त एतं ब्रह्मयज्ञमपश्यन्त-

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अस्य प्रपाठकस्य स्वाध्यायब्राह्मणमिति समाख्यानात् स्वा-
ध्याय एवात्र प्राधान्येन विधेयः । तस्मिंश्च शुद्धः पुमानधि-
कारी । अतः शुद्धिहेतुन् यज्ञोपवीतसन्ध्यावन्दनकूष्माण्डहो-
मानभिधाय स्वाध्यायं विधातुमुपाख्यानमाह । (१) “अजान् •
तेनायजन्त” (१) इति । कल्पादावेव ब्रह्मणा सृष्टाः न ह्यस-
दादिवत् कल्पमध्ये पुनः पुनर्जायन्ते तस्मात् ‘अजाः’ । ते च
‘पृथ्वयः’ शुक्लाः, स्वरूपेणैव निर्मलाः सन्तोऽपि, पुनस्तप आ-
चरन् । तदीयेन तपसा तुष्टं ‘स्वयम्भू’, ‘ब्रह्म’ जगत्कारणत्वेन
सतः सिद्धं परब्रह्मवस्तु, काश्चिन्मूर्त्तिं धृत्वा ‘तपस्यमानान्’,
तानृषीमनुगृहीतुं* ‘अभ्यानर्षत्’ आभिमुख्येन प्रत्यक्षमागच्छत् ।
ततस्ते मुनयः ऋषिधात्वर्थविषयत्वात् ‘ऋषयोऽभवन्’ । तस्मा-
दन्वेषामपि ‘ऋषीणां’, अनयैव व्युत्पत्त्या ‘ऋषिलं’, सम्यग् ।
ततस्ते मुनयः सर्वकामप्रदं कश्चिद्यज्ञं कामयमानाः स्वयम्भू
ब्रह्मरूपां ‘तां देवतां’, उपासितवन्तः† । तद्देवतानुग्रहात्ते

* अनुग्रहहेतोरिति तै० पाठः । † उपस्थितवन्त इति तै० पाठः ।

माहरन्तेनायजन्त^(१) । (२)यद्दुचोध्यगीषत ताः पर्य आ-
हुतयो देवानामभवन्ध्यजुषि घृताहुतयो यत्सामा-
नि सोमाहुतयो यदथर्वाङ्गिरसो मध्वाहुतयो यद्वा-
ह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नारा-

मुनयः 'एतं' वक्ष्यमाणं, 'ब्रह्मयज्ञं', सर्वकामहेतुं 'अपश्यन्'
दृष्ट्वा च, 'तं' यज्ञं, 'आहरन्' अनुष्ठितवन्तः । 'तेन' यज्ञेन,
देवानपूजयन्त ॥

ब्रह्म वेदः तस्या*ध्ययनमेव सम्यादितं । न तु यज्ञत्वमिति
†मिति वारयितुं तत्राहुतयोः सम्यादयति । (२)“यद्दुचोध्यगीषत
• सायुष्यमृषयोऽगच्छन्”^(२) इति । पादबद्धमन्त्राः 'अथः',
'ता अध्यगीषत' ये ते अथयोऽधीतवन्त इति यदस्ति ता अथ-
यनक्रियाः, 'देवानां', शीरद्रव्याहुतयः 'अभवन्', तदाहुत्या
या तुष्टिः सा तेषामृगध्ययनेन सम्यग्ना । एतदन्यत्रापि षोडशं ।
अथर्वभिरङ्गिरोभिश्च दृष्ट्वा मन्त्राः 'अथर्वाङ्गिरसः' । 'ब्राह्म-
णानि' कर्मचोदना, वायव्यं श्वेतमासभेतेत्यादयः । 'इति-
हासाः' महाभारतादयः § । देवा सुराः संयत्ता चासन्
इत्यादयः । आत्मा वा इदमेक एवाय आसीच्चैवेह किञ्चनाय

* ब्रह्मयज्ञस्या- इति तै० पाठः ।

† श्रद्धानिवारयितुमिति तै० पाठः ।

‡ एवमुत्तरत्रापि योष्यमिति तै० पाठः ।

§ ब्राह्मणादिनिशमा इति तै० पाठः ।

श॒सी॒र्मे॒दा॒हु॒तयो॑ दे॒वाना॑म॒भव॒न्ताभिः॑ सु॒धं पा॒प्मान॒-
मपा॑घ्न॒न्नप॑हतपा॒प्मानो॑ दे॒वाः स्व॒र्गं लो॒कमा॑यन् ब्रह्म॒-
णः सा॒युज्य॑मृ॒षयो॑ऽगच्छन्^(१) ॥ ६ ॥

इत्यादीनि सूत्रादिप्रतिपदकानि* 'पुराणानि' । 'कस्याः' कस्यस्यचाणि प्रयोगप्रतिपादकानि । 'गाथाः' गायति चोदिता मन्त्रविशेषाः, योस्य कौष्ठेत्यादयः । यमगाथाभिः परिगायतीति विधानात् । 'नारात्रंसीः' नारात्रंस्यः, होता यच्छ्वश्वरात्रंसमित्याद्याः । ब्राह्मणान्तपठितानामपि पुनरुक्तिः फलातिशयद्योतनार्थं । 'मेदाहुतयः' मांसाहुतयः, 'ताभिः' चाहुतिभिः, देवाः सुद्रूपं 'पाप्मानं', विनाशितवन्तः । स्वाध्यायजन्यदृष्ट्या† सुधं विस्मृतवन्तः ततः सुद्रूपपापरहिताः 'देवाः', सुखमनुभवितुं 'स्वर्गं', गताः । 'अषयः' च पूर्वोक्ताः, अध्येनेन ब्रह्मयज्ञेन जगत्कारणस्य 'ब्रह्मणः', § 'सायुज्यं', प्राप्ताः । ब्रह्मज्ञानोत्पादनद्वारा मुक्तिहेतुत्वं ब्रह्मयज्ञस्य युक्तं । अतएव ज्ञानसाधनेषु प्राथम्येन वेदानुवचने वाजसनेयिनः समामनन्ति, तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दा-नेन न तपसा नाशकेनेति ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

* इदं वा अग्रे नैव ब्रह्मणासीदित्यादिसृष्टिप्रतिपादकानि इति

† गायन्ति इति तै० पाठः ।

[तै० पाठः ।

‡ स्वाध्यायस्य जिन्यदृष्ट्या इति तै० पाठः ।

§ परब्रह्मण इति तै० पाठः ।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१) पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते सतति सन्तिष्ठन्ते देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति^(१) । (२) यद्गौ जुहोत्यपि समिधं तद्देव

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे ब्रह्मयज्ञविधिप्रस्तावार्थमुपाख्यानमुक्तं । इदानीं तद्विधिप्रसङ्गेन पञ्च महायज्ञान् विधत्ते । (१) “पञ्च वा • ब्रह्मयज्ञ इति”^(१) इति । एवं* यज्ञानां पाठतः पञ्चत्वं । न तु स्वरूपविस्तारेण । ‘सतति’ सततं दिने दिने, ‘प्रतायन्ते’ अमुष्ठीयन्ते; ‘सतति’ प्रतिदिनं, ‘सन्तिष्ठन्ते’ समाप्यन्ते, यस्मिन् दिन उपक्रमस्तस्मिन्नेव दिने तत्समाप्तिः न तु यज्ञान्तरवह्नान्तरापेक्षा । देवयज्ञ इत्यादीनि तेषां नामानि ॥

तत्र देवयज्ञस्य लक्षणमाह । (२) “यद्गौ • सन्तिष्ठते”^(२) इति । ‘तत्’ पुरोडाशादिहविः, § मुख्यं तदन्तर्भागे ‘समिधं’,

* यथासामिति तै० पाठः ।

† यज्ञानां यजतो महत्त्वमिति तै० पाठः ।

‡ अमुष्ठीयन्ते इति तै० पाठः ।

§ छतपुरोडाशादिहविरिति तै० पाठः ।

यज्ञः सन्तिष्ठते^(१) । ^(१)यत् पितृभ्यः स्वधाकरोत्यप्यप-
स्तत् पितृयज्ञः सन्तिष्ठते^(२) । ^(२)यद्भूतेभ्यो बलिः इरति
तद्भूतयज्ञः सन्तिष्ठते^(३) । ^(३)यद्वाङ्मणेभ्योऽन्नं ददाति तन्न-
नुष्ययज्ञः सन्तिष्ठते^(४) । ^(४)यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्युचं

अपि 'अग्नौ', देवानुद्दिशन् 'जुहोति', इति 'यत्', सोऽयं
'देवयज्ञः', स च सद्भूतेभ्योऽन्नमात्रेण समाप्यते* ॥

पितृयज्ञस्य लक्षणमाह । ^(१)"यत् पितृभ्यो • सन्तिष्ठते"^(१)
इति । तत्र पिण्डदानासम्भवेऽपि जलमात्रमपि पितृभ्यः स्वधा-
स्त्रिति स्वधाशब्देन 'यत्', ददाति सोऽयं 'पितृयज्ञः', तावतैव
समाप्यते ॥

भूतयज्ञस्य लक्षणमाह । ^(२)"यद्भूतेभ्यो • सन्तिष्ठते"^(२)
इति । वैश्वदेवानुष्ठानादूर्ध्वं वहिर्देशे वाचसादिभ्यः 'भूतेभ्यः',
'यत्', बलिप्रदानं सोऽयं 'भूतयज्ञः', तावतैव समाप्यते ॥

मनुष्ययज्ञस्य लक्षणमाह । ^(३)"यद्वाङ्मणेभ्योऽन्नं • मनुष्ययज्ञः
सन्तिष्ठते"^(३) इति । वैश्वदेवादूर्ध्वं हन्तकारार्थाऽन्नव्यतिरिक्त-
मन्नं अतिथिभ्यस्त्वरेभ्यः 'वाङ्मणेभ्यः', 'यत्', दीयते स
'मनुष्ययज्ञः', तावतैव समाप्यते ॥

* सन्तिष्ठते इति तै० पाठः ।

† आङ्गपिण्डदानाभावेऽपि इति त० पाठः ।

‡ चतुर्थान्न इति तै० पाठः ।

यजुः सामं वा तद्ब्रह्मयज्ञः सन्तिष्ठते^(१) । ^(२)यद्ब्रह्मोधीते
 पर्यसः कृत्वा अस्य पितॄन् स्वधा अभिवहन्ति यद्य-
 जूषि घृतस्य कृत्वा यत्सामानि सोमं रभ्यः पवते
 यदयर्वाङ्गिरसो मधोः कृत्वा यद्वाङ्मणानीतिहासान्
 पुराणानि कल्पान् गायानाराण्सीर्मेदसः कृत्वा
 अस्य पितॄन् स्वधा अभिवहन्ति^(३) । ^(४)यद्ब्रह्मोधीते

ब्रह्मयज्ञस्य सचणमाह । ^(१)“यत् स्नाध्यायं • ब्रह्मयज्ञः
 सन्तिष्ठते”^(१) इति । स्नाध्यायधारणत्वेन पित्रपितामहादिपर-
 म्परया प्राप्ता वेदशाखा ‘स्नाध्यायः’ । तत्र विद्यमानमृमा-
 दीनामन्वतममेकमपि वाक्यमधीयीत इति ‘यत्’, सोऽयं
 ‘ब्रह्मयज्ञः’, तावतैव समाप्यते ॥

तत्र विशेषाकारेणाध्ययनं पृथक् पृथक् प्रशंसति । ^(२)“य-
 द्ब्रह्मोधीते • अभिवहन्ति”^(२) इति । कृत्वमर्हन्तीति ‘कृत्वाः’
 महानद्यः, अगध्ययनेन क्षीरपूर्णा महानद्यः स्वधाकारेण
 दत्तं हविर्भूत्वा ‘पितॄन्’, अभिसृज्य ‘प्रवहन्ति’ । तथा यजु-
 रध्ययनेन घृतपूर्णा महानदीप्रवाहः सामाध्ययनादिभ्यः
 विद्वभ्यः सोमो धारया यक्तः ‘पवते’ प्रवहति, एवमयर्वाङ्गि-
 रसामध्ययनेन मधुपूर्णा नद्यः ‘प्रवहन्ति’ ॥

ब्राह्मणाध्ययनेन मांससम्बन्धि गीरसप्रवाहः पितृदृष्ट्या

पयं आहुतिभिरेव तद्देवाःस्तर्पयति यद्यजूषि घृ-
ताहुतिभिर्यत्सामानि सोमाहुतिभिर्यदथर्वाङ्गिरसो
मध्वाहुतिभिर्यद्वाह्मणानीतिहासान् पुराणानि क-
ल्पान् गाथानाराशःसीमैदाहुतिभिरेव तद्देवाःस्त-
र्पयति त एनं तृप्ता आयुषा तेजसा वर्चसा श्रिया यश-
सा ब्रह्मवर्चसेनाद्वाद्येन च तर्पयन्ति^(८) ॥ १० ॥

ब्रह्मयज्ञं प्रशंस्य देवदृष्ट्यापि प्रशंसति । (८)“बहुचोधीते •
तर्पयन्ति”(८) इति । अग्नयज्ञं यदस्ति तेन चीराङ्गितिसमाना
देवानां दृष्टिर्भवति । एवमुत्तरत्रापि योज्यं । ‘ते’ देवाः,
‘दृष्टाः’, सन्तः ‘एनं’ यजमानं, आयुरादिभिः ‘तर्पयन्ति’
‘तेजः’ प्ररीरकान्तिः, ‘वर्चः’ बलं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

(१) ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि ग्रामादच्छदि-
दर्शं उदीच्यां प्रागुदीच्यां वेदित आदित्ये दक्षिणत
उपवीर्योपविश्य हस्ताववनिज्य चिराचामेद्भिः परि-
मृज्य सक्तदुपस्पृश्य शिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदय-
मालभ्य^(१) (२) यच्चिराचामति तेन कृचः प्रीणाति यद्भिः
परिमृजति तेन यजूषि यत्सक्तदुपस्पृशति तेन सा-
मानि यत्सव्यं पाणिं पादौ प्रोक्षति यच्चिरश्चक्षुषी ना-

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

दशमे ब्रह्मयज्ञोऽभिहितः । एकादशे तत्प्रयोगोऽभिधी-
यते । (१) “ब्रह्मयज्ञेन • हृदयमालभ्य”^(१) इति । यः पुमान्
ब्रह्मयज्ञं करिष्यति सोऽयं ‘ग्रामात्’, प्राचीमुदीचीं ऐशानीं वा-
दिशं गच्छेत्* । गृहस्योपरि आच्छादनार्थानि द्रवणकटादीनि
हृदीषि चावति दूरे तानि न दृश्यन्ते तावदूरम् ‘अच्छदिदर्शः’;
तत्र गत्वा सूर्ये अभ्युदिते सति प्रथमानुवाकोक्तप्रकारेण यज्ञो-
पवीतं कृत्वा† शुद्धप्रदेशे ‘उपविश्य’, हस्तावयं पूर्वं शुद्धमण्ड-
लदङ्गत्वेन पुनः प्रचाख्योदकं त्रिः पिबेत्‡ ‘द्भिः परिमृज्य’,

* गच्छन् इति तै० पाठः । † गृहीत्वा इति तै० पाठः ।

‡ ततः सोऽसौ इत्यधिकः तै० पाठः ।

सिके श्रोत्रे हृदयमालभते तेनार्थवर्जिरसौ ब्राह्मणा-
नीतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीः
प्रीणाति^(१) (२) दर्भाणां महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा प्राङ्ग-

शुद्धार्थमुदकेन तदा हस्तं प्रचासयेत्, तत श्रोत्रौ 'सहदुपसृश्व',
शिरःप्रभृतीन् हृदयपर्यन्तानवयवान् क्रमेषु स्युहा दर्भाणां
महदित्यादिना वक्ष्यमाणेन सहान्वयः ॥

अथाचमनादीन् प्रशंसति । (१) "यत् चिराच्चासति • प्री-
णाति"^(१) इति । अत्र सव्यपाणिपादयोः प्रोक्षणकथनादेव*
प्रोक्षणविधिद्वयेतव्यः ॥

हृदयस्पर्शनोत्तरभाविकर्तव्यं विधत्ते । (२) "दर्भाणां •
कुरुते"^(२) इति । 'दर्भाणां', सन्निधि 'महत्' प्रभृतं, यथा
भवति तथाऽऽसनं 'आसीर्य', तस्योपरि 'उपस्थं कृत्वा', उपस्थ-
शब्द आसनविशेषं ब्रूते, आकुञ्चितस्य सव्यजानुन उपरि
दक्षिणपादप्रक्षेपे सति यत् सुखावस्थानं भवति तत् कृत्वा ।
प्राङ्मुखः 'आधीनः', स्वकीयां शाखामधीयानः† दर्भाणामपां-
रसलमन्यचास्तां, तासां यन्मध्यं यच्चियं सदेवमासीत्, तद-
पोदक्कामत् ते दर्भा अभवन्निति । 'आधीनां', मध्ये शुद्धि-
हेतुत्वात् सत्सारत्वं ततो दर्भासनत्वादधीयानः‡ 'ब्रह्म सरसं',
भवति ॥

* प्रशंसामनादेवेति तै० पाठः । † शाखामधीयते इति तै० पाठः ।

‡ शुद्धिहेतुत्वादपारम्भं तद्दर्भासनेऽधीयमानमिति तै० पाठः ।

सीनः स्वाध्यायमधीयीतापां वा एष ओषधीनाः
 रसो यहर्भाः सरसमेव ब्रह्म कुरुते^(१) ^(२)दक्षिणोत्तरौ
 पाणी पादौ कृत्वा सपवित्रावोमिति प्रतिपद्यत एत-

अत्रोपक्रमे कश्चिद्विशेषं विधत्ते । ^(३)“दक्षिणोत्तरौ •
 परममक्षरं”^(४) इति । दक्षिणः पाणिरुत्तरौ ययोस्त्रौ ‘दक्षि-
 णोत्तरौ’ वामं पाणिं दक्षिणजानुन ऊर्ध्वमुत्तानं कृत्वा तस्यो-
 परि दक्षिणहस्तमवाह्यं कुर्यात्, तादृशौ च* ‘पाणी’, पवित्रयुक्तौ
 कार्यौ, तथा दक्षिणपादोऽपि वामपादस्योपरिस्थापनीयः । एवं
 कृत्वा ‘ॐमिति’ प्रणवोच्चारणेनोपक्रमं कुर्यात्, योऽयमोमित्येवं
 रूपो यजुर्मन्त्रः स ‘चयीं विद्यां’, ‘प्रति’ वेदत्रयस्य प्रतिनिधिरूपः
 अतएव प्रणवगतानामकारोकारमकारमात्राणां[†] । वेदत्रय-
 रूपेणाध्ययनं § आथर्वणिका आममन्ति, तस्य ह वै प्रणवस्य पूर्वा
 मात्रा पृथिव्यकारः, स ऋग्भि ऋग्वेदोऽथ द्वितीयान्तरिक्षं ॥ स
 उकारः, स यजुर्भिर्यजुर्वेदस्तृतीया द्यौः, स मकारः, स सामभिः
 सामवेदैरिति । किञ्च ‘एषा’ प्रणवरूपा, सर्वा ‘वाक्’, अपि ।
 अतएव कन्दोगा आममन्ति, तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि

* तावुभौ चेति तै० पाठः ।

† ‘कृत्वा’, इति तै० पाठः ।

‡ प्रणवगताकारोकारमकारार्द्धमात्राणां इति तै० पाठः ।

§ रूपत्वेन ध्यानं इति तै० पाठः ।

॥ स ऋग्भिर्यजुर्वेदान्तरिक्षं इति तै० पाठः ।

इ यजुस्वर्यो विद्यां प्रत्येषा वागेतत् परममक्षरं^(७)
^(८)तदेतद्वाभ्युक्तं^(९) ^(१०)अचो अक्षरं परमे व्योमन् य-

संज्ञान्येवमोक्षारेण सर्वा वाक् संज्ञेति अत्यपने दृश्य-
 मानास्तन्मुसद्भावयवाः ऋक्वः, तैर्यथा कृत्त्रानि पर्णानि
 व्याप्तानि, तद्दोक्षारेण सर्वा अपि वाग्वाप्ता । एतरेयास्तु
 प्रणवादेरकारस्यैव सर्ववाग्वाप्तिमामन्ति । अकारो वै सर्वा
 वाक् सैषा सर्वाभिर्भ्यज्यमाना बह्वी नामारूपा भवतीति ।
 अतएव माहकामन्त्रे सर्वानपि ककारादीन् वर्णानकारश्चिर-
 स्तानेव* पठन्ति । यस्माद्युक्तं प्रणवस्य सर्वात्मकत्वं, किञ्चित्
 प्रणवस्वरूपमुक्तमक्षरमविनश्चरं सर्ववेदान्तवेद्यं परब्रह्म वस्तु ।
 अतएव पिप्पलादशाखायामधीयते, एतद्दे सत्यकामं परं
 चापरञ्च ब्रह्म यदोद्धार इति । कथाञ्च पठन्ति, एतदेवाक्षरं
 ब्रह्म एतदेवाक्षरं परमिति । तस्मात् प्रणवैनेव स्वाध्यायप्रा-
 रम्भो युक्तः ॥

प्रणवं प्रणस्यापरामृचमवतारयति । ^(११)“तदेतद्वाभ्युक्तं”^(१२)
 इति । ‘तदेतत्’ परब्रह्मस्वरूपं प्रणवाक्षरं, कथाञ्चित् ‘अचो’,
 सष्टम्, ‘उक्तं’ ॥

तामृचं दर्शयति । ^(१३)“अचो अक्षरे • समासत इति”^(१४)
 इति । या एताः ‘अचः’, ताः सर्वाः ‘परमे’ उक्त्ये, ‘व्योमन्’

* अकारादिश्चिरस्थानिति तै० पाठः ।

स्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुर्यस्तन्न वेद् किमृचा
करिष्यति य इत्तद्धिदुस्त इमे समासत इति^(१) ^(२)ची-

विशेषेण रक्षके, 'अक्षरे' प्रणवे, 'निषेदुः' आश्रिताः। अत एव कठशाखायामधीयते। सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यददन्ति। यदिच्छन्नो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्ग्रेषणं ब्रवीम्येमित्येतदिति। न केवलमृच एव तस्मिन् प्रणवे समाश्रिताः किन्तु 'विश्वे' सर्वे, 'देवाः', अपि 'यस्मिन्' प्रणवाक्षरे, 'अधिनिषेदुः' अधिकत्वेन निषेष्टाः। अतएवोत्तरतापनीये देवानां परमात्मध्यानार्थं प्रणवपर्यवसानमुक्तं, आत्मानमनुष्ठुभाञ्चिच्च प्रणवेनैव तस्मिन्नवस्थिता इति। अनेनैव प्रकारेण ऋषो देवाश्च 'यस्मिन्' प्रणवे, 'निषेदुः', 'तत्' प्रणवाक्षरं, 'यो न वेद्' स पुमानधीयानोऽपि* 'ऋचा किं करिष्यति', न खलु वृषरहितां केवलां ह्यपि केषित् प्रार्थयन्ते। 'य इत्' ये पुनर्महात्मानः, 'तत्' प्रणवाक्षरं, 'विदुः', 'ते' महर्षयः, 'इमे' परिदृश्यमानाः परमहंसाः, 'समासते' सम्यगवतिष्ठन्ते। ऐहिकामुष्णिकविषयक्लेशरहिताः सुखिनो वर्तन्ते। तांस्तु परमहंसान् जाबालाखाध्यायिन उदाहरन्ति। तत्र परमहंसा नाम संवर्त्तकारुणिश्वेतकेतुदुर्वासामुनिदाद्यजउभरतदत्तात्रेयरैवतकप्रभृतय

* सप्रणवमधीतयापि इति तै० पाठः।

नेव प्रायुक्त्वा भूर्भुवः स्वरित्याहैतद्वै वाचः सत्यं यदेव
वाचः सत्यं यदेतत् प्रायुक्त्वा^(०) ^(८)अथ सावित्रीं गायत्रीं
चिरन्वाह पञ्चोऽर्द्धचशोऽनवान् सविता अत्रियः प्रस-

इति । इत्याङ्गिरसमन्त्रेण प्रशस्तात् प्रणवस्य वेदत्रयप्रति-
निधित्वं युक्तं ॥

तेन प्रणवेन प्रारभ्य पश्चात् पठनीयान् मन्त्रान् दर्शयति ।
(०)“चोषेव ० तत् प्रायुक्त्वा”^(०) इति । ‘भूर्भुवः स्वरः’ इति यद्वा-
इतित्रयं, तस्योक्तचयात्मकब्रह्मप्रतिपादकं, तत् ‘आह’ पठेत् । तेन
चीनेव वेदान् प्रयुक्तवान् भवति । व्याहृतीनां वेदत्रयसारत्वेन
प्रोक्तत्वात्* । एतच्च कन्दोगा अधीयते, स एतां त्रयो विद्यां
अभ्यतपत् एतस्यास्तप्यमानाया रसान्यावहत्, भूरित्युग्भो भुव
इति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्य इति वेदत्रयसारत्वेन वाचः-
सम्बन्धि सत्यस्वरूपमित्युच्यते । अतस्तत् सत्यमेव प्रयुक्तवान्
भवति ॥

व्याहृतिचयादूर्ध्वं पठनीयं दर्शयति । ^(८)“अथ सावित्रीं
० प्रतिपद्यते”^(८) इति । इति ‘अथ’ व्याहृत्यनन्तरं, ‘सावित्रीं’
षविष्टदेवताकां, गायत्रीच्छन्दस्कां तत्षवितुरित्यादिकामृष्टं
च त्रिः पठेत् । तत्रायं प्रकारः, प्रथमं ‘पादशः’ पादे पादे

* प्रजापतिनोक्तात् इति तै० पाठः ।

† रसान् प्राप्तवान् इति तै० पाठः ।

विता अत्र्यमेवाप्रोत्यथो पुञ्जातयैव प्रतिपदा छन्दांसि
 प्रतिपद्यते^(८) ॥ ११ ॥

विरम्य, पठेत् । ततः 'अर्धर्चमः' एकैकस्मिन्नर्द्धे विरम्य, पठेत् ।
 ततः 'अनवामं' विरामरहितं यथा भवति, तथा पठेत् ।
 तस्मान्मृचि प्रतिपाद्यो यः 'सविता', सोऽयं 'अत्र्यः', 'प्रेरकः',
 अतो ब्रह्मयज्ञानुष्ठायी 'अत्र्यं प्राप्नोति', एव । एवमेकस्मिन्न-
 हनि विधानमुक्तं 'अथो' अनन्तरं, तदा दिवसेषु प्रज्ञातयैव
 'प्रतिपदा' पूर्वस्मिन् दिवसे किञ्चित् पठित्वा परेशुरनुष्ठाना-
 यायमुपक्रम इति या प्रतिपत् प्रज्ञाता यः प्रारम्भप्रदेशे
 बुद्धौ स्थापितः तयैव प्रतिपदा प्रारम्भप्रदेशेन, 'छन्दांसि'
 वेदावयवान्, परेशुः 'प्रतिपद्यते' प्रारभते । पूर्वसुर्यावद्भवसितं
 तत एवारभ्योत्तरेशुरधीयोत न तु विप्रयुक्तं कश्चिद्देदभागं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रण्यके द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

(१)ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत दिवा नक्तं वा^(१)

(२)इति ह स्माह शौच आह्वेयः^(२) (२)उतारख्येऽवल

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

यत् पूर्वमुक्तं प्राच्यां दिशि यामाहृदिरित्यादि । तत्राशक्त-
स्यानुकल्पं विधत्ते । (१)“ग्रामे मनसा • नक्तं वा”^(१) इति ।
यदा बहिर्गन्तुमशक्तः ‘ग्रामे’, अधीते तदा ‘मनसा’, एव
‘अधीयीत’, उदित आदित्ये प्रारब्धुमशक्तस्येत् ‘दिवा नक्तं
अधीयीत’ ॥

कस्यचिन्महर्षेर्मते मुख्य एवायं पक्षोऽपीति दर्शयितुमे-
तमृषिमुदाहरति । (२)“इति ह स्माह • आह्वेयः”^(२) इति ।
शुचिनामकस्य महर्षेः पुत्रः ‘शौचः’, इति । अङ्गिमञ्जिताया
मातुः पुत्रः ‘आह्वेयः’, महर्षिः ‘इति ह स्माह’ ग्रामे मनसे-
त्यादिकमपि मुख्यपक्षमेवेत्याह ॥

नियमान्तरेष्वशक्तस्यानुकल्पान् विधत्ते । (२)“उतारख्ये •
स्वाध्यायमधीते”^(२) इति । ग्रामे मनसाध्ययनमुक्तं* ‘अरख्ये’,
अपि ‘अवलः’ अशक्तस्येत्, मनसाधीयीत† । तमेवावलं प्रति
उत वाच इति पक्षान्तरमुच्यते । उच्चैरध्येतुमशक्तः केवलेन
मनसा यदा निद्रालस्यचिन्तादिकं भवति तदानीं ‘वाचा’

* मनसा स्वाध्यायमुक्तमिति तै० पाठः ।

† अशक्तस्येद्ग्रामेधीयीतेति तै० पाठः ।

उ॒त वा॒चो॒त तिष्ठ॑न्नु॒त ब्रज॑न्नु॒तासी॒न उ॒त श्या॑नोऽधी॒-
 यी॒तै॒व स्वा॑ध्या॒यं तप॑स्वी॒ पुण्यो॑ भवति॒ य एवं॑ वि॒द्वा-
 न्त्वा॒ध्याय॑मधी॒ते^(१) ^(२)नमो॑ ब्रह्म॒णे नमो॑ अ॒स्त्वग्नये॑
 नमः॑ पृथि॒व्यै नम॑ ओष॒धीभ्यः॑ । नमो॑ वा॒चे नमो॑ वा॒-
 चस्प॑तये॒ नमो॑ विष्णु॒वे वृ॒हते॑ करोमि^(३) ॥ १२ ॥

जिह्वास्यन्दनमात्रेण, 'अधीयीत' । दर्भेष्वासीन इति* यदुक्तं त-
 चासर्गनिर्वन्धे शक्तिरहितस्य उत ब्रजन्वित्यादयः पक्षाः । आस्यस्य
 परिहारायेतस्यतः शनैः 'ब्रजन्', वा कश्चिदेव तिष्ठन्वा नियम-
 मन्तरेण स्वेच्छयैवोपविश्य वा 'श्यानः', वा स्वशक्तनुसारेण
 'स्वाध्यायमधीयीतैव' । न लङ् लोपोपानुसारेण प्रधानस्य लोपो
 न्यायः, तादृशस्वाध्याययुक्तोऽपि 'तपस्वी भवति', अध्ययनफलं
 प्राप्नोति, 'पुण्यः' पङ्क्तिपावनस्य, 'भवति' ॥

एतस्य ब्रह्मयज्ञस्याङ्गभूतं कश्चिन् मन्त्रं प्रदर्शयति । ^(४)
 'नमो ब्रह्मणे • वृहते करोमि'^(५) इति । ब्रह्मशब्देन वेदः
 प्रजापतिर्विद्यते । वाक्शब्देन सरस्वती, 'वाचस्पतिः', वृह-
 स्पतिः । प्रशस्तत्वात् 'विष्णुः', 'वृहत्' । अस्य मन्त्रस्य विनियोग
 उपरिष्ठाद्भवति† ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
 रारण्यके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

* प्रागासीन इति तै० F च पाठ ।

† विनियोगमुपरिष्ठाद्भवति इति तै० पाठः ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

(१) मध्यन्दिने प्रवलमधीयीतासौ खलु वा वैष आ-
दित्यो यद्ब्राह्मणस्तस्मात्तर्हि तेक्ष्णं तपति तद्देवा-
भ्युक्ता^(१) । (२) चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य
वरुणस्याग्नेः । आप्रा चावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

तत्रैव ब्रह्मयज्ञे कश्चिदन्यं विशेषं विधत्ते । (१) “मध्यन्दिने •
तद्देवाभ्युक्ता”^(१) इति । मध्यन्दिनकाले ‘प्रवलं’ उच्चतरं यथा
भवति तथा, ‘अधीयत’ । यद्यं ब्रह्मयज्ञानुष्ठाता ब्राह्मणोस्ति
सः ‘एषः’, ‘असौ’ दिवि दृश्यमानः, * ‘आदित्यः’, एव तत्प्राप्ति-
योग्यत्वात्, यस्मादादित्यरूपः ‘ब्राह्मणः’, ‘मध्यन्दिने प्रवलम-
धीयत’, ‘तस्मात्’, तदात्मक आदित्योपि ‘तर्हि’ मध्यन्दिने
काले, ‘तेक्ष्णं’ अतिशयेन तीक्ष्णं यथा भवति, तथा
‘तपति’ । ‘तत्’ एतदादित्यमाहात्म्यं प्रति, काचित् ऋक्
‘अभ्युक्ता’† ॥

तामेतामृचं दर्शयति । (२) “चित्रं देवानामुदगादनीकं •
जगतस्तस्युषश्चेति”^(२) इति । ‘देवानां’ दीप्यमानानां रश्मीनाम्,
‘अनीकं’ समूहं नानारूपमादित्यमण्डलं, ‘चित्रं’ कालभेदेना-

* दिवि विद्यमान इति तै० पाठः ।

† काचित् ऋग्युदीरिता इति तै० पाठः ।

आत्मा जगतः स्तस्युषश्चेति^(१) (१) स वा एष यज्ञः सद्यः
 प्रतायते सद्यः सन्तिष्ठते तस्य प्राक्सायमवभृथः^(१)
^(४) नमो ब्रह्मणे इति परिधानीयां चिरन्वाह^(४) ^(५) अप

रणशुक्लादिवर्णोपेतत्वात् चित्रं, तादृशं मण्डलम् 'उदगात्'
 पूर्वस्थां दिशुदयं प्राप्नोत्, तच्च मण्डलमन्धकारनिवारणोप-
 युक्तत्वात्* मित्रादीनां चतुस्थानीयं । तदर्थमेव लोकत्रयम्
 'आप्राः' रश्मिभिरापर्यं वर्तन्ते, तन्मण्डलवर्त्ति सूर्यरूपः पर-
 मात्मा 'जगतः' जङ्गमस्य, 'तस्युषः' स्थावरस्य, 'आत्मा' जीवरूपेण
 शरीरेष्ववस्थितः । 'इति' अनेन मन्त्रेण, आदित्यमाहात्म्य-
 मवगन्तव्यं ॥

ब्रह्मयज्ञस्य इतरयज्ञवैलक्षण्यं दर्शयति । (१) "स वा एषः ०
 प्राक्सायमवभृथः" (१) इति । अयं ब्रह्मयज्ञः यस्मिन्नहनि
 प्रारभ्यानुष्ठीयते तस्मिन्नेवाहनि समाप्यते नतु यज्ञान्तरवदित-
 रदिनेष्वनुगच्छति तस्मात् 'प्राक्' प्रातःकाले, प्रारम्भस्य तस्य
 यज्ञस्य 'सायं', 'अवभृथः' समाप्तिः ॥

समाप्तिकाले मन्त्रविशेषं विधत्ते । (४) "नमो ब्रह्मणे ०
 चिरन्वाह" (४) इति । परिधीयते समाप्यते यथा सेचमृक् 'परि-

* निवारणेनोपकारितत्वात् इति तै० पाठः ।

उपसृश्य गृहानेति ततो यत्किञ्च ददाति सा द-
क्षिणा^(१) ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

(^१)तस्य वा एतस्य यज्ञस्य मेघो हविर्धानं विद्युद्भि-
र्वर्षः हविस्तनयित्नुर्वषट्कारो यदवस्फूर्जति सोऽनु-

धानीया', सा चात्र पूर्वानुवाके आस्ताता, ॐ नमो ब्रह्मण
इत्येषा, तां 'चिः', पठेत् ॥

तत्पाठादूर्ध्वं कर्त्तव्यतां दर्शयति । (^१)“अप उपसृश्य • सा
दक्षिणा”(^१) इति । सेयं 'दक्षिणा', गृह एव नचारण्य इत्यर्थः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके द्वितीयप्रपाठके चयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

यद्विषाध्ययने यान्यनध्यायकारणानि* तानि ब्रह्मयज्ञाध्य-
यने स्नाध्यायं न निवारयन्तीति वक्तृन्नेषामनध्यायकारणानां
यज्ञाङ्गतामुपचरति । (^१)“तस्य वा एतस्य • खिष्टृत्”(^१)

* अनध्ययनकारणानि इति तै. पाठः ।

वपट्कारो वायुरात्माऽमावास्यां स्वष्ट्रुत्^(१) (२)य एवं
 विद्वान्मेघे वर्षति विद्योतमाने स्तनयत्यवस्फूर्जति पव-
 माने वायावमावास्यायाः स्वाध्यायमधीते* तप एव
 तत् तप्यते तपो हि स्वाध्याय इति^(१) (२)उत्तमं नाकः

इति । अनध्यायहेतूनापस्तम्बो दर्शयति । विद्युत् स्तनयितु-
 र्दृष्टिश्चापत्तौ यत्र सन्निपतेयुस्त्यहमनध्याय इति । सोम-
 मकालमेघो ग्रहणाध्ययने निषिद्धोऽपि ब्रह्मयज्ञाध्ययने स्वी-
 कार्य एव । यथा सोमयागे 'हविर्धानं', न यागविरोधि तथा
 तत्र 'मेघः', अपि । एवं विद्युदादौ द्रष्टव्यं । † अकाले महानु-
 त्पातरूपो 'वायुः' । 'आत्मा' यजमानस्थानीयः । स्पष्टमन्यत् ॥

अनध्यायहेतूनाः‡ वर्जनीयत्वं निवार्य उपादेयत्वं दर्शयति ।
 (१) "य एवं • स्वाध्याय इति" (२) इति । मेघादयो विरोधिना
 न भवन्तीति 'यो विद्वान्', सोमं सत्सपि मेघादिनिमित्तेषु
 'स्वाध्यायमधीयते', तदा 'तपः', तप्तं भवति । यस्मादयं ब्रह्मयज्ञः
 'स्वाध्यायः' ह्यस्त्रुत्तान्द्रायणादिवत्तपोरूपः, तस्मान्न सन्त्यनध्या-
 याः । नहि चान्द्रायणादिकं मेघादिषु वर्ज्यते ॥

कदाचिदप्यवर्जनेनानुष्ठितस्य ब्रह्मयज्ञस्य फलं दर्शयति ।
 (२) "उत्तमं • सायुज्यं गच्छति" (२) इति । अनेन ब्रह्मयज्ञेन

* स्वाध्यायमधीतेति तै० पाठः ।

† "अग्निः" ग्रामग्रहादिदाहकः, इति तै० B च अधिकः पाठः ।

‡ अथ अनध्ययनहेतूना इति तै० पाठः ।

रोहत्युत्तमः समानानां भवति यावन्तः ह वा इमां
 वित्तस्य पूर्णां ददत् स्वर्गं लोकं जयति तावन्तं लोकं
 जयति भूयांसं चाक्षय्यं चापि पुनर्मृत्युञ्जयति ब्रह्मणः
 सायुज्यं गच्छति^(१) ॥ १४ ॥

मरणादूर्ध्वं 'उत्तमं' स्वर्गम्, 'आरोहति', जीवनवेलायां
 पङ्क्तिपावनत्वात् 'समानानां', मध्ये 'उत्तमो भवति' । उत्तमः
 स्वर्ग एव प्रपद्यते । वित्तेन 'पूर्णां', पृथिवीं ब्राह्मणेभ्यः 'द-
 दत्', पुरुषः 'यावन्तं', 'स्वर्गं', अनेकभोगोपेतं प्राप्नोति, 'तावन्तं',
 अस्मै प्राप्नोति । ततो 'भूयांसं' अधिकमपि, प्राप्नोति 'अ-
 क्षय्यं' पुनरावृत्तिरहितञ्च, 'लोकं', प्राप्नोति । तत्प्राप्तेरूर्ध्वं
 'पुनः', 'मृत्युः', न प्राप्नोति । किन्तु परब्रह्मणः 'सायुज्यं' मोक्षं,
 'गच्छति' ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रण्यके द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

(१)तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वावनध्यायौ यदात्माऽ
शुचिर्यद्देशः^(१) । (२)समृद्धिर्देवतानि^(२) । (३)य एवं वि-
द्वान् महारात्र उषस्युदिते ब्रजःस्तिष्ठन्नासीनः शया-
नारण्ये ग्रामे वा यावत्तरसः स्वाध्यायमधीते सर्वां

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

ग्रहणस्वाध्याये यानि कारणान्यनध्यायस्य तान्यत्रापोद्य का-
रणान्तरमनध्यायस्य दर्शयति । (१)“तस्य • यद्देशः” (१) इति ।
उक्तस्य ब्रह्मयज्ञस्य ‘द्वावनध्यायौ’, विद्येते ‘आत्मा’ ब्रह्मयज्ञस्य
कर्त्ता, स्वयं ‘अशुचिः’, यदा भवति तदानीमेकोऽनध्यायः ।
‘देशः’, वा मूत्रपुरीषादिभिः ‘अशुचिः’, भवति, स द्वितीयोऽन-
ध्यायः । न तु कश्चित् द्वितीयोऽनध्यायश्चेत्तुरस्ति ॥

अथ तस्य यज्ञस्य सुलभत्वं दर्शयति । (२)“समृद्धिर्देव-
तानि” (२) इति । ‘समृद्धिः’ सामग्री, सा च यज्ञान्तरेषु
द्रव्यार्जनादिना सम्पाद्यते । इदं तु ‘देवतानि,’ एव सामग्री,
नतु वाङ्मसाधनं किञ्चिदपेक्षितमस्ति ॥

ब्रह्मयज्ञेन तुष्टेषु देवतेषु फलं भवत्येव तस्मादेवं भूते काला-
दिवैकल्यप्रज्ञां* परित्यज्य यज्ञानुष्ठाने फलसिद्धिं दर्शयति ।
(३)“य एवं • एषाभ्युक्ता” (३) इति । अस्य यज्ञनिमित्तद्वयव्यति-

* तस्मादङ्गभूतकालादिप्रज्ञामिति तै० पाठः ।

लोकान् जयति सर्वान् लोकान् नृषामुसञ्चरति तद्दे-
वाभ्युक्ता^(१) । ^(२)अनृणा अस्मिन्ननृणाः परस्मिन् स्तु-
तीये लोके अनृणा स्वाम । ये देवयाना उत पितृया-

रेकेणानध्यायकारणं नास्ति, सामयो च न प्रयाससम्प्राद्या
विद्यते इति 'एवं', 'विद्वान्', पुमान् कालविषये आसना-
दिनियमविषये देवविषये च अङ्गाजाद्यं परित्यज्य 'याव-
त्तरसं' यावद्दत्तं यथाशक्ति, 'स्वाध्यायं', अधीयानः स्नापे-
षितान् 'सर्वान् लोकान्', प्राप्नोति, तत्र तत्र लोके पुद्-
गान्तरवदृष्टयुक्तो न भवति । किन्तु 'अनृणः', एव 'अनु-
सञ्चरति', 'तत्' तस्मिन्ननृषामुसञ्चारे, काचिद्दृक् च 'उक्ता',
विद्यते ॥

तामेतामृषं दर्शयति । ^(३)"अनृणा • आचीयेमेति"^(४) इति ।
'अस्मिन्' भूलोके, 'परस्मिन्' अन्तरीचे च, 'दृतीये' शुलोके
च, ब्रह्मयज्ञवत्त्वात्* 'अनृणा स्वाम' । ऋषेऽपाकृते सति 'देव-
यानाः' पन्थानः उत्तरमार्गविशेषाः, 'पितृयाणाः' पन्थानः
दक्षिणमार्गविशेषाः, ऋणाभावेन प्रतिबन्धाभावात् 'सर्वान्',
अपि मार्गान् सर्वतः प्राप्नुयाम । ऋषीणामृषं ब्रह्मयज्ञेनापो-
द्यत इति तावत् सर्वेषां सम्यतं । देवपितृकार्ययोरसमर्थस्य
तदुभयविषयमनृणमनेनैवापोद्यते । अत एव स्मर्यते । जपेनैव
तु संविद्धेद्ब्राह्मणो नात्र शंसयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्

* पश्चात् इति तै० पाठः ।

खाः सर्वान् पथो अन्वृणा आक्षीयेमेति^(४) । ^(५)अग्निं
वैजातं पाप्मा जग्राह तं देवा आहुतिभिः पाप्मानमपा-
घ्नन्नाहुतीनां यज्ञेन यज्ञस्य दक्षिणाभिर्दक्षिणानां

मैत्रो ब्राह्मण* उच्यत इति । ततः सर्वान् पथो अन्वृणा आक्षी-
येमेत्येतदुपपन्नं ॥

तदतदन्वृणत्वं सम्भावयितुं पापस्यर्गराहित्येन स्वाध्यायं प्र-
शंसति । ^(५)“अग्निं वै • तदेषाभ्यक्ता”^(५) इति । येषां ‘अग्निः’,
सृष्ट्यावुत्पन्नः तमुत्पन्नमात्रमेव सर्वः ‘पाप्मा’, ‘जग्राह’, अग्नि-
र्हि पापिनां पापशोधनाय समुत्पन्नः । अत एव स्वतिकाराः
भाण्डादीनां पुनःपाकेन शुद्धिं ब्रुवते । यथा लोकेऽत्यन्तम-
स्त्रिनं वस्त्रं अल्पजलेन यदा प्रक्षाल्यते तदानीं वस्त्रमास्त्रिनं
सर्वं जले प्रविशति, तथा शोधनीयवस्तुगतः पाप्मा शोध-
केऽग्नौ प्रविष्टः ‘तं’ अग्निगतं पापं, ‘देवा आहुतिभिः’, वि-
नाशितवन्तः । तदाहुतिगतं पापं हत्त्वं ‘यज्ञेन’, यज्ञगतञ्च पापं
‘दक्षिणाभिः’, दक्षिणागतञ्च पापं प्रतिग्रहीत्वा ‘ब्राह्मणेन’,
ब्राह्मणगतञ्च पापं तत्तन्मन्त्रगतैर्गायत्रादिकन्दोभिः, कन्दो-
गतञ्च पापं स्वकीयशाखारूपेण ‘स्वाध्यायेन’ । न चास्य
स्वाध्यायगतस्य पापानो निवर्त्तकान्तरमन्वेष्टव्यं । तस्मात् ‘अप-
हतपाप्मा स्वाध्यायः,’ न खलु कश्चिदपि पाप्मा स्वाध्यायं स्पृष्टु-

* मन्त्रब्राह्मण इति तै० पाठः । † शोधनेऽग्नौ इति तै० पाठः ।

ब्राह्मणेन ब्राह्मणस्य छन्दोभिश्छन्दसाः स्वाध्यायेना-
पहतपाप्मा स्वाध्याये देवपवित्रं वा एतत् तं योऽनूत्-
सृजत्यभागो वाचि भवत्यभागो नाके तद्देषाभ्युक्ता^(१) ।

(१)यस्तित्याज सखिविद्ः सखायं न तस्य वाच्यपि

मीष्टे* यस्मात् 'एतत्' स्वाध्यायस्वरूपं, देवानामपि शोधकं ।
देवा हि पूर्वस्मिन् जन्मनि मनुष्या भूत्वा स्वाध्यायमधीत्य तद-
र्थज्ञानुष्ठाय शुद्धाः सन्तो देवत्वं प्राप्ताः । 'तं' ईदृशं स्वाध्यायं,
'योऽनुत्सृजति' यः पुरुषः प्रारभ्य पश्चात् त्यजति, स पुमान्
'अभागो वाचि भवति' वाङ्मात्रनिष्पाद्यत्वेनाप्रयाससिद्धं स्वा-
ध्यायाध्ययनं तथाविधार्था प्रयासरहितार्था महाफलहेतुभू-
तार्था वाच्यपि भाग्यं तस्य परित्यक्तुर्नास्ति, महाप्रयासनि-
ष्पाद्ये ज्योतिष्टोमादिसाध्ये स्वर्गं भागं नाप्नोति किमु वक्तव्यं ।
वे हि पाण्डित्यश्चिन्तामणिमग्निमध्ये प्रचिपति स भाग्यहीन
इत्यस्मिन्नर्थे न कोपि विप्रतिपद्यते । 'तत्' तस्मिन्, चिन्ताम-
णिपरित्यागसदृशोऽयं स्वाध्यायपरित्याग इत्यस्मिन्नर्थे, काचि-
दृक् 'अभ्युक्ता' ॥

तामेतामृषं दर्शयति । (१)“यस्तित्याज • पन्यामि-
ति”(१) इति । 'यः' पुमान्, वेदस्य वाङ्मात्रनिष्पाद्यमध्ययनं
करोति तं पुमांसं वेदः समस्तपापक्षयद्वारेण मोक्षपर्यन्तो-

* ऋगुमीष्ट इति तै० पाठः ।

भागो अस्ति । यदीः शृणोत्यसकः शृणोति नहि

न्तमगतिप्रदानेन* प्रियं 'सखायं', इवातिस्त्रेहेन पास्त-
यति, तस्मादध्येतारं सखायं वेत्तीति 'सखिवित्' स्वाध्यायः,
स्वयञ्च 'तस्य' पुरुषस्य, सखा अत्यन्तस्त्रेहेन कदाचिदप्यनपा-
यात् । नहि निरन्तराध्यायिनं स्वाध्यायः कदाचिदपि परि-
त्यजति, किन्तु दिने दिनेऽतिशयेन तस्याधीनो भवति† ।
तादृशं 'सखिविदं', अपि 'सखायं', 'यस्मिन्नाज' परित्यक्तवान्,
'तस्य' परित्यक्तुः, 'वाच्यपि', 'भागो नास्ति' आयासरहिते
महाफले पाठेऽपि भाग्यं नास्ति, किमु वक्तव्यं महाप्रयाससा-
ध्येऽनुष्ठाने‡ तत्फले वा । 'यदी' यद्यपि, स्वाध्यायत्यागो कदा-
चिद्विद्वत्सभायामुपविश्य बहूनि शास्त्राणि 'शृणोति', तदागो
'असकं' अस्तीकमनृतमेव, 'शृणोति', पुरुषार्थपर्यवसानाभा-
वात् । नहि काव्यनाटकास्तद्वारादिश्रवणेन वृथायुःक्षयम-
न्तरेण कश्चित् पुरुषार्थं पश्चामः । अत एव वाजसनेयिनः
समामनन्ति । नानुध्यायाद्ब्रह्मकृद्बान् वाचो विस्त्रापनं हि
तदिति । वेदव्यतिरिक्तस्य शब्दज्ञानस्य कष्टशोषमात्रपर्यवसा-
यित्वमेव१ उपपाद्यते । यस्मादयं वेदत्यागो 'सुकृतस्य पत्न्यां' पु-
ण्यानुष्ठानमार्गं, न जानाति तस्मात् कष्टशोषमात्रपर्यवसानं ।

* मोक्षपर्यन्तोत्तरोत्तरगतिप्रदानेनेति तै० पाठः ।

† दिने दिने अतिशयो भवति इति तै० पाठः ।

‡ महाप्रयाससाध्ये स्वर्गं इति तै० पाठः ।

§ कष्टशोषमात्रपर्यवसानत्वमेव इति तै० पाठः ।

प्रवेदं सुकृतस्य पन्यामिति^(१) । ^(०)तस्मात् स्वाध्यायोर्धेत-

द्विविधं हि पुरुषेणार्थते ऐहिकजीवनमामुञ्चिकौ च भोग-
मोक्षौ । तत्र जीवनस्य कार्यादेरपि कृषिवाणिज्यादिकमेव महत्
साधनं, आमुञ्चिकमार्गन्तु वेदमन्तरेण सर्वतो न जानाति, अतः
शास्त्रान्तराणि श्रुततः कण्ठगोष एव परिशिष्यते । न केवलं
सुकृतज्ञानमात्राभावः, प्रत्युत दुरितञ्च महत् सम्पद्यते । अत्र
एव मनुना स्मर्यते । योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते
मतिं । स जीवसेव शूद्रत्वमाशु गच्छति साम्बय इति ॥

इत्थं स्वाध्यायपरित्यागे बाधं दर्शयित्वा तदनुष्ठाने श्रेयो
दर्शयति । ^(०)“तस्मात् • तदेषाभ्युक्ता”^(०) इति । यस्मात्
स्वाध्यायव्यतिरेकेण सुकृतमार्गो न ज्ञायते ‘तस्मात्’, ‘स्वाधा-
योऽधेतव्यः’, इति ग्रहणार्थं यनं ब्रह्माध्ययनञ्च* कर्त्तव्यं । एत-
च्चोभयं परमपुरुषार्थत्वेन साधनमिति उपनिषदि पुरुषोप-
निषदि बह्वनामृषीणां मतभेदोपन्यासप्रसङ्गेन विस्पष्टमा-
घातं । स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः, तद्धितपस्त-
द्धितपः इति । सत्यवदनमेव परमपुरुषार्थसाधनमिति राधा-
नरस्य मतं । कृष्णान्द्रायणादिरूपं तप एव तत्साधनमिति
पैरिशिष्टे मतं । मौद्गल्यस्वत्यन्तरहस्यदर्शी रहस्यार्थत्वात् तदे-
तदुभयमुवाच । तत्र ग्रहणार्थमध्ययनं गृहीतस्य वेदः स

* इत्यध्ययनं ब्रह्मयज्ञाध्ययनञ्चेति तै० पाठः ।

† स्वाध्यायो ग्रहणार्थमध्ययनं इति तै० पाठः ।

व्यां यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवत्यग्नेर्व्यायोरा-

प्रकर्षेण प्रतिदिनं ब्रह्मथय्यरूपेण वचनं प्रवचनं । उभे एवो-
 त्तमे पुरुषार्थसाधने सत्यादीनामत्रार्थसिद्धत्वात् । यो हि नि-
 रन्तरं स्वाध्यायं पठति तस्मान्नृतवदने कः प्रसङ्गः । तपोऽथ-
 चार्थसिद्धं निषिद्धविषयप्रवचानामिन्द्रियाणां* बलव्यदारे-
 णोद्धतत्वं वारयितुं छच्छ्रचान्द्रायणादिना शरीरशोषरूपं तपः
 क्रियते । स्वाध्यायपरस्य तु विषयमात्रचिन्तैव नास्ति कुतो
 दृष्टविषयेषु प्रवृत्तिः । तस्मिन्नापूर्वकत्वं प्रवृत्तेर्भगवतोक्तं ।
 ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गसोषूपजायते । सङ्गात् सञ्जायते
 कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते । क्रोधाद्भवति सस्योदः सस्यो-
 द्हात् स्रतिविभ्रमः । स्रतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रष-
 यतीति । विषयध्याननिवृत्त्यर्थमेव चित्तवृत्तिनिरोधरूपं योगं
 वक्तुं कृत्स्नं योगशास्त्रं प्रवृत्तं । सा च स्वविषयध्याननिवृत्तिः
 स्वाध्यायनिरतस्याप्रयासेनैव सिद्धा । तत्र किमनेन योग-
 शास्त्रेण छच्छ्रचान्द्रायणादिना तपसा वा । अत एवाभिज्ञा
 आहुः । अर्के चेन्मधु† विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् । इष्टसा-
 र्थंश्च संसिद्धौ‡ को विद्वान् यत्नमाचरेत् इति । एतत् सर्वमभि-
 प्रेत्य मौद्गल्यस्तद्धि तपस्तद्धितप इति प्रसिद्धिवाचकेन हि ब्रह्मेण
 वोपश्रया च स्वाध्यायप्रवचनयोरत्यादरं दर्शयति । न च स्वा-

* निषिद्धविषयब्रह्मात्मिति तै० पाठः ।

† अत्र चेन्मधु इति तै० पाठः । ‡ संसिद्धेरिति तै० पाठः ।

दित्यस्य सायुज्यं गच्छति तदेपाभ्युक्ता^(०) ।^(८)ये अर्वा-
ङ्कुत वा पुराणे वेदं विद्वांसमभितो वदन्त्यादित्यमेव
ते परिवदन्ति सर्वे अग्निं द्वितीयं तृतीयं च ह्यस-

धायपाठमात्रेण योगानुष्ठानाभावात्* न पुरुषार्थ इति शङ्क-
नीयं । अयमध्येता अग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाश्वमेधादीनां
मध्ये 'यं यं' क्रतुभागं 'अधीते', तस्माद्येतुः पुरुषस्य 'तेन
तेन' क्रतुना, 'दृष्टं भवति', । त्रिविधो हि यागः । कायिको
वाचिको मानसिकश्चेति, तत्राध्येतुर्वाचिकस्य निष्पत्तो नास्त्येव
विवादः । यद्यध्येतार्थमपि जानाति तदाध्ययनकाले तदनुष-
न्धानात् मानसोऽपि निष्पद्यते । कायिकस्य नास्ति† मासु
नाम द्रव्यार्जनरहितस्याधिकाराभावात् । यस्य त्वधिकारः
कायिकमप्यसौ करोति इतरस्य तु वाचिकेनैव तत् फलं
लभ्यते । तस्मादयमध्येतान्यादीनां सायुज्यं गच्छति । 'तत्'
तस्मिन् वेदविदो माहात्म्ये, काचिदुक् 'अभ्युक्ता' ॥

तामेतामृषं दर्शयति ।^(८)ये अर्वाङ्कुत वा • ह्यसमिति^(८)
इति । 'अर्वाङ्' अर्वाञ्च, इदानींतनमनुज्यं अध्येतरूपं, 'उत
वा पुराणे' अथवा पुरातनं व्यासवशिष्ठादिरूपं, 'वेदं विद्वांसं'
पाठादर्थान् वेदतत्त्वाभिज्ञं महात्मानं, 'ये' मूर्खाः, 'अभितो
वदन्ति' तत्र तत्र निन्दन्ति, 'ते' मूर्खाः, 'सर्वे', अपि 'आदित्य-

* यज्ञानुष्ठानाभावात् इति तै० पाठः ।

† कायिकश्चेन्नास्ति इति तै० पाठः ।

मिति^(८) । (८)यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवे दिवे नमस्कुर्यान्ब्राह्मणोऽर्त्तयेदेता एव देवताः प्रीणाति^(९) ॥

॥ १५ ॥

मेव', निन्दन्ति । ततो 'द्वितीयमग्निं', निन्दन्ति ततः 'द्वतीयं', 'द्वंसं' गमनशीलं, 'वायुं,' निन्दन्ति । अस्य वेदविदोऽग्निवा-
खादित्यसायुज्ययोगत्वादेतस्मिन्नेव निन्दा । तेषां निन्दा इत्य-
मेव मन्त्रेषादित्यादिरूपत्वलक्षणं वेदविन्माहात्म्यं दर्शितं ॥

अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति । (९)“यावतीः • प्रीणाति”
(९) इति । अग्निरवमो देवतानां विष्णुः परम इत्युक्तत्वाद्ग्न-
प्रभृतयो विष्णुपर्यन्ता यावत्यो देवताः सन्ति ताः सर्वाः पाठ-
तोऽर्थतश्च वेदविदि 'ब्राह्मणे वसन्ति' एकैकस्मिन् मन्त्रे एको
देवः प्रतिपाद्यते । ते च मन्त्राः सर्वेऽध्येतुर्वाचि अध्येतुर्मनसि च
वर्त्तन्ते अतो वेदविदां ब्राह्मणानां सर्वदेवतात्मकत्वात् तेभ्यः
प्रतिदिनं 'नमस्कुर्यात्', 'ब्राह्मणं' तदीयमशुभं किमपि* विद्य-
मानमविद्यमानं वा न कीर्त्तयेत् । एतेन वेदविदः ब्राह्मणस्य
सत्कारेण सर्वा अध्येता 'देवताः' परितोषयति ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

* किञ्चिदपि इति तै० पाठः ।

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

(१)रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते यो याजयति
प्रति वा गृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्ण वानन्नन्त्रिः स्वा-
ध्यायं वेदमधीयीत^(१) । (२)चिराचं वा सावित्रीं गा-

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

अथ कस्यचिदयान्तस्य याजने तथा कस्यचिदयोग्यस्य पुरुषस्य
द्रव्यप्रतिग्रहे च प्रायश्चित्तत्वेन स्वाध्यायं विधत्ते । (१)“रिच्यत
इव वेदमधीयीत”^(१) इति । ‘यः’ पुमान्, स्वयमापद्रुहितोऽपि
द्रव्यलोभादयान्तं ‘याजयति’, निषिद्धं द्रव्यं ‘वा प्रतिगृह्णाति’,
स पुमानिह लोके ‘रिच्यत इव’ कीर्त्तिं गृह्णन् इव भवति, अहो
दुरात्मायमेवन्धनिकोऽपि सन् द्रव्यलोभादन्यायं करोतीति
सर्वे जनास्तं निन्दन्ति तदिदमिह लोके रिक्तत्वं । तथा ‘प्रेव
रिच्यते’ परलोकेऽपि प्रकर्षेण रिक्त इव भवति, पुण्यलोकाभाव
एव रिक्तत्वं, याजनप्रतिग्रहयोर्जीविकारूपेण शास्त्रेऽभ्युपगत-
त्वात्, निषिद्धयाजनप्रतिग्रहविषयमिदं द्रष्टव्यं । अतो द्रव्य-
लोभात् ‘याजयित्वा प्रतिगृह्ण वा’, ‘अन्नन्नन्’ भोजनरहितः,
‘स्वाध्यायं’ चिवारं स्वशाखाध्ययनरूपं वेदं, जपेत्* ॥

तत्राग्नस्य पचान्तरमाह । (२)“चिराचं वा • रेचयति

* अधीयीतेति तै० पाठः ।

यचीमन्वातिरेचयति^(१) । (१)वरो दक्षिणावरेणैव वरः
 स्पृणोत्यात्मा हि वरः^(१) ॥ १६ ॥

(१) इति । पूर्वोक्तप्रकारेण रिक्तं स्वात्मानं अरिक्तं करोति
 अपकीर्त्तिं पुण्यस्य न निवर्त्तयेदित्यर्थः* ॥

पञ्चदशेऽपि दक्षिणां विधत्ते । (१)“वरो दक्षिणा • स्पृणो-
 त्यात्मा हि वरः”^(१) इति । गौरैर्वर इति सूत्रकारेणोक्तत्वात्
 गौरेवां ‘दक्षिणावरेण’, श्रेष्ठेन गोद्रव्येण, ‘वर’ श्रेष्ठं ब्राह्मणं,
 ‘स्पृणोति’ प्रीणयति, यस्मात् ‘वरः’ गौरात्मैव, तस्मात् स्वेन
 समानत्वात् तथा दक्षिणया स्वात्मानमेव दत्तवानिति कृत्वा
 तत्पापनिवृत्तिर्युक्ता ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रण्यके द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

* गायत्रीचन्द्रिकां सविष्टदेवताकां तत्सवितुर्वरेण्यमित्येतां ऋचं
 भोजनरहितो दिनभयं ‘रेचयति’, पूर्वोक्तप्रकारेणावर्त्तयेदित्यर्थः ।
 इति तै० पाठः ।

† गौरचेति तै० पाठः ।

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

(१) दुहे हवा एष छन्दांसि यो याजयति स येन य-
ज्ञक्रतुना याजयेत् सोरख्यं परीत्य शुचौ देशे स्वाध्याय-
मेवैनमधीयन्नासीत्^(१) । (२) तस्यानशनं दीक्षा स्यान्मुप-

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

पूर्वमनापदि दुष्टयाजनस्य प्रायश्चित्तमुक्तं । इदानीमा-
पदि तद्याजनस्य पूर्वस्मादख्यं प्रायश्चित्तं विधत्ते । (१) “दुहे हवा
• अधीयन्नासीत्”^(१) इति । ‘यः’ पुमान्, धनाभावे जीवना-
भावात् प्राणरक्षणाय* अयाज्यमपि पुरुषं ‘याजयेत्’ । एतच्च
वाजसनेयके दर्शितं, प्राणस्य वै सम्राट् कामेभ्य अयाज्यां या-
जयत्यप्रतिमृच्छस्य प्रतिमृच्छातीति । ईदृशः पुमान् ‘छन्दांसि’,
तव प्रतिग्रहे कियान् मन्त्रान् रिक्तो करोति फलरहितान्
करोति तत्परिहारार्थं ‘येन’, ‘यज्ञक्रतुना’, याजितवान् ‘एन-
मेव’ क्रतुभागं, ‘स्वाध्यायं’, स पुमानरण्ये गत्वा पठन् ‘आसीत्’,
तेन प्रायश्चित्तं सम्पाद्यते तत् सम्भावनार्थं ध्यानार्थं वा ॥

तत्र यज्ञावयवान् सम्पादयति । (२) “तस्यानशनं • समृ-
द्धतरः”^(२) इति । ‘तस्य’ प्रायश्चित्तार्थं वेदभागमध्येतुः पुरुषस्य,
तावति काले यो भोजनपरित्यागः सैव ‘दोषा’ । यदतच्छुद्ध-

* अन्नाभावे प्राणरक्षणाय इति F पाठः ।

† सम्राट् समायायाज्यं इति तै० पाठः ।

सद् आसनं॑ सुत्या वाग्जुहूर्मन॑ उपधृत्यृतिध्रुवा प्रा-
णो हविः सामाध्वर्युः स वा एष यज्ञः प्राणदक्षिणोऽन-
न्तदक्षिणः समृद्धतरः^(१) ॥ १७ ॥

देशरूपं 'स्थानं', ता एव 'उपमदः', यत् तत्रोपवेशनं मेव
'सुत्या'. सोमाभिषवः, येयमस्य 'वाक्', सेयं 'जुह्वः', यत्
'मनः', सैव 'उपमत्', या 'धृतिः', अनुष्ठेयार्थावधारणा, सैव
'ध्रुवा', यः 'प्राणः' तदेव 'हविः', यत् 'साम' गायनं, स एव
'अध्वर्युः', सोऽयं भावनारूपः 'यज्ञः', प्राणदक्षिणः' देहान्ते
प्राणपरित्याग एव दक्षिणास्थानीयः, अतोऽनन्तदक्षिणत्वादयं
यज्ञोऽतिशयेन समृद्धः,* उक्तयज्ञसमाप्तौ प्रभूतमन्नं देयमिति
तात्पर्यार्थः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

* सेयं भावना याग एव दक्षिणस्थानीयः 'प्राणः', अतो अन्त-
दक्षिणत्वादयं 'यज्ञः समृद्धतरः' । प्राणो अन्तः सर्वभ्योऽपि वस्तुभ्यः
अतिशयेन प्रियत्वात् सेयं भावनारूपसम्पन्नस्य दक्षिणोक्ता । अथवा
प्रायश्चित्तार्थं पाठरूपत्वस्य 'स एष यज्ञः', 'प्राणदक्षिणः', प्रायश्चित्त-
हेतुरन्नमेव तत्र दक्षिणा एतत् सर्वैरपेक्षितत्वादनन्तमित्युच्यते ।
अन्तदक्षिणत्वादेव अयमतिशयेन समृद्धः, उक्तयज्ञसमाप्तौ च प्रभूत-
मन्नं देयमिति तात्पर्यार्थः । इति तै० पाठः ।

अथ अष्टादशोऽनुवाकः ।

(१) कतिधाऽवकीर्णी प्रविशति चतुर्थेत्याहुर्ब्रह्मवादिना मरुतः प्राणैरिन्द्रम्बलेन बृहस्पतिं ब्रह्मवर्चसेनाऽग्निमेवतरेण सर्वेण तस्यैतां प्रायश्चित्तिं विदाञ्चकार सुदेवः काश्यपः^(१) । (२) यो ब्रह्मचार्यवकिरेदमा-

अथ अष्टादशोऽनुवाकः ।

प्रायश्चित्तार्थस्वाध्यायप्रसङ्गादवकीर्णप्रायश्चित्तमुच्यते । तद्विधानार्थमादौ प्रकौति । (१) “कतिधावकीर्णी • सुदेवः-काश्यपः”^(१) इति । अवकीर्णं भग्नव्रतं ब्रह्मचारिणो रेतस्कम्भनादिकं तद्यस्यास्ति सः ‘अवकीर्णी’, तादृशः पुमान् स्वकीयेरेवावयवैर्देवान् ‘प्रविशति’ देवास्तदीयानवयवान् विनाशयन्ति, तच्च कतिभिः प्रकारैरेवं प्रविशतोऽप्येवमभिज्ञस्य प्रश्नः । तत्राभिज्ञाः ‘ब्रह्मवादिनः’, चतुर्भिः प्रकारैरित्युत्तरमाहुः । त एव प्रकाराः स्पष्टीक्रियन्ते । स्वकीयैः ‘प्राणैर्मरुतः’, देवान् ‘प्रविशति’ । ‘बलेनेन्द्रं प्रविशति’, ‘ब्रह्मवर्चसेन’, ‘बृहस्पतिं’, ‘प्रविशति’ । ‘इतरेण सर्वेण’ वागादिना ‘अग्निमेव प्रविशति’ । मरुदादयोऽस्य प्राणानपहरन्तीत्यर्थः । काश्यपस्य पुत्रः सुदेवाख्यः कश्चिद्दुषितस्येतस्य दोषस्य प्रायश्चित्तं निश्चितवान् ॥

तदिदं प्रायश्चित्तं विधत्ते । (२) “यो ब्रह्मचार्य • आत्मन-

वास्यायाऽरात्यामग्निं प्रणीयोपसमाधाय द्विराज्य-
 स्योपघातं जुहोति कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि काम
 कामाय स्वाहा कामाभिद्रुग्धोऽस्म्यभिद्रुग्धोऽस्मि काम
 कामाय स्वाहेत्यमृतं वा आज्यममृतमेवात्मन्धत्ते^(१) ।
 (१) हुत्वा प्रयताञ्जलिः कवातिर्यक् इमिमभिमन्वयेत्^(२) ।
 (३) सं मासिञ्चन्तु मरुतस्समिन्द्रः सं बृहस्पतिः । सं मा-
 यमग्निः सिञ्चत्वायुषा च बलेन चायुषन्तं करोत

धत्ते^(१) इति । 'आज्यस्योपघातं' आज्यमुपहत्योपहत्य सक्तं
 सक्तदादाय 'द्विर्जुहोति' । तत्र प्रथममन्त्रस्यार्थः । हे 'काम-
 देव', 'अवकीर्णोऽस्मि' तत्प्रेरणया व्रतभ्रंशलक्षणमवकरं
 प्राप्नोऽस्मि । पुनरुक्तिरनुतापप्रकटनार्था । अवकरपरिहारार्थं
 'कामाय', देवाय स्नाञ्जतमिदमस्तु । 'अभिद्रुग्धः' व्रतभ्रंशलक्ष-
 णमभिद्रोहं कृतवान्, 'अस्मि', अन्यत् प्रथममन्त्रवत् । आज्य-
 प्रशंसनमत्र आज्यस्य देवप्रियत्वेन अमृतत्वात् तद्धोमेनावकर-
 परिहाररूपं 'अमृतं', स्नात्मानि सन्पादयति ॥

उत्तरकर्त्तव्यं विधत्ते । (१) "हुत्वा प्रयताञ्जलिः • मन्त्र-
 येत्" (१) इति । करयोः सम्युटीकरणमञ्जलिः तस्य प्रयतत्वं
 निश्चिद्रत्वं 'कवातिर्यक्' ईषत्तिरस्त्रीनशरीरः, नात्यन्तमभि-
 मुखोनापि पराङ्मुखः अपि तु पार्श्वे स्थितः ॥

अभिमन्त्रणे मन्त्रं दर्शयति । (३) "सं मासिञ्चन्तु • करोत

मेति^(४) । ^(५)प्रतिहास्यै मरुतः प्राणान् दधति प्रतीन्द्रो
 बलं प्रति वृहस्पतिर्ब्रह्मवर्चसं प्रत्यग्निरितरः सर्वं संवे-
 तनुर्भूत्वा सर्वमायुरेति^(५) । ^(६)चिरभिमन्त्रयेत् त्रिषत्या
 हि देवाः^(६) । ^(७)यो पूत इव मन्येत स इत्यं जुहुयादि-
 त्यभिमन्त्रयेत् पुनीत एवात्मानमायुरेवात्मन् धत्ते^(७) ।

मेति^(४) इति । 'मरुतः', देवाः प्राणैर्विशोणै 'मां', 'आसिञ्चन्तु',
 पुनः सम्भूय सिक्तमाप्यायितं कुर्वन्तु । एवमिन्द्रादिषु योज्यं ।
 किञ्च 'आद्युषा', 'बलेन', वयःसंयोज्य सम्पूर्णायुर्युक्तं कुर्वन्तु ॥

अनेनोपस्थानेन पूर्वोक्तदोषसमाधानं दर्शयति । ^(५)"प्रति-
 हास्यै • सर्वमायुरेति"^(५) इति । 'अस्यै' यजमानार्थे, 'मरुतः',
 देवाः 'प्राणान् प्रतिदधति' प्रतिष्ठापयन्ति* एवमिन्द्रादयोऽपि ।
 ततोऽयं 'सर्वतनुः' सम्पूर्णसर्वावयवः, 'भूत्वा', सम्पूर्णम् 'आयुः',
 प्राप्नोति ॥

अभिमन्त्रणस्यावृत्तिं विधत्ते । ^(६)"चिरभिमन्त्रयेत् •
 त्रिषत्या हि देवाः"^(६) इति । त्रिवारानुष्ठाने सत्यमिदं न तु
 कपटरूपमिति विश्वासो येषां देवानान्ते 'त्रिषत्याः' ॥

उक्तं प्रायश्चित्तं पापान्तरेऽप्यतिदिशति । ^(७)"योपूतः •
 आत्मन्धत्ते"^(७) इति । निश्चितस्यावकरस्याभावे कस्यापि पा-
 पस्य सम्भावनयाहं 'अपूतः', इति 'यः', शक्यते 'सः', अपि पूर्वो-

* पुनरर्पयन्ति इति तै. पाठः ।

(८) वरो दक्षिणा वरेणैव वरः स्पृशोत्यात्मा हि वरः^(८) ॥

॥ १८ ॥

अथ एकोनविंशोऽनुवाकः ।

(९) भूः प्रपद्ये भुवः प्रपद्ये स्वः प्रपद्ये भूर्भुवः स्वः प्रपद्ये
ब्रह्म प्रपद्ये ब्रह्मकोशं प्रपद्येऽमृतं प्रपद्येऽमृतकोशं प्रपद्ये

ऋहोमाभिमन्त्रणे कुर्यात्, स पुमान् स्वात्मानं शोधयित्वा
स्वात्मानि सर्वं 'आयुः', सप्तादयति ॥

तत्रोभयत्र दक्षिणां विधत्ते । (८) "वरो दक्षिणा • स्पृशो-
त्यात्मा हि वरः"^(८) इति । पूर्ववद्वाख्येयं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथ एकोनविंशोऽनुवाकः ।

इदानीं सर्वयागारम्भेषु आयुष्करं ब्रह्मोपस्थानं विधित्-
सुस्तन्मन्त्रमाह । *अथवा सायङ्कालीनसन्ध्यावन्दनादूर्ध्वं
भुवमण्डले परब्रह्मोपस्थानार्थं मन्त्रमाह । (९) "भूः प्रपद्ये •
कश्मपस्य"^(९) इति । य एते पृथिव्यादयस्त्रयो लोका यश्च येषां

* अथवेत्यादिपाठा तै• पुस्तके नास्ति ।

चतुर्जालं ब्रह्मकोशं यं मृत्युर्नावपश्यति तं प्रपद्ये देवान्
प्रपद्ये देवपुरं प्रपद्ये परीवृतो वरीवृतो ब्रह्मणा वर्म-

‘लोकानां त्रयाणां* तत् सर्वं ‘प्रपद्ये’ प्राप्नोमि, लोकानां† सङ्घः
तत् सर्वं ‘प्रपद्ये’ प्राप्नोमि, ‘ब्रह्म प्रपद्ये ब्रह्मकोशं प्रपद्येऽमृतं प्र-
पद्येऽमृतकोशं प्रपद्ये’ । ब्रह्मशब्देन चतुर्मुखस्य शरीरमुच्यते तस्य
कोशः स्थानं जनलोकः, अमृतशब्देन विराट्कारणभूतं सूत्रा-
त्मरूपमुच्यते, तस्य कोशः स्थानमव्यक्तं एतच्चतुर्विधं ‘प्रपद्ये’
भजामीत्यर्थः । ‘चतुर्जालं’ चतुर्विधा अन्नमयप्राणमयमनो-
मयविज्ञानमयाः कोशाः जालवत् आवरका यस्य, पञ्चकोशं
‘यं’ आनन्दमयं, ‘मृत्युर्नावपश्यति’ नहि तस्य कारणरूपस्य
कार्यवद्विनाशोऽस्ति, तादृशं कोशमहं ‘प्रपद्ये’ । ‘देवान्’, इन्द्रा-
दीन्, तेषां पुरं ‘देवपुरं’, च ‘प्रपद्ये’, ‘अहं’, तेन ‘ब्रह्म-
णा’, ‘वर्मणा’ कवचरूपेण परमात्मना, ‘परीवृतः’ परितो
वेष्टितः, ‘वरीवृतः’ पुनः पुनर्वेष्टितः, तथा ‘कश्यपस्य तेजसा’
कश्यपस्य प्रेक्षकस्य कश्यपः को भवतीति न्यायेन सर्वसाक्षिण
ईश्वरस्य तेजसा, ‘परिवृतः’, ‘अहं’, ईदृशो रक्षकोयं ब्रह्मा
तदुपस्थानेन मृत्युन्तरामीत्यर्थः‡ ॥

* F पुस्तके ‘त्रयाणां’ पदस्थाने सङ्घः इति पाठो वर्तते ।

† लोकानां त्रयाणामिति तै० पाठः ।

‡ मृत्युन्तरामीत्यभिप्रायः इति F पुस्तकपाठः ।

खाहन्तेजसा कश्यपस्य^(१) । ^(२)यस्मै नमस्तच्छिरो धर्मो
 मूर्धानं ब्रह्मोत्तराहनुर्यज्ञोऽधरा विष्णुर्हृदयः संवत्सरः
 प्रजननमश्विनौ पूर्वपादावचिर्मध्यं मित्रावरुणावपर-
 पादावग्निः पुच्छस्य प्रथमं काण्डं तत इन्द्रः स्ततः
 प्रजापतिरभयं चतुर्थं^(३) । ^(४)स वा एष दिव्यः शा-

ब्रह्मोपस्थानकाले सर्वात्मकस्य परमेश्वरस्य शिशुमारा-
 ख्यजलयहरूपत्वं ध्यानार्थं दर्शयति । ^(१)“यस्मै नमस्तच्छिरो •
 प्रजापतिरभयश्चतुर्थं”^(२) इति । ‘यस्मै’ परब्रह्मणे, ‘नमः’ सर्वैः
 नमस्कारः क्रियते, ‘तत्’ परं ब्रह्म, अत्र शिशुमाराख्यधा-
 तयस्य जलयहरस्य ‘शिरः’ उत्तमाङ्गस्थानं, सोऽयमनुष्ठेयः ‘धर्मः’,
 सः ‘मूर्धानं’ मूर्द्धस्थानीयः, शिरसो मूर्धस्यैकस्मिन्नेवायतने
 ऊर्ध्वाधोभागभेदेन भिदाऽयं चतुर्मुखः ‘ब्रह्मा’, सोऽयं तस्य
 यहरस्य ‘उत्तरा हनुः’, यः ‘यज्ञः’, सः ‘अधरा हनुः’ । यः
 ‘विष्णुः’, सोऽयं हृदयस्थानीयः । यः ‘संवत्सरः’, तत् ‘प्रजननं’
 इन्द्रियस्थानीयं,* यौ ‘अश्विनौ’, तौ तस्य यहरस्य ‘पूर्वपादौ’,
 सोऽयमत्रिमुनिः, सोऽयं मध्यशरीरं, यौ ‘मित्रावरुणौ’ देवौ
 तौ ‘अपरपादौ’, शिशुमारस्य पुच्छे वहवो भागाः, तत्र ‘अग्निः
 पुच्छस्य’, ‘प्रथमं काण्डं’ प्रथमो भागः, ‘ततः’ तदूर्ध्वं, ‘इन्द्रः’,

* तत्प्रजननमित्यादिस्थाने सोऽयं प्रजननेन्द्रियस्थानीयः इति F
 पुस्तकपाठः ।

कारः शिशुमारस्तः॥^(१)।^(४)य एवं वेदाप पुनर्मृत्युञ्जयति
 अयति स्वर्गं लोकं नाध्वनि प्रमीयते नाम्ना प्रमीयते
 नाप्सु प्रमीयते नानपत्यः प्रमीयते लब्धान्नो भवति^(४) ।
^(५)ध्रुवस्त्वमसि ध्रुवस्य क्षितमसि त्वं भूतानामधिपतिरसि

द्वितीयो भागः, 'ततः' अणुध्वे, 'प्रजापतिः', द्वितीयो भागः, ततो-
 ऽपि परतः 'अभयं' भयरहितं, परं ब्रह्म *चतुर्थो भागः ॥

एवं ध्यातव्यानवयवान् सन्धाद्यावयविनं सन्दर्शयति । (१)

"स वा ० शिशुमारस्तः॥" (१) इति । यस्मै नमस्तस्मिन् इत्या-
 दिना अभयं चतुर्थमित्यन्तेन वाक्येन योऽयं निरूपितः 'एषः',
 'दिव्यः' दिवि भवः, 'शाकारः' अत्यन्तशक्तिमान्, शिशुम् मार-
 यति मुखेन निगरीतीति 'शिशुमारः' जलग्रहविशेषः, सहि ज-
 लमध्येऽत्यन्तविवृतेन मुखेन मनुष्यान् गृह्णातीति ॥

यदैवं ध्यातव्यो ग्रहो निरूपितः, तद्भ्यानं तत्फलञ्च दर्श-
 यति । (४) "य एवं ० लब्धान्नो भवति" (४) इति । 'यः' पुमान्,
 दिव्यं शिशुमारं 'वेद' मनसा ध्यायति, स 'पुनः', 'अपमृत्युञ्ज-
 यति' मार्गादिमरणरूप अपमृत्युविशेषश्च न भवति, दुर्मरण-
 न्नास्य न भवतीत्यर्थः । 'लब्धान्नः' सर्वत्र सुलभान्नो भवति ॥

अथ ध्यामानन्तरमनुमन्त्रणमन्त्रमाह । (५) "ध्रुवस्त्वमसि ०

* चतुर्थं ब्रह्मेति तै० पाठः ।

† तदेष इति तै० पाठः ।

त्वं भूतानां॑ अष्टौ॑सि॒ त्वा भूतान्युप॑पर्यावर्तन्ते॒ नमस्ते॒
नमः॒ सर्वन्ते॒ नमो॒ नमः॒ शिशुकुमाराय॑* नमः^(५) ॥ १६ ॥

शिशुकुमाराय नमः^(५) इति । अनेन मन्त्रेणोदङ्मुखो भूत्वा भ्रुवमण्डलं पश्यन् शिशुमाररूपेण तमुपतिष्ठेत् । हे शिशुमार 'लं भ्रुवोऽसि' विनाशरहितोऽसि । तथा 'भ्रुवस्य' जगत आकाशादेः, 'चितं' निवासस्थानं, 'असि' । 'भूतानां' सर्वेषां प्राणिनां, 'लं अधिपतिरसि', अत एव 'भूतानां', मध्ये 'अष्टौऽसि' । 'भूतानि', सर्वाणि त्वामुपेत्य परितः सेवन्ते, तस्मात् 'ते' तुभ्यं, 'नमः', अस्तु, यत् 'सर्वे' जगत्, 'ते'† तव अधीनं, तथा सति 'नमः सर्वे' त्वदीयाय सर्वस्मै नमः । तथा 'ते नमः' सर्वस्य स्वामिने तुभ्यमपि नमः । किं वज्जना 'नमः शिशुकुमाराय नमः' शिशुमारस्य जलघटविशेषस्य कुमारो बालकः तदाकारो यो भ्रुवः तस्मै नमस्कारोऽस्तु । उभयतो नमस्कारद्वयमादरार्थं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके द्वितीयप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

* शिशुमारकुमाराय इति F पुस्तकपाठः ।

† जगत् तत् ते इति F पुस्तकपाठः ।

अथ विंशोऽनुवाकः ।

(१)नमः प्राच्यै दिग्ने याश्च देवता एतस्यां प्रतिवसन्त्ये-
ताभ्यश्च^(१) । (२)नमो नमः दक्षिणायै दिग्ने याश्च देवता
एतस्यां प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च नमो नमः प्रतीच्यै दिग्ने
याश्च देवता एतस्यां प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च नमो नम-
उदीच्यै दिग्ने याश्च देवता एतस्यां प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च
नमो नम ऊर्ध्वायै दिग्ने याश्च देवता एतस्यां प्रतिवसन्त्ये-
ताभ्यश्च नमो नमोऽधरायै दिग्ने याश्च देवता एतस्यां प्र-
तिवसन्त्येताभ्यश्च नमो नमोऽवान्तरायै दिग्ने याश्च दे-

अथ विंशोऽनुवाकः ।

सन्ध्यावन्दनाङ्गत्वेन त्रिष्टुमारोपस्थानमुक्तं अथ दिगुप-
स्थानमुच्यते । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । “(१)नमः प्राच्यै दिग्ने याश्च
• प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च”^(१) इति । एते मन्त्राः प्रथममन्त्रवङ्गा-
ख्येयाः ॥

अथ मुन्युपस्थानमन्त्रं दर्शयति । (१)“नमो नमो • मुनि-
भ्यश्च नमः” इति । नमस्कारादिक एको मन्त्र उभयतो नम-
स्कारौ द्वौ मन्त्रौ । ‘गङ्गायमुनयोः’, मध्ये पुण्यप्रदेशेषु तपोऽ-

वता एतस्यां प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च नमो नमो गङ्गायमु-
नयोर्मध्ये ये वसन्ति ते मे प्रसन्नात्मानश्चिरञ्जीवितं
वर्द्धयन्ति नमो गङ्गायमुनयोर्मुनिभ्यश्च नमो नमो ग-
ङ्गायमुनयोर्मुनिभ्यश्च नमः^(२) ॥ २० ॥

सह, रक्षाःसि, यद्देवाः सप्तदश, यद्दीव्यं पञ्चदश,
आयुष्टे चतुर्विंशत्*, वैश्वानराय षड्विंशतिः, वार्त-
रसना ह, कूष्माण्डैः, अजान् ह, पञ्च†, ब्रह्मयज्ञेन,
ग्रामे, मध्यन्दिने‡, तस्य वै मेघः, तस्य वै दौ§, रिच्य-
ते§, दृहे ह§, कतिधावकीर्णी§, भूः§, नमः प्राचै
विंशतिः§ ॥ हरिः ॐ ॥ तत् सत् ॥

धिका ये केचन 'मुनयः', वसन्ति, ते सर्वेऽपि प्रसन्नचित्ता भूत्वा
मम चिरमायुर्वृद्धिं कुर्वन्तु तेभ्यः 'नमः' । उत्तरौ द्वौ मन्त्रौ
भक्त्यतिशयद्योतनार्थौ । तत्रापि नमःशब्दद्वयोपेतत्वमभ्यासार्थं ।
तदेवमस्मिन् प्रपाठके स्वाध्यायविधिः प्राधान्येन प्रतिपादितः,
तत्प्रसङ्गाच्छुद्धिकारणं सन्ध्यावन्दनादिकं सर्वं प्रतिपादितं ॥

* आदर्शे दण्डपातभ्रमेण मूले त्रयस्त्रिंशत् कण्डिका दृश्यन्ते ।

† पूर्वोक्तकारणेन दशमध्ये सप्तकाण्डिका एव मूले दृश्यन्ते ।

‡ एतद्दृश्यतावपि दण्डपातभ्रमो दृश्यते ।

§ एतास्त्रयस्त्रिंशत्काण्डिकाः ।

सह, ब्रह्मयज्ञेन, विश्रुतिः ॥

नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम
 ओषधीभ्यः । नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो वि-
 षावे बृहते करोमि ॥ ॐ शान्तिः ३ ॥ ओम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाञ्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेस्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
 रारण्यके द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

समाप्तोऽयं द्वितीयः प्रपाठकः ॥

तैत्तिरीये आरण्यके

द्वतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

तच्छं योराट्वणीमहे । गातुं यज्ञाय । गातुं यज्ञ-
पतये । दैवीं स्वस्तिरस्तु नः । स्वस्तिर्मानुषेभ्यः । ऊर्ध्वं
जिगातु भेषजं । शन्नो अस्तु द्विपदे । शं चतुष्पदे ।
॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ओम् ॥

तैत्तिरीये आरण्यके

द्वतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा सो वेदेभ्योऽखिलं अगत ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
स्वाध्यायब्राह्मणं प्रोक्तं द्वितीये हि प्रपाठके ।
चातुर्होत्रचितेर्मन्त्रा वक्ष्यन्तेऽस्मिन् प्रपाठके* ॥

* द्वतीयके इति F पुस्तकपाठः ।

(१) चित्ति स्तुक् । चित्तमाज्यं । वाग्वेदिः । आधीतं
वर्हिः । केतो अग्निः । विज्ञातमग्निः । वाक्पतिर्हता ।

ब्राह्मणग्रन्थस्य द्वितीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके ब्रह्म वै चतुर्हा-
तार इत्यस्मिन्ननुवाके चातुर्होत्रचितेर्ब्राह्मणमुक्तं नतु तन्मन्त्रा-
स्योक्ताः । तेषामरण्येऽथेत्यत्रात् । अतोऽस्मिन् प्रपाठके
तन्मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथमानुवाकोक्तमन्त्राणां विनियोगो
ब्राह्मण एवं समासातः, पुरस्ताद्ग्रहोतारमुदश्चमुपदधाति
यावत्पदमिति । तत्पाठस्तु । (१) “चित्ति स्तुक् ० समाध्वर्युः” (१)
इति । आदौ सिद्धुः प्रजापतिः सृष्ट्यर्थं केन विधानेन*
आध्यात्मिकेनेष्टवान् । तद्यागवर्त्तिनः स्तुगादयः एतेषु मन्त्रेषु
प्रतिपाद्यन्ते । अत्र ‘चित्तिचित्त’शब्दाभ्यां निर्विकल्पकसवि-
कल्पकभेदजनकावन्तःकरणवृत्तिभेदो विवक्षितौ । ‘वाक्’,
प्रसिद्धा । ‘आधीतं’ उच्चार्यमाणं । ‘केतविज्ञात’शब्दाभ्यां नि-
र्विकल्पकसविकल्पकज्ञानविषयावभिधीयेते । ‘वाक्पति’शब्देन
वाचः प्रवर्त्तकः कण्ठतात्त्वादिस्थानेषु संयुज्यमानो वायुरुच्यते ।
‘मनः प्राणौ’ प्रसिद्धौ । ‘साम’शब्देन तद्धेतुः खरोच्चारण-
शक्तिरुच्यते । एवं चित्यादयो दश शरीरगताः पदार्थविशेषाः
स्तुगादयो दश पदार्था होमनिष्पादकाः । ‘अग्नि’शब्दद्वयेन
चाहवनीयगार्हपत्यौ विवक्षितौ । ‘उपवक्तृ’शब्देनानुवचनकर्त्तु-

* केनचिद्यागेनेति F पुस्तकपाठः ।

† तद्धेतुर्वर्त्तोच्चारणशक्तिरुच्यते इति तै० पाठः ।

मन् उपवक्ता । प्राणो हृदिः । सामाध्वर्युः^(१) ॥ ^(२)वाच-
स्यते विधे नामन् । विधेम ते नाम । विधेस्त्वमस्माकं

ज्ञातुः* पुरा प्रेषवक्ता मैत्रावरुणो विवक्षितः । यद्वा प्रोच-
षादिष्वनुज्ञायां पृष्टायां ब्रह्मा समीपे स्थिते ॐ प्रोचेत्यादिना
तदनुज्ञां वक्ति तस्मादयमुपवक्ता । चित्यादयः शरीरगत-
पदार्थाः सुगादिरूपा इति वाक्यार्थः । अस्मिन् मन्त्रे सुगा-
दीनां होमसाधनानां दशानामभिहितत्वादयं मन्त्रो दश-
होतेत्युच्यते । सोऽयं मन्त्रस्य पूर्वभागः, तस्य चावयवाः पृथ-
गिष्टका मन्त्राः, तत्र चित्तिसुक्तया देवतयाङ्गिरस्त्रभ्रुवासी-
देति । एवमुपधानप्रकारो द्रष्टव्यः । एता दशेष्टका उप-
धेयाः ॥

मन्त्रस्य सोऽयमुत्तरो भागो यद्वाच्यः तेन यद्देष्टकामुप-
दधाति । तथा च ब्राह्मणमाज्ञातं । यथावकाशं यद्वाच्यमिति ।
तच्च यद्दशभागमाह । ^(१)“वाचस्यते • नृमणन्धात् स्वाहा”^(२)
इति । हे ‘वाचस्यते’ वाचः पालक, हे ‘विधे’ जगद्विधातः,
हे ‘नामन्’ सर्वस्य वशीकर्त्ता, ‘ते’ तव, ‘नाम’, ‘विधेम’ ।
अस्मदनुग्रहकारी देवोऽयमित्येवं प्रसिद्धिं कुर्मः, यद्वा नमनं
प्रक्रीभावं सन्यादयामः । ‘त्वं’, अपि ‘अस्माकं’, ‘नाम विधेः’,
देवेषु मध्ये यजमानोऽयं यथाशास्त्रं ऊतवानिति प्रसिद्धिं कुरु ।

* अनुवचनकर्तुर्हाम इति तै० पाठः ।

नामं । वाचस्पतिः सोमं पिबतु । आस्मासु नृम्ण-
न्धात् स्वाहा^(२) ॥ १ ॥

अध्वर्युः पञ्च च ॥ १ ॥

अयं 'वाचस्पतिः', मदीयेषु यागेषु 'सोम'सदृशमाज्यं 'पिबतु',
'आस्मासु' होमकर्तृषु, 'नृम्णं', अपि जितं धनं*, 'अधात्'
सम्पादयतु, इमं वृत्तान्तमुद्दिश्य जुहुधीति स्वकीया वागाह ।
अत्र वाचस्पत इत्यादि नृम्णन्धादित्यन्तो यद्भागः । एतेषां
मन्त्राणामुपधाने विनियोगः । तत्र तत्र वाचनिकाः† ते च
ब्राह्मणे‡ द्वितीयकाण्डे द्वितीयद्वितीयप्रपाठकयोः प्रपञ्चिताः ।
तेषु होमाहोमविषयभेदेन कश्चिद्विषय आपस्तम्बेन दर्शितः ।
यत्र होमार्थाः सङ्ग्रहाः स्वाहाकाराः, यत्राहोमार्थाः अय-
हास्य अस्वाहाकारा इति । सोऽयं न्याय उत्तरेष्वपि मन्त्रे-
ष्वनुसन्धेयः । तदेवमस्मिन्ननुवाके दशहोत्रमन्त्रोऽभिहितः‡ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

* 'नृम्णं' अपेक्षितं धनमिति तै० पाठः ।

† मन्त्राणामुपधानब्राह्मणे विनियोगः प्रकरणसिद्ध्यातुर्होत्रब्रा-
ह्मणे वाचनिकस्य इतरे वाचनिका इति तै० पाठः । ‡ पुस्तके तैत्ति-
र्याक्षरपुस्तकवत् पाठः केषां वाचनिकस्येति शब्दात् परं इतरे तु
विनियोगा इत्यधिकः ।

‡ ब्राह्मणस्येति तै० पाठः ।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

(^१)पृथिवी होता । द्यौरध्वर्युः । रुद्रोऽग्नीत् । बृहस्प-
तिरुपवक्ता(^१) । (^२)वाचस्पते वाचो वीर्येण । सम्भृततमे-
नायक्ष्यसे । यजमानाय वार्ये । आ सुवत्करऽस्मै । वाच-

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्होत्रमन्त्र उच्यते । तस्य च विनियोगो ब्राह्मणे
साभिहितः । दक्षिणतः प्राञ्चं चतुर्होतारमिति । तत्पाठस्तु ।
(^१)“पृथिवी होता • बृहस्पतिरुपवक्ता”(^१) इति । सोऽयं
होत्रभागः, तत्र पृथिव्यादयः प्रसिद्धाः, तथा होत्रादयश्च ।
उपवक्त्रशब्देन समीपे स्थित्वा तत्तत्कर्माखनुजानानो ब्रह्मा
विवक्षितः ॥

अथ ग्रहभागमाह । (^२)“वाचस्पते • जजनदिन्द्रमिन्द्रि-
याय स्वाहा”(^२) इति । हे ‘वाचस्पते’, अत्यन्तसम्यादितेन
मन्त्रात्मिकाया ‘वाचः’, सामर्थेन त्वमासमन्तात् ‘यच्छ्यसे’ ।
‘अस्मै’ यजमानाय, ‘वार्ये’ वरणीयं, ‘सुवः’ स्वर्गं, ‘आकः’ सम-
न्तात्, ‘कुरु’ । अयं ‘वाचस्पतिः’, अस्मदीयेषु यागेषु ‘सोमं
पिबति’ । ‘इन्द्र’ देवं, इन्द्रियसमृद्ध्यर्थं ‘जजनत्’ जनयतु,
प्रेरयत्वित्यर्थः । तदेतदुद्दिश्य जुहुधीति स्वकीया वागाह ॥

स्यतिः सोमं पिबति । जजनदिन्द्रमिन्द्रियाय स्वाहा^(१)

॥ २ ॥

पृथिवी होता दश ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

(१) अग्निर्होता । अश्विनाध्वर्युः । त्वष्टामीत् । मित्र
उपवक्ता^(१) । (२) सोमः सोमस्य पुरोगाः । शुक्रः शुक्रस्य

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चहोतमन्त्र उच्यते । तद्विनियोगे ब्राह्मणे एवमा-
शातः । पञ्चादुदञ्चं पञ्चहोतारमिति । तत्पाठस्तु । (१) “अग्नि-
र्होता • मित्र उपवक्ता”^(१) इति । अन्यादयः प्रसिद्धाः ।
अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता चेत्येवमध्वर्युद्वित्वेन होतृपञ्चकं पूरणीयं ॥

अथ यद्भागमाह । (२) “सोमः सोमस्य • श्रुतः स्वाहा”^(२)
इति । योऽयं देवतात्मकः ‘सोमः’, सोऽयं सतात्मकस्य याग-

पुरो॒गाः । आ॒तास्त॑ इन्द्र॒ सोमाः॑ । वा॒तापे॑र्हव॒नश्रु॒तः
स्वाहा^(१) ॥ ३ ॥

अग्नि॒र्हता॒ष्टौ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) सूर्य॑न्ते चक्षुः । वा॒तं प्रा॒णः । द्यां पृ॒ष्ठं । अ॒न्तरि॑क्ष-

देशं प्रत्यागमने पुरतो गच्छति । 'शुकः' भासको देवतादि-
प्रकाशको मन्त्रः, 'शुकस्य' गृह्यमाणतया भासमानस्य सोमस्य,
पुरतो गच्छति आदौ मन्त्रं पठित्वा पश्चात् सोमो गृह्यते ।
हे 'इन्द्र', 'ते' त्वदर्थं, एते 'सोमाः', 'आताः' पक्वाः, आ-
श्रिता वा । कीदृशस्य ते । वायुवदाप्नोति सहसा गच्छतीति
'वातापिः', तस्य । हवनमाह्वानं शृणोतीति हवनश्रुत', तस्य ।
एतदर्थं जुहुधीति स्वकीया वागाह ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ षड्भेदमन्त्र उच्यते । द्विविधस्तमन्त्रः । अग्निंश्च-

मात्मा । अङ्गैर्यङ् । पृथिवोः शरीरैः^(१) । ^(२)वाचस्पते-

तुरनुवाके प्रोक्तः सूर्यन्ते चक्षुरित्येकः । षष्ठानुवाके प्रोक्तो वाग्घोतेत्यपरः । स एव चातुर्होत्रचक्षुषे प्रयोक्तव्यः । वाग्घोता षड्दोहणामित्येवं तद्ब्राह्मणे निर्देशात् । सूर्यन्ते इत्यस्य तु पशुबन्धादौ विनियोगः । स च होहब्राह्मणकाण्डे पद्यते । पशुबन्धेन यक्ष्यमाणः षड्दोतारं मनसानुद्रुत्याहवनीये जुहुयादिति । तन्मन्त्रपाठस्तु । ^(१)“सूर्यन्ते चक्षुः । पृथिवोः शरीरैः”^(२) इति । हे पशो योयं ‘सूर्यः’, सः ‘ते चक्षुः’, यो वायुः सः ते ‘प्राणः’ । तथा* पशुविषये द्विगुप्रैषे समान्नायते । सूर्यश्चक्षुर्गमयतात् । वातं प्राणमन्त्रवसृजतादिति । या द्यौः सः पृष्ठभागः, उपरिवर्त्तिलसाम्यात् । यदिदं ‘अन्तरिक्षं’, तत्तदीयो जीवात्मा, मध्यवर्त्तिलसाम्यात् । यानि हृदयादीन्वङ्गानि तैः ‘यक्षं’, सम्पादयतीति शेषः । यान्यन्यान्यस्थ्यादीनि शरीरगतानि तैः ‘पृथिवीं’, प्राप्नुहीति शेषः । सूर्यन्ते चक्षुरित्यादावपि त्वदीयं चक्षुः सूर्यं प्राप्नोत्विति वा योजनीयं । अथ वा वक्ष्यमाणं वाचस्पतिसम्बोधनमनूद्य ते चक्षुः सूर्यरूपं जानीयादित्येवं वाचस्पतिपरतया मन्त्रे योज्यं । होमनिष्पादकस्य पशोः चक्षुरादीनि षडङ्गान्यचोक्तानि इत्यस्य मन्त्रस्य षड्दोहत्वं ॥

* तथा चेति F पुस्तकपाठः ।

ऽच्छिद्रया वाचा । अच्छिद्रया जुह्वा । दिवि देवावृधः
 होचामेरयस्व स्वाहा^(१) ॥ १ ॥
 सूर्यन्ते नव ॥ अनु० ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१) महाहविर्होता । सत्यहविरध्वर्युः । अच्युतपाजा

अथ यहभागमाह । (१) “वाचस्यतेऽच्छिद्रया ० होचामे-
 रयस्व स्वाहा” (१) इति । हे ‘वाचस्यते’, ‘अच्छिद्रया’, ‘वाचा’
 सुरावरसम्पूर्णं मन्त्रेण, ‘अच्छिद्रया जुह्वा’ घृतसम्पूर्णया जुषा,
 ‘देवावृधं’ देवानां वर्धयित्रीं, ‘होत्रां’ होमक्रियां, ‘दिवि’
 दुसोके, ‘एरयस्व’ सर्वतः प्रेरय, एतमर्थमुद्दिश्य जुहुधीति
 स्तकीया वागाह ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे चतुर्था-
 रण्यके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ सप्तहोतमन्त्र उच्यते । तस्य च विनियोगश्चातुर्होत-
 ब्राह्मण एवमाद्यातः । उपरिष्ठात् प्राञ्चः सप्तहोतामिति ।

अघोत् । अथुतमना उपपत्ता । अनाधुष्यञ्चाप्रतिधु-
ष्यश्च यञ्जस्त्राभिगरौ । अयास्य उद्गाता^(१) । ^(२)वाचस्यते
हृदिधे नामत् । विधेम ते नाम । विधेस्त्वमस्माकं नाम ।

तत्पाठस्तु । (१)“महाहविर्होता • अथास्य उद्गाता”^(१) इति ।
महाहविः सत्यहविः इत्याद्याः अयास्यान्ताः सप्तसञ्ज्ञाका
महर्षयः तन्महर्षिस्वरूपा अचत्या होत्रादयः ‘यञ्जस्त्र’ मोम
यागस्य, ‘अभिगरौ’ अभितः उद्गातुः पुरस्तात् पश्चाच्च गृहीत
प्रस्तारप्रतिहारभागौ गायेत इति प्रस्रोतप्रतिहर्तारावभि-
गरौ । होताध्वर्युराग्नीध्रो ब्रह्मा प्रस्रोता प्रतिहर्तोद्गातेति
सप्तसञ्ज्ञाका होमनिष्ठादका अत्रोक्ता इति अयं मन्त्रः सप्तहो-
तेत्युच्यते ॥

अथ यद्भागमाह । (२)“वाचस्यते • पृथिव्यै स्वाहा”^(२) इति ।
हे ‘वाचस्यते’, हे ‘हृदिधे’ हृदयस्य विधातः, चित्तप्रेरकेत्यर्थः ।
हे ‘नामन्’ सर्वजगत्सम्बन्धप्रमाणयुक्त* ‘ते’ तुभ्यं, ‘नाम’ नमनं
प्रणतिं, ‘विधेम’ कुर्मः । ‘त्वं’, च ‘अस्माकं’, ‘नामविधेः’ देवानां
मध्ये सन्धक् यष्टवान् इति प्रसिद्धं नामधेयं कुरु । अयं
‘वाचस्यतिः’, ‘सोमं’, ‘अपात्’ पीतवान् । ‘दिव्यस्तानुः’ मद्गृहे
हविःस्त्रीकारार्थं आगतो देवसम्बन्धी सन्तानः, ‘माच्छेदि’ कदा-

* सर्वजगत्सम्बन्धप्रमाणयुक्त इति तै० पाठः ।

वाचस्पतिः सोममपात् ॥ मा दैव्यस्तनुश्चेद्दि मा मनु-
ष्यः । नमो दिवे । नमः पृथिव्यै स्वाहा^(१) ॥ १ ॥

अपात्, चीणि च ॥ अनु० ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१) वाग्घोता । दीक्षा पत्नी । वातोऽध्वर्युः । आपोऽभि-

चिदपि विच्छिन्नो माभूत् । तथा 'मनुष्यस्तनुः' अलिक्प्रवा-
होपि, विच्छिन्नो माभूत् । यावापृथिवीभ्यां 'नमः', असु ।
तमिममर्थमुद्दिश्य जुहुधीति स्तकीया वागाह ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

अथ द्वितीयः षष्ठोऽनुवाक उच्यते । तस्य च विनियोग-
स्यातुर्हीनब्राह्मणे समाह्वतः । उत्तरतः प्राञ्चः षष्ठोऽनुवाकमि-
ति । तत्पाठस्तु । (१) "वाग्घोता ० तपसि जुहोमि" (१) इति ।
येयं यजमानस्य 'वाक्', येयं होदृष्टानोया । येयं 'दीक्षा', या

गरः । मनो हविः । तपसि जुहोमि^(१) । ^(२)भूर्भुवः सुवः ।
 ब्रह्म स्वयम्भु । ब्रह्मणे स्वयम्भुवे स्वाहा^(३) ॥ १ ॥
 वाग्धोता नव ॥ अनु० ई ॥

पत्नीस्थानीया । योऽयं 'वातः', प्राणरूपः, सोऽध्वर्युस्थानीयः ।
 प्रोक्षणाद्यर्थाः 'आपः', ता 'अभिगरः' ब्रह्मस्थानीयाः, अभि-
 तो गिरति कर्त्तव्यमनुजानातीति अभिगरः । यत् 'मनः', त-
 द्भुविस्थानीयं । 'तपसि' अग्निस्थानीये, तन्मनोहविः 'जुहोमि'
 स्थापयामि । अत्र वागादीनां षष्ठां होत्रादिरूपेण होम-
 निष्पादकानां अभिधानात् षड्दोहत्वं ॥

अथ ग्रहभागमाह । ^(१)"भूर्भुवः सुवः • स्वयम्भुवे स्वाहा"
^(२) इति । य एते भूरादयोस्तयो लोकास्तेषां यत् कारणं
 'स्वयम्भु' स्वतःसिद्धं परं ब्रह्म, तस्मै 'स्वयम्भुवे' परब्रह्मणे, जुह-
 धीति स्वकीया वागाह ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
 ण्यके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) ब्राह्मण एकहोता । स यज्ञः । स मे ददातु प्रजां
पशून् पुष्टिं यज्ञः । यज्ञश्च मे भूयात्^(१) । (२) अग्निर्द्विहो-
ता । स भर्ता । स मे ददातु प्रजां पशून् पुष्टिं यज्ञः । भर्ता

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

अनन्तरभाविनोऽनुवाकस्य चातुर्मास्येषु केशनिवर्तनेषु त-
द्वृत्तं तत् सत्यमिति जपित्वा पश्चात्सपमापस्तम्न आह । ब्राह्मण
एक होतेति च अनुवाकमिति तथा ब्रह्ममेधे उद्रवतोमञ्ज-
नस्थानुमन्त्रणे विनियोगं भरदाज आह । ब्राह्मण एक हो-
तेति चेति । एतदनुवाकगतेषु दशसु पर्यायेषु प्रथमं पर्या-
यमाह । (१) “ब्राह्मणः ० मे भूयात्”^(१) इति । योयं वेदवि-
द्ब्राह्मणः सोऽयमेकेन स्वकीयेन तपसा जुहोति सर्वस्य जगतः
उपकरोतीति ‘एकहोता’, स एव च ज्योतिष्टोमादिनिष्पादक-
त्वात् यज्ञस्वरूपस्य । स ईदृशः ‘ब्राह्मणः’, मद्भ्यं प्रजादिचतुष्टयं
‘ददातु’ । तत्प्रसादात् ‘यज्ञः’, अपि मे सर्वदा भूयात् ॥

अथ द्वितीयं पर्यायमाह । (२) “अग्निर्द्विहोता ० भूयात्”^(२)
द्वाभ्यां पाकहविर्हवनाभ्यां उपकरोतीति ‘द्विहोता’ । अतएव
पोषकत्वात् ‘भर्ता’ । अन्यत् पूर्ववद्वाख्येयं ॥

च मे भूयात्^(१) । ^(१)पृथिवी चिहोता । स प्रतिष्ठा ॥ १ ॥

स मे ददातु प्रजां पशून् पुष्टिं यशः । प्रतिष्ठा च मे भू-
यात्^(१) । ^(४)अन्तरिक्षं चतुर्होता । स विष्ठाः । स मे ददातु
प्रजां पशून् पुष्टिं यशः । विष्ठाश्च मे भूयात्^(४) । ^(५)वायुः
पञ्च होता । स प्राणः । स मे ददातु प्रजां पशून् पुष्टिं
यशः । प्राणश्च मे भूयात्^(५) ॥ २ ॥

^(१)चन्द्रमाः षड्होता । स षट्पूतून् कल्पयति । स

दतीयमाह । ^(१)“पृथिवी चिहोता • प्रतिष्ठा च मे भूयात्”

^(१) इति । त्रिभिरन्यन्नयागैरुपकरोतीति चिहोदत्वं सर्वं प्रा-
ण्याधारत्वेन प्रतिष्ठालं ॥

अथ चतुर्थमाह । ^(४)“अन्तरिक्षं चतुर्होता • विष्ठाश्च मे
भूयात्”^(१) इति । चतुर्भिर्वा वृक्षाकाशस्थानैः* उपकाराच-
तुर्होदत्वं । यत्तन्भर्वादीनां आश्रयत्वाद्द्विविधं स्थितिहेतुत्वञ्च ॥

अथ पञ्चममाह । ^(५)“वायुः पञ्चहोता • प्राणश्च मे भू-
यात्”^(५) इति । पञ्चभिः प्राणवृत्तिभिरुपकरोतीति पञ्चहो-
दत्वं । वायोः प्राणरूपत्वं प्रसिद्धं ॥

अथ षष्ठमाह । ^(१)“चन्द्रमाः • कल्पयन्तां”^(१) इति । षष्ठा-
मृतृनां निष्पादकत्वेन षड्होदत्वं । ‘चन्द्रमाः’, अपि वृद्धपञ्चयक-

* वृक्षाकाशस्थानैः इति F पुस्तकपाठः ।

मे ददातु प्रजां पशून् पुष्टिं यशः । चतवश्च मे कल्प-
 न्तां^(१) । ^(२)अन्नं सप्त होता । स प्राणस्य प्राणः । स मे
 ददातु प्रजां पशून् पुष्टिं यशः । प्राणस्य च मे प्राणो
 भूयात्^(३) । ^(४)द्वैरष्टहोता । सोनाधृष्यः ॥ ३ ॥

स मे ददातु प्रजां पशून् पुष्टिं यशः । अनाधृष्यश्च भू-
 यासं^(५) । ^(६)आदित्यो नवहोता । स तेजस्वी । स
 मे ददातु प्रजां पशून् पुष्टिं यशः । तेजस्वी च भूयासं^(६) ।

राभ्यां शुक्लकृष्णपञ्चद्वारा 'चतवश्च कल्पयाति' । अत एवान्य-
 चाद्यातं । चतवश्चान्यो विदधञ्जायते पुनरिति ॥

अथ सप्तममाह । ^(१)"अन्नं सप्त • प्राणो भूयात्" इति ।
 सप्तानां शीर्षणानां प्राणवृत्तीनां पोषकत्वेन सप्तहोदत्वं । अत
 एव प्राणपोषकत्वात् प्राणस्य प्राण इत्युच्यते ॥

अथाष्टममाह । ^(२)"द्वैरष्ट • अनाधृष्यश्च भूयासं"^(५)
 इति । आरोगादिभिः कश्यपान्तैरष्टभिः सूर्यैरुपकरोतीति
 अष्टहोदत्वं । द्युलोकस्य केनापि निराकर्तुमशक्यत्वाद् अनाधृष्यत्वं ॥

अथ नवममाह । ^(६)"आदित्यो • तेजस्वी च भूयासं"^(६)
 इति । पूर्वोक्तैरष्टभिर्होदभिस्तत्रानुगतेन सामान्यरूपेण नवधो-
 पकारात् नवहोदत्वं तेजस्वित्वं आदित्यस्य प्रसिद्धं ॥

(१०) प्रजापतिर्दशहोता । स इदं सर्वं । स मे ददातु
प्रजां पशून् पुष्टिं यशः । सर्वञ्च मे भूयात्^(१०) ॥ ४ ॥

प्रतिष्ठा, प्राणश्च मे भूयात्, अनाधृष्यः, सर्वञ्च मे
भूयात् ॥

* ब्राह्मणः, यज्ञः, अग्निः, भर्ता, पृथिवी, प्रतिष्ठा,
अन्तरिक्षं, विष्ठा, वायुः, प्राणः, चन्द्रमा, ऋतून्,
अन्नं, स प्राणस्य, प्राणः, द्यौः, अनाधृष्यः, आदित्यः,
स तेजस्वी, प्रजापतिः, स इदं सर्वं, च मे भूयात् ॥
अनु० ७ ॥

अथ दशममाह । (१०) “प्रजापतिः ० मे भूयात्”^(१०) इति ।
नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमीतिश्रुतानि शरीरगतानि
दशच्छिद्राण्युत्पाद्योपकारित्वाद्दशहोतृत्वं । सर्वजगत्कारणत्वेन
सर्वात्मकत्वं प्रजापतेः प्रसिद्धं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

* एषानुक्रमिका A चिह्नितपुस्तके वर्तते न त्वितरपुस्तकद्वये ।

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

(१) अग्नि॒र्यजु॑र्भिः । स॒वि॒तास्तो॑मैः । इन्द्र॑ उक्थामदः ।
मि॒चाव॑रुणावाशिषा । अ॒ङ्गिर॑सो धिष्णि॒यैर॒ग्निभिः॑ ।
म॒रुतः॑ सदे॒ हवि॑र्धानाभ्यां । आपः॒ प्रोक्ष॑णीभिः ।
ओष॑धयो ब॒र्हिषा । अ॒दि॒तिर्वे॑द्या । सोमो॑ दी॒क्षया॑ ॥

॥ १ ॥

त्वष्ट्रे॒धेन॑ । विष्णु॑र्यज्ञेन । वस॑व आज्ये॒न । आ॒-
दि॒त्या दक्षि॑णाभिः । विश्वे॑ दे॒वा ऊ॒र्जा । पू॒षा स्व॑गा-

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

अथ सम्भारयजुषि उच्यन्ते । तेषां चेतृकोपधाने विनि-
योगश्चातुर्होत्रीयब्राह्मणेऽभिहितः । इदं यजुषि पत्न्यसे-
ति । तेषामेकविंशतिसङ्ख्याकानां यजुषां पाठस्तु । (१) “अग्नि-
र्यजुर्भिः ० अह॑ अद्भया” (२) इति । अत्राग्निसवित्रादघो
देवा यजुस्तोमादीनि यज्ञे संवरणीयान्यङ्गानि* एतैर्देवाः
तैः संवरणीयैः† सहास्मिन् कर्मण्यागच्छन्त्विति‡ वाक्यार्थः ।
‘उक्थामदः’ शस्तवाचो । यज्ञशब्दे हविःप्रक्षेपवाचो । ‘स्व-

* सम्भरणीयान्यङ्गानि इति तै० पाठः ।

† सम्भरणीयैरिति तै० पाठः ।

‡ कर्मण्यागच्छन्त्विति तै० पाठः ।

कारेण । वृहस्पतिः पुरोधया । प्रजापतिरुन्नीथेन ।
अन्तरिक्षं पवित्रेण । वायुः पाचैः ॥ अहं अहया^(१)
॥ २ ॥

दीक्षया, पाचैः, एकञ्च ॥ अनु० ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) सेनेन्द्रस्य । धेना वृहस्पतेः । पथ्या पूषणः । वा-
ग्वायोः । दीक्षा सोमस्य । पृथिव्यग्नेः । वसूनां गा-
यत्री । रुद्राणां त्रिष्टुप्* । आदित्यानां जगती । वि-
ष्णोरनुष्टुप्* ॥ १ ॥

गाकारः' शंयुवाकमन्त्रः । पुरोधायहणकाले पठनीया षट्क्
पुरोवाक् । 'पवित्र'शब्दे दशापवित्रवाची । 'अहं' यजमानः,
'अहया', सहागच्छामि । स्पष्टमन्यत् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके द्वितीयप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अथ देवपत्न्याख्या मन्त्रा उच्यन्ते । तेषां च विनियोगः
पूर्ववद्द्रष्टव्यः । पत्न्यस्येत्येवं तत्र पत्नीष्टकानामभिधानात् । पा-

* आदर्शपुस्तकेषु त्रिष्टुक् अनुष्टुक् इति पाठद्वयं ।

वरुणस्य विराट् । यज्ञस्य पङ्क्तिः । प्रजापतेरनुम-
 तिः । मित्रस्य अद्वा । सवितुः प्रसूतिः । सूर्यस्य मरी-
 चिः । चन्द्रमसो रोहिणी । ऋषीणामरुन्धती । पर्जन्य-
 न्यस्य विद्युत् । चतस्रो दिशः ॥ चतस्रोऽवान्तरदिशाः ।
 अहश्च रात्रिश्च । कृषिश्च वृष्टिश्च । त्विषिश्चापतितिश्च ।
 आपश्चौषधयश्च । उक् च सूनृता च देवानां प-
 ल्लयः^(१) ॥ २ ॥

अनुष्टुप्, दिशः, षट् च ॥ अनु० ९ ॥

ठस्तु । (१)“सेनेन्द्रस्य • देवानां पल्लयः”^(१) इति । देवताः
 इन्द्रादयः तत्पल्यः सेनादयः पल्यः । दिम्बिदिगादयोऽपि
 केषाञ्चिद्देवानां पल्यः । एताः सर्वाः आगत्य यज्ञमविकसं कुर्व-
 न्त्विति वाक्यार्थः । तत्राच्चातैः षड्विंशतिवाक्यैः षड्विंशति-
 यज्ञाकाः पल्लोष्टका उपदध्यात् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
 रारण्यके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१) देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्यां ।
पूषो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि । राजा त्वा वरुणो नयतु
देवि दक्षिणेऽग्नये हिरण्यं । तेनामृतत्वमस्यां । वयो दा-
ने । मयो मघ्नमस्तु प्रतिग्रहीत्रे । क इदं कस्मा अदात् ।
कामः कामाय । कामो दाता ॥ १ ॥

कामः प्रतिग्रहीता । कामः समुद्रमाविश । कामेन
त्वा प्रतिगृह्णामि । कामैतत्ते । एषा ते काम दक्षि-

अथ दशमोऽनुवाकः ।

अथ प्रतिग्रहमन्त्रा उच्यन्ते । तैश्च प्रतिग्रहैरिष्टकोपधानं
षातुर्होचीयब्राह्मण एवमाद्यातं । यथावकाशं प्रतिग्रहान्
लोकं पृणाञ्चेति । तत्र प्रथममाह । (१) “देवस्य ० वैश्वानराय
रथं” (२) इति । हे प्रतिगृह्यमाणद्रव्य ‘सवितुः देवस्य’, प्रेरणे
सति अश्विनोर्बाहुभ्यां ‘बाहुभ्यां’, पूषसम्बन्धिभ्यां ‘हस्ताभ्यां’, तां
‘प्रतिगृह्णामि’ । हे ‘दक्षिणे देवि’, ‘वरुणो राजा’, हिरण्य-
रूपां तां ‘अग्नये’, प्रापयतु । ‘तेन’ अग्निप्रापणेन, प्रतिग्रह-
दोषाभावात् । अहं ‘अमृतत्वं’ नरकाभावरूपं, प्राप्नुयां, इयञ्च
दक्षिणादाने ‘वयः अस्तु’ पक्षिरूपिणी भूत्वा दातारं स्वर्गं

णा । उ॒त्ता॒न॒त्त्वा॒ङ्गीर॒सः प्र॒ति॒य॒ज्ञा॒तु । सो॒मा॒य॒ वा॒सः ।
 रु॒द्राय॒ गां । व॒रु॒णा॒याश्चं । प्र॒जा॒प॒तये॒ पु॒रु॒षं ॥ २ ॥
 म॒न॒वे॒ त॒ल्पं । त्व॒ष्ट्रे॒जां । पू॒ष्णे॒विं । नि॒र्ह्य॒त्या अ॒श्व॒तर॒ग॒-
 ह॒भौ । हि॒म॒व॒तो ह॒स्ति॒नं । ग॒न्ध॒र्वा॒प्स॒राभ्यः॑ स॒ग॒ल॒क्ष॒र॒-
 णे । वि॒श्वे॒भ्यो दे॒वेभ्यो॑ धा॒न्यं । वा॒चेऽन्नं॑ । ब्र॒ह्म॒ण ओ॒द॒-
 नं । स॒मु॒द्रा॒यापः॑ ॥ ३ ॥

नयत्वित्यर्थः । 'प्रतियहीचे' 'मह्यं', 'मयः' सुखं, 'असु' ।
 'इदं' द्रव्यं, प्रजापतिः प्रजापतये दत्तवान् अन्तर्यामिरूपेण
 दादप्रतियहीचेः प्रेरकत्वात् । तथा 'कामः', 'कामाय', दत्त-
 वान् । यथा प्रजापतिः अदृष्टप्रेरकः तथा कामस्य दृष्टप्रेरक-
 त्वात् तस्मात् 'कामः', एव 'दाता', 'प्रतियहीता', च स्वर्गा-
 दिफलविषयः कामो दाता, ऐहिकसुखविषयः कामः प्रति-
 यहीता । ततो हे दक्षिणे समुद्रसमं 'कामं' प्रविश 'कामेन',
 निमित्तेन त्वां 'प्रतिगृह्णामि' । हे मद्भृद्यवर्ति 'काम' तत्
 'एतत्' द्रव्यं, तुभ्यं भवति । हे 'काम', 'ते' त्वत्प्रीतधे,
 एव 'एषा' 'दक्षिणा,' प्रवृत्ता, अङ्गिरोगोत्रे समुत्पन्न उता-
 नाख्यो महर्षिः 'त्वां प्रतिगृह्णातु' । अथ वस्त्रादिद्रव्यविषयान्
 षोडशमन्त्रानाह । एतेषु सर्वेषु मन्त्रेषु देवि दक्षिण इत्यन्तः
 पूर्वानुषङ्गः । तेनामृतत्वादिकमित्युत्तरानुषङ्गः* ॥

* अमृतत्वादिकमन्त्रवाक्यानुषङ्गः इति तै० पाठः ।

उत्तानायज्ञीरसायानः । वैश्वानराय रथं^(१) ।^(२) वैश्वानरः प्रत्नया नाकमारुहत् । दिवः पृष्ठं भन्दमानः सुमन्मभिः । स पूर्ववज्जनयज्जन्तवे धनं । समानमञ्जापरियाति जागृविः^(३) ।^(४) राजा त्वा वरुणो नयतु देवि दक्षिणे वैश्वानराय रथं । तेनामृतत्वमश्यां । वयोदात्रे । मयोमह्यमस्तु प्रतिगृहीत्रे ॥ क इदं कस्मा

तस्य रथप्रतिगृहमन्त्रस्य शेषभूतामुत्तरानुषङ्गात् पूर्वभाविनीं काञ्चिद्वृषमाह । (१)“वैश्वानरः •परियाति जागृविः”(२) इति । वैश्वानराख्यो देवः । ‘प्रत्नया’ पुरातनशरीरधारी सन्, स्वर्गमारूढवान् । स च ‘दिवः पृष्ठं’ द्युलोकस्योपरिभागं, ‘मन्मभिः’ मननविशेषैः, ‘भन्दमानः’ कल्याणं कुर्वन्वर्त्तते, अयं यजमानः इमां दक्षिणां दत्तवान् इत्येवं वदन् देवानामये स्मारयतीत्यर्थः । ‘सः’ वैश्वानरः, ‘जन्तवे’ प्राणिरूपाय यजमानाय, ‘धनं’, पूर्ववत् ‘जनयत्’ यजमानः पूर्वं यथा दक्षिणां दत्तवान् तथैव तदनु रूपं फलं जनयति । स वैश्वानरः ‘जागृविः’ यावधानः सन्, ‘अञ्जा’ स्वर्गगमनशीलः, ‘समानं’, ‘परियाति’ यावद्दक्षिणार्थं द्रव्यन्तेन सदृशं तत् योग्यं फलं परिप्रापयति ॥

अस्या ऋच उपरितनं रथप्रतिगृहमन्त्रशेषमाह । (३)“रा-

अदात् । कामः कामाय । कामो दाता । कामः
प्रतिग्रहीता । कामः समुद्रमाविश । कामेन त्वा प्रति-
गृह्णामि । कामैतत्ते । एषा ते काम दक्षिणा । उता-
नत्त्वाङ्गीरसः प्रतिगृह्णातु^(१) ॥ ४ ॥

दाता, पुरुषम्, आपः, प्रतिग्रहीत्रे, नव च ॥

अनु० १० ॥

जाला० प्रतिगृह्णातु^(१) इति । अत्र तेनामृतत्वमश्नामि-
त्यादि उत्तरानुषङ्गः सर्वत्र* साधारण इति दर्शयति । प्रथम-
मन्त्रे पठितोपि पुनराघातः राजा खेत्यादिः वैश्वानराय रथ-
मित्यन्तः† पूर्वाक्का याः ऋचः उपरिरथमन्त्रे‡ पुनः पठनीयः ।
इत्येतावान् विशेषः । एतैर्मन्त्रैः प्रतिगृहेष्टका उपदध्यात् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

* सर्वमन्त्र इति F पुस्तकपाठः ।

† रथमन्त्रः इत्यधिकः तै० पाठः ।

‡ उपरितनमन्त्रे इति तै० पाठः ।

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

(१) सुवर्णं घर्मं परिवेद वेनं । इन्द्रस्यात्मानं दशधा
चरन्तं । अन्तः समुद्रे मनसा चरन्तं । ब्रह्माऽन्वविन्द-

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

अथ होतृहृदयाख्या मन्त्रा अभिधीयन्ते । तेषां त्वष्टको-
पधाने विनियोगस्यातुर्होचोयब्राह्मण एवमाज्ञायते । हृदयं
यजूषि पत्न्यस्येति । तत्र दशहोतृहृदयाख्यं मन्त्रमाह ।
(१) "सुवर्णं ० देवैः । स मानसीन आत्मा जनानां" (१) इति ।
चित्तिः सुगित्यादीनां होतृमन्त्राणां हृदयं रहस्यं तत्त्वं पर-
मात्मस्वरूपं प्रतिपादयतीत्ययमनुवाको हृदयमित्युच्यते । तत्रा-
नेन मन्त्रेण दशहोतृहृदयं परमात्मतत्त्वमुच्यते । अहं मन्त्र-
द्रष्टा 'इन्द्रस्य' परमेश्वरस्य, 'आत्मानं' निजस्वरूपं 'परिवेद'
परितः सर्वत्रावस्थितं जानामि । कीदृशमात्मानं, 'सुवर्णं'
सुवर्णसदृशं, यथा सुवर्णं स्वत एव प्रकाशमानं* भवति तथा
स्वयं प्रकाशं । 'घर्मं' अन्यस्य वस्तुनो दीपकं, तस्य भासा
सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः । 'वेनं' कान्तं, सर्वदुःखराहित्येन
तस्य कमनीयत्वं । 'दशधा' चित्तिसुगित्यादिदशहोतृमन्त्रे
प्रतिपादितैराकारैः, 'चरन्तं' लोके व्यवहरन्तं, 'अन्तः समुद्रे'

* स्वत एव भासमानमिति तै. पाठः ।

इशहोतारमणैः । अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां । एकः
सन् बहुधा विचारः । शतः शुक्राणि यच्चैकं भवन्ति ।

ब्रह्माण्डसृष्टेः पुरा सर्वत्र व्याप्यावस्थितो योयं जलसङ्घः सोऽयं
समुद्रः तस्य मध्ये, 'मनसा चरन्तं' इदं सर्वं जगत् सृजेयेत्येवं
रूपेण मनोवृत्तिविशेषेण सह प्रवर्त्तमानं । अतएवान्यचोक्तं ।
आपो वा इदमासन् सखिसमेव । स प्रजापतिरेकः पुष्करपर्षे
समभवत् । तस्मान्मर्मनसिकामः समवर्त्तत । इदं सृजेयमि-
तीति । 'ब्रह्मा' चतुर्मुखप्रजापतिः, 'अर्षे' अर्षवे यथोक्त-
समुद्रे, 'इशहोतारं' इशहोतारमन्त्रं तत्प्रतिपाद्यरूपेषाविभूतं
परमात्मानं, 'अन्वविन्दत्' सृष्टिसाधनत्वेनान्वित्य सञ्चवान् ।
तथा च ब्राह्मणमाद्यातं । प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेवेति ।
स एतं इशहोतारमपश्यदिति । सोऽयमेवंविधः परमात्मा
'जनानां' सर्वेषां, 'शास्ता' अन्तर्यामिरूपेण निधामकः सन्
इदमे प्रविश्यावस्थितः । तथाच स्मर्यते ।

ईश्वरः सर्वभूतानां इहेमेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि सन्त्सृष्टानि माषयेति ॥

सर्वान्तर्यामी* स्रकीयेनेश्वररूपेण 'एकः', एव 'सन्', पुन-
र्भाविरूपेण 'बहुधा', भूत्वा 'विचारः' विविधचरत्त्वान् भव-
ति । अत एवान्यचोपनिषदि श्रूयते ।

* स चान्तर्यामीति तै० पाठः ।

सर्वे वेदा यचैकं भवन्ति । सर्वे होतारो यचैकं भवन्ति । *स मानसीन आत्मा जनानां ॥ १ ॥

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा ब्रह्मधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ इति ।

‘व्रतं शुक्राणि’ श्रतसङ्गोपलक्षितान्यनन्तानि सूर्यचन्द्रनक्षत्राणि ज्योतीषि, ‘यच’ यस्मिन् परमात्मनि, ‘एकीभवन्ति’ एकत्वं प्राप्नुवन्ति । तथा ‘सर्वे वेदाः’ ऋग्वेदप्रभृतयस्तारो वेदाः नानाविधशास्त्रोपेताः, विस्तीच यस्मिन् ‘एकीभवन्ति’, ‘होतारः’ च होमकर्त्तारः, ‘सर्वे’ यजमानाः, द्रव्यहोत्रादि-मन्त्रा वा, यस्मिन् परमात्मनि एकत्वं प्राप्नुवन्ति । यथा बुद्बुदा जलमध्ये समुत्पद्य कश्चित् कालमवस्थाय विस्तीचमाना जल एवैक्यं प्राप्नुवन्ति । तथा सर्वे भावाः परब्रह्मण एवात्पद्य तत्रैव स्थित्वा विस्तीचमाना एकतां गच्छन्ति । अतएवोपनिषदि श्रूयते । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति । यत् प्रयस्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति । ‘सः’ तादृश ईश्वरः, सर्वेषां ‘जनानां’, ‘आत्मा’ स्वरूपभूतः सन्,† ‘मानसीनः’ योगयुक्तेन मनसोपलभ्यो भवति । तथाच

* ‘स मानसीन’ इत्याद्यः ‘ब्रह्मेन्द्र’ इत्यन्तः पाठः B चिह्नितपुस्तके पठितः ।

† सन् इति शब्दः D, E, पुस्तकद्वये नास्ति ।

अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां१ सर्वात्मा सर्वाः
प्रजा यच्चैकं भवन्ति । चतुर्होतारो यच्च सम्पदं गच्छ-
न्ति देवैः । स मानसीन आत्मा जनानां^(१) । ^(२)ब्रह्मेन्द्र-

कठा अधीयन्ते । मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चनेति ।
ततो योगिनां मानसप्रत्यक्षगम्यत्वात् । अन्तःप्रविष्टः आस्ता
जनानामिति योऽयमुक्तः सोऽयं 'सर्वात्मा' सर्वेषां प्राणिना-
मात्मा स्वरूपभूतः, तं हि जनाः* योगेन निरुद्धचित्ताः
सन्तो जगदीश्वरं स्वरूपत्वेनैव साक्षात् कुर्वन्ति न तु
भेदेन पश्यन्ति, अतः पूर्वाक्तः सर्वोप्यर्थं उपपन्न इत्युपसंझि-
यते । 'सर्वाः प्रजाः', देवमनुष्यादयः, 'यच्च' यस्मिन् योगि-
प्रत्यक्षगम्ये चैतन्यैकरसे परमात्मनि, 'एकीभवन्ति', चतुर्होतृ-
मन्त्राश्च सर्वे यस्मिन् स्वप्रतिपाद्यैः 'देवैः', सह यस्मिन्
ब्रह्मणि 'सम्पदं' सम्बन्धेकीभावं, प्राप्नुवन्ति । 'सः' तादृशो
ब्रह्मस्वरूपः, 'मानसीनः' मानसप्रत्यक्षः, सर्वेषां 'जनानामा-
त्मा' । ऋचां भेदादुपनहन्तिर्द्रष्टव्या । द्वितीया द्विपदा, इत-
रास्तिस्वस्तुष्यदा, इत्युचां विवेकः । अत्र चतुर्होतृशब्देन द्र-
ष्टोच्चादयः सर्वेऽपि मन्त्रा विवक्ष्यन्ते । तथा च ब्राह्मणे चतु-
र्होतृदेवं प्रति प्रजापतिर्वरन्दत्तवान् । त्वं वै मे नेदिष्ठं दत्तः
प्रत्यश्रीषीः । त्वयैतानाख्यातार इति । तस्मान्नु हेनांश्चतुर्हो-
तार इत्याचक्षत इति ॥

* सर्वे हि जना इति E, F, मुक्तकदयपाठः ।

मग्निं जगतः प्रतिष्ठां । दिव आत्मानं सवितारं वृह-
स्पतिं । चतुर्होतारं प्रदिशोनुक्लृप्तं । वाचो वीर्यं

तदेवं द्रष्टव्यो हृदयाख्यो मन्त्रोभिहितः । अथ चतुर्होत-
रुदयाख्यो मन्त्रोभिधीयते । तच्च तिस्रश्चक्षुःस्तसु प्रथमा-
माह । (१)“ब्रह्मोद्भूतमग्निं • तपसाम्बिन्दत्”(२) इति । ‘ब्रह्मा’
चतुर्मुखः, ‘इन्द्र’ परमैश्वर्ययुक्तं परमात्मानं, ‘तपसा’, ‘अम्ब-
विन्दत्’ अम्बिष्य सञ्जवान्, तद्दर्शनपूर्णमासं सृष्टिसाधनं किमिति
विचार्य चतुर्होतारमन्त्ररूपेषावस्थितं परमात्मानं निश्चि-
तवान् इत्यर्थः । तथा च ब्राह्मण* आश्रायते । प्रजापतिर-
कामयत दर्शनपूर्णमासौ सृजेयेति । स एतं चतुर्होतारमप-
ण्यदिति । कीदृशमिन्द्रं, ‘जगतः प्रतिष्ठां’, ‘अग्निं’ सर्वस्य जगत
आधाररूपो योयं चातुर्होतारश्चितिरूपोऽग्निः तत्स्वरूपं,
‘दिव आत्मानं सवितारं’ शुशोकास्य प्रकाशकत्वेनात्मवदवस्थि-
तोयः सविता तद्रूपं, तथा ‘वृहस्पतिः’, योयं देवगुरुस्वरूपेषाव-
स्थितं, ‘प्रदिशः’ सर्वान् प्रदेशान्, ‘अनुक्लृप्तं’ सर्वेषु प्रदेशेष्वव-
स्थितं, ‘चतुर्होतारं’ पृथिवीहोतेत्यादिमन्त्रस्वरूपं, ‘वाचः’,
‘वीर्यं’ सर्वस्वं, वेदरूपाद्याः वाचः सारभूतं ॥

अथ द्वितीयाष्टकमाह । (१)“अन्तः प्रविष्टः कर्त्तारमेतं •
कवयो निश्चिक्नुः”(२) इति । ‘कवयः’ विद्वांसः वेदब्राह्मणपारं

* ब्राह्मणमिति F पुस्तकपाठः ।

तपसाऽम्बविन्दत्^(१) । ^(१)अन्तः प्रविष्टं कर्त्तारमेतं । त्व-
ष्टारं रूपाणि विकुर्वन्तं विपश्चिं ॥ २ ॥

अमृतस्य प्राणं यज्ञमेतं । चतुर्होतृणामात्मानं

गताः, 'चतुर्होतृणां' चतुर्होतृशब्देनाभिधीयमानानां सर्वेषां
होतृमन्त्राणां, 'आत्मानं' स्वरूपभूतं परमेश्वरं, 'निषिक्तुः' नि-
श्चितवन्तः । कीदृशमात्मानं, 'अन्तःप्रविष्टं' जीवरूपेषु प्रती-
रेषु प्रविश्यावस्थितं । अतएवास्मायते । अनेन जीवतात्मानानु-
प्रविश्येति । 'कर्त्तारमेतं' अहमित्यनेन मानसप्रत्यक्षेण प्रतीत-
मानं लौकिकवैदिकसर्वक्रियानिष्पादकं । एतच्चान्वचास्मात् ।
एष हि द्रष्टा श्रोता प्रष्टा घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता
विज्ञानात्मा पुरुष इति । 'रूपाणि विकुर्वन्तं', विपश्चितं 'त-
ष्टारं' गर्भेषु देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपेषु 'रूपाणि', विविधं नि-
ष्पादयन्तं त्वष्टृदेवस्वरूपं । एतदप्यास्मात् । यावच्छो वै रेतसः
सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत् प्रजायत
इति । 'विपश्चिं' विपश्चितं, तत्तद्रूपनिर्माणप्रकाराभिज्ञं, 'अ-
मृतस्य प्राणं' मरणरहितस्य परमात्मनो व्यवहारहेतुभूतप्रा-
णोपाधिस्वरूपं* । एतदप्याथर्वणिका आमनन्ति । कस्मिन्-
हमुक्त्वात् उक्त्वात्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठा-
स्यामीति स प्राणमसृजतेति । यज्ञमेव सर्वैरनुधीयमानत्वेन

* हेतुभूतप्राणापानस्वरूपमिति तै० पाठः ।

कवयो निचिक्युः^(१) । ^(२)अन्तः प्रविष्टं कर्त्तारमेतं । देवा-
नां बन्धु निहितं गुहासु । अमृतेन क्लृप्तं यज्ञमेतं । च-
तुर्होतृषामात्मानं कवयो निचिक्युः^(३) । ^(४)शतं नि-
युतः परिवेद् विश्वा विश्ववारः । विश्वमिदं वृणाति ।

दृश्यमानमेतं दर्शपूर्णमासयज्ञस्वरूपं चतुर्होतृमन्त्रस्य तद्यज्ञ-
सृष्टिसाधनत्वात् तद्रूपत्वं युक्तं । तद्यज्ञसाधनत्वं ब्राह्मणे समा-
जातं । स एतं चतुर्होतारमपश्यत् । तं मनसानुद्रुत्याहवनीये
जुषेत् । ततो वै स दर्शपूर्णमासावसृजतेति ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१)“अन्तः प्रविष्टं कर्त्तारमेतं • कवयो
निचिक्युः”^(२) इति । योऽयं परमात्मा सोऽयं ‘देवानां’ बन्धुवत्
प्रियः । तादृशं, तेषु* पक्षपातत्वेन विजयहेतुत्वं तत्त्वकाराः†
आमनन्ति । ब्रह्मा ह देवेभ्यो विजिग्ये इति । ‘गुहासु’ बुद्धिषु,
‘निहितं’ साधित्वेनावस्थितं, यो वेद निहितं गुहायामित्यादि-
श्रुतेः । ‘अमृतेन’ स्वर्गफलनिमित्तेन, ‘क्लृप्तं’ सम्पादितं, ‘एतं’
‘यज्ञं’ इत्यादीनामिति‡ ॥

तदेवमृक्चयरूपं चतुर्होतृहृदयमुक्तं । अथ पञ्चहोतृहृद-
याख्यो मन्त्रो अभिधीयते । तच्च प्रथमामाह । ^(५)“शतं नि-

* तेषु देवेषु पक्षपातत्वेनेति तै० पाठः ।

† कृता आमनन्तीति तै० पाठः ।

‡ इत्यादि पूर्ववदिति तै० पाठः ।

इन्द्रस्यात्मा निहितः पञ्चहोता । अमृतं देवानामायुः
प्रजानां^(५) ॥ ३ ॥

(५) इन्द्रः राजानः सवितारमेतं । वायोरात्मानं क-
वयो निचिक्युः । रश्मिः रश्मीनां मध्ये तपन्तः । ऋतस्य
पदे कवयो निपान्ति^(६) । (७) य आण्डकोशे भुवनं वि-

युतः ० प्रजानां^(५) इति । 'पञ्चहोता' अग्निर्होता इत्यादि
पञ्चहोतृमन्त्ररूपः, आत्मा सः 'विश्ववारः' सर्वैर्वरणीयो वायुरूपः
सन्, 'अतं नियुतः', अतस्यज्ञाकान् स्वकीयान् खान्, 'परिवेद'
परितः सञ्चारित्वेन जानाति, अत एव 'इदं विश्वं' जगत्, 'वृ-
णाति' व्याप्नोति, सोऽयं 'इन्द्रस्यात्मा' परमेश्वरस्य स्वरूपभूतः
सन्, 'निहितः' सर्वत्रावस्थितः, स च 'देवानाममृतं', प्रयच्छति ।
'प्रजानां', वा 'आयुः', प्रयच्छतीति शेषः ॥

अथ द्वितीया माह । (६) "इन्द्रः राजानः ० निपान्ति"^(६) इति ।
एवं षतुर्होतृदेवं 'कवयः' पण्डिताः, 'निचिक्युः' विनिसि-
तवन्तः । कीदृशं, 'इन्द्रं' परमेश्वर्ययुक्तं, 'राजानं' दीप्यमानं,
'सवितारं' प्रेरकं, 'वायोः', 'आत्मानं' स्वरूपभूतं, ते कवय
एतं षतुर्होतृदेवं 'ऋतस्य पदे' ब्रह्मणः स्थाने, 'निपान्ति' नि-
तरां पालयन्ति, तद्रूपत्वेन पश्यन्तीत्यर्थः । कीदृशं, 'रश्मीनां'
दृश्यमानानां किरणानां, 'मध्ये' स्थित्वा 'तपन्तः' जगतस्वापं
कुर्वन्तः, 'रश्मिं' प्रौढरश्मिरूपं, आदित्यमित्यर्थः ॥

भर्त्ति। अनिर्भिन्ः सन्नर्थो लोकान् विचष्टे। यस्याण्ड-
कोशः शुष्ममाहुः प्राणमुखं। तेन क्षुप्तोऽमृतेनाहम-
स्मि^(१)। ^(२)सुवर्षं कोशः रजसा परीष्टतं। देवानां वसु-
धानीं विराजं ॥ ४ ॥

अथ तृतीयामाह। ^(१)“य आण्डकोशे० अमृतेनाहमस्मि”^(२)
इति। ‘यः’ पञ्चहोत्रदेवः, ‘आण्डकोशे’ ब्रह्माण्डमध्ये, ‘अनि-
र्भिन्ः’ अभेदेनावस्थितः सन्, ‘भुवनं’ क्लृप्तं भूतजातं, ‘विभर्त्ति’
धारयति। ‘अथ’ ब्रह्माण्डभेदानन्तरं, तदन्तःस्थितान् भूरादि-
‘लोकान्’, ‘विचष्टे’ विभ्रेषेण प्रस्थापयति, ‘यस्य’ चतुर्होत्ररूपस्य
परमात्मनः, ‘शुष्ममाहुःकोशं’ प्रवक्षं ब्रह्माण्डावकाशस्य, ‘प्राणं’,
वायुविशेषं, ‘उज्वमाहुः’ गर्भवेष्टनस्थानीयमाहुः, अथा लोके
गर्भं उज्वेन वेष्ट्यते तथा सूक्ष्मप्ररोरेण प्राणवायुना ब्रह्माण्डं
वेष्टितं भवति। ‘तेनामृतेन’ पञ्चहोत्ररूपेण परमात्मना,
‘अहं’, ‘क्लृप्तः’ व्यवहारसमर्थत्वेनोत्पादितः, ‘अस्मि’* ॥

अथ षड्होत्रहृदयमन्त्राः। तत्र प्रथमामृचमाह। ^(३)“सुवर्षं
० विविक्षे”^(४) इति। वाग्धोतेति मन्त्रोऽत्र षड्होता, स च ब्र-
ह्माण्डकोशमध्ये चन्द्ररूपेषावस्थितः। चन्द्ररूपं षड्होत्रदेवं वि-
राजं अभिजाः † सुवर्षत्वादिगुणयुक्तमाचक्षते। ‘सुवर्षं’ शोभन-

* ‘यस्य’ पञ्चहोत्रदेवस्य, ‘आण्डकोशं’ ब्रह्माण्डं, ‘शुष्ममाहुः’ प्राण-
रूपं ‘आहुः’, ‘तेन’ पञ्चहोत्ररूपेण परमात्मना, ‘अहं’, ‘क्लृप्तः’
व्यवहारसमर्थत्वेन उत्पादितः, ‘अस्मि’। इति तैत्तिरीयसंहितायामुक्तं।
यस्य चतुर्होत्ररूपस्येत्यारभ्य अस्मीतिशेषपर्यन्तस्य विनिमये वाञ्छितः।

† देवरहस्याभिजा इति तै० पाठः।

अमृतस्य पूर्यां तामु कलां विचक्षते । पादः षड्ढो-
 तुर्न किलाविवित्से^(F) । (E)येनर्त्तवः पञ्चधोत क्लृप्ताः ।
 उतवा षड्ढा मनसोत क्लृप्ताः । तः षड्ढोतारमृतुभिः

वर्षं, एतं चन्द्रमण्डलं हिरण्यवर्षोपेतं, * 'कोशं' ब्रह्माण्डकोश-
 मध्यगं, 'राजसा' रश्मनात्मकेनामृतेन, 'परीवृतं' सर्वतो व्याप्तं, तथा-
 विधं चन्द्रं, 'तामु कलां' तादृशीमेव भागरूपां, 'आचक्षते' । की-
 दृशीमिति तदुच्यते । 'देवानां वसुधानो' वज्रिरव्यादीनां देव-
 तानामपेक्षितं यदसु अमृतरूपं तस्य धारयित्रीं । अत एव स-
 र्यते । प्रथमां पिबते वज्रिर्द्वितीयां पिबते रविरित्यादि ।
 'विराजं' विशेषेण राजमानां, 'अमृतस्य पूर्यां' पीयूषेण पूरि-
 तां, एवं रूपं षड्ढोददेवमभिज्ञा आचक्षते । प्राकृतस्तु जनः
 'षड्ढोतुः', 'पादं' षड्ढोददेवस्यांभृतं चन्द्रं, 'न किलाविवि-
 त्से', नैव जानाति ॥

अथ द्वितीया माह । (E) "येनर्त्तवः ० कवथो निपान्नि"
 (E) इति । 'येन' चन्द्ररूपेण षड्ढोददेवेन, वसन्ताद्यृतवः पञ्च-
 प्रकाराः 'क्लृप्ताः' सन्पादिताः, हेमन्तशिशिरयोः समासेन पञ्च-
 खं । 'उत वा' अथवा, हेमन्तशिशिरयोर्विभागेन षट्प्रकाराः
 'क्लृप्ताः', 'उत' अपि च, 'मनसा क्लृप्ताः' सङ्कल्पमात्रेण सन्पादि-

* भासते इति E, F चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

कल्पमानं । ऋतस्य पदे कवयो निपान्ति^(८) । (१०) अन्तः
प्रविष्टं कर्तारमेतं । अन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तं । स

ताः, 'तं' पञ्चषड्ढोददेवं, 'ऋतुभिः', 'कल्पमानं' पञ्चधा षोढा
वा भिन्नैः वसन्तादिभिः, सर्वव्यवहारसमर्थं, 'ऋतस्य पदे' सत्यस्य
परब्रह्मणः स्थाने, 'कवयः' वेदरहस्याभिज्ञाः, 'निपान्ति' नि-
तरां पास्यन्ति, परब्रह्मैवायं चन्द्ररूपः षड्ढोतेत्येवमुपासत
इत्यर्थः ॥

अथ तृतीयामाह । (१०) "अन्तः प्रविष्टं • पञ्चधा चरन्तं" (१०)
इति । 'देवाः', सर्वे 'सहैव सन्तं' स्वकीयहृदये स्वेन जीवात्मना
सहैवावस्थितं, 'एतं' षड्ढोददेवं परमात्मानं, 'न विजानन्ति'
वेदान्ताभ्यासमन्तरेण हृदयेऽवस्थितोऽयं परमात्मैवेति विशेषेण
न जानन्ति । कोदुश्च परमात्मानं । 'अन्तः प्रविष्टं' अन्तर्यामि-
रूपेण सर्वेषां पृथिव्यादिपदार्थानां मध्येऽवस्थितं । एतच्च
वाजसनेयिनोऽन्तर्यामिब्राह्मणे यः पृथिव्यान्तिष्ठन्नित्यादिना
बहुप्रपञ्चेनामनन्ति । 'कर्तारं' नियामकत्वेन सर्वस्य निष्पा-
दकं, 'अन्तश्चन्द्रमसि' चन्द्रमण्डलमध्ये, 'मनसा' सङ्कल्पमात्रेण,
'चरन्तं', एतच्चोपलक्षणं सर्वेष्वपि वस्तुषु चरन्तमित्यर्थः । एत-

* "तं" चन्द्ररूपं षड्ढोददेवं इति F पुस्तकपाठः ।

हैव सन्तं न विजानन्ति देवाः । इन्द्रस्यात्मानं शत-
धा चरन्तं^(१०) ॥ ५ ॥

(१०) इन्द्रो राजा जगतो य ईशे । सप्तहोता सप्तधा
विकृप्तः^(११) । (११) परेष तन्तुं परिषिच्यमानं । अन्तरा-

देव स्पष्टीकर्त्तुं, शतधा चरन्तमित्युक्तं । 'इन्द्रस्य' परमैश्वर्ययु-
क्तस्य देवादेः, आत्मानं स्वरूपं* ॥

अथ सप्तहोतृहृदयाख्यो मन्त्रः । तत्र प्रथमां च चमाह ।
(११) "इन्द्रो राजा • सप्तधा विकृप्तः"^(११) इति । महाहविर्हो-
तेत्यर्थं मन्त्रः 'सप्तहोता' । स च 'सप्तधा कृप्तः' होत्रध्वर्युप्रमुखैः
सप्तभिः प्रकारैः सन्नादितः । स किंरूप इति तदुच्यते । 'इन्द्रः'
परमैश्वर्ययुक्तः, 'राजा' दीप्यमानः 'यः' परमात्मा, 'जगतः',
'ईशः' स्वामी भवति । स एवायं सप्तहोतृरूप इत्यर्थः ॥

अथ द्वितीयामाह । (११) "परेण तन्तुं • अग्न्यान्वविन्दत्"^(११)
इति । 'अग्न्या' प्रजापतिः, 'देवानां' इन्द्रादीनां, 'हृदयं' हृद-
यस्थितं परमात्मानं, 'अन्वविन्दत्' अन्विष्य लब्धवान्,
कीदृशं, 'तन्तुं', 'परेण' अविष्कृतस्य यज्ञस्य परस्तात् फल-
दृशार्थां, 'परिषिच्यमानं' वृष्टिरूपेण परितः सिच्यमानं,

* 'आत्मानं' स्वरूपभूतं, इति तै० पाठः ।

दित्य मनसा चरन्तं । देवानां हृदयं ब्रह्माम्बुविन्दत्
 (१९) । (१९) ब्रह्मैतद्ब्रह्मण उज्जभार । अर्कं स्योतन्तं स-
 रिरस्य मध्ये (१९) । (१७) आ यस्मिन् सप्त परेवः । मेहन्ति
 बहुलाः अत्रियं । बह्वश्यामिन्द्र गोमतीं (१७) ॥ ६ ॥

“अन्नरादित्ये” आदित्यमण्डलमध्ये, ‘मनसा’ सङ्कल्पमात्रेण,
 ‘चरन्तं’, ॥

अथ तृतीयामाह । (१९) “ब्रह्मैतद्ब्रह्मणः • सरिरस्य मध्ये”
 (१९) इति । ‘ब्रह्मा’ चतुर्मुखः प्रजापतिः, ‘ब्रह्मणः’, वेदस्य सका-
 म्नात् ‘एतत्’ सप्तहोत्ररूपं, ‘उज्जभार’ सारत्वेनोद्धृवान् ।
 कीदृशं, ‘अर्कं’ सूर्यरूपेणावस्थितं, ‘सरिरस्य’ मेघस्यजलस्य, ‘मध्ये’,
 रश्मिद्वारा प्रविश्य, ‘स्योतन्तं’ वर्षयन्तं ॥

अथ चतुर्थीमाह । (१७) “आ यस्मिन् • बह्वश्यामिन्द्रगोम-
 तीं” (१७) इति । ‘यस्मिन्’ सप्तहोत्ररूप आदित्ये, ‘परेवः’ वृष्टि-
 प्रदानेन लोकस्य पातारः, सप्तसङ्ख्याका रश्मयः प्रापिताः* र-
 श्मिसप्तकञ्च, साकञ्चानां सप्तधमाञ्जरेकजमित्यत्र प्रपञ्चितं ।
 ते च सप्तरश्मयो, ‘बहुलाः अत्रियं’ प्रभूतां धनादिसम्पदं, ‘मेह-
 न्ति’ वृष्टिसेचनद्वारेण सम्पादयन्ति । हे ‘इन्द्र’ सप्तहोत्रदेवरूप
 परमेश्वर, ‘बह्वश्यां’ बहुभिरश्वैरुपेतां, ‘गोमतीं’ बहुभिर्गोभि-
 र्रुपेतां, तां अत्रियं प्रयच्छेति शेषः ॥

* आश्रिता इति E, F पुस्तकद्वयपाठः ।

(१५) अच्युतां बहुलाः अत्रियं । स हरिर्वसुवित्तमः । पे-
रिन्द्राय पिन्वते^(१५) । (१६) बह्वश्वामिन्द्र गोमतीं । अच्युतां
बहुलाः अत्रियं । मद्मिन्द्रे नियच्छतु^(१६) । (१७) शतः शता
अस्य युक्ता हरीणां । अर्वाङ्गायातु वसुभी रश्मिरिन्द्रः ।

अथ षष्ठमीमाह । (१५) “अच्युतां • पेरिन्द्राय पिन्वते”
(१५) इति । ‘सः’ देवः सप्तहोत्राख्यः, ‘इन्द्राय’ कर्मस्वामिने यज-
मानाय, ‘अत्रियं’, ‘पिन्वते’ सिञ्चति, प्रयच्छतीत्यर्थः । कीदृशः स
देवः, ‘हरिः’ पापहरणशीलः, ‘वसुवित्तमः’ अतिशयेन धन-
स्य सन्धा, ‘पेरः’ पालकः । कीदृशीं अत्रियं, ‘अच्युतां’ विनाश-
रहितां, ‘बहुलां’ गवाश्वादिभिः प्रभृतां ॥

अथ षष्ठमीमाह । (१६) “बह्वश्वामिन्द्र गोमतीं • नियच्छतु”
(१६) इति । ‘इन्द्रः’ परमैश्वर्ययुक्तः सप्तहोत्रदेवः । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ षष्ठमीमाह । (१७) “शतः शता • नियच्छतु” (१७) इति ।
‘अस्य’ आदित्यरूपस्य सप्तहोत्रदेवस्य, ‘हरीणां’ अन्धकारहर-
णशीलानां रश्मीनां, ‘शतः शता’ शतसङ्ख्याकानि शतानि, अयु-
तसङ्ख्याकानीत्यर्थः । ‘युक्ता’ युक्तानि, सन्पादितानि, ‘इन्द्रः’ पर-
मैश्वर्ययुक्तः ‘रश्मिः’ बहुविधरश्मियुक्तः आदित्यः, ‘वसुभिः’
धनैः, सह ‘आयातु’ आभिमुख्येनागच्छतु । आगतश्च सविता
‘बहुलां अत्रियं’ प्रभृतां धनादिसम्पदं, ‘मे’ मत्तं, ‘नियच्छतु

प्रम॑ह॒माणो बहु॒स्त्राः॑ अ॒त्रियं । र॒श्मिरिन्द्रः॑ स॒विता मे॒
नियच्छतु^(१७) ॥ ७ ॥

(१८) घृतन्तेजो मधुमदिन्द्रियं । मय्ययमग्निर्दधातु^(१८) ।

(१९) हरिः पतङ्गः पटरी सुपर्णः । दिविक्षयो नभसा य
एति । स न इन्द्रः कामवरं ददातु^(१९) । (२०) पञ्चारं चक्रं
परिवर्तते पृथु । हिरण्यज्योतिः सरिरस्य मध्ये । अजस्रं

नितरां ददातु । कीदृशः सविता, 'प्रम॑ह॒माणः' अस्मदीयस्त-
तिभिः प्रकर्षेण वर्द्धमानः, 'रश्मिः' वज्रविधरश्मियुक्तः, 'इन्द्रः'
परमैश्वर्ययुक्तः ॥

अथाष्टमीमाह । (१८) "घृतन्तेजो • मय्ययमग्निर्दधातु"^(१८)
इति । 'अयं' सप्तहोतृदेवः, द्रंघ्यात्मकः सन् 'मयि' यजमाने,
'मधुघृतं' मधुररसोपेतं घृतादिद्रव्यं, 'तेजः' कान्तिं, 'दिन्द्रियं'
चक्षुरादिसामर्थ्यं च, 'दधातु' सम्पादयतु ॥

अथ नवमीमाह । (१९) "हरिः पतङ्गः • ददातु"^(१९) इति ।
'हरिः' अन्धकारहरणशीलः, 'पतङ्गः' सूर्यरूपः, 'पटरी' तेजः-
पटलवान्, 'सुपर्णः' पक्षिसदृशः, 'दिविचयः' स्वर्गनिवासी, 'यः'
सप्तहोतृदेवः, 'नभसा' आकाशमार्गेण, 'एति' गच्छति । 'सः'
देवः, 'नः' अस्माकं, 'कामवरं' कामानां मध्ये श्रेष्ठं, 'ददातु' ॥

अथ दशमीमाह । (२०) "पञ्चारं चक्रं • कामवरं ददातु"

ज्योतिर्नभसा सर्पदेति । स न इन्द्रः कामवरं ददातु^(१०) ।

(१०) सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रं ॥ ८ ॥

एको अश्वो वहति सप्तनामा । चिनाभि चक्रमजरम-

(१०) इति । षट्पञ्चात्मका आरा यस्य कालचक्रस्य तत् 'पञ्चारं', 'पृथु' विसृतं, 'चक्रं' संवत्सरात्मकं कालचक्रं, 'परिवर्तते' परितः प्रवर्तते । 'सरिरस्य मध्ये' मेघवर्तिजस्य मध्ये, 'हिरण्यज्योतिः' रश्मिसञ्चारणविद्युद्रूपपरिणामे सति सुवर्णसमानं ज्योतिर्यस्य मण्डलस्य तद्भिरण्यज्योतिः, तादृशं 'ज्योतिः' आदित्यमण्डलं संवत्सरचक्रनिष्पादकं, 'अजस्रं' निरन्तरं 'नभसा' आकाशमार्गेण, 'सर्पदेति' श्वैः सञ्चरति गच्छति । 'सः' ज्योतिर्मण्डलात्मा 'नः' अस्माकं 'कामवरं ददातु' ॥

अथ एकादशीमाह । (११) "सप्त युञ्जन्ति ० भुवनानि तस्युः"

(११) इति । सप्तसङ्ख्याकाः साकञ्चानामित्यचोक्ताः मुख्यरश्मिविभेदाः अश्वसदृशाः 'एकचक्रं' एकप्रकारपरिवर्तं कालचक्रं, 'युञ्जन्ति' । प्रवर्तयन्ति । तदेव स्पष्टीक्रियते । 'सप्तनामा' सप्तसङ्ख्यानानामानि नमनयोग्यानि कंश्यानि रश्मिरूपाणि च-

* अक्षरमिति E पुस्तकपाठः ।

† वक्ष्यामीति तै० पाठः ।

नवीं । येनेमा विश्वा भुवनानि तस्यः^(११) ।^(१२) भद्रं पश्यन्त
उपसेदुरग्रे । तपो दीक्षामृषयः सुवर्षिदः । ततः क्ष्वच
बलमोजश्च जातं । तस्मै देवा अभिसन्नमन्तु^(१२) ।

स्यासौ सप्तनामा । 'अश्वः' व्यापकः 'एकः' सूर्यः तत्कालचक्रं
'वहति' । कीदृशं चक्रं, 'त्रिनाभि' तिस्रः सत्वरजसमोगुणरूपाः
भूतभविष्यदर्थमानरूपा वा नाभयो यस्य तस्त्रिनाभि, 'अजर'
विनाशरहितं, न हि कालः संसारमध्ये कदाचिद्विनश्यति । 'अन-
वीं' अर्वा विरोधी विनाशको भ्रातृव्यो वा अर्वेति श्रुतेः, तद्रहितं,
न हि कालचक्रस्य कश्चिन्नाशकोऽस्ति । 'येन' कालचक्रेण, 'इमा
विश्वा भुवनानि' दृश्यमानानि सर्वाणि भूतजातानि, तिष्ठन्ति,
सुखेन वतन्ते तस्य कालचक्रस्य निर्वाहकोऽयं सप्तहोतृदेव
आदित्यः ॥

अथ द्वादशीमाह । (१२) "भद्रं पश्यन्ते • अभिसन्नमन्तु" (१२)
इति । 'सुवर्षिदः' स्वर्गमार्गाभिजाः, ऋषयः 'भद्रं' कल्याणं सप्त-
होतृरूपमादित्यं, 'पश्यन्तः' प्राप्यत्वेन निश्चिन्तानाः, 'तपः' अन्न
शनादिरूपं, 'दीक्षां' नियमविशेषं च, 'उपसेदुः' अनुष्ठितवन्तः ।
'ततः' आदित्यसकाशात्, 'क्ष्वचं' क्षतात् चाणं अनिष्टनिवारणं ।
'बलं' शरीरशक्तिः, 'ओजः' कान्तिः, इत्येतत् सर्वं 'जातं'
सम्पन्नं । 'तत्' च स क्षत्रादित्रयं, 'अस्मै' यजमानाय, 'देवाः',
अभिसन्नमन्तु । अभितः सम्पादयन्तु ॥

(१९) श्वेत॒रश्मिं॑ वै॒भुज्य॑मानं । अ॒षान्ने॒तारं॑ भुव॒नस्य॑
गो॒पां । इन्द्रं॑ निचि॒क्षुः पर॒मे व्योम॑न्^(१९) ॥ ६ ॥

(१९) रोहि॒णीः पिङ्ग॒ला एकरू॑पाः । क्षर॑न्ति पिङ्ग॒ला

अथ त्रयोदशीमाह । (१९) “श्वेत॒ रश्मिं • परमे व्योमन्”
(१९) इति । ‘परमे व्योमन्’ उत्कृष्टे हृदयाकाशे, ‘इन्द्रं’ पर-
मैश्वर्ययुक्तं सप्तहोत्रदेवमादित्यं, ‘निचिक्षुः’ निश्चितवन्तः,
ध्यातवन्त इत्यर्थः । कोदृशमिन्द्रं, ‘श्वेतं’ प्रकाररूपत्वेन* शुक्ल-
वर्णं । ‘रश्मिं’ रश्मियुक्तं, ‘वैभुज्यमानं’ सर्वैः प्राणिभिः वृष्टि-
द्वारेण पुनः पुनः भुज्यमानं । एतदेव स्पष्टीक्रियते, ‘अपां
नेतारं’ आदित्याज्जायते वृष्टिरिति सत्यं सूर्यो जलस्य
नेता तादृशं, ‘भुवनस्य गोपां’ भुवनस्य पालकां ॥

अथ चतुर्दशीमाह । (१९) “रोहिणीः • नाद्यानां”^(१९) इति ।
‘रोहिणीः’ रोहिण्यवर्णाः, † ‘पिङ्गलाः’ पिङ्गलवर्णासु, या
आपस्तम्बमिसम्बन्धेन वज्रविधा दृश्यन्ते । ताः सर्वा अपि
सप्तहोत्ररूपस्य आदित्यस्य रश्मिसम्बन्धे सति मेघेषु नानारू-
पत्वपरिव्यञ्जकरूपाः, § भवन्ति । तथा ‘क्षरन्तीः’ वृष्टिरूपेषु

* प्रकारमानत्वेनेति तै० पाठः ।

† भूतजातपालकमिति तै० पाठः ।

‡ जोहृतवर्णा इति तै० पाठः ।

§ नानारूपत्वं परित्यज्यैकरूपा इति तै० पाठः ।

एकरूपाः । अतः सहस्राणि प्रयुतानि नाव्यानां^(१४) ।
^(१५)अयं यः श्वेतो रश्मिः । परिसर्वमिदं जगत् । प्रजां
 पशून् धनानि । अस्माकं ददातु^(१५) । ^(१६)श्वेतो रश्मिः
 परि सर्वं बभूव । सुवन् मघ्नं पशून् विश्वरूपान्^(१६) ।
^(१७)पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया ॥ १० ॥

भूमौ पतन्वः ताः पिङ्गलादिवर्णा आपः, 'एकरूपाः', भ-
 वन्ति । वृष्टिवाङ्मयेन भूमौ 'नाव्यानां' नावा तरणीयानां
 अर्पा, 'अतं सहस्राणि' प्रयुतानि अतसङ्ख्यावज्जविधसहस्रलक्ष-
 सङ्ख्याकाश्च सम्यस्यते । वृष्टिकाखे तत्र तत्रानेकप्रवाहा भवन्ति ।
 तदेतत् सर्वं सप्तहोदमाहात्म्यं ॥

अथ पञ्चदशीमाह । ^(१५)"अयं यः • अस्माकं ददातु"
^(१५) इति । 'यः' आदित्यः, श्वेतवर्णो रश्मियुक्तोऽस्ति सोऽयं
 'सर्वमिदं' 'जगत्', परिव्याप्य वर्तमानः 'अस्माकं', प्रजादिकं
 'ददातु' ॥

अथ षोडशीमाह । ^(१६)"श्वेतो रश्मिः • विश्वरूपान्"^(१६)
 इति । 'श्वेतोरश्मिः' शुक्लवर्षरश्मियुक्तः आदित्यः 'सर्वं' जगत्,
 'परिवभूव' परितो व्याप्तवान्, तादृक् आदित्यः 'मघ्नं' 'वि-
 श्वरूपान्' गोमहिष्यादिरूपेण वज्जविधान्, 'पशून्', 'सुवत्'
 सौतु, प्रेरयत्वित्यर्थः ॥

अथ सप्तदशीमाह । ^(१७)"पतङ्गमक्तं • वेधसः"^(१७) इति ।

हृदा पश्यन्ति मनसा मनीषिणः । समुद्र अन्तः क-
वयो विचक्षते । मरीचीनां पद्मिच्छन्ति वेधसः^(१९)।
(१९)पतङ्गो वाचं मनसा विभर्त्ति । तां गन्धर्वोवद्भुभं अ-

असून् प्राणान् राति ददातीति 'असुरः' परमात्मा, तस्य
'मायया' अचिन्त्यशक्त्या, 'अक्तं' अभिव्यक्तं, 'पतङ्गं' आदित्यं, 'हृदा'
'मनसा' हृत्पुण्डरीकगतेन नियमितेनान्तःकरणेन, 'मनीषिणः'
वेदशास्त्राभिज्ञाः महर्षयः, 'पश्यन्ति' ध्यात्वा साक्षात् कुर्वन्ति,
'कवयः' लौकिकवार्त्ताभिज्ञाः* पुरुषाः, 'समुद्रे अन्तः' समुद्र-
समानेऽन्तरिक्षमध्ये, 'विचक्षते' विशेषेण कथयन्ति, अय-
मादित्यः उदितः मध्याह्ने समागत इत्यादिव्यवहारं कुर्व-
न्ति । 'वेधसः' विधातारोऽनुष्ठानकुशलाः केचिद्यजमानाः,
'मरीचीनां', 'पदं' रश्मीनां स्थानमादित्यं, 'इच्छन्ति' आदि-
त्यसायुज्यप्राप्त्यर्थमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः ॥

अथाष्टादशोमाह । (१९) "पतङ्गो वाचं ० निपान्ति"^(१९)
इति । 'पतङ्गः' आदित्यः, 'मनसा', स्वकीयेन, प्राणिनां 'वाचं',
'विभर्त्ति' धारयति, अन्तर्यामिरूपेण वाचं प्रेरयतीत्यर्थः । त-
थाच पौराणिका आहुः, योऽन्तःप्रविश्यमम वाचमिमां प्रसुप्तं

* कावक्षान्ताभिज्ञा इति तै० पाठः ।

न्तः । तां द्योतमानाः स्वयं मनीषां । ऋतस्य पदे कव-
यो निपान्ति^(१८) । ^(१९)ये ग्राम्याः पशवो विश्वरूपाः । वि-
रूपाः सन्तो बहुधैकरूपाः । अग्निस्ताः अग्रे प्रमुभोक्तु
देवः ॥ ११ ॥

सञ्जीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाप्तेति । 'तां' आदित्यप्रेरितां
वाचं, 'गर्भे अन्तः' शरीरस्य मध्ये, गन्धर्वनामको वायुरवददु-
च्चारयति । गन्धान् वहतीति व्युत्पत्त्या गन्धर्वशब्दे वायुः 'अव-
दत्, उच्चारयति' । गन्धान् वहतीति व्युत्पत्त्या गन्धर्वशब्दे वायु-
माचष्टे । वायुर्हि ताज्जादिस्थानेषु संयुक्तो वाचमुच्चारयति ।
'तां' वायुनोच्चारितां, 'द्योतमानां' प्रकाशमानां, स्वयं स्वर्गस्य
हेतुभूतां, 'मनीषां' मनसः ईश्वरिणो आह्लादकरोमित्यर्थः । ता-
दृशींवाचं 'कवयः' शास्त्राभिज्ञाः, 'ऋतस्य पदे' सत्यस्य परब्रह्मणः
स्थाने, 'निपान्ति' नितरां पालयन्ति । परब्रह्मविषयाणि
वेदवाक्यानि सर्वदा पठन्तीत्यर्थः । तदेतत् सर्वं वाचःप्रेर-
कस्यादित्यस्य माहात्म्यं ॥

अथैकोनविंशोमाह । (१९) "ये ग्राम्याः ० संविदानः" (१९)
इति । 'ये' पशवः, 'ग्राम्याः' ग्रामे भवाः गवाश्चादयः, 'विश्वरू-
पाः' जातिभेदैः बहुविधाः, 'विरूपाः' वर्णादिभेदेन विविधा-
काराः, एवं बहुधा दृश्यमानाः 'सन्तः', अपि पुनः पशुत्वा-

* एतच्चिक्रकोडीकृतपाठः E पुस्तके नास्ति ।

प्रजापतिः प्रजया संविदानः^(१९)। ^(२०)वीतः स्तुके स्तु-
के । युवमस्मासु नियच्छतं । प्र प्र यज्ञपतिन्तिरः^(२०) ।
^(२१)ये ग्राम्याः पशवो विश्वरूपाः । विरूपाः सन्तो बहु-
धैकरूपाः । तेषां सप्तानामिह रन्तिरस्तु । रायस्यो-

कारणैकरूपाः 'तान्' सर्वान्, अग्निरूपः सप्तहोतृदेवः, 'अग्रे
प्रमुमोक्तु' प्रथमं तत्तत्स्नानं मुञ्चतु,* प्रमुच्य अस्मभ्यं ददा-
लित्यर्थः । 'प्रजापतिः', च स्वकीयया 'प्रजया', 'संविदानः'
एकमत्यङ्गतः, अस्मभ्यं पशून् ददालिति शेषः ॥

अथ विंशीमाह । ^(२०)"वीतः स्तुके ० प्रयज्ञपतिन्तिरः"
^(२०) इति । हे अग्निप्रजापती 'युवं' उभौ युवां, 'स्तुके स्तुके' तत्त-
द्वाद्यपत्ये, 'वीतं' प्रजननमुत्पत्तिं, 'अस्मासु' 'नियच्छतं' निय-
मेन सम्यादयतं । 'यज्ञपतिं' यजमानं, 'प्रप्रतिरः' अत्यन्तं
प्रकर्षेण बद्धयतं ॥

अथैकविंशीमाह । ^(२१)"ये ग्राम्याः ० सुवीर्यायाश्च"^(२१)
इति । ग्राम्यादिशब्दाः पूर्ववद्योज्याः । 'तेषां' ग्राम्यपशूनां,
'सप्तानां' गोऽश्वजाविपुरुषगर्दभोद्धरूपाणां सप्तसङ्ख्याकानां,

* तत्तद्देनात्रविमुञ्चत् इति तै० पाठः ।

षाय सुप्रजा॒रूपाय॑ सुवीर्याय^(११) । ^(१२)य आर॒ण्याः
 पशवो॑ वि॒श्वरू॑पाः । विरू॒पाः सन्तो बहु॑धैकरूपाः ।
 वायुस्ता॑ अग्रे प्रमु॑मोक्तु देवः । प्रजा॑पतिः प्रजया
 संवि॒दानः^(१२) । ^(१३)दृ॒डायै॑ सृ॒प्तं घृ॒तव॑त् च॒राच॑रं । देवा
 अ॒न्ववि॒न्दन् गु॒हा॒हितं^(१३) । ^(१४)य आर॒ण्याः पशवो॑ वि॒-
 श्वरू॑पाः । विरू॒पाः सन्तो बहु॑धैकरूपाः । तेषां॑ स-

रह असद्गुहे, 'रन्तिः' क्रीडा, 'अस्तु' तच्च धनपुष्टिशोभनापत्य-
 शोभनवीर्यायं सम्पद्यते ॥

अथ द्वाविंशीमाह । ^(११)"य आरण्याः ० संविदानः"^(१२)
 इति । अरण्ये भवाः आरण्याः द्विचुराः आपदादयः ताम्,
 अरण्याधिपतिर्वायुः 'प्रमुमोक्तु' । अन्यत् पूर्ववत् ॥

अथ त्रयोविंशीमाह । ^(१३)"दृडायै सृप्तं ० गुहाहितं"^(१३)
 इति । 'दृडायै' गोसम्पादनार्थं, 'सृप्तं' प्राप्तं, 'घृतवत् घृत-
 युक्तं, घृताकारमित्यर्थः । तादृशं 'चराचरं' स्थावरजङ्गमरूपं
 जगदनुग्रहीतुं, 'गुहाहितं' प्राणिनां बुद्ध्यावस्थितं, सप्तहोत्रदेव-
 देवाः 'अन्वविन्दन्' अन्वित्य सम्भवन्तः ॥

अथ चतुर्विंशीमाह । ^(१४)"य आरण्याः ० सुवीर्याय"^(१४)

ज्ञानामिह रन्तिरस्तु । रायस्योषाय सुप्रजास्त्वाय सु-
वीर्याय^(१४) ॥ १२ ॥

आत्माजनानां, विकुर्वन्तं विपश्चिं, प्रजानां, वसुधा-
नीं विराजं, चरन्तं, गोमतीं, मे नियच्छतु, एकं चक्रं,
व्योमन्, मायया, देव, एकरूपा, अष्टौ च ॥ अनु० ॥
॥ ११ ॥

इति । 'सप्तानां' द्विसुरश्चापदपक्षिसरीसृपहस्तिमर्कटनामधे-
यानां । अन्यत् पूर्ववत् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुस-
रण्यके तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

३ प्रपाठके १२ अनुवाकः ।

३२०

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

(१) स॒हस्र॑शीर्षा पुरुषः । स॒हस्रा॑क्षः स॒हस्र॑पात् ।

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

एतैरेकादशभिरनुवाकैस्त्रातुर्होत्रीयचयनमन्त्रा उक्ताः* ।

अथ नारायणनाम्ना पुरुषसूक्तनाम्ना च व्यवह्रियमाणोऽनुवाक उच्यते । तस्य विनियोगं महाग्नावापस्तम्बश्चाह । पुरस्तात् प्रतीचीं पुरुषाकृतिं चिनोति पुरुषश्चिरो भवति, सहस्रशीर्षा पुरुष इत्युपहितां पुरुषेण नारायणेन यजमान उपतिष्ठेतेति । ब्रह्ममेधेऽपि प्रेतदाहोपस्थाने विनियोगं भरद्वाजश्चाह । नारायणाभ्यामुपस्थानमिति । अयं चोत्तरस्वेत्युभावनुवाकौ नारायणसम्ब्रह्मौ नारायणाख्येन केनचित् ऋषिणा दृष्टत्वात्, जगत्कारणस्य नारायणाख्यस्य पुरुषस्य प्रतिपादकत्वात् । तत्रास्मिन् द्वादशोऽनुवाके प्रथमामृचमाह । (१)“सहस्रशीर्षा • अत्यतिष्ठद्ब्रह्मकुलम्”(२) इति । सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यो यः ‘पुरुषः’, सोऽयं ‘सहस्रशीर्षा’, सहस्रशब्दस्योपसङ्गत्वात् अनन्यैः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः, यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात् तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वं । एवमन्त्रेषु पादेष्वपि योजनीयं । ‘सः’ पुरुषः, ‘भूमिं’

* अभिहित इति F, G चिह्नित-पुस्तकद्वयपाठः ।

† प्रतिपादकत्वाच्चेति G चिह्नित-पुस्तकपाठः ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वा । अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलं^(१) । ^(१)पुरुष
 एवेदꣳ सर्वं । यद्भूतं यच्च भव्यं । उतामृतत्वस्येशानः ।
 यदन्नेनातिरोहति^(२) । ^(२)एतावानस्य महिमा । अ-
 तोज्यायाꣳश्च पुरुषः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डगोप्तकरीपां 'विश्वतो वृत्वा' सर्वतः परिवेष्ट्य, दशाङ्गुल-
 परिमितं देशं 'अत्यतिष्ठत्' अतिक्रम्य स्थितः । दशाङ्गुलमित्यु-
 पलक्षणं, ब्रह्माण्डाद्दक्षिणपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१)"पुरुष एवेदꣳ • यदन्नेनातिरोह-
 ति"^(२) इति । 'यद्भूतं' अतीतं जगत्, 'यच्च भव्यं' भविष्यत्जगत्,
 यदपि 'इदं' वर्तमानं जगत्, तत् 'सर्वं', 'पुरुष एव' । यथाऽ-
 स्मिन्* कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पु-
 षस्यावयवाः, तथा एवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यं ।
 'उत' अपि च, 'अमृतत्वस्य' देवत्वस्य, अयं 'दशानः' स्वामी,
 यस्मात् कारणात् 'अन्नेन' प्राणिनां भोग्येनास्त्रेण निमित्त-
 भूतेन, 'अतिरोहति', स्वकीयकारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानं
 जगदवस्थां प्राप्नोति । तस्मात् प्राणिनां कर्मफलभोगाव-
 जगदवस्थास्वीकारात् नेदन्तस्य वस्तुतत्त्वमित्यर्थः ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१)"एतावानस्य • त्रिपादस्यामृतं द्विि"

* यदा यस्मिन्निति तै• पाठः ।

पादोस्य विश्वा भूतानि । चिपादस्यामृतं दिवि^(१) ।
^(१)चिपादूर्ध्वं उदैत् पुरुषः । पादोस्येहाऽऽभवात् पुनः ।

(१) इति । अतीतानागतवर्तमानरूपं जगद्यावदस्ति 'एतावान्' सर्वोऽपि, 'अस्य' पुरुषस्य, 'महिमा' । स्वकोयसामर्थ्यविशेषः, न तु तस्य वास्तवं स्वरूपं वास्तववस्तुपुरुषः 'अतः' महिषोऽपि, 'ज्यायान्' अतिशयेनाधिकः । एतच्च* स्यष्टीक्रियते । 'वि-शाभूतानि'† काश्चयवर्तीनि प्राणिजातानि, 'अस्य' पुरुषस्य, 'पादः' चतुर्थोऽङ्गः । 'अस्य', अवशिष्टं 'चिपात् स्वरूपं' 'अमृतं' विनाशरहितं सत्, 'दिवि' द्योतनात्मके स्वरूपकारूपे, अवतिष्ठते । यद्यपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यात्मातस्य परब्रह्मण इतत्ताया अभावात् अंगचतुष्टयं न निरूपयितुं शक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षयाऽत्यल्पमिति विवक्षितत्वात् पादत्वोपन्यासः ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(१)"चिपादूर्ध्वं उदैत्पुरुषः ० साधनान-
 ब्रमे अभि"^(१) इति । येषां 'चिपात्', 'पुरुषः' संसारस्यशरहित-
 तवज्जलस्वरूपः‡ । सोऽयं 'ऊर्ध्वं उदैत्' अस्मादज्ञानकार्यात्

* एतच्चोभयमिति F, G चिह्नित-पुस्तकद्वय-पाठः ।

† सर्वाणि भूतानि इति G चिह्नित-पुस्तकपाठः ।

‡ संसारस्यशरहितब्रह्मस्वरूप इति तैत्तिरीयाचार्यपुस्तकस्य G चि-
 ह्नित-पुस्तकस्य च पाठः ।

ततो विश्वङ्क्यक्रामत् । साश्नानानश्ने अभि^(५) । ^(६)त-

संधारादहिर्भूतः सन् अचत्तैर्गुणदोषैरस्पृष्टः उत्कर्षेण स्थित-
वान् । तस्य योऽयं 'पादः' लेशः, सोऽयं 'दह' मायायां, 'पुनरा-
भवत्' । सृष्टिसंधाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति । अस्य सर्वस्य जग-
तः, परमात्माश्रलं* भगवताप्युक्तम्, विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकां-
शेन स्थितो जगदिति । 'ततः' मायया आगत्यानन्तरं 'विश्व-
ङ्क' देवतिर्यगादिरूपोऽ विविधः सन्, 'व्यक्रामत्' व्याप्तवान् ।
किं कृत्वा । 'साश्नानानश्ने' 'अभि,' लक्ष्य साश्नं भोजनादि-
व्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातं अनश्नं तद्रहितमचेतनं गि-
रिनद्यादिकं तदुभयं यथास्यात् तथा स्वयमेवंविधो भूत्वा
व्याप्तवानित्यर्थः ॥

अथ पञ्चमीमाह । ^(५)“तस्माद्विराडजायत • पश्चाद्भूमि-
मथोपरः”^(६) इति । विश्वङ्क्यक्रामदिति यदुक्तं तदेव प्रप-
च्यते । 'तस्मात्' आदिपुरुषात्, 'विराट् अजायत' ब्रह्मा-
ण्डदेह उत्पन्नः, विविधं राजन्ते वस्तून्यचेति विराट्, 'विरा-
जो अभि' विराट् देहस्योपरिस्थितमेव देहमधिकरणं कृत्वा,

* परमात्मोपदेशत्वमिति तै० पाठः ।

† माययागत्यनन्तरमिति तै० पाठः । मायायामागत्यनन्तरमिति
G चिह्नित-पुस्तकपाठः ।

‡ देवतिर्यगादिरूपेणेति तै० पाठः । G चिह्नित पुस्तकस्य च पाठः ।

साद्विराडजायत । विराजो अधि पूरुषः । स जातो
अत्यरिच्यत । पश्चाद्भूमिमथो पुरः^(१) ॥ २ ॥

(१) यत् पुरुषेण हविषा । देवा यज्ञमतन्वत । वसन्तो

‘पुरुषः’ तद्देहाभिमानी कश्चित् पुमान्, ‘अजायत’ । योऽयं
सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स एव स्वकीयया मायया विराड्-
देहं ब्रह्माण्डं सृष्ट्वा तत्र जीवः* अभवत् । एतच्चाथर्वणिका
उत्तरतापनीये समामनन्ति† । स वा एष भूतानीन्द्रियाणि
विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यव-
हरन्नास्ते माययैवेति । ‘स जातः’ विराट् पुरुषः ‘अत्य-
रिच्यत’ अतिरिक्तोभूत्, विराड्यतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्या-
दिरूपोऽभूत् । ‘पश्चात्’ देवादिजीवभावादूर्ध्वे, ‘भूमिं’ सस-
र्वेति शेषः । ‘अथो’ भूमिसृष्टेरनन्तरं, तेषां जीवानां ‘पुरः’
‘ससर्ज’, आपूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥

अथ षष्ठीमाह । (१) “यत् पुरुषेण० योश्च इभ्यः शरद्धविः”

(१) इति । पूर्वोक्तक्रमेण देवशरीरेषूपनेषु ते ‘देवाः’, उत्तर-
सृष्टिसिद्ध्यर्थं तत्साधनत्वेन ‘यज्ञमतन्वत’ कश्चिद्यज्ञमन्वतिष्ठन् ।

* तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोभवत्
इति F पुस्तकपाठः । तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देव-
ताऽभवत् इति तै० पाठः । तत्र जीवरूपेण ब्रह्माण्डाभिमानी देव-
तात्मा जीवोभवत् इति G चिह्नित-पुस्तकस्य पाठः ।

† साधु समामनन्तीति F, G चिह्नित पुस्तकद्वयपाठः ।

अस्यासीदाज्यं। ग्रीष्म इध्मः शरद्विः^(१)।^(२)सप्तास्यासन्
परिधयः। चिः सप्त समिधः कृताः। देवा यद्यज्ञं तन्वा-

वाङ्मद्रथस्यायनत्पुस्रत्वेन हविरन्तरासम्भवात् पुरुषस्वरूपमेव
मनसा हविष्टेन सङ्कल्प्य तेन 'पुरुषाख्येन', 'हविषा', 'यत्' यदा,
मानसं 'यज्ञं', अकुर्वत तदानीं 'अस्य' यज्ञस्य, वसन्तर्तुरेव 'आज्यं',
अभूत्, तमेवाज्यत्वेन सङ्कल्पितवन्तः, एवं 'ग्रीष्मः', इध्मत्वेन स-
ङ्कल्पितः। 'शरत्', पुरोडाशादिहविष्टेन सङ्कल्पिता। पूर्वं पु-
रुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन सङ्कल्पः। वसन्तादीनां त्वाज्या-
दिविशेषरूपत्वेनेति द्रष्टव्यं ॥

अथ सप्तमीमाह।^(३)"सप्तास्यासन् परिधयः० अबध्नन् पु-
रुषं पशुं"^(४) इति। 'अस्य' साङ्कल्पिकयज्ञस्य, गायत्र्यादीनि
'सप्त', कृन्दांसि 'परिधयः', 'आसन्', ऐष्टिकस्याहवनीयस्य,
त्रयः परिधयः औत्तरवेदिकास्तयः, आदित्यश्च सप्तमः परि-
धिप्रतिनिधिरूपः। अत एवास्मायते, न पुरस्तात् परिदधा-
त्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्वाऽस्यपहन्तीति। त एत आदि-
त्यसहिताः* सप्त परिधयोऽत्र सप्त च्छन्देरूपाः। तथा 'समिधः',
'चिःसप्त' चिगुणितसप्तसङ्ख्याकाः एकविंशतिः, 'कृताः' द्वादश

* तेषादित्यसहिता इति G चिञ्जित-पुस्तकपाठः।

नाः । अर्बन् पुरुषं पशुं^(०) । ^(८)तं यज्ञं बर्हिषि प्रौ-
 च्यन् । पुरुषं जातमग्रतः ॥ ३ ॥

तेन देवा अयजन्त । साध्या ऋषयश्च ये^(८) । ^(९)त-
 स्माद्यज्ञात् सर्व्वहुतः । सम्भृतं पृषदाज्यं पशून्स्ता-

मासाः, पञ्चर्तवः, चय इसे लोकाः, असावादित्य एकविंश इति
 श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेभ्यलेन भाविताः । यः
 पुरुषो* वै राजोऽस्ति तं 'पुरुषं', 'देवाः' प्रजापतिप्राणेश्चिय-
 रूपाः, 'यज्ञं तन्मानाः' मानसयज्ञं कुर्वाणाः, 'पशुमवधन्'
 विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वच
 पुरुषेण हविषेत्युक्तं ॥

अथाष्टमीमाह । ^(८)"तं यज्ञं बर्हिषिप्रौच्यन् • साध्या ऋषयश्च
 ये"^(८) इति । 'यज्ञं' यज्ञसाधनभूतं, 'तं' पुरुषं, पशुत्वभावनया
 यूपे बध्ना 'बर्हिषि' मानसे यज्ञे, 'प्रौच्यन्' प्रोक्षितवन्तः । की-
 दृशं 'अग्रतः' सर्व्वसृष्टेः पूर्वं, 'पुरुषं जातं' पुरुषत्वेनोत्पन्नं । एतच्च
 पूर्वमेवोक्तं । तस्माविराडजायत विराजो अधिपुरुष इति । 'तेन'
 पुरुषरूपेण पशुना, 'देवाः' 'अयजन्त' मानसयागं निष्पा-
 दितवन्तः । के ते देवाः इति त एवोच्यन्ते । 'साध्याः' सृष्टि-
 साधनयोग्याः, प्रजापतिप्राणरूपाः तदनुकूलाः, 'ऋषयः' मन्त्र-
 द्रष्टारश्च, 'ये', सन्ति ते सर्व्वेपि 'अयजन्त' ॥

अथ नवमीमाह । ^(९)"तस्माद्यज्ञात् सर्व्वहुत • याम्याश्च ये"

* बत् यः पुरुष इति G चिह्नित-पुस्तकपाठः ।

श्रुक्ने वायव्यान् । आरण्यान् ग्राम्याश्च ये^(९) ।^(१०) तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः । ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात् । यजुस्तस्मादजायत^(१०) ॥ ४ ॥

^(११) तस्मादश्वा अजायन्त । ये के चैभयादतः । गा-

(९) इति । 'सर्वहुतः' सर्वात्मकः पुरुषो यस्मिन् यज्ञे ह्यते सोऽयं सर्वहुतः तादृशात्, पूर्वाक्तात् मानसात् 'यज्ञात्', 'पृषदाज्यं', 'सम्भृतं' सन्नादितं, दधि चाज्यं चेत्येवमादिभोग्यजातं सन्नादितमित्यर्थः । तथा 'वायव्यान्' वायुदेवताकान्, लोकप्रसिद्धान्, 'आरण्यान्', 'पशून्', 'शुक्ने' उत्पादितवान् । आरण्याः द्विस्तुरादयः तथा ये 'ग्राम्याः' गवाश्चादयं, तानप्युत्पादितवान् । पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं मन्वान्तरव्याख्याने समाम्नातं । वायवस्तेत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्वन्नाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः । वायव एवैमान् परिददातीति ॥

अथ दशमीमाह । ^(१०) "तस्माद्यज्ञात् • यजुस्तस्मादजायत"^(१०) इति । 'छन्दांसि' गायत्र्यादीनि । स्पष्टमन्यत् ॥

अथैकादशीमाह । ^(११) "तस्मादश्वा अजायन्त • तस्माज्जाता अजावयः"^(११) इति । अश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्च ये

वै ह जग्निरे तस्मात् । तस्माज्जाता अजावयः^(११) ।^(१२)
यत् पुरुषं व्यदधुः । कतिधा व्यकल्पयन् । मुखं किमस्य
कौ बाह्व । कावूरू पादावुच्येते^(१३) ।^(१४) ब्राह्मणोस्य मु-
खमासीत् । बाह्व राजन्यः छतः ॥ ५ ॥

केचिदूर्ध्वाधोभागयोर्बभेदोर्दन्तयुक्ताः सन्ति तेष्यश्वत् 'अजा-
यन्त' । तथा 'गावः', अजासावयस्य ते सर्वेऽप्युत्पन्नाः ॥

अथ द्वादशीमाह ।^(११) "यत् पुरुषं० कावूरू पादावुच्येते"
^(१२) इति । प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुमत्र ब्रह्म-
वादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजापतेः प्राणरूपा देवाः 'यत्' यदा,
'पुरुषं' विराड्रूपं, 'व्यदधुः' सङ्कल्पेनोत्पादितवन्तः । तदानीं 'क-
तिधा' कतिभिः प्रकारैः, 'व्यकल्पयन्' विविधं कल्पितवन्तः ।
एष सामान्यरूपः प्रश्नः । मुखं किमित्यादयो विशेषप्रश्नाः ॥

अथ त्रयोदशीमाह ।^(१३) "ब्राह्मणोस्य० अजायत"^(१४)
इति । योऽयं ब्राह्मणजातिविशिष्टः पुरुषः सोऽयं 'अस्य' प्रजा-
पतेः, 'मुखमासीत्', मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । योऽयं 'राजन्यः' क्ष-
त्रियजातिः, स बाहुत्वेन निष्पादितः, बाहुभ्यामुत्पादित
इत्यर्थः । 'तत्' तदानीं, यौ प्रजापतेः 'ऊरू', तद्रूपः 'वैश्वः',
सम्यक्* ऊरुभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः । तथा 'पद्भ्यां शूद्रः', उत्पन्नः ।

* उत्पन्न इति तै० पाठः ।

ज॒रू तद्द॑स्य यद्वैश्व॑यः । प॒द्भ्याः शु॒द्रो अ॒जायत^(११) ।
^(१२)च॒न्द्र॒मा म॒नसो॑ जा॒तः । च॒क्षोः सूर्यो॑ अ॒जायत ।
 मु॒खादिन्द्र॑श्चा॒ग्निश्च॑ । प्रा॒णाद्वायु॑र॒जायत^(१३) । ^(१४)ना॒-
 भ्या॑ आसीद॒न्तरि॑क्षं । शी॒र्ष्णो द्यौः॑ स॒मव॑र्त्तत । प॒द्भ्यां
 भूमि॑र्दि॒शः ओ॒षात् । तथा॑ लो॒काः अ॒कल्प॑यन्^(१५) ॥ ६ ॥

इयं च मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिः सप्तमकाण्डे च
 मुखतस्त्रिवृतं निरमिमितीत्यादौ विस्पष्टमाह्वता । अतः प्रश्नो-
 त्तरे उभे अपि तत्परत्वेनैव* योजनीये ॥

अथ चतुर्दशीमाह । ^(१७)“चन्द्रमा मनसो जातः० प्राणाद्वायु-
 रजायत”^(१८) इति । यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादिपशवः
 ऋगादिवेदाः ब्राह्मणादिमनुष्याश्च तस्मादुत्पन्नाः, एवं चन्द्रा-
 द्यो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्नाः । ‘चक्षोः’ चक्षुषः ॥

अथ पञ्चदशीमाह । ^(१९)“नाभ्या आसीदन्तरिक्षं० अकल्प-
 यन्”^(२०) इति । यथा देवास्तस्मादुत्पन्नाः । तथा लोकानप-
 न्तरिक्षादीन् प्रजापतेः नाभ्याद्यवयवात्† ‘अकल्पयन्’ उत्पा-
 दितवन्तः ॥

* तत्परत्वेनैव तयोरिति F मुस्तकपाठः ।

† नाभ्याद्यवयवेभ्य इति तै० पाठः ।

(१९) वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं । आदित्यवर्षं तमसस्तु
पारे । सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरः । नामानि कृ-
त्वाभिवदन् यदास्ते^(१९) । (१९) धाता पुरस्ताद्यमुदाज-

अथ षोडशीमाह । (१९) “वेदाहमेतं • यदास्ते”^(१९) इति ।
अथोक्तविराट्पुरुषध्यानमत्र प्रतिपाद्यते । तत्र मन्त्रद्रष्टा स्वकी-
यं ध्यानानुभवं प्रकटयति । ‘यत्’ यः पुरुषः, ‘सर्वाणि रूपाणि’
देवमनुष्यगरीराणि, ‘विचिन्त्य’ विज्ञेयेण निश्चाद्य, ‘नामानि’
च देवोऽथ पशुरयमित्यादीनि, ‘कृत्वा’, ‘अभिवदन्’ तैनांम-
भिरभितो व्यवहरन्, ‘आस्ते’, ‘एतं’ ‘पुरुषं’ विराजं, ‘महा-
न्तं’ सर्वगुणैरधिकं, ‘आदित्यवर्षं’ आदित्यवत् प्रकाशमानं,
‘वेद’ ‘अहं’, जानामि, ध्यानेन सर्वदा अनुभवामीत्यर्थः ।
स च पुरुषः ‘तमसः पारे’ अज्ञानात्परस्तादृक्षते । अतो
गुरुब्राह्मोपदेशरहितैर्मूढैरनुभवितुमशक्य इत्यर्थः ॥

अथ सप्तदशीमाह । (१९) “धाता • अयनाय विद्यते”
(१९) इति । ‘धाता’ प्रजापतिः, ‘यं’ विराट्पुरुषं, ‘उदाजहार’
आह्वानमुपकारार्थं प्रख्यापितवान् । ‘चतस्रः प्रदिशः’ चतुर्दि-
शु वर्तिनः सर्वान् प्राणिनः, ‘प्रविद्वान्’ प्रकर्षेण जानन्, ‘शक्रः’
इन्द्रः, तदनुपहार्यं प्रख्यापितवान् । धातुरिन्द्रस्योपदेशात् ‘तं’

हारः। शक्रः प्रविद्वान् प्रदिशश्चतस्रः। तमेवं विद्वान्मृत इह भवति। नान्यः पन्था अयनाय विद्यते^(१७)।
^(१८)यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः। तानि धर्माणि प्रथमान्या-

विराट्पुरुषं 'एवं' उक्तप्रकारेण, 'विद्वान्' साक्षात् कुर्वन्, 'इह' अस्मिन्नेव जगति, 'अमृतः' मरणरहितः, 'भवति'। यदा विराट्पुरुषोऽहमिति साक्षात् करोति तदानीं वर्त्तमानदेहस्य तत्स्वरूपत्वाभावात् तस्मरणेन *अयमुपासको न विद्यते 'अयनाय' अमृतत्वप्राप्तये, 'अन्यः पन्थाः' अथोक्तविराट्पुरुषसाक्षात्कारमन्तरेणान्यो मार्गः, 'न विद्यते'। न हि कर्मसहस्रैरप्यमृतत्वं सम्पादयितुं शक्यते। न कर्मणा न प्रजया धनेनेत्यादि प्राप्नोति ॥

अथाष्टादशीमाह । ^(१८)"यज्ञेन ० सन्ति देवाः"^(१८) इति। अत्र ह्यनुवाकतात्पर्यं सङ्गृह्योपन्यस्यति । 'देवाः' प्रजापतिप्राणरूपाः, 'यज्ञेन' अथोक्तेन मानसेन सङ्गृह्येन, 'यज्ञं' अथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिं, 'अयजन्त' पूजितवन्तः, तस्मात् पूजनात् 'तानि' प्रसिद्धानि, 'धर्माणि' जगद्रूपविकाराणां धारकाणि, 'प्रथमानि' मुख्यानि भूतानि,† 'आसन्', एतावता सृष्टिप्रतिपा-

* तत्स्वरूपत्वाभावात् अन्यमरणेनेति G चिह्नितपुस्तकपाठः।

† मुख्यभूतानोति G चिह्नितपुस्तकपाठः।

सन् ॥ ते ह नाकं महिमानः सचन्ते । यच्च पूर्वे साध्याः
सन्ति देवाः^(१८) ॥ ७ ॥*

पूरुषः, पुरः, अग्रतः, अजायत, कृतः, अकल्पयन्,
आसन्, हे च ॥ १२ ॥

इकोनुवाकभागार्थः† सङ्गृहीतः । अथोपासमतत्फलरूपोनु-
वाकभागार्थः सङ्गृह्यते, 'यच्च' यस्मिन् विराट्प्राप्तिरूपे, नाके,
'पूर्वे साध्याः' पुरातना विराडुपास्त्रिसाधकाः,‡ 'देवाः', 'सन्ति'
तिष्ठन्ति । तं 'नाकं' विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं, 'ते महिमानः'
तदुपासका महात्मानः, 'सचन्ते' समयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

* एतत्पुरुषसूक्ते ऋग्वेदीयपुरुषसूक्तात् पाठभेदो दृश्यते । एत-
दीया सप्तमी ऋक् 'तथा लोकाः अकल्पयन्' इत्यतः परं पठिता ।
तथा षोडशी सप्तदशी च हे ऋचे ऋग्वेदीयसूक्ते न दृश्येते ।

† ऋष्टिप्रतिऋष्टिप्रतिपादक इति तै० पाठः ।

‡ विराट्-रूपोपास्त्रिसाधका इति G चिह्नितमुक्तकपाठः ।

अथ चयोद्गोऽनुवाकः ।

(१) अज्ञाः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्च । विश्वकर्मणः स-
मवर्तताधि । तस्य त्वष्टा विद्धद्रूपमेति । तत् पुरुषस्य

अथ चयोद्गोऽनुवाकः ।

अथोत्तरनारायणस्यः कश्चिदनुवाकस्तस्य च विनियोगं
पुरुषमेधे आपस्तम्ब आह । उत्तरनारायणेनादित्यमुपसा-
धेति । तत्र प्रथमाष्टकमाह । (१) "अज्ञाः सम्भूतः • विश्वमा-
जानमणे" (१) इति । योयं विराड्रूपो नारायणस्यः पुरुषः
सोऽयं 'अज्ञाः सम्भूतः' सर्वत्र* व्याप्तेषु जलेषु क्षीरमध्ये मण्ड-
वत् ब्रह्माण्डगोचकमुत्पन्नं । न केवलमज्ञ एव किन्तु 'पृथिव्यै
रसाच्च' भूम्याः सन्त्वन्वी सोऽयं रसः सारः तस्मादप्युत्पन्नः ।
मण्डस्य योयं घनीभावः स पार्थिवः, स च तन्मध्यद्रव्यान्नाः
ते आप्याः, यत् कठिनं सा पृथिवी, यद्द्रवं तदाप इत्यादि-
श्रुतेः । 'विश्वकर्मणः' जगत्कर्तुः परमेश्वरात्, 'अधिसमवर्तत'
आधिक्येन निष्पन्नः' योयं ब्रह्माण्डाभिमानो चेतनः पुमान्
सोऽयमीश्वराब्जः 'तस्य' विराट्पुरुषस्य, 'रूपं' चतुर्दं ब्रह्मोकरूपा-
वयवसंस्थानं 'विद्धत्' निष्पादयन् । 'त्वष्टा' विश्वकर्मा जन-

* सर्वत्र इति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† ये च तन्मध्ये त्रयांशा इति F, G, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

विश्वमाजानमग्ने^(१) । ^(१)वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं । आ-
दित्यवर्षं तमसः परस्तात् । तमेवं विद्वानमृत इह
भवति । मान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय^(२) । ^(२)प्रजापति-
श्चरति गर्भे अन्तः । अजायमानो बहुधा विजायते ॥
॥ १ ॥

तस्य धीराः परिजानन्ति योनिं । मरीचीनां पद-

दीश्वरः, 'एति' प्रवर्तते, 'पुरुषस्य' विराडाख्यस्य, सम्बन्धि 'तत्'
विश्वं, प्रसिद्धं* देवमनुष्यादिरूपं सर्वं, जगद् 'अग्ने' सृष्ट्यादौ,
'आजानं' सर्वत उत्पन्नं ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१)"वेदाहमेतं • विद्यतेयनाय"^(२)
इति । पूर्ववत् व्याख्येयं ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१)"प्रजापतिश्चरति • पदमिच्छन्ति वेध-
सः"^(२) इति । ब्रह्माण्डरूपे 'गर्भे', 'अन्तः' मध्ये, 'प्रजापतिः', वि-
द्यहवान् भूत्वा 'चरति' । स च वास्तवेन रूपेण सत्यं ज्ञानमगन्तं
ब्रह्मेत्येतादृशत्वात् 'अजायमानः,' एव तथापि मायिकेन रूपेण
'बहुधा' स्थावरजङ्गमादिवहुप्रकारः, विशेषेण 'जायते' । 'तस्य'
प्रजापतेः, 'योनिं' जगत्कारणरूपं वास्तवं स्वरूपं, 'धीराः'
धैर्यवन्तो योगेन निरुद्धेन्द्रियाः महात्मानः, 'जानन्ति', 'वेध-

* तद्विषयप्रसिद्धमिति G चिह्नितपुरुषवाक्यः ।

मिच्छन्ति वेधसः^(१) । ^(२)यो देवेभ्य आतपति । वो दे-
वानां पुरोहितः । पूर्वा यो देवेभ्यो जातः । नमो रुचा-
य ब्राह्मणे^(३) । ^(४)रुचं ब्राह्मं जनयन्तः । देवा अग्रे त-

सः' विधातारः, सृष्टिकर्तारः* । तमेवोपास्य 'मरीचीनां'
मरीच्यचिप्रमुखानां महर्षीणां, 'पदं' जगदुत्पादकत्वस्यचं,
'इच्छन्ति' ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(१)"यो देवेभ्यः • रुचाय ब्राह्मणे"
^(२) इति । 'यः' परमेश्वरः, 'देवेभ्यः' देवार्थं, 'आतपति' सर्वत्र
प्रकाशते, देवानां देवत्वसिद्धये तत्तद्गुदयेषु चैतन्यरूपेषु प्र-
विश्याविर्भवति । 'यः', च देवानां 'पुरोहितः' वृहस्पतिः,
बभूव । वृहस्पतिर्देवानां पुरोहित इति श्रुतेः । 'यः' च 'देवे-
भ्यः', 'पूर्वा जातः' प्रथमभावी हिरण्यगर्भरूपेणोत्पन्नः, हिर-
ण्यगर्भः समवर्तताये इति श्रुतेः । तादृशाय 'रुचाय' रोच-
मानाय स्वयम्प्रकाशाय, 'ब्राह्मणे' परब्रह्मस्वरूपाय, ब्रह्मणा
वेदेन प्रतिपाद्याय वा, 'नमः' नमस्कारोऽस्तु ॥

अथ पञ्चमीमाह । ^(३)"रुचं ब्राह्मं • देवा असन्वने"^(४)
इति । 'देवाः', सर्वे 'अग्रे' सृष्ट्यादौ, ब्रह्मविद्यासम्प्रदायप्रव-
र्त्तनकाले, 'ब्राह्मं रुचं' परब्रह्मसम्बन्धि चैतन्यं, 'जनयन्तः'

* जयीकर्तार इति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

द्ब्रुवन् । यस्त्वैवं ब्राह्मणो विद्यात् । तस्य देवा अ-
सन् वशे^(१) ॥ ^(१)ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ । अहोरात्रे पार्श्वे ।

विसृष्ट्या प्रादुर्भावयन्तः, 'तत्' ब्रह्मतत्त्वं, सम्बोध्य 'अब्रुवन्'
वक्ष्यमाणं वाक्यमुक्तवन्तः । किं तदाक्यमिति तदुच्यते । हे
परमात्मन् 'यः', कश्चित् 'ब्राह्मणः', पुमान् 'त्वां', 'एवं'
यथोक्तप्रकारेण, 'विद्यात्', 'तस्य' ब्रह्मविदः, सर्वे 'देवाः',
'वशे असन्', अधीना भवन्ति, स्वयं हि तेषां देवानामन्त-
र्यामी परमात्मा भवति, तस्माद्देवा एतदधीना नत्वस्य देवा
ईश्वराः । एतमेवार्थं वाजसनेयिनो विस्पष्टमामनन्ति । य एवं
वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति तस्य देवाश्च नाभूत्या
ईश्वरे । आत्मा क्षेपां सभवतीति ॥

अथ यजुरात्मानं कश्चिन्नमन्माह । ^(१)"ह्रीश्च ते • सर्वे
मनिषाण"^(१) इति । 'ह्रीः' सञ्जाभिमानिनी देवता । 'लक्ष्मीः'
ऐश्वर्याभिमानिनी देवता । हे परमात्मन् । 'ह्रीश्च',
'लक्ष्मीश्च' 'ते' तव, 'पत्न्यौ' भार्यास्थानीये । ये च 'अहो-
रात्रे', ते 'पार्श्वे' पार्श्वद्वयस्थानीये । 'नक्षत्राणि' आकाशे दृश्य-
मानानि, 'रूपं' तव शरीरस्थानीयं* । 'अग्निना', यौदेवो तौ
तव 'व्याप्तं' विवृतमुखस्थानीयं । तथाविध हे विराट्पुरुष
'इष्टं' अस्मदपेक्षितं आत्मबोधं 'मनिषाण' अनुमन्यस्व, देही-

* तवरूपस्थानीयानीति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

नक्षत्राणि रूपं । अश्विनौ व्याप्तं । इष्टं मनिषाण । अ-
मुं मनिषाण । सर्वं मनिषाण^(१) ॥ २ ॥
जायते, वशै, सप्त च ॥ अनु० १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

(१) भर्ता सन् धियमाणो विभर्ति । एको देवो बहु-

त्यर्थः । 'अमुं' लोके दृश्यमानं गवाश्चादिकं, 'मनिषाण'
प्रयच्छ, किं ब्रह्मा 'सर्वं मनिषाण' ऐहिकमामुष्मिकं वा सर्वं
इष्टं देहि ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रणके तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

अथ भर्तृसूक्ताख्यः कश्चिदनुवाकोऽभिधीयते । तस्य च
मृत्यवे देहतमित्यस्मिन् पशौ नारिष्टहोमानन्तरमुपहो-

धा निविष्टः । यदा भारन्तन्द्रयते स भर्तुं । निधाय

मार्थत्वेन विनियोगो द्रष्टव्यः । तथा चापस्तम्ब आह । मृत्यवे
वेहतं तत्र भर्तारमुपजुञ्जयादिति । तत्र प्रथमामाह ।
(१)“भर्ता सन् • पुनरस्मेति”^(१) इति । योऽयं प्राणाभिमा-
नी देवः सोऽयं ‘भर्ता’ पोषकः, ‘सन्’, ‘भ्रियमाणः’ अन्त-
र्धामिणा परमेश्वरेण स्वयं धार्यमाणः सन्, ‘विभर्त्ति’ देहान्
धारयति । स च सूत्रात्प्ररूपेण स्वयं ‘एकः’, एव ‘देवः’, त-
त्तच्छरीरेषु ‘बहुधा’ शरीरानुसारेण बहुप्रकारः, ‘निविष्टः’
अवस्थितः । अतएव प्राणविद्याप्रकरणे तत्तच्छरीरानुसारेण
प्राणस्यावस्थितिं काष्ठा आमनन्ति । मनःसुषिणा* समो मश-
केन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैरित्यादि । ‘सः’ प्राणः,
‘यदा’, ‘भारं’ देहरूपं, ‘भर्तुं’ धारयितुं, ‘तन्द्रयते’ तन्द्रोमा-
लस्यं,† ‘प्राप्नोति’, आयुषोऽवसाने हि तस्यालस्यं भवति । त-
दानीं ‘भारं’ देहरूपं, ‘निधाय’ क्वचिदुत्सृज्य, ‘पुनः’, ‘अस्त-
मेति’ । अदर्शनं गच्छति । यथा देहोत्पत्तेः पूर्वमदर्शनं गतः
तथा देहपातादूर्ध्वं अतोत्याभिप्रेत्य‡ पुनरित्युक्तं ॥

* समःसुषिणा इति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† तन्द्रियमालस्यमिति तै० पाठः ।

‡ देहपातादूर्ध्वमपीत्यभिप्रेत्येति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

भारं पुनरस्तमेति^(१) । ^(२)तमेव मृत्युममृतन्तमाहुः ।
तं भर्तारं तमु गोप्तारमाहुः । स भृतो भ्रियमाणो वि-

अथ द्वितीयामाह । ^(१)“तमेव • वेद सत्येन भर्तुः”^(१)
वेदरहस्याभिज्ञाः पुरुषाः ‘तमेव’ प्राणं, ‘मृत्युमाहुः’, यदा
प्राणो देहात् निर्गच्छति तदैव देहो चिद्यते अतो मृत्यु-
हेतुत्वात् मृत्युत्वं । तथा देहेऽवस्थिते अमृतो देह इत्यम-
तत्वहेतुत्वात् ‘तं’ प्राणं, ‘अमृतमाहुः’, इरीरस्यापनहेतुत्वात्
‘तं’ एव प्राणं, ‘भर्तारं’ देहस्य धारयितारमाहुः । तथा
च कौषीतकिनः समामनन्ति । अथ खलु प्राण एव प्रजा-
त्सेदं* इरीरं परिमृद्धोत्यापयतीति । तथा तमेव प्राणं अ-
पानादिस्वीकारहेतुत्वात् ‘गोप्तारं’ पोषकं, ‘आहुः’ । तथा
च छान्दोगा अन्नपानस्वीकारसाधनत्वं प्राणस्यामनन्ति । यद-
आति यत् पिबति तेनेतरान् प्राणानवतीति ‡ । ‘यः’ पुमान्,
‘एनं’ प्राणं, ‘सत्येन’ श्रुतिस्मृत्युदितेन सम्यङ्मार्गेण, ‘भर्तुः’
ध्यानकाक्षे चित्ते धारयितुं ‘वेद’ जानाति, ‘सः’ उपासकः
पुमान्, ‘मृतः’ परमेश्वरेणादौ पोषितः भ्रियमाणः, अनेन प्रा-

* प्राजापत्येदमिति तै० पाठः ।

† अन्नपानादिस्वीकारसाधनत्वमिति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

‡ प्राणानभिव्रतीति तै० पाठः ।

भर्ति । य ए॒नं वे॒द स॒त्येन॒ भर्तुं^(१) । ^(२)स॒द्योजा॒तमु॒त ज॒-
हात्ये॒षः । उ॒तो ज॒रन्तं॒ न ज॒हात्ये॒कं ॥ १ ॥

उतो ब॒ह्नेक॒महर्ज॑हार । अ॒तन्द्रो॑ दे॒वः स॒दमे॒व
प्राथिः^(३) । ^(४)यस्तद्दे॒द यत॑ आ॒बभू॑व । स॒न्धां च॒ यास॑-

णवायुना धार्यमाणः सन् 'विभर्ति' स्वयमितराम् प्राणिनस्य
पोषयितुं समर्थो भवति ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१)“सद्योजातमुत • सदमेव प्राथिः”^(२)
इति । ‘एषः’ प्राणदेवः, स्वतन्त्रः सन् ‘सद्योजातमुत’ तदानीं
चोत्पन्नमपि* पुरुषमव्यायुषं, ‘जहाति’ परित्यजति । ‘एकं’
अन्यं वा कश्चित् पुरुषं, ‘उतो जरन्तं’ यतो दीर्घायुषां जरां
प्राप्तमपि, ‘न जहाति’ । ‘एकमहः’ एकस्मिन्नेव दिने, ‘उतः’,
‘बहन्’ लोकानपि † पुरुषान्, ‘जहार’ संहरति, सोऽयं प्राण-
देवः ‘सदमेव’ सर्वदैव ‘अतन्द्रः’ उच्छ्वासनिश्वासरणामरण-
वज्रमरणविषयव्यापारेषु आसन्नरहितः, अतोऽयं ‘प्राथिः’ अ-
स्माभिः प्रार्थनीयः, उपास्य इत्यर्थः ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(३)“यस्तद्देद यतः • स पूर्वेषु”^(४) इति ।
‘यतः’ यस्मात् कारणात्, अयं प्राणः ‘आबभूव’ आविर्बभूव ।

* तदानीमेवोत्पन्नमिति E, G चिह्नितपुस्तकद्वयापाठः ।

† दीर्घेऽव्यायुषेति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

‡ अनेकानपि इति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

न्दधे ब्रह्माणैषः । रमते तस्मिन्दुत जीर्णे शयाने । नैनं
जहात्यहस्सु पूर्वेषु^(४) । ^(५)त्वामापो अनु सर्वाश्चरन्ति
जानतोः । वत्सं पयसा पुनानाः । त्वमग्निहव्यवाहं
समिन्त्से त्वं भर्ता मातरिश्वा प्रजानां^(६) ॥ २ ॥

‘तत्’ कारणं, यः पुमान् ‘वेद’ जानाति । तथा ‘सन्धां च’
सम्बन्धमपि, यो वेद । कीदृशी सन्धेति सैव विभेद्यते, ‘एषः’
प्राणः, ‘ब्रह्मणा’ आत्मना सह, ‘यां सन्धां’, ‘सन्दधे’ चं स-
म्बन्धं प्राप्तवान्, इत्यमिह देहे वस्तव्यं इयन्नं कास्मिह वस्तव्यं
इत्येतादृशी सन्धा तां ‘यो वेद’, ‘तस्मिन्’ पुरुषे, प्राणाकारं
प्राणात्मसम्बन्धं वा अभिजानीते ‘उतजीर्णे शयाने’ तादृशे
पुरुषे जरां प्राप्य शयाने सत्यपि, तत्राचं प्राणो ‘रमते’ क्रीड-
ते । ‘पूर्वेषु’ पूर्वकृतैः कर्मभिः सम्पादितेषु, ‘अहस्सु’ बह्व्यपि
दिवसेषु, ‘नैनं जहाति’ एनं जीर्णं पुरुषं स प्राणो न परि-
त्यजति ॥

अथ पञ्चमीमाह । ^(५)“त्वामापो ० प्रजानां”^(६) इति ।
हे प्राण ‘त्वां’ वायुरूपं, ‘सर्वा’ आपोऽनुसञ्चरन्ति’ यत्र वायुः
प्रबलं वाति तत्रैव वाय्वधीनं सत् दृष्टिजलं प्रवर्तते । तत्र
दृष्टान्तः, यथा ‘जानतोः’ स्वस्वत्सामिज्ञा गात्रः, ‘पयसा
पुनानाः’ स्वकीयेन क्षीरेण स्ववन्धः पोषयन्धः, ‘वत्समनुसच-
रन्ति’ । तद्वदिति द्रष्टव्यं । हे प्राण, ‘त्वं’, ‘हव्यवाहं’ ह-

(१) त्वं यज्ञस्त्वमुवे वासि सोमः । तव देवा हवमायन्ति सर्वे । त्वमेकोसि बहूननुप्रविष्टः । नमस्ते अस्तु सुहवो म एधि^(१) । (१) नमो वामस्तु शृणुत हव मे । प्राणा-

विषां वोढारं, 'अग्निं', 'समीक्षे' सम्बन्धीपद्यसि । वायुना अग्निर्दीप्यते तथा 'त्वं', एव 'मातरिश्वा' वायुरूपः सन्, 'प्रजानां', 'भर्ता' धारयितासि ॥

अथ षष्ठीमाह । "(१) त्वं यज्ञः ० सुहवो म एधि"^(१) इति । हे प्राण 'त्वं', यज्ञप्रवर्त्तकत्वेन यज्ञरूपोऽसि । प्राणस्य वायुरूपत्वाद्यज्ञप्रवर्त्तकत्वं । एतच्चान्यत्रास्मात् । वाताद्वा अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुङ्क्त इति । 'सोमः उ' सोमयागोऽपि, तमेव सर्वक्रियाणां वायुप्रेरितत्वात् । किञ्च 'सर्वे देवाः', 'तव हव', तदीयमाह्वानं प्रति, 'आयन्ति' आगच्छन्ति । वायुना यागक्रियायां प्रवर्त्तितायां हविरर्थं देवा आगच्छन्ति । किञ्च देवतारूपेण 'त्वमेकोसि', तथापि 'बहून्' देवान्, 'अनुप्रविष्टः' तत्तदानुकूल्येन पृथग्युपाणि धृत्वा तत्र तत्र स्थितः, हे प्राण 'ते' तुभ्यं, 'नमोस्तु' । 'मे', मम, 'सुहवः एधि' आह्वातुं सुलभो भव ॥

अथ सप्तमीमाह । (१) "नमो वामस्तु ० युवाना"^(१) इति । 'अजिरं' अजरनशीलं* गमनस्वभावं शरीरं, 'सञ्चरन्तौ' सम्यक्

* अजरनशीलमिति F, G चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

पानावजिरः सञ्चरन्तौ । ह्वयामि वां ब्रह्मणा तूर्तमे-
तं । यो मां द्वेष्टि तं जहितं युवाना^(१) । ^(२)प्राणापानौ
संविदानौ जहितं । अमुष्यासुना मा सङ्गसाथां ॥ ३ ॥

तं मे देवा ब्रह्मणा संविदानौ । बधाय दत्तन्तमहः
ह्वनामि^(३) । ^(४)असञ्जजान स त आवभूव । यं यञ्ज-

प्रवर्त्तयन्तौ, हे 'प्राणापानौ' 'वां' युवाभ्यां, 'नमोस्तु' नम-
स्कारोस्तु, 'मे हव' मदीयमाङ्गानं, 'शृणुतं' । 'ब्रह्मणा'
मन्त्रेण, 'वां ह्वयामि' युवामाह्वयामि । 'तूर्तं' तूर्णं शीघ्रं,
'एतं' आगच्छतं, 'युवाना' नित्यं तरुणौ, युवां 'यः' शत्रुः,
'मां', 'द्वेष्टि', तं जहितं विनाशयतं ॥

अथाष्टमीमाह । ^(५)"प्राणापानौ • ह्वनामि"^(६) इति ।
हे 'प्राणापानौ' वायू, 'संविदानौ' परस्परमैकमत्यं गतौ,
'जहितं' अस्माच्छत्रुं परित्यजतं, 'अमुष्य' मदीयशत्रोः, 'असु-
ना' प्राणेन, 'मा सङ्गसाथां' सङ्गतौ माभूतां, 'मे ब्रह्मणा'
मदीयेन मन्त्रेण, 'संविदानौ' ऐकमत्यङ्गतौ, 'देवाः' प्राणा-
पानदेवौ युवां, 'तं' मदीयं शत्रुं, 'बधाय' बधार्थं, 'दत्तं'
मद्यं प्रयच्छतं 'तं' शत्रुं, 'अहं', 'ह्वनामि' विनाशयामि ॥

अथ नवमीमाह । ^(७)"असञ्जजान • पुनरस्तमेति"^(८) इति ।
'असत्' अव्यक्तं जगत्कारणं, 'जजान' प्रथममाकाशात्मनाऽव्य-
क्तरूपेणोत्पन्नं तस्मात् सतोव्यक्तत्वेन सद्रूपादाकाशादायुरूपो
'यः' प्राणः, 'आवभूव' आभिमुख्येनोत्पन्नः । स च वायु-

जान् सउ गोपो अस्य । यदा भारं तद्ध्यते स भर्तुं ।
 परास्य भारं पुनरस्तमेति^(९) । ^(१०)तद्वै त्वं प्राणो अभ-
 वः । महान् भोगः प्रजापतेः । भुजः करिष्यमाणः ।
 यद्देवान् प्राणयो नव^(१०) ॥ ४ ॥

एकं, प्रजानां, गसाद्यां, नव ॥ अनु० १४ ॥

रूपः प्राणः, 'यं यं' देवमनुष्यादिदेहं, 'जजान' उत्पादित-
 वान्, 'सउ' सर्वेषां देहः, 'अस्य' प्राणस्य, 'गोपः' रक्षको-
 ऽभवत् । प्राणो हि शरीरे प्रविश्य गुप्तेवर्तते । चावदायुस्ता-
 वन्तं कालं तत्रावस्थाय 'यदा', देहरूपं 'भारं', 'भर्तुं' तद्ध्य-
 यते धारयितुं अस्यो भवति, तदानीमेव तं 'भारं',
 'परास्य' परित्यज्य, 'पुनः', अपि देहोत्पत्तेः प्रागवस्थायां
 'अस्तमेति' अदर्शनं गच्छति ॥

अथ द्रवमीमाह । ^(१०)"तद्वै त्वं • प्राणयोनव"^(१०) इति ।
 'यत्' यदा, त्वं 'भुजः' भोगान्, 'करिष्यमाणः', सन् 'नव दे-
 वान्' नवच्छिद्रवर्तिनश्चुरादीन् दीप्यमानान् पदार्थान्
 प्रिकर्षेण चेट्टितवानसि । 'तद्वै' तदानीमेव, 'त्वं प्राणो अभवः'
 प्राणयति प्रकर्षेण चेट्टयतीति व्युत्पत्त्याच प्राणनामको अभूः ।
 कीदृशस्त्वं, 'प्रजापतेः', 'महान् भोगः' अत्यन्तभोगहेतुः ॥

इति सावनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रण्यके द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

(१) हरिः५ हरन्तमनुयन्ति देवाः । विश्वस्येशानं वृष-
भं मतीनां । ब्रह्म सरूपमनु मेदमागात् । अयनं मा

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

अथ मृत्युसूक्ताख्योऽनुवाकोऽभिधीयते । इत आरभ्य सप्त-
नामनुवाकानां ब्रह्ममेधे विनियोगं भारद्वाज आह । मृत्यु-
सूक्तानुशासनं सौम्या सङ्गाहनं सौर्येणादित्योपस्थानं ही
पुष्पावगाहनं* ज्योतिष्मतीभिरुपोषणं चित्तं सन्तानेनेति हवि-
राहुतीः प्रयासाय स्वाहेति सुवाहुतीरिति । तच्च मृत्युसूक्ते
प्रथमाहुत्तमाह । (१) “हरिः५ • विवधोर्विक्रमस्व” (१) इति ।
‘हरिः’ हरणशीलं प्राणापहर्तारं मृत्युदेवं, सर्वे ‘देवाः’, ‘अनु-
यन्ति’ आनुकूल्येन गच्छन्ति, न कोपि देवो मृत्युमुत्सङ्घितं
चमते । कीदृशं हरिः, ‘हरन्तं’ आयुषोवसाने प्राणाष्टक-
मपहरन्तं, अत एव ‘विश्वस्येशानं’ सर्वस्य जगतः स्वामिनं,
‘मतीनां’ मननीयानां देवानां मध्ये, ‘वृषभं’ श्रेष्ठं, अस्मिन्नु
कर्मणि ‘सरूपं’ समानरूपमनुकूलं ‘इदं ब्रह्म’ मन्त्रजातं,
‘मामनु’ यजमानमनुसृज्य, ‘आगात्’ आभिमुख्येन प्राप्नोत् ।
अतो हे मृत्यो ब्रह्मणा तुष्टः सन् ‘अयनं’, ‘मा’ विवधीः म-

* मृत्युसूक्तानुशासनं सौर्येणादित्योपस्थानं सौम्यासङ्गाहनमीष्या-
वगाहनमिति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

विव॑धीर्विक्र॑मस्व^(१) । ^(२)मा च्छि॑दो मृत्यो॑ मा वधीः ।
 मा मे॒ बलं॑ विवृ॑हो मा प्र॒मोषीः॑ । प्रजां॑ मा मे॒ रीरिष॑
 आयु॑रुग्र । नृ॒चक्ष॑सन्त्वा ह॒विषा॑ विधेम^(२) । ^(३)सद्य॑श्चक॒-
 मानाय॑ । प्र॒वेप॑नाय॑ मृत्य॒वे ॥ १ ॥

दीयं मार्गं मा विनाशय, किन्तु 'विक्रमस्व' मच्छत्रुविनाशार्थं
 पराक्रमं कुरु ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१)"मा च्छिदः ० हविषा विधेम"^(२)
 इति । हे 'मृत्यो', त्वं 'मा च्छिदः' मदीयस्य कस्याप्यवयवस्य
 हेदं मा कार्षीः, 'मा वधीः', मम किमपि* 'मा कार्षीः' ।
 'मे' मदीयं, 'बलं', 'मा विवृहः' मा विनाशय । 'मा
 प्रमोषीः' अन्यदपि मदीयं वस्तु चौर्येण मापहर । 'मे'
 मदीयां, 'प्रजां' पुत्रपौत्रादिकां, 'मा रीरिषः' हिंसितां मा
 कुरु । हे 'उग्र', देव मदीयं 'आयुः', च 'मा रीरिषः' मा
 विनाशय । 'नृचक्ष' मनुष्येषु प्रख्यातं, 'त्वां', 'हविषा', 'वि-
 धेम' परिचरेम ॥

अथ तृतीयामाह । ^(३)"सद्यश्चकमानाय ० कामेनाजन्-
 यन् पुनः"^(१) इति । 'सद्यः' तस्मिन्नेव क्षणे, 'चकमानाय'
 भयहेतवे, 'प्रवेपनाय तेन भयेन प्राणिनां कम्पयित्रे, प्राणि-
 नो हि मृत्योर्नामग्रहणेनैव भीताः कम्पन्ते । 'अस्मै', ईदृशाय,
 'मृत्यवे', 'आम्नाः' सर्वा दिग्ः, 'अष्टाण्णन्' ष्टस्सन्ति । सर्वा

* मम बध्मपि इति F, G चिह्नितमुक्तकथरूपपाठः ।

प्राप्ता आशा अश्रुत्स्वम् । कामेनाजमयन् पुनः^(१) ।
^(२)कामेन मे काम आगात् । हृदयाहृदयं मृत्योः ।
 यद्मोषामदः प्रियं । तदैतूपमामभि^(३) । ^(४)परं मृत्यो
 अनुपरेहि पन्थां । यस्ते स्व इतरो देवयानात् । चक्षु

दिवर्त्तिनः प्राणिने मृत्युदेवस्य महिमानं प्राप्तेभ्यः प्रकर्षेण
 श्रुत्स्वम् । 'कामेन' मृत्योरिच्छया, 'पुनरजमयन्' पुनः
 पुनरपत्यानि जनयन्ति । मृत्यौ प्रतिकूलं सत्युत्पादिताव्य-
 पत्यानि तदानीमेव जियन्ते अतो मृत्युमाराध्य तदिच्छानुव-
 र्त्तिनोपत्याभ्युत्पादयन्ति ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(५)'कामेन मे • तदैतूपमामभि'^(६)
 इति । 'कामेन' मृत्योरिच्छया, 'मे काम आगात्' मदी-
 यमभीष्टं वस्त्रागच्छत्* । मदीयं 'हृदयं', 'मृत्योः', 'हृद-
 यात्' मृत्युचित्तानुकूल्येन वर्त्ततामिति शेषः । अतः 'मृत्योः'
 अनुग्रहे सति 'अमोषां' मदीयानामिन्द्रियाणां 'यद्दः प्रियं'
 यदिदं वस्त्रभीष्टं तद्वस्तु मामभिलक्ष्य 'उप' समीपे, 'एतु'
 आगच्छतु ॥

अथ पञ्चमीमाह । ^(७)'परं मृत्यो • प्रजाऽरीरिवोमेत
 वीरान्'^(८) इति । हे 'मृत्यो', 'देवयानादितरः', 'यः' पन्थाः, 'ते
 सः' तव स्वभूतः, यः तं 'परं पन्थां' देवयानादितरं तं माम्,
 'अनुपरेहि' अनुक्रमेण प्राप्नुहि । 'चक्षुषते' साधुदर्शिनः, 'श्रुत्स्वते'

* वस्त्रागच्छतु इति F, G चित्रितपुस्तकद्वयपाठः ।

स्यते शृण्वते ते ब्रवीमि । मा नः प्रजाः रीरिषो मोत-
वीरान्^(५) ॥ (१) प्र पूर्यं मनसा वन्दमानः । नाधमानो
वृषभं चर्षणीनां । यः प्रजानामेकराण्मानुषीणां । मृत्युं
यजे प्रथमजामृतस्य ॥ २ ॥

मृत्यवे, वीरान्, चत्वारि च ॥ अनु ०१५ ॥

अस्यद्विज्ञप्तीनां श्रोत्रे, 'ते' तुभ्यं, एकं वचनं 'ब्रवीमि', 'नः'
अस्यदीयां, 'प्रजां' पुत्रादिरूपां, 'मारोरिषः' मा विनाशय,
'सत' अपि च, 'वीरान्' शूरान् मृत्यानपि, 'मारोरिषः' ॥

अथ षष्ठीमाह । (१) "प्र पूर्यं ० प्रथमजामृतस्य" (१) इति ।

यो मृत्युः 'मानुषीणां' मनुष्यजातियुक्तानां, 'प्रजानां', 'एक राट्'
एक एव राजा, तादृशं 'मृत्युं' अहं 'यजे' पूजयामि । कीदृ-
शोहं, 'मनसा वन्दमानः' प्रकर्षेण नमस्कुर्वाणः, 'नाधमानः'
अपेक्षितं फलं याचमानः । कीदृशं मृत्युं, 'प्रपूर्यं' प्राणिभ्यः
पूर्वस्त्रिं कल्पे भवं । 'चर्षणीनां' मनुष्याणां, 'वृषभं' कामादि-
वर्षणक्षमं । 'स्यतस्य प्रथमजां' सत्यस्य परब्रह्मणः प्रथमोत्पन्न-
कार्यं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

(१) तरुषिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृद्दसि सूर्य । विश्व-
माभासि रोचनं । उपयामगृहीतोसि सूर्याय त्वा
भाजस्वत एष ते योनिः सूर्याय त्वा भाजस्वते^(१) ।
अनु० १६ ॥

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

अथ सूर्योपस्थाने विनियुक्तं मन्त्रमाह । (१)“तरुषिर्वि-
श्वदर्शतो०त्वा भाजस्वते”^(१) इति । हे ‘सूर्य’, त्वं ‘तरुषिः’ च-
न्धकारोत्तरणहेतुः, ‘विश्वदर्शतः’ विश्वैः सर्वैः प्राणिभिः दर्श-
नीयः, ‘ज्योतिष्कृत्’ सर्वस्मिंस्तोके प्रकाशरुचासि । ‘विश्वं’ सर्वं
जगत्, ‘रोचनं’ दीप्यमानं यथा भवति तथा, ‘आभासि’ सर्वतः
प्रकाशयसि । अग्निष्टोमे योचमतिग्राह्यरूपो यद्देहि तादृ-
श हे यद्* ‘भाजस्वते’ दीप्तिग्राह्य यथोक्तमहिमोपेताच, ‘सू-
र्याय’, ‘त्वां’, गृह्णामि अतस्त्वं तदर्थं ‘उपयामगृहीतः’ उपया-
मेन पृथिवीकार्येण पात्रेण गृहीतः, ‘असि’ । ‘एषः’ हविर्धा-
नमष्टपस्यः खरप्रदेवः ‘ते’ तव, ‘योनिः’ स्थानं, अतः ‘भा-
जस्वते’ दीप्तिमते सूर्याय, ‘त्वां’, तत्र प्रदेवे सादयामि ईदु-
शोचमतिग्राह्ये यस्यै सूर्याय गृह्यते किमु वक्तव्यं तस्य मा-

* तादृशं यद्दमिति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

(१)आप्यायस्व मदिन्तम सोम विश्वाभिरूतिभिः ।
भवा नः सप्रथस्तमः^(१) ॥ अनु० १७ ॥

शाक्यमित्येवमुपस्थानकाले स्तुत्यर्थो यज्ञोपन्यासो सिद्धवत्ता-
न्तस्य अतिशयाद्यस्य यज्ञेय्यथं मन्त्रो विनियुज्यते ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

प्रेतदाहस्नानसमीपे अवटं खात्वा जलं प्रक्षिप्य तेन सेचनं
सङ्ग्राहणं तत्र विनियुक्तां सौमीमृचमाह । (१)“आप्यायस्व० स
प्रथस्तमः”^(१) इति । हे ‘मदिन्तम’ अतिशयेन हर्षयुक्तसोम,
‘विश्वाभिरूतिभिः’ सर्वप्रकारैरस्मदीयरक्षणेः, ‘आप्यायस्व’ सर्वतो
वर्धस्व । ‘नः’ अस्मान् प्रति, ‘सप्रथस्तमः’ अतिशयेन प्रथा-
युक्तः, ‘भव’ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽनुवाकः ।

(१) ईयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन् व्युच्छन्तीमुषसं मर्त्यासः । अस्माभिरूनु प्रतिचक्ष्यामूदोते यन्ति ये अपरीषु पश्यान् (१) ॥ अनु० १८ ॥

अथाष्टादशोऽनुवाकः ।

अवगाहनेष्टादशीमाह* । (१) “ईयुष्टे ये • अपरीषु पश्यान्” (१) इति । ‘ये’, ‘मर्त्यासः’ मनुष्याः, ‘व्युच्छन्ती’ प्रभातं कुर्वन्ती, ‘उषसं’ उषःकास्रदेवतां, ‘पूर्वतरां’ इतरेभ्योत्यन्तं पूर्वा, ‘अपश्यन्’ पश्यन्ति, ‘ते’ मनुष्याः, ‘इयुः’ तां देवतां प्राप्नुवन्ति, ‘अस्माभिरूनु’ अस्माभिरनुचिप्रं, † ‘प्रतिचक्ष्यामूत्’ प्रत्यक्षं दर्शनीयामूत् । ‘ये’ अन्येषु, ‘अपरीषु’ अपररात्रिषु, रात्रीणामवसानेषु, ‘पश्यान्’ पश्यन्ति । ‘ते ओ यन्ति’ तेषु तां देवतां सर्वथा प्राप्नुवन्ति ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके द्वितीयप्रपाठके अथाष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

* अवगाहने विनियुक्तामौषसीं द्वितीयाम्चमाहेति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† अस्माभिः सा अनुच्छपमिति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ एकोनविंशोऽनुवाकः ।

(१) ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामि ज्योतिष्कृतं त्वा सा-
दयामि ज्योतिर्विदं त्वा सादयामि भास्वतीं त्वा साद-
यामि ज्वलन्तीं त्वा सादयामि मल्लला भवन्तीं त्वा सा-
दयामि दीप्यमानां त्वा सादयामि रोचमानां त्वा सा-
दयाम्यजसां त्वा सादयामि दृहज्ज्योतिषं त्वा सादया-
मि बोधयन्तीं त्वा सादयामि जाग्रतीं त्वा सादया-
मि^(१) ॥ अनु० १६ ॥

अथ एकोनविंशोऽनुवाकः ।

अथोपोषणे दाहे विनियुक्तानि यजूंस्याह । (१) “ज्योतिष्मतीं
• जाग्रतीं त्वा सादयामि”^(२) इति । प्रेतं दग्धं या समित् प्र-
क्षिप्यते तां सम्बोधयते । हे समित् त्वां अस्य प्रेतस्यापरि-
‘सादयामि’ स्थापयामि । ज्योतिष्मतीमित्यादिभिर्विंशेषणैस्तत्-
समिधनिष्ठाया ज्वालायाः उत्तरोत्तराभिवृद्ध्या अवस्थाविशेषा-
उच्यन्ते । अत्यल्पप्रकाशोपेता ‘ज्योतिष्मती’ । इषदधिकप्रकाशो-
पेता ‘ज्योतिष्कृत’ । अतोप्यधिकप्रकाशोपेता ‘ज्योतिवित्’ । एवं
भास्वत्यादिषु योजनीयं । मल्लस्वेति दक्षमानकाष्ठध्वनेरनुक-
रणं । स्रद्धानुसारेणायं मन्त्र इष्टकोपधानेऽपि विनियोज्यः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके द्वितीयप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ विंशोऽनुवाकः ।

(१) प्रयासाय स्वाहाऽऽयासाय स्वाहा वियासाय स्वाहा
संयासाय स्वाहाद्यासाय स्वाहाऽवयासाय स्वाहा शुचे
स्वाहा शोकाय स्वाहा तपत्यै स्वाहा तपते स्वाहा
ब्रह्महत्यायै स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा^(१) ॥ अनु० २० ।

अथ विंशोऽनुवाकः ।

अथ सूवाङ्गतिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र द्वादश मन्त्रानाह ।
(१) “प्रयासाय • सर्वस्मै स्वाहा”^(१) इति । प्रेतस्य यमलोके
बाधका देवताविशेषाः प्रयासादिशब्दवाच्याः, तन्निर्वचनानि तु
यथाद्योगमुन्नेयानि । तस्यै तस्यै देवतायै सूत्रेण गृहीतमिद-
माज्यं स्वाङ्गतमस्तु ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

अथ एकविंशोऽनुवाकः ।

(१) चित्तं सन्तानेन भवं यन्ना रुद्रन्तनिम्ना पशुप-
तिं स्थूलहृदयेनाग्निं हृदयेन रुद्रं लोहितेन शर्वं

अथ एकविंशोऽनुवाकः ।

अथ राजगवीयो होमार्थोऽयमनुवाक उच्यते । तत्र नव-
मन्त्रानाह । (१) “चित्तं सन्तानेन • त्रिक्रीनिकोशाभ्यां” (१)
इति । अत्र द्वितीयान्तास्यन्तादिशब्दा देवताविशेषवाचिनः,
तृतीयान्ताः सन्तानादिशब्दाः पशोर्मांसविशेषवाचिनः, सन्ता-
नाख्येन मांसविशेषेण चित्ताख्यं देवताविशेषं परितोषयाम
इति वाक्यशेषः । एवं सर्वत्र योजनीयं । तदेवमस्मिन् प्रपा-
ठके ब्रह्मचित्तिब्रह्ममेधयोरङ्गभूता मन्त्रा उक्ताः । चातुर्हो-
चीयचित्तिर्ब्रह्मचित्तिः । ब्रह्म वै चतुर्होतार इत्याद्यातलात् ।
तस्यां ब्रह्मचित्तौ चित्तिसृगित्यादयः सुवर्षं धर्ममित्येवमन्त्रा
अनुवाका विनियुक्ताः । ब्रह्ममेधे तु ह्यत्त्रोऽपि प्रपाठको वि-
नियुक्तः । आहिताग्नेर्यो दहनादिसंस्कारः सोऽयं पिष्टमेधः ।
आहिताग्निले सति यो ब्रह्मतत्त्वं जानाति तस्य दहनादि-
संस्कारो ब्रह्ममेध इत्युच्यते । तस्मिन् ब्रह्ममेधेऽस्य प्रपाठकस्य
विनियोगं भरद्वाज आह, अथात उत्तरं पिष्टमेधं व्याख्या-

मतस्ताभ्यां महादेवमन्तःपार्श्वेनौषिष्ठहनः शिङ्गीनि-
कोशाभ्यां^(१) ॥ १ ॥

चित्तमेकम् ॥ अनु० २१ ॥

चित्तिः, पृथिवी, अग्निः, सूर्यन्ते चक्षुः, महा-
हविर्होता, वाग्घोता, ब्राह्मण एकहोता, अग्नि-
र्यजुर्भिः, सेनेन्द्रस्य, देवस्य, सुवर्णं धर्मं, सहस्रशीर्षा,

स्वामो ब्रह्ममेध इत्याचक्षते । तथाष्टुदाहरन्ति द्विजातीनामप-
वर्गायः तत्त्वदर्शिभिः, ऋषिभिः तपसो योमाद्देष्टितं पुरुषो-
त्तमं । दोह्यस* षिटमेधश्च संष्ट्य विधिरुत्तरः । विहितस्तु
समासेन क्रतुनामुत्तमः क्रतुरिति । तस्य सद्यहैर्होतृभिर्होते
भर्तृसूक्तेन भरणं पत्नीभिरुपसादनं दक्षिणाप्रतिग्रहैर्निर्मागै-
र्हृदयैर्हरिश्छग्नसाकान् समारयजुर्भिः पाचक्षयनं ज्योतिष्म-
तीभिरुपोषणं नारायणाभ्यामुपस्थानं ब्राह्मण एकहोतृभि-
श्चानुमन्त्रणं चित्तः सन्तानेनेति हविराहुतोः प्रयासाद्य
स्वाहेति सुवाहुतोर्मुत्युसूक्तेनानुशंसनं सौम्या सङ्गाहनं सौर्यशा-
दित्योपस्थानमीयुष्वावगाहनं† समानमत ऊर्ध्व‡ पैटमेधिक-

* होतृंसेति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† -मीयुष्वावगाहनमिति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

‡ समानमेतदूर्ध्वं इति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अद्भ्यः, भर्त्ता, हरिं, तरणिः, आप्यायस्व, ईयुष्टे ये,
ज्योतिष्मतीं, प्रयासाय, चित्तं, एकविंशतिः ॥ ११ ॥

चित्तिः, अग्निर्यजुर्भिः, अन्तःप्रविष्टः, प्रजापतिः
प्रजया, भर्त्ता*, प्रयासाय, द्विपञ्चाशत् ॥ ५२ ॥

त्वच्छं योराटृणीमहे गातुं यज्ञय गातुं यज्ञपतये ।
दैवी स्वस्तिरस्तु नः । स्वस्तिर्मानुषेभ्यः । ऊर्ध्वं जिगातु
भेषजं । शन्नो अस्तु द्विपदे । शं चतुष्पदे । ॐ शान्तिः
शान्तिः शान्तिः । हरिः ओम् ॥ तत् सत् ॥

मायवोदनप्राश्ननात्परं ब्रह्मेत्याचक्षते तानसाधारणे ऋशाने
प्रयुञ्जीत तानाचार्याय दिजातीनामेवं सन्तिष्ठते ब्रह्ममेधः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे अजुरा-
रण्यके द्वितीयप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

समाप्तश्च द्वितीयप्रपाठकः ।

* भर्त्तृत्वादिपाठस्थाने संविदानस्तस्य धीरा ज्योतिष्मतीं त्रिपञ्चा-
शत् इति पाठः B चिह्नितपुस्तके वर्तते । परन्तु दशतिगणनया त्रि-
पञ्चाशत्सङ्ख्या नोपलभ्यते । दशमानुवाकस्य अतुर्थदशत्यामुद्धृतमव-
कथिका अपि एकदशतित्वेन यास्याः ।

† तानाचार्यो य इति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

तैत्तिरीये आरण्यके

चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

(१) नमो वाचे या चादिता या चानुदिता तस्यै वाचे
नमो नमो वाचे नमो वाचस्पतये नम ऋषिभ्यो मन्त्र-

तैत्तिरीये आरण्यके

चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

द्वितीये कथिता मन्त्रा ब्रह्माग्निब्रह्ममेधयोः ।

प्रवर्ग्यमन्त्राः प्रोच्यन्ते चतुर्थेऽस्मिन् प्रपाठके ॥

तद्ब्राह्मणं पञ्चमे स्वात्तावन्योन्याभिकाङ्क्षिणौ ।

तेन प्रपाठकावेतौ व्याख्यास्ते सह सर्वशः ॥

तच्च चतुर्थस्य प्रथमोऽनुवाके शान्तिपाठार्थो मन्त्रोऽभिधी-
यते, तस्य च प्रवर्ग्यकर्मादौ महावीरनिष्पत्तेः पूर्वं पाठं बो-

छद्मो मन्त्रपतिभ्यो मा मामृषयो मन्त्रदत्तौ मन्त्रपतयः
परादुर्माहृषीन् मन्त्रदत्तौ मन्त्रपतीन् परादां^(१) ।

धावन आह । अथामावासेन वा हविर्ज्यैष्ठानक्षत्रे वा *पूर्वां
शान्तिमुपयन्ति नमो वाच इति । आपस्तम्बस्तु प्रवर्ग्यप्रच-
रादौ महावीरनिष्पत्तेरूर्ध्वं शान्तिपाठमाह । प्रवर्ग्येण प्रच-
रिष्यन्तः प्रवर्णन्ति द्वाराणि परिश्रयन्ति पत्न्याः पश्चाद्भो-
तोपविशन्ति पुरस्तादध्वर्युर्दक्षिणतो ब्रह्मा यजमानः प्रक्षोता
षोक्तरतः प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रश्च मदन्तीरुपसृश्या प्रथमेनानु-
वाकेन शान्तिं छलेति । तस्यानुवाकस्य प्रथमभागे स्वाभीष्टा-
नां देवतानामृषीणाञ्च नमस्कारमाह । “(१)नमो वाचे •
परादां”^(१) इति । अनुष्ठेयस्य कर्मणो मन्त्राधीनात्वात्सन्त्राणाञ्च
वाग्देवताशरीरस्वरूपत्वात् तस्यै देवतायै प्रथमं नमस्काराः
क्रियन्ते । वाक् च द्विविधा, काचित् पूर्वमुदिता व्यवहृता का-
चित् अनुदिता व्यवहरिष्यमाणा, तयोर्मध्ये ‘या च वागुदिता’,
तस्या अपि ‘नमः’, अस्तु । ‘या च’, पूर्वं ‘अनुदिता’, तस्यै वाचे
ऽपि ‘नमः’, अस्तु । विभज्य नमस्कारं पुनः समुदायाकारेण
नमस्क्रियते । ‘वाचे’ भागद्वयेऽप्यनुगदितायै वाग्देवतायै ‘नमः’,
अस्तु । सेचं वाग्देवता येन बृहस्पतिरूपेण पात्यते तस्यै
‘वाचस्यतये’, ‘नमः’, अस्तु । यथा देवतानमस्कारः, तदत्

* अथामावासेन वा हविर्वेष्टा नक्षत्रे वा इति E, G चिह्नितपुस्तक-
द्वयपाठः ।

† संवृण्वन्ति इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(२) वैश्वदेवीं वाचमुद्यासः शिवामदस्तां जुष्टां देवेभ्यः^(२)।

(२) शर्म मे द्यौ शर्मं पृथिवी शर्मं विश्वमिदं जगत् । शर्मं

‘स्रष्टिभ्यः’, अपि नमस्कारोस्तु । कीदृशेभ्यः, ‘मन्त्रहृद्भ्यः’ मन्त्रं कुर्वन्तीति मन्त्रहृतः, यद्यप्यपौरुषेये वेदे कर्त्तारो न सन्ति, तथापि कल्पादावीश्वरानुग्रहेण मन्त्राणां सञ्चारो मन्त्रहृत इत्युच्यन्ते । तस्माभश्च स्मर्यते । ‘युगान्ते तर्हि तान् वेदान् सेति-हासान् महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञातः स्वयम्भुवेति’ । त एव महर्षयः सम्प्रदायप्रवृत्त्या मन्त्राणां पालनात् ‘मन्त्र-पतयः’, इत्युच्यन्ते । तथाविधा महर्षयः ‘मां’ यजमानं, ‘मा परादुः’ परादानमवज्ञां मा कुर्वन्तु, किन्वनुगृह्यन्तु । ‘अहं’, अपि तान् महर्षीन् ‘मा परादां’ अवज्ञां न करोमि, किञ्चादरेण भजामि ॥

द्वितीयभागेन नमस्कारप्रयोजनं दर्शयति । (२)“वैश्वदेवीं • देवेभ्यः”^(२) इति । अहं ‘वाचमुद्यासं’ तत्तत् रूपाया वाचा* वदिता भृयासं । कीदृशीं वाचं, ‘वैश्वदेवीं’ सर्वदेवविषयां, ‘श्रिवां’ स्तुतिरूपेण देवेभ्यः सुखप्रदां, ‘अदस्तां’ अनुपचीषां, सम्पूर्णां, ‘देवेभ्यो जुष्टां’ देवानां प्रियां ॥

द्वितीयभागे देवतानुग्रहप्रार्थनारूपाष्टुचं दर्शयति । (२)“शर्म मे द्यौः • प्रजापती”^(२) इति । द्यौर्लौकात्मको देवः ‘मे’ मम, ‘शर्मं’ सुखरूपः, भवतु, अनुष्ठेये कर्मणि विघ्नपरिहारेण अनुगृ-

* मन्त्ररूपाया वाच इति तै० पाठः ।

चन्द्रश्च सूर्यश्च शर्म ब्रह्मप्रजापती^(१)।^(४)भूतं वदिष्ये भुवनं
वदिष्ये तेजो वदिष्ये यशो वदिष्ये तपो वदिष्ये ब्रह्म व-
दिष्ये सत्यं वदिष्ये^(५) । ^(५)तस्मा अहमिदमुपस्तरणमुप-
स्तरण उपस्तरणं मे प्रजायै पशूनां भूयादुपस्तरणमहं

ज्ञात इत्यर्थः । एवं पृथिव्यादिषु योज्यं । 'ब्रह्म' जगत्कारणं
वस्तु, 'प्रजापतिः' चतुर्मुखः ॥

यदुक्तं पूर्वच वैश्वदेवीं वाचमुद्यासमिति तस्या वाचो वि-
षयभूतानर्थीकस्य चतुर्थभागे* दर्शयति । ^(४)"भूतं वदिष्ये •
सत्यं वदिष्ये"^(५) इति । 'भूतं' आकाशादिपञ्चमहाभूतरूपं,
'भुवनं' पृथिव्यादिलोकस्वरूपं, 'तेजः' शरीरकान्तिः, 'यशः'
कीर्तिः, 'तपः' व्रतादिनियमविशेषः, 'ब्रह्म' स्वाध्यायः, 'सत्यं'
यथार्थकथनं, एतत् सर्वं 'वदिष्ये' ममानुकूलं भवन्नित्येतत्
प्रार्थयिष्ये ॥

यथोक्तं मन्त्राभिवदनसिद्ध्यर्थं तदाधारभूतं कर्म पञ्चम-
भागेन प्रार्थयती । ^(५)"तस्मा अहमिदमुपस्तरणं • पशूनां
भूयासं"^(५) इति । 'तस्मै' पूर्वोक्तभूतादिवेदनसिद्ध्यर्थं, 'अहं',
'इदं' प्रवर्ग्याख्यं कर्म, 'उपस्तरणं' महादाधारभूतं, 'उपस्तरणे'

* विषयभूतानस्मिन्चतुर्थभागे इति तै० पाठः ।

† पञ्चमभागेभिप्रार्थयते इति तै० पाठः ।

प्रजायै पशूनां भूयासं^(१) । (१) प्राणापानौ मृत्योर्मां पातं
 प्राणापानौ मा मा हासिष्टं^(१) । (२) मधु मनिष्ये मधुज-
 निष्ये मधु वक्ष्यामि मधु वदिष्यामि मधुमतीं देवेभ्यो
 वाचमुद्यासः शुश्रूषेय्यां मनुष्येभ्यस्तं मा देवा अवनु

सन्वादयामि । 'मे' मदीयानां प्रजानां, 'पशूनां', च 'उप-
 स्तरणं' आधारभूतं वस्तु, 'भूयात्' । अन्याधारासम्भवेऽपि 'अहं',
 एव प्रजानां 'पशूनां', च 'उपस्तरणं' आधारः, 'भूयासं' ॥

यथोक्तकर्मसिद्ध्यर्थं विन्नरूपात् मृत्योः परिपालनं षष्ठ-
 भागे प्रार्थयते । (१) "प्राणापानौ ० मा मा हासिष्टं" (१) इति ।
 हे 'प्राणापानौ' उभौ वायू, 'मृत्योः', सकाशात् 'मां', पाल-
 यतं । तस्मिन् पालनेऽयमुपायः, हे 'प्राणापानौ', 'मां' वज-
 मानं, 'मा हासिष्टं' मा परित्यजतं ॥

अथ मृत्युपरिहारे सति प्रयोजनं सप्तमभागे दर्शयति ।
 (२) "मधु मनिष्ये ० पितरोनुमदन्तु" (२) इति । अपमृत्युपरि-
 हारेण सन्ध्यायुरहं 'मधु' मधुरं समीचीनफलसाधनं प्रवर्ग्यास्त्वं
 कर्म, 'मनिष्ये' मनसि सङ्कल्पयिष्ये । सङ्कल्पादूर्ध्वं 'मधु' तन्म-
 धुरं कर्म, 'जनिष्ये' प्रादुर्भावयिष्ये, अनुष्ठातुं प्रारप्ते, प्रारम्भा-
 दूर्ध्वं तत् मधुरं कर्म 'वक्ष्यामि' वहनं करिष्यामि, समाप्तिपर्यन्तं
 निर्वहिष्यामि । तत्सिद्ध्यर्थं 'मधु' मधुरं, मन्त्रजातं, 'वदिष्या-

शोभायै पितरोनुमदन्तु^(१) ॥ ^(२)ओम् शान्तिः शान्तिः
शान्तिः^(३) ॥ हरिः ओम् ॥ अनु० १ ॥

मि' कथयिष्यामि । न केवलं मन्त्रपाठं किन्तु 'वाचं' अपि उद्देश्यत्यागरूपां, 'उच्चासं' वाचो वदिता भूयासं । कीदृशीं वाचं, 'देवेभ्ये मधुमतीं' देवानामतिप्रियां, 'मनुष्येभ्यः शुश्रुषेष्णां' मनुष्योपसंहितानां पितृणां श्रोतुमत्यन्तमधुरां, 'तं' एतादृशं, 'मां' यजमानं, 'शोभायै' शोभनफलप्राप्त्यर्थं, 'देवाः', सर्वे 'अवन्तु' रक्षन्तु । 'पितरः', अपि 'अनुमदन्तु' अनुजानन्तु ॥

अथाष्टमभागेन स्नाभीष्टसिद्धिहेतुं परमात्मानं प्रणवेनानुसृत्य विघ्नत्रयपरिहारार्थं शान्तिं पठति । ^(४)"ओम् शान्तिः शान्तिः शान्तिः"^(५) इति । आध्यात्मिकानां विघ्नानां ज्वरादिरूपाणां 'शान्तिः', अस्तु । आधिभौतिकानां रोगोपद्रवादीनां 'शान्तिः', अस्तु । आधिदैविकानां वज्रराक्षसोपद्रवादीनां 'शान्तिः', अस्तु ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

(१)युञ्जते मन उत युञ्जते धियः । विप्रा विप्रस्य
वृहतो विपश्चितः । विहोचादधे वयुना विदेक इत् ।
मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः^(१) ।—

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमानुवाके शान्दर्थं मन्त्रमुक्त्वा द्वितीयानुवाके महावीर-
निर्माणार्था मन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः । प्रवर्ग्यं सञ्चारिष्यन्मा-
वास्यायां पौर्णमास्यामापूर्यमाणपक्षस्य वा पुष्ये नक्षत्रे तूष्णीं
काष्टकीं समिधमाधाय युञ्जते मन इति चतुर्गृहीतं जुहोत्यथ
यदिदीक्षितः काष्टकीमेवैतया समिधमादध्याद्यजुरेव वदेदि-
त्येक इति । पाठस्तु । (१)“युञ्जते मन ० परिष्टुतिः”^(१) इति ।
‘विप्रस्य’ ब्राह्मणस्य यजमानस्य, सम्बन्धिनः ‘विप्राः’ सत्विजः,
‘मनो युञ्जते’ प्रथमं स्वकीयं मनो विषयेभ्यो निवर्त्य समा-
हितं कुर्वन्ति, ‘उत’ अपि च, ‘धियः’ प्रवर्ग्यविषयाणि ज्ञा-
नानि, ‘युञ्जते’ सम्पादयन्ति । कीदृशस्य विप्रस्य, ‘वृहतः’
प्रभृताग्निचयनोद्योगेन प्रवर्ग्योद्योगेनातिवृद्धस्य, ‘विपश्चितः’
विदुषः प्रयोगाभिज्ञस्य । कीदृशा विप्राः, ‘होचाः’ होम-
शीलाः, कर्मण्यास्यरहिता इत्यर्थः । ‘एकइत्’ एक एव सवि-

ता, 'विदधे' सर्वमिदं निर्मितवान् । कीदृशः, 'वयुनावित्'
 अस्त्विग्यजमानाभिप्रायाभिज्ञः । कथमेक एव सर्वमिदं कृत-
 वानिति न विस्मेतव्यं । ततः 'सवितुः', 'देवस्य', 'परिष्टुति-
 मंहो' परितः सर्वेषु वेदेषु श्रूयमाणा स्तुतिर्महती ॥

अथ ब्राह्मणप्रपाठकस्य द्वितीयानुवाके सोऽयं मन्त्रो वि-
 नियुज्यते । तस्योपोद्घातत्वेन प्रथमानुवाके प्रवर्ग्यनिष्पत्तिर्नि-
 रूप्यते । तत्रादौ स्तुत्यर्थमुपाख्यानमाह । "देवा वै सचमासत ।
 अद्भिपरिमितं यज्ञस्क्रामाः । तेऽब्रुवन् । यज्ञः प्रथमं यज्ञ
 अश्वात् । सर्वेषामस्यस्यहासदिति । तेषां कुरुचेचं वेदिरा-
 सीत् । तस्यै खाण्डवो दक्षिणाङ्ग आसीत् । तूर्णमुत्तराङ्गः । परी-
 णञ्जघनाङ्गः । मरुव उत्करः ॥ १ ॥ तेषां मखं वैष्णवं यज्ञ
 आर्षत्" । (५ प्र०।१ अ०।१ म०) इति । पुरा कदाचित् 'देवाः',
 'यज्ञस्क्रामाः', सन्तः 'अद्भिपरिमितं' साधनद्रव्यसमृद्ध्या
 परितो निर्मितं, प्रौढं 'सचं', अनुष्ठितवन्तः, अनुष्ठातुं प्रवर्त्त-
 मानाः 'ते' देवाः, परस्परं समयरूपमिदं वाक्यं 'अब्रुवन्' ।
 'प्रथमं' यज्ञफलस्योपक्रमे, 'यद्यज्ञः' कीर्त्तिरूपं, 'नः' अस्मान्,
 'अश्वात्'* प्राप्नुयात् । 'तत्' यज्ञः, 'नः' अस्माकं, 'सर्वेषां',
 'सहासत्' साधारणमेवास्तु, नत्वेकस्यैव साधारणम्, 'इति'
 एवं परस्परं भाषां कृत्वा, प्रवृत्तानां 'तेषां' देवानां, यत्
 'कुरुचेचं' पुराणप्रसिद्धं, सैव 'वेदिरासीत्' । 'तस्यै' कुरुचेच-

* नोऽस्मानार्षत् इति तै० पाठः ।

रूपायास्तस्या वेदेः, 'खाण्डव'तूर्णपरीणच्छब्दवाच्याः,* पुष्य-
देशविशेषाः दक्षिणदिग्भागाः अभवन्, 'मरवः' जखरहिता
भूप्रदेशाः, उत्कररूपा अभवन् । वेदेहत्तरभागे पांशुदृष्ट्या-
दयो यत्र प्रक्षिप्यन्ते† सोऽयम् 'उत्करः', तस्यां वेद्यामुपतिष्ठतां
'तेषां' देवानां मध्ये, 'विष्णुवं मखं' विष्णुस्वामिकं सचं, 'यज्ञः',
प्राप्नोत् । तस्मिन् सचे विष्णुशब्दवाच्यो यज्ञाभिमानी देवो
गृहपतित्वेन दीक्षितः, अतो विष्णुसचं छतवानित्येवं विष्णु-
नाम्ना यज्ञ आसीत् ॥

तस्मिन् सचे विष्णुनामकस्य पुदषस्येतरदेवैः सह ‡यज्ञो-
निमित्तं कच्छहं दर्शयति । "तन्व्यकामयत । तेनापाक्रामत् ।
तं देवा अन्वाचन् । यज्ञोऽवदत्समाणाः । तस्यान्वागतस्य ।
सव्याङ्गुरजाजत । दक्षिणादिषवः । तस्मादिषुधन्वं पुण्यजन्म ।
यज्ञजन्मा हि ॥ ९ ॥ तमेकः सक्तं । बहवो नाभ्यधृष्णुवन् ।
तस्मादेकमिषुधन्विनं । बहवोऽनिषुधन्वा नाभिधृष्णुवन्" ।
(५ प्र०।१ अ०।२म०) इति । विष्णुः सचं छतवानित्येतादृशं
यद् यज्ञस्तस्मिन् सच आसीत् । 'तत्' यज्ञः, ममेवास्तु ना-
म्येषामित्येवं विष्णुर्नितरां 'अकामयत' । कामयित्वा च 'तेन'
यज्ञसा, सहेतरदेवसकाशात् स्वयं 'अपाक्रामत्', तदानीमन्ये
'देवाः', तत् 'यज्ञः', अवरोऽङ्गमिच्छन्तः, 'तं' विष्णुं, अन्वग-

* तूर्णेध्वपरिणच्छब्दवाच्या इति तै० पाठः ।

† परित्यज्यन्ते इति तै० पाठः ।

‡ यज्ञनिमित्तमिति तै० पाठः ।

च्छन् । तैर्देवैः 'अन्वागतस्य', विष्णोः सव्यहस्तादेकं 'धनुः' उत्पन्नं, दक्षिणहस्ताद् बहवो वाणा उत्पन्नाः, विष्णोः सङ्कल्पमात्रेण तदुत्पत्तिः । यस्मात् कारणात् 'यज्ञजन्मा' यज्ञाजन्म उत्पत्तिर्यस्येषुधन्वसमूहस्य सोऽयं यज्ञजन्मा । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः, यज्ञस्यैव विष्णुरूपत्वात् विष्णोरुत्पन्न-यज्ञादेवोत्पन्नं भवति । 'तस्मात्' यज्ञजन्मात्, 'द्वुधन्व'स्वरूपं 'पुण्यजन्म', इत्युच्यते यज्ञस्य पुण्यरूपत्वात् । वामहस्ते दधुनुर्दक्षिणहस्ते वाणान् धृत्वावस्थितं 'तं' यज्ञपुरुषं, 'एकं', एव 'सन्नं', इतरे द्वुधन्वरहिता देवाः 'बहवः', सन्तोऽपि 'नाभ्यधृष्णुवन्' अभिभवितुन्नाशक्रुवन्, यस्मादेवमत्र 'तस्मात्', लोकेपीषुभिर्धनुषा चोपेतं 'एकं' पुरुषं, तद्रहिताः 'बहवः' पुरुषाः, अभिभवितुं न शक्नुवन्ति ॥

अथ यज्ञपुरुषस्य गर्वप्रसङ्गेन दीक्षितनियमं विधत्ते । "सोऽस्माद्यत । एकं मा सन्नं बहवो नाभ्यधर्विषुरिति । तस्य सिद्धियाणस्य तेजोऽपाकामत् । तद्देवा ओषधीषु न्यमृजुः । ते श्यामाका अभवन् । स्याका वै नामैते ॥ ३ ॥ तत् स्याकाकानां स्याकत्वं । तस्माद्दीक्षितेनापि गृह्य स्येतथं । तेजसो घृत्तै" (५ प्र०।१ अ०।३ म०) इति । 'सः' धन्वो यज्ञपुरुषः, 'अस्माद्यत' स्यं हास्यं कृतवान् । हास्याभिप्रायस्य तेनैवोच्यते । अहमेक एव एते तु देवाः शतसहस्रब्रह्माकाः तथापि मामभिभवितुं न शक्नाः, 'इति' एवं, 'सिद्धियाणस्य' गर्वेण स्यं कृतवतः, 'तस्य' यज्ञपुरुषस्य सकाशात्, तदीयं 'तेजोपा-

क्रामत्' गर्वेण प्रथत्ने शिथिले षति सामर्थ्यमप्रगतं । पुनरपि कथञ्चित् तत् स्वीकरिष्यतीति मत्वा ते 'देवाः', 'तत्' तेजः, अन्यत्र गीत्वा तेन यथा न ज्ञायते तथा गूढं कर्तुं कासु-चित् 'आषधीषु', निमृष्टवन्तः । 'ते' चौषधिविशेषाः यज्ञ-सम्बन्धिना तेजसा युक्ताः, 'श्यामाकाभिधाः' धान्यविशेषाः, 'स्रयाकाः', इत्येतादृशं 'नाम', अर्हन्ति । यस्मादेतस्य नास्त्रो योग्याः 'तस्मात्', 'स्रयाकानां' स्रयादुत्पन्नानां धान्यानां 'स्रयाकत्वं' स्रयाकनामाभिज्ञव्यवहारेण प्रसिद्धं, यस्मादत्र स्रयं कुर्वतो यज्ञपुरुषात् तेजोपक्रान्तं 'तस्मात्' कारणात्, 'तेजसः', स्वस्मिन्नेवावधारणार्थं मुखमपिधाय दीक्षितेन 'स्नेतव्यं' । यद्यपि दीक्षाप्रकरणे कृष्णविषाणया कण्डूयतेऽपि 'गृह्णा', स्रयत इति विधिरस्ति तथापि प्रसङ्गादत्र स एवा-नूद्यत इत्यवगन्तव्यम् ॥

अथ प्रवर्ग्यघर्ममहावीरसस्त्राट्शब्दानां निर्वचनानि प्रस्तौ-
 यमाणहविःप्रशंसार्थं दर्शयति । "स धनुः प्रतिष्कभ्यातिष्ठत् ।
 ता उपदीका अब्रुवन् वरं वृणामहे । अथ व इमं रन्धया-
 म । यत्र क्व च खनाम । तदपोऽभित्ठणदामेति । तस्मादुप-
 दीका यत्र क्व च खनन्ति । तदपोऽभित्ठन्दन्ति ॥ ४ ॥ वारे
 वृतं स्यासां । तस्य ज्यामप्यादन् । तस्य धनुर्विप्रवमाणं द्विर
 उदवर्त्तयत् । तद् द्यावापृथिवी अनुप्रावर्त्तत । यत् प्रावर्त्तत ।
 तत् प्रवर्ग्यस्य प्रवर्ग्यत्वं । यद्वा इत्यपतत् । तद्घर्मस्य घर्मत्वं ।
 महतो वीर्यमपप्रदिति । तन्महावीरस्य महावीरत्वं ॥ ५ ॥

चदस्याः समभरन् । तत् सघातः सघाट्त्वं ।” (५ प्र० । १ अ० ।
 ४ म०) इति । ‘सः’ यज्ञपुरुषः, युयुत्सुन् देवानितस्ततः
 प्रतीचमाणः ‘धनुः’ प्रविष्टभ्य स्वकीयस्य धनुष ऊर्ध्वकोटिं
 चिबुकस्याधस्तात् कण्ठसमीपे दृढमवष्टभ्य तथैव स्थितवान् ।
 तदानीमेतस्य प्रतीकारमन्विष्यतः* देवान् प्रति ‘ताः’ प्रशि-
 ङ्गाः, ‘उपदीकाः’ पिपीलिकासमानाः सुद्रुजन्तवो वस्त्रोक्तस्य
 निर्मातारः, इदं ‘अङ्गवन्’, हे देवाः प्रथमं तावद्वयमिममेकं
 ‘वरं’, प्रार्थयामहे । ‘अथ’ अनन्तरं, ‘वः’ युग्मदर्थं, ‘इमं’
 यज्ञपुरुषं, ‘रन्ध्रयामः’ साधयामः । कोऽसौ वर इति सोऽभि-
 धीचते । भूमौ ‘यच’, कापि वयं मुखेन ‘खनाम’, तच्च ‘अपः’,
 अभिप्राय्य ‘दृणदाम’ द्रवीकरवाम, ‘इति’ । ‘तस्मात्’ कारणात्,
 ‘उपदीकाः’ वस्त्रोक्तनिष्पादका जीवाः† ‘यच’, कापि ‘खन-
 न्ति’, ‘तत्’ चेत्, ‘अपः’, अभिप्राय्य ‘दृन्दन्ति’ द्रवीकुर्वन्ति ।
 ‘हि’ यस्मात् कारणात्, ‘आसां’ उपदीकाणां, तद्रवीकरण-
 यामर्थ्यं ‘वारे दृतं’ वरेण सम्पादितं, तस्मात् तद्युक्तं, ततो सन्ध-
 वरा उपदीकाः जनैर्भूमौ तत्समीपे समागत्य ‘तस्य’ धनुषः,
 अधः कापि सग्रां ‘व्यामपि’ गुणञ्च, ‘अदन्’ भणितवत्यः‡
 तत्सङ्गुः च ‘विप्रवमाणं’ विस्तारेणोर्ध्वं प्रवर्त्तमानं, ‘धनुः’,

* अन्विष्यत इति तै० पाठः ।

† जन्तव इति तै० पाठः ।

‡ अपिशब्दे धनुषः कोटिमपि शिथिलीकृतवत्यः । तथासन्ध-
 वेतुके यस्मिन्निम्नो वस्त्ररूपेण धनुर्व्यामन्विन्त स्वयमित्युक्तं । तत्रो-
 पदीकाभिः खादितत्वात् व्यायां त्रुटितायां विप्रवमाणं विक्षेपेणोर्ध्वं
 प्रवर्त्तमानं सङ्गुरिति तै० पाठः ।

‘तस्य’ यज्ञपुरुषस्य, ‘शिरः’, ‘उद्वर्त्तयत्’ हिलोर्ध्वं प्रावर्त्तयत् ।
‘तत्’ चापि शिरः, ऊर्ध्वं सुखोकपर्यन्तं गत्वा ततो भारेण
भूमावधः पतितं, तस्मादिदं शिरः ‘सावाष्टयिवी’, समे अपि
अनुक्रमेण ‘प्रावर्त्तयत्’ । तस्मादनर्थैव व्युत्पत्त्वा तस्य यज्ञशिरसः
प्रवर्ग्यनाम सन्त्यक्षं । भूमौ पतनवेत्तायामुत्पन्नस्य ध्वनेरनुकरणे
चः ‘र्त्ता’, इति ब्रह्मः, तथाविधब्रह्मोपेतत्वात् अस्य शिरशो
धर्मनाम सन्त्यक्षं । ‘महतः’ यज्ञपुरुषस्य सकाशात्, ‘वीर्यमपाद्यत्’
सारभूतं शिरः पतितं, ततोऽनर्थैव व्युत्पत्त्वा ‘महावीर’नाम
सन्त्यक्षं । ‘यत्’ यस्मात् कारणात्, ‘अस्त्राः’ पृथिव्याः, सकाशात्
‘समभरन्’, देवास्त्रिष्टयःसमादाय प्रेषितवन्तः तस्मात् सन्त्य-
क्षानामानत्वात् सत्ताडिति नाम सन्त्यक्षम् ॥

एवं यज्ञशिरशो नामचतुष्टयनिर्वचनमुक्त्वाऽवशिष्टस्य यज्ञ-
शरीरस्य फलप्रयोजनत्वकथनेन तस्त्रिष्टयः प्रशंसति । “तद्
स्तृतं देवतास्त्रेधा व्यष्टकृत । अग्निः प्रातःसवनं । इन्द्रो माध्य-
न्दिनं सवनं । विश्वे देवास्तृतीयसवनं । तेनापशीर्ष्णा यज्ञेन
यजमानाः । नाग्निषोऽवाहन्वत । न सुवर्गं लोकमभ्युपयन् ।”
(५ प्र० ११ अ० १५ म०) इति । “तं स्तृतं” शिरोरारहित्येन हिंसितं
तं यज्ञपुरुषदेहं, अन्याद्यो देवाः ‘त्रेधा’, ष्टहीतवन्तः । तत्र
‘अग्निः’, ‘प्रातःसवनं’, जग्राह । ‘इन्द्रः’, तु ‘माध्यन्दिनं
सवनं’, ष्टहीतवान् । ‘विश्वे देवाः’, ‘तृतीयसवनं’, जम्युः ।
‘अपशीर्ष्णा’ प्रवर्ग्याख्यशिरोरहितेन पूर्वोक्तसवनचययुक्तेन, ‘तेन
यज्ञेन’, ‘यजमानाः’ अन्याद्यो देवाः, ‘आग्निषः’ स्त्रापेक्षि-

तानि कर्मफलानि, 'अवाहन्वत' 'न', प्राप्तवन्तः, 'स्वर्गलोकं',
अपि 'ब्राह्मणयन्' ॥

अथ प्रवर्ग्यमहितस्य यज्ञस्य फलहेतुत्वं दर्शयति । "ते
देवा अश्विनावब्रुवन् ॥ ६ ॥ भिषजौ वै स्यः । इदं यज्ञस्य
शिरः प्रतिधत्तमिति । तावन्नूतां वरं वृषावहै । यह एव
नावचापि मृच्छतामिति । ताभ्यामेतमाश्विनममृच्छन् । तावेत-
द्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां" । (५प्र०।१ अ०।६म०) इति । प्रवर्ग्य-
रहितेन यज्ञेन फलमस्रममानाः 'ते देवाः', 'अश्विनौ', प्रत्येतत्
'अब्रुवन्', हे अश्विनौ युवामस्माकं मध्ये चिकित्सकौ 'स्यः',
तस्मात् 'इदं यज्ञस्य शिरः', 'प्रतिधत्तं' पुनरपि यज्ञशरीरे
प्रवर्त्तयन्तः* 'इति', 'तौ' अश्विनौ, प्रत्यर्पणार्थं 'वरं' उत्क्रोच-
रूपं सामविशेषं, 'वृषावहै' । इत्युक्त्वा कोऽवौ वर इत्यामृच्छ
तं वरमुक्तवन्तौ । 'अच' अश्विन् सोमयाने, 'नावपि' कित्स-
कयोरावधोरपि, युक्तस्यान्वेन 'यह एव', 'मृच्छतां', न तु
चत्किञ्चित्तुच्छं सेनादिकं,† 'इति' । ततः 'ताभ्यां' अश्विभ्यां,
'एतं' आश्विनं यहं, 'अमृच्छन्', 'तौ' आश्विनौ, चिकित्सया
'यज्ञस्य शिरः', प्रत्यर्पयतां‡ । प्रतिधानं नाम शरीरे पुनः
सन्धानं । प्रवर्ग्य इत्येतन्नामकं चत् कर्म तदेव यज्ञशरीरे प्रति-
हितं शिरः । तेन तादृशेन शीर्ष्या प्रवर्ग्याश्चशिरोरयुक्तेन यज्ञेन
अजमाना देवाः स्वापेक्षितान्यन्यफलानि स्वर्गं च प्राप्तवन् ॥

* प्रत्यर्पयतमिति तै० पाठः ।

† तद्धोपादिकमिति तै० पाठः ।

‡ प्रत्यधत्तामिति वै० पाठः ।

देवा वै सचमासनेत्यारभ्येतावता महता प्रबन्धेन प्रव-
 र्ग्याख्यं कर्म प्रसाध्य* तदेव कर्म विधत्ते । “यत् प्रवर्ग्यः ।
 तेन स ग्रीर्ष्या यज्ञेन यजमानः । अवाग्निषो हन्धत । अभि
 सुवर्गं लोकमभ्यजयन् ॥ यत् प्रवर्ग्यं प्रवृषन्ति । यज्ञस्यैव
 तच्छिरः प्रतिदधाति । तेन स ग्रीर्ष्या यज्ञेन यजमानः ।
 अवाग्निषो हन्धे । अभि सुवर्गं लोकं जयति । तस्माद्देव आ-
 श्विनप्रवथा इव । यत् प्रवर्ग्यः ॥ ७ ॥” (५ प्र०।१२ अ०।७ म०)
 इति । यदि प्रवर्ग्याख्यं कर्मानुतिष्ठेत् । तत्तर्हि यज्ञस्य द्विर एव
 प्रतिसमाहितवान् भवति । ततः ‘सग्रीर्ष्या’ द्विरःसहितेन,
 ‘यज्ञेन’, ‘यजमानः’ पुमान्, आत्रासनीयानि अन्यान्यफलाणि
 प्राप्नोति स्वर्गं वाभिजयति । यस्मादग्निर्धां समाधानं कृतं
 ‘तस्मात्’ कारणात्, सः प्रवर्ग्याख्यः कर्मविशेषोऽस्ति, स ‘एषः’,
 आश्विनप्रवथा इति आश्विनमन्त्राः प्रवचसः प्रवृद्धा अस्मिन्
 प्रवर्ग्ये सोऽयं ‘आश्विनप्रवथाः’ । ‘इव’शब्द एवकारार्थः ॥

एतदेव ब्राह्मणरूपे प्रपाठके प्रथमानुवाके प्रवर्ग्याख्यं
 कर्म विधाय द्वितीयानुवाकादौ युञ्जते मन इत्येतन्मन्त्र-
 साध्यं होमं विधत्ते । “सावित्रं जुहोति प्रसूत्यै । चतुर्ग्यही-
 तेन जुहोति । चतुर्व्यादः पञ्चवः । पशून्नेवावहन्धे । चतस्रो
 दिग्भः दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठति” । (५ प्र०।१२ अ०।१ म०) इति । मन्त्रे
 देवस्य त्वा सवितुः परिष्ठातिरित्युक्तत्वात्सन्धः ‘साविचः’, तद्धोमः

* प्रशंस्येति तै० पाठः ।

† यानि फलानि तानि इति तै० पाठः ।

‘प्रसृत्यै’ प्रसवाय सम्पद्यते । स्रुवेष जुह्वां चतुर्वारं गृहीतं
चदाय्यं तेन जुहुयात् । चतुःसङ्ख्यासान्वात् पशुप्राप्तिर्दिषु
प्रतिष्ठा च ॥

पुनरपि चतुःसङ्ख्यां प्रकारान्तरेण प्रशंसति । “इन्द्रांश्चि
देवेभ्योऽपाक्रामन् । न वो भागानि ह्वयं वक्ष्याम इति । तेभ्य
हतचतुर्गृहीतमधारयन् । पुरोऽनुवाक्यायै याञ्चायै ॥ १ ॥
देवतायै वषट्काराय । यच्चतुर्गृहीतं जुहोति । इन्द्रां-
श्चैव तत् प्रीणाति । तान्वश्य प्रीतानि देवेभ्यो ह्वयं वहन्ति ॥”
(५ प्र०।२२०।२म०) इति । गानाविध्वइन्द्रोयुक्तपुरोऽनुवाक्या-
स्यभिमानिनो देवा ह्विभांग्भ्यो ‘देवेभ्यः’, उपरक्ताः सन्तो-
ऽन्यथागच्छन् । किं ब्रुवन्तो गता इति, तदुच्यते । हे देवा
भागरहितानि वयं ‘इन्द्रांश्चि’, ‘वः’ युस्रदोयानि, हवींश्चि
‘न वक्ष्यामः’ ह्विर्वहनं न करिष्यामः, ‘इति’, ब्रुवन्तः
तदानीं देवा विचार्य होमकाले यत् चतुर्थहणं तच्छन्दसां
प्रीतिकरं भवति इति तेषां भागमकल्पयन् । तत्र प्रथम-
हणं पुरोऽनुवाक्याख्याया गायत्रीदेवतायाः*सृष्टिकरं । द्वि-
तीयहणं याञ्चाख्यायास्त्रिष्टुब्धेवतायाःसृष्टिकरं । देवताख्या-
या जगतीदेवतायाःसृष्टिकरं । चतुर्थहणं वषट्काराख्या-
या अग्न्युब्धेवतायाःसृष्टिकरं । अतश्चतुर्गृहीतेन होमे सति
इन्द्रोदेवताः प्रीणन्ति । तासु प्रीताः सत्यः ‘ह्वयं वहन्ति’ ॥

* पुरोऽनुवाक्याख्याया देवताया इति तै० पाठः ।

† सृष्टिकरमिति तै० पाठः ।

तत्र द्वौ पक्षौ । सोमयागे सङ्ख्यादिकं कृत्वा दीक्ष-
णीयेष्टेः प्रानेव प्रवर्ग्यसाधनं महावीरादिकं सन्त्यादनीधमि-
त्येकः पक्षः । दीक्षायां समाप्त्यायां प्रवर्ग्यनुष्ठानकाल एव
सन्त्यादनीधमित्यपरः पक्षः । तत्र प्रथमपक्षे सावित्रहोमो वि-
हितः । द्वितीयपक्षे मीमांसया होमं निवार्य केवलमन्त्रपाठं
विधत्ते । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । होतव्यं दीक्षितस्य गृह्यार्-
ह्यं होतव्याश्मिति । हविर्वै दीक्षितः । अजुञ्जयात् । हविष्कृतं
यजमानमग्नौ प्रदधात् । अन्न जुञ्जयात् ॥ २ ॥” (५ प्र० १२ अ०
२ म०) इति । अन्न जुञ्जयात् पुनः* तत्र होमपक्षो न व्युच्यते ।
‘दीक्षितः’, हविःसन्त्यादकत्वात् ‘हविः’, एव । तथा सति घदि
‘हविर्जुञ्जयात्’, तदागौ हविःसन्त्यादकं ‘अजमानं’, एव ‘अग्नौ’,
प्रक्षिपेत् ॥

अहोमपक्षे तु । “यज्ञपुरन्तरियात् । यजुरेव वदेत् ।
न हविष्कृतं यजमानमग्नौ प्रदधाति । न यज्ञपुरन्तरेति”
(५ प्र० १२ अ० १ म०) इति । यज्ञस्य होमलक्षणमङ्गमन्तरितं
भवेत् । ततो दोषदणपरिहारायाञ्जतिप्रक्षेपं परित्यज्य ‘यजु-
रेव’, पठेत् । अथपि युञ्जते मन इत्येषा अग्रेव तथापि अजुर्वै
पठितत्वात् व्युच्यतेऽनुष्ठान इति व्युत्पत्त्या वा यजुरित्युच्यते ।

* दीक्षिणीयेष्ट्या संस्कृतो योऽयं दीक्षितः तस्य सावित्रमन्त्रेण ‘हो-
तव्यं’, न वा इत्थेवं ब्रह्मवादिनां मीमांसा विचारार्थां प्रवृत्तिरिति
तैत्तिरीयपुराणपाठः ।

† तदोषपरिहारावेति तै० पाठः ।

(१) देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्यां । पूष्णे
हस्ताभ्यामाददे^(१) । —

अत्र होमाभावाद्यजमानस्य प्रसवे न भवति । मन्त्रस्य पठितत्वाद्यज्ञाङ्गमपि नान्तरितं भवति ॥

कल्पः । देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यभिमादत्त इति । पाठस्तु । (१) “देवस्य त्वा • हस्ताभ्यामाददे” (१) इति । हे अश्वे प्रेरकस्यान्तर्यामिणः ‘देवस्य’, प्रेरणे सति ‘अश्विनोः’, सम्बन्धिभ्यां बाहुदण्डाभ्यां ‘पूष्णः’, सम्बन्धिभ्यां ‘हस्ताभ्यां’, च ‘त्वामाददे’ स्वीकरोमि ॥

तस्याभ्येः खादिरत्वं विधत्ते । “गायत्रीच्छन्दाः सत्यमन्यत । तस्यै वषट्कारोऽभ्ययश्चिरोऽच्छिनत् । तस्यै देधा रसः परापतत् । पृथिवीमर्धः प्राविशत् । पशूनर्धः । यः पृथिवीं प्राविशत् ॥ ३ ॥ स खदिरोऽभवत् । यः पशून् । सोऽजां । यत् खादिर्यंभिर्भवति । छन्दसामेव रसेन यज्ञस्य शिरः सम्भरति ।” (५ प्र० १२ अ० १३ म०) इति । गायत्रीदेवता सोमाहरण-गर्वेषेतराणि ‘छन्दांसि’ त्रिष्टुवादीनि, अहमतिस्त्रिभुवतीति ‘अमन्यत’ । तदा वषट्काराभिमानो देवः क्रुद्धः सन् ‘अभ्यय’ आभिमुख्येन प्राप्य, तस्याः गायत्र्याः ‘शिरोऽच्छिनत्’ । तस्माच्छिन्नप्रदेशान्निर्गतः ‘रसः’, ‘देधा’, भूत्वा ‘पृथिवी’, ‘पशून्’, च ‘प्राविशत्’ । पृथिव्यां प्रविष्टः ‘सः’ भागः, खदिरवृक्षोऽभूत् । पशुषु प्रवेष्टुं गतो भागः ‘अजां’, ‘प्राविशत्’ । अतो-

ऽग्निः 'खादिरी' कर्तव्या । तथा सति 'हृन्दसां', सम्भन्धिना 'रसेन', 'यज्ञस्य', 'ग्निरः' प्रवर्यरूपं, सम्पादितं भवति । गायत्र्यां हि चिष्टुप्सम्बद्धं जगतीसम्बद्धं चाक्षरद्वयं अन्तर्भूतमिति कद्रूस्येत्यत्र प्रतिपादितं । ततो गायत्रीरसः सर्वहृन्दसां रसो* भवति । महावीराख्यं पात्रं निष्यादयितुं मृतस्वननार्थं भयतस्त्रीक्ष्णा व्यायाममात्रो काष्ठकुहाखरूपा अभिरित्युच्यते । व्यायाममात्रादिलक्षणानि पञ्चमकाण्ड उखासम्भरणप्रस्तावे दर्शितानि । अतएव सूत्रकारेण तल्लक्षणमतिदिश्यते । साग्निव्या व्याख्यातेति ॥

खदिरेण सह विकल्पार्थं पञ्चत्रयं विधत्ते । "यदौदुम्बरी । ऊर्जा उदुम्बरः । ऊर्जेव यज्ञस्य ग्निरः सम्भरति । यद्वैष्णवी । तेजो वै वेणुः ॥ ४ ॥ तेजसैव यज्ञस्य ग्निरः सम्भरति । यद्वैकङ्कती । भा एवावहन्वे ।" (पू प्र० १२ अ० १४-५ म०) इति । औदुम्बरफलस्योपदंशरूपेण भक्ष्यत्वात् ऊर्जुपत्वं । अग्निर्देवभ्यो ऽनिस्त्रायत सवेणुं प्राविशदित्युक्त्वात् वेणोस्तेजोरूपत्वं । अग्नेः सृष्टस्य यतो विकङ्कतं भा आर्षदित्युक्त्वाद्द्वैकङ्कतत्वेन 'भाः' दीप्तिः, प्राप्नोति ॥

अभ्यादाने मन्त्रं विनियुज्य व्याचष्टे । "देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यभिमादत्ते प्रसृत्यै । अश्विनोर्वाङ्मामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्युं आस्तां । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै ।" (पू प्र० १२ अ० १५ म०) इति ।

* सार इति तै० पाठः ।

(१) अ॒धिर॒सि नारि॑रसि । अ॒ध्वर॒कृद्दे॒वेभ्यः^(२) । ^(३)उत्तिष्ठ
ब्रह्म॑णस्यते ॥ १ ॥

कथ्यः। (१)“अधिरसि नारिरसि” इत्यभिमन्त्रयत इति।
“अध्वरकृद्देवेभ्यः”(२) इत्येतावान्मन्त्रशेषः । हे स्वमनहेतो त्वं
केनापि न ह्यियसे* न भज्यसे इति ‘अभिः’, ‘असि’।
नृषां महावीरार्थिनामुपकारत्वात् ‘नारिरसि’ । ‘देवेभ्यः’
देवार्थे, ‘अध्वरकृत्’ यागनिष्पादिका, असि ॥

अस्मिन् मन्त्रे पूर्वभागस्य तात्पर्यं दर्शयति । “वज्र इव वा
एषा । यदभिः । अधिरसि नारिरसीत्याह ज्ञान्यै ॥ ५ ॥”
इति (५ प्र०।२ अ०।५ म०) । तीक्ष्णाघवाद्दञ्जसमानत्वम् । न द्वी-
यसे नृषामुपकर्त्री चेत्युपसालनादुद्यस्य शान्तिः । अथवा अरिः
न भवसीति ‘नारिः’ इत्युपसालनम् ॥

उत्तरभागस्य तात्पर्यं दर्शयति । “अध्वरकृद्देवेभ्य इत्याह ।
यज्ञो वा अध्वरः । यज्ञकृद्देवेभ्य इति वा वैतदाह” । (५ प्र०।
२ अ०।६ म०) इति ॥

कथ्यः । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यते इति ब्रह्माणमामन्त्रयत
उपोत्तिष्ठति ब्रह्मोभावुत्तरमर्द्धं च क्रियत इति । तस्या ऋचः
पाठस्तु । (४)“उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यते ० इन्द्र प्राप्सूर्भवा सचा”(४)
इति । हे ‘ब्रह्मणस्यते’ मन्त्रस्य पास्तक, मृतस्वननदेशं प्रति

* न भियसे इति तै० पाठः ।

देवयन्तस्त्वमेहे । उपप्रयन्तु मरुतः सुदानवः । इन्द्रं
प्राश्रुर्भवा सचा^(४) ।^(५) प्रैतु ब्रह्मणस्यतिः । प्र देव्येतु स्रु-
ता । अश्वा वीरन्वयं पङ्क्तिराधसं । देवा यज्ञं नयन्तु

गन्तुमस्मात् खानात् 'उत्तिष्ठ', 'देवयन्तः' देवानिच्छन्तः,
वयं 'त्वां' ब्रह्माणं, 'ईमहे' प्रार्थयामहे । 'सुदानवः' शोभनस्य
फलस्य दातारः, 'मरुतः' देवाः, 'उपप्रयन्तु' समीपे प्रकर्षेण
गच्छन्तु । हे 'इन्द्र', 'सचा' अस्माभिः सह, 'प्राश्रुः' प्रकर्षेण
शीघ्रगामी, 'भव' ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति । "उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यत इत्याह ।
ब्रह्मणैव यज्ञस्य शिरोऽश्नैति" इति । (५ प्र०।२२०।६ म०) ।
अत्रिजा ब्रह्माख्येनैव सह यज्ञस्य शिरोरूपं प्रवर्ग्यपात्रं 'अच्छ'
प्राप्तुं, 'एति' गच्छति ॥

कल्पः । आददते छण्णाजिनमनुनयन्त्यजां पुच्छगलामसं
वृषाणमिति प्रैतु ब्रह्मणस्यतिरिति प्राञ्चोऽश्वप्रथमामभिप्र-
त्रजन्ति यत्र नृदं खनिव्यन्तः स्युरिति । पाठस्तु ।^(५) "प्रैतु ब्रह्म-
णस्यतिः ० नयन्तु नः"^(५) इति । 'ब्रह्मणस्यतिः' मन्त्रस्य
पालकः, अत्रिक् ब्रह्मा, 'प्रैतु' प्रथमतो गच्छतु । 'स्रुता'
यज्ञसम्बन्धिनी मन्त्रगतप्रियवाक्यरूपा, 'देवी', प्रकर्षेण 'एतु'
गच्छतु । किमर्थमिति तदुच्यते । 'नर्थं' नृभ्यः यजमानेभ्यो
हितं, 'पङ्क्तिराधसं' पाङ्क्तस्य यज्ञस्य साधकं, 'वीरं' महावीराख्यं
पात्रं, 'अच्छ' प्राप्तुं, 'देवाः', सर्वे 'नः' अस्मादीयं, यज्ञं 'नयन्तु' ॥

नः^(१) । ^(१)देवी द्यावापृथिवी अनु मेऽमसायां^(१) ।

प्रथमपादे प्रैतुशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति । 'प्रैतु ब्रह्मणस्य-
तिरित्याह । प्रेत्यैव यज्ञस्य शिरोऽर्ध्वेति" इति । (५ प्र०।२ अ०।
७ म०) । 'प्रेत्यैव' प्रथमतो गत्वैव ॥

द्वितीयपादे स्रुताशब्देन प्रियवाक्ययुक्तस्य यज्ञस्य विव-
क्षां दर्शयति । "प्र देव्येतु स्रुतेत्याह । यज्ञो वै स्रुता" इति । (५ प्र०।२ अ०।८ म०) ।

तृतीयपादे पङ्क्तिराधसशब्देन धानाकरन्नादिपञ्चदशविर्यु-
क्तस्य यज्ञस्य विवक्षां दर्शयति । "अच्छा वीरं नर्थं पङ्क्तिराधस-
मित्याह ॥६॥ पाङ्क्तो हि यज्ञः" इति । (५ प्र०।२ अ०।९ म०) ॥

चतुर्थपादे देवा यज्ञं नयन्वित्यस्य तात्पर्यं दर्शयति । "देवा
यज्ञं नयन्तु न इत्याह । देवानेव यज्ञनियः कुर्वते" इति ।
(५ प्र०।२ अ०।१० म०) । 'यज्ञनियः' यज्ञस्य नेहृन् प्रवर्त्तकान् ॥

कल्पः । उत्तरेण मृत्खननं कृष्णाजिनं प्राचीनधीवमुत्तर-
लोमास्तीर्य । ^(१)"देवी द्यावापृथिवी" इति मृत्खननमभिम-
न्वयत इति । अनु मेऽमसायां^(१) इति मन्त्रशेषः । हे 'द्यावा-
पृथिव्यौ', 'मे' मदीयं, व्यापारं 'अन्वमसायां' युवयोरनु-
मतं कुरुतां ॥

मन्त्रस्य देवतयोरभ्यनुज्ञायां तात्पर्यं दर्शयति । "देवी
द्यावापृथिवी अनु मेऽमसायामित्याह । आभ्यामेवानुमतो
यज्ञस्य शिरः सम्भरति" इति । (५ प्र०।२ अ०।११ म०) ॥

(०) ऋद्ध्यसमद्य । मखस्य शिरः^(०) ॥ २ ॥

(८) मखाय त्वा । मखस्य त्वा शीर्षे^(८) ।—

कल्पः । (०) “ऋद्ध्यसमद्य” इति ऋत्स्वनेऽभिधा प्रहृत
 “मखस्य शिरः”^(०) इत्युपादायेति । ‘अद्य’ अस्मिन् दिने, ‘ऋ-
 द्ध्यासं’ कर्मणा समृद्धौ भूयासं । इदं ऋद्रूपं ‘मखस्य शिरः’
 यज्ञस्य शिरःस्नानोयं प्रवर्ग्यपात्ररूपं ॥

मन्त्रद्वयं सहैव व्याचष्टे । “ऋद्ध्यसमद्य मखस्य शिर
 इत्याह । यज्ञो वै मखः । ऋद्ध्यसमद्य यज्ञस्य शिर इति
 वा धैतदाह” इति । (पू.प्र.०।२.अ.०।१२.म.०) ॥

कल्पः । (८) “मखाय त्वा” इति हरति “मखस्य त्वा शीर्षे”^(८)
 इति कृष्णाजिने निर्वपतीति । हे ऋत्तिके, त्वां ‘मखाय’
 यज्ञार्थं, हरामीति शेषः । तथा त्वां ‘मखस्य’ यज्ञस्य, ‘शीर्षे’
 शिरोरूपप्रवर्ग्यार्थं, निर्वपामीति शेषः ॥

मन्त्रद्वयं सहैव व्याचष्टे । “मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्षे
 इत्याह । निर्दिश्यैवैन्द्ररति ॥ ७ ॥” इति । (पू.प्र.०।२.अ.०।
 १३.म.०) ‘निर्दिश्यैव’ यज्ञार्थं इह हरणनिर्वपने कथयित्वा,
 ‘एनत्’ ऋत्स्वरूपं, ‘हरति’ निर्वपति, चेति द्रष्टव्यं ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, एवं द्वितीयं द्वितीयं हरति ऋत्वीस-
 तुर्थं यावतीं ऋदं प्रवर्ग्यपात्रेभ्यः आप्तां मन्यत इति । तदिदं
 विधत्ते । “त्रिहरति । त्रय इमे लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्यो

(१) इत्यत्यय आसीः (१) । (१०) मृत्स्वनात् । मृत्स्व

यज्ञस्य त्रिरः सम्भरति । तृष्णीं चतुर्थं हरति । अपरिमिता-
देव यज्ञस्य त्रिरः सम्भरति” इति । (५ प्र० । १२ अ० । १४ म०) ॥

वक्ष्यमाणसम्भारेभ्यो मृदः प्राथम्यं विधत्ते । “मृत्स्वना-
दये हरति । तस्मान् मृत्स्वनः कर्ष्यतमः” इति (५ प्र० । १२
अ० । १५ म०) । ये च वराहविहतादयः सम्भाराः तेभ्यः ‘अये’
प्रथममेव, मृदं खाल्वा तस्मात् ‘मृत्स्वनात्’ गर्भ्नात्, मृदं हरेत् ।
यस्मादयं ‘मृत्स्वनः’, स्वकीयां वेदनामगणयित्वा यजमानोप-
कारार्थं मृदं प्रथच्छति । तस्माद् वमतिशयेन ‘कर्ष्यः’ लुपान्तुः,
ततो मृत्स्वनादेव मृदं हरेत् । न स्वम्यतो यतः कुतश्चित्
मृदानेया ॥

कल्पः । एवमितरसम्भारानभिमन्त्रणेऽधिकारः, इत्यत्यय
आसीरिति वराहविहृतमिति । येन प्रकारेण मृदो हरण-
मुक्तं । तेनैव प्रकारेणेतरे सर्वे सम्भाराः सम्पादनीयाः । अ-
भिमन्त्रणे तु तत्र तत्र मन्त्रविधेयोऽस्ति । ‘देवी द्यावापृथिवी’
इति पूर्वच मृदोऽभिमन्त्रणं । (१) “इत्यत्यय आसीः” (१) इति
मन्त्रः । वराहो दंष्ट्रया यं मृदिश्लेषं सम्पादयति तस्मृत्स्वरूपं
वराहविहृतं । हे वराहविहृत इत्यत्यये एतावति पुरोदेहे
त्वं ‘आसीः’ ॥

अभिमन्त्रितस्य वराहविहृतस्याहरणे मन्त्रान् दर्शयति ।

शिरः । मखाय त्वा । मखस्य त्वा शीर्षो^(१०) ।

(११) देवीर्वस्रीरस्य भूतस्य प्रथमजा ऋतावरीः^(११) ।

(१२) ऋध्यासमद्य । मखस्य शिरः^(१२) ॥ ३ ॥

(१०) “ऋध्यासमद्य • त्वा शीर्षो”^(१०) इति । एते मन्त्राः पूर्व-
वद्वाख्येयाः ॥

एतेषां वराहविहृतसम्भारमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति ।
“इत्यत्यय आसीरित्याह । अस्यामेवाऋन्मट्कारं यज्ञस्य शिरः
सम्भरति” इति । (५प्र०।२अ०।१६म०) । यावद्वराहविहृतमस्ति
एतावती सर्वा भूमिर्वराहेणोद्धृतत्वात् । एतच्चाधानब्राह्मणे
स वराहो रूपं ह्यलेत्यादिना विसृष्टमाज्ञातं । अतो वराह-
विहृतसम्भारेण ‘अस्यामेव’, सर्वस्यामपि पृथिव्यां, ‘ऋन्मट्-
कारं’ अन्वोऽप्यंशो व्यर्थो यथा न भवति तथा ह्यत्वा, ‘यज्ञस्य
शिरः’, सम्पादितं भवति ॥

कल्पः । देवीर्वस्रीरिति वल्मीकवपामिति अभिमन्त्रयत
इति शेषः । पाठस्तु । (१२) “देवीर्वस्रीरस्य • ऋतावरीः”^(१२)
इति । वल्मीकस्य निष्पादिकाः क्षुद्रजन्तुस्वरूपाः ‘वक्ष्यः’,
हे वक्ष्यो देव्यो यूयं ‘अस्य’ ‘भूतस्य’ प्राणिजातस्य, ‘प्रथ-
मजाः’ प्रथमत उत्पन्नाः, ‘ऋतावरीः’ यज्ञवत्यः’ सम्भाररूपेण
यज्ञनिष्पादकत्वात् तादृश्या भवथेति शेषः ॥

अनेनाभिमन्त्रितान् वल्मीकवपायाः सम्भारणमन्त्रानाह ।
(१२) “ऋध्यासमद्य • मखस्य शिरः”^(१२) इति । पूर्ववद्वाख्येयं ॥

(११) सृध्यासमद्य । मकस्य शिरः । मखायं त्वा ।
मखस्य त्वा शीर्षो^(११) ।—

वल्कीकवपायाः सम्भरणं विधत्ते । “ऊर्जे वा एतः रसं पृथिव्या उपदीका उद्दिहन्ति ॥८॥ यदल्लोकं । यदल्लोकवपा सम्भारो भवति । ऊर्जमेव रसं पृथिव्या अवहन्धे । अथो ओत्रमेव । ओत्रं ह्येतत् पृथिव्याः । यदल्लोकः” इति । (५ प्र० १२ अ० १७ म०) । ‘वल्कीकं’, ‘यत्’, विद्यते तदेतत् ‘उपदीकाः’ पूर्वाक्ता वस्यः, ‘पृथिव्याः’, सकाशादन्नहेतुमेव ‘रसं’ मृदं, उद्दृत्य निष्पादयन्ति । अतो वल्कीकवपायाः सम्भरणेन भूमिसारं ‘ऊर्जमेव’, प्राप्नोति । अपि च कर्णशङ्कुल्याकारसाम्यात् ‘वल्कीकः’, भूमेः ‘ओत्रमेव’, तस्मादल्लोकवपा प्रशस्ता* ॥

अथैनं प्रशंसति । “अवधिरो भवति । य एवं वेद” इति । (५ प्र० १२ अ० १८ म०) ॥

कल्पः । इन्द्रस्यैजोसीति पूतीकानिति । हे पूतीकसमूह इन्द्रस्यैजो बलमसि अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितानां पूतीकानां सम्भरणमन्त्राणाह । (११) “सृध्यासमद्य ० त्वा शीर्षो”^(११) इति । पूर्ववद्वाख्येयं ॥

पूतीकासम्भरणं विधत्ते । “इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् । स यत्र यत्र पराक्रमत ॥९॥ तन्नाभियत । स पूतीकस्तन्ने पराक्रमत । सोऽभियत । ऊर्तिं वै मे धा इति । तद्रूतीकानामूतीकत्वं ।

* तस्माद् वल्कीकवपा प्रशस्ता, ओत्रत्वात् इति । तै० पाठः ।

अग्निजा असि प्रजापते रेतः ।—

यदूतीका भवन्ति । यज्ञायैवातिं दधति” इति । (५ प्र० १२ अ० १९ ब०) । पुरा कदाचित् ‘इन्द्रः’, वृचवधार्थं ‘वज्रं’, उद्यम्य प्रेरितवान् । तदानो ‘सः’ इन्द्रः, ‘यच यच’ देवे, ‘पराक्रमत’ वज्रप्रक्षेपलक्ष्यं पराक्रमं कृतवान्, तच सर्वच ‘नाप्रियत’ यज्ञायनपरो वृचस्तेन वज्रेण धृतः प्रहृतो नासीत् । ततः ‘सः’ इन्द्रः, विचार्य ‘पूतीक*सम्भ’ समीपे कदाचिद्वस्त्रितं वृचं प्रति ‘पराक्रमत’ वज्रप्रक्षेपलक्ष्यं पराक्रमं कृतवान् । तदानो ‘सः’ वृचः, पूतीकसम्भेनावदङ्गमार्गः पञ्चायितुमन्नस्तेन वज्रेण ‘अप्रियत’ प्रहृतोऽभूत् । तदानो परितुष्टः स इन्द्रः पूतीकसम्भं प्रत्येवमब्रवीत् । हे पूतीकसम्भ ‘मे’ ‘ऊति’ मदीयपराक्रमरक्षा, ‘धाः’ धृतवानसि, इति ऊतीधारकत्वात् तेषां पूतीकानां ‘पूतीकः’, इति नाम सम्यक् । तेषां सञ्चरणे सति यज्ञस्य रक्षां ते सम्यादयन्ति ॥

कल्पः । अजस्रोमानि कृष्णाजिनस्रोमानि च संसृज्याग्निजा असि प्रजापते रेत इति । हे द्विविधस्रोमसङ्गत्वमग्निजासि आग्नेयी वा एषा यदजात्यजाया आग्नेयत्वव्रणत् अग्निर्देवेभ्यो निस्त्रायत कृष्णो रूपं कृत्वेति अव्रणाद्योभयस्याग्नित्वमभिप्रेत्य तस्मान्नामग्निजत्वमुक्तं महावीरदार्ढ्यहेतुत्वात् प्राजापत्ये सृष्टौ स्रोत्रां सारत्वं ॥

* पूतिक इति तै० पाठः ।

स्रष्ट्यासमद्य । मखस्य शिरः ॥ ४ ॥

मखाय त्वा । मखस्य त्वा शीर्ष्णः^(१४) । ^(१५)आयुर्धेहि

(१४)“अग्निजा असि • मखस्य त्वा शीर्ष्णः”^(१४) इति । पूर्ववद्वा-
ख्येयम् ॥

प्रजापते रेत इत्यनेन प्रजापतिस्रष्ट्याया गावश्चा रसोऽजां
प्राविशत् । स एव विवक्षित इत्येतद्दर्शयति । “अग्निजा असि
प्रजापते रेत इत्याह । य एव रसः पशून् प्राविशत् ॥ १० ॥
तमेवावदन्त्ये,” इति । (५ प्र०।२अ०।१० म०) ॥

पूर्वाक्तानां सृष्टिकावराहविहतवस्त्रोक्वपापुतीकाजह-
ष्णाजिनलोमरूपाणां सन्धाराणां पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति । “प-
ञ्चैते सन्धारा भवन्ति । पाङ्क्तो यज्ञः । यावानेव यज्ञः । तस्य
शिरः सन्धरति,” इति । (५ प्र०।२अ०।११ म०) । धानाक-
रन्नादिहविःपञ्चकघोगात् ‘पाङ्क्तो यज्ञो यावान्’, अस्ति ‘तस्य’,
सर्वस्य ‘शिरः’, सन्धारततया पञ्चसङ्ख्याया सन्धादितं भवति ॥

हतेषां सन्धारद्रव्याणां छप्पाजिने सन्धारणं विधत्ते । “य-
द्याम्याणां पशूनां चर्मणा सन्धरेत् । याम्बान् पशून् शुचा-
र्षेत् । छप्पाजिनन मुन्धरति । आरण्यानेव पशून् शुचार्ष-
यति । तस्मात्समावत् पशूनां प्रजायमानानां ॥ १२ ॥ आर-
ण्याः पञ्चवः कनीयाः । शुचा घृताः,” इति । (५ प्र०।-

प्राणं धेहि । अपानं धेहि व्यानं धेहि । चक्षुर्धेहि श्रोत्रं
धेहि । मनो धेहि वाचं धेहि । आत्मानं धेहि प्रति-

२ अ०।२२ म) । 'याम्याणां' गवादिपशूनां, 'चर्मणा', सम्भरणे
सति तान् 'पशून्', 'शुचा' शोकेन रोगादिजनितेन, यो-
जयेत् । तन्माभूदिति 'कृष्णाजिनेन', एव सर्वं सम्भरणीयं,
कृष्णमृगस्यारण्यजत्वात् 'आरण्यानेव', पशून् महावीरजनि-
तेन सन्तापेन योजयति । यस्मादारण्येषैव सम्भरणादारण्याः
पशवः शुचा योजिताः 'तस्मात्', 'समावत्प्रजायमानानां'
याम्येनात्पद्यमानानामपि, द्विविधानां 'पशूनां', मध्ये 'आर-
ण्याः', एव 'पशवः', कनिष्ठाः । नहि जना गवाश्चादिषु या-
वन्तमादरं तावन्तं कृष्णाजिनमृगेषु कुर्वन्ति ॥

कृष्णाजिनस्य सखोमके भागे सम्भरणं विधत्ते । "खोम-
तः सम्भरति । अतो ह्यस्य मेध्यं ।" इति । (५ प्र०।२ अ०।२३ म) ।
'खोमतः', खोमवति प्रदेशे सम्भरेत् । 'अतः' खोमतः प्रदेशात्,
'अस्य' कृष्णाजिनस्य, 'मेध्यं' यागयोग्यं सम्भारं, सम्पद्यते ॥

कल्पः । आयुर्धेहि प्राणं धेहीत्यश्वेनावध्यायेति । पाठस्तु ।
“(१५) आयुर्धेहि ० मां धेहि मयि धेहि” (१५) इति । हे अश्व
मृदमाघ्राय यजमानस्याधुरादीन् सम्पाद्व्य । 'मां' यजमानं,
'धेहि' पोषय, अर्पितं धनादिकं 'मयि' यजमाने, 'धेहि'
स्थापय ॥

ष्टां धेहि । मां धेहि मयि धेहि^(१५) ।^(१६) मधु त्वा मधुला
करोतु^(१७) । ^(१८) मखस्य शिरोसि ^(१९) ॥ ५ ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण । बहव आर्याः परिगृह्य हरन्त्युत्तरेण
विहारमुद्धते चोचिते सिकतोपोन्ने परिश्रिते निदधातीति ।
तदेतदार्थैर्नयनमार्याणाञ्च बह्वत्वं स्थापनदेशविशेषञ्च क्रमेण
विधत्ते । “परिगृह्यायन्ति । रक्षसामपहत्यै । बहवो हरन्ति ।
अपचितिमेवास्मिन् दधति । उद्धते सिकतोपोन्ने परिश्रिते
निदधति ज्ञान्यै ।” इति । (५ प्र० । अ२० । २४ म) । ‘आयन्ति’
आगच्छेयुः, आर्याणां परिग्रहणेन रक्षांस्यपहतानि भवन्ति ।
तेषां बह्वत्वेनास्मिन् द्रव्ये पूजा कृता भवति । भ्रुमेरुद्धननेन
सिकतावापेन परितस्शिरोधानकरणेन च तस्मिन् देशेऽवस्था-
पितस्य द्रव्यस्योपद्रवपरिहाररूपा भ्रान्तिर्भवति ॥

कल्पः । ^(१६) मधु त्वा मधुला करोतु^(१७) इति मदन्तीभि-
रुपसङ्गजतीति । हे सन्धारसमूहरूप द्रव्य ‘मधु त्वा’ पूर्वमपि
मधुनं महावीरनिष्पादनयोग्यं मृद्रूपं त्वा, अयं मदन्तीमंसर्गः
पुनरपि ‘मधुला’ माभ्युत्थुक्तं, सौकार्ययुक्तं, ‘करोतु’ ॥

अनेन मन्त्रेण साध्यं मदन्तीमेलनं विधत्ते । “मदन्तीभि-
रुपसङ्गति ॥ १२ ॥ तेज एवास्मिन् दधति ।” इति । (५ प्र० ।
२ अ० । २५ म) । तस्मात् आपो मदन्त्यः, तन्मेलनादस्मिन् द्रव्ये तेजः
सम्पादितं भवति ॥

यद्यपि जलमेखनादेव महावीरनिव्यादनसामर्थ्यरूपं तेजः
सम्पद्यते । तथापि मन्त्रैव सामर्थ्यातिशयाय मन्त्रपाठ इत्ये-
तद्दर्शयति । “मधु त्वा मधुला करोत्वित्याह । ब्रह्मणैवास्मिन्
तेजो दधाति।” इति ॥

अथास्मिन् द्रव्ये मेखयितव्यं द्रव्यान्तरं विधत्ते । “यद्वा-
न्याणां पात्राणां कपालैः संसृजत् । याम्याणि पात्राणि शु-
चार्पयेत् । अर्मकपालैः संसृजति । एतानि वा अनुपजीव-
नीयानि । ताम्नेव शुचार्पयति।” इति । (पू प्र०।२३०।२६म) ।
गृहेषु पाकाद्यर्थानि भाण्डानि याम्यपात्राणि तदीयकपालैः
संसर्गे सति तानि ‘शुचा’, शोकेन सकृद्रूपेण* योजितानि
भवन्ति । तस्माद्भूदिति ‘अर्मकपालैः’, मिश्रयेत् । अर्मशब्देन
चिरन्तने जीर्णयामदेशे अवस्थिता भाण्डांश्चा उच्यन्ते । तानि
प्राणिभिरुपजीवितुमयोग्यानि अतस्तेषां शुचा योजनेऽपि न
कश्चित् बाधः ॥

द्रव्यान्तरं विधत्ते । “शर्कराभिः संसृजति धृत्यै । अथो
शन्वाद्य।” इति । (पू प्र०।२३०।२७म) । ‘शर्कराः’ सुद्रुपांषा-
णाः, तत्संसर्गे सति महावीरस्य ‘धृतिः’ दारुण्यं भवति । अपि
च शं सुखं कुर्वन्तीति शर्करानामनिरुद्धे तद्योगः ‘शन्वाद्यं’
सुखसिद्धये, भवति । एतच्चाधानप्रकरणे समाध्यातं । शं वै ना-
ऽभूदिति । तच्छर्कराणां शर्करत्वमिति ॥

द्रव्यान्तरं विधत्ते । “अजलोमैः संसृजति । एषा वा

* भङ्गरूपेणैति तै० पाठः ।

अग्नेः प्रिया तनूः । यद्वा । प्रियधैवेनं तनुवा स५सृजति ।
अयो तेजसा ।” इति । (५ प्र० । २ अ० । १८ म०) । अजान्तोः प्रजा-
पतिमुखजत्वेन सोदरत्वात् प्रियत्वं । अपि चाग्नेः स्त्रेनैव तेजो-
रूपत्वात् ‘तेजसा’, द्रव्यं संसृष्टं भवति ॥

द्रव्यान्तरं विधत्ते । “कृष्णाजिनस्य लोमभिः स५सृजति ।
यज्ञो वै कृष्णाजिनं । यज्ञेनैव यज्ञ५स५सृजति ।” ॥ १३ ॥ इति ।
(५ प्र० । २ अ० । १८ म०) । अवघातप्रस्तावे यज्ञो देवेभ्योऽजित्वायत
कृष्णोरूपं कृत्वेत्युक्तत्वात् कृष्णाजिनस्य यज्ञत्वं तल्लोमरूपेण
‘यज्ञेनैव’, महावीरद्रव्यरूपः ‘यज्ञः’, संसृष्टो भवति ॥

महावीरनिर्माणाय देवविशेषं ब्राह्मणगतदृतीयानुवाके
विधत्ते । “परिअग्ने करोति । ब्रह्मवर्चसस्य परिगृह्योत्थी”
इति । (५ प्र० । २ अ० । १९ म०) । योऽयं देवः परितः कटादि-
भिरादृतः तस्मिन् ‘परिअग्ने’, महावीरं ‘करोति’ * । तदे-
तद्ब्रह्मवर्चसपरिग्रहाय भवति ॥

तच्च नियमं कश्चिद्विधत्ते । “न कुर्वन्नभिप्राण्यात् । यत्
कुर्वन्नभिप्राण्यात् । प्राणाञ्जुचार्पयेत् । अपहाय प्राणिति ।
प्राणानां गोपीथाया” (५ प्र० । २ अ० । २० म०) इति । सोऽयं
तदानीं ‘नाभिप्राण्यात्’ तदाभिमुख्येन स्वासं न कुर्यात् ।
तत्करणे स्वकीयाः ‘प्राणाः’, दुःखेन योजिता भवन्ति । त-
स्मात् मुखं ‘अपहाय’, परतो गत्वा स्वासं कुर्यात् । तच्च
‘प्राणानां’, रक्षणाय भवति ॥

नियमान्तरं विधत्ते । “न प्रवर्ग्यं वादित्यं चान्तरेयात् ।

* कुर्यादिति तै० पाठः ।

एदकारेयात् । दुसर्मा स्यात् ॥ १ ॥ तस्मात् नान्तरायं । आत्म-
नो गोपीथाय ।” इति । (५ प्र० । ३ अ० । ३ म०) । यत्र प्रवर्गपा-
त्राणि तिष्ठन्ति । तत्र सूर्यस्येत् प्राच्यां वसेत् तदानीं स्वयं प्रती-
च्यां तिष्ठेत् । सूर्यस्य प्रतीच्यामवस्थाने स्वयं प्राच्यां तिष्ठेत् ।
एवं सति प्रवर्गादित्ययोर्मध्येऽन्तरायो न भवेत् । अन्तराये
तु कुष्ठरोगो 'स्यात्' । अतः खग्रोरररचार्यं 'अन्तरायं न',
कुर्यात् ॥

मृत्पात्रनिर्माणे साधनं विधत्ते । “वेणुना करोति । तेजो
वै वेणुः । तेजः प्रवर्ग्यः । तेजसैव तेजः समर्धयति ।” इति ।
(५ प्र० । ३ अ० । ३ म०) । कुम्भनिर्माणार्थं कुम्भकाराः काष्ठेन यं
व्यापारं कुर्वन्ति तत्र 'वेणुना', कुर्यात् नतु दाहणा । अग्नि-
देवेभ्योऽनिस्त्रायत स वेणुं प्राविशदिति श्रुत्या वेणोस्तेजस्वं तप्त-
घृताधारत्वात् प्रवर्ग्यपात्रमपि 'तेजः' । अतो वेणुरूपेण 'तेजसा',
प्रवर्ग्यरूपं 'तेजः', समृद्धं करोति ॥

कल्पः । समिष्ट्य मृदं^(१०) “मखस्य शिरोऽसीति”^(१०) । पिण्डं
कृत्वेति । हे मृत्पिण्डं त्वं यज्ञस्य शिरःस्थानीयः 'असि' ॥

प्रवर्ग्याद्यंश्च द्रव्यस्य शिरस्थानीयत्वं विशदयति । “मखस्य
शिरोऽसीत्याह । यज्ञो वै मखः । तस्यैतच्छिरः । यत् प्रवर्ग्यः ॥ १ ॥
तस्मादेवमाह ।” इति । (५ प्र० । ३ अ० । ३ म०) प्रथमानुवाके
धनुःकोव्योच्छिन्नं यज्ञपुरुषस्य शिरो द्यावापृथिव्योरनुवर्त्तनात्
प्रवर्ग्यनाम सम्यक्मित्युक्तं । तस्मात् मखस्य शिरोऽसीति
मन्त्रोक्तमुपपन्नं ॥

(१८) यज्ञस्य पदे स्थः^(१८) । (१९) गायत्रेण त्वा छन्दसा
करोमि । चैष्टुभेन त्वा छन्दसा करोमि । जागतेन त्वा

कल्पः । (१८) यज्ञस्य पदे स्थः^(१८) इत्यङ्गुष्ठाभ्यां निगृह्य इति ।
आर्द्रस्य पिण्डस्योपरि अङ्गुष्ठद्वयग्रहेण निष्पन्नविन्दुद्वयाकारे
हेलाच्छने चतुर्वा 'यज्ञस्य', पादौ भवचः ॥

एतयोर्ध्वजपादत्वे ब्राह्मप्रसिद्धिं दर्शयति । "यज्ञस्य पदे स्थ
इत्याह । यज्ञस्य ह्येते पदे । अथो प्रतिष्ठित्यै ।" इति । (५ प्र० ।
३ अ० । ६ म०) । समानरूपत्वेन द्वित्वेन च पादसादृश्यादित्वं
कर्त्तव्यं । अपि च पादद्वयसादृश्येन प्रतिष्ठार्थमेतद्भवति* ॥

कल्पः । महावीरं करोति । त्रियुद्धिं पञ्चोद्धिमपरिमि-
तोद्धिं प्रादेशमात्रमूर्ध्वसमागं उपरिष्ठादासेचनवन्तं मध्ये सन्नतं
वायव्यप्रकारङ्गावत्रेण त्वा छन्दसा करोमीति प्रथममन्त्रैष्टुभेने-
ति । द्वितीयं जागतमिति । तृतीयं अपि वा सर्वैरेकैकमिति ।
पाठस्तु । (१९) "गायत्रेण त्वा • छन्दसा करोमि"^(१९) इति । हे
प्रथम महावीर त्वां गायत्रच्छन्दादेवतासामर्थ्येन निष्पाद-
यामि । एवं द्वितीः तृतीययोर्महावीरयोस्त्रैष्टुभजागतमन्त्रौ
व्याख्येयौ ॥

मन्त्रेषु गायत्रादिपदानामुपयोगं दर्शयति । "गायत्रेण
त्वा छन्दसा करोमीत्याह । छन्दाभिरेवैतं करोति" इति ।

* प्रतिष्ठार्थमेव भवतीति तै० पाठः ।

† मूर्ध्वसानुमिति तै० पाठः ।

हृन्दसा करोमि^(१६) । ^(१७)मखस्य राखासि^(१७) । ^(१८)अ-

(५ प्र०।३ अ०।७ म०) । एतेषां मन्त्राणां पाठेन महावीरस्तेदं हृन्दो देवतादिभिर्निष्पादितं भवति ॥

एकैकस्मिन् महावीरे कक्ष्याचयं विधत्ते । “चिद्युद्धिं करोति । त्रय इमे लाकाः एषां लोकाणामास्यौ” इति । (५ प्र०।३ अ०।८ म०) । भाण्डस्योपरिभाण्डान्तरप्रक्षेपे चादृश आकारो भवति । तादृश आकार उद्धिरित्युच्यते । ऊर्ध्वाधोभावेनावस्थितभाण्डत्रयवत् त्रिविधा उधा यक्ष* महावीरस्य सोऽद्यं ‘त्रियुद्धिः’ । तत्र त्रिलसाम्याल्लोकत्रयप्राप्तिः ॥

पूर्वव्याख्यातैः हृन्दःप्रतिपादकैर्मन्त्रैः तस्मिन्निष्पादनं विधत्ते । “हृन्दोभिः करोति ॥ ३ ॥ वीर्यं वै हृन्दासि । वीर्येष्वैवै नं करोति” इति । (५ प्र०।३ अ०।९ म०) । वीर्यप्रदत्वात् गावश्चादिष्कृन्दसां वीर्यरूपत्वं ॥

कल्पः । (१७)“मखस्य० राखासि”(१७) इति उपविसं राखां करोतीति । विसस्य समीपे वर्तमान हे वखयाकार त्वं यज्ञस्य ‘राखा’ रचना, ‘असि’ । यथा काञ्चीदाम, कण्ठाभरणं वा तद्वत् ॥

कल्पः । (१८)“अदितेसो विसं गृह्णातु”(१८) इति वेषुपर्वणा विसं करोतीति । पाङ्केन हृन्दमेति मन्त्रशेषः । हे महावीर

* उष्ण्याया इति तै० पाठः ।

दितिस्ले विलं गृह्णातु । पाङ्क्तन छन्दसा^(११) ।

पङ्क्तच्छन्दो देवतया सह 'अदितिः' भूमिर्देवी, 'ते' तव, 'विलं', 'गृह्णातु' स्वीकरोतु ॥

तमेतं मन्त्रं विनियुङ्क्ते । "यजुषा विलं करोति व्यावृत्त्यै" इति । (५ प्र०।३अ०।१०म०) । लौकिकेषु मृत्पात्रेषु मन्त्र-मन्तरेणैव कुम्भकारा 'विलं' कुर्वन्ति, अत्र तु मन्त्रेणेति 'व्यावृत्तिः' ॥

महावीरस्य प्रादेशपरिमाणं हस्ताभिनयेन विधत्ते । "इयन्तं करोति । प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मितम्" इति । (५ प्र०।३अ०।११म०) । यज्ञपुरुषस्य शिरस्त्रिवुक्योर्मध्यवर्त्ति 'प्रादेश-मात्रं', प्रजापतिश्च वैश्वानरविद्यायां प्राजापत्यत्वेनोपास्यः । यस्त्वितमेवं प्रादेशमात्रमिति छन्दोगैरास्नातत्वात् । अतः प्रा-देशमात्रो महावीरः 'प्रजापतिना यज्ञमुखेन', च तादृशो भवति ॥

तदेवं परिमाणमनूद्य प्रशंसति । "इयन्तं करोति । यज्ञ-पुरुषा सम्मितम्" इति । (५ प्र०।३अ०।१२म०) । 'यज्ञस्य' पुरुङ्गं ऐन्द्रवायवादिग्रहपात्रं, तेन सादृश्यं प्रादेशमात्रत्वे सम्पाद्यते ॥

पुनरनूद्य प्रशंसति । "इयन्तं करोति । एतावद्दे पुरुषे वीर्यं वीर्यसम्मितम्" इति ॥ ४ ॥ (५ प्र०।३अ०।१३म०) । पुरुषशरीरे 'वीर्यं' दर्शनश्रवणादिसामर्थ्यं, प्रादेशपरिमिते मुखे विद्यते । अतो वीर्यसादृश्यमेतस्य भवति ॥

(१९)सूर्यस्य हरसा आय(२१) । (२१)मखोसि(२१) ॥ ५ ॥

पते, शिरः, ऋतावरीऋध्यासमद्य मखस्य शिरः,
शिरः, शिरौऽसि, नव च ॥ अनु० २ ॥

यतः *परिमाणाभावरूपं पञ्चाक्षरं विधत्ते । “अपरि-
मितं करोति । अपरिमितस्यावर्ध्ने” इति । (५ प्र०।३ अ०।
१४ म०) । परिमाणनियत्यभावेनापि †निमित्तत्ववृत्तं फलं
सम्यस्यते ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण उपविषं यात्प्राङ्करोतीति तदत्र विध-
त्ते । “परिषीवं करोति धृत्यै” इति । (५ प्र०।३ अ०।१५ म०) ।
षीवायाः परितः ‘परिषीवं’ तत्र वक्षयाकारो धारणयोपयु-
ज्यते ॥

कल्पः । (१९)“सूर्यस्य हरसा आय” (२१) इति । इत्युत्तरतः
षिकतासु प्रतिष्ठाप्येति । हे महावीर ‘सूर्यस्य हरसा’ तेजसा
आतपेन, ‘आय’ दृष्ट्याशुक्रो भव ॥

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति । “सूर्यस्य हरसा आयेत्याह ।
यथा यजुरेवैतत्” इति । (५ प्र०।३ अ०।१६ म०) ॥

कल्पः । “मखोषीत्यनुवीचते” इति । हे महावीर त्वं
यज्ञसाधनत्वात् ‘मखः’ यज्ञस्वरूपः, ‘असि’ ॥

* नियतपरिमाणाभावरूपं तै० पाठः ।

† निमित्तेन D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

इयतीर्देवीरिन्द्रस्यौजोस्यग्निजा अस्यायुर्धेहि प्राणं
पञ्च । ^(१)वृष्णो अश्वस्य निष्यदसि । वरुणस्त्वा धृतव्रत

इति साधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये महावीरनिर्माणमुक्तं द्वितीये तत्संस्कारा उच्यन्ते ।
कल्पः । वृष्णो अश्वस्वेति सकृद्गार्हपत्ये प्रदीप्य प्रथमकृतं
महावीरं ब्रह्माभ्यां परिमृशन् धूपयति । वृष्णो अश्वस्य निष्यद-
सीति । पाठस्तु । ^(१)“वृष्णो अश्वस्य • मित्रावरुणयोर्भुवेष
धर्मणा”^(१) इति । हे महावीर, त्वं ‘वृष्णः’ सेचनसमर्थस्य
‘अश्वस्य’ सम्बन्धि ‘निष्यत्’ निःसृतं चः ब्रह्मत् तद्योगेन तद्रूपो-
ऽसि । तादृशं त्वां ‘धृतव्रतः’ स्वीकृतनियमो वरुणो देव,
‘आधूपयतु’ सर्वतो धूपितं करोतु । ‘मित्रावरुणयोः’ सम्बन्धी
भ्रुवो धर्मास्त्रितः* पुण्यविशेषः । तद्रूपेण द्रव्येण ‘धूपयतु’
इत्यन्वयः ॥

* धर्मास्त्रितः तै० पाठः ।

आधूपयतु । मित्रावरुणयोर्ध्रुवेण धर्मिणा^(१) । ^(२)अर्चिषे
त्वा शोचिषे त्वा । ज्योतिषे त्वा । तपसे त्वा^(२) । ^(३)अभी-

अनेन मन्त्रेण साध्यं धूपनं विधत्ते । “अश्वशकेन धूपय-
ति । प्राजापत्यो वा अश्वः सयोनित्वाय” इति । (पू प्र० ।
३ अ० । १७ म०) । अश्वशब्देन शकृदुच्यते, ‘अश्वस्य’ प्राजापत्यादि-
जन्यत्वात् ‘प्राजापत्यत्वं’ । अतः अश्वसम्बन्धिधूपेन सर्वकारण-
भूतप्राजापतिसम्बन्धसिद्धेः ‘सयोनित्वं’ भवति ॥

मन्त्रोक्तमश्वं शकृत्वादित्यरूपेण हृन्दोरूपेण च प्रशंसति ।
“दृष्ट्वा अश्वस्य निष्पदसीत्याह । असौ वा आदित्यो वृषाश्वः ।
तस्य हृन्दासीति निष्पत् ॥५॥ हृन्दोभिरेवैनं धूपयति” इति ।
(पू प्र० । ३ अ० । १८ म०) ॥

कल्पः । अग्रेण गार्हपत्यमवटं खाला लोहितपचनीयैः
सम्भारैः अवस्तीर्य तेषु महावीरानुपावहरति । लोहितपच-
नीयैः सम्भारैः प्रच्छाद्य गार्हपत्येऽमुञ्जानादीष्यो* पोषत्यर्चिषे-
त्वेत्येतैः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशमपि वा सर्वैः सर्वत इति । पाठस्तु ।
(१) “अर्चिषे त्वा शोचिषे त्वां तपसे त्वा” (२) इति । ‘अर्चिषे’,
अर्चिरादयः शब्दाः ज्वालाविशेषवाचिनः । हे महावीर त्वां
अर्चिरादिभ्यः समर्पयामि ॥

एतैर्मन्त्रैर्यजमानस्य शरीरकान्तिः सम्यच्यते इति दर्श-

* मुञ्जानादीष्यो तै० पाठः ।

मं महिना दिवं । मित्रो बभूव सप्रथाः । उत अवसा
पृथिवी ॥ १ ॥

मित्रस्य चर्षणी धृतः । अत्रो देवस्य सान-

यति । “अर्चिषे त्वा शोचिषे त्वेत्याह । तेज एवास्मिन्
दधाति । वारुणाभीद्भुः । मैत्रियोपैति शान्त्वे” इति । (५ प्र० ।
३ अ० । १६ म०) ॥

कल्पः । पच्यमानान् मैत्र्योपचरत्यभीमं महिना दिवमि-
त्युत्तरया वेति* । तयोद्भवयोः ऋचोः । पाठस्तु । (१) “अभीमं
महिना दिवं • द्युक्षं चित्रश्रवस्तमं” (१) इति । ‘दिवं’ दीप्य-
मानमिमं महावीरमभिलक्ष्य, ‘मित्रो’ देवः, ‘सप्रथाः’ वि-
स्वारसहितो, बभूव । स्त्रीयां मैत्रीं विस्मृतवान् ‘उत’ अपि
च, ‘पृथिवीं’ अभिलक्ष्य, ‘अवसा’ कीर्त्या, ‘सप्रथा’ बभूव ।
अस्यां सर्वस्यां पृथिव्यां महावीरस्य कीर्त्तिं ‘विस्मृतवान्’
इत्यर्थः । ‘दिवं’ दिवि द्युलोके इति वा व्याख्येयं । ‘चर्षणी-
धृतः’ मनुष्यान्मैत्र्याधारयतो ‘मित्रस्य’ देवस्य ‘सानसिं’ दान-
श्लोत्रं ‘अवः’ श्रवणं कीर्त्तिरूपं, सर्वे वदन्तीति शेषः । ‘द्युक्षं’
मित्रेण दत्तं धनं, ‘चित्रश्रवस्तमं’ अतिशयेन विचित्रकीर्त्ति-
युक्तं वर्त्तते ॥ †

* उत्तरया चेति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† अस्यां इति पदं H पुस्तके नास्ति ।

‡ मन्त्रयोः पक्षं दर्शयति चारुण इति पाठः D पुस्तकेऽतिरिक्तो
वर्त्तते ।

सिं । द्युक्त्वं चिच्चत्रवस्तमं^(१) । ^(४)सिध्दै त्वा^(४) । ^(५)देवस्त्वा
सवितोदपतु । सुपाणि स्वङ्कुरिः । सुबाहुस्त शक्त्या^(५) ।

कल्पः । पक्षेषु ^(४)“सिध्दै त्वा”^(४) इति धृष्टौ आदाय भस्मा-
पोह्येति । हे महावीर त्वां ‘सिध्दै’ समीचीनस्वरूपसिध्दै महा-
वीरगतभस्मापोहतसिध्दर्थं त्वां स्वीकरोमि इति शेषः ॥

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति । “सिध्दै लेत्याह । यथा
यजुरेद्वैतत्” इति । (पू प्र०।३ अ०।१० म०) ॥

कल्पः । प्रथमकृतं महावीरं श्रफाभ्यां परिशृङ्खोडावयति
देवस्त्वा सवितोदपत्विति । पाठस्तु । ^(५)“देवस्त्वा सवितोदपतु
• सुबाहुस्त शक्त्या”^(५) इति । हे महावीर त्वां ‘सविता’
देवः, स्व‘शक्त्या’ ‘उदपतु’ इतोऽवटादूर्ध्वं नचतु । कीदृशः सविता,
‘सुपाणि’ शोभनाभ्यामुद्यमनकुशलाभ्यां पाणिभ्यां युक्तः, ‘स्व-
ङ्कुरिः’ शोभनाभिद्वपनचमाभिरङ्गुलीभिर्युक्तः, ‘उत’ अपि च
‘सुबाहुः’ शोभनाभ्यां बाहुभ्यां युक्तः । पाणिशब्देन मन्त्रि-
वन्धादूर्ध्वं अङ्गुल्याधारभाग उच्यते । ‘बाहुशब्देन’ मन्त्रिवन्धा-
दर्वाचीनभागः ॥

सवित्शब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति । “देवस्त्वा सवितोदपत्वि-
त्याह । सवित्प्रसूत एवेनं ब्रह्मणा देवताभिः उदपति” इति ।
पू प्र०।३ अ०।११ म०) । सवित्राप्रेरितः सन् मन्त्रेण ‘देवता-
भिस्य’ सहोदपनं हतवान् भवति ॥

(१)अपद्यमानः पृथिव्यां । आशा दिग् अपृषण । उत्तिष्ठ
बृहन्भव ॥ २ ॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठ भ्रुवस्त्वं^(१) । ^(२)सूर्यस्य त्वा चक्षुषा-

कल्पः । उदास्यापद्यमानः पृथिव्यामाशादिग् अपृषेत्यु-
त्तरतः सिकतासु प्रतिष्ठाप्येति । पाठस्तु । (१)“अपद्यमानः
पृथिव्यां • ऊर्ध्वस्तिष्ठ भ्रुवस्त्वं”(१) इति । हे महावीर त्वं
'पृथिव्यां' भूमौ 'अपद्यमानः' अस्मि भङ्गमप्राप्नुवन्, 'आशा
दिग्' प्राच्याद्या मुख्यदिग्ः, आग्नेय्याद्या मुख्यदिग्ः, 'आ-
पृष' सर्वतः पूर्य, सर्वत्र प्रसिद्धो भव । 'उत्तिष्ठ' उत्सृ-
ष्ट, 'बृहन् भव' स्रव्यापारेण प्रख्यातो भव, इह सिकतासूर्ध्व-
मुखः स्मरः 'त्वं' तिष्ठ ॥

दिग् अपृषेत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति । “अपद्यमानः पृथिव्या-
माशा दिग् अपृषेत्याह ॥६॥ तस्मादग्निः सर्वा दिग्भेनुविभाति”
(५ प्र० । ३ अ० । १२ म०) इति । यस्मात् महावीरस्य सर्वदिक्पूर्तिः*
प्रार्थ्यते 'तस्मात्' महावीरेणाभिन्नः 'अग्निः' स्रतेजसा 'सर्वा
दिग्ः' प्रकाशयति ॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठेत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति । “उत्तिष्ठ बृहन् भवोर्ध्व-
स्तिष्ठ भ्रुवस्त्वमित्याह प्रतिष्ठित्यै” इति (५ प्र० । ३ अ० । १२ म०) ॥

कल्पः । सूर्यस्य त्वा चक्षुषाञ्चीत् इत्यनुवीक्षत इति । पा-

* सर्वदिक्पूर्तिः तै० पाठः ।

न्वीक्षे । ऋजवे त्वा । साधवे त्वा । सुक्षित्यै त्वा भूत्यै त्वा^(१) ।
 (८) इदमहममुमामुष्यायणं विशा पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन

ठसु । (१) “सूर्यस्य ता चक्षुषाम्बोचे • भूत्यै ता”^(१) इति ।
 हे महावीर तां ‘सूर्यस्य’ चक्षुषाहमनुक्रमेण ‘ईचे’ । ‘ऋजवे’
 आर्जवयुक्तायै भूत्यै तामोचे । ‘साधवे’ समीचीनायान्तरि-
 चाय तामोचे । ‘सुक्षित्यै’ शोभननिवासाय द्युलोकाय ता-
 मोचे । ‘भूत्यै’ ऐश्वर्ययुक्ताभ्यो दिग्भ्यस्वामोचे । तदीक्षण
 सर्वे लोका स्वस्वकार्यक्षमा भवन्तीत्यर्थः ॥

सूर्यस्य चक्षुषेत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति । “ईश्वरो वा एषो-
 ऽन्धो भवितोः । यः प्रवर्ग्यमन्वीक्षते । सूर्यस्य ता चक्षुषाम्बोच
 इत्याह । चक्षुषा गोपीथाय” इति । (५ प्र० १२ अ० १४ म०)
 स्व‘चक्षुषा’ ‘प्रवर्ग्यं’ पश्यन् अन्धो भवितुं समर्था भवति, अतः
 स्वचक्षुषो ‘गोपीथाय’ सूर्यस्य, चक्षुषेत्युक्तं ॥

ऋज्वादिशब्दैः पृथिव्यादयो वक्ष्यन्ते इत्येतद्दर्शयति ।
 “ऋजवे ता साधवे ता सुक्षित्यै ता भूत्यै त्वेत्याह । एवं
 वा ऋजुः । अन्तरिक्षं साधु । असौ सुक्षितिः ॥ ७ ॥ दिग्भो
 भूतिः । इमानेवास्मै लोकान् कल्पयति । अथो प्रतिष्ठित्यै”
 इति । (५ प्र० १२ अ० १५ म०) ॥

कल्पः । अथैनान् प्रदक्षिणं सिकताभिः पर्यूहति ।
 (८) “इदमहममुमामुष्यायणं • पर्यूहामि”^(८) इति । राज-
 न्यस्य ‘पशुभिरिति’ वैश्वस्येति, ‘अहं’ अध्वर्युः, ‘अमुष्यायणं’

पर्यूहामि^(८) । (९) गायत्रेण त्वा छन्दसाकृणद्भि । चैष्टु-
मेन त्वा छन्दसाकृणद्भि । जागतेन त्वा छन्द-

अमुष्य देवदत्तस्य पुत्रं, 'अमुं' यज्ञदत्तनामानं महावीर-
रूपेणावस्थितं, 'विशा' प्रजया, 'पशुभिर्ब्रह्मवर्षमेन' च एतत्
त्रितयरूपाभिः सिकताभिः 'इदं' प्रत्यक्षं यथा भवति तथा,
'पर्यूहामि' परितः स्थिरं करोमि ॥

मन्त्रपाठेन तदर्थस्तथैव फलतीत्येतद्दर्शयति । "इदमह-
ममुमामुष्यायणं विशा पशुभिर्ब्रह्मवर्षमेन पर्यूहामीत्याह ।
विश्वैवेनं पशुभिर्ब्रह्मवर्षमेन पर्यूहति" इति । (५ प्र०।३ अ०।
२६ म०) ॥

क्षत्रियवैश्वयोर्मन्त्रप्रयोगे विश्वेषं दर्शयति । "विश्वेति
राजन्यस्य ब्रूयात् । विश्वैवेनं पर्यूहति । पशुभिरिति वैश्वस्य ।
पशुभिरेवेनं पर्यूहति" इति । (५ प्र०।३ अ०।२७ म०) । 'प-
शुभिर्ब्रह्मवर्षमेन' इत्येतावत् क्षत्रियं प्रति परित्यजेत् । वैश्वं प्रति
तु 'विशा' 'ब्रह्मवर्षमेन' इत्येतावत् परित्यजेदित्यर्थः ॥

कल्पः । अथैनान् प्रभृतेनाजापयसाकृणन्ति गायत्रेण
त्वा छन्दसाकृणद्भि । इत्येतैस्त्रिभिस्त्रिरेकैकं अपि वा सर्वैरे-
कैकमिति । पाठस्तु । (९) 'गायत्रेण त्वा ० कृन्धि हविः' (९)
इति । हे महावीर त्वां गायत्रच्छन्दोदेवतारूपेणाजनी-
रेण 'आकृणद्भि' सर्वतः सिञ्चामि । एवं चैष्टुभजागतमन्त्र-

साहृणन्ति । हृणन्तु त्वा वाक् ॥ हृणन्तु त्वाक् ।
हृणन्तु त्वा इविः । हृन्धि वाचं । हृन्धुर्जं । हृन्धि

घोरपि योज्यं । तथा वागस्रहविरभिमानिन्योदेवतास्त्वां सि-
ञ्चन्तु, त्वमपि वागादीन् सिञ्च ॥

एतन्मन्त्रसाध्यं सेचनं विधत्ते । “असुर्यं पाचमनाच्छृषं ॥ ८ ॥
आहृणन्ति । देवचाकः” इति । (५ प्र० । ३ अ० । १८ म०) ।
‘अनाच्छृषं’ क्षीरसेचनरहितं पाचं, ‘असुर्यं’ उष्णत्वेनात्युत्पत्नात्
असुरेभ्यो हितं न तु देवेभ्यः, अतो देवार्थमासिञ्चेत् तेन ज्ञानं
शीतलं पाचं देवेषु करोति ॥

तत्र द्रव्यं विधत्ते । “अजक्षीरेणाहृणन्ति । परमं वा
एतत्पयः । अजक्षीरं । परमेष्ठेवेनं पयसाहृणन्ति” इति ।
(५ प्र० । ३ अ० । १८ म०) । सर्व्वव्याधिहरत्वादजक्षीरस्य परमत्वं ॥

तत्र सेचने देवस्त्वासवितेत्यादिकं अजुर्विनियुक्ते । “यजुषा
व्यावृत्तै” इति । (५ प्र० । ३ अ० । ३० म०) । उष्णज्ञान्तर्ये लौ-
किके सेचने मन्त्रो नास्ति । अत्र तु ‘यजुषा’ मन्त्रेण सिञ्चेदिति
तद्व्यावृत्तिः ॥

मन्त्रगतान् हृन्दोवागूकंशब्दान् प्रशंसति । “हृन्दोभिरा-
हृणन्ति । हृन्दोभिर्दा एष क्रियते । हृन्दोभिरेव हृन्दाश-
व्याच्छृणन्ति” इति । (५ प्र० । ३ अ० । ३१ म०) । पूर्वं गायत्रेण
हृन्दासा करोमीत्येवं हृन्दोयुक्तैर्मन्त्रैरेव महावीरः कृतः,

इविः^(६) । ^(१०)देव पुरश्चरसध्यासं त्वा^(१०) ॥ ३ ॥
 पृथिवीं, भव, वाक्, षट् च ॥ अनु० ३ ॥

अतोऽथमेव हन्दांसि अत्रापि हन्दावागूर्गशब्दयुक्तैर्मन्त्रैः
 सेचने सत्यत्रत्यैश्चहन्दाभिरिव पूर्वोक्तानि हन्दांसि सिक्तानि
 भवन्ति ॥

वागादिदेवता महावीरं सिञ्चन्तीत्येतद्युक्तं महावीरस्तु
 वागादीन् सिञ्चतीत्यत्र प्रयोजनं दर्शयति । “कृन्धि वाचमि-
 त्याह । वाचमेवावरन्धे । कृन्ध्यूर्जमित्याह । ऊर्जमेवावरन्धे ।
 कृन्धि इविरित्याह । इविरेवाकः” इति । (५ प्र० १३ अ०
 १२ म०) । ते एतैर्मन्त्रैर्वागन्नप्राप्तिर्हविद्विषिद्विष्य भवति ॥

कल्पः । अथैनान् कृष्णाजिन उपनम्यासजति । ^(१०)‘देव-
 पुरश्चरसध्यासन्त्वा’^(१०) इति । ‘पुरश्चर’ पुरतोवर्त्तमान, हे
 महावीर ‘देव’ स्योतनात्मक, त्वां ‘सध्यासं’ कृष्णाजिने बध्वा
 काचिदूर्ध्वदेशे सक्तं कुर्यां ॥

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति । “देवपुरश्चरसध्यासं त्वेत्याह ।
 यथा यजुरेवैतत्” इति ॥ ६ ॥ (५ प्र० १३ अ० १३ म०) ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
 रारण्यके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) ब्रह्मन् प्रवर्ग्येण प्रचरिष्यामः । होतर्धर्ममभिष्टु-
हि । अग्नी द्रौहिणौ पुरोडाशावधिअथ । प्रतिप्रस्था-
तर्विहर । प्रस्तोतः सामानि गाय^(१) । ^(२) यजुर्युक्तं साम-

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

इतीये महावीरसंस्कारा उक्ताः । चतुर्थे प्रैषा उच्यन्ते ।
कल्पः । प्रोचणीनामावृत्त्या प्रोचणीः सःस्कृत्य ब्रह्माणाम-
न्वयते । ब्रह्मन् प्रवर्ग्येणेति । पाठस्तु । (१) “ब्रह्मन् प्रवर्ग्येण •
सामानि गाय”^(१) इति । हे ‘ब्रह्मन्’ वचं सर्वे, प्रवर्ग्याख्येन क-
र्मणा प्रचरं अनुष्ठानं वन्द्यादयिष्यामः । हे ‘होतः’ त्वं ‘धर्मै’
प्रवर्ग्यं ब्रह्मजज्ञानमित्यदिभिर्मन्त्रैरभिष्टुतं कुरु । हे अग्नीध्र
द्रौहिणाख्यौ, ‘पुरोडाशावधिअथ’ अथणार्थं कपालस्थोपरि
स्थापय । हे ‘प्रतिप्रस्थातः’ विहरणं कुरु । तच्च विहरणं बो-
धायनेन च दर्शितं । अथ प्रतिप्रस्थाता प्रवर्ग्यं विहरत्याहवनीये
*कार्त्थ्यमथान् परिधीन् प्रहरतीत्यादि । हे ‘प्रस्तोतः’
प्रवर्ग्याद्यैनि, सामानि गाय ॥

कल्पः । यजुर्युक्तं सामभिराक्तखमित्युपांशुक्लोमिन्द्रवन्तः

* कार्त्थ्यं इति तै० पुस्तकपाठः ।

भिराक्तखं त्वा । विश्वैर्देवैरनुमतं मरुद्भिः । दक्षि-
णाभिः प्रततं पारयिष्णुं । स्तुभो वहन्तु सुमनस्यमानं ।
स नो रुचं धेह्यहणीयमानः ॥ भूर्भुवः सुवः । औ-
मिन्द्रवन्तः प्रचरत^(१) ॥ १ ॥

प्रचरतेत्युच्चैरनुजानाति इति । पाठस्तु । (१) “यजुर्व्युक्तं सामभि-
राक्तखं त्वा • इन्द्रवन्तः प्रचरत”^(१) इति । हे प्रवर्ग्यं त्वां ‘स्तुभः’
सामसु प्रयुज्यमानाः स्तोभाः, ‘वहन्तु’ विघ्नपरिहारेण समाप्ति-
पर्यन्तं निर्वहन्तु । कोट्टशं त्वां, ‘यजुर्व्युक्तं’ यजुरूपलक्षितैर्मन्त्रैः
सम्बद्धं, ‘सामभिराक्तखं’ आक्तान्याप्यायितानि खानोन्द्रियाणि
अवयवा यस्य प्रवर्ग्यस्य सोऽयमाक्तखः तादृशं, सामगानेन हि
प्रवर्ग्यं आप्यायितो भवति, तथा ‘विश्वैर्देवैर्मरुद्भिः’ ‘अनुमतं’
अङ्गीकृतं प्रवर्ग्यमुदासयिष्यन् अजामग्नीध्रे ददातीत्यादिभिः
‘दक्षिणाभिः’, ‘प्रततं’ विश्वीर्षं, ‘पारयिष्णुं’ निर्विघ्नेन समाप्तिं
गन्तुं शक्तं, ‘सुमनस्यमानं’ यजमाने स्नेहातिशयेन सौमनस्य
युक्तं । हे प्रवर्ग्यं ‘स’ त्वं, ‘अहणीयमानः’ केनाप्यहिस्यमानः,
‘नः’ अस्मदर्थं, ‘रुचं धेहि’ महतीं ज्वालां धारय । भूरादय-
स्त्रयो लोका अनुगृह्यन्तु । प्रणवब्रह्मवाच्यः परमात्माप्यनुगृ-
ह्यातु । हे अतिजो यूयं ‘इन्द्रवन्तः’ इन्द्रदेवतास्वामिकाः
सन्तः, ‘प्रचरत’ प्रवर्ग्यमनुतिष्ठत । अयमनुवाकः स्पष्टार्थबुद्ध्या
ब्राह्मणेनोपेक्षितः ॥

अह्वणीयमानो हे च ॥ अनु० ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१) ब्रह्मन् प्रचरिष्यामः । होतर्घर्ममभिष्टुहि^(१) ।^(२) यमाय

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे प्रैषा उक्ताः । पञ्चमे तु खरगतेष्वाङ्गारेषु महा-
वीरस्थापनमुच्यते । तत्रादौ पूर्वोक्तप्रैषमन्त्रे पाठान्तरं दर्शयति ।
(१) “ब्रह्मन् प्रचरिष्यामः । होतर्घर्ममभिष्टुहि”^(१) इति । पूर्व-
माज्ञाते मन्त्रे प्रवर्ग्येति शब्दोऽस्ति । अस्मिन्स्वसौ ना-
स्त्येत्येतावान् पाठविशेषः ॥

ब्रह्मन्निति सम्बोधनस्य तात्पर्यं दर्शयति । “ब्रह्मन् प्रच-
रिष्यामो होतर्घर्ममभिष्टुहीत्याह । एष वा एतर्हि बृहस्पतिः ।
यत् ब्रह्मा । तस्मा एव प्रतिश्रोत्र्य प्रचरति । आत्मनो नात्मे”
इति । (५ प्र० । ४ अ० । १ म०) । ‘एतर्हि’ कर्मकाले, यो ब्रह्मास्ति,
एष एव बृहस्पतिस्त्वानोयः, ‘तस्मै’ बृहस्पतये ‘कथयित्वा’ प्रचारे
यति, स्वस्वार्त्तिर्वैकल्यनिमित्ताऽपराधो न भवति ॥

त्वा मखाय त्वा । सूर्यस्य हरसे त्वा^(१)।^(१) प्राणाय स्वाहा

कल्पः । यमाय त्वा मखाय त्वेति सर्वे परिघर्म्यमभिपूर्वे
त्रिः प्रोचतीति । पाठस्तु । (१)“यमाय त्वा • हरसे त्वा”^(१)
इति । हे घर्म्य पाचसमूह, ‘यमाय’ नियमार्थं त्वां प्रोचामि
मीति शेषः । तथा ‘मखाय’ यज्ञार्थं त्वां प्रोचामि । ‘सूर्यस्य
हरसे’ सूर्यसम्बन्धितेजोऽर्थं सूर्यमण्डलपर्यन्तं ज्वालामार्थं
त्वां प्रोचामि ॥

यममखसूर्यश्रद्धैः सृचिताभिः प्रवर्ग्यदेवताभिः सर्वाभिः
सम्पादितां प्रवर्ग्यसमृद्धिं दर्शयति । “यमाय त्वा मखाय त्वे-
त्याह । एता वा एतस्य देवताः । ताभिरैवेन५ समर्द्धयति”
इति । (५ प्र०।४ अ०।१ म०) ॥

प्रोचणद्रव्यं विधत्ते । “मदन्तीभिः प्रोचति । तेज एवा-
स्मिन् दधाति” इति । १॥ (५ प्र०।४ अ०।३ म०) । तत्रा आपो
मदन्यः ताभिः प्रोचणे यजमाने कान्तिः सम्पद्यते ॥

तत्रानुक्रमं विधत्ते । “अभिपूर्व्यं प्रोचति । अभिपूर्व्यमेवा-
स्मिन् तेजो दधाति” इति । (५ प्र०।४ अ०।४ म०) । ‘पूर्व्यं’
प्रथमं महावीरमभिलक्ष्य, ‘अभिपूर्व्यं’ तदादिकमेव प्रोचते
न तु विपर्ययेण । एवं सति यजमाने पिष्टपुत्रादिक्रमेणैव तेजः
सम्पद्यते ॥

आवृत्तिं विधत्ते । “त्रिः प्रोचति । आवृद्धिं यज्ञः ।
अथोमेधत्वाय” इति । (५ प्र०।४ अ०।५ म०) । अग्नित्रयसाध्य-

त्वेन सवनत्रयरूपत्वेन वा यज्ञस्यावृत्तित्रयोपेतत्वं, अपि च
प्राञ्जणावृत्त्या मेध्यत्वातिशये सति* यज्ञयोग्यता सम्पद्यते ॥

होतर्घर्ममभिष्टुहोति प्रैषस्योक्तत्वाद्भेदादकृत्यमनुवचनं विध-
त्ते । “होतान्वाह । रचसामपहृत्यै” इति । (५ प्र० । ४ अ० । ६ म०) ।
होतुरनुवचनं यज्ञविघातिनां रचसां वधाय भवति ॥

अयञ्चानुवाकप्रकारां आश्वलायनेन स्पृष्टमभिहितः । स्पृ-
ष्टोदकं प्रवर्गेण चरिष्यन् सूक्ष्मरेण खरं परिव्रज्य पश्चादस्योप-
विश्य प्रेषितोऽभिष्टुयाद्गवावानं ऋचमृचमश्वानमुक्त्वा प्रणु-
त्यावशेत् ब्रह्मजज्ञानमित्यादिः तत्रैकस्या ऋचोमध्ये आसरा-
हित्यं विधत्ते । “अनवानं । प्राणानां सन्तत्यै” इति । (५ प्र० ।
४ अ० । ७ म०) । अवानः आसः तद्रहितं यथा भवति तथा
पठेत् । तच्च यजमानप्राणानामत्रिष्केदाय भवति ॥

तासृक्षुगायत्रीधर्ममतिदिशति । “त्रिष्टुभः सतीर्गायत्री-
रिवाञ्वाह ॥२॥ गायत्री हि प्राणः । प्राणमेव यजमाने दधा-
ति” इति । (५ प्र० । ४ अ० । ८ म०) । यद्यपि ब्रह्मजज्ञानमि-
त्यादयस्त्रिष्टुभः तथापि गायत्रीवदनुवचनं कुर्यात् । गायत्री-
रूपं ध्यात्वा पठेदित्यर्थः । प्राणस्य गायत्रत्वात् । गायत्री-
समानानुवचनेन यजमाने प्राणं स्त्रैर्येण स्थापयति, गायत्र्या
रक्ष्यमाणत्वात् प्राणस्य गायत्रत्वं । तद्रक्ष्यत्वञ्च प्राणस्य वाजस-
नेयिनः समामनन्ति । प्राणा वै गयास्तत् प्राणांस्तत्रे तद्यज्ञ-
यांस्तत्रे तस्मात् गायत्री नामेति ॥

* सिध्यतीत्याशये सति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† अनुवचनप्रकार इति तै० पुस्तकपाठः ।

व्यानाय स्वाहापानाय स्वाहा । चक्षुषे स्वाहा
श्रोत्राय स्वाहा । मनसे स्वाहा वाचे सरस्वत्य

अनुवचनकाशे व्यापारान्तरेण व्यवधानं निवारयति । “सं-
कृतमन्वाह । प्राणानामन्नाद्यस्यसन्तत्यै । अथो रक्षसामप-
इत्यै” इति । (५ प्र०।४ अ०।६ म०) । एकामृचमुक्त्वा प्राणवा-
वसानं कृत्वापि पुनरप्यन्यामृचमेव ब्रूयात्, न तन्न्यं वाग्-
व्यापारं कुर्यात् । तदिदं सान्तस्य एतेन प्राणा अविच्छिन्ना
भवन्ति, अन्नञ्च न किच्छिद्यते । रक्षांसि चापहन्यन्ते ॥

अर्चां बहुलं विधत्ते । “यत् परिमिता अनुब्रूयात् । परि-
मितमवरन्धीत । अपरिमिता अन्वाह । अपरिमितस्त्वावदथै”
इति । (५ प्र०।४ अ०।१० म०) । अचामल्पले फलमप्यल्पं स्यात् ।
अतः फलबाहुल्याय बहुीरनुब्रूयात् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण अथैतं प्रचरणीयं महावीरं ब्रह्माभ्यां
परिगृह्याकिच्छिन्नग्रेण वेदेनोपरिष्ठात्* सन्नार्थीति । तत्र
वेदस्य दर्भमयत्वं वारयितुं मौञ्जत्वं विधत्ते । “शिरो वा
एतद्यज्ञस्य ॥ ३ ॥ यत् प्रवर्ग्यः । ऊर्ध्वुञ्जाः । यन्मौञ्जो वेदे
भवति । ऊर्ध्वेव यज्ञस्य शिरः समर्द्धयति” इति । (५ प्र०।
४ अ०।११ म०) । प्रवर्ग्यस्य यज्ञशिरस्त्वां प्रथमानुवाके प्रपञ्चितं ।
‘मुञ्जाः’ ढणविशेषाः, तेषां पशुभिर्भक्ष्यत्वाद्दुर्गुपत्वं, अतो

* वेदेनाहवनीयस्योपरिष्ठात् इति तै० पुस्तकपाठः ।

† यज्ञस्य शिरस्त्वं इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

स्वाहा । दक्षाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा । ओजसे स्वाहा
बलाय स्वाहा^(१) । ^(२)देवस्त्वा सवितामध्वानक्तु^(३) ॥ १ ॥

वेदस्य मौञ्जले सति ऊर्गुपेण वेदेन, 'यज्ञस्य' 'शिरः', बभृङ्
करोति ॥

कल्पः । प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति सुवेषाहवनीचे
सप्तैकादश वा प्राणाऽतीर्जतेति । पाठस्तु । ^(१)"प्राणाय
स्वाहा व्यानाय स्वाहापानाय स्वाहा • बलाय स्वाहा"^(२)
इति । प्राणादिदेवेभ्यः स्वाऽतमिदमस्तु । 'वाचे' इत्यनेन
वरस्वती विज्ञेयते, शब्दात्मिकाया वाम्देवताया इत्यर्थः ।
'दक्षः' उक्ताहः, 'क्रतुः' सकल्पः, 'ओजः' अष्टमोधातुः, तत्-
कार्यं 'बलं' ॥

एतैर्मन्त्रैः साध्यान् होमान् विधत्ते । "प्राणाऽतीर्जतेति ।
प्राणानेव यजमाने दधाति" इति । (५ प्र०।४ अ०।१२ म०) ।

तत्र सप्तसङ्ख्यापत्वं विधत्ते । "सप्त जुहोति । सप्त वै श्रीर्ष-
ण्याः प्राणाः । प्राणानेवास्मिन् दधाति" इति । (५ प्र०।४ अ०।
१२ म०) । शिरोगतसप्तच्छिद्रवर्तिप्राणानां सप्तत्वात् सङ्ख्या
तत्प्राप्तिः ॥

कल्पः । देवस्त्वा सवितामध्वानक्लिति सुवेषोपर्याहवनीचे
महावीरमङ्गेलि । (४ मन्त्रः) । हे महावीर 'त्वां' 'सविता'
'देवः', 'मध्वा' मधुरेण घृतेन, 'अनक्तु' अन्नं करोतु ॥

(१) पृथिवीं तपसस्त्रायस्व^(५) । (१) अर्चिरसि शोचिरसि

मध्येति प्रयोगाद्यजमानस्य तेजो व्याप्तिं दर्शयति । “देव-
स्या सविता मध्वानक्लिद्याह ॥ ४ ॥ तेजसैवैनमनक्ति” इति ।
(५ प्र०।४ अ०।१४म०) ॥

कल्पः । पृथिवीं तपसस्त्रायस्वेति अपरस्मिन् खरे राजतं
दकं निधायेति । (५ मन्त्रः) । हे दक्य ‘पृथिवीं’, एतां ‘तपसः’
‘त्रायस्व’ अग्निमन्तापाद्भ्य ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति । “पृथिवीं तपसस्त्रायस्वेति
हिरण्यमुपास्यति । अस्या अनतिदाहाय” इति । (५ प्र०।-
४ अ०।१५म०) । ‘अस्याः’ पृथिव्या इत्यर्थः ॥

दक्यस्योपरि प्रदीप्तानां मुञ्चानां प्रक्षेपं विधत्ते । “श्रियो
वा एतद्यज्ञस्य । यत्प्रवर्ग्यः । अग्निः सर्वा देवताः । प्रस्रवाना-
दोषोपास्यति । देवतास्त्रेव यज्ञस्य श्रिरः प्रतिदधाति” इति ।
(५ प्र०।४ अ०।१६म०) । अग्नेः सर्वदेवतात्वं ते देवा अग्नौ तनूः
सन्न्यदधतेति श्रुतेरवगन्तव्यं । ‘प्रस्रवाः’ प्रकर्षेण लूनाः मुञ्चा-
मुष्टयः, तानग्नौ सर्वतः प्रदीप्य दक्यस्योपरि निदध्यात् । एवं
सत्त्वग्निरूपासु ‘देवतास्त्रेव’ प्रवर्ग्यरूपं यज्ञश्रिरः स्थापनं भव-
ति । प्रदीपनप्रकारस्तु सूत्रकारेण स्पष्टमुक्तः । इयान्मुञ्चप्रस्र-
वानादाय दक्षिणेषामगणि गार्हपत्ये प्रदीपयाभर्चिषे* त्वेति,

* प्रदीपयत्तर्चिषे इति तै० पाठः ।

ज्योतिरसि तपोऽसि^(१) । ^(०)सः सीदस्व महाः असि ।

तेषामघैरुत्तरेषां मूलाणि ज्योतिषे त्वेति, तेषां मूलैर्दक्षिणेषां मूलाणि ज्योतिषे त्वेति, तेषां मूलैरुत्तरेषामघाणि तपसे त्वेति ॥

प्रदीप्तमुञ्जस्यापने कञ्चिद्विशेषं विधत्ते । “अप्रतिशीर्षाणं भवति । एतत् बर्हिर्द्वेषः” इति ॥ ५ ॥ (५ प्र० १४ अ० १२७ म०) । प्रदीप्तमुञ्जानां ‘अघं’, ‘प्रतिशीर्षं’ इतस्ततो विप्रसृतं यथा न ‘भवति’ तथा समूहैव स्थापयेत् । यस्मादघं प्रवर्ग्यः, ‘एतत् बर्हिः’ मुञ्जरूपबर्हिर्युक्तः, तस्माद्देशास्तरणबर्हिष इवाप्रतिशीर्षाणं* युक्तं ॥

कल्पः । तान् व्यत्यस्तानुपरि इको निदधाति । (१) “अर्चिरसि ज्योतिरसि तपोऽसि”^(१) इति । हे दक्षिण-मुञ्जायभाग त्वं ‘अर्चिः’ ज्वाकाररूपः ‘असि’, हे उत्तरमुञ्ज-मूलभाग त्वं ‘ज्योतिः’ इन्द्राकाररूपः ‘असि’, हे दक्षिणमुञ्ज-मूलभाग त्वं ‘ज्योतिः’ प्रकाशरूपः ‘असि’, हे उत्तरमुञ्जायभाग त्वं ‘तपः’ सन्तापरूपः ‘असि’ ॥

मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति । “अर्चिरसि ज्योतिरसोत्याह । तेज एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति” इति । (५ प्र० १४ अ० १२८ म०) । शरीरकान्तिः श्रुताध्ययनसम्पत्तिश्चेत्युभयविधप्रकाशस्यैव मन्त्रेष्वयजमानं सम्यद्यते ॥

* शीर्षायणं इति तै० पु० पाठः ।

शोचस्व देववीतमः । विधूममग्ने अरुषं मिथेध । सृज
 प्रशस्त दर्शतं^(०) । ^(८)अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्राः ।
 वपावन्तं नाम्निना तपन्तः । पितुर्न पुत्र उपसि प्रेष्ठः ।
 आघर्मो अग्निमृतयन्नसादीत्^(८) ॥ २ ॥

कल्पः । सृषीदस्व महाः असीति तेषु महावीरं प्रतिष्ठा-
 येति । पाठस्तु । ^(०)“सृषीदस्व महाः असि० प्रशस्तदर्शतम्”^(०)
 इति । हे महावीर ‘सृषीदस्व’ अत एतेषु प्रदीप्तमुञ्जेषु
 सम्यगुपविश, ‘महाःअसि’ त्वं गुणैरधिकोऽसि, अतः ‘देव-
 वीतमः’ अति ज्ञेयं देवैः कान्ध्या भूत्वा, ‘शोचस्व’ दीपस्व ।
 हे ‘मिथेध’ मेधार्हं, ‘प्रशस्त’ उत्कृष्ट ‘अग्ने’, ‘अरुषं’ अरोषण-
 मनुष्यं, ‘दर्शतं’ द्रष्टुं शक्यं, ज्ञानं ‘धूमं’ विशेषेण, ‘सृज’ ॥

प्रौढस्य कर्मणो हेतुत्वान्महच्छब्दार्थः प्रसिद्ध इत्येतद्दर्शयति ।
 “सृषीदस्व महाः असीत्याह । महान् श्लेषः” इति ।
 (५ प्र० । ४ अ० । १८ म०) ॥

कल्पः । अञ्जन्ति यं प्रथयन्त इति स्तुवेषु महावीरमनन्त-
 भिपूरयति चेति । पाठस्तु । ^(८)“अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्राः
 ० आघर्मो अग्निमृतयन्नसादीत्”^(८) इति । ‘विप्राः’ ब्राह्मणा
 ऋत्विजः, ‘वपावन्तं’ मध्ये रन्ध्रयुक्तं, ‘यं’ महावीरं, ‘प्रथयन्तः’
 ‘न’, प्रख्यापयन्त इव, ‘अञ्जन्ति’ घृतेनाक्तं कुर्वन्ति । कीदृशाः
 ‘विप्राः’ ‘अग्निना तपन्तः’ प्रज्वालयात्यक्तं दाहमकुर्वन्तः,

(८) अनाष्ट्या पुरस्तात् । अग्नेराधिपत्ये । आयुर्मे दाः ।
पुचवती दक्षिणतः । इन्द्रस्याधिपत्ये । प्रजां मे दाः ।
सुषदा पश्चात् । देवस्य सवितुराधिपत्ये । प्राणं मे दाः ।
आश्रुतिरुत्तरतः ॥ ३ ॥

मिचावरुणयोरधिपत्ये । ओचं मे दाः । विधृति-
रुपरिष्ठात् । वृहस्पतेराधिपत्ये । ब्रह्म मे दाः क्ष्वचं मे

अज्ञानभावे क्षतितापेन महावीरस्य भङ्गोऽपि प्रसञ्जेत । स-
चर्मो, विप्रैरक्तो महावीरः 'सतयन्' सतं यज्ञं निष्पादयन्,
'अग्निं' एतं 'असादीत्' आसन्नवान् प्राप्तवान् । तत्र वृष्टान्तः,
'पितुः', 'उपशि' उपान्तिके, 'प्रेष्ठः' 'पुचः' 'न', प्रियतमः
पुच इति ॥

कल्पः । अर्धधि महावीरमसंसृजन् यजमानः प्राञ्चं
प्रादेवं धारयमाणो जपत्यनाष्ट्या पुरस्तादित्येतैर्यथास्मिन्न-
मिति । पाठस्तु । (८) "अनाष्ट्या पुरस्तात् • मनो मे धाः" (८)
इति । 'पुरस्तात्' पूर्वखां दिशि, वर्त्तमाने हे देवते 'अनाष्ट्या'
केनाप्यतिरस्कृत्या, त्वं 'अग्नेराधिपत्ये' वर्त्तमाना सती 'आयु-
र्मे दाः' मे देहि एवं दिगन्तरेषु योष्यं । 'पुचवती' पुच-
युक्ता देवता, 'सुषदा' सुखेनोपविष्टा, 'आश्रुतिः' सर्व्वत्र
प्रख्याता, 'विधृतिः' सर्व्वस्य विधारयित्री, 'ब्रह्म' मन्त्रजातं,
'क्ष्वचं' वस्त्रं, तत् सर्व्वत्रः देहि । 'तेजः' प्ररीरकान्तिः, 'वर्चः'

दाः। तेजो मे धा वक्षो मे धाः। यज्ञो मे धास्तपो मे धाः।

दीप्तिः, 'यज्ञः' ख्यातिः, 'तपः' नियमविशेषः, 'मनः' चित्तदात्री,
इतत्सर्वं 'धाः' सन्पादय ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयितुमादौ तावत् ब्रह्मवादिनां प्रश्नो-
त्तरमाह । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । एते वावत ऋत्विजः । ये
दर्शपूर्णमासयोः । अथ कथा होता यजमानायाग्निषो नाशास्त्रे
इति । पुरस्तादाग्नीः खसु वा अन्यो यज्ञः । उपरिष्ठादाग्नी-
रन्यः” इति ॥ ६ ॥ (५ प्र०।४ अ०।१० म०) । ‘दर्शपूर्णमासयोः’
ब्रह्मा होताध्वर्युर्गग्नीदित्याहता ऋत्विजः ‘ये’ सन्ति ते ‘ऋत्विजः’
सर्वेऽपि ‘एते’ एव अत्रापि वर्तन्ते । ‘अथ’ एवं सति, तत्र
‘होता’ यजमानस्यायुराशाग्निषः प्रार्थितवान्, सूक्तवाकं आ-
शास्त्रे च यजमानोऽषावित्यादिमन्त्रपाठात् अत्र तु स एव
‘होता’, ‘कथा’ कथं ‘आग्निषः’, ‘नाशास्त्रे’, इति ब्रह्मवादिनां
प्रश्नः । तथाभिन्नश्चेत्तदुत्तरं द्विविधो हि यज्ञः ‘पुरस्तादाग्नीः’
‘उपरिष्ठादाग्नीः’ चेति तथा सति यत्र प्रधानकर्माण ऊर्द्धमा-
ग्नीराशासनीया तत्रैव होतुस्तत्कर्त्तव्यता इह तु ‘पुरस्तादा-
ग्नीः’ इति क्त्वा होता नाशास्त्रे ॥

अथ मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति । “अनाष्टव्या पुरस्तादिति
यदेतानि यजूष्याह । श्रीर्वत एव सज्ञस्य यजमान आग्नि-
षोऽवदन्धे” इति । (५ प्र०।४ अ०।११ म०) । महावीरस्योपरि
प्रादेवधारणेन एतेषु यजुःषु यजमानेन पठितेषु, यज्ञगिरो-

मनो मे धाः^(६)।^(१)मनोरश्वासि भूरिपुत्रा । विश्वाभ्यो
मानाद्वाभ्यः पाहि ॥ ४ ॥

सूपसदा मे सूया मा माहिःसीः^(१०) ।

रूपमहावीरसकाशादेव, 'यजमानः' सर्वा अपि 'आग्निषः' प्राप्नोति, एतेषां च यजुषां प्रधानकर्माणः पुरा* पठनीयत्वात् अयं यज्ञः पुरस्तादाग्नीः ॥

कास्ता मन्त्रोक्ता आग्निष इत्याश्रय्य दिग्भेदेन व्यवस्थिता-
स्ता दर्शयति । "आयुः पुरस्तादाह । प्रजां दक्षिणतः । प्राणं
पश्चात् । ओत्रमुत्तरतः । विधृतिमुपरिष्ठात् । प्राणानेवास्मै
समीचोदधाति" इति । (५ प्र०।४ अ०।२२ म०) । 'विधृति'
शब्देन ब्रह्मक्षत्रादयः सर्वेऽपि विधार्थ्यत्वात् उपसृज्यन्ते । अनेन
मन्त्रपाठेनायं यजमानः, 'अस्मै' स्वदेहार्थं, 'प्राणान्' 'समीचः'
अमकूलानवस्थापयति ॥

*कल्पः । मनोरश्वासि भूरिपुत्रेत्युत्तरतः पृथिवीमभिमृश-
तीति । पाठस्तु । (१०) "मनोरश्वासि ० माहिःसीः" (१०) इति ।
हे भूमे त्वं 'मनोरश्वा', मनुष्यजातेर्वायिका सती, 'भूरिपुत्रा'
वज्रभिः पुत्रैर्युक्तासि, ये प्राणिनो भूमेरुत्पन्नाः ते सर्वेऽपि भूमेः
पुत्राः तादृशी त्वं 'विश्वाभ्यः', 'नाद्वाभ्यः' विनाशकारणेभ्यः स-
र्वेभ्यः, मां 'पाहि', 'मे' मम 'सूपसदा' सुखेन सेवितुं योग्या
'भूयाः', 'मां' 'माहिःसीः' हिंसितं माकुरु ॥

* पुरस्तात् इति तै० पु० पाठः ।

† विधेयत्वात् इति D चिह्नित पु० पाठः ।

(११) तपोध्वमे अन्तराः अमिचान् । तपा शःसमर-
रुषः परस्य । तपा वसो चिकितानो अचितान् । वि

अनेन मन्त्रेण साध्यं भूमिस्पर्शं विधत्ते । “ईश्वरो वा एष
दिग्गोऽनुष्मदितोः । यं दिग्गोऽनुव्याख्यापयन्ति ॥ ७ ॥ मनो-
रश्वासि भूरिपुत्रेतीमामभिमृशति । इयं वै मनोरश्वा भूरि-
पुत्रा । अस्यामेव प्रतिष्ठत्यनुष्मादाच” इति । (५ प्र०।४ अ०।
२३ म०) । लोके ‘यं’ पुरुषं, मनुष्याः ‘दिशः’ ‘व्याख्यापयन्ति’
बद्धोर्दिग्गोऽनुक्रमेण विविधं सञ्चारयन्ति, ‘एषः’ सञ्चारी
पुरुषः, ‘दिशः’ ‘अनु’लक्ष्य ‘उष्मदितोः’ ‘ईश्वरः’ उष्मत्तो
भवितुं समर्थो भवति दिग्भ्रमं प्राप्नोतीत्यर्थः । तस्यानेन
मन्त्रेण भूमिस्पर्शं सति उष्मादो न भवति ॥

मा हिःशोरित्यस्य तात्पर्यं दर्शयति । “सूपसदा मे भूया
मा मा हिःशोरित्याहाहिःसायै” इति । (५ प्र०।४ अ०।
२४ म०) ॥

कल्पः । तपोध्वमे अन्तराः अमिचानिति गार्हपत्या-
दूदोषोऽङ्गारान्निरुद्धेति* । पाठस्तु । (११) “तपोध्वमे अन्त-
राः • अजरा अयासः” (११) इति । हे ‘अग्ने’ ‘अन्त-
रान्’ देवयजनमध्ये गूढत्वेन वर्तमानान्, ‘अमिचान्’ रक्षो-
रूपान् शत्रून्, ‘सुतपः’ सुष्ठु तपस्तप्तान् कुरु । ‘अररुषः’

* अभ्युपेक्षेति इति तै० पुस्तकपाठः ।

तेतिष्ठन्तामजरा अयासः^(११)।^(१२)चितः स्थ परि चितः।

अरुर्वै नामासुर आशीदिति अतस्साररुनामकस्य, 'परस्य' अत्रोः, 'अ०' संस्रवं, 'तप' विनाशय । हे 'वसो' वासहेतो वक्त्रे, 'चिकितानः' अभिज्ञः, त्वं 'अचित्तान्' अस्मासु चित्तरहितान् विरोधिनः, 'तप' 'ते' सर्व्वेऽप्यभिचाः, 'वि' 'तिष्ठन्तां' परस्परमेखनं परित्यज्य विविधं यथा भवति तथा तिष्ठन्तु । ततो वयं 'अजराः' वयोहानिरहिताः, 'अयासः' आयासरहिताश्च भूयास्मेति श्लेषः ॥

कल्पः । चितः स्त परिचित इति प्रदक्षिणमङ्गारैः पर्य्युक्षेति । स्वाहा मरुद्भिः परिअयस्वेति मन्त्रश्लेषः । (१२ मन्त्रः) । हे अङ्गाराः यूयं गार्हपत्यात् पृथक्कृताः सन्तः 'चितः' महावीरसमीपे सञ्चिताः, 'परि चितः स्त' परितः समूहरूपा भवथ । हे महावीर 'मरुद्भिः' अङ्गाररूपैर्देवैः, 'स्वाहा' 'परिअयस्व' सुष्टु परितो व्याप्नो भव । स्वाहाशब्दो निपातत्वाद्नेकार्थवाचो इति ॥

मन्त्रे पूर्व्वभागस्य तात्पर्य्यं दर्शयति । "चितः स्त परि चित इत्याह । अपचितमेवास्मिन् दधाति" इति । (५ प्र०।४ अ०। २५ म०) । अङ्गारेषु परितः सेवकवत्स्थितेषु मध्ये स्थितस्य महावीरस्य राज्ञ इव पूजा सम्यच्यते ॥

उत्तरभागे मरुच्छब्देन विवक्षितमर्थं दर्शयति । "त्रिरो वा हतयज्ञस्य । यत् प्रवर्ग्यः । असौ खलु वा आदित्यः प्रव-

स्वाहा मरुद्भिः परिश्रयस्व^(१९) । ^(१९)मा असि । प्रमा
असि । प्रतिमा असि ॥ ५ ॥

र्ग्यः । तस्य मरुतो रश्मयः ॥ ८ ॥ स्वाहा मरुद्भिः परिश्रयस्वे-
त्याह । अमुमेवादित्यं रश्मिभिः पर्यूहति । तस्मादसावा-
दित्योऽमुष्मिंलोके रश्मिभिः पर्यूढः । तस्माद्राजा विभ्रा
पर्यूढः । तस्मात् यामणोः सजातैः पर्यूढः” इति । (५ प्र० ।
४ अ० । २३ म०) । यज्ञविरोरूपः ‘प्रवर्ग्यः’ आदित्यस्थानीयः,
देवतात्वेन भाविता अङ्गारा रश्मिस्थानीयाः अतो महावीर-
स्याङ्गारैः पर्यूहणेनात्र ‘आदित्यं’ एव ‘रश्मिभिः’ परितो व्या-
पयति, यस्मादेवं ‘तस्मात्’ स्वर्गे ‘लोके’ अपि ‘आदित्यः’ ‘रश्मि-
भिः’ व्याप्तो दृश्यते । तथा भूलोकेऽपि महावीरवस्तुख्यः ‘राजा’
अङ्गारवत् उपसर्जनभूतया प्रजया व्याप्तो भवति, एकस्मिन्
यामे ‘यामणोः’ मुख्यः पुरुषः, ‘सजातैः’ सहोत्पन्नैरुपसर्जनेः
पुरुषैः, परितो व्याप्तो दृश्यते ॥

कल्पः । वैकङ्कतैः परिधिभिः परिधत्तो मा असोति प्रा-
श्चावध्वर्युर्निदधातीति प्रमा असोत्युदञ्चै प्रति प्रश्चाता एव-
मवन्निष्टानां पूर्वपूर्वेषु मन्त्रेणाध्वर्युर्दत्तरेणोत्तरेण प्रति-
प्रश्चाताध्वर्युरेव दक्षिणतस्त्रयोदशं निदधात्यन्तरिक्षस्थान्निर्द्धि-
रसोति । पाठस्तु । ^(१९)“मा असि ० अन्तरिक्षस्थान्निर्द्धि-
रसि”^(१९) इति । हे परिधे प्रागयत्वेन दक्षिणदिग्वर्त्ती
उत्तरदिग्वर्त्ती वा त्वं ‘मा असि’ महावीरस्थानं मातुमि-

सम्मा असि । विमा असि । उन्मा असि । अन्त-

वक्तव्या परिच्छेत्तुं समर्थोऽसि । तथा हे परिधे उदगयत्नेन प्राग्दिग्वर्ती उत्तरदिग्वर्ती* वा त्वं 'प्रमा असि' प्रकर्षेण मातुं समर्थोऽसि । द्वितीयपञ्चममन्त्रौ प्रथममन्त्रवद्वाख्येयौ । अतुर्थषष्ठमन्त्रौ द्वितीयमन्त्रवद्वाख्येयौ । एवं त्रिभिर्मन्त्रैर्विषमसञ्ज्ञोपेतैरध्वर्युर्दिग्द्वये प्रागयान् षट्परिधीन् परिदधाति समसञ्ज्ञोपेतैर्मन्त्रैः प्रतिप्रस्थाता दिग्द्वये उदगयान् षट्परिधीन् परिदधाति । हे त्रयोदशपरिधे त्वं 'अन्तरिक्षस्य' लोकस्य, 'अन्तर्द्धिः' 'असि' महावीराद् व्यवधानकरः 'असि' । अनेन मन्त्रेणोर्द्धलोकदिग्व्यवधानबुद्ध्या दक्षिणभागेऽध्वर्युरेकं परिधिं परिदधात् ॥

तैर्मन्त्रैः परिधेयानां परिधीनां वृत्तविशेषं विधत्ते । "अग्नेः सृष्टस्य यतः । विकङ्कतं भा आर्च्छत् । यदैकङ्कतः परिधयो भवन्ति । भा एवावदन्धे" इति । (५ प्र०।४ अ०।१७-म०) प्रजापति 'सृष्टस्य' पञ्चायमानस्य, 'अग्नेः' तेजः, 'विकङ्कतं' वृत्तं, प्राविशत् अतो वैकङ्कतपरिधिभिसत्तेजः प्राप्नोति ॥

परिधीनां षड्यां विधत्ते । "द्वादशा भवन्ति ॥ ८ ॥ द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरमेवावदन्धे" इति । (५ प्र०।४ अ०।१८-म०) ॥

* पश्चिमदिग्वर्ती इति तै० पुस्तकपाठः ।

रिद्धस्यान्तर्द्धिरसि^(१२) । ^(१४)दिवं तपसस्त्रायस्व^(१४) ।

अधिकमेकं* परिधिं विधत्ते । “अस्ति चयोदशो मास इत्याहुः । यत्चयोदशः परिधिर्भवति । तेनैव चयोदशं मासमवहन्ते” इति । (५ प्र०।४ अ०।२८ म०) । ज्योतिःशास्त्र-विदः कदाचित् कदाचित् सङ्ग्रान्तिरहितोऽधिकमासस्तयो-दशोऽस्तीत्येवमाहुः । चयोदशेन परिधिना तन्मासप्राप्तिर्भवति ॥

अन्तर्द्धिरेवां तात्पर्यं दर्शयति । “अन्तरिचक्षान्तर्द्धिरसी-त्याह व्यावृत्तै” इति । (५ प्र०।४ अ०।३० म०) । एतावती महावीरस्य सोमा इत ऊर्द्धमन्तरिचलोक इति विभागोऽ-व्यावृत्तिः ॥

कल्पः । दिवं तपसस्त्रायस्वेति सौवर्णेन ह्येकेण पिधा-य इति । (१४ मन्त्रः) । महावीरस्योपरि पिधानत्वेन स्थाप्य-मान हे ह्येका ‘दिवं’ सुलोकं, ‘तपसः’ वङ्गितापात्, ‘त्रायस्व’ पास्य ॥

एतन्मन्त्रसाध्यं ह्येकास्थापनं विधत्ते । “दिवं तपसस्त्राय-स्वेत्युपरिष्टाद्धिरण्यमधि निदधाति । अमुष्या अन्तिदाहाय । अथो आभ्यामेवैनमुभयतः परिगृह्णाति” इति । (५ प्र०।४ अ०। ३१ म०) । उपरितनह्येकाव्यवधानेन सुलोकस्थातिदाहो न

* अधिकमप्येकं इति तै० पुस्तकपाठः ।

† अन्तर्द्धिशब्द इति तै० पुस्तकपाठः ।

‡ विभागा इति तै० पुस्तकपाठः ।

(१५) आभिर्गीर्भिर्यदतो न जनं । आप्यायय हरिवो वड्ढं-
मानः । यदा स्तोत्रभ्यो महिगोचा रुजासि । भूयिष्ठ-
भाजो अध ते स्याम^(१५) । ^(१६)शुकन्ते अन्यद्यतने
अन्यत् ॥ ६ ॥

विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि । विश्वा हि माया

भवति । अपि चोर्द्धाधोगताभ्यां इक्ष्वाभ्यां 'एनं' महावीरं,
'उभयतः' दृढं 'परिगृह्णाति' ॥

कल्पः । आभिर्गीर्भिरिति तिस्रभिरभिमन्येति । तत्र प्रथ-
मामाह । (१५) "आभिर्गीर्भिर्यदतो न जनं • अध ते स्याम" (१५)
इति । हे 'हरिवः*' अश्वयुक्तेन्द्रत्वेन स्वयमान महावीर
'आभिर्गीर्भिः' अस्मदीयस्तुतिभिः, 'वड्ढंमानः' त्वं 'अतः' अस्मात्
कर्षणः, 'जनं' अङ्गं, 'नः' अस्मदर्थं, 'आप्यायय' अभिवड्ढय ।
'यदा' यस्मिन् काले, 'स्तोत्रभ्यः' स्तोत्रानुग्रहार्थं, 'महिगोचा'
महतो मेघान्, 'रुजासि' भग्नान् करोषि, 'अध' तदा, वचं
'ते' तवानुग्रहात्, 'भूयिष्ठभाजः' 'स्याम' प्रभूतधनानां
सम्भारो भूषास्य ॥

अथ द्वितीयामाह । (१६) "शुकन्ते • पूषन्निह रातिर-
स्तु" (१६) इति । हे 'पूषन्' पोषक महावीर आदित्यत्वेन स्वव-
मान, 'ते' तव, 'शुकं' शुकं स्वरूपं, 'अन्यत्' अनेकप्रकारं,

* हरिवन् इति तै० पुस्तकपाठः ।

अवसि स्वधावः । भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु^(१०) ।
 (१०) अर्हन् विभर्षि सायकानि धन्व । अर्हन्निष्कं यजतं
 विश्वरूपं । अर्हन्निदं दयसे विश्वमब्भुवं । न वा

उदयकाले रक्तवर्णं रूपमन्यत् । मध्याह्नकाले श्वेतवर्णं रूपमन्यत् ।
 इत्येवमनेकप्रकारत्वं तथा 'ते' तव, 'यजतं' पूजनमपि 'अन्यत्' ।
 प्रातःकाले मिचस्य चर्षणी धृत इत्यादिभिर्मन्त्रैः पूज्यसे ।
 मध्याह्ने आसत्येनेत्यादिभिः तथाविधया निष्पादिते 'अहनी',
 अपि 'विषुरूपे' नानारूपे, अहःशब्दः क्वचिन्यायेन रात्रिम-
 प्युपस्रचयति अहः प्रकाशोपेतं रात्रिस्तमोयुक्तेति नानारूपत्वं
 एवं विचित्रकार्यं कृदपि त्वं 'द्यौरिवाशि' आकाशं यथैकरूपं
 तद्वत् त्वमपि सर्वत्र पक्षपातराहित्यादेकरूपोऽसि । मीयन्ते
 प्रमीयन्ते पदार्था आभिस्त्रित्तवृत्तिभिस्तास्त्रित्तवृत्तयः 'मायाः'
 कव्यदानवाचिना स्वधाशब्देन कृत्स्नमप्यत्रमुपलक्ष्यते । हे
 'स्वधावः' अन्नवन्, 'विश्व' 'हि' 'मायाः' सर्वा अप्यस्मदीय-
 चित्तवृत्तीः, 'अवसि' रक्षसि, हे 'पूषन्' 'ते' तव, 'राति'
 'भद्रा' 'अस्तु' फलप्रदानं समीचोर्नं भवतु ॥

अथ तृतीयामाह । (१०) "अर्हन् विभर्षि सायकानि धन्व ।
 आजीयो रुद्र त्वदस्ति"^(१०) इति । हे 'रुद्र' महावीर रुद्रत्वेन
 स्तूयमान, 'अर्हन्' योग्यः सन्, 'सायकानि' वाणान्, 'धन्व'
 धनुश्च, 'विभर्षि' हस्तयोर्धारयसि । तथैव 'अर्हन्' योग्यः सन्,
 'यजतं' पूजासाधनं, 'विश्वरूपं' नानाविधं, 'निष्कं' आभरणं,

ओजीथि रुद्र त्वदस्ति^(१०) । ^(१८)गायचमसि । चैष्टुभम-
सि । जागतमसि^(१८) ॥ ^(१९)मधु मधु मधु^(१९) ॥ ७ ॥

अनक्तु, असादीत्, उत्तरतः, पाहि, प्रतिमा, असि,
यजन्ते, अन्यत्, जागतमसि, एकञ्च ॥ अनु० ५ ॥

‘विभर्षि’ कर्षकष्टहस्तादौ धारयसि । तथैव ‘अर्हन्’ योग्यः
सन्, ‘अब्रुवं’ अवादिभ्यः पञ्चभूतेभ्यः उत्पन्नं, ‘दद’ जगत्,
‘दयसे’ पास्तयसि, अतो हे ‘रुद्र’ ‘त्वत्’ ‘ओजीयः’ ततो
बलवदस्तु किमपि ‘न’ एव, ‘अस्ति’ ॥

एतन्महावीरस्य सायकादिधारणासम्भवमाशङ्क्य स्तुतित्वेन
परिहरति । “अर्हन् विभर्षि सायकानि धन्वेत्याह ॥ १० ॥
सौत्येवैममेतत्” इति । (५ प्र०।४ अ०।३३म०) । अनेनैव न्यायेन
पूर्वाक्तमन्मद्वयार्थासम्भवशङ्कापि परिहर्त्तव्या । एवमुत्तरयो-
रपि योज्यं ॥

कल्पः । धविचाण्यादत्ते गायचमसीति प्रथमं चैष्टुभमसीति
द्वितीयं जागतमसीति तृतीयमिति । (१८ मन्त्रः) । वायुना
ज्वालोत्पादकं व्यजनं धविचं हे प्रथमधविच त्वं ‘गायचमसि’
गायत्री ऋन्दोदेवतारूपमसि ॥

एतैर्मन्त्रैः साध्यमादानं विधत्ते । “गायचमसि चैष्टुभमसि
जागतमसीति धविचाण्यादत्ते । ऋन्दोभिरेवैमान्यादत्ते” इति ।
(५ प्र०।४ अ०।३३म०) । गायत्र्यादिऋद्धैर्महावीरस्य व्यवहार-
ऋन्दोदेवताभिरादानसिद्ध्यर्थं द्रष्टव्यः ॥

कल्पः । तैरेन चिरुद्धं मुपनीजयतीति मधु मध्विति तृतीयो
मधुमन्त्रो मन्त्रशेषः । (१८ मन्त्रः) । हे धविचत्रय 'मधु' समो-
चोमं ज्वालोत्पादनं यथा भवति तथा वायुं कुर्विति शेषः ॥

एतन्मन्त्रसाध्यां क्रियां विधत्ते । "मधु मध्विति धूनेति ।
प्राणो त्रै मधु । प्राणमेव यजमाने दधाति" इति । (५ प्र०-
४ प्र० । ३४ म०) । समीचीनवायुरूपत्वात् प्राणस्य मधुत्वं ॥

अदुक्तं सूत्रकारेण । तेषामेकं प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छत्येकमा-
ग्नीध्र्याग्नीध्रप्रथसास्त्रिः प्रदक्षिणमूर्द्धं धून्वन्तः परियन्तीति ।
तदिदं विधत्ते । "त्रिः परियन्ति । चिष्टद्विप्राणः" इति ।
(५ प्र० । ४ प्र० । ३५ म०) । प्राणापानव्यानाख्यवृत्तिभेदात् प्राणस्य
त्रैगुण्यं प्रदक्षिणत्रयेण सिध्यति ॥

तमेव विधिमनूय पुनः प्रशंसति । "त्रिः परियन्ति । आ-
वृद्धियज्ञः ॥ ११ ॥ अथो रक्षसामप्रहृत्ये" इति । (५ प्र० । ४-
प्र० । ३६ म०) । सवनत्रयानुष्ठानेन यज्ञस्यावृत्तित्रयं । अपि
च प्रदक्षिणत्रयेण रक्षांस्तपहन्यन्ते ॥

अदुक्तं सूत्रकारेण । अध्वर्युप्रथमा अनभिधून्वन्तः त्रिः
परियन्तीति । तदिदं विधत्ते । "त्रिः पुनः परियन्ति । षट्-
सम्पन्ति । षट् वा षतवः । षटुष्वेव प्रतितिष्ठन्ति" इति ।
(५ प्र० । ४ प्र० । ३७ म०) । पूर्वोक्ताः प्रदक्षिणावृत्तयस्त्रिस एतास्य
विपरीतावृत्तयस्त्रिस इत्येवं षट्सम्पन्तिः ॥

चतुर्थावृत्तिं निषेधति । "द्यो वै घर्मस्य प्रियान्तनुवमा-

* अथर्व इति तै० पु० पाठः ।

क्रामति । दुश्कर्मा वै स भवति । एष ह वा अस्य प्रियान्मनुवमा-
 क्रामति । यस्मिन्ः परीत्य चतुर्थं पर्येति । एताः ह वा अस्योय-
 देवो राजनिराचक्राम ॥ १२ ॥ ततो वै स दुश्कर्माभवत् ।
 तस्मात् त्रिः परीत्य न चतुर्थं परीयात् । आत्मनो गोपी-
 याय । प्राणा वै धविचाणि” इति । (५ प्र०।४ अ०।१८ म०) ।
 ‘घर्मस्य’ महावीरस्य, प्रियशरीराक्रमणे त्वग्दोषः स्यात्, ‘यः’
 पुमान्, अपेक्षितं प्रदक्षिणचयं कृत्वा ततश्चतुर्थं प्रदक्षिणमगपे-
 क्षितमपि कुर्यात् । ‘सः’ एव प्रियशरीरं ‘आक्रामति’ इति ।
 त्वग्दोषं ‘सः’ प्राप्नुयात् । न चैतद्वार्त्तामात्रं किन्तु कश्चित् ‘रा-
 जनि’ नामकः पुरुषः, ‘उग्रदेवः’ । उग्रानामृत्विजां ब्राह्मण-
 र्थमुल्लङ्घयतां स्वामी सन् कदाचिदेतां प्रियतनून् ‘आचक्राम’ ।
 ‘ततः’ अपराधात्, कुष्ठरोगवानभूत् । अतः स्वदेहरक्षार्थं
 चतुर्थावृत्तिं न कुर्यात् । धविचाणि प्रशंसति प्राणा इति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण । तमभिमुखाः पर्युपविशन्ते पुरस्ताद-
 ध्वर्युः दक्षिणतः प्रतिप्रस्थातोत्तरत आग्नीध्रोऽव्यतिषङ्गमूर्द्धं
 धून्वन्ति इति । तत्र धविचदण्डानां यः परस्परसंज्ञेषाभावः
 तमिमं विधत्ते । “अव्यतिषङ्गं धून्वन्ति । प्राणानामव्यतिषङ्गाय
 कृत्यै” इति । (५ प्र०।४ अ०।१८ म०) । प्राणादिवृत्तानां साङ्ख्य-
 परिहारेण स्वव्यापारसामर्थ्यार्थं धविचाणामथमव्यतिषङ्गः ॥

तमभिमुखाः पर्युपविशन्तीति यदुक्तं तद्विधत्ते । “विनिषद्य
 धून्वन्ति । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठन्ति” इति । (५ प्र०।४ अ०।१८ म०) ।
 पुरस्तादध्वर्युरित्याद्यभिधानात् ‘दिक्षु’ प्रतिष्ठा ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१) दश प्राचीर्दश भासि दक्षिणा । दश प्रतीचीर्दश

ऊर्द्धाभिमुखत्वेन वायुत्पादनं विधत्ते । “ऊर्द्धं धूमन्ति । सुवर्गस्य लोकस्य समक्षै” इति । (५ प्र० १४ अ० १४१ म०) । स्वर्ग-
स्योर्द्धवर्त्तित्वाद्ऊर्द्धधूननेन तत्प्राप्तिः ॥

सर्वासु दिक्षु धूननं विधत्ते । “सर्वतो धूमन्ति । तस्मादयं सर्वतः पवते” इति ॥ १३ ॥ (५ प्र० १४ अ० १४२ म०) । यस्मान् महावीरस्य सर्वासु दिक्षु वायुमुत्पादयन्ति तस्मात्सोकेऽप्ययं वायुः सर्वासु दिक्षु सञ्चरति ॥ दधाति, इवात्वाह, यज्ञस्य, आह, एष, उपरिष्ठादाशीरन्वः, व्याख्यापयन्ति, रश्मयः, भवन्ति, धन्वेत्याह, यज्ञः, चक्राम, समक्षै, द्वे च ॥ इति पञ्चम-
प्रपाठके ४ अनुवाकः ॥ ४ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे महावीरस्थापनमुक्तं । षष्ठे तस्माभिमन्त्रणमुच्यते । कथ्यः । अध्वर्युर्महावीरमभिमन्त्रयते । दश प्राचीर्दश भासि दक्षिणेत्यनुवाकेनेति । तत्रादावेकामृचमाह । “(१) दश प्राचीर्दश

भास्युदीचीः । दग्नेर्द्धाभासि सुमनस्यमानः । स नो
रुचं धेञ्चहणीयमानः^(१) ।^(२) अग्निष्ठा वसुभिः पुरस्ताद्रो-
चयतु गायत्रेण छन्दसा । स मा रुचितो रोचय^(३) ।

भासि दक्षिणा • मनो ऋचं धेञ्चहणीयमानः”^(१) इति । हे
महावीरे, ‘प्राचीः’ प्राग्दिम्बर्त्तिन्यो ज्वालाः ‘दग्ने’सञ्चारका
यथा भवन्ति तथा ‘भासि’ त्वं दीप्यसे । एवं दक्षिणादिषु
द्योत्यं । ताभिरेताभिः सर्वामिः ज्वालाभिः सौमनस्यं प्राप्तं,
‘सः’ त्वं, ‘अहणीयमानः’ केनाप्यहिंस्यमानः सन्, ‘नः’ अस्म-
दर्थं, ‘रुचं’ ‘धेहि’ तेजो धारय ॥

अथ दिग्भेदेन देवताविशेषप्रतिपादकानि पञ्चयजूषि तत्र
प्रथमं यजुराह । ^(१)“अग्निष्ठा वसुभिः • रोचय”^(२) इति ।
हे महावीर त्वां, पूर्वस्थां दिशि ‘वसुभिः’ देवैः, गायत्रोच्छन्दो
देवतया च सह ‘अग्निः’ देवः, ‘रोचयतु’ दीपयतु, पुरतः
‘रुचितः’ दीपितः, ‘सः’ त्वं, मां, ‘रोचय’ प्रकाशय ॥

अस्मिन् मन्त्रे यदग्नेर्दीपकत्वं तन्मुखमेव न त्वपचरितं
इत्येवकारेण दर्शयति । “अग्निष्ठा वसुभिः पुरस्ताद्रोचयतु
गायत्रेण छन्दसेत्याह । अग्निरेवैनं वसुभिः पुरस्ताद्रोचयति
गायत्रेण छन्दसा” इति । (५ प्र०।५ अ०।१ म०) ॥

रोचयत्वित्यथं स्रोतप्रत्ययो न विध्यर्थः किन्वाग्निरर्थ इत्ये-
तद्दर्शयति । “स मा रुचितो रोचयेत्याह । आग्निषमेवैता-
माग्नास्ते” इति । (५ प्र०।५ अ०।१ म०) ॥

(१) इन्द्रस्त्वा रुद्रैर्दक्षिणतो रोचयतु चैष्टुभेन छन्दसा ।
स मा रुचितो रोचय । वरुणस्त्वादित्यैः पश्चाद्रो-
चयतु जागतेन छन्दसा । स मा रुचितो रोचय ॥ १ ॥

द्युतानस्त्वा मारुतो मरुद्भिश्चत्तरतो रोचयत्वानु-
ष्टुभेन छन्दसा । स मा रुचितो रोचय । बृहस्पति-

अथ दक्षिणादिदिग्देवताविषयाणि चत्वारि यजूष्याह ।
“(१) इन्द्रस्त्वा रुद्रैर्दक्षिणतो • स मा रुचितो रोचय” (१) इति ।
पूर्वाक्ताग्निविषययजुरिवेन्द्रादिविषयाणि चत्वारि यजूषि व्या-
ख्येयानि ॥

एतेषु चतुर्ध्वपि यजुःषूपचारव्यावृत्तिमेवकारेण स्रोत्-
प्रत्ययस्याग्निरर्थत्वं च पूर्ववद्दर्शयति । “इन्द्रस्त्वा रुद्रैर्दक्षिणतो
रोचयतु चैष्टुभेन छन्दसेत्याह । इन्द्र एवेन५ रुद्रैर्दक्षिणतो
रोचयति चैष्टुभेन छन्दसा । स मा रुचितो रोचयेत्याह । आ-
ग्निमेवेतामाशास्ते । वरुणस्त्वादित्यैः पश्चाद्रोचयतु जागतेन
छन्दसेत्याह । वरुण एवेनमादित्यैः पश्चाद्रोचयति जागतेन छ-
न्दसा ॥ १ ॥ स मा रुचितो रोचयेत्याह । आग्निमेवेतामा-
शास्ते । द्युतानस्त्वा मारुतो मरुद्भिश्चत्तरतो रोचयत्वानुष्टुभेन छन्दसे-
त्याह । द्युतान एवेन मारुतो मरुद्भिश्चत्तरतो रोचयत्वानुष्टु-
भेन छन्दसा । स मा रुचितो रोचयेत्याह । आग्निमेवेतामा-
शास्ते । बृहस्पतिस्त्वा विश्वैर्वैरुपरिष्ठाद्रोचयतु पाप्मेन

स्त्वा विश्वेर्देवैरुपरिष्ठाद्रोचयतु पाङ्क्तेन छन्दसा । स
 मा रुचितो रोचय^(१) । ^(२)रोचितस्त्वं देव घर्मं देवेषुसि ।
 रोचिषीयाहं मनुष्येषु^(३) । ^(४)सम्राट् घर्मं रुचितस्त्वं
 देवेष्वायुष्माः स्तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यसि । रुचितोऽहं मनु-

छन्दसेत्याह । इहस्यतिरेवेन विश्वेर्देवैरुपरिष्ठाद्रोचयति पा-
 ङ्क्तेन छन्दसा । स मा रुचितो रोचयेत्याह । आशिषमेवेता-
 माशास्ते” इति ॥ २ ॥ (५ प्र०।५ अ०।१ म०) ॥

अथ यजुरन्तरमाह । ^(५)“रोचितस्त्वं देव घर्मं • मनुष्येषु^(६)”
 इति । हे ‘देव’ द्योतमान, ‘घर्म’ महावीर, ‘त्वं’ ‘देवेषु’ मध्ये,
 ‘रोचितः’ प्रकाशितः, ‘असि’ । अतस्त्वत्प्रसादात् ‘अहं’ अपि
 ‘मनुष्येषु’ मध्ये, ‘रोचिषीय’ प्रकाशितो भूयासं ॥

अस्मिन् मन्त्रे भागद्वयगतयोरर्थयोः प्रसिद्धिमवस्थान्मा-
 वित्तञ्च हिमब्देनैवकारेण दर्शयति । “रोचितस्त्वं देव घर्मं
 देवेष्वसीत्याह । रोचितो ह्येष देवेषु । रोचिषीयाहं मनु-
 ष्येष्वित्याह । रोचत एवैष मनुष्येषु” इति । (५ प्र०।५ अ०।
 ४ म०) ॥

अथ यजुरन्तरमाह । ^(६)“सम्राट् घर्मं रुचितः • ब्रह्मवर्चसी
 भूयासं”^(७) इति । हे ‘घर्म’ महावीर, ‘त्वं’ ‘देवेषु’ मध्ये,
 वज्रगुणयुक्तः ‘असि’, के ते गुणा इति त उच्यन्ते । ‘सम्राट्’
 साम्राज्ययुक्तः, ‘रुचितः’ प्रकाशितः, ‘आयुष्मान्’ दीर्घेणायुषा

धेष्वायुष्मास्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भूयासं^(१) । ^(१)रुगसि ।
 रुचं मयि धेहि ॥ मयि रुक्^(१) । ^(०)दश पुरस्ताद्रोचसे ।
 दश दक्षिणा । दश प्रत्यङ् । दशोदङ् । दशोद्धी भासि

युक्तः, 'तेजस्वी' महत्या कान्त्या युक्तः, 'ब्रह्मवर्चसी' श्रुताध्य-
 यनसम्पन्नः, तत्प्रसादात् 'अहं' अपि 'मनुष्येषु' मध्ये, रचि-
 तत्वादिगुणयुक्तो 'भूयासं' ॥

अत्रापि हिशब्दैवकाराभ्यां मन्त्रभागौ पूर्ववद्भाष्ये । "स-
 षाट् घर्म रचितस्त्वं देवेष्वायुष्मास्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसीत्याह ।
 रचितो ह्येष देवेष्वायुष्मास्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी । रचितोऽहं
 मनुष्येष्वायुष्मास्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भूयासमित्याह । रचित
 एवैष मनुष्येष्वायुष्मास्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति" इति ।
 (५ प्र० । ५ अ० । ५ म०) ॥

अथ यजुरन्तरमाह । ^(१)"रुगसि ० मयि रुक्"^(१) इति ।
 हे महावीर 'रुगसि' त्वमेव दीप्तिरूपः असि । अतः, 'मयि'
 'रुक्' दीप्तिं, 'धेहि' सम्पादय, तदनुपहात् 'रुग्' दीप्तिः,
 'मयि' तिष्ठत्विति शेषः ॥

धेहीत्यस्य षोड्प्रत्ययस्याग्निरर्थत्वं दर्शयति । "रुगसि रुचं
 मयि धेहि मयि रुगित्याह । आग्निषमेवैतामात्रास्ते" इति ।
 (५ प्र० । ५ अ० । ६ म०) ॥

अथ यजुरन्तरमाह । ^(०)"दश पुरस्ताद्रोचसे ० रोचितो
 घर्मो रुचीय"^(०) इति । अनुवाकादौ दश प्राचीरिति योऽर्थ

सुमनस्यमानः । स नः सखादिषमूञ्जं धेहि । वाजी
वाजिने पवस्व । रोचिषितो घर्मा हृषीय^(०) ॥ २ ॥
रोचय, धेहि, नव च ॥ अनु० ई ॥

उक्तः सोऽत्रोपसंद्ध्यते । हे महावीर 'पुरस्तात्' पूर्वस्थां दिशि,
'दश' दीपयः, यथा भवन्ति तथा त्वं 'रोचसे' दीपसे, एवं
इच्छिणादिषु दिक्षु द्रष्टव्यं । अतः 'सुमनस्यमानः' सौमनस्यं
प्राप्तः, 'सखाट्' सखाज्यं प्राप्तः, 'सः' त्वं, 'नः' अस्माकं, 'इमं'
'ऊञ्जं' च 'धेहि' सखादद्य । 'वाजी' समृद्धासः, त्वं 'वाजिने'
समृद्धास्य महां, 'पवस्व' सर्वं भोग्यं ग्राहय । एवमनेन प्रका-
रेण 'घर्मः' महावीरः, 'रोचितः' अस्माभिः प्रकाशितः, अतः
त्वत्प्रसादादहमपि 'हृषीय' प्रकाशवान् भूयासं ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण उपोत्तिष्ठन्नध्वर्युराह* हृषितो घर्म
इति तदिदं कास्त्वमहितं विधत्ते । "तं यदेतैर्यजूर्भिररोचयि-
त्वा । हृषितो घर्म इति प्रभूयात् । अरोचुकोऽध्वर्युः स्यात् ।
अरोचुको यजमानः । अथ यदेनमेतैर्यजूर्भी रोचयित्वा । हृषि-
तो घर्म इति प्राह । रोचुकोऽध्वर्युर्भवति । रोचुको यजमानः"
इति ॥३॥ (पू प्र० ५ अ० ७ म०) । 'तं' महावीरं, 'यदेतैः' अनुवा-
कोक्तैः, 'यजूर्भिः' मन्त्रैः, 'अरोचयित्वा' प्रकाशितमकृत्वा, प्रप्र-
मत एव 'घर्मः' महावीरः, 'हृषितः' प्रकाशितः, 'इति' 'प्रभूयात्' ।

* अध्वर्युं प्राह इति D चिह्नित पु० पाठः ।

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) अ॒प॒श्यं गो॒पामनि॑पद्यमानं । आ च॒ परा च॒ प॒-

तदाध्वर्युयजमानौ दीप्तिरहितौ स्यातां यजुःपाठादूर्द्धं तु
नायं दोषः, तस्मादुत्तरकाल एव 'रुचितः' 'घर्म' इति मन्त्र-
मध्वर्युर्भूयात् ॥ पश्चाद्द्रोचयति जागतेन हृन्दसा, स मा रुचितो
रोचयेत्याहात्रिषमेवैतामाशास्ते, ज्ञास्ते, अष्टौ च ॥ इति
पञ्चमप्रपाठके ५ अनुवाकः ॥ ५ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रक्षके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे महावीराभिमन्त्रणमुक्तं । अथ सप्तमे महावीरावेच-
षमुच्यते । कल्पः । यथा लोकमवस्थाय सर्व्वं अलिजो यज-
मान*साधीयन्तो महावीरमवेक्षन्ते । अपश्यं गोपामिति ।
एतस्मानुवाकस्यादावेकामृचमाह । (१) "अपश्यं गोपामनिपद्य-
मानं • आवरोवर्त्ति भुवनेष्वन्तः" (१) इति । अहं महावीरं
'अपश्यं' दृष्टवानस्मि । कीदृशं 'गोपां' कर्मानिष्पादनेन रक्षकं,

* यजमानासाधीयन्तो इति तै० पु० पाठः ।

विभिश्चरन्तं । स स॒भ्री॒चीः स वि॒षू॒चीर्व॒सानः । आ॒र्व-

‘अनिपद्यमानं’ विनाशरहितं, अथ वा आदित्यरूपेण पतनर-
हितं । तथा ‘पथिभिः’ नानामार्गैः, ‘आ’ ‘चरन्तं’ ‘च’ ‘परा’
‘चरन्तं’ ‘च’ आदित्यरूपः सन्नाभिमुखेण प्रातःकाले समा-
गच्छन्तं, सायंकाले पराङ्मुखत्वेन गच्छन्तं । ‘सः’ महावीर
आदित्यरूपः, ‘सभ्रीचीः’ एकत्र सहावस्थिता अपि, ‘विषू-
चीः’ नानादेशेषु विभज्य गच्छन्तीरपि प्रजाः सर्वाः, ‘वसा-
नः’ स्त्रीयस्त्रिभिराश्वाद्यन् इव वर्तते । अथ वा एक-
चावस्थिताः तत्र तत्र पृथगवस्थिताश्च मरीचिः स्वस्मिन्नाश्वा-
दयन् वर्तते । ‘सः’ च ‘भुवनेष्वन्तः’ सर्वेषु लोकेषु मध्ये,
‘आवरीवर्ति’ पुनःपुनरावर्तते । सोऽयं मन्त्र उपरिष्ठा-
द्याख्यास्यते ॥

तत्र प्रथमं तावत् प्रवर्ग्यस्य कालं विधत्ते । “शिरो वा
एतद्यज्ञस्य । यत् प्रवर्ग्यः । यीवा उपसदः । पुरस्तादुपसदां
प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति । यीवास्त्रेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति”
इति । (५ प्र०।६ अ०।१ म०) । प्रवर्ग्यस्य यज्ञ-‘शिरो’रूपत्वात्
‘उपसदां’ च यज्ञ-‘यीवा’रूपत्वात् उभयोः सामीप्याय ‘उप-
सदः’ अनुष्ठानात्, प्रागेव ‘प्रवर्ग्यं’ कर्म, अनुतिष्ठेत् । तत्रे घृते
पथःप्रक्षेपः प्रवृञ्चनं तद्यस्मिन् कर्मविशेषे विद्यते सोऽयं ‘प्र-
वर्ग्यः’, स कर्मविशेषो यथा सन्पद्यते तथा प्रवृञ्चनं कुर्यादि-
त्यक्षरार्थः । प्रवर्ग्योपसदोः सामीप्ये सति यथा लोके यीवाद्यां

‘शिरः’ प्रतिद्वितं भवति तथैतत् सम्पद्यते ‘शीवासु’ इति वचन-
स्यत्यस्यः ॥

प्रवर्ग्यस्याट्टिं विधत्ते । “शिः प्रवृणक्ति । अथ इमे शो-
काः । एभ्य एव शोकेभ्यो यज्ञस्य शिरोऽवदन्ते” इति ।
(५ प्र०।६ अ०।१३ म०) । उपसर्गां दिनचयेऽनुष्ठेयत्वात् तत्समी-
पवर्ती प्रवर्ग्योऽपि दिनचयेऽनुष्ठेयः तथा सति शोकचयार्थं
यज्ञशिरः, प्रतिद्वितं भवति ॥

सायं प्रातश्चेति कासदद्यानुष्ठानं प्रशंसति । “षट् सम्प-
द्यन्ते । षट् वा ऋतवः ॥ १ ॥ ऋतुभ्य एव यज्ञस्य शिरोऽवदन्ते”
इति । (५ प्र०।६ अ०।१३ म०) । एकैकस्मिन् दिने कासभेदेन
द्विरनुष्ठानात् ‘षट्’ यज्ञा सम्पद्यते । तत* ऋतुभ्यः सकाशा-
यज्ञ-‘शिरः’ सम्पादितं भवति ॥

दिनषट्कपत्रं विधत्ते । “द्वादशछलः प्रवृणक्ति । द्वादश
मासाः संवत्सरः । संवत्सरादेव यज्ञस्य शिरोऽवदन्ते” इति ।
(५ प्र०।६ अ०।१४ म०) । षट्सु दिनेषु कासदद्यानुष्ठानेन द्वाद-
शत्वं ॥

द्वादशसु दिनेष्वनुष्ठानविधिमभिप्रेत्य प्रशंसति । “चतुर्विंश-
तिः सम्पद्यन्ते । चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः । अर्द्धमासेभ्य एव
यज्ञस्य शिरोऽवदन्ते” इति । (५ प्र०।६ अ०।१५ म०) । द्वादश-
स्यपि दिनेषु कासदद्यानुष्ठानेन ‘चतुर्विंशतिः’ सम्पत्तिः अग्नि-
ष्टोत्रे चिध्वेन दिनेषूपसदः अग्निचयन षट्सु दिनेषु अग्निने सन्ते

* अथ इति वै० पु० पाठः ।

द्वादशसु दिनेषु तदनुसारेण प्रवर्ग्यावृत्तिः । एतच्च सूच-
कारेण सङ्गृहीतं शुपसत्के षट्कलः षडुपसत्के द्वादशकलो
द्वादशोपसत्के चतुर्विंशतिकलः इति ॥

विकल्पितं पञ्चान्तरं विधत्ते । “अथो खलु । सङ्गदेव प्रवृ-
ज्यः । एकः हि शिरः” ॥ २ ॥ इति । (५ प्र० । ६ अ० । ६ म०) ।
पञ्चान्तरोपन्यासाय ‘अथो’ शब्दः शिरस एकत्वात् तत्सा-
नीयः प्रवर्ग्यः सङ्गदेवानुष्ठेयो न त्वावृत्त्येति केषाञ्चित् पक्षः ।
एतच्च सूचकारेण विस्पष्टमुदाहृतं । सुत्यायां प्रवृत्तनमेके
समामनन्ति । तच्च भोमांसा यदा पुरस्तादहणः स्यात् अथ
प्रवृज्य उपकात्र उपयुषं समयास्तमिषित उदितानुदित उदि-
ते वा प्रातःसङ्गमे मध्यन्दिने वा पवमाने स्रुत आग्नीधनारे
प्रवृज्यः सङ्गदेव प्रवृज्य इति विज्ञायत इति ॥

प्रवर्ग्यस्याग्निष्टोमसम्बन्धं विधत्ते । “अग्निष्टोमे प्रवृज्यन्ति ।
एतावान् वै यज्ञः । यावानग्निष्टोमः । यावानेव यज्ञः । तच्च
शिरः प्रतिदधाति” इति । (५ प्र० । ६ अ० । ७ म०) । यावन्तः
षोडश्यागाः सन्ति तेषु सर्वेषु ‘अग्निष्टोमः’ सञ्चारी अतः सर्व-
यज्ञात्मकः तच्चानुष्ठिते सति ह्यत्रेऽपि यज्ञे ‘शिरः’ प्रतिहितं
भवति । अगारभ्याधीतस्य प्रवर्ग्यस्य यद्यपि पुरस्तादुपसदामि-
तिवाक्येनैव प्रकृतिभूताग्निष्टोमसम्बन्धः प्राप्तः, तथापि ब्राह्म-
न्तरगतं न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यादिति निषेधमपोद्य प्रतिप्रश-
वार्थं पुनर्विधानं, निषेधस्वतिरात्रेऽपि चरितार्थो भविष्यति
तस्यापि विकल्पितप्रथमयज्ञत्वात्, तथा चापस्तम्ब आह ।

अग्निष्टोमः प्रथमयज्ञोऽतिराचमेके पूर्वं समामनन्तीति ॥

पुरस्तादुपसदामितिवाक्येनोक्तोऽप्युपसङ्गावात् पूर्वं प्रवर्ग्य-
स्त्रापि प्राप्नोति निषेधयति । “नोक्थ्ये प्रवृज्यात् । प्रजा वै पञ्चव-
सक्यानि । यदुक्थ्ये प्रवृज्यात् । प्रजा पशून्स्य निर्दहेत्”
इति । (५ प्र०।६ अ०।८ म०) । एङ्गेषु ब्रवाणीत्यादोतिशस्त्रा-
स्यनोक्थ्यशब्देनाविधीयन्ते तान्यर्हतीत्युक्थ्यः क्रतुः तत्र प्रवृज्य-
नेनोक्थ्यशब्दसाध्याः ‘प्रजाः’ ‘पञ्चवः’ च दृष्टेयुः, तस्मात् तत्र,
‘न’ ‘प्रवृज्यात्’ ॥

उक्त्यविशेषे प्रतिप्रसवं विधत्ते । “विश्वजिति सर्व्वपृष्ठे प्रवृ-
जन्ति ॥ ३ ॥ पृष्ठानि वा अच्युतं व्यावयन्ति । पृष्ठैरेवास्मा
अच्युतं व्यावयित्वावहन्ते” इति । (५ प्र०।६ अ०।८ म०) ।
रथन्तरवृद्धैरुप्यवैराजशाकरैरेवतसामसाध्यानि पृष्ठस्रोत्राणि
सर्व्वान्पि अस्मिन् विश्वजिज्ञागे विद्यन्ते । सोऽयं सर्व्वपृष्ठः,
यद्यपि विश्वजिदुक्थ्यसंस्थो नात्र प्रसिद्धः तथापि ब्राह्म-
न्तरे तत्सङ्गावमभिप्रेत्य नोक्थ्ये ‘प्रवृज्यादिति निषेधं वार-
यितुं पुनर्विधिः सर्व्वत्र पृष्ठस्रोत्राणि, ‘अच्युतं’ न अच्युतमपि
दोषं । ‘व्यावयन्ति’ विनाशयन्ति, अत्रापि पृष्ठस्रोत्रैरेव ‘अच्युतं’
निषेधप्रयुक्तं प्रवक्ष्यमपि दोषं, ‘व्यावयित्वा’ प्रवर्ग्यफलमपि
प्राप्नोति ॥

तदेवं बुद्धिस्थं प्रवर्ग्यविधिविचारं परिसमाप्य प्रकृतस्यैव
मन्त्रस्य प्रथमपादे पूर्व्वभागं* व्याचष्टे । “अपश्यं गोपामित्याह ।

* पूर्व्वपादं इति तै० पु० पाठः ।

प्राणो वै गोपाः । प्राणमेव प्रजासु विधातयति” इति ।
 (५ प्र०।६ अ०।१० म०) । ‘प्राणः’ हि स्वावस्थानेन* प्ररीराषि
 गोपायतीति ‘गोपाः’ मन्त्रे च प्राणत्वेन स्रुतिमभिप्रेत्य महा-
 वीरे गोपाशब्दः प्रयुक्तः, अतो गोपामपश्यमित्युक्ते सति सर्व्वासु
 ‘प्रजासु’ ‘प्राणमेव’ प्रसारितवान् भवति ॥

आदित्यरूपेण स्रुतिमभिप्रेत्य पुनरपि व्याचष्टे । “अथ च
 गोपामित्याह । अमौ वा आदित्यो गोपाः । स होमाः प्रजा
 गोपायति । तमेव प्रजानां गोपारं कुरुते” इति । (५ प्र०।
 ६ अ०।११ म०) । ‘आदित्यः’ ह्युदयेन प्रकाशं कृत्वा, सर्व्वाः
 ‘प्रजाः’ गोपायतीति ‘गोपाः’, तद्रूपत्वेन स्रुतत्वात् महावीरः
 ‘गोपाः’ । एतत्पाठेन व्यजमानमेव ‘प्रजानां’ ‘गोपारं’ क-
 रोति ॥

प्रथमपादस्थोक्तारभाभोक्तादित्यरूपेणावस्थितस्य महावी-
 रस्य भूमौ पतनाभावः प्रसिद्ध इति दर्शयति । “अनिपद्यमा-
 नमित्याह ॥ ४ ॥ न ह्येष निपद्यते” इति । (५ प्र०।६ अ०।
 ११ म०) ॥

द्वितीयपादोक्तं नानामार्गैरादित्यस्थानमग्नं परागमनञ्च
 प्रसिद्धमिति दर्शयति । “आ च परा च पथिभिस्वरन्मि-
 त्याह । आ च ह्येष परा च पथिभिस्वरति” इति । (५ अ०।
 ६ अ०।१२ म०) ॥

अहायमादित्य उदयं प्राप्तः सर्व्वाः प्रजा अभितो विज्ञेयेष

* स्वावयवस्थिति इति तै० यु० पाठः ।

रीवर्त्ति भुवनेष्वन्तः^(१) । ^(२)अत्र प्रावीः । मधुमाध्वीभ्यां
मधुमाधूचीभ्यां । अनु वां देववीतये^(३) । ^(४)सम-

पश्यति । तदानीं खेग सह वर्त्तमाना दूरे विविधं प्रसृताश्च
मरीचोः वस्त्रवदसानो वर्त्तत इत्येतत् प्रसिद्धमित्येतादृशं
द्वितीयपादाभिप्रायं दर्शयति । “स सधोचोः स विषूचोर्वसान
इत्याह । सधोचोश्च श्लेष विषूचोश्च वसानः प्रजा अभिविप-
श्यति” इति । (५ प्र० । १७० । १४ म०) ॥

चतुर्थपादोक्ता भुवनमध्ये सूर्यस्यावृत्तिः प्रसिद्धेति दर्शय-
ति । “आवरीवर्त्तिं भुवनेष्वन्तरित्याह । आश्लेष वरीवर्त्तिं
भुवनेष्वन्तः” इति । (५ प्र० । १७० । १५ म०) ॥

अथ वसन्तर्त्तुरूपेण स्तावकं मन्त्रमाह । ^(१)“अत्र प्रावीः •
अनु वां देववीतये”^(२) इति । हे महावीर ‘अत्र’ अस्मिन् कर्मणि,
‘मधुमाध्वीभ्यां’ सहितस्त्वं ‘प्रावीः’ अस्मान् प्रकर्षेण रक्षित-
वानसि, ‘मधु’शब्दे वसन्तावयवचैत्रमासाभिमानिदेवमाचष्टे ।
‘माध्वी’ शब्दस्तत्पत्नी । तथा द्वितीये ‘मधु’शब्दे वसन्तावयव-
वैशाखमासाभिमानिदेवमाचष्टे, ‘माधूची’शब्दस्तत्पत्नी ताभ्यां
सहितस्त्वं प्रावीरित्यन्वयः । ‘वां’ वसन्तदेवौ युवां, ‘अनु’सृत्य,
‘देववीतये’ देवप्राप्त्यर्थं, महावीरमवेक्षते इति श्लेषः ॥

मन्त्रस्य वसन्तर्त्तुपरतां दर्शयति । “अत्र प्रावीर्मधुमाध्वी-
भ्यां मधुमाधूचीभ्यामित्याह । वासन्तिकावेवास्मा च्छत्र कल्प-

ग्निरग्निनागतः। सं देवेन सवित्रा । सःसूर्येण रोच-
ते^(१) ॥ १ ॥

यति” इति । (५ प्र०।६ अ०।१६ म०) । ‘असौ’ यजमानार्थं, वसन्तसम्बन्धिनाष्टत्ववयवौ चैत्रवैशाखमासौ खोचितभोगप्रदानसमर्थौ करोति ॥

अथ षीमर्त्तुरूपेण स्तावकं मन्त्रमाह । (१) “समग्निरग्निना-
गत • सःसूर्येण रोचते”^(१) इति । अग्निशब्दाभ्यामत्युष्णौ षीमावयवौ ज्येष्ठाषाढमासौ विवक्षितौ । तत्रैक ‘अग्निः’ ज्येष्ठ-
मासरूपः, द्वितीयेन ‘अग्निना’ आषाढमासरूपेण, ‘सं’ ‘गतः’
अभूत्, तदुभयमासवर्त्तिनावादित्यौ सविहसूर्यशब्दाभ्यां विव-
क्ष्येते । अयं महावीराख्यो देवो ज्येष्ठमासे ‘सवित्रा’ ‘सं’ ‘गतः’
आषाढमासे ‘सूर्येण’ ‘सं’-गत्य ‘रोचते’ ॥

अस्य मन्त्रस्य षीमर्त्तुपरतां दर्शयति । “समग्निरग्निनाग-
तेत्याह ॥ ५ ॥ यैन्नावेवास्मा ऋतू कल्पयति” इति । (५ प्र०।-
६ अ०।१७ म०) । वसन्तवाक्यवद्भाष्येयं ॥

तस्यैव* मन्त्रस्यार्थान्तरं दर्शयति । “समग्निरग्निनागतेत्याह ।
अग्निर्देवेषोऽग्निना सङ्गच्छते” इति । (५ प्र०।६ अ०।१८ म०) ।
‘एषः’ महावीररूपः, ‘अग्निः’ आदित्यरूपेण ‘अग्निना’ सङ्ग-
च्छते, इत्ययमर्थः प्रसिद्धः ॥

* अस्यैव इति तै० पु० पाठः ।

(४)स्वाहा समग्निस्तपसा गतः । सं देवेन सविषा । सः
सूर्य्येणारोचिष्ट^(४) । ^(५)धर्त्ता दिवो विभासि रजसः ।
पृथिव्या धर्त्ता । उरोरन्तरिक्षस्य धर्त्ता । धर्त्ता देवो दे-

पुनरपि ग्रीष्मर्त्तुरूपेणैव स्तावकं मन्त्रान्तरमाह । (४)“स्वाहा
समग्निस्तपसा गतः ० सः सूर्य्येणारोचिष्ट”^(४) इति । ‘स्वाहा’
शब्देऽग्निपातत्वाद्भेदार्थः, अग्निवदुष्णरूपो व्येष्टमासः ‘तपसा’
तापयन्नेन आषाढमासेन, ‘स्वाहा’ सुष्टु, समागतः ‘सं’ ‘गतः’
अभूत्, ‘सं’ ‘देवेन’ इत्यादि पूर्व्ववत् ॥

अस्य मन्त्रस्य पूर्व्वमन्त्रेण सह समानार्थतां दर्शयति ।
“स्वाहा समग्निस्तपसा गतेत्याह । पूर्व्वमेवोदितं । उत्तरेणा-
भिष्टयाति” इति । (५ प्र० । ६ अ० । १८ म०) । ग्रीष्मविषयत्वं
पूर्व्वस्मिन् मन्त्रेऽभिहितमेव ग्रीष्ममुत्तरमन्त्रेषापि* श्रुतिर्ब्रूते ॥

अथ वर्षर्त्तुरूपेण स्तावकं मन्त्रमाह । (५)“धर्त्ता दिवो
विभासि रजसः ० अमर्त्यस्तपोजाः”^(५) इति । हे महावीर
वर्षर्त्तुरूपेण ‘दिवः’ द्युलोकस्य, ‘रजसः’ मेघादिरश्मनोपेतस्य,
‘धर्त्ता’ धारकः, ‘विभासि’ प्रकाशसे । तथा ओषधीजननेन
‘पृथिव्याः’ अपि ‘धर्त्ता’ स्वकीयवृष्टिप्रसारणेन, ‘उरोः’ विस्तो-
र्जस्य, ‘अन्तरिक्षस्य’ अपि ‘धर्त्ता’ हविर्दारेणोपकारकत्वात्,
‘देवानां’ अपि ‘धर्त्ता’ पोषकः, ‘देवः’ अतएव ‘अमर्त्यः’

* मन्त्रेषाभिष्टयातीति ब्रूते इति तै० पु० पाठः ।

वानां । अमर्त्यस्तपोजाः^(१) । ^(१)हृदे त्वा मनसे त्वा ।
दिवे त्वा सूर्याय त्वा ॥ २ ॥
ऊर्द्धमिममध्वरं कृधि । दिवि देवेषु होत्रा यच्छ^(१) ।

मरणरहितः, होत्रादिरूपेण तपसा जायते सिध्यतीति
'तपोजाः' ॥

अस्य मन्त्रस्य वर्षन्तुपरतां दर्शयति । “धर्त्ता दिवो विभा-
सि रजसः पृथिव्या इत्याह । वार्षिकावेवास्मा अतः कल्पयति”
इति । (५ प्र०।६ अ०।२० म०) । वसन्तमन्त्रवद्वाख्येयं ॥

शारदर्त्तु*रूपेण स्थावकमन्त्रमाह । (१)“हृदे त्वा मनसे
त्वा० दिवि देवेषु होत्रा यच्छ”^(१) इति । हे महावीर तां,
'हृदे' हृदयार्थमवेच इति शेषः । 'मनसे' मनोऽर्थं त्वामवेचे,
अत्र हृन्मनःशब्दाभ्यां अनुकूलभोगार्थत्वेन चिन्त्यमानावाशु-
जकार्त्तिकमासावुपलक्ष्येते तन्मासदयोचितभोगसिद्ध्यर्थमित्यर्थः,
तथा 'दिवे' युलोकप्राप्त्यर्थं, 'सूर्याय' सूर्यप्राप्त्यर्थञ्च त्वाम-
वेचे, 'इमं' अस्मदीयं, 'अध्वरं' यागं, 'ऊर्द्धं कृधि' उषतं
कुरु, 'होत्राः' इमा होमक्रियाः, 'दिवि' युलोके, 'देवेषु'
मध्ये, 'यच्छ' देहि कथय, इत्यर्थः ॥

अस्य मन्त्रस्य शारदन्तुपरतां दर्शयति । “हृदे त्वा मन-
से त्वेत्याह । शारदावेवास्मा अतः कल्पयति” इति ॥ ६ ॥
(५ प्र०।६ अ०।२१ म०) । वसन्तवाक्यवद्वाख्येयं ॥

* शरदृतु इति तै० पु० पाठः ।

(०) विश्वासां भुवां पते । विश्वस्य भुवनस्यते । विश्वस्य मनसस्यते । विश्वस्य वचसस्यते । विश्वस्य तपसस्यते । विश्वस्य ब्रह्मणस्यते^(०) । ^(१)देवश्रूत्वं देव घर्म देवान् पाहि^(१) । ^(२)तपोजां वाचमसो नियच्छ देवायुवं^(२) ॥ ३ ॥

मन्त्रधरमभागेन सर्वेषां लोकानां होमक्रियाभिसम्बन्धं* दर्शयति । “दिवि देवेषु होत्रा यच्छेत्याह । होत्राभिरेवेमान् लोकान्सन्द्धाति” इति । (५ प्र०।६ अ०।२२ म०) ॥

अथ हेमन्तर्तुरूपेण स्थावकं मन्त्रमाह । ^(०)“विश्वासां भुवां पते० विश्वस्य ब्रह्मणस्यते”^(०) इति । जम्बूदीपादयो या भुवः तासां ‘भुवां’ ‘विश्वासां’ सर्वासां, हे ‘पते’ पालक, हेमन्तर्तुरूप महावीर त्वामवेच इति शेषः । ‘भुवनः’ भुवनस्य लोकजातस्य, ‘मनसः’ अन्तःकरणजातस्य, ‘वचसः’ वाक्यजातस्य, ‘तपसः’ तपोजातस्य, ‘ब्रह्मणः’ वेदजातस्य, ‘पते’ पालक, त्वामवेचे ॥

अस्य मन्त्रस्य हेमन्तर्तुपरतां दर्शयति । “विश्वासां भुवां पत इत्याह । हेमन्तिकावेवास्मा च्छठ कल्पयति” इति । (५ प्र०।६ अ०।२२ म०) । वसन्तवाक्यवद्भास्येयं ॥

शैशिरर्तुरूपेण स्थावकं मन्त्रमाह । ^(१)“देवश्रूत्वं देव घर्म देवान् पाहि”^(१) इति । हे ‘घर्म’ प्रवर्ग्य, ‘देव’ शैशिरर्तुरूप,

* सम्बन्धसिद्धिं इति तै० पु० पाठः ।

(१०) गर्भो देवानां^(१०)। (११) पिता मतीनां^(११)। (१२) पतिः

‘देवश्रुः’ देवेषु श्रूयमाणः, ‘त्वं’ ‘देवान्’, हविःप्रदानेन ‘पाहि’ रक्ष ॥

अथ मन्त्रस्य शैश्विरर्त्तुपरतां दर्शयति । “देवश्रूत्वं देव घर्म देवान् पाहीत्याह । शैश्विरावेवास्मा ऋतू कल्पयति” इति । (५ प्र०।६ अ०।२४ म०) । वसन्तवाक्यवद्वाख्येयं ॥

अथ बह्विनि वाक्यानि नामाविधगुणैः स्तावकान्युच्यन्ते । तत्रैक-वाक्यमाह । (९) “तपोजां वाचमस्यो नियच्छ देवायुवं”^(९) इति । हे महावीर ‘अस्यो’ अस्मभ्यं, ‘तपोजां’ तपस उत्पन्नां, ‘देवायुवं’ देवान् इच्छन्तीं, ‘वाचं’ मन्त्ररूपां, ‘नियच्छ’ नितरां देहि, ‘तपोजां’ इत्यनेन यज्ञयोग्या मन्त्ररूपा वाग् विवक्ष्यते ॥

तस्यास्तपस्त्रिणा पुरुषेण सभ्यमानत्वादित्येतद्दर्शयति । “तपो-जां वाचमस्यो नियच्छ देवायुवमित्याह । या वै मेध्या वाक् । सा तपोजाः । तामेवावहन्ते” इति ॥ ७ ॥ (५ प्र०।६ अ०।२५ म०) ॥

वाक्यान्तरमाह । (१०) “गर्भो देवानां”^(१०) इति । अयं महावीरः ‘देवानां’ सम्बन्धी ‘गर्भं’-रूपः देवैरपेक्षितस्य हवि-षोऽत्र गर्भरूपेणावस्थानात् ॥

मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धिं दर्शयति । “गर्भो देवानामित्याह । गर्भो श्लेष देवानां” इति । (५ प्र०।६ अ०।२६ म०) ॥

वाक्यान्तरमाह । (११) “पिता मतीनां”^(११) इति । देवैर्ह-विःप्रदानार्थं तदा तदा मन्यन्त इति मतयः प्रजासासां

प्रजानां^(१९) । ^(१९)मतिः कवीनां^(१९) । ^(१७)सं देवो देवेन
सविचार्यतिष्ठ । सः सूर्य्येणारुक्त^(१७) । ^(१५)आयुर्दास्त्व-

प्रजानां मातुं,* महावीरः फलदानेन पालकत्वात् 'पिता' ॥

मतिशब्देन प्रजाविवक्षां दर्शयति । "पिता मतीनामित्याह ।
प्रजा वै मतयः । तासामेष एव पिता । यत् प्रवर्ग्यः । तस्मादे-
वमाह" इति । (५ प्र०।६ अ०।२७ म०) ॥

वाक्यान्तरमाह । ^(१९)"पतिः प्रजानां"^(१९) इति । अयं
महावीरः पूर्वोक्तरीत्या पालकत्वात् 'प्रजानां' स्वामी ॥

अस्य वाक्यस्यार्थे प्रसिद्धिं दर्शयति । "पतिः प्रजानामि-
त्याह । पतिर्ज्ञेय प्रजानां" इति । (५ प्र०।६ अ०।२८ म०) ॥

वाक्यान्तरमाह । ^(१९)"मतिः कवीनां"^(१९) इति । ये
कवयः ब्राह्मणार्थाभिज्ञाः, तेषामभिज्ञानसाधनबुद्धिरूपोऽयं
महावीरः, अनेन कर्मण्यनुष्ठिते तेन सुकृतेन प्रज्ञोदयात् ॥

अस्मिन्नर्थे प्रसिद्धिं दर्शयति । "मतिः कवीनामित्याह ।
॥ ८ ॥ मतिर्ज्ञेय कवीनां" इति । (५ प्र०।६ अ०।२९ म०) ॥

वाक्यान्तरमाह । ^(१७)"सं देवो देवेन सविचार्यतिष्ठ । सः
सूर्य्येणारुक्त"^(१७)इति । अयं महावीरः 'देवः' 'देवेन' 'सविचा'
'सं'युज्य, 'अयतिष्ठ' अत्रमानमनुपहीतुं प्रयत्नं कृतवान् । तथा
'सूर्य्येण' 'सः'युज्य, 'आरुक्त' दीप्तवान् ॥

* अयं इति तै० पु० पाठः ।

मस्मभ्यं घर्म वर्षो दा असि^(१५) । ^(१६)पिता नोऽसि
पिता नो बोध^(१७) । ^(१८)आयुर्द्धास्तनू धाः पयो धाः ।
वर्षो दा वरिवो दा द्रविणो दाः ॥ ४ ॥

अत्र देवशब्दद्वयेन आदित्यमहावीरौ विवक्षिताविति दर्शयति । “सः देवो देवेन सवित्रायतिष्ठ सः सूर्य्येणारुक्तेत्याह । अमुञ्चैवादित्यं प्रवर्ग्यञ्च सः ज्ञास्ति” इति । (५ प्र० ६ अ० १३० म०) । सम्यक् कथयतीत्यर्थः ॥

वाक्यान्तरमाह । ^(१५)“आयुर्द्धास्तनू धाः घर्म वर्षो दा असि”^(१६) इति । हे ‘घर्म’ महावीर, ‘लं’ ‘अस्मभ्यं’ ‘आयु’-स्ते-जसोः* प्रदाता ‘असि’ ॥

अस्य वाक्यस्यायुःपरतां दर्शयति । “आयुर्द्धास्तनू धाः घर्म वर्षो दा असि” इति । आशिषमेवैतामाशास्ते” इति । (५ प्र० ६ अ० १२९ म०) ॥

वाक्यान्तरमाह । ^(१७)“पिता नोऽसि पिता नो बोध”^(१८) इति । हे महावीर ‘नः’ अस्माकं, पाण्डकत्वात् ‘पिता’ ‘असि’ । अतः ‘पिता’ जनक, एव भूत्वा ‘नः’ अस्मान्, ‘बोध’ इदं इदं कुर्विति सन्मार्गं बोधय ॥

महावीरे प्रवृत्तस्योत्तरकर्त्तव्यताया बुध्यमानत्वात् बोधकत्वमस्यावश्यमस्तीत्येतद्दर्शयति । “पिता नोऽसि पिता नो

* वक्षसोः, इति तै० पु० पाठः ।

अन्तरिक्षं उरोर्वरीयान् । अशीमहिं त्वा मा मा
हिंसोः^(१०) । ^(११)त्वमग्ने गृहपतिर्विशामसि । विश्वासां
मानुषीणां । शतं पूर्भिर्यविष्ठ पाञ्चहंसः । समेच्चा-
रं शतं हिमाः । तन्द्राविणं हार्दिवानं । इहैव रा-

बोधेत्याह । बोधयत्येवेनम्" इति । (५ प्र०।६अ०।३२म०) ॥

वाक्यान्तराख्याह । ^(१०)"आयुर्धासन्नुधाः पयोधाः ० अशी-
महि त्वा मा मा हिंसोः"^(१०) इति । अयं महावीरो दीर्घ-
मायुः शरीरपाटवं* शीरसमृद्धिञ्च सन्पादयति । तथा कान्तिं
पूजां धनञ्च प्रयच्छति । अन्तरिक्षं खोत्पन्नया ज्वालया प्रति-
पूरयतीति 'अन्तरिक्षप्रः' अतएव 'उरोः' विश्वासादपि वस्तु-
नः । 'वरीयान्' अतिशयेन विद्वत्तः, तादृश हे महावीर
तां, 'अशीमहि' व्याप्तयाम, व्याप्तवन्तं मां, 'मा' 'हिंसोः'
हिंसितं मा कुरु ॥

अथाग्निरूपेण स्तुतयेः काञ्चिद्देवतामाह । ^(११)"त्वमग्ने गृह-
पतिर्विशामसि ० इहैव रातयः सन्तु^(१२) इति । हे 'अग्ने' 'त्वं'
'मानुषीणां' मनुष्यजातियुक्तानां, 'विश्वासां' सर्व्वासां, 'विशां'
प्रजानां, 'गृहपतिः' 'असि' गृहस्वामी, भवसि । हे 'यविष्ठ'

* शरीरपोषणम् इति तै० पु० पाठः ।

† विस्तृतः इति तै० पु० पाठः । विद्वतः इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

‡ स्तुतानेकां ऋचमाह इति तै० पु० पाठः ।

तयः सक्तु^(१८) । ^(१९)त्वङ्गीमती ते सपेय । सुरेता रेतो
दधाना ॥ वीरं विदेय तव सन्दृशि । माहः रायस्यो-
षेण वियोषं^(१९) ॥ ५ ॥

रोचते, स्वर्थाय त्वा, देवायुषं, द्रविणो दाः, दधाना,
दे च ॥ अनु० ७ ॥

द्युवतम, 'पूर्भिः' धनादीनां पूरणैः, 'व्रतं' व्रतसम्बन्धरमायुः,
'पाहि' रच । तथा 'व्रतं हिमाः' व्रतसंबन्धरान्, 'समेद्वारं'
सम्यगभिवृद्धियुक्तं, मां, 'अंहसः' 'पाहि' पापात् रच । कीदृशं
मां, 'तद्भ्राविणं' तत्पालनात् पूर्व्वं तद्भ्रायुक्तं कर्माण्यस्यं,
'सार्दिवानं' तत्पालनादूर्द्ध्वं हृदयगतकर्माणां हवन्तं, 'रातयः'
तदीयानि फलदानानि, 'इहैव' अस्मिन्नेव कर्माणि, 'सन्तु' ॥

कल्पः । अनुवाकशेषं तु परिश्रिते प्रतिप्रस्थाता पत्नीं वाच-
यति । त्वङ्गीमती ते सपेयेति । पाठस्तु । ^(१९)"त्वङ्गीमती ते सपेय
• माहः रायस्योषेण वियोषम्"^(१९) इति । हे महावीर, 'ते'
तव, प्रसादात् 'अहं', पत्नी 'त्वङ्गीमती' सित्ते रेतसि रूपाणां
विकर्त्ता त्वष्टृशब्देन* युक्ता सती 'सपेय' पत्या सङ्गच्छेय । ततः
सङ्गमादूर्द्ध्वं 'सुरेताः' शोभनेन पुत्रोत्पादनेन रेतसा युक्ता
सती, 'रेतो दधाना' तादृशमेव पतिसम्बद्धं रेतो धारयन्ती,
'तव' 'सन्दृशि' तदीयकटाक्षे सति । 'वीरं' 'विदेय' कर्माणि

* त्वष्ट्रा देवेन इति तै० पु० पाठः ।

शूरं पुत्रं, लभेय । ‘अहं’ तत्प्रसादात् ‘रायस्त्रोषेण’ धन-
पुत्रा, ‘मा विचोचं’ विद्युक्ता मा भुवं ॥

अस्मिन्ननुवाके मन्त्रसङ्ख्यां दर्शयति । “नवैतेऽवकाशा
भवन्ति । पञ्चिथै दशमः । नव वै पुरुषे प्राणाः ॥८॥ नाभि-
र्दशमी । प्राणानेव यजमाने दधाति । अथो दशाक्षरा विराट् ।
अक्षं विराट् । विराजैवान्नाद्यमवदन्ते” इति । (५ प्र० । ६ अ० ।
११ म०) । अवकाशयन्तेऽर्थम्युकाशयन्त इति ‘अवकाशाः’ मन्त्राः ।
ते चाप ‘नव’-सङ्ख्याका* अस्तिजां ‘भवन्ति’ । अपञ्चं गोपामि-
त्येको मन्त्रः, अत्र प्रावीरित्याद्या ऋतुविषयाः षण्णमन्त्राः,†
तपोषामित्यादि मा मा हिंसीरित्यन्तं वाक्यजातमेको मन्त्रः,
लमन्न इत्यादिको रातसः सन्वित्यन्तिको मन्त्रः एकः, एवं
नवसङ्ख्याकाः । लघ्नीमतोत्थादिकः पश्याः‡ ‘दशमः’ मन्त्रः ।
बुधपञ्चरीरेऽपि छिद्रमताः ‘प्राणाः’ ‘नव’-सङ्ख्याकाः तदपेक्षया
‘नाभिर्दशमी’ अतो मन्त्रगतसङ्ख्यासाम्यात् ‘यजमाने’ ‘प्रा-
णानेव’ सुखिरान् ॥ करोति । अपि च ‘विराट्’ द्वारा ‘अक्षं’
अपि प्राप्नोति ॥

एतैर्मन्त्रैः साध्यं महावीरावेशणं विधत्ते । “यज्ञस्य त्रिरो-
ऽच्छिद्यत । तद्देवा होत्राभिः प्रत्यदधुः । अस्तिजोऽवेशन्ते ।

* नवसङ्ख्याका भवन्ति इति D चिह्नितपु० पाठः ।

† परे मन्त्राः इति D चिह्नितपु० पाठः ।

‡ सान्वित्येको मन्त्रः इति तै० पु० पाठः ।

§ पश्या इति D चिह्नितपु० पाठः ।

॥ सुखितान् इति D चिह्नितपु० पाठः ।

एता वै होत्राः । होत्राभिरेव यज्ञस्य त्रिरः प्रतिदधाति ॥
॥१०॥ इति । (५ प्र०।६ अ०।३४ म०) । यदा धनुःकोश्या
यज्ञपुरुषस्य, 'त्रिरः' द्विजं तदा 'देवाः' तत् 'त्रिरः' 'होत्राभिः'
यज्ञत्ररीरे प्रतिहितवन्तः होमनिष्पादिका चत्विर्जा वाः
प्रत्यवेक्षणादि*क्रियाः, 'एताः' एव 'होत्राः' तस्माद्दृत्विजामवे-
क्षणेन 'होत्राभिरेव' 'यज्ञस्य त्रिरः' प्रतिहितं भवति ॥

अग्निष्टेत्यादिमन्त्रैरपस्त्रानादूर्द्धकासोत्तमवेक्षस्य विध-
न्ते । "रुचितमवेक्षन्ते । रुचिताद्दे प्रजापतिः प्रजा असृजत ।
प्रजानां सृष्टौ" इति । (५ प्र०।६ अ०।३५ म०) । रुचिधात्वर्थ-
प्रतिपादकैः अग्निष्टेत्यादिकैर्मन्त्रैरभिमन्त्रितो महावीरो रु-
चितः तादृशं पश्चादवेक्षेरन्, पुरा 'प्रजापतिः' प्रवर्ग्यात्, 'रुचि-
तात्' एव 'प्रजाः' सृष्टवान्, अतोऽत्रापि 'सृष्टौ' तद्भवति ॥

पूर्वोक्तमेवानुद्य पुनः प्रश्नसति । "रुचितमवेक्षन्ते । रुचि-
ताद्दे पर्जन्यो वर्षति । वर्षकः पर्जन्यो भवति । सं प्रजा वर्द्धन्ते"
इति । (५ प्र०।६ अ०।३६ म०) पूर्वोक्तात् 'रुचितात्' प्रवर्ग्यादेव
कर्मानुष्ठानद्वारादित्यप्राप्त्या मेघः 'वर्षति' अतोऽत्रापि रुचिता-
वेक्षणे 'पर्जन्यः' वर्षणश्रीः, 'भवति', 'प्रजाः' च सम्भग्वर्द्धन्ते ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रश्नसति । "रुचितमवेक्षन्ते । रुचि-
तं वै ब्रह्मवर्षसं । ब्रह्मवर्षसिनो भवन्ति" ॥११॥ इति । (५ प्र०।
६ अ०।३७ म०) । 'ब्रह्मवर्षसं' श्रुताध्ययनसम्पत्तिः, 'रुचितं'

* अवेक्षणादि इति तै० पु० पाठः ।

† सृष्टौ इति तै० पु० पाठः ।

विद्वत्सभायां प्रकाशितं, भवति । अतो दक्षितावेक्षणैः ब्रह्मव-
र्चससुक्ताः 'भवन्ति' ॥

अवेक्षणे पुर्वोक्तमन्त्रान् विधत्ते । "अधीयन्तोऽवेक्षन्ते ।
सर्व्यमायुर्यन्ति" इति । (५ प्र०।६ अ०।१८ म०) । 'अधीयन्तः'
अपश्यं गोपामित्यादिमन्त्रान् पठन्तः, अस्त्वित्जोऽवेक्षेरन्, ततो*
मन्त्रसामर्थ्यात् सर्व्यायुःप्राप्तिः ॥

पत्न्याः कश्चिद्विशेषं विधत्ते । "न पत्न्यवेचेत । यत् पत्न्य-
वेचेत । प्रजायेत । प्रजां त्वस्यै निर्द्दहेत् । यस्मावेचेत । न
प्रजायेत । नास्यै प्रजां निर्द्दहेत् । तिरस्कात्य यजुर्व्याचयति ॥
प्रजायते । नास्यै प्रजां निर्द्दहति" इति । (५ प्र०।६ अ०।१९-
म०) । अचायं विचारः, किं 'पत्न्यवेचेत', 'न' वेति अवेक्षणपक्षे
प्रजोत्पत्तिखण्डे गुणे सत्यपि तदीयां 'प्रजां' महावीरः 'नि-
र्द्दहेत्' इत्येष महान् दोषः, अतः 'नावेचेत' इत्येकः पक्षः ।
अनवेक्षणपक्षे निर्द्दाहाभावेऽपि प्रजोत्पत्तिः 'न' स्यादित्यन्यो
दोषः, अतो दोषदयनिवृत्तये पत्नीं केनचिद्भ्रवधानेन 'तिर-
स्कात्य' 'त्वष्ट्रीमती' इति मन्त्रं पठेत् ॥

तस्मिन् मन्त्रे सपेयेत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति । "त्वष्ट्रीमती ते
सपेयेत्याह । सपाद्भिः प्रजाः प्रजायन्ते" ॥१॥ इति । (५ प्र०।
६ अ०।४० म०) । स्त्रीपुरुषयोः समवायात् प्रजोत्पत्तिः प्रसिद्धा
तस्मात् 'सपेय' इत्युच्यते ॥

अतवः, हि अिरः, सर्व्वपृष्ठे प्रवृणक्ति, अनिपद्यमानमि-

* अतो इति ते० पु० पाठः ।

त्याह, गतेत्याह, आरदावेवासा चतु कल्पयति, रन्ध्रे, कवी-
नामित्याह, प्राणाः, प्रतिदधाति, भवन्ति, काचयति, चत्वारि
च ॥ इति ५ प्रपाठके ६ अनुवाकः ॥

अत्र मीमांसा । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् ।

न प्रवृत्त्यादाद्ययज्ञे क्रतौ सोऽनुष्ठितावत ।

प्रतिषेधः क्रतौ युक्त उक्ता द्यास्याद्ययज्ञता ॥

प्रवृत्तपक्षज्ञः प्रागिति वाक्यात् क्रतोर्विधेः ।

आद्यप्रयोगे प्राथम्यान्निषेधः क्वचिदेव सः ॥

ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यस्य कर्म प्रकृत्य श्रूयते । न प्रथमयज्ञे
प्रवृत्त्यादिति सोऽयं निषेधो ज्योतिष्टोमक्रतौ द्रष्टव्यो न तु
तदीयप्रथमप्रयोगे । कुतः । एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां
यज्ञो ज्योतिष्टोम इति । तस्य प्रथमयज्ञत्वाभिधानादिति चेत् ।
मैवं । पुरसादुपसर्दां प्रवर्ग्यं प्रवृत्तकृति*वाक्येन क्रतौ प्रवर्ग्यस्य
विहितत्वात् । न च विधिनिषेधवाक्ययोः समानवसत्त्वादर्थं
निर्णयः, तथा सति प्रतिषेधवाक्ये प्रथमशब्देन प्रयोगपरत्वनिर्ण-
यात् प्रथमद्वितीयादिशब्दाः क्रियाया आवृत्तौ मुख्याः तत्-
सम्बन्धादसुषूपचर्यन्ते । प्रथममध्येतव्यत्वात् प्रथमकाण्डं, तदन-
न्तरमध्येतव्यत्वाद्द्वितीयकाण्डं, एवमादावुत्पन्नत्वात् प्रथमः पुत्रः,
तदनन्तरमुत्पन्नत्वाद्द्वितीयः पुत्रः । तथापि प्रयोगक्रियाया

* प्रवृत्तकृति D चिन्तितपु० पाठः ।

† तथा सति इति तै० पु० पाठः ।

आवृत्तिविशेषेऽपि* प्रथमशब्दे मुख्यः तदा-† वृत्तिविशेषतया
यशब्दे साक्षणिकः, खत्पद्ये क्रतौ मुख्यो यशब्दः प्रयोगो‡
साक्षणिकः स्यादिति चेत् । वाढं । तथाप्यसञ्जातविरोधिनि
साक्षणिकत्वकल्पनात् कामठेमुत्तरपदे तत्कल्प्यं तस्माच्च्योति-
ष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे प्रवर्गस्य निषेधः । न तु सप्तमसंख्या-
युक्तस्य च्योतिष्टोमस्य प्रथमसंख्यारूपोऽग्निष्टोमः तत्रायं निषेधः
पर्यवस्यति । विधिश्च तत्र श्रूयते । अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति ।
एवं तस्मादधिकारि॥भेदेन विधिनिषेधयोर्व्यवस्थासु । तथा च
श्रूयते । कामन्तु योऽनूचानः स्यात् तस्य प्रवृञ्च्वादिति त-
स्मादनूचानश्रुतिरिक्तप्रथमप्रयोगएवायं निषेधः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ • ॥

* आवृत्तिर्द्वितीयेऽपि इति D चिह्नितपु० पाठः ।

† तथा इति तै० पु० पाठः ।

‡ प्रयोगे इति तै० पु० पाठः ।

§ वरं इति तै० पु० पाठः ।

॥ अधिकार इति D चिह्नितपु० पाठः ।

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

(१) देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्यां ।
पूष्णो हस्ताभ्यामाददे^(१) । (२) अदित्यै राक्षसि^(२) । (३) इड

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे महावीरावेक्षणमुक्तं । अष्टमे आज्ये महावीरे पयः-
प्रक्षेपणं विधत्ते प्रवृत्तनमुच्यते* । कल्पः । सवित्रेण रश्ना-
मादायेति । पाठस्तु । (१) “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे • पूष्णो-
हस्ताभ्यामाददे”^(१) इति । द्वितीयानुवाके (३८९ पृ०) व्या-
ख्यातोऽयं मन्त्रः ॥

अनेन मन्त्रेण साध्यमादानं विधत्ते । “देवस्य त्वा सवितुः
प्रसव इति रश्नामादत्ते प्रसृत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह ।
अश्विनौ हि देवानामध्वर्युं आस्तां । पूष्णो हस्ताभ्यामित्या-
ह चत्यै” इति । (५ प्र०।७ अ०।१ म०) ॥

कल्पः । अदित्यै राक्षसीत्यभिमन्त्रेति । (२ मन्त्रः) हे रश्ने
त्वं ‘अदित्यै’ भूमिहृपायै धेन्वे, ‘राक्ष्सा’ बन्धनार्था रश्ना,
‘असि’ ॥

मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति । “आददेऽदित्यै राक्षसीत्याह य-
जुष्कृत्यै” इति । (५ प्र०।७ अ०।१ म०) । ‘आददे’ इत्येष पूर्व-

* पयःप्रक्षेपणमुच्यते इति तै० पु० पाठः ।

एहि । अदित एहि । सरस्वत्येहि^(१) । ^(४)असावेहि ।
असावेहि । असावेहि^(४) ॥ १ ॥

मन्त्रशेषः, स्वयार्थत्वात् पाठ एव तस्य व्याख्यानं । यजुषा मन्त्रेषु छतिः निष्पादनं यजुष्कृतिः तत्सिद्ध्यर्थमनेनाभिमन्त्रणं ॥

कस्यः । पूर्व्या दारोपनिष्क्रम्य चिरुपांशु घर्मदुघामाङ्गयति । (१) “इउ एहि अदित एहि सरस्वत्येहि”^(१) इति । इडादीनि गोनामधेयानि तैः सम्बोध्य ‘एहि’ इत्याङ्गयति ॥

मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति । “इउ एह्यदित एहि सरस्वत्येहीत्याह । एतानि वा अस्यै देवनामानि । देवनामैरेवेनामाङ्गयति” इति । (५ प्र० । ७ अ० । ३ म०) । वक्ष्यमाणाङ्गानेन पुनरुक्तिं वारयितुं ‘देवनामानि’ इति विशेष्यते । इडादीनि देवानां प्रसिद्धानि गोनामानि मन्त्रपाठे षति तैरेवेयमाङ्गता भवति ॥

कस्यः । प्रत्येत्य दोग्ध्रे निदाने इत्यादाय दक्षिणया दारोपनिष्क्रम्य चिरुषैः । असावेहि । असावेहि । असावेहीति (४ मन्त्रः) । घर्मदुघामाङ्गयतीत्यनुवर्तते । मनुष्ये व्यवहारार्थं सङ्केतितं गङ्गादिकं धेनुनाम ‘असौ’ इति शब्देन निर्दिश्यते हे गङ्गे समागच्छ ॥

पूर्व्याङ्गानाद्यावृत्तिमन्त्रं दर्शयति । “असावेह्यसावेह्यसावेहीत्याह । एतानि वा अस्यै मनुष्यनामानि ॥ १ ॥ मनुष्यनामैरेवेनामाङ्गयति” इति । (५ प्र० । ७ अ० । ४ म०) ॥

(१) अदित्या उष्णीषमसि^(१) । (१) वायुरस्यैडः^(१) । (२) पूषा

द्विविधाङ्गानगतां सङ्गां प्रशंसति । 'षट् सम्पद्यन्ते । षट् वा षतवः । षतुभिरेवैनामाङ्गयति" इति । (५ प्र०।७अ०।५म०) । चीणि देवनामानि चीणि मनुष्यनामानीत्येवं 'षट् सम्पन्तिः ॥

कल्पः । अदित्या उष्णीषमसोति रत्नगया चर्मादुषामभि-
ददाति इति । (५ मन्त्रः) हे रत्नने 'अदित्याः' भूमिरूपावा
धेनोः, उष्णीषस्थानीया 'अमि' ॥

मन्त्रस्य स्वष्टार्थं दर्शयति । "अदित्या उष्णीषमधीत्या-
ह । यथा यजुरेवैतत् इति । (५ प्र०।७अ०।६म०) ॥

कल्पः । वायुरस्यैड इति ब्रह्ममिति । (६ मन्त्रः) अभिदधा-
तीत्यनुवर्त्तते । इडाया अपत्यं 'ऐडः' वत्सः, तादृक्त्वं 'वायु'-
स्वरूपः 'असि' ॥

वायुलमुपपादयति । "वायुरस्यैड इत्याह । वायुदेवत्यो वै
वत्सः" इति । (५ प्र०।७अ०।७म०) । वत्सापाकरणे वाचवः स्वे-
त्याद्यानात्* 'वायुदेवत्यः' त्वं, अत एवान्यत्र ब्राह्मणे वायु-
र्वत्स इत्युक्तं ॥

कल्पः । पूषा लोपावसृजलित्युपावसृज्येति अश्विभ्यां प्रदा-
पय इति मन्त्रशेषः । (७ मन्त्रः) हे वत्स त्वां, 'पूषा'-स्त्रो देवः
स्नानपानार्थं मुञ्चतु त्वञ्चाश्विदेवार्थं पयः 'प्रदापय' ॥

* इत्याज्ञातं तै० पु० पाठः ।

त्वोपावसृजतु । अश्विभ्यां प्रदापय^(५) । ^(६)यस्ते स्तनः
शशयो यो मयोभूः । येन विश्वाः पुष्यसि वार्याणि । यो

मन्त्रस्य पूर्वभागे पूषेत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति । “पूषा त्वो-
पावसृजत्वित्याह । पौष्णा वै देवतया पन्नवः ॥ २ ॥ स्रयैवेनं
देवतयोपावसृजति” इति । (५ प्र० । ७ ऋ० । ८ म०) । पोषकत्वा-
देवायं पशूनां देवः ॥

उत्तरभागेऽश्विब्रह्मतात्पर्यं दर्शयति । “अश्विभ्यां प्रदाप-
येत्याह । अश्विनौ वै देवानां भिषजौ । ताभ्यामेवास्मै भेषजं
करोति” इति । (५ प्र० । ७ ऋ० । ८ म०) । ‘अस्मै’ वत्साय, चोरं
‘भेषजं’ इत्येतत् प्रत्यक्षं, ‘अश्विभ्यां’ तु इविःप्रदानद्वारा
‘भेषजं’ ॥

कथ्यः । यस्ते स्तनः ब्रह्मच इति घर्षदुषामभिमन्त्रयत
इति । पाठस्तु । ^(६)“यस्ते स्तनः ब्रह्मयो यो मयोभूः • सरस्वति
तमिह धातवेऽकः” ^(६) इति । हे धेनो ‘ते’ तव, ‘यः’ ‘स्तनः’
‘ब्रह्मचः’ ब्रह्मचानः स्त्रैर्येषावस्त्रितः, ‘यः’ च ‘स्तनः’ ‘मयोभूः’ सुखस्य
भावयिता, ‘येन’ च स्तनेन, ‘विश्वाः’ सर्वाणि, ‘वार्याणि’
वरणीयानि* वत्सादिभ्ररोराणि, ‘पुष्यसि’ पुष्टानि करोसि,
‘यः’ च ‘स्तनः’ ‘रत्नधा’ रत्नवन्महाघं चोरं धारयति । अत
एव ‘वसुवित्’ उत्तमं वसु लभते । ‘यः’ च स्तनः, ‘सुदचः’
श्रीभनदानशीलः, बलुचोरं ददातीत्यर्थः । हे ‘सरस्वति’

* प्रेरणायानि इति D चिह्नितम् • पाठः ।

रत्नधा वसुविद्यः सुदर्भः । सरस्वति तमिह धातवे-
 ऽकः^(८) । (१) उरु घर्मः शिःष । उरु घर्मं पाहि ॥ २ ॥

एतन्नामयुक्ते धेनो, 'तं' स्तनं, 'इह' कर्मणि, 'धातवे' धातुं
 देवानां चोरं पातुं*, 'अकः' योग्यं कुट् ॥

स्तनवर्णनेन धेनोरेव स्तुतिः सम्पद्यत इत्येतद्दर्शयति । "यस्ते
 स्तनः ब्रह्म इत्याह । सौत्येवैनां" (५ प्र० । ७ अ० । १० म०) ॥

कल्पः । उरु घर्मः शिःष उरु घर्मं पाहि घर्माय
 शिःषेति निदाय वत्समिति । (६ मन्त्रः) । 'निदाय' वज्रे-
 त्यर्थः । हे 'उरु' वत्स, 'घर्म' अरणयोग्यां चोरं, 'शिःष'
 अवशेषय, हे 'उरु' चौराख्यं 'घर्म' 'पाहि' पास्य, यथा
 सुरक्षितं भवति तथा कुट् । किमर्थमिति तदुच्यते । 'घर्माय'
 प्रवर्णार्थं, 'शिःष' अवशेषय ॥

घर्मायेत्येतच्चतुर्थ्यन्तस्य तात्पर्यं दर्शयति । "उरु घर्मः
 शिःषोश्च घर्मं पाहि घर्माय शिःषेत्याह । यथा ब्रूयादमुष्ठी
 देहीति । तादृगेव तत्" इति । (५ प्र० । ७ अ० । ११ म०) । लोके
 हि वासपुत्रार्थं चोरं देहीति गृहस्वामिनं वासस्य माता
 याचते तद्दिदं द्रष्टव्यं ॥

कल्पः । इहस्वतिस्त्रोपसीदत्वेत्युपसीदतीति । (१० मन्त्रः) ।

* दातुं इति तै० पु० पाठः ।

† रत्नयोग्यं इति तै० पु० पाठः ।

घर्माय शिष्य^(९) । ^(१०)दृहस्यतिस्त्रोपसीदतु^(१०) ।
^(११)दानवः स्थ परेवः । विष्वग्वृतो लोहितेन^(११) ।

हे धेनो 'त्वा' त्वां, दोग्धरूपः 'दृहस्यतिः' 'उपसीदतु' समीपे प्राप्नोतु ॥

दृहस्यतिशब्दतात्पर्यं दर्शयति । "दृहस्यतिस्त्रोपसीदन्त्याह ॥ २ ॥ ब्रह्म वै देवानां दृहस्यतिः । ब्रह्मणैवैनामुपसीदति" इति । (५ प्र० । ७ अ० । १२ म०) । 'देवानां' मध्ये, दृहस्यतेः परब्रह्मरूपत्वात् तेनैवोपसदनं कृतं भवति ॥

कल्पः । दानवः स्य परेव इति स्नानान् संवृष्येति । विष्वग्वृतो लोहितेनेति मन्त्रशेषः । (११ मन्त्रः) । हे स्नानायुयं, 'दानवः' क्षीरदानकुशलाः, 'परेवः' वस्त्रेण पातुं योग्याः, 'लोहितेन' वस्त्रेण, 'विष्वग्वृतः' पृथग्भूत्वा वर्त्तमानाः, 'स्य' । न हि स्नानदोहने रक्तमायाति ॥

पानयोग्यत्वकथनेन शुद्धिः सूचितेत्येतद्दर्शयति । "दानवः स्य परेव इत्याह । मेथ्यानेवैनान् करोति" इति । (५ प्र० । ७ अ० । १३ म०) ॥

विष्वग्वृत इत्यनेन क्षीरस्य रक्ताद्यावृत्तिर्विवचितेति दर्शयति । "विष्वग्वृतो लोहितेनेत्याह व्यावृत्त्यै" इति । (५ प्र० । ७ अ० । १४ म०) ॥

कल्पः । अग्निभ्यां पितृस्य सरस्वत्यौ पितृस्य पुण्ये पितृस्य

(१२) अश्विभ्यां पिन्वस्व । सरस्वत्यै पिन्वस्व । पूष्ये
पिन्वस्व । वृहस्पतये पिन्वस्व । इन्द्राय पिन्वस्व । इन्द्राय
पिन्वस्व^(१२) ॥ ३ ॥

वृहस्पतये पिन्वस्वेति वृष्णीयसि* दोग्ध्रे दोग्धीति । खूषे
दोहनपात्रे दुह्यादित्यर्थः† । इन्द्राय पिन्वस्व इन्द्राय पिन्व-
स्वेति मन्त्रशेषः । (१२ मन्त्रः) । हे धेनो अश्विसरस्वत्यादि-
देवायै 'पिन्वस्व' इति प्रभृतं देहि ॥

प्रभृतदाहृतं धेनोः प्रसिद्धमित्येतद्दर्शयति । “अश्विभ्यां
पिन्वस्व सरस्वत्यै पिन्वस्व पूष्ये पिन्वस्व वृहस्पतये पिन्वस्वे-
त्याह । एताभ्यो ह्येषा देवताभ्यः पिन्वते” इति । (५ प्र० ।
७ अ० । १५ म०) ॥

वृहस्पत्यादिवदिन्द्रस्य सम्बन्धमात्रेण परितोषो न भवति
किन्तु इविर्भागोऽप्यस्तोत्रेतद्दर्शयति । “इन्द्राय पिन्वस्वेन्द्राय
पिन्वस्वेत्याह । इन्द्रमेव भागधेयेन समर्द्धयति” इति । (५ प्र० ।
७ अ० । १६ म०) ॥

भागाधिक्येनेन्द्रमन्त्रावृत्तिं दर्शयति । “द्विरिन्द्राद्येत्याह ॥
॥ ४ ॥ तस्मादिन्द्रो देवतानां भृषिष्ठ भाक्तमः” इति । (५ प्र० ।
७ अ० । १७ म०) ॥

* वर्षीयसि इति तै० पु० पाठः ।

† दुह्यतीत्यर्थः इति तै० पु० पाठः ।

(१२) गायत्रोऽसि । चैष्टुभोऽसि । जागतमसि^(१३) ।
 (१४) सहोर्जा भागेनोपमेहि^(१४) । (१५) इन्द्राश्विना मधुनः

कल्पः । उपोत्तिष्ठन्तावग्नोभ्रे पयसो प्रदाय पूर्वावभित्य*
 ऋफोपयमानादत्ते गायत्रोऽसीति प्रथमं चैष्टुभोऽसीति द्वि-
 तीयं जागतमसीति तृतीयमित्युपयमनं प्रतिप्रस्थातेति । (१२
 मन्त्रः) । तप्तस्य महावीरस्य हस्ताभ्यां गृहीतुमशक्यत्वात्
 सन्दंशवदुभयतः काष्ठद्वयमध्ये महावीरं सन्दंष्टं कृत्वा काष्ठ-
 द्वयस्य मूलद्वयमपद्वयं च धृत्वा अध्वर्युं प्रतिप्रस्थातारावानयतः
 तौ काष्ठविशेषौ ऋफावित्युच्येते । महावीरस्याधस्ताद्धार्यमाणः
 काष्ठविशेष उपयमं इत्युच्यते । हे प्रथमऋफ त्वं गायत्री-
 ऋन्दःसम्बन्धी 'असि' । हे द्वितीयऋफ त्वं चिष्टुवऋन्दःसम्बन्धी
 'असि' । हे उपयमं त्वं जगतोऋन्दःसम्बन्धी 'असि' ॥

एतन्मन्त्रसाध्यमादानं विधत्ते । "गायत्रोऽसि चैष्टुभोऽसि
 जागतमसीति ऋफोपयमानादत्ते । ऋन्दोभिरेवैनामादत्ते"
 इति । (५ प्र० । ७ अ० । १८ म०) । गायत्र्यादिशब्दप्रयोगेण ऋ-
 न्दोभिरादानं सिध्यति ॥

कल्पः । सहोर्जा भागेनोपमेहीति पय आह्वीयमाणं प्रती-
 षत इति । (१४ मन्त्रः) । आग्नीध्रेणानोचमान हे पयः 'ऊर्जाः'
 रसस्य, 'भागेन' 'सह' मां, 'उपेहि', मत्समीपे समागच्छ ॥

* पूर्ववदुभय इति तै० पु० पाठः ।

† उपयमन इति तै० पु० पाठः ।

‡ उपयमन इति H चिह्नितपु० पाठः ।

सारघस्य । घर्मं पात वसवो यजतावट्^(१५) । ^(१६)स्वाहा

एतन्मन्त्रबलेनोर्जा रसस्य भागः सम्पादितो भवतीति दर्शयति । “सहेर्जां भागेनोपमेहीत्याह । ऊर्जा एवैतं भागमकः” इति । (५ प्र०।७ अ०।१६ म०) ॥

कल्पः । इन्द्राश्विना मधुनः सारघस्येति महावीरे गोपयः आनयतीति । घर्मं पात वसवो यजता वडिति मन्त्रशेषः । (१५ मन्त्रः) । हे ‘इन्द्र’ हे ‘अश्विनौ’, यूयं तयोऽपि ‘मधुनः’ सम्बन्धिनं ‘घर्मं’ घृतसहितं शीरं, ‘पात’ पिवत । कीदृशस्य ‘मधुनः’ ‘सारघस्य’ सरघा मधुमक्षिकाः ताभिर्निष्पादितं सारघं तादृशस्य मधुनः सम्बन्धेन हविषस्तदन्मधुररसत्वं हे ‘वसवः’ देवाः, ‘यजत’ यागं कुरुत, ‘वट्’ इदं हविर्दत्तमसु ॥

अस्मिन् मन्त्रे इन्द्रशब्देन सहाश्विशब्दस्य प्रयोगाभिप्रायं दर्शयति । “अश्विनौ वा एतद्यज्ञस्य त्रिरः प्रतिदधतावन्नूतां । आवाभ्यामेव पूर्व्याभ्यां वषट् क्रियाता इति । इन्द्राश्विना मधुनः सारघस्येत्याह । अश्विभ्यामेव पूर्व्याभ्यां वषट्करोति । अथो अश्विनावेव भागधेयेन समर्द्धयति” ॥५॥ इति । (५ प्र०।७ अ०। १० म०) । धनुष ऊर्जाकोव्या द्विषं ‘एतद्यज्ञस्य त्रिरः’ पुनस्तद्देहे* प्रतिधत्तौ, ‘अश्विनौ’ तस्मिन् काले, इदं वचनं ‘अन्नूतां’ । पूर्व्याभाविभ्यां ‘आवाभ्यामेव’ ‘वषट्’-कारेण हविः-

* तद्देहे इति तै० पु० पाठः ।

प्रदातव्यमिति अतस्ताभ्यां प्रार्थितत्वात् 'अश्विनौ' इति मन्त्र उच्यते । तेनैताभ्यां प्रथमतो हविर्दत्तं भवति । अपि च पूर्व्वं भागरहितौ 'अश्विनौ' इदानीं भागेन समृद्धं करोति, 'श्विरः' प्रतिधानवेत्तायामितरदेवान् प्रति 'पूर्वाभ्यां' इति वरस्य* वृत्तत्वात् देवान्तरापेक्षयाश्विनोः पूर्व्वंलं अतो नान्येभ्यो देदेभ्यः शर्षो दीयते । किन्तु इन्द्रसहिताश्विभ्यामेव ॥

मन्त्रस्योत्तरभागे वसुशब्देन वसूनामपि भागसिद्धिं दर्शयति । "शर्षं पात वसवो यजता वडित्याह । वसूनेव भागधेयेन समर्द्धयति" इति । (५ प्र० ७ अ० १२ म०) ॥

अत्र मीमांसयां वषट्शब्दं प्रशंसति । "यद्वषट्कुर्यात् । यातयामास्य वषट्कारः स्यात् । यन्न वषट्कुर्यात् । रक्षांश्चि यन्नं हन्युः । वडित्याह । परोक्षमेव वषट्करोति । नास्य यातयामा वषट्कारो भवति । न यन्नं रक्षांश्चि वृत्ति" ॥६॥ इति । (५ प्र० ७ अ० १२ म०) । अत्रेदं विचार्यते । 'वषट्'-शब्दः प्रयोक्तव्यो न वेति तत्प्रयोगे सति इदानीमेव गतसारत्वात्† सोमयागे भविष्यति वषट्कारो निःसारो भवेत् । तदप्रयोगे वज्रो वै वषट्कार इति श्रुतस्य वज्रस्याभावात् 'रक्षांश्चि' 'यन्नं' विनाशयेयुः, अत उभयदोषपरिहाराय द्वितीयाक्षरं परित्यज्य 'वट्' इत्येव प्रयोक्तव्यं । तथा

* पदस्य इति तै० पु० पाठः ।

† मीमांसयां इति D चिह्नितपु० पाठः ।

‡ वसूनामेव गतसारत्वात् इति D चिह्नितपु० पाठः ।

त्वा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये जुहामि^(१९) । (१९)मधु

सति सम्पूर्णाभावात् प्रत्यक्षः 'वषट्कारः' । 'न' भवति अत्र एव ततः सङ्गावात् परोक्षस्तिरोहितः, 'वषट्कारः' 'भवति' ततः सम्पूर्ण'वषट्कारः' 'न' गतसारः, एकदेशस्यापि विद्यमानत्वात् । वज्रसङ्गावेन 'रचांसि' अपि 'यज्ञं' 'न' विनाशयन्ति ॥

कल्पः । स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये जुहोमीत्युच्यन्तमूष्मासमनुमन्त्रयत इति । (१६ मन्त्रः) । 'वृष्टिवनये' वृष्टिप्रदानाय, 'सूर्यस्य रश्मये' हे ऊचन् त्वां, 'स्वाहा' 'जुहोमि' स्वाहाकारयोग्यामाहुतिं द्रव्यं कृत्वा 'जुहामि' ॥

सूर्यायेत्यनुक्त्वा रश्मय इत्युक्तेस्तात्पर्यं दर्शयति । "स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये जुहोमीत्याह । यो वा अस्य पुण्यो रश्मिः । स वृष्टिवनिः । तस्मा एवैनं जुहोति" इति । (५ प्र०।७ अ०।१३ म०) । सूर्यो न साक्षाद् वृष्टिं प्रयच्छति किन्तु पुण्यरश्मिद्वारा अतः साक्षात् 'रश्मये' एव वृष्टिप्रदानाय, आहुतिर्युक्ता ॥

कल्पः । मधु हविरसीत्यजापय इति । (१७ मन्त्रः) । महावीर आनयतीत्यनुवर्त्तते । हे अजाचोर, त्वं मधुरं, 'हविः' 'असि' ॥

स्वादुकर्तुं मधुशब्दप्रयोग इति दर्शयति । "मधु हविरसीत्याह । स्वदयत्येवैनं" इति । (५ प्र०।७ अ०।१४ म०) ॥

इविरसि^(१०) । ^(१८)सूर्यस्य तपस्तप^(१८) । ^(१९)द्यावापृथिवी-
वीर्थां त्वा परिगृह्णामि^(१९) ॥ ^(२०)अन्तरिक्षेण त्वाप-
यच्छामि^(२०) । ^(२१)देवानां त्वा पितृणामनुमतो भर्तुं^(२१) ॥

कल्पः । सूर्यस्य तपस्तपे*तूष्णाणमिति । उद्यन्तमनुमन्त्रयत इत्यनुवर्त्तते । (१८ मन्त्रः) । हे ऊषान् 'सूर्यस्य' 'तपः' सूर्य-
वम्बिधनं तापमपि तापत्वमतिशयेन तप्तं कुरु ॥

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति । "सूर्यस्य तपस्तपेत्याह ।
यथा यजुरेवैतत्" इति । (५ प्र०।७ अ०।२५ म०) ॥

कल्पः । द्यावापृथिवीवीर्थां त्वा परिगृह्णामीति ब्रह्माभ्यां
महावीरं परिगृह्णोति । (१९ मन्त्रः) । हे महावीर त्वां,
द्यावापृथिवीदेवतारूपाभ्यां 'ब्रह्माभ्यां' 'परिगृह्णामि' ॥

मन्त्रवत्त्वात् द्यावापृथिवीपरिग्रहः सिध्यतीति दर्शयति ।
"द्यावापृथिवीवीर्थां त्वा परिगृह्णामीत्याह । द्यावापृथिवीवीर्था-
मेवैतं परिगृह्णाति" ॥७॥ इति । (५ प्र०।७ अ०।२६ म०) ॥

कल्पः । प्रच्छिन्नायेण वेदेन भस्म प्रमृज्यान्तरिक्षेण त्वाप-
यच्छामीत्युपयमनेन प्रतिप्रस्तातोपयच्छतीति । (२० मन्त्रः) ।
हे महावीर, त्वां, अन्तरिक्षदेवतारूपेण उपयमनाख्यकाष्ठ-
पात्रेण, 'उपयच्छामि' ब्रह्मनामकाभ्यां काष्ठाभ्यामुद्धीयमाणे
त्वयि तयोः सहायरूपेणानेनाधस्तादुपयच्छामि ॥

मन्त्रवत्त्वाद् अन्तरिक्षदेवतासाहाय्यं सिध्यतीति दर्शयति ।

* तपेत्तूष्णाणमनुमन्त्रयते इति तै० पु० पाठः ।

शक्यं^(११) । ^(११)तेजोऽसि । तेजोऽनुप्रेहि । दिवि स्पृक्षा
मा हिःसीः । अन्तरिक्षस्पृक्षा मा हिःसीः । पृ-
थिविस्पृक्षा मा हिःसीः । सुवरसि सुवर्मे यच्छ ।
दिवं यच्छ दिवो मा पाहि^(१२) ॥ ४ ॥

“अन्तरिक्षेण लोपयच्छामीत्याह । अन्तरिक्षेणैवैनमुपयच्छति ।
न वा एतं मनुष्ये भर्तुमर्हति” इति । (५ प्र०।७ अ०।१७ म०) ॥

कथ्यः । देवानां ता पित्रणामनुमतो भर्तुं शक्यमित्या-
द्यादायोत्यायेति । (२१ मन्त्रः) । हे महावीर, ‘देवानां’,
‘पित्रणां’ वा अनुमतिं प्राप्नोऽहं तां ‘भर्तुं’ धारयितुं शक्नो
भुयासं ॥

एतत्पाठेनो*भयानुमतिषिद्धिं दर्शयति । “देवानां ता
पित्रणामनुमतो भर्तुं शक्यमित्याह । देवैरेवैनं पित्रभिरनु-
मत आदत्ते” इति । (५ प्र०।७ अ०।१८ म०) ॥

कथ्यः । तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेहीति हरतीति । पाठस्तु ।
(११) ‘तेजोऽसि • दिवं यच्छ दिवो मा पाहि’^(१२) इति । हे
प्रवर्यं त्वं तेजोरूपः ‘असि’ । अतस्तेजोरूपमाहवगीयं ‘अनु-
स्पृक्ष्य,† ‘प्रेहि’ प्रकर्षेण गच्छ, अत्युष्णस्त्वं द्युलोकादोन् स्पृश-
न्नपि ‘मा हिःसीः’‡ तापं मा कुह । ‘सुवरसि’ त्वमेव स्वर्ग-

* दारुण्ये इति तै० पुस्तकपाठः ।

† अभिषृक्ष्य इति तै० पु० पाठः ।

‡ माहिंसितं इति तै० पु० पाठः ।

एहिं, पाहिं, पिम्बस्व, यत्क्षामि, नवंच ॥ अनु० ८ ॥

सुखरूपः 'असि' । अतः स्वर्गसुखं 'मे' प्र'यच्छ' । तत्-
सुखाधारं द्युलोकं 'दिवं' 'मे' प्र'यच्छ' । 'दिवः' द्युलोकात्,
मां, 'पाहिं' । तच्च राक्षसप्रवेशं निवार्यं पालय ॥

मन्त्रस्य पूर्वभागे तेजोऽनुप्रेक्षीत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति ।
“विवा एनमेतदर्ह्यन्ति । यत् पश्चात् प्रवृष्य पुरो जुहति ।
तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेक्षीत्याह । तेज एवास्मिन् दधाति” इति ।
(५ प्र०।७अ०।२६म०) । आहवनीयस्य पश्चिमभागे गार्हपत्य-
स्योत्तरदेशे प्रवर्ग्यं कृत्वा 'पुरः' पूर्वस्थां दिशि, आहवनीये
'जुहति' इति 'यत्' अस्ति एतेन 'एनं' प्रवर्ग्यं समृद्धिरहितं
कुरुवन्ति, प्रवृष्यनेनैव तेजसोपगतत्वात् अतः 'तेजोऽनुप्रेहिं'
इत्युक्त्वा द्रव्ये 'तेजः' सम्पादितं भवति ॥

मध्यमभागस्याहिंसापरत्वं दर्शयति । “दिविस्युक्त्वा मा
हिंसीरन्तरिचस्युक्त्वा मा हिंसीः पृथिवीस्युक्त्वा मा हिं-
सीरित्याहाहिंसायै” ॥८॥ इति । (५ प्र०।७अ०।३०म०) ॥

तृतीयभागस्याग्निःपरत्वं दर्शयति । “सुवरसि सुवर्मे
यच्छ दिवं यच्छ दिवो मा पाहीत्याह । आग्निषमेवैतामा-
ग्रास्ते” इति । (५ प्र०।७अ०।३१म०) ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके चतुर्थप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१)समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा । सलिलाय त्वा
वाताय स्वाहा । अनाधुष्याय त्वा वाताय स्वाहा ।
अप्रतिधुष्याय त्वा वाताय स्वाहा । अवस्यवे त्वा वाता-
य स्वाहा । दुर्वस्वते त्वा वाताय स्वाहा । शिमिदते
त्वा वाताय स्वाहा । अग्नये त्वा वसुमते स्वाहा ।
सोमाय त्वा रुद्रवते स्वाहा । वरुणाय त्वादित्यवते
स्वाहा ॥ १ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे महावीरे घृतयुक्ते क्षीरप्रक्षेपलक्षणं प्रवृत्तमनुक्तं ।
नवमे तस्य प्रवर्गद्रव्यस्याहवनीये याग उच्यते । कल्पः । प्रभ-
ञ्जनावानं पञ्चवातनामानि व्याचष्टे समुद्राय त्वा वाताय
स्वाहेत्यपि पञ्चोत्तराण्यग्नये त्वा वसुमते स्वाहेति । पाठसु ।
(१)“समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा • यमाय त्वाङ्गिरस्वते पिह-
मते स्वाहा”(१) इति । अत्र ‘वाताय’ इति विशेष्य निर्द्देशः ।
समुद्रादिशब्दविशेषणभूता नामधेयविशेषवाचिनः । हे प्रवर्ग
त्वां, समुद्रनामकाय ‘वाताय’ ‘स्वाहा’ कथयामीत्यर्थः ।
निपातानामनेकार्थत्वात् । एवमुत्तरेष्वपि योज्यं । षडसप्तमौ
मन्त्रौ विकल्पार्थौ । वसुयुक्ताद्याग्नये अग्निनामकाय वातविशे-
षाय, त्वां, ‘स्वाहा’ कथयामि । एवमुत्तरत्रापि योज्यं । अभा-

दृहस्पतेये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहा । सविचे त्वर्भु-
मते विभुमते प्रभुमते वाजवते स्वाहा । यमाय त्वाङ्गिर-
स्वते पितृमते स्वाहा^(१) । ^(२)विश्वा आशा दक्षिणसत्^(३) ।

दिभिर्युक्ताय सविहनामकाय वाताय कथयामि । अङ्गिरोभिः
पिहभिसु युक्ताय यमनामकाय वाताय कथयामि । अय-
मपि मन्त्रोविकल्पार्थः ॥

एतैर्मन्त्रैः साध्यवातनामकथनं विधत्ते । “अिरो वा एत-
यज्ञस्य । यत् प्रवर्ग्यः । आत्मा वायुः । उद्यत्य वातनामान्वाह ।
आत्मन्नेव यज्ञस्य अिरः प्रतिदधाति” इति । (५ प्र०।७अ०।
३२म०) । आहवनीयं प्रतिनेतुं प्रवर्ग्यमुद्धृत्य वातनामकथनेन
वायोरात्मत्वादात्मन्नेव ‘यज्ञस्य’ अग्निः प्रतिहितो भवति ॥

तत्कथनमध्ये आसं वारयति । “अनवानं । प्राणानां
यन्तौ” इति । (५ प्र०।७अ०।३३म०) । अनवानं आसः स यथा
न भवति तथा पठेत् । तच्च प्राणानामविच्छेदाय भवति ॥

मन्त्रसङ्ख्यां विधत्ते । “पञ्चाह ॥८॥ पाङ्क्तो यज्ञः । यावानेव
यज्ञः । तस्य अिरः प्रतिदधाति” इति । (५ प्र०।७अ०।३४म०) ।
धानाकरभादिहविःपञ्चकयोगेन ‘यज्ञः’ ‘पाङ्क्तः’ स च ‘या-
वान्’ अस्ति ‘तस्य’ सर्व्वस्य, ‘अिरः’-नामपञ्चकेन प्रतिहितं भवति ॥

उत्तरपञ्चकस्य प्रथममन्त्रे अग्निशब्देनादित्यो विवक्षित

* कथनविकल्पं इति तै० पुस्तकपाठः ।

† यच्च अिरः प्रतिहितं भवति इति तै० पुस्तकपाठः ।

इति दर्शयति । “अग्नये त्वा वसुमते स्वाहेत्याह । अथौ वा
आदित्योऽग्निर्वसुमान् । तस्मा एवैनं जुहोति” इति । (५ प्र०।
७ अ०।३५ म०) । इविःप्रक्षेपाभावेऽपि स्वाहाशब्दप्रयोगमात्रेण
जुहोतीत्युच्यते ॥

द्वितीयमन्त्रादौ सोमादिशब्दैः प्रसिद्धार्थतामेव विवक्षां
दर्शयति । “सोमाय त्वा रुद्रवते स्वाहेत्याह । अन्तमा वै
सोमो रुद्रवान् । तस्मा एवैनं जुहोति । वरुणाय त्वादित्यवते
स्वाहेत्याह ॥२०॥ अप्सु वै वरुण आदित्यवान् । तस्मा एवैनं
जुहोति । बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहेत्याह । ब्रह्म वै
देवानां बृहस्पतिः । ब्रह्मण एवैनं जुहोति” इति । (५ प्र०।
७ अ०।३६ म०) ॥

अनन्तरमन्त्रे सविदशब्देन संवत्सरस्य विवक्षां दर्शयति ।
“सविचे त्वभुमते विभुमते प्रभुमते वाज्रवते स्वाहेत्याह । संव-
त्सरो वै सवितर्भुमान् विभुमान् प्रभुमान् वाज्रवान् । तस्मा
एवैनं जुहोति” इति । (५ प्र०।७ अ०।३७ म०) ॥

अनन्तरमन्त्रे यमशब्देन प्राणस्य विवक्षां दर्शयति । “यमाय
त्वाङ्गिरस्वते पिदमते स्वाहेत्याह । प्राणो वै यमोऽङ्गिर-
स्वान् पिदमान् ॥२१॥ तस्मा एवैनं जुहोति” इति । (५ प्र०।
७ अ०।३८ म०) ॥

वातानां मन्त्रानुपसंहरति । “एताभ्य एवैनं देवताभ्यो जु-
होति” इति । (५ प्र०।७ अ०।३९ म०) । समुद्रादिभ्यो यमा-
न्तेभ्यस्त्रयोदशमन्त्रोक्ताभ्यः ‘देवताभ्यः’ होमः कृतो भवति ॥

अनुष्ठेयमन्त्रसङ्घां प्रशंसति । “दश्र सप्तयन्त्रे । दशाक्षरा
विराट् । अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमवहन्धे” इति ।
(५ प्र०।७ अ०।४० म०) । त्रयोदशेषु* त्रयाणां विकल्पार्थत्वेन
पूर्वपञ्चकमुत्तरपञ्चकञ्चेत्येवमनुष्ठेयमन्त्राणां ‘दश्र’-त्वसम्पत्तिः,
अतो विराड्-द्वारात्त्वप्राप्तिः ॥

अथ रौहिणपुरोडाशौ विधत्ते । “रौहिणाभ्यां वै देवाः
सुवर्गं लोकमायन् । तद्वैरौहिणयो रौहिणत्वं । यद्वैरौहिणौ
भवतः । रौहिणाभ्यामेव तद्यजमानः सुवर्गं लोकमेति” इति ।
(५ प्र०।७ अ०।४१ म०) । स्वर्गरोहत्याभ्यां पुरोडाशाभ्यामिति
‘रौहिणौ’ ताभ्यां स्वर्गप्राप्तिः ॥

रौहिणपुरोडाशत्रयोर्दक्षिणोत्तरयोरपि होममन्त्रावुत्त-
रानुवाके आन्नास्यमानावपि पुरोडाशविधिप्रश्नङ्गादिहैवो-
पहृत्य व्याख्यास्येते । “अहर्ज्योतिः केतुना जुषताः सुज्योति-
र्ज्योतिषाः स्वाहा रात्रिर्ज्योतिः केतुना जुषताः सुज्योतिर्ज्यो-
तिषाः स्वाहेत्याह । आदित्यमेव तदमुष्मिँल्लोकेऽङ्गापरस्ता-
दाधार । रात्रिया अवस्तात् । तस्मादसावादित्योऽमुष्मिँल्लो-
केऽहोरात्राभ्यां धृतः” ॥ १२ ॥ इति । (५ प्र०।७ अ०।४२ म०) ।
अहर्देवता ‘केतुना’ अर्धस्वरूपेणादित्यमण्डलेन सह, ‘ज्योतिः’
‘जुषतां’ प्रकाशं सेवतां । ‘ज्योतिषां’ मध्ये, ‘सुज्योतिः’ शोभन-
ज्योतीरूपमहर्हृदिष्य, स्वाञ्जतमिदमस्तु । एवं रात्रिदेवता-

* त्रयोदशमन्त्रेषु इति तै० पुस्तकपाठः ।

(१) विश्वान्देवान्याडिह^(१) । (२) स्वाहा कृतस्य घर्मस्य ।

मन्त्रोऽपि व्याख्येयः, तत्तेन मन्त्रद्वयेन स्वर्गलोकात्* 'परस्मात्' उपरिभागे, अहर्देवतया सहितं 'आदित्यं' धारयति । 'अवस्मात्' अधोभागे, रात्रिदेवतया सहितं 'आदित्यं' धारयति । यस्मादेवं 'तस्मात्' स्वर्गे, 'असावादित्यः' देवताद्वयेन 'धृतः' वर्त्तते ॥

मनुष्यनामानि, पञ्चवः, सीदत्वित्याह, इन्द्रायेत्याह, अर्द्धयति, प्रन्ति, गृह्णाति, अहिष्वायै, पञ्चाह, आदित्यवते स्नाहेत्याह, पिबमान्, एति, चत्वारि च ॥

इति पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

कल्पः । अपरेष्वाहवनीयं दक्षिणाभिक्रामन् विश्वा आग्ना दक्षिणसदिति ब्राह्मणमीचत इति । (१ मन्त्रः) । दक्षिणदेशे सीदतीति 'दक्षिणसद्' ब्रह्मा, सोऽयं 'विश्वा आग्नाः' सर्वदिग्वर्तिनो देवान् प्रीणालिति शेषः ॥

उक्तार्थपरत्वं मन्त्रस्य दर्शयति । "विश्वा आग्ना दक्षिणसदित्याह । विश्वानेव देवान् प्रीणाति । अथो दुरिष्वा एवैवं पाति" इति । (५ प्र०।८ अ०।१ म०) । अनेन मन्त्रेण देवप्रीतिर्भवति । यागे सम्भावितदोषाच्च यजमानं पाक्षयति ॥

कल्पः । विश्वान् देवान्याडिहेति होतारमिति । ईषत इत्यनुवर्त्तते । (३ मन्त्रः) । 'इह' कर्मणि, होता 'विश्वान् देवान्' 'अयाट्' इष्टवान् ॥

* स्वर्गलोके परस्मात् इति तै० पुस्तकपाठः ।

मधोः पिवतमश्विना । स्वाहाग्रये यज्ञियाय । शं यजु-
भिः^(४) । ^(५)अश्विना घर्म्मं पातः हार्हिवानं ॥ २ ॥

अथाट्शब्देन सर्वदेवानां भागसमृद्धिं दर्शयति । “वि-
श्वान् देवानयाडिहेत्याह । विश्वानेव देवान् भागधेयेन
समर्द्धयति” इति । (५ प्र० । ८ अ० । २ म०) ॥

कल्पः । स्वाहाकृतस्य घर्म्मस्येति घर्म्मं*मभिमस्येति । पा-
ठस्तु । ^(४)“स्वाहाकृतस्य घर्म्मस्य ० शं यजुभिः”^(५) इति ।
‘अश्विना’ हे अश्विनौ, ‘स्वाहाकृतस्य’ स्वाहाकारेण समर्पितस्य,
‘मधोः’ मधुरस्य, ‘घर्म्मस्य’ प्रवर्ग्यद्रव्यस्य, रसं ‘पिवतं’, ‘यजु-
भिः’ यजुर्देवताभिः, सहिताथ ‘यज्ञियाय’ यज्ञयोग्याय,
‘अग्रये’ ‘शं’ सुखं यथा भवति तथा स्वाकृतमस्तु ॥

मन्त्रस्य पूर्वभागेनाश्विनोर्भागसमृद्धिं दर्शयति । “स्वाहा
कृतस्य घर्म्मस्य मधोः पिवतमश्विनेत्याह । अश्विनावेव भाग-
धेयेन समर्द्धयति” इति । (५ प्र० । ८ अ० । २ म०) ॥

उत्तरभागे स्वाहेत्युच्चारणेन प्रवर्ग्येऽभिषारणं हविहस्त
सम्यस्यत इति दर्शयति । “स्वाहाग्रये यज्ञियाय शं यजुभि-
रित्याह । अभ्येवेनं चारयति । अथो हविरेवाकः” ॥१॥ इति ।
(५ प्र० । ८ अ० । ४ म०) ॥

कल्पः । अश्विना घर्म्मं पातमिति वषट्कृते जुहोतीति ।

* दुघ इति D चिह्नितपु० पाठः ।

अर्हिवाभिरुतिभिः । अनु वा वावापृथिवी
मसातां । स्वाहेन्द्राय^(१) । ^(१)स्वाहेन्द्रावट्^(१) । ^(२)घर्मम-

पाठस्तु । (१)“अग्निना घर्मं पातः हार्दिवानं • स्वाहे-
न्द्राय”^(१) इति । हे अग्निना, ‘घर्मं’ प्रवर्गं हविः, ‘पातं’
पिवतं । कीदृशं ‘हार्दिवानं’ हृदयप्रियातिशयो हार्दि
षोऽस्मासीति हार्दिवा तादृशं, ‘अहः’ अह्नि अस्मिन् दिने,
‘दिवाभिः’ सोतमानाभिः, ‘ऊतिभिः’ अस्मादिषयसस्य-
क्रियाभिः निमित्तभूताभिः, ‘पातं’ इति पूर्ववाच्यः । हे
अग्निना, ‘वां’ वुवां, वावापृथिवी देवते, ‘अनु’ ‘मसातां’
अनुमतौ कुरतां । ‘इन्द्राय’ इदं स्वाहुतमस्तु ॥

कथम् । स्वाहेन्द्राय*वदित्यनुवषट्कतां इति । (१ मन्त्रः) ।
जुहोतीत्यनुवर्तते । ‘इन्द्रः’ इत्ययं ब्रह्मः परमेश्वर्ययोगात्
स्वितृहृदग्निमाचष्टे । ‘स्वाहा’ब्रह्म आहुतियोग्यतामाह । ता-
दृशाय वषट् इदं हविः समर्पितं ॥

अग्निना घर्मं पातमित्युक्त्वा तयोर्भागसमृद्धिं दर्शयति ।
“अग्निना घर्मं पातः हार्दिवानमर्हिवाभिरुतिभिरित्याह ।
अग्निनावेव भागधेयेन समर्द्धयति” इति । (५ प्र० । ८ अ० । ५-
म०) ॥

* स्वाहेन्द्रावट् H पु० पाठः ।

† वषट्कारः वै० पु० पाठः ।

पातमश्विना हार्द्दिवानं । अहर्द्दिवामिहूतिभिः । अनु
वां द्यावापृथिवी अमःसातां । तं प्रार्थ्यं यथावट् । नमो

अनुमःसातामिति पदेन द्यावापृथिव्योरनुज्ञा प्रार्थ्यत इति दर्शयति । “अनुवां द्यावापृथिवी मःसातामित्याहानुमत्यै” इति । (५ प्र०।८अ०।६म०) ॥

चतुर्थ्यन्तस्येन्द्रशब्दस्य प्रथमतः प्रयोगे कारणं दर्शयति । “स्नाहेन्द्राय स्नाहेन्द्रावडित्याह । इन्द्राय हि पुरोह्यते” इति । (५ प्र०।८अ०।७म०) । यस्मात् प्रधानदेवतारूपाय ‘इन्द्राय’ प्रथमत आहुतिः पश्चात् खिष्टदेवताया आहुतिर्युक्ता । तस्मादिन्द्रायेति मुख्यदेवताविवक्षया प्रथमप्रयोगः ॥

अथानुष्ठानक्रमं विधत्ते । “आआव्याह चर्मास यजेति । वषट्कते जुहोति । रक्षसामपहत्यै । अनुयजति स्वगाह्यै” इति । (५ प्र०।८अ०।८म०) । प्रथममावाच्यं कृत्वा, ततः ‘चर्मास’ ॐ ‘यज’ इति ब्रूयात् । हे होतः, ‘चर्मास’ प्रवर्ग-स्यानुष्ठानार्थं, ‘यज’ याज्यां पठ । एवं प्रैषमुक्त्वा ततो होत्रा याज्यापाठेन ‘वषट्कते’ सति अश्विना चर्मासमित्यनेन मन्त्रेण जुहुयात् । एतच्च ‘रक्षसां’ अपघाताय भवति । ततोऽनु वषट्कारे होत्रा प्रयुक्ते सति स्नाहेन्द्रावडिति मन्त्रेण यजेत् । तच्च ‘स्वगाह्यै’ स्नाधीन*करणाद्योपयुज्यते ॥

* स्नाधीनत्व इति तै० य० पाठः ।

दिवे । नमः पृथिव्यै ॥ दिवि धा इमं यज्ञं । यज्ञमिमं
 दिवि धाः । दिवं गच्छ । अन्तरिक्षं गच्छ । पृथिवीं
 गच्छ । पञ्च प्रदिशो गच्छ । देवान् घर्म्मपान् गच्छ ।
 पितॄन् घर्म्मपान् गच्छ^(१) ॥ ३ ॥

कल्पः । घर्म्ममपातमश्विनेत्यनुवाकशेषेणोपस्थायेति । पा-
 ठस्तु । ^(१)“घर्म्ममपातमश्विना हार्द्दिवानं ० पितॄन् घर्म्मपान्
 गच्छ”^(१) इति । हे अश्विनौ, अस्मिन् अहनि द्योतमान-
 रक्षणक्रियानिमित्तं हृदयप्रियातिप्रययुक्तं प्रवर्ग्यद्रव्यं ‘अपातं
 युवां पीतवन्तौ । द्यावापृथिव्यौ च युवयोरनुमतिं दत्तवत्यौ
 ‘प्राप्यं’* प्रकृष्टरचाहेतुं, ‘तं प्राप्यं’† ‘यथावट्’ स्निष्टकृद्देवतायै
 यथावदत्तवानस्मि । द्यावापृथिव्योः प्रसादादस्य कर्म्मणो
 निष्पत्तेः ताभ्यां ‘नमः’ अस्तु । हे अश्वीन्द्ररूप प्रवर्ग्यदेव, अस्म-
 दीयं ‘इमं’ ‘यज्ञं’ ‘दिवि धाः’ द्युलोके स्थापय, दिवन्ति-
 रादरार्था । हे प्रवर्ग्य द्युप्रभृतिकं लोकत्रयं प्राप्नुहि तथा
 ऊर्द्धदिक्सहिताः प्राच्यादिपञ्चदिग्देवताः प्राप्नुहि । प्रवर्ग्यस्य
 पातारो ये देवाः ये च पितरस्तानुभयान् प्राप्नुहि ॥

होममन्त्रेषु सहोपस्थानमन्त्रस्य समानार्थतां दर्शयति ।
 “घर्म्ममपातमश्विनेत्याह ॥ २ ॥ पूर्वमेवोदितं । उत्तरेषामि-
 म्मणाति” इति । (५ प्र० ८ अ० १८ म०) ॥

* प्राप्यं इति D चिह्नित पाठः ।

† प्रवर्ग्यं इति D चिह्नितपु०पाठः ।

आदित्यवते स्वाहा, हार्दिवानं, पृथिव्यै, अष्टौ च ॥

अनु० ६ ॥

अम॒ष्वातामित्यखातीतार्थवाचिशब्दस्य सिद्धानुज्ञापरत्वं दर्शयति । “अनु वां द्यावापृथिवी अम॒ष्वातामित्याहानु-
मत्यै” इति । (५ प्र०।८अ०।१०म०) ॥

अनन्तरमन्त्रभागस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति । “तं प्राच्यं यथावत्समो दिवे नमः पृथिव्या इत्याह । यथा यजुरेवै-
तत्” इति । (५ प्र०।८अ०।११म०) ॥

हविषः स्वर्गप्राप्तिपरत्वमनन्तरभागस्य दर्शयति । “दिवि धा इमं यज्ञं यज्ञमिमं दिवि धा इत्याह । सुवर्गमेवैतं लोकं गमयति” इति । (५ प्र०।८अ०।१२म०) ॥

दिवं गच्छेति प्रार्थनाया हविषो लोकत्रयप्रतिष्ठापनार्थतां दर्शयति । “दिवं गच्छान्तरिक्षं गच्छ पृथिवीं गच्छेत्याह । एष्वेवैतं लोकेषु प्रतिष्ठापयति” इति । (५ प्र०।८अ०।१३म०) ॥

अथोत्तरवाक्यानां सर्व्वदिक्षु देवेषु पित्रेषु च हविषः प्रति-
ष्ठापनार्थतां दर्शयति । “पञ्च प्रदिशो गच्छेत्याह ॥१॥ दिक्ष्वेवैतं प्रतिष्ठापयति । देवान् घर्षपान् गच्छ पित्रन् घर्षपान् गच्छे-
त्याह । उभयेष्वेवैतं प्रतिष्ठापयति” इति । (५ प्र०।८अ०।१४म०) ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ द्रवमोऽनुवाकः ।

(१) इ॒षे पी॒पिहि । ऊ॒र्जे पी॒पिहि । ब्र॒ह्म॒ण्ये पी॒पिहि ।
 स्या॒र्ये पी॒पिहि । अ॒ग्नेः पी॒पिहि । ओ॒षधी॒भ्यः पी॒पिहि ।
 वन॒स्पति॑भ्यः पीपिहि । द्यावा॑पृथि॒वीभ्यां पी॒पिहि ।
 सु॒भूता॑य पीपिहि । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒साय॑ पीपिहि ॥ १ ॥
 यज॑मानाय पीपिहि । म॒घ्नं ज्यै॒ष्ठ्याय॑ पीपिहि^(१) ।

अथ द्रवमोऽनुवाकः ।

आहवनीये प्रवर्ग्यद्रव्येण होमो नवमेऽभिहितः । द्रवमे
 तद्रव्यब्रेषेणाग्निहोचहोमोऽभिधीयते । तत्रादौ किञ्चिदनु-
 मन्त्रणमुच्यते । कल्पः । उपर्याहवनीये चार्यमाणं प्रतिप्रस्ता-
 ता श्रुतदध्ना पूरयतीषे पीपिद्भूर्जे पीपिहीति विचरन्तमनु-
 मन्त्रयत इति । पाठस्तु । (१)“इषे पीपिहि । मघ्नं ज्यैष्ठ्याय
 पीपिहि”^(१) इति । आहवनीयस्योपरि मघ्नावीरं चारयित्वा
 तत्रत्ये तप्ते घृते तप्तस्य दध्नः प्रक्षेपे सति प्रवर्ग्यो विचरति
 विघ्नेषु पाचस्योर्द्धं घदोद्गच्छति तदानीमुद्गच्छन्तं प्रवर्ग्ये
 सम्बोधेदमुच्यते । हे प्रवर्ग्य, ‘इषे’ अन्वार्थं, ‘पीपिहि’ त्वं प्र-
 वृद्धो भव । तथा ‘उर्जे’ रसार्थं ब्राह्मणाद्यर्थञ्च, प्रवृद्धो भव ।
 सुभूतं, शोभनं प्राणिजातं, ‘मघ्नं ज्यैष्ठ्याय’ अध्वर्योर्मम प्र-
 स्ताय, प्रवर्ग्यस्याभिवृद्ध्या सर्वमिदमभिवर्द्धत इत्यर्थः ॥

एतस्याभिवृद्धेर्मन्त्रोक्तायाः वृष्टिहेतुत्वं दर्शयति । “यत् पिन्वते । वर्षुकः पर्जन्यो भवति । तस्मात् पिन्वमानः पुष्पः” इति । (५ प्र०।८अ०।१५ म०) । ‘पिन्वते’ वर्द्धते, पाचस्योपरि उद्गच्छतीत्यर्थः ॥

हविष उद्गमनं दिग्विशेषेण प्रशंसति । “यत् प्राङ् पिन्वते । तद्देवानां । यद्दक्षिणा । तत्पितृणां ॥४॥ यत् प्रत्यक् । तन्मनु-
ष्याणां । यदुदक् । तद्रुद्राणां” इति । (५ प्र०।८अ०।१६ म०) ॥

इत्यमभिवृद्धिं प्रशस्य प्रागुदग्दिशोः सर्वो चरणं* वि-
धत्ते । “प्राञ्चमुदञ्चं पिन्वयति । देवत्राकः” इति । (५ प्र०।
८अ०।१७ म०) । प्रागुदञ्च्यवर्त्तिनमेतं प्रवर्ग्यं दृष्टं ‘पिन्वयति’
अभिवृद्धं कुर्यात् । महावीरमध्ये तस्मिन् प्रदेशे दधिप्रक्षेपे-
णाभिवर्द्धयेत् । तेन देवता, देवेष्टकः एतं प्रवर्ग्यं करोति ॥

पदान्तरं विधत्ते । “अथो खलु । सर्वा अगु दिशः पिन्व-
यति । सर्वा दिशः समेधत्ते” इति । (५ प्र०।८अ०।१८ म०) ।
पाचमध्ये ‘सर्वा दिशः’ ‘अगु’लक्ष्य, दधिप्रक्षेपेण तद्गुविरुद्ग-
मयेत् । तेन सर्वा अपि दिशः सम्यग् वर्द्धन्ते ॥

पाचादुद्गतस्य हविषः परिधिभ्यो बहिर्देशे पतनं वार-
यितुं विधत्ते । “अन्तः परिधि पिन्वयति ॥५॥ तेजसोऽस्कन्दा-
य” इति । (५ प्र०।८अ०।१९ म०) । परिधीनां ‘अन्तः’ एव यथा
पतति तथा अभिवर्द्धयेत् । तथा सत्यविनाशितं तेजो भवति ॥

* विचरन् इति D चिह्नितम्० पाठः ।

(१) त्विष्यै त्वा । शुक्नाय त्वा । इन्द्रियाय त्वा भूतै त्वा (१) ।

मन्त्रेषु चतुर्थीविभक्तेस्तात्पर्यं दर्शयति । “इषे पीपिह्युर्ज्जे पीपिहीत्याह । इषमेवोञ्ज यजमाने दधाति” इति । (५ प्र० । ८ अ० । १० म०) । उत्तरमन्त्रेष्वप्येतदनुषन्धेयं ॥

सर्वेषां यजमानार्थत्वे समाने सति पुनर्यजमानायेत्युक्तेस्तात्पर्यमाह । “यजमानाय पीपिहीत्याह । यजमानायैवैतामाशिशमाशास्ते” इति । (५ प्र० । ८ अ० । १२ म०) । यजमानस्य फलान्तरानुशासनायेयमुक्तिरित्यर्थः ॥

अध्वर्याः स्वार्थं मङ्गमित्युक्तिरिति दर्शयति । “मङ्गं ज्यैष्ठ्याय पीपिहीत्याह । आत्मन एवैतामाशिशमाशास्ते” इति । (५ प्र० । ८ अ० । १२ म०) ॥

कल्पः । अध्वेनं दिशोऽनुप्रजावयति त्विष्ये त्वा शुक्नाय त्वा इन्द्रियाय त्वा भूतै त्वेति । (१ मन्त्रः) । हे प्रवर्ग्य, ‘त्विष्ये’ दीप्तिषिद्धये, तां प्राच्यां दिशि ऊतं करोमि । ‘शुक्नाय’ धनसिद्धये, तां दक्षिणस्यां दिशि ऊतं करोमि । ‘इन्द्रियाय’ वीर्यवृद्धये तां प्रतीच्यां दिशि ऊतं करोमि । ‘भूतै’ ऐश्वर्यसिद्धये, उदीच्यां दिशि ऊतं करोमि ॥

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति । “त्विष्ये त्वा शुक्नाय त्वेन्द्रियाय त्वा भूतै त्वेत्याह । यथा यजुरेवैतत्” इति । (५ प्र० । ८ अ० । १३ म०) ॥

(१) धर्मासि सुधर्मा मेऽन्यस्मै । ब्रह्माणि धारय । स-
चाणि धारय । विश्वं धारय । नेत्वा वातः स्कन्द-
यात्^(२) ॥ २ ॥

कल्पः । प्रत्याक्रम्योपचमने श्रेषमानीयान्तर्वेद्युपयमनं नि-
धाय पूर्वस्मिन् खरे राजतं इक्ष्मं निधाय तस्मिन् महावीरं
प्रतिष्ठापयति धर्मासि सुधर्मा मेऽन्यस्मै ब्रह्माणि धारयेति
सचाणि धारयेति राजन्यस्य विश्वं धारयेति वैश्वस्येति ।
(३ मन्त्रः) । (नेत्वा वातः स्कन्दयादिति मन्त्रशेषः) । ई महा-
वीर, 'धर्मासि' त्वं धारणशक्तियुक्तोऽसि, 'मे' मम, 'सुधर्मा'
सुष्ठु धारको भवेति शेषः । 'अस्मै' अस्मात्, 'ब्रह्माणि' ब्रा-
ह्मणजात्युचितानि कर्माणि, 'धारय' नितरां वत्सादय,
'सचाणि' क्षत्रियजात्युचितानि कर्माणि 'धारय', 'विश्वं' प्रजां,
'धारय' 'वातः' वायुः, त्वां, 'नेत्' 'स्कन्दयात्' नैव शोषयतु ॥

मन्त्रपाठेन ब्राह्मणजात्युचिते* कर्माणि यजमानस्य स्थापनं
दर्शयति । "धर्मासि सुधर्मा मेऽन्यस्मै ब्रह्माणि धारयेत्याह ।
॥६॥ ब्रह्मन्नेवेनं प्रतिष्ठापयति" इति । (५ प्र०।८अ०१४म०) ॥

मन्त्रशेषस्य निगदव्याख्यातत्वमभिप्रेत्य तत्स्वरूपमाचमुपद-
र्शयति । "नेत्वा वातः स्कन्दयादिति" (५ प्र०।८अ०१५म०) ।
ब्राह्मणादिविषयेषु मन्त्रत्रयेष्वनुषङ्गस्योतनाय पृथगुपदर्शनं ॥

* ब्राह्मणजात्युचितेन कर्माणा इति तै० मुक्तकपाठः ।

(४) अमुष्य त्वा प्राणे सादयामि । अमुना सह निरर्थं गच्छ । योऽस्मान्देष्टि । यच्च वयं द्विष्मः^(५) ।
 (५) पूष्णे शरसे स्वाहा । आर्वभ्यः स्वाहा । प्रतिरेभ्यः

कल्पः । यद्यभिचरेदमुष्य त्वा प्राणे सादयामीति सादयेदिति । पाठस्तु । (४) “अमुष्य त्वा प्राणे सादयामि ० यच्च वयं द्विष्मः”^(५) इति । हे महावीर, देष्टा देव्यस्तेत्युभयविधस्य, ‘अमुष्य’ शत्रोः ‘प्राणे’ तां, ‘सादयामि’ । ‘अमुना’ ब्रह्मणा, ‘सह’ त्वं ‘निरर्थं गच्छ’ प्रयोजनाभावं प्राप्नुहि, तदीयं प्रयोजनं मा कुर्वित्यर्थः ॥

अनेन मन्त्रेणाभिचारप्रयोगं विधत्ते । “यद्यभिचरेत् । अमुष्य त्वा प्राणे सादयाम्यमुना सह निरर्थं गच्छेति ब्रूयात् द्विष्यात् । यमेव देष्टि । तेनैतद् सह निरर्थं गमयति” इति । (५ प्र०।८२०।१६म०) । ‘यं’ शत्रुं, यजमानः ‘द्विष्यात्’ ब्रह्मण्य ‘यमेव’ यजमानं, ‘देष्टि’ ‘एतद्’ देव्यं देष्टारं चेत्युभयविधं शत्रुं स यजमानस्तेन महावीरेण ‘सह’ ‘निरर्थं’ पुरुषार्थाभावं प्रापयति ॥

कल्पः । अथैतान् शकलानुपयमने जुहोति । पूष्णे शरसे स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रमिति । पाठस्तु । (५) “पूष्णे शरसे स्वाहा ० पितृभ्यो घर्मपेभ्यः स्वाहा”^(५) इति । अनिष्टस्य द्विषकः शराः तादृशाय ‘शरसे’ ‘पूष्णे’ पोषकाय देवाय, स्वाह्वतमिद-

स्वाहा । द्यावापृथिवीभ्याः स्वाहा । पितृभ्यो घर्म्म-

मस्तु । 'द्यावभ्यः' पाषाणजन्यध्वनिरूपाभ्यः वाग्देवताभ्यः,
'प्रतिरेभ्यः' अभितृद्धिहेतुभ्यः प्राणदेवेभ्यः ॥

प्रथममन्त्रे पूषन्शब्देन बल्लदेवताविवर्त्तां दर्शयति । "पूषणे
न्नरसे स्वाहेत्याह । या एव देवता ऊतभागाः । ताभ्य एवैनं
जुहोति" इति । (पू प्र०।८अ०।२७म०) । द्विविधा हि 'देवताः'
ऊतभागा अऊतभागाश्चेति । तथा चान्यत्राह्नातं । ऊतादो
वा अन्ये देवा अऊतादोऽन्य इति । तासु 'ऊतभागाः' सर्व्या
*अप्यचोपलक्षिताः 'ताभ्यः' सर्व्याभ्यः, 'एनं' उक्तं प्रकृतं
'जुहोति' ॥

द्यावशब्देन तज्जन्यध्वनिविवर्त्तां दर्शयति । "द्यावभ्यः स्वाहे-
त्याह । या एवान्तरिक्षे वाचः ॥ ७ ॥ ताभ्य एवैनं जुहोति"
इति । (पू प्र०।८अ०।२८म०) ॥

प्रतिरशब्देन प्राणविवर्त्तां दर्शयति । "प्रतिरेभ्यः स्वाहे-
त्याह । प्राणा वै देवाः प्रतिराः । तेभ्य एवैनं जुहोति" इति ।
(पू प्र०।८अ०।२९म०) ॥

द्यावापृथिवीशब्देन मुख्यार्थविवर्त्तां दर्शयति । "द्यावापृथि-
वीभ्याः स्वाहेत्याह । द्यावापृथिवीभ्यामेवैनं जुहोति" इति ।
(पू प्र०।८अ०।३०म०) ॥

* अन्य इति D चिह्नितमुक्तकपाठः ।

धेभ्यः स्वाहा^(१) । ^(१)रुद्राय रुद्रहोत्रे स्वाहा^(१) ॥ ३ ॥

घर्षपेभ्य इति विशेष्येण* सोमयागं कृत्वा पिष्टलोकागतानां पिष्टवृणां विवर्त्तां दर्शयति । “पिष्टभ्यो घर्षपेभ्यः स्वाहेत्याह । ये नै यज्वानः । ते पितरो घर्षपाः । तेभ्य एवैनं जुहोति” इति ॥८॥ (५ प्र०।८अ०।११म०) । यज्वनां स्त्रकोयथागकाचे प्रवर्ग्यपानमस्तीति ते घर्षपाः ॥

कल्पः । षष्ठं ब्रह्मणं सर्वेषु लोपेष्वाङ्गानन्वीचमाण उदसं निरस्यति रुद्राय रुद्रहोत्रे स्वाहेति । (३ मन्त्रः) । रुद्राः षडससङ्गाका होतार आङ्गातारो यस्य मुख्यरुद्रस्य तस्यै ‘रुद्रहोत्रे’ मुख्य-‘रुद्राय’ स्वाङ्गतमिदं ब्रह्मणमस्तु ॥

अनेन मुख्यरुद्रस्य भागसमृद्धिं दर्शयति । “रुद्राय रुद्रहोत्रे स्वाहेत्याह । रुद्रमेव भागधेयेन समर्द्धयति” इति । (५ प्र०।८अ०।१२म०) ॥

अस्य ब्रह्मणस्याङ्गपयः पिष्टलोपेषु सर्वेष्वङ्गानं विधत्ते । “सर्वतः समनक्ति । सर्वत एव रुद्रं निरवदसते” इति । (५ प्र०।८अ०।१३म०) । सर्वान्ङ्गानेन क्रूरदेवस्य रुद्रस्य ‘सर्वतः’ अपसारणं कृतं भवति ॥

ब्रह्मणपरित्यागस्य दिग्विशेषं विधत्ते । “उदसं निरस्यति । एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदसते” इति । (५ प्र०।८अ०।१४म०) । ऐशान्याः समीपे वर्त्तत इति उदीच्यपि ‘रुद्रस्य दिग्’ भवति ॥

* विशेष्येण इति तै० पुस्तकपाठः ।

(१) अहर्ज्योतिः केतुना जुषताः । सुज्योतिर्ज्योति-
षाः स्वाहा । रात्रिर्ज्योतिः केतुना जुषताः । सुज्योति-
र्ज्योतिषाः स्वाहा^(१) । ^(२)अपीपरो माहो रात्रियै मा
पाहि । एषा ते अग्ने समित् । तथा समिध्यस्व । आ-

इत्येन कलस्यर्जनं विधत्ते । “अप उपलृणति मेधत्वाच्च”
इति । (५ प्र०।८ अ०।३५ म०) । इद्रार्थककलस्यर्जनं यज्ञसो-
ग्यत्वं विनष्टं पुनर्जलस्यर्जनं तद्योग्यता सम्यक्षते ॥

ब्रह्मपरित्यागकाञ्चे तद्दर्शनं निषेधति । “नाम्बोचेत ।
यदम्बोचेत ॥ ८ ॥ चक्षुरस्य प्रमायुकः स्वात् । तस्मान्नाम्बोक्ष्यः”
इति । (५ प्र०।८ अ०।३६ म०) । ‘प्रमायुकः’ विनश्यरं ॥

कल्पः । प्रतिप्रस्ताता दक्षिणं रौहिणं प्रतिनिष्ठन्तं जुहो-
त्यहर्ज्योतिः केतुना जुषताः सुज्योतिर्ज्योतिषाः स्वाहेति ।
रात्रिर्ज्योतिः केतुना जुषताः सुज्योतिर्ज्योतिषाः स्वाहेति ।
(७ मन्त्रः) । तावेतौ मन्त्रौ पूर्वस्मिन्ननुवाके ब्राह्मणोदाह-
रणप्रसङ्गेन व्याख्यातौ ॥

कल्पः । अपीपरो माहो रात्रियै मा पाहोषा ते अग्ने
समित् तथा समिध्यस्वायुर्मे दा वर्षषा माह्वीरिति वायं
समिध*मादधत्यपीपरो मा रात्रिया अहो मा पाहीति प्रा-
तरिति । तन्मन्त्रेषुस्तु । एषा ते अग्ने समित् । तथा समि-

* समिधमभिजुहोति इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

यु॒र्मे दाः । वर्ष॑सा माञ्जीः । अपी॑परो मा॒ राचि॑या
अ॒हो मा पा॑हि ॥ ४ ॥

ए॒षा ते॑ अ॒ग्ने स॒मित् । तया॑ स॒मिध्य॑स्व । आ॒यु॒र्मे
दाः । वर्ष॑सा माञ्जीः^(८) । ^(९)अ॒ग्निर्ज्योति॒र्ज्योति॒रग्निः

ध्यस्व । आयु॒र्मे दाः । वर्ष॑सा माञ्जीरिति । (८ मन्त्रः) ।
हे अग्ने मां, यजमानं 'अपीपरः' पारं गीतवानसि । तस्मात्
'अहः' राचेः, च सकाशान्मां 'पाहि' । हे 'अग्ने' 'ते' तव,
'एषा' समिदाधीयते 'तया' समिधा त्वं 'समिध्यस्व' बन्दीप्रो
भव, 'मे' मद्मां, 'आयुर्दाः' देहि, 'वर्षसा' तेजसा, मां, यजमानं,
'आञ्जीः' अक्तं कुरु संयोजयेत्यर्थः । अपीपरो मा राचिया
इति मन्त्रोऽपि तदत् व्याख्येयः । अहःशब्दस्य राचिशब्दस्य
च पाठपौर्वापर्यमात्रं विशेषः ॥

मन्त्रद्वयेऽपि यजमानस्यायुर्वर्षः प्राप्तिं दर्शयति । "अपी-
परो माहो राचियै मा पाहोषा ते अग्ने समित्तया समि-
ध्यस्वायुर्मे दा वर्षसा माञ्जीरित्याह । आयुरेवास्मिन् वर्षो
दधाति । अपीपरो मा राचिया अहो मा पाहोषा ते अग्ने
समित्तया समिध्यस्वायुर्मे दा वर्षसा माञ्जीरित्याह । आयु-
रेवास्मिन् वर्षो दधाति" इति । (५ प्र०।८ अ०।२७ म० ॥

कल्पः । अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति साचमग्निशेषं
जुहोतीति सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरिति ।

स्वाहा । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा^(८) । ^(१०)भूः
स्वाहा^(१०) । ^(११)हुतः हविः । मधु हविः । इन्द्रतमेऽग्नौ ॥

(८ मन्त्रः) । योऽयं 'अग्निः' स ज्योतिःस्वरूपः यश्च ज्योतिः-
स्वरूपः सोऽप्यग्निः अग्नेर्ज्योतिषश्चात्यन्तमभेदं द्योतयितुं व्यति-
चारेण द्विरूपन्यासः । तस्मात् अग्नये स्वाङ्गतमिदमस्तु । सूर्य-
मन्त्रोऽप्येवं व्याख्येयः ॥

मन्त्रद्वयस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति । “अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः
स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिःसूर्यः स्वाहेत्याह । यथा यजुरेवै-
तत्” इति । (५ प्र० । ८ अ० । ३८ म०) ॥

कल्पः । अथाप उपसृष्ट्य तूष्णो काण्टकीं समिधमाधायै-
तस्मादेव शेषादुपयमेनाग्निहोत्रं जुहोतीति भूः स्वाहेति ।
(१० मन्त्रः) । 'भूः' सत्तास्त्रभावः, सदेव सौम्येदमद्य आसी-
दित्यादिशास्त्रप्रतिपाद्यस्य परमात्मनः स्वरूपभूतो योऽग्निः
तस्मै स्वाङ्गतमिदमस्तु ॥

अत्र नीमांसया भूः स्वाहेति मन्त्रं प्रथमप्रवर्ग्यकालीनाग्नि-
होत्रविषयत्वेन व्यवस्थापयति* । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । हो-
तव्यमग्निहोत्राश्च होतव्याश्मिति ॥१०॥ यद्यजुषा जुहुयात् ।
अथया पूर्वमाहुतीर्जुहुयात् । यन्न जुहुयात् । अग्निः पराम-
वेत् । भूः स्वाहेत्येव होतव्यं । यथा पूर्वमाहुतीर्जुहोति । नाग्निः

* व्यवस्थां दर्शयति इति तै० पुस्तकपाठः ।

पिता नोऽसि मा मा हिःसीः । अश्याम ते देवधर्मा ।
मधुमतो वाजवतः पितुमतः । अङ्गिरस्वतः स्वधावि-
नः । अशीमहि त्वा मा मा हिःसीः^(११) । ^(१२)स्वाहा

पराभवति” इति । (५ प्र०।८अ०।१६ म०) । अत्र प्रथमप्रवर्गे प्रातःकालीने तदीयद्रव्येषाम्निहोत्रं जुहुयात् न वेति विचारः होमपक्षे प्रथमाह्नातेनाग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रेण होतव्यं, स च मन्त्रो नित्याग्निहोत्रे सायङ्कालीनः अतो यथा पूर्वं अनुष्ठानं न स्यात् । अहोमपक्षे लाज्जत्यभावादग्निः बुधधा पराभूतो भवेत् । अतो दोषद्वयपरिहाराच्च भूः स्वाहेति मन्त्रेण प्रथमप्रवर्गकाले जुहुयात् । ततः सायमग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रः परेद्युः प्रातःसूर्या ज्योतिरिति मन्त्रः एवं सति यथा पूर्वं नित्याग्निहोत्रवदेवेमा आहुतीर्जुहोति । अग्निश्चाहुति-सङ्गावान्न पराभवति ॥

कथ्यः । ऊतः हविर्बधुहविरिति भक्षयित्वेति । पाठस्तु ।
(११)“ऊतः हविः • अशीमहि त्वा मा मा हिःसीः”(११)
इति । इदं प्रवर्गाख्यं ‘हविः’ उत्तराग्नौ ‘ऊतं’ तच्च ‘हवि-
र्बधु’ स्वादुभूतं, कुत्र ऊतमिति तदुच्यते । ‘इन्द्रतमेऽग्नौ’ अति-
शयेन परमैश्वर्ययुक्ते जाठरे प्राणरूपेऽग्नौ, हे प्रवर्ग्य त्वं ‘नः’
अस्माकं, ‘पिता’ पालकः ‘असि’ अतो मां, ‘मा हिःसीः’ हे
‘धर्मा’ प्रवर्ग्यदेव, ‘मधुमतः’ माधुर्ययुक्तस्य, ‘वाजवतः’ शरीर-

व्यापित्वेन गतियुक्तस्य, 'पितुमतः' अन्नसाधनत्वेनान्नयुक्तस्य, 'अङ्गिरस्वतः' अङ्गसौष्टवहेतोः, 'खधाविनः' अमृतयुक्तस्य, 'ते' तव सारं, 'अश्याम' भक्षयेम । अथवा 'खधाविनः' इत्युत्तर-
चान्वेतव्यं । यस्मात् खधाविनोऽमृतत्वार्थिनो वयं त्वां 'अशो-
महि' तस्मान्मां 'मा हिंसोः' ॥

मधुमन्वेन स्नादुत्वं विवक्षितमिति दर्शयति । "उत्तं
हविर्मधुहविरित्याह । खदयत्येवेन" इति । (५ प्र०।८ अ०।
४० म०) ॥

अग्निमन्वेन प्राणविवक्षां दर्शयति । "इन्द्रतमेऽग्न्यावित्याह ॥११॥
प्राणो वा इन्द्रतमोऽग्निः । प्राण एवेनमिन्द्रतमेऽग्नौ जुहोति" ।
(५ प्र०।८ अ०।४१ म०) ॥

मा हिंसोरिति प्रार्थनाया अवरणादिहिंसापरिहा-
रार्थत्वं दर्शयति । "पिता नोऽसि मा मा हिंसोरित्याहा-
हिंसायै" इति । (५ प्र०।८ अ०।४२ म०) ॥

अश्यामेत्यस्य खिङ्प्रत्ययस्याग्निरर्थविवक्षां दर्शयति । "अ-
श्याम ते देवघर्षं मधुमतो वाजवतः पितुमत इत्याह । अ-
ग्निममेवैतामाश्यामे" इति । (५ प्र०।८ अ०।४३ म०) ॥

मा हिंसोरित्यनेन देवताशरीरभक्षणप्रयुक्तहिंसानिवा-
रणविवक्षां दर्शयति । "खधाविनोऽशोमहि त्वा मा मा
हिंसोरित्याहाहिंसायै" इति । (५ प्र०।८ अ०।४४ म०) ॥

उक्तमन्त्रसाध्यं भक्षणं विधत्ते । "तेजसा वा एते व्युध्यन्ते ।
ये प्रवर्गेण चरन्ति । प्राअन्ति । तेज एवात्मन् दधते" इति ॥१२॥

(५ प्र०।८अ०।४५ म०) । प्रवर्ग्यप्रचरणप्रयासेन चीणा ब्रह्मि-
र्हविर्भक्षणेन समाहिता भवति ॥

निघमान् विधत्ते । “संवत्सरं न मासमश्रीयात् । न
रामामुपेयात् । न मृण्मयेन पिवेत् । नास्य राम उच्छिष्टं
पिवेत् । तेज एव तत् सञ्ज्ञति” इति । (५ प्र०।८अ०।४६ म०)
प्रवर्ग्यानुष्ठायो ‘संवत्सर’-मात्रं ‘मासं’ ‘न’ भक्षयेत् । स्त्रियं
‘न’ ‘उपेयात्’ ‘मृण्मयेन’ करकादिना, जलं ‘न’ ‘पिवेत्’ ।
‘अस्य’ यजमानस्य, ‘उच्छिष्टं’ ‘रामः’ रमणीयः पुत्रः, ‘न’
‘पिवेत्’ । ‘तत्’ तेन निघमेन, स्वकीयं ‘तेज एव’ सम्यक् तीक्ष्णो
करोति ॥

यथोक्तं संवत्सरमासवर्जनादि व्रतं प्रशंसति । “देवा-
सुराः संयत्ता आसन् । ते देवा विजयमुपयन्तः । विभाषि
सौर्ये ब्रह्म सञ्चदधत् । यत्किञ्च दिवाकीर्त्तयं । तदेतेनैव व्रते-
नागोपायत् ॥ तस्मादेतत् व्रतं चार्थं । तेजसो गोपीयाव ।
तस्मादेतानि यजूषि विभाजः सौर्यस्येत्याहुः” इति । (५ प्र०।
८अ०।४७ अ०) । देवासासुराश्च यदा परस्परं योद्धुं सञ्चद्धाः
‘आसन्’ तदानीं ‘ते’ ‘देवाः’ ‘विजयं’ प्राप्तुमिच्छन्तः, सूर्यस्य
पुत्रे विभाट्नामके देवे ‘ब्रह्म’ वेदजातं, सम्यग्निहितवन्तः ।
स च विभाट्देवो वेदे ‘यत्किञ्चित्’* ‘दिवाकीर्त्तयं’ अहन्वे
पठनीयमनुवाकंजातं अस्ति । ‘तत्’ सर्वं ‘एतेन’ पूर्वोक्तनि-
रूपणेन† ‘एव’ ‘व्रतेन’ युक्तो रक्षितवान्, ‘तस्मात्’ कारणात्,

* किमपि इति D चिह्नितपु० पाठः ।

† नियमेन इति D चिह्नितपु० पाठः ।

त्वा सूर्य्यस्य रश्मिभ्यः । स्वाहा त्वा नक्षत्रेभ्यः^(१९) ॥ ५ ॥

ब्रह्मवर्चसाय पीपिहि, स्कन्दयातु, रुद्राय रुद्रहेत्रे
स्वाहा, अहो मा पाहि, अग्नौ, सप्त च ॥ अनु० १० ॥

दिवाकीर्त्वेन प्रवर्ग्याध्यायेनानुष्ठानं कुर्वता पुरुषेण पूर्वोक्तं
'एतद्ब्रतं' चरणीयं । यस्मात् विभ्राट्नामको देवो दिवाकी-
र्त्तानि नमो वाचे या चोदितेत्यादीनि यजूंषि रचितवान् ।
'तस्मादेतानि यजूंषि' सूर्य्यपुत्रस्य विभ्राड्देवस्य, सम्बन्धीनी-
त्येवमभिज्ञाः कथयन्ति । तदीयानुष्ठाने तेजो रचणार्थं ब्रत
चरणं ॥

कल्पः । अग्रेणाहवनीयं पर्याहृत्य साघ्राडासङ्गां* सम्पाद-
यति स्वाहा त्वा सूर्य्यस्य रश्मिभ्य इति प्रातः स्वाहा त्वा
नक्षत्रेभ्य इति सायमिति । (१९ मन्त्रः) । हे घर्ष पात्रसमूह
लां, 'सूर्य्यस्य' 'रश्मिभ्यः' 'स्वाहा' समर्पयामि, ततस्त्वां 'नक्ष-
त्रेभ्यः' समर्पयामि ॥

एतन्मन्त्रद्वयसाध्यं घर्षपात्रसादनं विधत्ते । "स्वाहा त्वा
सूर्य्यस्य रश्मिभ्य इति प्रातः सःसादयति । स्वाहा त्वा नक्ष-
त्रेभ्य इति सायं । एता वा एतस्य देवताः । ताभिरेवैनं
समर्द्धयति" इति ॥ १९ ॥ (५ प्र० । ८५ । ४ ८ म०) । सूर्य्या नक्ष-
त्राणि चेति 'एताः' प्रवर्ग्यपात्रसमूहस्य, स्वामिभूताः, अतः
'ताभिरेव' देवताभिः, 'एनं' पात्रसमूहं, समर्द्धं करोतीति ॥

* सन्धां इति D चिह्नितपु० पाठः ।

अथैकादशोऽनुवाकः ।

(^१)घर्म्म या ते दिवि शुक् । या गायचे छन्दसि । या
ब्राह्मणे । या हविर्दाने । तां त एतेनावयजे स्वाहा^(१) ।

अकः, अग्निनेत्याह, प्रदिशो गच्छेत्याह, पिदृष्णां, अन्तः-
परिधि पितृयति, धारयेत्याह, वाचः, घर्म्मपाः तेभ्य एवेनं
जुहोति, अन्वीचेत, होतव्याश्मिति, अग्नावित्याह, दधते,
अगोपायत्, सप्त च ॥

इति पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽनुवाकः ।

दशमे प्रवर्ग्यशेषेणाग्निहोत्रहोम उक्तः, एकादशे प्रवर्ग्या-
दासनमुच्यते । कल्पः । प्रवर्ग्यमुदासयिष्यन्नजमग्नीध्रे ददात्यष्टौ
हि ब्रह्मणे धेनुं होत्रे रुक्ममध्वर्यवे षट् अपरं खरं पूर्व-
स्मिन् खरे न्यस्यो*च्छिष्टखरं सङ्कथ्योत्तरेणाहवनीयं सप्ताडा-
सन्दीं प्रतिष्ठाप्य तस्यां सर्व्वं परिघर्म्म समाधाद्यौदुम्वर्यां सुवि

* न्यस्योपोच्छिष्ट इति तै० पु० पाठः ।

† समसधाद्यौ इति तै० पु० पाठः ।

(१)घर्म या तेऽन्तरिक्षे शुक् । या चैष्टुभे छन्दसि । या
राजन्धे । याग्नीध्रे । तां त एतेनावयजे स्वाहा ॥ १ ॥

घर्म या ते पृथिव्याः शुक् । या जागते छन्दसि ।
या वैश्ये । या सदसि । तां त एतेनावयजे स्वाहा^(१) ।

चतुर्दशोत्तं गृहीत्वा घर्म या ते दिवि शुगित्येतैर्यथा लिङ्गं
जुहोत्यपि वा प्रतिप्रस्थाता चीन् सन्नखान् ब्रह्माकान् मुष्टीना-
दाथ तेषामेकमाहवनीये प्रदीप्यास्यदग्ने धारयति तमध्व-
र्युरभिजुहोति घर्म या ते दिवि शुगिति । पाठस्तु । (१)“घर्म
या ते दिवि शुक् • तां त एतेनावयजे स्वाहा”^(१) इति । हे
‘घर्म’ प्रवर्ग्यं, ‘ते’ तव सम्बन्धिनी, ‘शुक्’ सन्तापः, ‘या’
‘दिवि’ द्युलोके, ‘गायत्रे’ ‘छन्दसि’ ‘या’ ‘ब्राह्मणे’ पुरुषे, ‘या’
‘हविर्द्धाने’ मण्डपे च विद्यते । ‘तां’ सर्वां, ‘ते’ त्वदीयां,
शुक्, ‘एतेन’ होमेन, अहं ‘अवयजे’ नाशयामि ॥

कल्पः । तस्मिन्नपरं प्रदीप्याहवनीये पूर्वं प्रहृत्य नाभि-
दग्ने धारयति तमध्वर्युरभिजुहोति घर्म या तेऽन्तरिक्षे
शुगिति । तस्मिन्नपरं प्रदीप्याहवनीये पूर्वं प्रहृत्य जानुदग्ने
धारयति तमध्वर्युरभिजुहोति घर्म या ते पृथिव्याः शुगि-
ति । पाठस्तु । (१)“घर्म या तेऽन्तरिक्षे शुक् • तां त एते-
नावयजे स्वाहा”^(१) इति । एतौ मन्त्रौ प्रथममन्त्रवद्भाष्येयौ ॥

एतन्मन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते । “घर्म या ते दिवि शुगिति

(१) अनुनोऽद्यानुमतिः । अन्विदनुमते त्वं^(१) । (२) दिव-

तिस्र आहुतीर्जुहोति । हृन्दोभिरेवास्यैभ्यो लोकेभ्यः शुचम-
वयजते” इति । (५ प्र०।६ अ०।१ म०) । ‘अस्य’ घर्षस्य, सम्ब-
न्धिनीं ‘शुचं’ हृन्दोदेवताभिरेव सहायभूताभिः लोकत्रया-
दपनयति ॥

प्रदीप्यमानस्य शखाकामुष्टेर्द्वारणे क्रमेण मुखनाभिंजानु-
प्रमाणानि हस्तेनाभिनीय विधत्ते । “इत्यत्यये जुहोति । अये-
यत्ययेयति । त्रय इमे लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्यः शुच-
मवयजते” इति । (५ प्र०।६ अ०।१ म०) । ‘अये’ प्रथमं, ‘इयति’
आस्यदग्ने देशे ‘जुहोति’ । ‘अथ’ अनन्तरं, ‘इयति’ नाभिदग्ने
देशे धारयित्वा ‘जुहोति’ । ‘अथ’ अनन्तरं, ‘इयति’ जानुदग्ने
देशे धारयित्वा ‘जुहोति’ । एते च ‘त्रयः’ देशा लोकत्रय-
रूपाः, अतो ‘लोकेभ्यः’ ‘शुचं’ निराकरोति ॥

कल्पः । आहवनीय एवैनमनुप्रहरति अनुनोऽद्यानुम-
तिरिति परिश्रिते प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयत्यन्विदनुमत
इति । (३ मन्तः) । अनुनोऽद्यानुमतिरित्येकस्या षष्ठः प्रतीकं,
अन्विदनुमते त्वमित्यपरस्या षष्ठः प्रतीकं, एते षष्ठाविदं
वामास्ये हविरित्यनुवाके व्याख्यास्येते ॥

अनयोर्देवतानुरूपतां* दर्शयति । “अनुनोऽद्यानुमतिरि-
त्याद्यानुमत्यै” इति । (५ प्र०।६ अ०।३ म०) ॥

* आनार्थता इति वै० पु० पाठः ।

स्त्वा परस्यायाः । अन्तरिक्षस्य तनुवः पाहि । पृथि-
व्यास्त्वा धर्म्माणा ॥ २ ॥

वयमनुक्रामाम सुविताय नव्यसे^(४) । ^(५)ब्रह्मणस्त्वा

कल्पः । दिवस्त्वा परस्याया* इति प्रथमेऽभिप्रव्रजन्ति ।
पाठस्तु । ^(४)“दिवस्त्वा परस्यायाः ० वयमनुक्रामाम सुविताय
नव्यसे”^(४) इति । सर्वे मिलित्वा प्रवर्ग्योद्वासनदेशं प्रति यदा
गच्छन्ति तदाऽं मार्गं चेधा विभज्य प्रथमे भागे मन्त्रेषानेन
प्रव्रजन्ति । हे प्रवर्ग्यं, ‘दिवः’ द्युलोकस्य, ‘परस्यायाः’ अति-
शयेन पाञ्चननिमित्तं तां, ‘वयमनुक्रामाम’, त्वं च ‘अन्तरिक्षस्य’
सम्बन्धिनीः, ‘तनुवः’ प्राणिशरीराणि, ‘पाहि’ रक्ष । तथा
‘पृथिव्या धर्म्माणा’ धारणनिमित्तं तां, ‘वयमनुक्रामाम’ एत-
दनुक्रमग्रहणं, ‘नव्यसे’ नूतनाय, ‘सुविताय’ ज्ञोभनगमनाय,
सम्पद्यतां ॥

अस्य मन्त्रस्य लोकत्रयधारणे तात्पर्यं दर्शयति । “दिवस्त्वा
परस्याया इत्याह । दिव एवेमाँसोकाब्दाधार” इति ।
(५ प्र०।६ अ०।४ म०) । ‘दिवः’ द्युलोकदेवतायाः, रक्षणेन
लोकत्रयं धृतं भवतीत्यर्थः ॥

कल्पः । ब्रह्मणस्त्वा परस्याया इति द्वितीय इति । अनेन

* परसूया इति तै० पु० पाठः ।
† यथा इति तै० पु० पाठः ।
‡ तथा इति तै० पु० पाठः ।

परस्यायाः । श्चस्य तनुवः पाहि । विशस्त्वा धर्म्मखा ।
 वयमनुक्रामाम सुविताय नव्यसे^(५) । ^(१)प्राणस्य त्वा
 परस्यायै । चक्षुषस्तनुवः पाहि । ओचस्य त्वा धर्म्म-
 णा । वयमनुक्रामाम सुविताय नव्यसे^(१) । ^(०)वल्गु-
 रसि शंयुधायाः ॥ ३ ॥

मन्त्रेण द्वितीयमार्गभागे प्रत्रजेयुरित्यर्थः । पाठस्तु । ^(१)“ब्र-
 ह्मणस्त्वा परस्यायाः ० वयमनुक्रामाम सुविताय नव्यसे”^(१)
 इति । पूर्व्ववद्वाख्येयं ॥

लोकविषयमन्त्रानन्तरं ब्राह्मणादिजातिविषयमन्त्रेषु लो-
 केषु प्रजानां धारणं सिद्धतीति दर्शयति । “ब्रह्मणस्त्वा पर-
 स्याया इत्याह ॥ १ ॥ एवमेव लोकेषु प्रजा दाधार” इति ।
 (५ प्र०।८ अ०।५ म०) ॥

कल्पः । प्राणस्य त्वा परस्याया इति तृतीय इति । अनेन
 मन्त्रेण मार्गस्य तृतीयभागे प्रत्रजेयुः । पाठस्तु । ^(१)“प्राणस्य
 त्वा परस्यायै ० वयमनुक्रामाम सुविताय नव्यसे”^(१) इति ।
 ‘चक्षुषस्तनुवः’ इत्यनेन चक्षुश्चक्षुः शरीराणीत्यर्थो विवक्षितः ।
 अन्यत् पूर्व्ववद्वाख्येयं ॥

ब्रह्मणश्चादिप्रजाविषयानन्तरं* प्राणचक्षुरादिविषयमन्त्रेषु

* विषयमन्त्रानन्तरं इति तै० पु० पाठः ।

प्रजासु प्राणधारणसिद्धिं दर्शयति । “प्राणस्य त्वा परस्याया इत्याह । प्रजास्त्रेव प्राणान्दाधारः” इति । (५.प्र०।६.अ०। ६.म०) ॥

प्रवर्गस्य पूर्वदिग्बुद्धासनं विधत्ते । “त्रिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत् प्रवर्गः । असौ खलु वा आदित्यः प्रवर्गः । तं यद्वक्षिणा प्रत्यञ्चमुदञ्चमुदासयेत् । जिह्वां यज्ञस्य त्रिरो हरेत् । प्राञ्चमुदासयति । पुरस्तादेव यज्ञस्य त्रिरः प्रतिदधाति ॥ ९ ॥ प्राञ्चमुदासयति । तस्मादसावादित्यः पुरस्तादुदेति ।” इति । (५.प्र०।६.अ०।७.म०) । प्रवर्गस्य यज्ञत्रिरोरूपस्य दक्षिणादिषु तिस्रषु दिग्बुद्धासने सति ‘त्रिरः’, ‘जिह्वां’ कुटिलं यथा भवति तथा, इतं स्यात् । अतः ‘पुरस्तादेव’ आर्जवेन यज्ञत्रिरः-प्रतिधानाय प्रवर्ग्यं प्राङ्मुखमेव, ‘उदासयेत्’ । किञ्च प्रवर्ग्य-सादित्यरूपत्वात् आदित्यस्य च पुरस्तात् एवादयात् प्राग्बुद्धासनं युक्तं ॥

अफादीनां तत्रानयनं विधत्ते । “अफोपयमान्धविचाषि घृष्टी इत्यन्ववहरन्ति । सात्मानमेवैतन् सतनुं करोति ।” इति । (५.प्र०।६.अ०।८.म०) । तप्तस्य महावीरस्य हस्तेन स्पृष्टुमन्नक्यत्वात् तद्धारणार्थं काष्ठविशेषैः सफैः । उपयमः पाचविशेषः घृष्टी अन्नारनिर्हृषाद्यर्थं साधनविशेषैः । साधनान्तराणामप्युपदर्शनार्थः ‘इति’शब्दः । एतानि सर्वाण्यपि महावीरमनु-प्रवर्ग्योद्दासनदेशे हरेयुः । तेन ‘एतन्’ प्रवर्ग्यं, आत्मसहितं त्रिरोरसहितं ‘करोति’ ॥

एतद्देदं प्रशंसति । “सात्मानुर्भिलोके भवति । य एवं वेद ।” इति । (५ प्र०।६ अ०।६ म०) ॥

साधनार्तां कारणं वृत्तविशेषं विधत्ते । “ऋदुम्बराणि भवन्ति । ऊर्वा उदुम्बरः । ऊर्जमेवावहन्त्ये ।” इति । (५ प्र०।६ अ०।१० म०) । उदुम्बरफलस्य भक्ष्यत्वेनोर्ध्वपत्वात् तदृषेणोर्क्प्राप्तिः* ॥

गमनकाले साधनीभूतं सामगात्रं विधत्ते । “वर्त्मना वा अन्वित्य ॥ ३ ॥ यज्ञं रक्षांसि जिज्ञांसन्ति । साक्षा प्रक्षोतान्त्वैति । साम वै रक्षोहा । रक्षसामपहत्यै ।” इति । (५ प्र०।६ अ०।११ म०) ॥ गमनवेलायां प्रक्षोतुं सामगानेन सहितः† ‘प्रक्षोता’, तान् सर्वाननुगच्छेत् । साक्षो रक्षोपत्वात् तद्गानं रक्षोऽपघाताय भवति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, सर्वे सहपत्नीकाः चिः साक्षो निधनमुपहन्ति । अर्द्धाद्ये द्वितीयं प्राष्यापरेषोत्तरवेदिं तृतीयमिति ॥ तदिदमुत्तरं विधास्यन्नादौ प्रक्षोतुर्निधनावृत्तिं विधत्ते । “चिर्निधनमुपैति । चय इमे लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्यो रक्षांस्यपहन्ति ।” इति । (५ प्र०।६ अ०।१२ म०) । पञ्चभागयुक्तस्य साक्षरमे भागो ‘निधनं’, तन्निवारं पठेत् । तेन लोकचयाद्रक्षसामपहतिर्भवति ॥

पत्नीसहितानां सर्वेषां प्रक्षोटाः निधनभागोच्चारणं विधत्ते ।

* ऊर्जवत्प्राप्तिः इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† रक्षांसि चौरवन्मार्गेष्वेव घृष्टत आगत्य यच्च हन्तुं गच्छन्ति । अतस्तत्परिहाराय सामगानेन सहित इति तै० पुस्तकपाठः ।

‡ प्रक्षोटावत् इति तै० पुस्तकपाठः ।

शिर्शुर्जनधायाः^(९) । ^(८)शं च वक्षि परि च वक्षि^(८) ।

“पुरुषः पुरुषो निधनमुपैति । पुरुषः पुरुषो हि रक्षस्त्री ।
रक्षसामपहस्ये ॥ ४ ॥” इति । (५ प्र०।८ अ०।१३ म०) । सर्वे-
ष्वपि पुरुषेषु बाधकानि रक्षास्त्रानुगच्छन्ति अतः सर्वोऽपि
‘पुरुषः’, ‘रक्षस्त्री’ । निधनपाठेन तानि रक्षास्त्रपहन्वन्ते ॥

उदासनदेशे हिरण्यस्त्रापनं विधत्ते । “यत् पृथिव्यामुदा-
सयेत् । पृथिवीश् शुचार्पयेत् । यदसु । अपः शुचार्पयेत् ।
षदोषधीषु । ओषधीः शुचार्पयेत् । यदनस्यतिषु । वनस्यती-
शुचार्पयेत् । हिरण्यं निधायोदासयति । अमृतं वै हिरण्यं ॥ ५ ॥
अमृत एवैतं प्रतिष्ठापयति ।” इति । (५ प्र०।८ अ०।१४ म०) ।
प्रवर्गस्य दाहकत्वात् पृथिव्यादीनां दाहो माभूदिति हि-
रण्ये तदुदासनं अग्निसंयोगेऽपि विनाशभावात् ‘हिरण्यं’,
‘अमृतं’ । अतस्तत्रैव प्रवर्ग्यं ‘प्रतिष्ठापयति’ ॥

कथ्यः । उदकुम्भमादायाध्वर्युर्बलुरसि ब्रयुधाया इति
त्रिः प्रदक्षिणमुत्तरवेदिं परिविञ्चन् पर्येतीति । पाठस्तु ।
(९)“बलुरसि ब्रयुधायाः ॥ ३ ॥ शिर्शुर्जनधायाः”^(९) इति । हे
परिवेक, त्वं ‘ब्रयुधायाः’ सुखप्राप्तेः, दुःखविवोक्तस्य धारकः,*
‘बलुः’ सुन्दरः, ‘असि’ । ‘जनधायाः’ जनस्य धारकः,
‘शिर्शुः’ बाहवदुपसाहनीयः, ‘असि’ । उत्तरवेदिपरत्वेन
वाच्येयं ॥

* भावकः इति तै० पुस्तकपाठः ।

(९) चतुःसक्तिर्नाभिर्हृतस्य^(९) । (१०) सद्देो विश्वायुः शर्म^{१०}

एतन्मन्त्रसाध्यं परिषेचनं विधत्ते । “बल्लुरसि ग्रंथुधाया इति त्रिः परिषिञ्चन् पर्थ्येति । त्रिवृदा अग्निः । चावानेवाग्निः । तस्य शुचः प्रमथति ।” इति । (५ प्र०।९ अ०।१५ म०) । आहवनीयादिरूपेणाग्नेस्त्रिगुणत्वात् त्रिवारपरिषेचनेन सर्व्व-आग्नेः शोकः भ्रान्ति ॥

कल्पः । निधाय कुम्भं ग्रं च वक्षि परि च वचीति त्रिः परिषिञ्चन् प्रतिपर्थ्येतीति । (८ मन्त्रः) । हे उत्तरवेदि, ‘ग्रं च वक्षि’ सुखमपि वक्षसि, ‘परि च वक्षि’ दुःखपरिहारमपि वक्षसि ॥

एतन्मन्त्रसाध्यां प्रदक्षिणावृत्तिं विधत्ते । “त्रिः पुनः पर्थ्येति । षट् सम्पद्यन्ते । षड् वा षतवः । षतुभिरेवास्य शुचः प्रमथति ।” इति । (५ प्र०।९ अ०।१६ म०) । षोडश प्रदक्षिणानि षोडशप्रदक्षिणानीति ‘षट्’-सम्पत्तिः ॥

कल्पः । चतुःसक्तिर्नाभिर्हृतस्येत्युत्तरवेदिमभिसृशेति । (९ मन्त्रः) । ‘चतुःसक्तिः’ कोणचतुष्टयोपेतोत्तरवेदिः, इयं ‘षतस्य’ यज्ञस्य, नाभिस्थानीया । अद्वा ‘षतस्य’ सत्यभूतायाः भूमेर्नाभिस्थानीया ॥

मन्त्रस्य भूमिनाभिपरत्वं दर्शयति । “चतुःसक्तिर्नाभिर्हृतस्येत्याह ॥६॥ इयं वा षतं । तस्या एष एव नाभिः । यत्प्रवर्ग्यः । तस्यादेवमाह ।” इति । (५ प्र०।९ अ०।१७ म०) । प्रवर्ग्य-होमाधारत्वादुत्तरवेदिः ‘प्रवर्ग्यः’, इत्युच्यते ॥

सप्रथाः^(१०) । ^(११)अप द्वेषो अप ऋरः । अन्यद् व्रतस्य
सञ्चिमः^(११) । ^(१२)घर्मैतत्तेऽन्नमेतत् पुरीषं । तेन वद्धस्व

कल्पः । सदो विश्वायुरित्युत्तरेणोत्तरवेदिं खरौ न्युष्या-
नुव्यूहतीति । घर्म सप्रथा इति मन्त्रशेषः । (१०मन्त्रः) । 'सदः'
भृप्रदेशविशेषः । उत्तरवेद्युत्तरदेशरूपः, 'विश्वायुः' छत्त्रायु-
हेतुः, अतएव 'सप्रथाः' ख्यातियुक्तः, 'घर्म' सुखहेतुः ॥

‡घर्मशब्देन भूमिविवक्षां दर्शयति । "सदो विश्वायुरि-
त्याह । सदो हीयं ।" इति । (५ प्र०।६ अ०।१८ म०) ॥

कल्पः । अप द्वेषो अप ऋर इति मार्जारीयदेशे उच्छिष्ट-
खरमिति न्युष्यानुव्यूहतीत्यनुवर्त्तते । अन्यद् व्रतस्य सञ्चिमेति
मन्त्रशेषः । (११मन्त्रः) । 'द्वेषः' द्वेषा ऋनुः, अपनीतः, 'ऋरः'
कौटिल्यकारी चापनीतः । 'व्रतस्य' अनुष्ठेयमानस्य कर्मणः,
'अन्यत् सञ्चिमः' पूर्वोक्तद्वेषकौटिल्याभ्यामतिरिक्तं क्षेमेषानु-
ष्ठानं वयं सन्पादितवन्तः ॥

अनेन मन्त्रेण ऋनुनिराकरणं दर्शयति । "अप द्वेषो अप
ऋर इत्याह भ्राह्मव्यापनुत्यै ।" इति । (५ प्र०।६ अ०।१८ म०) ॥

कल्पः । घर्मैतत्तेऽन्नमेतत् पुरीषमिति दध्ना मधुमिश्रेण
पात्राणि पूरयतीति । पाठस्तु । ^(१२)घर्मैतत्तेऽन्नमेतत्पुरीषं । •

* नाभिं खरावनुव्यूष्या इति तै० पुस्तकपाठः ।

† उत्तरनाभ्युत्तरदेशः इति तै० पुस्तकपाठः ।

‡ सदःशब्देन इति तै० यु० पाठः ।

आच॑ष्यायस्व । व॒र्द्धि॒षी॒महि॑ च व॒यं । आच॑ष्यासिषी॒-
महि॑^(१९) ॥ ४ ॥

(१९)रन्ति॒र्ना॒मासि॑ दि॒व्यो गन्ध॑र्व्वः । तस्य॑ ते यद्द-
द्धवि॒र्द्धानं॑ । अ॒ग्नि॒रध्य॑क्षाः । रु॒द्रोऽधि॑पतिः^(१९) । (१७)स-

आचष्यासिषीमहि ।”^(१९) इति । हे ‘घर्षा’, ‘एतत्’ मधुमिश्रं
दधि, ‘ते’ तव, ‘अन्नं’, ‘एतत्’, च ‘पुरीषं’ सम्पूर्णं, ‘तेन’ मधु-
मिश्रेण दध्ना, त्वं ‘वर्द्धस्व’ ‘आष्यायस्व च’, अभिवृद्धिस्वरूप-
बाहुल्यं आष्यायनं मानसः परितोषः, तत्प्रसादात् ‘वयं’, अपि
वृद्धिमाष्यायनञ्च प्राप्तुवाम ॥

एतन्मन्त्रसाध्यं पूरणं विधत्ते । “घर्षेतत्तेऽन्नमेतत् पुरीष-
मिति दध्ना मधुमिश्रेण पूरयति । ऊर्वा अन्नाद्यं दधि ।
ऊर्वावैनमन्नाद्येन समर्द्धयति ॥ ७ ॥” इति । (५ प्र०।६ अ०।
१० म०) । ऊर्कशब्देन स्वादुत्वमुच्यते ॥

अन्नाद्यशब्देनोदरपृच्छित्तुलं वेदनं प्रव्रंसति । “अन्नन्नना-
द्युको भवति । य एवं वेद ।” इति । (५ प्र०।६ अ०।११ म०) ।
अन्ननेष्काशीलः अन्ननायुको दरिद्रः ‘अन्नन्ननायुकः’ हसः ॥

कल्पः । अद्येनमुपतिष्ठन्ते रन्तिर्नामासि दिव्यो गन्धर्व्वं
इति । रन्तिरित्यादयः परिजानादहीनमित्यन्ता बहवो मन्त्राः ।
तेषु प्रथमं मन्त्रमाह । पाठस्तु । (१९)“रन्तिर्नामासि ० रुद्रो-
ऽधिपतिः”^(१९) इति । रन्तिनामको सुलोकवर्ती चः ‘गन्धर्व्वः’,

महमायुषा । सं प्राणेन । सं वर्धसा । सं पर्यसा । सं
गौपत्येन । सः रायस्योषेण^(१४) ॥ ५ ॥

अस्ति, हे प्रवर्ग्यं, तद्रूपस्त्वं 'असि', 'तस्य ते' तादृशस्य गन्धर्व-
रूपस्य तत्र, 'हविर्दानं', 'यद्दत्' हविर्दानाख्यमण्डपादिसदृशं*
उत्तरवेद्यां प्राक् शिरस्त्रेनावस्थितस्य तवाधोभागवर्तितात्,
योऽयं 'अग्निः', उत्तरवेदिं गतः, योऽयं 'अध्वर्याः' तव स्वामी,
योऽयं 'रुद्रः' क्रूरो देवः, योऽयं 'अधिपतिः' अनिष्टनिवार-
णेनाधिकपाणकः ॥

मन्त्राक्षरैः प्रवर्ग्यमहिम्नः स्पष्टप्रतिभागां दर्शयति । "रन्ति-
र्नामासि दिव्यो गन्धर्व इत्याह । रूपमेवास्मैतन्महिमानम्
रन्तिं बन्धुतां व्याचष्टे ।" इति । (५ प्र०।६ अ०।२२म०) । 'रन्तिः'
बन्धुत्वं, रमणहेतुत्वात्, मन्त्रस्य यत् स्वरूपमस्ति रन्त्यादि-
ब्रह्मोपेतं एतदेव प्रवर्ग्यस्य बन्धुत्वलक्षणं महिमानं प्रका-
शयति ॥

द्वितीयं मन्त्रमाह । ^(१४)"समहमायुषा • सः रायस्यो-
षेण"^(१५) इति । 'अहं', अस्य प्रवर्ग्यस्य प्रसादादायुरादिना
रायस्योषान्तेन फलघटकेन सङ्गतो भूयासं ॥

मन्त्रस्वाधोरर्थतां दर्शयति । "समहमायुषा सं प्राणेने-

* मन्त्रं पादसदृशमिति तै० पुस्तकपाठः ।

† अस्य महिमानमिति तै० पुस्तकपाठः ।

(१४) व्यसौ । योऽस्मान्देष्टि । यच्च वयं द्विस्रः^(१५) ।
 (१६) अचिक्रद्दृषा हरिः । महान्मिचो न दर्शतः । सः
 सूर्येण रोचते^(१६) । (१७) चिदसि समुद्रयोनिः । इन्दु-

त्याह । आग्निषमेवैतामात्रास्ते ।” इति । (५ प्र०।६ अ०।२१ म०) ॥

द्वतीयं मन्त्रमाह । (१५) “व्यसौ • यच्च वयं द्विस्रः”^(१५)
 इति । ‘यः’, अस्माकं देष्टा, यस्यास्माभिर्देव्यः, उभयविधः
 ‘असौ’ ब्रह्मः, प्रवर्ग्येण विनाशितः ॥

मन्त्रस्य परविनाशपरत्वेनाभिचाररूपतां दर्शयति । “व्यसौ
 योऽस्मान् देष्टि यच्च वयं द्विस्र इत्याह । अभिचार एवा-
 स्त्रैवः ।” इति । (५ प्र०।६ अ०।२४ म०) । ‘अस्य’ ब्रह्मोः, ‘एषः’
 मन्त्रपाठः यजमानेन कृतोऽभिचारः, तेनासौ विनश्यतीत्यर्थः ॥

चतुर्थं मन्त्रमाह । (१६) “अचिक्रद्दृषा हरिः • सः
 सूर्येण रोचते”^(१६) इति । अयं प्रवर्ग्यः ‘दृषा’ कामानां
 वर्षयिता, ‘हरिः’ पापस्य हर्ता, तादृशः सन् ‘अचिक्रद्दृ-
 *क्रन्दनमुत्साहेनास्कोटनं कृतवान् । स च प्रवर्ग्यः ‘महान्’
 गुणैरधिकः, ‘मिचो न’ मिच इव, ‘दर्शतः’ दर्शनीयः, तादृशः
 ‘सूर्येण’ सः भूय ‘रोचते’ प्रकाशयति ॥

प्रथमपादे विशेषणयोः प्रसिद्धिं दर्शयति । “अचिक्रद्दृ-

* क्रन्दनमुत्साहेनास्कोटनं इति D चिह्नितपुस्तकपाठः । क्रन्दनमु-
 त्साहेनाटनं इति तै० पुस्तकपाठः ।

दक्षः श्येनश्चतवा* । हिरण्यपक्षः शकुनो भुरग्युः ।
महान्तसधस्ये भ्रुव आनिषत्तः ॥ ई ॥
नमस्ते अस्तु मा मा हिःसीः^(१०) । ^(१८)विश्वार्बसुः

वृषा हरिरित्याह । वृषा शेषः ॥ ८ ॥ वृषा हरिः” । इति ।
(५ प्र०।८ अ०।१५ म०) । यथा वृषत्वं प्रसिद्धं तथा हरि
त्ममपीति वक्तुं ‘वृषः’ इति पुनरुक्तिः ॥

द्वितीयपादस्य स्तुतिपरतां दर्शयति । “महान्मित्रो न
दर्शत इत्याह । शौत्येवैनमेतत्” । इति । (५ प्र०।८ अ०।१६ म०) ॥

पञ्चमं मन्त्रमाह । ^(१०)“चिदसि समुद्रयोगिः • नमस्ते
अस्तु मा मा हिःसीः”^(१०) इति । हे प्रवर्ग्य, त्वं चिदादि-
विशेषणविशिष्टः, ‘असि’ । ‘चिद्’ अभिज्ञः, ‘समुद्रयोगिः’ बान-
द्वारा समुद्रस्यापि कारणभूतः, ‘इन्दुः’ चन्द्रवदाह्लादकारो,
‘दक्षः’ उत्साहवान्, ‘श्येनः’ श्येनवदेगवान्, ‘श्चतवा’ कर्मफल-
युक्तः, ‘हिरण्यपक्षः’ चित्ताग्नावनुष्ठीयमानः सन् सुवर्णसमान-
पक्षोपेतः, ‘शकुनः’ पक्ष्याकारः, ‘भुरग्युः’ जगद्गणसमर्थः,
‘महान्’ गुणैरधिकः, ‘सधस्ये’ कर्मकर्तृभिःसहावस्त्रानप्रदेष्टे,
‘भ्रुवः’ स्थिरः, ‘आनिषत्तः’ आभिमुख्येनोपविष्टः । हे प्रवर्ग्य,
‘ते नमः’, मां ‘मा हिःसीः’ ॥

समुद्रयोगिशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति । “चिदसि समुद्र-

* श्चतवा इति A, B, C, D, E, G, चिञ्जितपुस्तकघट्टकपाठः ।

सोमगन्धर्व्वं । आपो ददृशुषीः । तदृतेनाभ्यायन् ।
तदन्ववैत् । इन्द्रो रारहाण आसां । परि सूर्य्यस्व

योनिरित्याह । स्वामेवेनं योनिं गमयति ।" इति । (५ प्र० ।
८ अ० । १७ म०) । समुद्रादिकं जगत्कर्त्तृणां, स्वकीयां 'योनिं',
प्रापयति । यदा समुद्रो योनिर्यस्य प्रवर्ग्यस्येति वज्रप्रोहिः,
समुद्रसदृशः परमात्मा तस्य कारुणं, ततो मन्त्रपाठेन स्व-
कीययोनिप्राप्तिः ॥

वैकल्पप्रयुक्तद्विंशपरिहारार्थतां नमस्कारस्य दर्शयति ।
"नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरित्याहाहिंसायै" । इति ।
(५ प्र० । ८ अ० । १८ अ०) ॥

षष्ठं मन्त्रमाह । (१८) "विश्ववसुः सोमगन्धर्व्वं ० परिसूर्य्यस्य
परिधीः रपशत्" (१८) इति । सोमस्य परिमोषको गन्धर्व्वः 'सोम-
गन्धर्व्वः' । स च 'विश्ववसु' नामकः, अतएव सोमप्रकरणे श्रूय-
ते, तः सोममाद्विद्यमाणं गन्धर्व्वो विश्ववसुः पर्य्यमुष्णादिति ।
सोमस्यापहर्त्तारं तं, 'विश्ववसुः', 'आपो ददृशुषीः' अद्वे-
वता दृष्टवत्यः, तास्याद्वेवताः 'अतेन' यज्ञेन निमित्तेन, 'तत्'
तदा, 'अभ्यायन्' विशेषेण गन्धर्व्वसमीपं प्रत्यागच्छन्, 'इन्द्रः',
देवः, 'तत्' अपां गमनं, 'अन्ववैत्' अनुक्रमेण ज्ञातवान्, स च
इन्द्रः, 'आसां' अपां समीपे, 'रारहाणः' शृगं गच्छन्, 'सूर्य्यस्य',

* B चिञ्जितपुरुषो परिसूर्य्यस्य इति पाठो नास्ति ।

परिधीरुपश्यत्^(१८) । ^(१९)विश्वावसुरभि तन्नो गृणा-
तु । द्वियो गन्धर्वो रजसो विमानः । यद्वाद्य सत्य-
मुत यन्न विद्म ॥ ७ ॥

‘परिधीन्’ परिधिसदृशान्, दम्भभिमानिनो देवान्, ‘पर्य-
पश्यत्’ परितो वेष्टयित्वन् अवलोकितवान् । यदा गन्धर्वः
सोमं मुष्णाति तदानोमापो दृष्ट्वा तत्र गताः, इन्द्रश्च तद-
भिज्ञाय अपां सहायार्थं गन्धर्वमवरोद्धुं सूर्यरश्मीन् प्रेषित-
वानित्यर्थः ॥

विश्वावसुदृत्तान्तस्मरणस्य विकलाङ्गसमाधानार्थत्वं दर्श-
यति । “विश्वावसुः सोमगन्धर्वमित्याह । यदेवास्य क्रिय-
माणस्यान्तर्यान्ति । तदेवास्यैतेनाप्याययति* ।” इति । (पू. प्र. ० ।
९ अ. ०।१६ म. ०) । अनुष्ठेयमानस्य प्रवर्ग्यस्य ‘यत्’ अङ्गम्, अलिजः
अन्तर्हितं कुर्वन्ति, ‘तत्’ अङ्गं, ‘एतेन’ दृत्तान्तस्मरणेन, समृद्धं
करोति । गन्धर्वेणापादितस्य वैकल्यस्याङ्गिरिन्द्रेण च समा-
हितत्वान्तदनुस्मरणस्य समाधानार्थत्वं युक्तं ॥

सप्तमं मन्त्रमाह । ^(१९)“विश्वावसुरभि तन्नो गृणातु । ० धियो
द्विभानो धिय इन्नो अय्यात् ।” ^(१९) इति । अस्मिन् कर्मणि ‘यद्वाद्य’
यदेव किञ्चिदङ्गं यथाशास्त्रं अनुष्ठितं, ‘उत’ अपि च, ‘यत्’
अङ्गम्, ‘न विद्म’ वयं विस्मृतवन्तः, ‘तत्’-सर्वं, ‘नः’ अस्मभ्यं,

* आप्यायति इति F, H, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

धियो हिम्वानो धिय इजो अव्यात्^(१८) । (१०)स-
स्त्रिमविन्द्वरखे नदीनां । अपाष्टबोद् दुरो अश्र-
म-

‘विश्रावसुः’, ‘गृणातु’ कथयतु । कीदृशः, ‘दिव्यो गन्धर्वः’
दिवि भवो गन्धर्वजातिः, अतः सर्वज्ञ इत्यर्थः । ‘रजसो वि-
मानः’ रञ्जकस्य गीतस्य विशेषेण निर्माता, ‘धियो हिम्वानः’
बुद्धेः प्रीणयिता, स गन्धर्वः ‘नः’ अस्मदीयाः, ‘धिय इत्’
बुद्धोः सर्वज्ञ अपि, ‘अव्यात्’ रञ्जतु ॥

पूर्वमन्त्रे* यथाङ्गवैकल्यसमाधानहेतुत्वं, तददस्तापि वैकल्य-
समाधानहेतुतां दर्शयति । “विश्रावसुरभित्तो गृणानि-
त्याह ॥ ८ ॥ पूर्वमेवोदितं । उत्तरेषाभिगृणातु” । इति ।
(५ प्र०।८ अ०।३० म०) ॥

चतुर्थपादे धीरक्षणेन चतुसमृद्धिर्विवक्षितेति दर्शयति ।
“धियो हिम्वानो धिय इजो अव्यादित्याह । अदनेवास्मै
कल्पयति” । इति । (५ प्र०।८ अ०।३१ म०) । अतवो यदा
स्वस्वकार्यकराः तदा प्राणिनां बुद्धयः स्वस्था भवन्ति । अतो
धीरक्षणं चतुषु प्रवाहरूपेण प्रवर्तते ॥

अष्टममन्त्रमाह । (१०)“सस्त्रिमविन्द्वरखे नदीनां । • इजो
दृषं परिजानादहीनं”(१०) इति । यः पूर्वो गन्धर्वः अस्त्रि सः

* पूर्वमन्त्रो यथाङ्गवैकल्यसमाधानहेतुः । इति F, H, (चण्डिका-
सूक्तद्वयपाठः ।

ब्रजानां । प्रासां गन्धर्वीं अमृतानि वोचत् । इन्द्रो
दक्षं परिजानाद्हीनं^(१०)।^(११)एतत्त्वं देव घर्म्म देवो देवा-

अयं 'नदीनां' गङ्गायमुनादीनां, 'चरणे' प्रवाहरूपे प्रवर्त्तके,
'सस्त्रिमविन्दत्' शृङ्खिं लब्धवान्, नदीप्रवहणेन पद्मादि-
प्रक्षालनात् शृङ्खिं दृष्टवान् । अस्मत्सु पाषाणेषु ब्रजन्ति
प्रवहन्ति इति, 'अस्मत्प्रजाः' नद्यः, तासां, 'दुरः' दाराणि,
'अपावृणोत्' अपनीतवान्, नदीषु प्रवेष्टुं दारस्नानीया-
स्तीर्यभूताः मार्गाः अस्मभिर्द्ये अवदद्धाः, तत्र पाषाणान्
अपनीय नदीः सेवितुं योग्याः कृतवान् । ततः 'आसां'
नदीनां, 'अमृतानि' शृङ्खिकारणानि जलानि, सः 'गन्धर्व्यः',
'प्रवोचत्' प्राणिनामये कथितवान् । ततः 'इन्द्रः', 'दक्षं' कुशलं
गन्धर्व्यं, 'अहीनं' कापि वैकल्प्यरहितं, 'परिजानात्' परितो
ज्ञातवान् ॥

अत्र जलवाचिना अमृतशब्देन मरणरहितानां प्राणाना-
मपि सूचनं दर्शयति । "प्रासां गन्धर्वीं अमृतानि वोचदि-
त्याह । प्राणा वा अमृताः । प्राणानेवास्मै कल्पयति" । इति ।
(५ प्र० । ६ अ० । ११ म०) । अमृतशब्दपाठेन यजमानस्य प्राणान्
सुस्थितान् करोति ॥

कल्पः । एतत्त्वं देव घर्म्म देवो देवानुपागा इति अभि-
मन्येति । (११ मन्त्रः) । हे 'घर्म्म देव', 'त्वं', 'देवः' देवतारूपः

नुपागाः^(११) । ^(१२)इदमहं मनुष्यो मनुष्यान् । सोमपी-

सन्, 'एतत्' अस्माकं प्रत्यक्षं यथा भवति तथा, 'देवान्',
'उपागाः' प्राप्तवानसि ॥

अत्र प्रवर्ग्यस्य देवत्वं सर्वदेवप्रापणञ्च* प्रसिद्धमित्येतद्दर्शयति । "एतत्त्वं देव षर्मा देवो देवानुपागा इत्याह । देवो षोष सन् देवानुपैति" । इति । (५ प्र० । ६ अ० । ३३ म०) ॥

कल्पः । इदमहं मनुष्यो मनुष्यानि प्रदक्षिणमावृत्तेति । पाठस्तु । (११) "इदमहं मनुष्यो मनुष्यान् । ० सह रायस्योषेण"^(१२) इति । 'अहं' यजमानः, 'मनुष्यः', सन् 'इदं' प्रत्यक्षं यथा भवति तथा, 'मनुष्यान्', प्राप्नोमीति शेषः । हे 'सोमपीथ' सोमपान, 'मां', आभिमुख्येन 'अश्विहि' प्राप्नुहि, न केवलं तमेव, किन्तु 'प्रजया रायस्योषेण', च 'सह', तदुभयमपि मां प्राप्नोतु ॥

यजमानस्य मनुष्यत्वं मनुष्यत्वप्राप्तिञ्च प्रसिद्धा इत्येतद्दर्शयति । "इदमहं मनुष्यो मनुष्यानित्याह ॥१०॥ मनुष्यो हि । एष सन् मनुष्यानुपैति" । इति । (५ प्र० । ६ अ० । ३४ म०) ॥

सोमपानप्रार्थनायां कारणं दर्शयति । "ईश्वरो वै प्रवर्ग्यमुदासयन् । प्रजां पशून्त्सोमपीथमनुदासः सोमपीथानुमेहि । सह प्रजया सह रायस्योषेणेत्याह । प्रजामेव पशून्त्सोमपीथमात्मन्वत्ते" । इति । (५ प्र० । ६ अ० । ३५ म०) । यः

* अत्र प्रवर्ग्यस्य देवप्रापणमिति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

याऽऽनु मेहि । सह प्रजया सह रायस्योर्वेषः^{(१२)*} ।
^(१२)सुमित्रा न आप ओषधयः सन्तु ॥ दुर्मित्रास्तस्मै
 भूयासुः । योऽस्मान् देष्टि । यच्च वयं द्विष्मः^(१३) ।

प्रवर्ग्यं उदासयति असौ तदानीं तं 'प्रवर्ग्यम्', 'अनु', स्वकीयां
 'प्रजां' पुत्रादिकां, 'पशून्' गवादीन्, 'सोमपीथं' करिष्यमाणं
 सोमपानञ्च, 'उदासः' 'ईश्वरः' उदासयितुं समर्थो भवति ।
 प्रवर्ग्यादासनमनु सर्वमिदं नश्यतीत्यर्थः । अतः सोमपीथे-
 त्यादिमन्त्रपाठेन प्रजादिकं स्वात्मनि सन्पादयति ॥

कल्पः । सुमित्रा न आप ओषधयः इति मार्क्यास्त्रीयदेव्रे
 उच्छिष्टखरे मार्क्यायित्वेति । पाठस्तु । (१२) "सुमित्रा न आपः
 ओषधयः सन्तु • यच्च वयं द्विष्मः" (१३) इति । एताः
 'आपः', तत्कार्याः 'ओषधयः', च 'नः' अस्माकं, 'सुमित्राः'
 सुस्त्रिगधाः, 'सन्तु' । 'यः' देष्टा, यच्च देव्यः, 'तस्मै' उभयस्मै,
 'दुर्मित्राः' शत्रवः, 'सन्तु' ॥

प्रथमपादस्वाग्नीः परतां दर्शयति । "सुमित्रा न आप
 ओषधयः सन्त्वित्याह । आग्निषमेवैतामाज्ञास्ते" । इति । (५ प्र० ।
 ८ अ० । ३६ म०) ॥

उत्तरभागस्य शत्रुविषयाभिचारत्वं दर्शयति । "दुर्मित्रा-

* B चिञ्जितपुस्तके सह प्रजयेति पाठो नास्ति । G, B, चिञ्जित-
 पुस्तकयोः 'स्यो'कार उदात्तो अन्यत्र 'वे'कारः ।

† न पश्यतीत्यर्थः इति E चिञ्जितपुस्तकपाठः ।

(१४) उद्वयं तमसस्यरि । उदु त्यं चिचं^(१४) । (१५) इममूषु

सस्यै भूयासुर्योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं द्विस इत्याह । अभि-
चार एवास्त्वैवः” ॥ इति । (५ प्र०।६ अ०।१७ म०) ॥

कल्पः । उद्वयं तमसस्यरोत्यादित्यमुपस्त्रायेदु त्यं चिच-
मिति द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोत्युपतिष्ठते इति । उद्वयमिति
मन्त्रः, समास्त्राग्न इत्यनुवाके व्याख्यातः । उदु त्यं जातवेदसं
चिचं देवानामिति मन्त्रद्वयं उदु त्यमित्यनुवाके व्याख्यातं ।

एतन्मन्त्रद्वयसाध्यहोमं विधत्ते । “प्र वा एषोऽस्माँसोका-
च्चवते । यः प्रवर्ग्यमुदासयति । उदु त्यं चिचमिति सौरो-
भ्यामृग्भ्यां पुनरेत्य गार्हपत्ये जुहोति । अयं वै सोको
गार्हपत्यः । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । असौ खलु वा आ-
दित्यः सुवर्गो लोकः । यत् सौरो भवतः । तेनैव सुवर्गोऽसोका-
न्नैति”* ॥११॥ इति । (५ प्र०।६ अ०।१८ म०) । प्रवर्ग्यस्योदासनेन
स्वयमेव ‘अस्माँसोकात्’, भ्रष्टो भवति । गार्हपत्यस्यैतल्लोकरूप-
त्वेन तत्र होमे सति स्वयं ‘अस्मिन्’, लोके, प्रतितिष्ठितो भवति ।
आदित्यस्य स्वर्गलोकरूपत्वात् सौरमन्त्रेण स्वर्गादपि अंशो
न भवति ।

ब्रह्मणस्त्वा परस्त्राया इत्याह, दधाति, अन्वित्य, रचस्त्री
रचसामपद्यत्यै, वै हिरण्यं, आह, अर्द्धयति, शेष, मृणालित्याह,
मनुष्यानित्याह, अस्यैवः, अष्टौ च ॥

इति माधवीये पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

* वाकान्नवैति इति H, F, चिचं वपुस्तद्वयपाठः ।

त्यमस्रभ्यः॑ सनिं* । गायत्रं नवीयाः॑सं । अग्ने॑ देवेषु
प्रवोचः॑ (१५) ॥ ८ ॥

यामीध्रे तां त एतेनावयजे स्वाहा, धर्म्मिणा, शं-
युधायाः, प्यासिषीमहि, पोषेण, निषत्तः, विद्म, संन्तु,
अष्टौ च ॥ अनु० ११ ॥

कल्पः । इममूषु त्यमस्रभ्यमित्याहवनीये जुहोतीत्युपति-
ष्ठन्ता इत्येक इति । पाठस्तु । (१५) “इममूषु त्यमस्रभ्यः सनिं ।
० अग्ने देवेषु प्रवोचः (१५) इति । हे ‘अग्ने’, ‘देवेषु’, मध्ये
‘अस्रभ्यं’, ‘सनिं’ फलदानं, ‘प्रवोचः’ प्रकर्षेण कथय । न केवलं
फलदानं, किन्तु ‘त्यमिममूषु’ तं शास्त्रप्रसिद्धमिममस्राभि-
रिदानीं अनुष्ठितं प्रवर्ग्यमपि सुष्टु देवेषु, चपय । कीदृशं
प्रवर्ग्यं, ‘गायत्रं’ गायत्र्यादिऋन्दोद्युक्तं । अतएव पूर्व्वचान्नातं,
‘ऋन्दोभिर्वा एषक्रियत इति’ । ‘नवीयाःसं’ अतिशयेन नूतनं,
सर्वाङ्गसम्पूर्णमित्यर्थः ॥

शाखान्तरे यानि प्रवर्ग्यषामानि, तेषामाधारभूता ये
मन्त्रास्तान् विधत्ते । “प्रजापतिं वै देवाः शुक्रं पयोऽदुहन् ।
तदेभ्यो न व्यभवत् । तदग्निर्बकरोत् । तानि शुक्रियाणि सामा-
न्यभवन् । तेषां यो रभोऽत्यक्षरत् । तानि शुक्रयजूष्यभवन् ।

* G, I, चिह्नितपुस्तकद्वये “भ्य”कार उदात्तः ।

† उपतिष्ठत इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

शुक्रियाणां वा एतानि शुक्रियाणि । सामपयसं वा एतयो-
 रन्यत् । देवानामन्यत्पयः । यद् गोः पयः ॥१॥ तस्मान्नः पयः ।
 यद् जायै पयः । तद्देवानां पयः । तस्माद्यत्रैतैर्यजुर्भिस्ररन्ति ।
 तत्पयसा चरन्ति । प्रजापतिमेव तद्देवान् पयसान्नाद्येन सम-
 ह्वयन्ति ।” इति । (५ प्र० १० अ० १ म०) । पुरा कदाचित्
 ‘देवाः’, सर्वे ‘प्रजापति’, कामधेनुं कृत्वा ‘शुक्रं पयः’ प्रवर्ग्यरूपं
 क्षीरं, दुग्धवन्तः । ‘तत्’ एकमेव, भूत्वा देवेभ्यः ‘न व्यभवत्’ बहूनां
 देवानामर्थं विविधं नाभूत् । अतः सर्वेषां भोगाय न पर्याप्तं,
 तदानीं ‘अग्निः’, ‘तत्’ एकं पयः, विविधं ‘अकरोत्’ । ‘तानि’
 विविधानि पयांसि, ‘शुक्रियाणि’ प्रवर्ग्यसम्बन्धीनि, ‘सामा-
 न्यभवन्’ । ‘तेषां’ च पयोरूपाणां सान्नां, ‘यो रसः’, ‘अत्यचरत्’
 तेभ्यः अस्त्वत्, ‘तानि’ सामभ्यः सुतानि साराणि, ‘शुक्रयजूषि’
 प्रवर्ग्यसम्बन्धिनो मन्त्राः, आसन्* । ‘शुक्रियाणां’ प्रवर्ग्यसम्बन्धिनां
 सान्नां, सम्बन्धीनि प्रवर्ग्ययोग्यानि ‘एतानि’ यजूषि । इत्थं प्रव-
 र्ग्याङ्गमन्त्रोत्पत्तिरुक्ता, अथ द्रव्यमुच्यते, ‘एतयोः’ वक्ष्यमाणयोः
 द्वयोः पयसोर्मध्ये, ‘अन्यत्’ एकं, ‘सामपयसं’ सान्नां प्रियं क्षीरं,
 ‘अन्यत्’, ‘यत्’, ‘देवानां’, प्रियं । तदुभयं विभज्य प्रदर्शते । तच्च
 गद्यं सामदेवतायाः प्रियं, अजाक्षीरं देवानां प्रियं, यस्मादेवं
 मन्त्रोत्पत्तिः, क्षीरद्वयञ्च एतादृशं, ‘तस्मात्’, ‘यच्च’ कर्माणि,
 ‘एतैः’ ‘यजुर्भिः’ प्रवर्ग्यमन्त्रैः, ‘चरन्ति’ अनुतिष्ठन्ति । ‘तत्’ तच्च
 कर्माणि, द्विविधेन ‘पयसा’, ‘चरन्ति’ । शुक्रियमन्त्रैः क्षीरद्वयं

* व्यभवन् इति E, चिञ्जितपुस्तकपाठः ।

जुष्ट्यात्, इति मन्त्रद्रव्यविशिष्टकर्म्मविधिरयं द्रष्टव्यः । तेन कर्म्मणा 'प्रजापतिं', 'देवान्', च अन्नसमृद्धान् कुर्वन्ति ॥

तत्तद्देदनं प्रशंसति । "एष ह्यसौ साक्षात् प्रवर्ग्यं भक्षयति । यस्यैवं विदुषः प्रवर्ग्यः प्रवृज्यते" । इति । (५ प्र०।१० अ०। १ म०) । 'एवं विदुषः' प्रवर्ग्यमाहात्म्यविदः, 'यस्य', 'प्रवर्ग्यं', अनुष्ठीयते, सः 'एषः' 'साक्षात्' मुख्यं, प्रवर्ग्यफलमनुभवति ॥

तस्य प्रवर्ग्यस्य काम्यमुद्दासनदेशं विधत्ते । "उत्तरवेद्यामुद्दासयेत् तेजस्कामस्य । तेजो वा उत्तरवेदिः ॥ १ ॥ तेजः प्रवर्ग्यः । तेजसैव तेजः समर्द्धयति" । इति । (५ प्र०।१० अ०। १ म०) । उत्तरवेदेरग्न्याधारत्वात् प्रवर्ग्यं हविषस्य तत्स्वरूपत्वात् उभयोस्तेजस्त्वम् ॥

तमेव देशं फलान्तराय विधत्ते । "उत्तरवेद्यामुद्दासयेदन्नकामस्य । शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत्प्रवर्ग्यः । मुखमुत्तरवेदिः । श्रीर्षोव मुखं सन्ध्यात्यन्नाद्याय । अन्नाद् एव भवति" । इति । (५ प्र०।१० अ०। ४ म०) । प्रवर्ग्यस्य शिरोरूपत्वादुत्तरवेदेः मुखत्वान्नत्रास्योद्दासने* सत्यन्नं भोक्तुं शिरसा मुखस्य साधनां कृतं भवति । ततोऽयं 'अन्नादो भवत्येव' ॥

उत्तरवेद्यामुद्दासनं प्रशंसति । "यत्र खलु वा एतमुद्दासितं वयाऽसि पर्यासते । परि वै ताऽसमां प्रजा वयाऽस्यासते ॥ ३ ॥ तस्मादुत्तरवेद्यामेवोद्दासयेत् । प्रजानां गोपी-

* मुखत्वात् तत्र तस्योद्दासने इति F, H, चिह्नितपुरुषपाठः ।

† सन्धानमिति F, चिह्नितपुरुषपाठः ।

घाय” । इति । (५ प्र०।१० अ०।५ म०) । ‘यत्र’ घञिन् संवत्सरे, क्वचिद्देशविशेषे, ‘उदासितं’, ‘एतं’ प्रवर्ग्यं, ‘वयाऽसि’ पक्षिणः, ‘पर्यासते’ परित आगत्योपविशन्ति, ‘ताऽ समां’ तं संवत्सरं सर्व्वमपि, पक्षिणः, ‘प्रजाः’ पुत्रादीन्, ‘पर्यासते’ बुचादिश्रवणेषु प्रविशन्ति, प्रजा म्रियन्त इत्यर्थः । अतस्तेजोऽस्य कामराहित्येऽपि प्रजारक्षणार्थं, ‘उत्तरवेद्यामेवोदासयेत्’ ॥

तत्रापि देशविशेषं विकल्पितं विधत्ते । “पुरो वा पश्चाद्दोदासयेत् । पुरस्ताद्वा एतज्ज्योतिरुदेति । तत्पश्चात्पश्चोऽति । स्वामेवैनं धोनिमनूदासयति” । इति ॥ (५ प्र०।१० अ०। ६ म०) । उत्तरवेदेः पूर्व्वभागे पश्चिमभागे वा प्रवर्ग्यं ‘उदासयेत्’ । प्रवर्ग्यस्वरूपं इदं आदित्यज्योतिः, ‘पुरस्तात्’, ‘उदेति’, ‘पश्चात्’, अस्तमेति । ततस्तयोस्त्रभयोरपि तदीषस्थानत्वात् स्वीयमेव स्थानं ‘अनुसृत्य उदासयति’ ॥

अन्यं देशविशेषं विधत्ते । “अपां मध्य उदासयेत् । अपां वा एतन्मध्याज्ज्योतिरजायत । ज्योतिः प्रवर्ग्यः । स्व एवैनं धोमौ प्रतिष्ठापयति” इति ॥ ४ ॥ (५ प्र०।१० अ०।७ म०) । ‘एतत्’ श्रीर्व्वविद्युत्स्वरूपं,* ‘ज्योतिः’, ‘अपां मध्यादजायत’ । ‘प्रवर्ग्यः’, च ‘ज्योतिः’स्वरूपः । तस्मात् ‘एनं’ प्रवर्ग्यं, स्वकोष एव स्थाने ‘प्रतिष्ठापयति’ ॥

देशान्तरं विधत्ते । “यं द्विष्यात् । यत्र स स्यात् । तस्मात्

* ‘एतत्’ वैद्युत्स्वरूपमिति E, चिह्नितपुस्तकपाठः । ‘एतत्’ शौर्य-वैद्युत्स्वरूपमिति H, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

दिशुद्वासयेत् । एष वा अग्निर्वैश्वानरः । यत्प्रवर्ग्यः । अग्निनैवेन वैश्वानरेणाभिप्रवर्त्तयति*” । इति । (५ प्र०।१० अ०।८म०) ।
 यजमानः ‘यं’ पुरुषं, ‘द्विष्यात्’, ‘सः’ द्वेष्यः, यस्यां दिशि तिष्ठति, ‘तस्यां दिशि’, प्रवर्ग्यं ‘उद्वासयेत्’ । प्रवर्ग्यस्य वैश्वानररूपत्वात् ‘एनं’ द्वेष्यं, ‘अभि’लक्ष्य वैश्वानररूपत्वात् ‘प्रवर्त्तयति’ । तेनाग्निना तमभितो दहतीत्यर्थः ‡ ॥

तत्रैव कश्चिद्विशेषं विधत्ते । “अौदुम्बर्यां शाखायामुद्वासयेत् । ऊर्वा उदुम्बरः । अन्नं प्राणः । शुष् घर्माः ॥ ५ ॥ इदमहममुष्यामुष्यायणस्य शुष्चा प्राणमपि दहामीत्याह । शुष्चैवास्य प्राणमपि दहति । ता जगार्त्तिमाच्छति” । इति । (५ प्र०।१० अ०।९म०) । उदुम्बरवृक्षस्य येयं शाखा तस्यां प्रवर्ग्यं ‘उद्वासयेत्’ । उदुम्बरस्यान्नरूपत्वात्, अन्नस्य प्राणस्थितिहेतुत्वात्, घर्मास्य च सन्नापरूपत्वात्, तदनुसारेणोद्वासनकाले इदमित्यादिमन्त्रं पठेत् । ‘अमुष्यायणस्य’ देवदत्तपुत्रस्य, ‘अमुष्य’ यज्ञदत्तस्य, ‘प्राणं’ ‘इदं’ प्रत्यक्षं यथा भवति तथा, ‘शुष्चा’ सन्नापेन, ‘अपि’, ‘दहामि’ सर्व्वतो दग्धं करोमि । एतन्मन्त्रपाठेन ‘अस्य’ द्वेष्यस्य, ‘प्राणं’, सन्नापेन ‘दहति’, एव । तदानोमेवासौ ‘आत्तिं’, प्राप्नोति ॥

देवान्तरं विधत्ते । “यत्र दर्भा उपदीकसन्तताः स्युः । त-

* वैश्वानरेणाभिप्रवर्त्तयति इति F, H, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

† वक्ष्यमाणोऽयमिति D, F, H चिह्नितपुस्तकत्रयपाठः ।

‡ दहतीत्यर्थः इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

दुद्वासयेद् वृष्टिकामस्य । एता वा अपामनुज्जावर्यो* नाम ।
 यद्दर्भाः । अथै खलु वा आदित्य इतो वृष्टिमुदीरयति ।
 असावेवास्मा आदित्यो वृष्टिं नियच्छति । ता आपो नियता
 धम्बना यन्ति” इति ॥ ६ ॥ (५ प्र०।१० अ०।१० म०) । यस्मि-
 न्देशे ‘दर्भाः’, ‘उपदीकसन्तताः’ स्तम्बैरविच्छिन्नाः,† भवन्ति ।
 वृष्टिकामः तत्र ‘उद्वासयेत्’ । य एते दर्भाः ‘एताः’, एव ‘अपां’,
 ‘अनुज्जावर्यः’ इत्येतन्नामभाजो भवन्ति, ‘अनुज्जाः’ अनुक्रम-
 गताः प्रवाहाः, तद्युक्ता नद्यः ‘अनुज्जावर्यः’ । आपो वै दर्भा
 इति श्रुत्यन्तरात् दर्भाणामविच्छिन्नप्रवाहोपेतनदीरूपत्वं । प्रव-
 र्गस्यादित्यरूपत्वादादित्यवद् वृष्टिप्रदः । अतो दर्भेषु तदु-
 द्वासने सति ‘आदित्यः’, द्युलोकाद् ‘वृष्टि’, प्रेरयति । ‘ताः’
 च ‘आपः’, ‘धम्बना’ मरुदेशेन सह, ‘नियताः’, प्रवर्तन्ते ॥

गोः पयः, उत्तरवेदिः, आसते, स्थापयति, घर्षः, यन्ति ॥

इति पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे चजुरा-
 रण्यके चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

* अपामनूम्भावर्थ इति B, E, G, I, चिह्नितपुस्तकचतुष्टयपाठः ।
 अपामनूम्स्यावर्य इति J, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† स्तम्ब एव विच्छिन्ना इति D चिह्नितपुस्तकपाठः । स्तम्बरवि-
 च्छिन्ना इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

(१)म॒हो॒नां पयोऽसि॒ वि॒हितं दे॒व॒चा^(१) । (२)ज्यो॒ति॒र्भा
अ॒सि॒ वन॒स्पती॒नामोष॑धी॒नाः रसः^(२) । (३)वा॒जिनं॑ त्वा
वा॒जिनोऽवन॑यामः । ऊ॒र्द्धं॑ मनः सुव॒र्गं^(३) ॥ अनु० १२ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशे प्रवर्गोद्वासनमन्त्रं । तत्र महावीरे द्रव्यपूरणा-
वसरे* घर्षितक्षेत्रमिति मन्त्रात् पूर्व्वं च यो मन्त्रा अपेक्षिताः,
ते अत्र द्वादशे अभिधीयन्ते । कल्पः । महोनां पयोऽसीति
महावीरे गोपय आनयतीति विहितं, देवचेति मन्त्रशेषः ।
(१ मन्त्रः) । हे द्रव्य 'देवचा' देवनिमित्तं,† 'विहितं' सम्पा-
दितं, 'महोनां' गवां, 'पयः', 'असि' ॥

कल्पः । ज्योतिर्भा असि वनस्पतीनामोषधीनाः रस इति
मध्विति महावीर आनयतीत्यनुवर्त्तते । (२ मन्त्रः) । हे
मधुद्रव्य 'वनस्पतीनां', 'ओषधीनां', च 'रस'भूतस्त्वं 'ज्योति-
र्भाः' ज्योतिषां प्रकाशकः, 'असि' ॥

कल्पः । वाजिनं त्वा वाजिनो वनयाम इति दधीनि
महावीर आनयतीत्यनुवर्त्तते । ऊर्द्धं मनः सुवर्गमिति मन्त्र-
शेषः । (३ मन्त्रः) । 'ऊर्द्धं' उपरिवर्त्तमानं, 'मनः' मननीयं,

* निरूपणावसरे इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† ५०७ पृष्ठे द्रव्यम् ।

‡ देवेषु देवनिमित्तमिति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

(१) अस्कान् द्यौः पृथिवीं । अस्कान्दृषभो युवा गाः ।
स्कन्नेमा विश्वा भुवना । स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु^(१) ।
(२) अस्कानजनि प्राजनि । आ स्कन्नाज्जायते वृषा ।
स्कन्नात् प्रजनिषीमहि^(२) ॥ अनु० १३ ॥

खगं प्राप्तम्, हे दधिद्रव्य, 'वाजिनं' अन्नवन्तं, तां 'वाजिनः'
अन्नवन्तो वयं, 'अवनयामः' महावीरे प्रक्षिपामः ॥

इति षायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

त्रयोदशमारभ्य प्रायेण घर्मप्रायश्चित्ताः *उच्यन्ते । कल्पः ।
यदि घर्मं स्कन्देत, अस्कान् द्यौः पृथिवीमिति दाभ्यामभि-
मन्त्रयते इति । तत्र प्रथमामाह । (१) "अस्कान् द्यौः पृथिवीं ।
•स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु"^(१) इति । 'द्यौः' द्युलोकाख्यो देवः,
'पृथिवी', देवतां प्रति 'अस्कान्' स्ववीर्यं स्कन्दितवान् । तथा
'युवा' यौवनोपेतः, 'दृषभः', 'गाः', बद्धोः प्रति 'अस्कान्'
स्वकीयं वीर्यं स्कन्दितवान् । 'इमा विश्वा भुवना' एतानि

* त्रयोदशमारभ्य त्रयो घर्मप्रायश्चित्ता इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।
† वर्हीः इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

या पुरस्ताद्विद्युदापतत् । तां त एतेनावयजे स्वा-

सर्व्याणि भूतजातानि, 'स्कन्ना' स्कन्नवीर्यरूपाणि । अतो-
ऽत्रापि 'स्कन्नः' द्रव्यस्कन्दनयुक्तः,* 'यज्ञः', 'प्रजनयतु' प्रजा-
मुत्पादयतु ॥

अथ द्वितीयामाह । (१) "अस्कानजनि प्राजनि । • स्कन्नात्
प्रजनिषीमहि" (२) इति । 'अस्कान्' द्रव्यं स्कन्नमभूत्, तेन
'अजनि' किञ्चिदपत्यमुत्पन्नं । 'प्राजनि' प्रकर्षेणापत्यस्य अपत्य-
मुत्पन्नं । 'स्कन्नात्', द्रव्यात् 'वृषा' सेचनसमर्थः पुत्रः, 'आजा-
यते' । अतो वयं 'स्कन्नात्' द्रव्यात्, 'प्रजनिषीमहि' प्रक-
र्षेणापत्यमुत्पादयामः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

कल्पः । यदि घर्मेण चरत्सु विद्युदापतेत् या पुरस्ता-
द्विद्युदापतदिति । एतैर्यथालिङ्गं जुहुयादिति । पाठस्तु ।
"याः पुरस्ताद्विद्युदापतत् । • तां त एतेनावयजे स्वाहा"
इति । 'या' 'विद्युत्' अग्निरूपा, 'पुरस्तात्' पूर्वस्थां दिशि,
'आपतत्' पतितवती, इति 'तां' विद्युतं, 'ते' तव, सम्बन्धिना

* स्कन्नप्रत्यययुक्त इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

हा । या दक्षिणतः । या पश्चात् । योत्तरतः । योपरि-
 ष्ठाद्विद्युदापतत् । तां त एतेनावयजे स्वाहा ॥
 अनु० १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा ।
 चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा । मनसे स्वाहा
 वाचे सरस्वत्यै स्वाहा ॥ अनु० १५ ॥

‘एतेन’ होमेन, ‘अवयजे’ नाशयाम* । अत्र त इत्यभिधाना-
 हर्षः सम्बोधनीयः । या दक्षिणत इत्यादिषु त्रिषु विद्युदि-
 त्यादिकमनुषञ्चनीयं । अनुषङ्गद्योतनाद्यैवोत्तमे मन्त्रे पुनः
 पद्यते ॥

इति साधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
 रारण्यके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

कल्पः । प्राणाय स्वाहा पूष्णे स्वाहेत्येतावनुवाकौ घर्षं
 प्राथञ्चित्तानीति घर्षविषये यद्वैकल्यं तद्वारयितुमनुवाकद्वय-
 होमः । तत्रैकमनुवाकमाह । “प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा

* नाशयामि इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

पू॒षो स्वा॒हा पू॒षो शर॑से॒ स्वाहा । पू॒षो प्र॑प॒थ्याय॒
स्वाहा पू॒षो न॒रन्धि॑षाय॒ स्वाहा । पू॒षोऽङ्घ्रि॑षये॒ स्वाहा
पू॒षो न॒रुणाय॒ स्वाहा । पू॒षो सा॑के॒ताय॒ स्वाहा ॥
अनु० १६ ॥

• वाचे सरस्वत्यै स्वाहा” इति । ‘वाक्’शब्देन वक्तव्यशब्दमा-
चलशङ्का वारयितुं देवतावाचकस्य सरस्वतीशब्दस्य प्रयोगः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

अनुवाकान्तरमाह । “पू॒षो स्वा॒हा पू॒षो शर॑से॒ स्वाहा ।
• पू॒षो सा॑के॒ताय॒ स्वाहा” इति । षोडशो देवः ‘पूषा’, स
एव विशेषणभेदाद्भिद्यते । ‘शरसे’ शत्रूणां हिंसकाय, ‘प्रप-
थ्याय’ प्रकृष्टस्वर्गमार्गहिताय, नरान् मनुष्यान्, धिनेति
प्रीणयतीति ‘नरन्धिषः’, तस्मै । ‘अङ्घ्रिणिः’ रश्मिनेन दीप-
मानः, तस्मै । नृनय इति धातोर्नरुणशब्दः प्राणिनां स्वस्व-
मार्गेषु नेता ‘नरुणः’, तस्मै । आसमन्तात् ज्ञानमाकेतः तेन
सह वर्त्तत इति ‘साकेतः’, तस्मै ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

उदस्य शुभाङ्गानुर्नार्त्तं विभर्त्ति । भारं पृथिवी
न भूमि । प्र शुक्रैतु देवी मनीषा । अस्मत् सुतष्टो
रथो न याजी । अर्धन्त एके महि सामं मन्वत । तेन

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

कल्पः । घर्षेष्टकामुपदधात्युदस्य शुभाङ्गानुरित्यनुवाके-
नेति । एतच्च महाग्निषयने द्रष्टव्यं । तथा च तत्र सूचका-
रेणोक्तं । घर्षेष्टकामुपधाय कुलायिनी तयोः प्रवर्ग्ये मन्वा-
विति । पाठस्तु । “उदस्य शुभाङ्गानुर्नार्त्तं विभर्त्ति । • तथा
देवतयाङ्गिरखद्गुवा सीद” इति । ‘भानुः’ सूर्यः, ‘अस्य’ अग्नेः,
‘शुभात्’ वस्त्रात्, ‘उत्’ एति, उष्णशब्देनाकाङ्क्षितत्वात् एतीत्य-
ध्याहर्त्तव्यः । स च भानुः ‘नार्त्तं’ आर्त्तं न प्राप्तः, पुनः
पुनः उदयङ्गच्छतोऽप्यग्निबलसाहाय्यादार्षिस्तस्य न विद्यते ।
‘पृथिवी न’ भूमिरिव, भूमिप्रयातं ‘भारं’, ‘विभर्त्ति’ । यथा
पृथिवी प्राणिनां भारं सहते तथा अयं रश्मिभारं सहते ।
तस्य अग्नेः प्रसादात् ‘शुक्रा’ निर्माला, ‘मनीषा’ ‘देवो’ कर्षेष्टि
मनः प्रेरयन्ती देवता, प्रकर्षेण ‘एतु’ प्राप्नोतु । किञ्चिन्मिन्मिति
एतदुच्यते, ‘अस्मत्’ निमित्तार्थे, पञ्चमी, अस्माननुग्रहीतु-

* पृथिवी इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† मन्मती इति D, F चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

सू॒र्य्यम॒धारयन् । तेन॒ सू॒र्य्यम॒रोचयन् । घ॒र्ष्मः शि॒र-
स्तद॒यम॒ग्निः । पु॒रोष॑म॒सि स॒म्प्रियं॑ प्र॒जया॑ प॒शुभिर्भु-
वत् । प्र॒जाप॑तिस्त्वा सादयतु । तथा॑ दे॒वत॑याङ्गि॒र-
स्वद्भु॒वा सीद॑ ॥ अनु० १७ ॥

मित्यर्थः । बुद्धिप्राप्तौ दृष्टान्तः । 'सुतष्टः' वर्धकिना सुष्टु-
तक्षणेन निष्पादितः, 'वाजी' वेगवान्, 'रथो न' रथ इव,
'एके' महात्मानः, तं अग्निं 'अर्चन्तः' । 'महि' पूजाहं, 'साम'
सर्वेषु समं, 'मन्वत' मनसि निश्चितवन्तः । 'तेन' अग्नि-
तेजसा, 'सूर्य्य', 'अधारयन्' पोषितवन्तः । उद्यन्तं वावादि-
त्यमग्निरनुसमारोहतीति अतं, 'तेन' अग्नितेजसा, 'सूर्य्य',
'अरोचयन्' आदोषित्युक्तमकुर्वन् । 'घर्ष्मः शिरः' यदिदं प्रवर्ग्य-
रूपं यज्ञस्य शिरोऽस्ति, 'तदयं' चोद्यमानः, 'अग्निः', एव ।
अतो हे अग्ने, त्वं 'पुरोष' इष्टकोपादान* मृत्स्वरूपं, 'असि' ।
तच्च स्वरूपं 'प्रजया पशुभिः', 'सम्', एत्य 'प्रियं भवत्' यजमा-
नानां प्रियं भवति । तथाविधाग्निरूपे हे घर्ष्मेष्टके 'प्रजापतिः',
त्वां अत्र क्षेत्रे 'सादयतु' स्थापयतु । 'अङ्गिरस्वत्' अङ्गिरो-
भिरिव, 'तथा' प्रजापतिदेवतया, उपहिता सती 'भुवा सीद'
स्थिरा भूत्वा तिष्ठ ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

* इष्टकोपधानेति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथाष्टादशोऽनुवाकः ।

यास्ते अग्न आर्द्रा योनयो याः कुलायिनीः । ये
ते अग्न इन्द्रवो या उर्णुनाभयः* । यास्ते अग्ने तनुष
ऊर्जा नाम । ताभिस्त्वमुभयोभिः संविदानः । प्रजा-
भिरग्ने द्रविणेह सीद । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा
देवतयाङ्गिरस्वद्भुवा सीद ॥ अनु० १८ ॥

अथाष्टादशोऽनुवाकः ।

कल्पः । कुलायिनीं यास्ते आर्द्रा योनय इत्यनुवाकेनेति,
उपदधातीत्यनुवर्तते । पाठस्तु । “यास्ते अग्न आर्द्रा योनयो
याः कुलायिनीः । • तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवा सीद” इति ।
हे ‘अग्ने’, ‘ते’ लदीया, ‘आर्द्राः योनयः’ अश्वत्यृचादि-
रूपाः, ‘आर्द्राः’ कारणविशेषाः, सन्ति । अश्वत्याद्भुववाहाद्धि-
जातामग्नेस्तनुं यज्ञियां सन्नरामीति श्रुतेः । ‘याः’ च ‘कुला-
यिनीः’ आहवनीयादिस्थानविशेषाः सन्ति । हे ‘अग्ने’, ‘ते’
लदीयाः, ‘इन्द्रवः’ चन्द्रप्रभृतयः स्थानविशेषाः, ‘ये’, सन्ति ।
‘या उर्णुनाभयः’ यास्त्रोर्णुनाभ्यादिस्थानविशेषाः सन्ति । हे
‘अग्ने’, ‘ते’ लदीया, ‘याः’ च अन्याः, ‘तनुवः’, ‘ऊर्जा नाम’
आषध्यादिपाचकत्वेनोर्जनामधारिण्यः सन्ति । ‘ताभिः’ स-

* या उनाभय इति A, B, G, I, J, चिह्नितपुस्तकपत्रकपाठः ।

अथैकोनविंशोऽनुवाकः ।

अग्नि॑र॒सि वैश्वान॑रोऽसि । सं॒वत्स॑रोऽसि परि-
वत्स॑रोऽसि । इ॒दा॒वत्स॑रोऽसीदुवत्स॑रोऽसि । इ॒द्वत्स॑-
रोऽसि वत्स॑रोऽसि । तस्य॑ ते वस॒न्तः शिरः॑ । ग्री॒ष्मो
दक्षि॑णः प॒क्षः । वर्षाः॑ पुच्छं । श॒रदु॑त्तरः प॒क्षः । हे॒मन्तो
मध्यं॑ । पूर्॒वप॒क्षाश्चित॑यः । अ॒पर॒पक्षाः॑ पुरी॑षं । अ॒हो-

व्याभिः, युक्तः 'लं', 'उभयोभिः' दैवीभिर्मानुषीभिश्च, 'प्रजा-
भिः', 'संविदानः' ऐकमत्यं गतः त्वं* 'इह' चेत्रे, 'द्रविण'
अस्माकं धननिमित्तं, हे 'अग्ने', 'सीद' तिष्ठ, प्रजापतिरि-
त्यादि पूर्ववत् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । अध्वर्युरग्निमभिमृशति अग्निरसि वैश्वानरोऽसी-
त्यनुवाकेनेति । पाठस्तु । "अग्निरसि वैश्वानरोऽसि । • तथा
देवतयाङ्गिरस्वद्भुवा सीद" इति । इष्टकाभिर्निष्पन्न हे देव
त्वं 'अग्निरसि', अङ्गारैर्विना इष्टकाशरीरमात्रेष्वेव अग्नित्वं ।

* गतः सन् इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

राचाणीष्टकाः । तस्य ते मासाश्चाह्मासाश्च कल्पन्तां ।
 ऋतवस्ते कल्पन्तां । संवत्सरस्ते कल्पतां । अहो-
 राचाणि ते कल्पन्तां । एति प्रेति वीति समित्युदिति ।
 प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवः
 सोद ॥ अनु० १६ ॥

‘वैश्वानरः’ विश्वेषां नराणां उपकारकः, ‘अग्निः’ । प्रभवादी-
 नामेकैकपञ्चके वर्त्तमानाः शब्दाः* संवत्सरादयः, सर्व्वेष्वनुगतो
 वत्सरः, त्वमेवं षड्विधः ‘अग्निः’ । ‘तस्य’ तथाविधस्य, ‘ते’
 ऊर्जरूपस्य, वसन्ताद्यृतवः ‘अग्निः’ आद्यवयवाः, चैचादिमा-
 सेषु ये शुक्लपक्षाः ते चितिरूपाः । ये च कृष्णपक्षाः ते
 पुरीषरूपाः । यान्यहोराचाणि तानीष्टकारूपाणि । ‘तस्य ते’
 तादृशस्य तव, मासादयः स्वस्वकार्य्यक्षमा भवन्तु । इतिशब्द-
 श्रिरस्काः आ, प्र, वि, सम्, उदः, उपसर्गाः अत्र निर्दिष्टाः, तैह-
 चितक्रियां संयोज्य अग्निहोत्रं स्रोतव्यां इति तात्पर्य्यार्थः ।
 उचितक्रियाणां च बहूनां सम्भवात् महती स्तुतिः सम्पद्यते ।
 प्रजापतिरित्यादि पूर्व्ववत् । अग्निविशेषणत्वाद् भुव इति खिन्न-
 निर्देशः ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रण्यके चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

* शब्दा इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† अग्निहोत्र इति D, E चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

अथ विंशोऽनुवाकः ।

(१) भूर्भुवः सुवः^(१) । (२) ऊर्ध्वं ऊषुणं ऊतये । ऊर्ध्वो नः
पाङ्गः हसः^(२) । (३) विधुन्दद्राणः समने बहूनां । युवा-
नः सन्तम्पलितो जगार । देवस्य पश्य काव्यं महित्वा-

अथ विंशोऽनुवाकः ।

(१) “भूर्भुवः सुवः” (१) इति सर्वप्रायश्चित्तामीति । त्रयो लोकाः
सुखप्रदा भवन्त्विति मन्त्रत्रयस्यार्थः ॥

कल्पः । यदि महावीरः पद्येत ऊर्ध्वं ऊषुणं ऊतये इति
द्वाभ्यामिति । पाठस्तु । “(१) ऊर्ध्वं ऊषुणं ऊतये, ऊर्ध्वो नः पाङ्ग-
ः हसः,” (१) इति । एतच्च मन्त्रयोः प्रतीकद्वयं । तौ च मन्त्रावञ्जन्ति
त्वामध्वरे देवयन्त इत्यनुवाके व्याख्यातौ ॥

कल्पः । यदि भिद्येत विधुन्दद्राणमिति सन्दृष्ट्यादिति* ।
पाठस्तु । (१) “विधुन्दद्राणः समने बहूनां । • स ह्यः समानः” (१)
इति । ‘बहूनां’ कर्मणां, ‘समने’ समीचीनचेष्टारूपे अनुष्ठाने,
‘द्राणं’ भूयःप्रवर्त्तमानं, ‘विधुः’ अनुष्ठानस्य विधातारं महावीरं,
‘युवानं’ यौवनेोपेतपुरुषवद्दृढं, एवं ‘सन्तः,’ ‘पलितः’ वयोहीन-
सदृशः † त्रैथिस्यविशेषः, ‘जगार’ निगोर्णवान् ‘देवस्य’ जग-
दिधातुः परमेश्वरस्य, ‘काव्यं’ ‡ अभिज्ञानरूपं, ‘महित्वा’ महिमानं,
‘सः’ महावीरः, ‘ह्यः’ पूर्वेषु, ‘समान’ सम्यक् चेष्टितवान् । ‘अथ’

* सन्दृष्ट्यादिति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† वयोहीनसदृश इति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

‡ काव्यं इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

ऽद्या ममार। स ह्यः समान^(३)। ^(४)यदृते चिदभिःत्रिषः ।
पुरा जर्तभ्य आटदः । सन्धाता सन्धिं मघवा पुरो-
वसुः ॥ १ ॥

निष्कर्त्ता विहृतं पुनः^(५) । ^(६)पुनरूर्जा सह रय्या^(७) ।

‘पश्य’ हे जनसमूह अवलोकय । किन्नाम्नाहात्म्यमिति तदुच्यते ।
अस्मिन् दिने, ‘ममार’ भग्नोभूत्,* ईदृशं खल्वीश्वरस्य माहात्म्यं ॥
कल्पः । ततो यानि दृढार्थे संश्लेषणानि स्युः तैरेनमभि-
सन्दृष्ट्यात् यदन्यन्मासान्माषेभ्यश्च । यदृते चिदभिःत्रिष इति
भिन्नं महावीरं विधुन्द्राणमिति मन्त्रेण सन्धाय यदृते
चिदितिमन्त्रेण संश्लेषणसाधनैरुपलभ्येत् । पाठस्तु । ^(४)“य-
दृते चिदभिःत्रिषः । ० निष्कर्त्ता विहृतं पुनः” ^(५)इति ।
‘यत्’ महावीरस्वरूपं, ‘जर्तभ्यः पुरा’ कपालजरणेभ्यः† कपा-
लानाञ्चूर्णीभावेभ्यः पूर्वं, ‘अभिःत्रिषः ष्टते’ अभितः संश्लेषणसाध-
नानि द्रव्याणि विना, ‘आटदः‡ तर्दनम्भङ्गं प्राप्नोत् । तस्य
महावीरस्य ‘मघवा’ इन्द्रः, ‘सन्धिं’ सन्धानं, करिष्यति ।
कीदृशो मघवा, ‘पुरोवसुः’ पुरतोऽवस्थितानि वसुनि संश्लेषणसा-
धनानि द्रव्याणि यस्यामौ पुरोवसुः, इत्थं स इन्द्रः ‘विहृतं’ वि-
शेषेण भग्नं महावीरं, ‘पुनर्निष्कर्त्ता’ पुनरपि सम्पादयिष्यति ॥

* महावीरो भग्नो भूदिति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† कपालक्षरणेभ्य इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

‡ आटद इति D, F, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

(१) मा नो घर्म व्यथितो विव्यथो नः । मा नः परमधरं मा रजोऽनैः । मा स्वस्मास्तमस्यन्तराधाः । मा रुद्रियासो अभिगुर्वृधानः^(१) ।^(२) मा नः क्रतुभिर्हीडितेभिस्मान् ।

कल्पः । यदि घर्म प्रतिपरोयुः, न वा प्रतिपरोयुः, पुनरूर्जा-
सह रथ्येति” (१) मन्त्रः । एताभ्यामेनं प्रतिपरोयुरिति त्रिः परिधि-
ञ्चन् पर्येतोति यदुक्तं, तत्राधिकपर्यावर्त्तने त्रिः पुनः परियन्तीति
विपरीतावर्त्तनं यदुक्तं, तदकरणेयेतत् प्रायश्चित्तं । तत्र मन्त्रयो-
र्यदिदं * प्रतीकद्वयं, पुनरूर्जा निवर्त्तस्वेत्येको मन्त्रः, सह रथ्या नि-
वर्त्तस्व इत्यपरो मन्त्रः, एतावुभावपि भूमिर्भूत्वेत्यत्र† व्याख्यातौ ॥

कल्पः । मा नो घर्म व्यथित इत्यष्टौ घर्मे व्यथिते प्रायश्चित्ता-
नीति । घर्मस्याज्यपयोरूपद्रव्यस्य व्यथनं चलनं सन्तापाधिक्येन
पात्रस्योपरि उद्गमने सति एतत्प्रायश्चित्तं । तत्र प्रथमामृचमाह ।
(१) “मा नो घर्म व्यथितो विव्यथो नः । ० मा रुद्रियासो अभि-
गुर्वृधानः” (१) इति । ‘नः’ अस्रदीय, हे ‘घर्म’ हविर्द्रव्य, त्वं ‘व्यथि-
तः’ चलितो भूत्वा, ‘नः’ अस्मान्, ‘मा विव्यथः’ स्वस्वानाम्ना वि-
चालय । ‘नः’ अस्माकं, ‘परं’ उत्कृष्टं कर्म, ‘अधरं’ निहृष्टं,
‘मा’, कुह । ‘रजो मा अनैः’ अस्मान् रजोगुणं मा प्रापय, । तथा
‘तमस्यन्तः’ तमोगुणमध्ये, ‘अस्मान्’, सुष्टु ‘मा आधाः’ मा
स्थापय । ‘वृधानः’ वर्धमाना उद्गान्ताः, ‘रुद्रियासः’ रुद्रसम्बन्धिनः
क्रूरदेवाः, ‘मा अभिगुः’ अस्मिन् कर्मस्थामिमुख्येन मा आगच्छन्तु ।

* मन्त्रेषोदितमिति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† भूमिर्भूत्वेत्यनुवाके इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

द्विषा सुनीते मा परादाः । मा नो रुद्रो निष्कृ-
तिर्मा नो अस्ता । मा चावापृथिवी हीडिषातां^(१) ॥ २ ॥

(१) उप नो मित्रावरुणाविहावतं । अन्वादीध्याथा-
मिह नः सखाया । आदित्यानां प्रसितिर्हेतिः ।
उग्रा शता पाष्ठाऽद्य विषा परि शो वृणक्तु^(२) ।

अथ द्वितीयामाह । “(१)मा नः क्रतुभिर्हीडितेभिरस्मान् । •
मा चावापृथिवी हीडिषातां” (१)इति । हे घर्म ‘हीडितेभिः’ अप-
राधयुक्तैः, ‘नः’ अस्मादीयैः, ‘क्रतुभिः,’ कुपितस्त्वं ‘अस्मान्’ यजमा-
नान्, ‘द्विषा’ द्वेषेण, ‘सुनीते’ सुष्ठु सम्पादिते फले, ‘मा परादाः’
निराकरणं मा कुरु, । एतावन्तद्वासं महता खल्लेगेन सम्पादितह-
र्मफलमोषदपराधद्वेषेण मा विनाशयेत्यर्थः । तथा ‘रुद्रः’ क्रूरो
देवः, ‘नः’ अस्मान्, ‘मा अस्ता’ मैव अस्तु, मा निराकरोतु ।
‘निष्कृतिः’ अपि राक्षसदेवता, ‘नः’ अस्मान्, ‘मा अस्ता’ मा अ-
स्तु, मा निराकरोतु । ‘चावापृथिव्यावपि देवते’ मा हीडि-
षातां’ अस्माद्विषये क्रोधम्भाकुरुतां ॥

अथ तृतीयामाह । (२)“उप नो मित्रावरुणाविहावतं । • पा-
ष्ठाऽद्य विषा परिणो वृणक्तु” (२) इति । हे ‘मित्रावरुणौ,’ ‘नः’
अस्मान्, घर्मापराधरहितान्, ‘इह’कर्मणि, ‘उपावतं’ उपेत्य रक्षतं ।
हे ‘सखाया’ सखिवदत्यन्तसखिगधै सुवां, ‘इह’ कर्मणि, ‘नः’ अस्मान्,

(९) इ॒मं मे॑ वरु॒ण तत्त्वा॑यामि । त्वन्नोऽग्ने॑ स त्वन्नोऽग्ने॑ । त्व-
मग्ने॑ अ॒यासि॑(९) । (१०) उ॒द्वय॑न्तम॑स॒स्परि॑ । उ॒दुत्य॑श्चि॒चं ।
वयः॑ सु॒पर्णाः(१०) ॥ ३ ॥

पुरो॒वसुः, ह्री॑डिषाताः, सु॒पर्णाः ॥ अनु०२० ॥

‘अन्वादीध्यायां’ अनुक्रमेण सर्वतो दीप्तान् कुरुतं । ‘आदित्यानां,’ सम्बन्धिनी ‘हेतिः’ पापिषु हिंसाकारणमायुधं, ‘नः’ अस्मान्, ‘परिवृणक्तु’ सर्वतो वर्जयतु । कीदृशी हेतिः, ‘प्रसितिः’ प्रकृतबन्धा, * ‘उया’ ‘तीक्ष्णाघाता, ‘पाठा’ बद्धसर्गा, बद्धभिरव-
यवैः प्रहृन्तुं समर्थेत्यर्थः † । ‘विषा’ व्यापिनी, ‘अद्य’ शब्दो यथो-
क्तविशेषणसमुच्चयार्थः ॥

चतुर्थादीनामष्टमान्तानाम्यज्ञानाम्प्रतीकानि दर्शयति । “(९) इ॒मं मे॑ वरु॒ण तत्त्वा॑ यामि । • त्वमग्ने॑ अ॒यासि॑(९)” । तत्राद्यं मन्त्रद्वयं इन्द्रं वेो विश्वतस्परिभ्र इत्यत्र व्याख्यातं । अनन्तरन्तु मन्त्रद्व-
यमायुष्ट आयुर्दा अग्न इत्यत्र व्याख्यातं । अन्तिमो जुष्टो दमूना इत्यत्र व्याख्यातः ॥

कल्पः । यदि धर्मेण चरंस्त्वादित्योऽस्मिमियात् । अपरस्या-
न्वारि दर्भेण हिरण्यं प्रवध्य उद्वयन्तमसस्परिणुपस्याच उदुत्यं
चिचमिति द्वाभ्याङ्गार्धपत्ये क्त्वा प्रवृष्य शोभृते वयःसुपर्णा इत्या-

* प्रकृतबन्धना इति D, F, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः । प्रकृतसम्बन्धना इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† प्रहृन्तुसमर्थेत्यर्थ इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ एकविंशोऽनुवाकः ।

(१) भूर्भुवः सुवः । मयि त्यदिन्द्रियं महत् । मयि दक्षे
मयि क्रतुः । मयि धायि सुवीर्यं । त्रिशुग्धर्मा विभातु मे ।

दित्यसुपतिष्ठत इति । चतसृषामेतासामत्र प्रतीकान्याच्चातानि ।
(१) प्रतीकः) उदयमिति मन्त्रः समास्त्राय इत्यनुवाके व्याख्यातः ।
उदुत्यं चित्रमिति इयं उदुत्यं जातवेदसे इत्यनुवाके व्याख्यातं ।
वयः सुपर्णा इति मन्त्रः स ईं पाह इत्यनुवाके व्याख्यातः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

अथ एकविंशोऽनुवाकः ।

यदि घर्मं भक्षयन्ति भूर्भुवः स्वरित्यनुवाकेनेति । पाठस्तु ।
(१) “भूर्भुवः सुवः १० उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि” (१) इति । भू-
रादिलोकदेवता अनुगृह्णन्त्विति शेषः । ‘त्यत्’ प्रसिद्धं, ‘महत्’
इन्द्रियसामर्थ्यं, ‘मयि’, ‘धायि’ धीयतां, स्थाप्यतां । तथा ‘दक्षः’
उत्साहः, ‘क्रतुः’ अनुष्ठानं, ‘सुवीर्यं’ सर्वेषु कार्येषु शोभनं सामर्थ्यं,
तत्सर्वं ‘मयि’, स्वास्थाप्यतां । ‘त्रिशुक्’ अग्निविद्युदात्मनः चेधा-
भिन्नदोषिः, ‘घर्मः,’ मर्दर्थं आकृत्यादिभिः ‘सह’, ‘विभातु’
विविधन्दोष्यतां । ‘आकृतिः’ सङ्कल्पः, ‘मनः’ सङ्कल्पसाधनं,
‘विराट्’ अन्नं, ‘ज्योतिः’ तेजः, ‘यज्ञः’ क्रतुः, ‘पयः’ क्षीरं,

आकूत्या मनसा सह । विराजा ज्योतिषा सह । यज्ञेन
 पर्यसा सह । ब्रह्मणा तेजसा सह । स्रवेण यशसा सह ॥
 सत्येन तपसा सह । तस्य दोहमशीमहि । तस्य सुम्न-
 मशीमहि । तस्य भक्षमशीमहि । तस्य त इन्द्रेण
 पीतस्य मधुमतः । उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि^(१) ॥ १ ॥
 यशसा सह, षट् च ॥ अनु० २१ ॥

‘ब्रह्म’ ब्राह्मणजातिः, ‘तेजः’ शरीरकान्तिः, ‘स्रवे’ चञ्चियजातिः,
 ‘यज्ञः’ कीर्तिः, ‘सत्यं’ अनृतवर्जितं,* ‘तपः’ छच्छ्चान्द्रायणादिकं,
 ‘तस्य’ तैराकृत्यादिभिर्युक्तस्य घर्मस्य, ‘दोहं’ वृश्थादिसमृद्धिं, वयं
 ‘अशीमहि’ । ‘तस्य सुम्नं’ तन्निमित्तं सुखञ्च, ‘अशीमहि’ । ‘तस्य’
 प्रवर्यस्य, प्रसादोत् ‘भक्षं’ च ‘आशीमहि’ व्याप्नुयाम । हे घर्म
 ‘तस्य’ तादृशस्य, ‘ते’ तव, रसं ‘उपहृतः’ अनुज्ञातः, अहं भक्ष-
 यामि । कीदृशस्य तव, ‘इन्द्रेण’, प्रथमं ‘पीतस्य,’ ‘मधुमतः’
 माधुर्ययुक्तस्य, ‘उपहृतस्य’ अनुज्ञातस्य ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
 रारण्यके चतुर्थप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

* अष्टतवर्जनमिति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

(१)यास्ते अग्ने घोरास्तनुवः । क्षुच्च तृष्णा च । असुक्
चानाहुतिश्च । अश्रनया च पिपासा च । सेदिश्चा-

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । व्याख्याता घोरास्तम्बोरण्येऽनुवाक्यो गण उत्तरौ चानु-
वाकाविति । घोरतनूनां प्रतिपादकौ द्वावनुवाकौ तत्रोक्तास्तस्य
आधानप्रतिपादके सूत्रे व्याख्याताः । अरण्येऽनुवाक्या भवन्तीति
हि तत्र सूत्रेऽभिहितं । तथा द्वघोरनुवाकयोर्मरुद्गण उक्तः ; स
च विकल्पितः ; तस्य विनियोगो राजसूयप्रकरणे सूत्रकारेणाभि-
हितः ; मारुतमेकविंशतिकपालं निर्वपति ; वैश्वदेवीमामिचान्तस्वा-
रण्येऽनुवाक्यैर्गणैः * कपालानुपदधातीति । ब्राह्मणञ्चास्मात्, योऽरण्ये-
नुवाक्यो गणस्तं मध्यत उपदधातीति । तत्र घोरतनुप्रतिपादकं प्रथ-
ममनुवाकमाह । (१)“यास्ते अग्ने घोरास्तनुवः । ० यच्च वयं न्दिभः”
(१)इति । हे ‘अग्ने,’ ‘ते’ तव सम्बन्धिन्यः, ‘घोराः,’ अत्युयाः, ‘तनुवः,’
‘याः,’ सन्ति, कास्ता इति चेत् चुदादिभिरमत्यन्तैरष्टाभिः ब्रह्मैः
प्रतिपादिताः । हे ‘अग्ने,’ ‘ते’ तव सम्बन्धिन्यः, ‘एताः’ उक्ताः,

* अनुवाक्यसूतायैर्गणैरिति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मतिश्च । एतास्तै अग्ने घोरास्तनुवः । ताभिरमुङ्गच्छ ।
 योऽस्मान्देष्टि । यच्च वयन्दिष्मः^(१) ॥ अनु० २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

(१) स्त्रिक् च स्त्रीहितिश्च स्त्रिहितिश्च * । उष्णा च शीता च ।
 उग्रा च भीमा च । सदास्त्री सेदिरनिरा । एतास्तै
 अग्ने घोरास्तनुवः । ताभिरमुङ्गच्छ । योऽस्मान्देष्टि ।
 यच्च वयन्दिष्मः^(१) ॥ अनु० २३ ॥

‘तनुवः,’ ‘ताभिः’ तनुभिः सह, ‘यः’ अस्माकन्देष्टा, यच्च देव्यः
 ‘असु’ द्विविधगुरुषं, ‘गच्छ’ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
 रारण्यके चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

अथ घोरतनूप्रतिपादकं द्वितीयमनुवाकमाह । (१) “स्त्रिक् च
 स्त्रीहितिश्च । यच्च वयं दिष्मः”^(१) इति । स्त्रिगादीन्यनिरान्तानि
 तनुनामानि । अन्यत्पूर्ववत् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
 रारण्यके चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

* स्त्रीहितिश्चेति J चिह्नितपुस्तकपाठः । स्त्रिहितिश्चेति G, चिह्न-
 तपुस्तकपाठः ।

अथ चतुर्विंशोऽनुवाकः ।

(१) धुनिश्च ध्वान्तश्च ध्वनश्च ध्वनयश्च । निलिम्पश्च
विलिम्पश्च विक्षिपः^(१) ॥ अनु० २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽनुवाकः ।

(१) उग्रश्च धुनिश्च ध्वान्तश्च ध्वनश्च ध्वनयश्च ।

अथ चतुर्विंशोऽनुवाकः ।

मरुद्गणप्रतिपादकं प्रथममनुवाकमाह । (१) “धुनिश्च ध्वान्त-
श्च • विलिम्पश्च विक्षिपः”^(१) इति । धुन्यादीनि सप्त पदानि
गणगतानां मरुद्विशेषाणां नामधेयानि । एतद्रूपेण कपाला-
न्यवतिष्ठामीत्यर्थः* ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
षारण्यके चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽनुवाकः ।

मरुद्गणप्रतिपादकमनुवाकान्तरमाह । (१) “उग्रश्च धुनिश्च •
एत्य प्रेत्य विक्षिपः”^(१) इति । उग्रादीनि सहमानान्तानि सप्त

* कपालान्यवतिष्ठन्तामित्यर्थं इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

सहस्र्याश्च सहमानश्च सहस्वाश्च सहीयाश्च ।
इत्य प्रेत्य विक्षिपः^(१) ॥ अनु० २५ ॥

अथ षड्विंशोऽनुवाकः ।

(१) अहोरात्रे त्वोदीरयतां । अर्धमासात्त्वोदीञ्चयन्तु ।

पदानि गणगतानां मरुद्दिशेषाणां नामधेयानि । सहस्वादीनि
विक्षिप इत्यन्तानि षष्ठाभ्यानि विकल्पितानि । अनुवाकदयोक्तं
गणद्वयं कपालोपधाने विकल्पितं । उत्तरगणे च नामषट्कं
पुनर्विकल्पितं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रराष्टके चतुर्थप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

अथ षड्विंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । यदि घर्मदुघं वा महावीरं वास्तेनोपहरेत्,
गार्हपत्ये क्षुवाङ्गतिं जुञ्ज्यात्, अहोरात्रे त्वोदीरयतामिति । पा-
ठस्तु । (१) "अहोरात्रे त्वोदीरयतां ० संवत्सरस्वाहन्वसौ" (१)
इति । चोरस्य नामनिर्देशार्थः 'असौ,' इति शब्दः । हे देवदत्त-
नामक चोर त्वामहोरात्रदेवते 'उदीरयतां' उद्गमयतां । अर्धमा-
सदेवतास्तां 'उदीञ्चयन्तु' उत्कर्षणैव जयन्तु । मासदेवतास्तां

मासास्त्वा अपयन्तु । षट्त्वस्त्वा पचन्तु । संवत्सर-
स्त्वा हन्वसौ^(१) ॥ अनु० २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽनुवाकः ।

(१) खट् फट् जहि । द्विन्धी भिन्धी हन्धी कट् । इति
वाचः क्रूराणि^(१) ॥ अनु० २७ ॥

‘अपयन्तु’ वज्रैः पशुं प्रवर्तन्तां । षट्त्वदेवतास्त्वां सम्यक् पकं कुर्वन्तु ।
संवत्सरदेवस्त्वां ‘हन्तु’ मारयतु ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽनुवाकः ।

आभिचारप्रकरणे ब्राह्मणे यदुक्तं, यदाचः क्रूरन्तेन वषट्
करोति इति । तदेतत्क्रूरमाह । (१) “खट् फट् जहि । इति
वाचः क्रूराणि”^(१) इति । भर्त्सनद्योतकाः खडादयस्त्रयोऽनु-
करणशब्दाः । हननच्छेदनभेदनवाचकानि* तु क्रियापदानि ।
‘इति’ एतानि षड्विधानि, ‘वाचः,’ ‘क्रूराणि’ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ २७ ॥

* छेदनभेदनहननवाचकानि इति B चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ अष्टाविंशोऽनुवाकः ।

(१) विगा इन्द्र विचरन्त्याशयस्व । स्वपन्तमिन्द्र
पशुमन्तमिच्छ । वज्रेणामुन्मोधय दुर्विदत्रं । स्वपतोऽस्य
प्रहर भोजनेभ्यः^(१) । (२) अग्ने अग्निना संवदस्व । मृत्यो

अथ अष्टाविंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । यदि घर्षेण चरत्स्वेकवृक उत्तिष्ठेत् । विगा इन्द्र
विचरन्त्याशयस्वेति एनमभिमन्त्रयत इति । पाठश्च । (१) “विगा
इन्द्र विचरन्त्याशयस्व ० स्वपतोऽस्य प्रहर भोजनेभ्यः”^(१) इति ।
एकाकित्वेनारण्ये सञ्चरन् वत्सान्मारयति यः अरण्यम्ना मोथं
एकवृकः, तद्वाधनमत्र प्रार्थते* । हे ‘इन्द्र,’ ‘विगाः’ वत्सानेक-
वृकाद्वियोज्य, तद्रक्षार्थं ‘विशेषेण ‘चरन्,’ ‘स्याशयस्व’ तमे-
कवृकं बाधितंङ्कुर । हे ‘इन्द्र,’ ‘पशुमन्तं’ वत्सान् भक्षयि-
तुमायातैः पशुभिर्युक्तं तमेकवृकं, ‘स्वपन्तं’ निद्राणं, गच्छ ।
गत्वा च ‘दुर्विदत्रं’ दुर्बुद्धिशीलं, ‘असुं’ एकवृकं, ‘वज्रेण’ आयुधेन,
बोधय । यथा स्वपन्तं सुप्तं प्रहारेण बोधयन्ति, तथा वज्र-
प्रहारेण बोधय । बोधयेत्यस्यैवार्थः स्पष्टमुच्यते । ‘स्वपन्तं एनमे-
कवृकं, ‘भोजनेभ्यः’ वत्सभक्षणेभ्यः, निवारयितुं ‘प्रहर’ मारय,
इत्यर्थः ॥

कल्पः । उभयत आदीष्योऽनुवाकमस्मै प्रत्यखेत् । अग्ने अग्नि-

* प्रार्थयते इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† वत्सप्रहारेण इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मृत्युना संवदस्व । नमस्ते अस्तु भगवः^(१) । ^(१)सहस्रे
 अग्ने नमः । द्विस्ते नमः । त्रिस्ते नमः ॥ चतुस्ते नमः ।
 पञ्चदशत्वंस्ते नमः । दशदशत्वंस्ते नमः । शतदशत्वं-
 स्ते नमः । आसहस्रदशत्वंस्ते नमः । अपरिमितदश-
 त्वस्ते नमः । नमस्ते अस्तु मा मा हिःसीः^(१) ॥ १ ॥
 त्रिस्ते नमः, सप्त च ॥ अनु० २८ ॥

ना संवदस्वेति । पाठस्तु । ^(१)“अग्ने अग्निना संवदस्व ।
 नमस्ते अस्तु भगवः”^(१) इति । हे ‘अग्ने,’ उल्लुकाय मूल-
 भागवर्त्तिना ‘अग्निना,’ उल्लुकायभागवर्त्तिना सह, ‘संवदस्व’ एक-
 वृकं हन्तुमैकमयं प्राप्नुहि । हे ‘मृत्यो,’ मूलभागस्त्रिताग्निप्रेरित,
 ‘मृत्युना’ अयभागस्त्रिताग्निप्रेरितेन सह, ‘संवदस्व’ एकवृकं हन्तुं
 संवादमनुमतिं कुरु । हे ‘भगवः’ ऐश्वर्यादिगुणयुक्त अग्ने, ‘ते’
 तुभ्यं, ‘नमोऽस्तु’ ॥

कल्पः । अथैनमनुतिष्ठन्ते सहस्रे अग्ने नम इत्यनुवाक-
 शेषेणेति । पाठस्तु । ^(१)“सहस्रे अग्ने नमः । नमस्ते अस्तु
 मा मा हिःसीः”^(१) इति । वृकदर्शनावृत्त्यनुसारेण नमस्कारावृ-
 त्तिवाक्यानि योजनीयानि । यद्वा सहस्रदर्शनेपि द्वादशो मन्त्रः
 प्रयोक्तव्यः । नमस्कारावृत्त्युक्तिरादरार्था ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋ-
 ग्वेदोक्तौ चतुर्थप्रपाठके अष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ २८ ॥

अथ एकोनचिंशोऽनुवाकः ।

(१) अस्तु मुखो रधिरेणाव्यक्तः । यमस्य दूतः श्रपादि-
धावसि । गृध्रः सुपर्णः कुणपन्निषेवसे । यमस्य दतः

अथ एकोनचिंशोऽनुवाकः ॥

कल्पः । अथ यदि गृध्रः शालावृको भयेडको दीर्घमुखुलूको
भृतोपसृष्टः शकुनिर्वा वदेत्, “अस्तु मुखः” “यदेतत्” “दीपितः”
“दीर्घमुखि” “इत्यादुलूकः” “यदेतद्भूतान्यन्वाविश्य” “प्रसार्य
सकथौ” इत्येतैर्यथालिङ्गमभिमन्त्र्योल्बुकप्रत्यसनादि समानमि-
ति । तत्र गृध्रविषयमनुवाकमाह । “अस्तु मुखो रधिरेणाव्य-
क्तः ० प्रहितो भवस्य चोभयोः” (१) इति । ‘गृध्रः’ पक्षि-
शेषः । हे गृध्र त्वं ‘विधावसि’ विविधन्धावनरूपोपि, श्रवम-
न्विच्छन् सर्वत्र सञ्चरसि । कीदृशः, ‘अस्तु मुखः’ अस्तु रक्तं
मुखे यस्मासौ तादृशः, पातुं स्वीकृतेन ‘रधिरेण,’ मुखस्य
सर्वस्य लेपित्वात् ‘अव्यक्तः,’ ईदृग्जातिरिति निश्चेतुमशक्यः,
‘यमस्य,’ ‘दूतः,’ यमो हि मारयितुं गृध्रं प्रेषयति ।
श्रवत् पश्यते शीघ्रपृच्छति इति ‘श्रपात्’ । त्वं रक्तमा-
सयोर्गन्धेन दृषया युक्तत्वात् ‘गृध्रः,’ शोभनौ पर्णौ शीघ्रपत-
नक्षमौ यस्मासौ ‘सुपर्णः,’ । तादृशस्त्वं ‘कुणपं’ श्रवं, ‘निषेवसे’
जितरां सेवसे । यथा गृध्रः ‘यमस्य’ प्रेताधिपतिदेवस्य, ‘भवस्य’
परमेश्वरस्थानार्थामिषः, ‘चोभयोः’ एतयोः, ‘दूतः,’ । भवो हि यमं

प्रहितो भवस्य चोभयोः^(१) ॥ अनु० २६ ॥

अथ त्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) यदेतदृकसो भूत्वा । वाग्देव्यभिरायसि । द्विषन्तं मेऽभिराय । तं मृत्यो मृत्यवे नय । स आर्त्याऽऽर्त्तिमा-
र्च्छतु^(१) ॥ अनु० ३० ॥

प्रेषयति, यमश्च गृध्रं । अतः साक्षात्परम्परया चोभयोर्दूतः सन् इह 'प्रहितः' प्रेषितः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके एकोनत्रिंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

अथ त्रिंशोऽनुवाकः ॥

अथ शालावृकविषयमनुवाकमाह । (१) "यदेतदृकसो भूत्वा •
स आर्त्यार्त्तिमार्च्छतु"^(१) इति । वृकः क्रोष्टा, हे 'वाग्देवि' धनि-
देवते, 'वृकसो भूत्वा' वृकादुत्पद्य, 'अभिरायसि' आभिमुख्येन
शब्दं करोषि, इति 'यत्,' तत् 'एतत्,' 'मे,' द्विषन्तं, 'अभि-
लक्ष्य' 'राय' शब्दं कुरु । हे 'मृत्यो' । वृकरूपं 'तं' 'द्विषन्तं,
'मृत्यवे' मारकाय देवाय, 'नय' प्रापय । 'सः' द्विषन्, 'आर्त्या'
रोगेण, 'आर्त्ति' दुःखं, 'आर्च्छतु' प्राप्नोतु ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३० ॥

अथ एकत्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) यदोषितो यदि वा स्वकामी । भयेडको वदति
वाचमेतां । तामिन्द्राग्नी ब्रह्मणा संविदानौ । शिवाम-
स्मभ्यं ह्यणुतं गृहेषु^(१) ॥ अनु० ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) दीर्घमुखि दुर्हणु । मास्म दक्षिणतो वदः । यदि

अथ एकत्रिंशोऽनुवाकः ॥

भयेडकविषयमनुवाकमाह । (१) “यदोषितो यदि वा •
ह्यणुतं गृहेषु”^(१) इति । एडको* मेषः, स च युद्धव्यसनयुक्तः
‘भयेडकः,’ तन्दृष्ट्वैव भीत्या मनुष्याः पलायन्ते । स च ‘यदि,’ केनचित्
‘दोषितः’† प्रवर्तितः, ‘यदि वा,’ ‘स्वकामी’ स्वेच्छावर्त्ती सन्, ‘एतां’
श्रूयमाणां, ‘वाचं वदति’ ध्वनिं करोति । हे ‘इन्द्राग्नी,’ ‘ब्रह्मणा’
परमेश्वरेण सह, ‘संविदानौ’ ऐकमत्यङ्गतौ, ‘अस्मभ्यं’ अस्मदर्थं, ‘गृहे-
षु,’ अस्मदीयेषु, ‘तां’ वाचं, ‘श्रिवां’ सुखकरीं, ‘ह्यणुतं’ कुरुतं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके एकत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशोऽनुवाकः ।

दीर्घमुखीविषयमनुवाकमाह । (१) “दीर्घमुखि दुर्हणु • द्विष-
क्तं मेऽवबाधस्व”^(१) इति । ‘दीर्घमुखी’ काकस्तो, गर्दभी वा, ‘दुष्टा

* एकक इति D F चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

† दक्षिण इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

दक्षिणतो वदाद्द्विषन्तं मेऽवबाधस्व^(१) ॥ अनु० ३२ ॥

अथ चयस्तिंशोऽनुवाकः ।

(१) इत्यादुलूक आप्तत् । हिरण्याक्षो अयोमुखः ।
रक्षसान्द्रुत आगतः । तमितो नाशयाऽग्ने^(१) ॥
अनु० ३३ ॥

हनूः यस्याः सा दुर्हणूः । हे 'दुर्हणुः,' 'दीर्घमुखि,' 'दक्षिणतः'
दक्षिणभागे, 'मास्र वदः' धनिष्ठा कार्षीः, । 'यदि,' दक्षिणभागे,
'वदात्' शब्दकुर्याः, तदा 'मे,' 'द्विषन्तं,' 'अवबाधस्व' विनाशय ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके दक्षिंशोऽनुवाकः ॥ ३२ ॥

अथ चयस्तिंशोऽनुवाकः ।

उलूकविषयमनुवाकमाह । (१) "इत्यादुलूकः ० तमितो ना-
शयाऽग्ने"^(१) इति । उलूकः, काकविरोधी घूकः, सोयं 'उलूकः'
'इत्यात्' अनेन प्रकारेण, 'आप्तत्' प्राप्नोत् । कीदृशः, हिरण्यव-
द्रुते अक्षिणी यस्यासौ 'हिरण्याक्षः,' अयोवत् कृष्णवर्णमुखं य-
स्यासौ 'अयोमुखः,' स च यज्ञविघातिनां 'रक्षसां,' 'दूतः,'
सन्, इह समागतः । हे 'अग्ने,' 'तं' उलूकं, 'इतः' स्थानात्,
'नाशय' ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके चतुर्थप्रपाठके चयस्तिंशोऽनुवाकः ॥ ३३ ॥

अथ चतुस्त्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) यदेतद्भूतान्यन्वाविश्य । देवीं वाचं वदसि । द्वि-
षतो नः परावद । ताम्मृत्यो मृत्यवे नय । त आर्त्याऽऽ-
र्त्तिमाच्छन्तु । अग्निनाऽग्निः संवदतां^(१) ॥ अनु० ३४ ॥

अथ चतुस्त्रिंशोऽनुवाकः ।

अथ भूतोपसृष्टविषयमनुवाकमाह । (१) “यदेतद्भूतान्यन्वा-
विश्य ० अग्निनाऽग्निः संवदतां”^(१) इति । यच्चाक्षयहाविष्टो
मनुष्यो यद्वदति तद्विषयमिदमुच्यते । यत्त्वादिभूतानि प्राणिनः
मनुष्यान् अनुप्रविश्य ‘देवीं वाचं’ मनुष्याणामयोग्यां काञ्चिद्वाचं,
‘वदसि,’ इति ‘यत्,’ ‘एतत्’ एतेन वचनेन, ‘नः’ अस्माकं,
‘द्विषतः’ शत्रून्, ‘परावद’ पराभूता यथा भवन्ति तथा वद । हे
‘मृत्यो,’ यत्त्वादिरूप‘मृत्यवे’ परममृत्युरूपाय* देवाय, ‘तान्’
द्विषतः, ‘नय’ प्रापय । ‘ते’ द्विषन्तः, ‘आर्त्या’ रोगेण, ‘आर्त्ति’
दुःखं, ‘आच्छन्तु’ प्राप्नुवन्तु । अस्मिन्नर्थे ‘अग्निना’ उल्लुकमूलभा-
गवर्तिना, ‘अग्निः’ उल्लुकायवर्त्ती, ‘संवदतां’ संवादमनुमतिं
करोतु ॥

इति सायनाचार्यविचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके चतुर्थप्रपाठके चतुस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३४ ॥

* परममृत्युरूपाय इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) प्रसार्य सक्थौ पतसि । सव्यमक्षि निपेपि च ।
मेह कस्य च नाऽममत्^(१) ॥ अनु० ३५ ॥

अथ षट्त्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) अत्रिणा त्वा क्रिमे हन्मि । कखेन जमदग्निना ।
विश्वावसोर्ब्रह्मणा हतः । क्रिमीणां राजा । अय्येषां

अथ पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ।

अथ शकुनिविषयमनुवाकमाह । (१) “प्रसार्य सक्थौ •
मेह कस्य च नाऽममत्”^(१) इति । ग्रामगमनादौ शुभाशुभसूचकः
पक्षी शकुनिः, हे शकुने ‘सक्थौ प्रसार्य’ जरू प्रसृतौ ज्ञत्वा, इह
‘पतसि’ । ‘सव्यमक्षि’ वामञ्चक्षुः, ‘निपेपि च’ पुनः पुनर्निमी-
लयसि च । तेन दोषेण ‘इह’ अस्मिन् देशे, ‘कस्य च न’ कस्यापि
पुरुषस्य, ‘माऽममत्’ रोगो मा भवतु ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३५ ॥

अथ षड्त्रिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । यदि घर्मधुक् क्रिमिणा स्यात्, अत्रिणा त्वा क्रिमे ह-
न्मीत्यनुवाकेनास्याः क्रिमोन् हन्यात् । अपि वा सार्वत्रिकमेतत् प्रा-
यश्चित्तं क्रियेत इति । पाठस्तु । (१) “अत्रिणा त्वा क्रिमे हन्मि •

स्थपतिर्हतः । अथो माताऽथो पिता । अथो स्थूरा
अथो क्षुद्राः । अथो कृष्णा अथो श्वेताः । अथो आ-
शातिका हताः । श्वेताभिः सह सर्वे हताः^(१) ॥

अनु० ३६ ॥

अथ सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) आहरावद्य । शृतस्य हविषो यथा । तत्सत्यं यदमुं

श्वेताभिः सह सर्वे हताः”^(१) इति । हे ‘क्रिमे,’ घर्मधुगादिवर्त्तिन्,
‘अत्रिणा,’ ‘कण्ठेन,’ ‘जमदग्निना,’ च महर्षिणा अनुगृहीतः अहं
त्वां ‘हन्मि’ । ‘विश्रावसोर्ब्रह्मणा’ विश्रावसुसंज्ञकस्य गन्धर्वस्य मन्त्रे-
ण, ‘क्रिमोणां,’ ‘राजा’ स्वामी, ‘हतः’ । ‘अपि,’ च ‘एषां’ क्रिमोणां,
‘स्थपतिः’ अन्योपि राजव्यतिरिक्तः प्रभुः, ‘हतः’ । अपि च तव
‘माता,’ हता, तथा तव ‘पिता’ । अन्येपि क्रिमयः ‘स्थूलाः,’ ‘क्षुद्राः,’
‘कृष्णाः,’ ‘श्वेताः,’ च नानाविधा ‘हताः’ । अपि च ‘आशातिकाः’
आगत्य श्राप्यमानाः अस्माभिरेव बाध्यमानाः गवाश्वादिशरीरेषु
वर्त्तमाना दंशयुकादयः सर्वेपि, ‘श्वेताभिः’ क्रिमिजातिभिः, ‘सह,’
मारिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके षड्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३६ ॥

अथ सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । यमभिचरेत्तस्य लोहितमवदानं कृत्वा आहरावद्य

यमस्य जम्भयोः । आदधामि तथाहि तत् । खण् फण्
मसि^(१) ॥ अनु० ३७ ॥

अथ अष्टत्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) ब्रह्मणा त्वा शपामि । ब्रह्मणस्त्वा शपथेन शपा-

श्रुतस्त्रेयनुवाकेन जुञ्जयात् इति । पाठस्तु । (१)“आहरावद्य
० खण् फण् मसि”^(१) इति । ‘यथा’ यागकाले, ‘श्रुतस्य’ ‘हविषः’
पक्वं हविः, ‘अवद्य’ अवदाय, जुञ्ज इति । तथा हे शत्रो लोहितं
द्वितीयं ‘आहर’ आनय । ‘असुं’ शत्रुं, ‘यमस्य,’ ‘जम्भयोः’
दन्तयोर्मध्ये, ‘आदधामि’ स्थापयामि इति ‘यत्,’ ‘तत् सत्वं’ ।
‘तत्’ कार्यम्, ‘तथाहि’ तथैव अस्तु । दंशनध्वनेरनुकरणरूपौ
‘खण्फण्’ शब्दौ,* तौ यथा भवतस्तथा शत्रो मारितोसि ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३७ ॥

अथ अष्टत्रिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । यमभिव्याहरिव्यन् स्यात् चिरान्नावरं ब्रह्मचर्यं
चरित्वा आगत्य एनमभिव्याहरेत्, ब्रह्मणा त्वा शपामोत्य-
नुवाकेनेति । पाठस्तु । (१)“ब्रह्मणा त्वा शपामि ० अधरो मत्पद्य-
स्वामौ”^(१) इति । हे शत्रो त्वां देवदत्तनामानं ‘ब्रह्मणा’ मन्त्रेण,
‘शपामि’ शपयुक्तं करोमि । ‘ब्रह्मणः’ परमात्मवस्तुनः, ‘शपथेन’ श-

* खट्फट्शब्दौ इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मि । घोरेण त्वा भृगूणां चक्षुषा प्रेक्षे । रौद्रेण त्वाऽङ्गिरसां मनसा ध्यायामि । अघस्य त्वा धारया विध्यामि । अधरो मत्पद्यस्वासौ^(१) ॥ अनु० ३८ ॥

अथ एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१) उत्तुद शिमिजावरि । तल्पेजे तल्प उत्तुद । गि-

पसामर्थेन, तां 'श्यामि' । 'भृगूणां' महर्षीणां, सम्बन्धिना 'घोरेण' उभेण, 'चक्षुषा,' तां 'प्रेक्षे' । 'अङ्गिरसां' महर्षीणां, सम्बन्धिना 'रौद्रेण' उभेण, 'मनसा,' 'तां,' 'ध्यायामि' । 'अघस्य' पापरूपस्य क्रूरस्यायुधस्य खड्गरूपस्य, 'धारया,' तां 'विध्यामि' । 'असौ' हे देवदत्तरूप, त्वं 'मत्' अभिचरितुः* पुरुषात्, 'अधरः,' 'पद्यस्व' अर्वाचीनः पतितो भव ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके अष्टत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३८ ॥

अथ एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । यं द्विध्यात्तस्य गोष्ठेष्वक्षतमोषधीस्त्रिखनेत्, उत्तुद शिमिजावरीत्यनुवाकेन । अपि वा गोष्ठस्यैवादक्षिणं दार्वाङ्गमेतेनैव विषास्यथेदिति । पाठस्तु । (१) "उत्तुद शिमिजावरि ०

* अभिवदत इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

रीरनुप्रवेशय । मरीचोरुप सनुद । यावदितः पुर-
स्तादुदयाति सूर्यः । तावदितोऽमुन्नाशय । योऽस्मान्हे-
ष्टि । यच्च वयं द्विष्मः^(१) ॥ अनु० ३६ ॥

अथ चत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१) भूर्भुवः सुवो भूर्भुवः सुवो भूर्भुवः सुवः । भुवो-

यच्च वयं द्विष्मः”^(१) इति । छषिमन्तरेण स्वयमेवोत्पन्ना ‘त्रिमि-
जावरी,’ हे तथाविधौषधे, ‘उत्तुद’ शत्रुमुत्कृत्य व्यथितं कुरु । हे-
‘तल्पेजे’ तस्य ग्रथनस्थाने समुत्पन्ने औषधे, तदीये ‘तल्पे,’ प्रविश्य तं
‘उत्तुद’ । ततो गृह्यात् भ्रष्टं कृत्वा ‘गिरीननुप्रवेशय’ । ततः ‘मरीचोः’
दावाग्निरस्मीन्, ‘उप’ प्रापय, ‘सनुद’ सम्यक् निराकुरु । ‘सूर्यः,’
यावता कालेन ‘इतः’ देशात्, ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थान्दिशि, उदेति,
‘तावता, कालेन, ‘इतः’ देशात्, ‘अमुं’ देष्टारं, देव्यच्च ‘नाशय’ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ३६ ॥

अथ चत्वारिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । यद्युद्गाता पुरुषः साम गायेत्, अध्वर्युरेवैतेन साक्षो-
द्गायेत् । भूर्भुवः सुवरित्यनुवाकेनेति । पाठस्तु ।^(१) “भूर्भुवः सुवो

ऽधायि* भुवोऽधायि भुवोऽधायि । नृम्णायि नृम्णं नृ-
म्णायि नृम्णं नृम्णायि नृम्णं । निधाय्योऽवापि नि-
धाय्योऽवापि निधाय्योऽवापि । ए अस्मि अस्मे । सु-
वर्णज्योतिः^(१) ॥ अनु० ४० ॥

अथ एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१)पृथिवी समित् । तामग्निः समिन्धे । साऽग्निः स-

भूर्भुवः सुवः० सुवर्णज्योतिः^(१) इति । एते सर्वे स्तोत्रविशेषाः ।
अथमन्तरेण स्तोत्रैरेव खरविशिष्टैः साम आगायेत् । गानार्था
तत्र तत्रावृत्तिः । भूरादयस्त्रयो लोका इष्टार्थप्रदाः सन्तु, विशेषतः
'भुवः,' सकाशात् 'अधायि' सर्वमिष्टं सम्पादितं । नृभिर्मनुष्यैर्मन्यते,
अभीष्टत्वेन स्मर्यते इति 'नृम्णं' सुखं, नृम्णे सुखे सत्यपि पुनः 'नृम्णं'
सुखं, अस्तु । 'निधाय्यः' नितरां सम्पादनीयो भागः, 'अवापि'
प्राप्तं । गत्यर्थो वातिधातुः । 'ए'कारो देवतासम्बोधनार्थः । हे
देवते 'अस्मे' अस्मासु, 'सुवर्णज्योतिः' सुवर्णसमानं ज्योतिः सम्पद्यतां ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४० ॥

अथ एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

सूत्रे अवान्तरदीक्षां व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्याभिहितं, चतस्र

* भुवोऽधायि इति वाक्यं G, I, J चिह्नितपुस्तकानां मूलपाठे वक्षते,
भाष्ये तु "भुवोऽधायि" इति पाठ एव दृश्यते ।

मिन्धे । तामहः समिन्धे । सा मा समिद्धा । आयुषा
तेजसा । वर्चसा अत्रिया । यशसा ब्रह्मवर्चसेन । अ-
न्नाद्येन समिन्ताः स्वाहा^(१) । ^(२)अन्तरिक्षः समित् ॥ १ ॥

तां वायुः समिन्धे । सा वायुः समिन्धे । तामहः
समिन्धे । सा मा समिद्धा । आयुषा तेजसा । वर्च-
सा अत्रिया । यशसा ब्रह्मवर्चसेन । अन्नाद्येन समि-
न्ताः स्वाहा^(१) । ^(२)द्यौः समित् । तामादित्यः स-
मिन्धे ॥ २ ॥

श्रीदुम्नरीः समिधो घृताम्बुक्ता अभ्यादधाति, पृथिवी समिद्धि-
त्येतैर्मन्त्रैरिति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । ^(१)“पृथिवी समित् ।
अन्नाद्येन समिन्ताः स्वाहा”^(१) इति । ‘पृथिवी,’ देवता, स-
म्यग्दीप्यमानत्वात् ‘समित्,’ इत्युच्यते । ‘तां’ पृथिव्याख्यां समिधं,
‘अग्निः,’ देवः, ‘समिन्धे’ सम्यग्दीपितवान् । ‘सा’ च पृथिव्याख्या
समित्, ‘अग्निः,’ देवः, ‘समिन्धे’ सम्यग्दीपयति । ‘तां’ पृथिवी-
रूपां समिधं, ‘अहं,’ ‘समिन्धे’ सम्यक् प्रकाशयामि । ‘सा’ च देवता,
मया ‘समिद्धा,’ सती, मां आयुरादिभिः ‘समिन्तां’* सम्यक्
प्रकाशयतु । ‘तेजः’ शरीरकान्तिः, ‘वर्चः’ बाह्यदीप्तिः ॥

अथ द्वितीयद्वितीयमन्त्रावाह । ^(१)“अन्तरिक्षः समित् । अन्ना-

* समिन्धतामिति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

साऽऽदित्यः समिन्धे । तामहः समिन्धे । सा मा स-
मिन्धा । आयुषा तेजसा । वर्चसा श्रिया । यशसा
ब्रह्मवर्चसेन । अन्नाद्येन समिन्ताः स्वाहा^(१) । ^(४)प्राजा-
पत्या मे समिदसि सपत्नक्षयणी । भ्रातृव्यहा मेऽसि
स्वाहा^(४) । ^(५)अग्ने व्रतपते व्रतश्चरिष्यामि ॥ ३ ॥

तच्छक्रेयं तन्मे राध्यतां । वायो व्रतपत आदित्य
व्रतपते । व्रतानां व्रतपते व्रतश्चरिष्यामि । तच्छक्रेयं

द्येन समिन्ताः स्वाहा^(१) । ^(१)“द्यौः समित् • अन्नाद्येन समिन्ताः
स्वाहा^(१) इति पूर्ववद्वाख्येयौ ॥

चतुर्थं मन्त्रमाह । ^(४)“प्राजापत्या मे • भ्रातृव्यहा मेऽसि
स्वाहा^(४) इति । हे समित्, त्वं ‘प्राजापत्या’ प्रजापतिसम्बन्धिनी,
‘सपत्नक्षयणी’ वैरिविनाशनी, ‘मे’ ‘समिदसि’ सम्यग्दीपिकाऽसि ।
तस्मात् ‘मे’ मम, ‘भ्रातृव्यहा असि’ ब्रजुघातिनी भवसि । स्वाहा-
तमिदमस्तु ॥

कल्पः । अथ देवता उपतिष्ठते, अग्ने व्रतपते व्रतं च-
रिष्यामीति । पाठस्तु । ^(५)“अग्ने व्रतपते • तन्मे राध्यतां”^(५)
इति । हे ‘व्रतपते’ अवाप्तरदीचारूपस्य व्रतस्य पालक अग्ने,
‘व्रतं,’ इदमहं ‘चरिष्यामि’ । स्वप्नसादात् ‘तत्’ व्रतं, कर्तुं ‘शक्रेयं’
शक्तौ भूयासं । ‘मे’ मदीयं, ‘तत्’ व्रतं, ‘राध्यतां’ सम्पृच्छं
गच्छतु । वायो व्रतपत इत्येतस्मिन् उत्तरस्मिन् च व्रतं चरिष्या-

तन्मे राध्यतां^(१) । ^(१)द्यौः समित् । तामादित्यः स-
मिन्धे । साऽऽदित्यः समिन्धे । तामहः समिन्धे । सा
मा समिद्धा । आयुषा तेजसा ॥ ४ ॥

वर्चसा अत्रिया । यशसा ब्रह्मवर्चसेन । अन्नाद्येन
समिन्ताः स्वाहा । अन्तरिक्षः समित् । तां वायुः स-
मिन्धे । सा वायुः समिन्धे । तामहः समिन्धे । सा मा
समिद्धा । आयुषा तेजसा । वर्चसा अत्रिया ॥ ५ ॥

यशसा ब्रह्मवर्चसेन । अन्नाद्येन समिन्ताः स्वाहा ।
पृथिवी समित् । तामग्निः समिन्धे । साऽग्निः स-
मिन्धे । तामहः समिन्धे । सा मा समिद्धा । आ-
युषा तेजसा । वर्चसा अत्रिया । यशसा ब्रह्मवर्चसेन ॥

मीत्यादिकमनुष्यते । एतदर्थमेव चतुर्थमन्त्रे पुनराघातं । व्रतपत
इत्युक्तस्य पुनरपि व्रतानामित्युक्तिः छात्रव्रतस्वीकारार्था ॥

कल्पः । आद्यत्तैर्मन्त्रैः समिध आधाय आद्यत्तैर्देवता उपस्ना-
येति । पाठस्तु । ^(१)“द्यौः समित् ० तदन्नकं तन्मे राधि”^(२) इति ।
व्रतावसाने कर्त्तव्यत्वात् ‘अचारिषं’, इत्यादिभूतार्थवाचिब्रह्मप्रयोगः ।
तद्धि चतुर्षु वेदव्रतेषु सौम्यव्रतमित्यभिधीयते । एतस्य प्रवर्ग्यङ्ग-
त्वाभावेपि शुक्रियकाण्डोक्तमन्त्रसापेक्षत्वात् अचाघातं । एतच्च

अन्नाद्येन समिन्ताः स्वाहा । प्राजापत्या मे स-
मिदसि सपत्नक्षयणी । धातृव्यहा मेऽसि स्वाहा ।
आदित्य व्रतपते व्रतमचारिषं । तदशकं तन्मे
राधि । वायो व्रतपतेऽग्ने व्रतपते । व्रतानां व्रतपते
व्रतमचारिषं । तदशकं तन्मे राधि^(१) ॥ ६ ॥

समित्, समिन्धे, व्रतं चरिष्यामि, तेजसा, श्रिया,
यज्ञसा ब्रह्मवर्चसेन, अष्टौ च ॥ अनु० ४१ ॥

अथ द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१) शन्नो वातः पवतां मातरिश्वा शन्नस्तपतु सूर्यः ।

सूचकारेण दर्शितं, अथैनं सर्वेषामनुवाकानां प्रथतीरभिव्याहार-
यति, प्रथमोत्तमयोर्वोत्तमेनानुवाकेन शान्तिं कृतेति ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४१ ॥

अथ द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । गामवसृज्य मदन्तीरुपसृज्योत्तमेनानुवाकेन शान्तिं
कुर्वन्ति, एवं सायं प्रातः प्रवर्गोपसृज्यां चरन्तीति । तस्मिन्ननु-
वाके प्रथमं मन्त्रमाह । (१)“शन्नो वातः ० प्रतिधीयतां”(१) इति ।

अहानि शम्भवन्तु नः शः राचिः प्रतिधीयतां^(१) । ^(२)श-
मुषा नो व्युष्कतु शमादित्य उदेतु नः । शिवा नः श-
न्तमा भव सुमृडीका सरस्वति । मा ते व्योम संदृशि^(३) ।
^(४)इडाये वास्त्वसि वास्तुमदास्तुमन्तो भूयास्य मा वा-
स्तोऽम्बित्स्य ह्यवास्तुः स भूयाद्योऽस्मान्देष्टि यच्च वयं

‘मातरिश्वा’ अन्तरिचनिवासी, ‘वातः,’ ‘नः’ अस्माकं, ‘शं’ सुखं,
यथा भवति, तथा, ‘पवतां’ । ‘सूर्यः,’ अपि तथैव ‘तपतु’ ।
‘अहानि,’ अपि ‘नः’ अस्माकं, सुखकराणि ‘भवन्तु’ । ‘राचिः,’
च सुखकरी सम्पद्यतां ॥

द्वितीयं मन्त्रमाह । ^(१)“शमुषा नो व्युष्कतु ० मा ते व्योम संदृ-
शि”^(२) इति । ‘उषा,’ देवी, ‘नः’ अस्माकं, सुखकरी प्रभातं करोतु ।
‘आदित्यः,’ चास्माकं सुखकरः ‘उदेतु’ । हे ‘सरस्वति,’ त्वं ‘नः’ अस्मान्
प्रति, ‘शिवा’ अनुकूला, ‘शन्तमा’ अतिशयेन सर्वोपद्रवशमनी,
‘सुमृडीका’ सुष्ठु सुखकरी, च ‘भव’ । ‘ते संदृशि’ तव कटाचे सति,
‘व्योम’ सुखशून्यत्वं, ‘मा,’ भूत् ॥

द्वितीयं मन्त्रमाह । ^(१)“इडाये वास्तु ० यं च वयन्दिशः”^(२)
इति । हे भूमे त्वं ‘इडाये’ धेनुरूपाया इडादेव्याः, ‘वास्तु’ अ-
सि’ निवासस्थानमसि । सर्वे जगत् तत्प्रसादात् ‘वास्तुमत्’ निवास-
स्थानयुक्तं भवतु । वयमपि तत्प्रसादात् ‘वास्तुमन्तः’ निवासस्थानयु-
क्ताः, ‘भूयास्य’ । ‘वास्तोः,’ निवासस्थानात् ‘माहित्स्य’ विद्विन्ना मा-

द्विष्मः^(३) । ^(४)प्रतिष्ठासि प्रतिष्ठावन्तो भूयास्म मा प्र-
तिष्ठा याञ्छिस्म चाप्रतिष्ठः स भूयाद्योऽस्मान्द्वेष्टि यं
च वयं द्विष्मः^(४) । ^(५)आ वात वाहि भेषजं वि वात
वाहि यद्रपः । त्वं हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईय-
से^(५) । ^(६)द्वाविमौ वातौ वात आसिन्धोरापरावतः ॥१॥

भूयास्म । 'हि' यस्मात्, 'वयमेवंविधाः तस्मादस्माकं विपरीतः 'यः'
द्वेष्टा, यस्य द्वेषः, सोयं 'अवास्तुः' निवासस्थानरहितो भूयात् ॥

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह । ^(४)"प्रतिष्ठासि प्रतिष्ठावन्तः ० द्वेष्टि'
यं च वयं द्विष्मः"^(४) इति । 'प्रतिष्ठा' आधारः । अन्यत्
पूर्ववत् ॥

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह । ^(५)"आ वात वाहि भेषजं ० दे-
वानां दूत ईयसे"^(५) इति । हे 'वात' वायो, मे 'भेषजं', यथा
भवति तथा, 'आवाहि' अस्मान् प्रति सर्वतो वातद्गुरु । हे 'वात,'
'यद्रपः' पापमस्ति, तत् 'विवाहि' विश्वेभ्य गच्छ । यस्मात् 'त्वं,'
'विश्वभेषजः' इति विश्वस्य चिकित्सकः, 'देवानां दूतः,' च सन्
'ईयसे' गच्छसि ॥

अथ षष्ठं मन्त्रमाह । ^(६)"द्वाविमौ वातौ ० परान्यो
वातु यद्रपः"^(६) इति । 'द्वौ' लोके दृश्यमानौ, 'द्वौ वातौ,'
'आसिन्धोः' समुद्ररहिते प्रदेशे, 'आपरावतः' दूरवर्त्तिलोक-

दक्षं मे अन्य आ वातु पराऽन्यो वातु यद्रपः^(१) ।
 (१)यद्दे वात ते गृह्णैऽमृतस्य निधिर्हितः । ततो नो
 देहि जीवसे ततो नो देहि भेषजं । ततो नो मह
 आवह^(२) (२)वात आ वातु भेषजं शंभूमयोभूना
 हृदे । प्र ण आयूषि तारिषत्^(३) । (३)इन्द्रस्य गृह्णै-

युक्ते देशे, 'वातः' सञ्चरतः । शान्तो वायुरेकः, तीव्रोऽपरः,
 तयोर्मध्ये 'अन्यः' एकः शान्तः, 'मे' मम, 'दक्षं आवातु' सुखं
 सम्पादयतु । 'अन्यः' तीव्रो वायुः, 'यद्रपः' मम यत्पापमस्ति,
 तत् 'परा वातु' विनाशयतु ॥

अथ सप्तमं मन्त्रमाह । (१)"यद्दे वात ० ततो नो मह आ-
 वह"^(१) इति । हे 'वातः,' 'ते गृहे,' 'यद्देः' यः असौ, 'अमृतस्य
 निधिः,' 'हितः' स्थापितः, 'ततः' निधेः सकाशात्, 'नः' अस्माकं,
 'जीवसे' जीवनाय, 'देहि' कियदप्यमृतं प्रयच्छ । 'ततः' अमृतात्,
 'नः' अस्माकं, 'भेषजं देहि' औषधं सम्पादय । 'ततः' तस्मात्, 'नः'
 अस्माकं, 'मह आवह' तेजः सम्पादय ।

अथाष्टमं मन्त्रमाह । (२)"वात आवातु भेषजं ० प्र ण
 आयूषि तारिषत्"^(२) इति । अयं 'वातः,' 'भेषजं,' यथा भवति
 तथा, 'आवातु' । 'नः' अस्माकं, 'हृदे' मगसे, 'शंभूः' अग्निष्टशान्तिं
 भावयन्, 'मयोभूः' सुखं च भावयन्, वर्त्ततां । 'नः' अस्माकं,
 'आयूषि' चिरकालजीवनानि, 'प्रतारिषत्' प्रकर्षेण वर्धयतु ॥

ऽसि तं त्वा प्रपद्ये सगुः साश्वः । सह यन्मे अस्ति
 तेन^(९) । ^(१०)भूः प्रपद्ये भुवः प्रपद्ये सुवः प्रपद्ये भू-
 भुवः सुवः प्रपद्ये वायुं प्रपद्येऽनार्तां देवतां प्रपद्येऽ-
 श्मानमाखणं प्रपद्ये प्रजापतेर्ब्रह्मकोशं ब्रह्म प्रपद्ये
 प्रपद्ये^(११) । ^(११)अन्तरिक्षं म उर्वन्तरं वृहद्भयः पर्वताश्च

अथ नवमं मन्त्रमाह । (९)“इन्द्रस्य गृहोऽसि । सह यन्मे
 अस्ति तेन”(९) इति । अत्रेन्द्रशब्देन परमैश्वर्ययोगादादित्य
 उच्यते । तथा च ब्राह्मणं । असौ वा आदित्य इन्द्र एष प्रजा-
 पतिरिति । हे आदित्यमण्डल त्वं ‘इन्द्रस्य गृहोऽसि’ आदित्यस्य
 निवासस्थानमसि । ‘तं’ तादृशमादित्यगृहं, त्वां ‘प्रपद्ये’ प्राप्नोमि ।
 कोदृशोऽहं, ‘सगुः’ गोसहितः, ‘साश्वः’ अश्वसहितः, अन्यदपि ‘मे’,
 ‘यत्’ वस्तु, विद्यते ‘तेन सह’, त्वां प्रविशामि ॥

अथ दशमं मन्त्रमाह । ^(१०)“भूः प्रपद्ये भुवः प्रपद्ये ।
 ब्रह्म प्रपद्ये ॐ प्रपद्ये”(१०) इति । ‘भूः प्रपद्ये’ भूर्लोकदेवतां
 प्रपन्नोस्मि । एवमुत्तरत्रापि यथाव्यस्तानां प्रपत्तिस्तथा समस्ता-
 नामपि प्रपत्तिः । ‘अनार्तां’ इत्यनेन आरोग्यकरी देवतोच्यते ।
 ‘आखणं’ खनितुमशक्यं, ‘अश्मानं’ दृढं पाषाणं, ‘प्रपद्ये’ । पाषाण-
 वद्दार्ढ्यमयास्मित्यर्थः । ‘प्रजापतेः’, सम्बन्धि ‘ब्रह्मकोशं’ सर्वमन्त्रा-
 धारभूतं, ‘ब्रह्म’ वेदस्वरूपं, प्रपद्ये । ‘ॐ’कारेण परमात्मा उच्यते,
 तमपि ‘प्रपद्ये’ ॥

यया वातः स्वस्त्या स्वस्ति मां तथा स्वस्त्या स्वस्ति मा-
नसानि^(११) । ^(१२)प्राणापानौ मृत्योर्मा पातं प्राणापानौ
मा माहासिष्टं^(१२) ^(१३)मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्नि-
स्तेजो दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं

अथैकादशमन्त्रमाह । ^(११)“अन्तरिचं म उर्वन्तरं • स्वस्ति
मानसानि”^(११) इति । यदिदं ‘अन्तरिचं’, अस्ति तत् ‘मे’ मदर्धं,
‘उर्वन्तरं’ विश्वीर्णावकाशः, भूयात् । तस्मिन्नन्तरिचे ‘अग्नयः’
गार्हपत्यादयः, ‘पर्वताः’ मेर्वाद्यस्य, ‘वृहत्’ अधिकं सुखं यथा
भवति तथा, वर्त्ततामिति शेषः । अत्रान्तरिचे सञ्चरन् ‘वातः’,
‘यया स्वस्त्या’ क्षेमहेतुभृतया क्रियया, ‘मां’, प्रति ‘स्वस्ति’ क्षेमं,
प्रापयत्विति शेषः । ‘तथा स्वस्त्या’ क्षेमहेतुभृतया क्रियया, ‘मा-
नसानि’ अस्मदोथान्यन्तःकरणानि, ‘स्वस्ति’ क्षेमं, प्रापयत्विति
शेषः ॥

अथ द्वादशं मन्त्रमाह । ^(१२)“प्राणापानौ • मा माहा-
सिष्टं”^(१२) इति । हे प्राणापानदेवौ ‘मृत्योः’, सकामात् मां ‘पातं’
रक्षतं । हे ‘प्राणापानौ’, युवां मां कदाचिदपि ‘माहासिष्टं’ मा-
परित्यक्तं ॥

अथ त्रयोदशं मन्त्रमाह । ^(१३)“मयि मेधां मयि प्रजां •
सूर्यो भ्राजो दधातु”^(१३) इति । यन्मत्तदर्थधारणशक्तिः ‘मेधा’,
‘प्रजा’ पुत्रादिः, ‘तेजः’ शरीरकान्तिः, तत्सर्वं ‘अग्निर्मयि’, क्षमा-

दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यां भ्राजो
दधातु^(१९) ॥ २ ॥

(१७) द्युभिरक्तुभिः परिपातमस्मानरिष्टेभिरश्विना
सौभगेभिः । तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः
सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः^(१७) ।^(१५) कया नश्चिच आभुव-
दूतो सदादृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता^(१५) ।

दद्यतु । 'इन्द्रियं' चतुरादिपाठवं, 'भ्राजः' दीप्तिजालं,* अन्यत्
पूर्ववत् ॥

अथ चतुर्दशं मन्त्रमाह । (१७) "द्युभिरक्तुभिः परिपातं •
पृथिवी उत द्यौः"^(१७) इति । हे 'अश्विनो', 'सुभगेभिः' सौभाग्यैः
सृक्तैः, 'अस्मान् पातं', कीदृशैः, 'द्युभिः' द्योतमानैः, 'अक्तुभिः'
रञ्जनहेतुघृतादिद्रव्ययुक्तैः, च 'अरिष्टेभिः' विनाशरहितैः । 'नः'
अस्माकं, 'तत्' अश्विनोः पासनं, मित्रादयो 'मामहन्तां'
अतिशयेन पूजयन्तु । 'सिन्धुः' समुद्रः ॥

अथ पञ्चदशं मन्त्रमाह । (१५) "कया नश्चिच • शचिष्ठया-
वृता"^(१५) इति । कस्य प्रजापतेः सम्बन्धनीत्यस्मिन्नर्थे 'का' इति
शब्दः स्त्रीलिङ्गे वर्तते । 'जति'शब्दे रक्षावाची, 'कया' 'जत्या'
प्रजापतिसम्बन्धिना रक्षणेन, 'चिच आभुवत्' चिचोऽयं यज्ञः 'नः'

* दीप्तिजातं इति D चिञ्जितपुस्तकपाठः ।

(११) कस्त्वा सत्यो मदानां मश्चिष्ठो मत्सदन्धसः । दृ-
 ढाचिद्दारुजे* वसु^(११) । (१०) अभीषु णः सखीनामविता
 जरितृणां । शतमभावास्यूतिभिः^(१०) । (१८) वयः सुपर्णा

अस्मान् प्रति, आगतः । कीदृशो यज्ञः, 'सदा वृधः' सर्वदा वर्धमानः,
 'सखा' सखिवत् प्रियतमः, स च यज्ञः 'कया' प्रजापतिसम्बन्धिन्या,
 'श्चिष्ठया' अतिशयितया शक्त्या, 'वृता' वर्तते ॥

अथ षोडशं मन्त्रमाह । (११) "कस्त्वा सत्यः ० आरुजे
 वसु"^(११) इति । हे प्रवर्ये त्वां 'कः' प्रजापतिः, 'मत्सत्'
 मदयतुं हर्षयतु । कीदृशः प्रजापतिः, 'सत्यः' परमार्थभृतः,
 'मदानां' हर्षकारणानामायुरादीनां, 'अन्धसः' अज्ञस्य च, 'म-
 श्चिष्ठः' अतिशयेन वर्धयिता, 'आरुजे' सर्वतोऽग्निष्टभङ्गार्थं, 'वसु'
 अपेक्षितं धनं, 'दृढाचित्' दृढमेव, करोत्विति शेषः ॥

अथ सप्तदशं मन्त्रमाह । (१०) "अभीषुणः ० ऊतिभिः"^(१०)
 इति । हे प्रजापते 'जरितृणां' जरणशीलानां, 'सखीनां'
 सखिवत्प्रियाणां, 'नः' अस्माकं, 'शतमूतिभिः' शतसङ्ख्याकैः रक्षैः,
 'अभीषु' सर्वतः, सुष्ठु 'अविता भवासि' रक्षिता भव ॥

अथाष्टादशं मन्त्रमाह । (१८) "वयः सुपर्णा ० निधयेव ब-
 ह्वान्"^(१८) इति । केचित् 'षष्ठयः', 'इन्द्रसुपसेदुः', कार्यार्थप्रा-

* आरुजे इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† मोदयतु इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

उपसेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः । अप
ध्वान्तमूर्णुहि पूरि चक्षुर्मुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान्^(१८) ॥

॥ ३ ॥

(१८) शन्नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये । शंयो-
रभिस्रवन्तु नः^(१९) । (१९) ईशाना वार्याणां क्षयन्ती-

तिरूपसत्तिः । कीदृशा ऋषयः, 'वयः' पत्निमूर्तिधारिणः, अतएव
'सुपर्णाः' शोभनपक्षोपेताः, 'प्रियमेधाः' अधीतस्य श्रुतस्य धा-
रणशक्तिर्मेधाः तस्यां प्रीतियुक्ताः । 'नाधमानाः' किञ्चित्कार्यं
याचमानाः । स एव याज्याप्रकारः स्थीक्रियते । हे इन्द्र 'ध्वान्तं'
अज्ञानलक्षणमन्धकारं, 'अपोर्णुहि' अपसारय । 'चक्षुः' ज्ञानलक्षणां
दृष्टिं, 'पूरि' पूरय । 'निधयेव' शृङ्खलयेव, अज्ञानेन, 'बद्धान्',
'अस्मान्', 'सुमुग्धि' तस्मादज्ञानात् बन्धनान्मोचय ॥

अथैकोनविंशं मन्त्रमाह । (१८) "शन्नो देवीरभिष्टय ० शंयो-
रभिस्रवन्तु नः"^(१९) इति । 'आपः', देव्यः, 'नः' अस्माकं,
'अभिष्टये पीतये' अभीष्टाय पानाय, 'शं' सुखहेतवः, 'भवन्तु' ।
किञ्च 'नः' अस्माकं, 'शं' सुखं, यथा भवति तथा, 'शंयोः'
दुःखवियोगः, यथा भवति तथा, 'अभिस्रवन्तु' सर्वतः
प्रवहन्तु ॥

अथ विंशं मन्त्रमाह । (१९) "ईशाना वार्याणां ० याचामि
भेषजं"^(१९) इति । अहं 'अपः', देवीः प्रति, 'भेषजं' पापविनाश-

चर्षणीनां । आपो याचामि भेषजं^(१०) । ^(११)सुमित्रा न
 आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान्
 द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्मः^(१२) । ^(१३)आपो हि ष्ठा मयो भुव-
 स्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे^(१४) । ^(१५)यो

कारणमौषधं, 'याचामि', इति । कीदृशीरपः, 'वार्याणां' वर-
 णोयानां कामानां, 'ईशानाः' दातुं समर्थाः, 'चर्षणीनां' मनु-
 व्याणां, 'क्षयन्तोः' निवासहेतुभृताः ॥

अथैकविंशं मन्त्रमाह । ^(१६)'सुमित्रा न आपः ० यच्च वयं
 द्विष्मः'^(१७) इति । 'आपः', 'ओषधयः', च इत्येता द्विविधा देव-
 ताः, 'नः' अस्मान् प्रति, 'सुमित्राः' सुष्ठु स्त्रिगधाः, 'सन्तु' । 'यः'
 अस्मदीयः शत्रुः, 'तस्मै', 'दुर्मित्राः' दुर्हृदया विरोधिनः, 'सन्तु' ॥

अथ द्वाविंशं मन्त्रमाह । ^(१८)'आपो हि ष्ठा मयो भुवः ०
 महे रणाय चक्षसे'^(१९) इति । 'हि'शब्द एवकारार्थः प्रसिद्धर्थो वा ।
 हे 'आपः', धूममेव 'मयोभुवः स्व' सुखस्य भावयिष्यो भवत । स्नान-
 पानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वं प्रसिद्धं । 'ताः' तादृशो यूयं, 'नः'
 अस्मान्, 'ऊर्जे' रसाद्य, भवदीयरसानुभवार्थं, 'दधातन' स्थापयत ।
 किञ्च, 'महे' महते, 'रणाय' रमणीयाय, 'चक्षसे' दर्शनीयाय,
 'दधातन' अस्मान् परतत्त्वसाक्षात्कारयोग्यान् कुरुतेत्यर्थः ॥

अथ त्रयोविंशं मन्त्रमाह । ^(२०)'यो वः श्रिवतमो रसः ०
 उन्नतीरिव मातरः'^(२१) इति । 'वः' युष्माकं, 'श्रिवतमः' शाक्-

वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव
मातरः^(११) । ^(१४)तस्मा अरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जि-
न्वथ ॥ ४ ॥

आपो जनयथा च नः^(१४) । ^(१५)पृथिवी शान्ता
साऽग्निना शान्ता सा मे शान्ता शुचं शमयतु^(१५) ।

तमः सुखैकहेतुः, यो 'रसः', अस्ति । 'इह', अस्मिन् कर्मणि,
'नः' अस्मान्, 'तस्य', 'भाजयत' रसं प्रापयत । तच्च दृष्टान्तः,
'उशतीरिव मातरः' इति, कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा
स्वकीयस्तन्यरसं प्रापयन्ति तदत् ॥

अथ चतुर्विंशं मन्त्रमाह । ^(१४)"तस्मा अरङ्गमाम • जनयथा
च नः"^(१४) इति । 'यस्य' रसस्य, 'क्षयाय' क्षयेण नित्रासेन, 'जि-
न्वथ' यूयं प्रीता भवथ, 'तस्मै' रसाय, 'वः' युष्मान्, 'अरङ्गमाम'
अलं मृशं प्राप्नुमः । किञ्च, हे 'आपः', यूयं 'नः' अस्मान्, 'जनयथ'
प्रजात्पादकान् कुरुत ॥

अथ पञ्चविंशं मन्त्रमाह । ^(१५)"पृथिवी शान्ता • शुचं
शमयतु"^(१५) इति । येयं 'पृथिवी', देवता, 'सा', इयं 'शान्ता'
सर्वोपद्रवशमयुक्ता, न केवलं स्वयमेव किन्तु 'अग्निना', देवेन
सह, 'शान्ता' । तादृशी 'शान्ता', देवता, 'मे' मम, 'शुचं' शोकं,
'शमयतु' शान्तं करोतु ॥

(१९) अन्तरिक्षं शान्तं तद्वायुना शान्तं तन्मे शान्तं
 शुचं शमयतु (१९) । (२०) द्यौः शान्ता सादित्येन शान्ता
 सा मे शान्ता शुचं शमयतु (२०) । (२८) पृथिवी
 शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिर्द्यौः शान्तिर्दिशः शान्ति-
 रवान्तरदिशाः शान्तिरग्निः शान्तिर्वायुः शान्तिरा-
 दित्यः शान्तिश्चन्द्रमाः शान्तिर्नक्षत्राणि शान्तिरापः
 शान्तिरोषधयः शान्तिर्वनस्पतयः शान्तिर्गौः शान्ति-
 रजा शान्तिरश्वः शान्तिः पुरुषः शान्तिर्ब्रह्म शान्ति-
 ब्राह्मणः शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः शान्तिर्मे अस्तु
 शान्तिः (२८) (२९) तयाऽहं शान्त्या सर्वशान्त्या मच्चं द्विपदे

अथ षड्विंशसप्तविंशौ मन्त्रावाह । (१९) “अन्तरिक्षं • शुचं
 शमयतु” (१९) । (२०) “द्यौः शान्ता • शुचं शमयतु” (२०) इति ।
 ‘अन्त’ ‘द्यौः शान्ता’ मन्त्रद्वयं पृथिवीमन्त्रवद्वाख्येयं ॥

अथाष्टाविंशं मन्त्रमाह । (२८) “पृथिवी शान्तिरन्तरिक्षं
 शान्तिः • शान्तिर्मे अस्तु शान्तिः” (२८) इति । पृथिव्यादयः सर्व-
 देवता अस्मदनिष्टशमनहेतुत्वात् शान्तिदेवतारूपाः । ‘ब्रह्मवेदः,
 पृथिव्यादीनामुपचरितं शान्तिदेवतारूपत्वं । या तु ब्रान्धभिमा-
 निनो देवता सा ‘शान्तिरेव’ मुख्यमेव तस्याः शान्तित्वं, अतः सा
 शान्तिदेवता ‘मे’, ‘शान्तिरस्तु’ सर्वानिष्टशमनहेतुरस्तु ॥

चतुष्पदे च शान्तिं कुरोमि शान्तिं मे अस्तु शान्तिः^(१९) ।
 (१०) एह ओश्च ह्रीश्च धृतिश्च तपो मेधा प्रतिष्ठा अद्वा
 सत्यं धर्मश्चैतानि मोत्तिष्ठन्तमनूत्तिष्ठन्तु मा मा^२* श्रीश्च
 ह्रीश्च धृतिश्च तपो मेधा प्रतिष्ठा अद्वा सत्यं धर्मश्चै-
 तानि मा मा हासिषुः^(१०) । (११) उदायुषा स्वायुषोदोष-
 धीना^२ रसेनोत्पर्जन्यस्य शुषेणोदस्थाममृता^२ अनु^(११) ।

अथैकोनत्रिंशं मन्त्रमाह । (१९) “तयाह^२ शान्त्या ० अस्तु
 शान्तिः”^(१९) इति । ‘अहं’ यजमानः, ‘सर्वशान्त्या’ सर्वा-
 निष्टश्मनहेतुतया, पूर्वोक्तगुणविशिष्टया, ‘शान्त्या’ शान्तिदेवतया,
 ‘मद्वां’ मच्छरीरार्थं, ‘द्विपदे’ मदीयाय मनुष्यार्थं, ‘चतुष्पदे’
 मदीयाय पशुर्थं ‘च’, ‘शान्तिं’ सर्वानिष्टश्मनं, ‘करोमि’ । अतः
 शान्तिदेवता ‘मे’ मदर्थं, ‘शान्तिः’ सर्वानिष्टश्मनहेतुः, ‘अस्तु’ ॥

अथ त्रिंशं मन्त्रमाह । (१०) “एह ओश्च ह्रीश्च ० मा मा
 हासिषुः”^(१०) इति । श्रीप्रभृतयो धर्मान्ता या देवताः सन्ति,
 ‘एतानि’ देवशरीराणि, इह कर्मसमाप्तौ ‘उत्तिष्ठन्तं’, ‘माम्’, ‘अनु’
 आसमन्तात्, ‘उत्तिष्ठन्तु’ । यानि श्रीप्रभृतीनां स्वरूपाणि ‘एतानि’,
 ‘मा’, ‘मा हासिषुः’ मा परित्यजन्तु । पुनरपि ‘मा मा हासिषुः’,
 द्विरुक्तिरादरार्था ॥

अथैकत्रिंशं मन्त्रमाह । (११) “उदायुषा स्वायुषा ० अमृता^२

* मामित्यस्य स्थाने मा हासिषुः इति पाठः भा यस मतः । परन्तु
 आदर्शपुस्तकेषु तथा नास्ति ।

(११) तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः
 शतं जीवेम शरदः शतं नन्दाम शरदः शतं मोदाम
 शरदः शतं भवाम शरदः शतः शृण्वाम शरदः शतं
 प्रब्रवाम शरदः शतमजीताः स्याम शरदः शतं ज्योक् च
 सूर्यं दृशे (११) ॥ (११) य उदगाम्बहतोऽर्णवाद्दिधाजमानः

अनु" (११) इति । अहं 'अमृतान्' देवान्, 'अनु' खल्य, आयुरादि-
 विशेषणविशिष्टेन सोमेन सह 'उदस्थां' उत्तिष्ठामि । चिरजीवनं
 'आयुः', तत्रापि रोगाद्युपद्रवरहितं 'स्वायुः', तदुभयप्रदत्ताद्रसस्य
 तद्रूपत्वं । 'श्रोत्रधीनां', 'पर्जन्यस्य', च 'रसः' सारं । चतुर्भिर्विश्वे-
 षणैः पृथक् क्रियापदमन्वेतुं चत्वारः 'उत्'शब्दाः ॥

अथ द्वाचिन्नं मन्त्रमाह । (११) "तच्चक्षुर्देवहितं • सूर्यं
 दृशे" (११) इति । 'पुरस्तात्' पूर्वस्थान्दिशि, 'उच्चरत्' उदयं
 गच्छ । 'शुक्रं' ज्योतिःस्वरूपं, 'देवहितं' सर्वेभ्यो देवेभ्यो हित-
 कारि, 'चक्षुः' दृष्टेरनुपाह्वकं, 'तत्' आदित्यमण्डलं, 'शरदः शतं'
 शतसङ्ख्याकान् संवत्सरान्, सर्वदा 'पश्येम' । तत्प्रसादाज्जीवनादि-
 व्यापारांश्च प्राप्नुवाम । 'नन्दाम' द्रव्यैः समृद्धा भूयास्य । 'मो-
 दाम' तद्भोगेन हृष्टाः स्य । 'भवाम' स्वस्थाने निवसाम । 'शृण्वाम'
 वेदशास्त्ररहस्यं गुह्यमुखादवगच्छेम । 'प्रब्रवाम' शिष्येभ्यः प्रकर्षण
 कथयाम । 'अजीताः' शत्रुणा केनाप्यजिताः, किञ्च 'ज्योक्' दीर्घं
 कालं, 'सूर्यं', 'दृशे' द्रष्टुं समर्था भूयास्य ॥

सरिरस्य मध्यात्स मा वृषभो लोहिताक्षः सूर्यो विप-
श्चिन्मनसा पुनातु^(११) । ^(१४)ब्रह्मणश्चोतन्वसि ब्रह्मण
आणी स्यो ब्रह्मण आवर्पणमसि धारितेयं पृथिवी ब्र-
ह्मणा मही धारितमेनेन महदन्तरिक्षं दिवं दाधार

अथ त्रयस्त्रिंशं मन्त्रमाह । ^(१२)“य उदगात् • मनसा
पुनातु”^(११) इति । ‘यः’ सूर्यः, ‘महतः’ प्रौढात्, ‘अर्णवात्’
पूर्वसमुद्रात्, तत्रापि विशेषतः ‘सरिरस्य’* जलस्य, ‘मध्यात्’,
‘विधाजमानः’ विशेषेण दीप्यमानः, ‘उदगात्’ उदयङ्गच्छति ।
‘सः’ सूर्यः, ‘मनसा’, मां ‘पुनातु’ शोधयतु । कौटुम्भः सूर्यः,
‘वृषभः’ कामानां वर्धयिता, ‘लोहिताक्षः’ रक्तवर्णाक्षियुक्तः,
‘विपश्चित्’ सर्वज्ञः ॥

अथ चतुस्त्रिंशं मन्त्रमाह । ^(१५)“ब्रह्मणश्चोतन्वसि • अधि-
विस्वसत्”^(१५) इति । अत्र वेदः सम्बोध्यते । हे श्रुते त्वं ‘ब्र-
ह्मणः’ परमात्मवस्तुनः, ‘ओतनी’ अवणहेतुभृता, ‘असि’, ब्रह्म-
तत्त्वं बोधयसीत्यर्थः । हे मदीये ओत्रे, युवां ‘ब्रह्मणः’ वेदस्य,
‘आणी स्यः’ नेत्रणी भवथः, वेदं पृष्टुण्य इत्यर्थः । हे मनः,
‘ब्रह्मणः’ वेदस्य, ‘आवर्पणं’ धारणस्थानं, ‘असि’ । ‘द्वयं’, ‘मही’
महतो, ‘पृथिवी’, ‘ब्रह्मणः’ वेदप्रतिपाद्येन परमात्मना, ‘धारिता’ ।
‘महतं’ प्रौढं, ‘अन्तरिक्षं’, ‘एनेन’ परमात्मना, धारितं । ‘पृथिवी’

* सलिलस्येति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† एतेनेति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

पृथिवीः सदेवां यद्दहं वेद् तद्दहं धारयाणि मा म-
 द्वेदोऽधि विस्वसत्^(१४) । ^(१५)मेधामनीषे माऽऽविशताः
 समीचीं भतस्य भव्यस्यावरुद्धौ सर्वमायुरयाणि सर्वमा-
 युरयाणि^(१६) । ^(१७)आभिर्गीर्भिर्यदतो न जनमाप्याय-
 य हरिवो वर्द्धमानः । यदा स्तोतृभ्यो महि गोचा

विस्तीर्णां, 'सदेवां' देवसहितां, 'दिवं', 'दाधार' परमात्मा धृत-
 वान् । 'यत्' परमात्मतत्त्वं, तत्प्रतिपादकं वेदवाक्यं वा, 'अहं'
 यजमानः, 'वेद' जानामि । 'तत्' उभयं, 'अहं', सर्वदा मनसि
 'धारयाणि' । स वेदः, 'मत्' मत्तः सकाशात्, 'अधि' आधि-
 क्तेन, 'मा विस्वसत्' विस्वस्तो माभूत् ॥

अथ पञ्चत्रिंशं मन्त्रमाह । ^(१५)"मेधामनीषे ० सर्वमायु-
 रयाणि"^(१६) इति । 'मेधा' धारणशक्तिः, 'मनीषा' ग्रहणशक्तिः,
 ते उभे 'समीची' अनुकूले सत्यौ, 'मां' यजमानं, 'आविशतां'
 सर्वतः प्रविशतां । किमर्थं, 'भृतस्य' पूर्वमधीतस्य, 'भव्यस्य' अश्वे-
 व्यमाणस्य, च 'अवरुद्धौ' स्त्रीकारार्थं, एतत्सिद्ध्यर्थमेव 'सर्वमायुः',
 'अयाणि' प्राप्नवानि । द्विरुक्तिरादरार्था ॥

अथ षट्त्रिंशं मन्त्रमाह । ^(१७)"आभिर्गीर्भिर्यदतः ० अध ते
 स्याम"^(१९) इति । हे 'हरिवः' अश्वयुक्तेन्द्र, 'आभिर्गीर्भिः'
 अस्मदीयस्तुतिभिः, 'वर्द्धमानः', त्वं 'अतः' अस्मात्कर्मणः, 'जनं',

रुजासि भूयिष्ठभाजो अध ते स्याम^(११) । ^(१०)ब्रह्म प्रा-
वादिष्म तन्नो मा हासीत् । ॐ शान्तिः शान्तिः शा-
न्तिः^(१०) ॥ ५ ॥

परावतः, दधातु, ब्रह्मान्, जिन्वथ, हृशे, सप्त च ॥
अनु० ॥ ४२ ॥

(१)नमः, (२)युञ्जते, (३)दृष्णो अश्वस्य, (४)ब्रह्मान् प्र-
वर्ग्येण, (५)ब्रह्मान् प्रचरिष्यामः, (६)दश प्राचीः, (७)अ-

अङ्गं, 'नः' अस्मदर्थं, 'आप्यायय' अभिवर्द्धय । 'यदा' यस्मिन्
काले, 'स्रोष्टभ्यः' स्रोचनुयहार्यं, 'महि गोत्रा' महतो मेघान्,
'रुजासि' भग्नान् करोषि । 'अध' तदा, वयं 'ते' तव, अनुयहात्,
'भूयिष्ठभाजः' 'स्याम' प्रभृतधनानां लभ्यारो भूयास ॥

अथ सप्तचिंशं मन्त्रमाह । ^(१०)"ब्रह्म प्रावादिष्म • शान्तिः
शान्तिः"^(१०) इति । एवमुक्तेन प्रकारेण 'ब्रह्म' परमात्मप्रतिपादक
मन्त्रजातं, 'प्रावादिष्म' प्रकर्षेण वयं कथितवन्तः । 'तत्' ब्रह्मतत्त्वं,
तस्य प्रतिपादकं वाक्यञ्च, 'नः' अस्मान्, 'मा हासीत्' कदाचि-
दपि मा परित्यजतु । हे प्रणवप्रतिपाद्य परमात्मन्, आध्यात्मिकानां
ज्वरघ्नोरोव्यथादिहृतानां विघ्नानां 'शान्तिः', अस्तु । आधि-
भौतिकानां चोरव्याघ्रादिहृतानां विघ्नानां 'शान्तिः', अस्तु । आ-
धिदैविकानां यक्षराक्षसादिहृतानां विघ्नानां 'शान्तिः', अस्तु ॥

पश्यं गोपां, ^(८)देवस्य, ^(९)समुद्राय, ^(१०)इषे पीपिहि,
^(११)घर्म या ते, ^(१२)महीनां चत्वारि, ^(१३)अस्कान्,
^(१४)या पुरस्तात् सप्त सप्त, ^(१५)प्राणाय चीणि, ^(१६)पूष्णे
 चत्वारि, ^(१७)उद्स्य एकादश, ^(१८)यास्ते सप्त, ^(१९)अग्नि-
 भ्रुवः सीद् एकोनविंशतिः, ^(२०)भूः ऊर्द्धः त्रिंशत्,
^(२१)भूः मयि षोडश, ^(२२)यास्ते घोराः नव, ^(२३)सिक्
 च अष्टौ, ^(२४)धुनिश्च द्वे, ^(२५)उग्रश्च चीणि, ^(२६)अहोरात्रे
 पञ्च, ^(२७)खट् चीणि, ^(२८)विगाः सप्तदश, ^(२९)असृ-
 क्षुखः चत्वारि, ^(३०)यदेतद्दृक्सः पञ्च, ^(३१)यदीषितः
 चत्वारि, ^(३२)दीर्घमुखि चीणि, ^(३३)इत्या चत्वारि,
^(३४)यदेतद्भूतानि षट्, ^(३५)प्रसार्य चीणि, ^(३६)अचिणा
 दश, ^(३७)आहुरावद्य ^(३८)ब्रह्मणा षट् षट्, ^(३९)उत्तुद्
 अष्टौ, ^(४०)भूः षट्, ^(४१)पृथिवी अष्टषष्टिः, ^(४२)शन्नः
 सप्तपञ्चाशत् ॥ द्विचत्वारिंशत् ॥

अथ नमो वाच इत्यारभ्य शन्नो वातः पक्वामित्यन्तेरनु-
 वाकैः सन्पाद्यं प्रवर्ग्यं स्तोतुं तस्य प्रवर्ग्यस्य नामानि दर्शयति ।
 “प्रजापतिः सन्धियमाणः । सम्राट् सन्नतः । घर्मः प्रवृक्तः । महा-
 वीर उदासितः । अग्रे खलु वावेष आदित्यः । यत्प्रवर्ग्यः । स

युञ्जते,* ब्रह्मन् प्रचरिष्यामः, अपश्यं गोपां, स-
मुद्राय, वयमनुक्रामाम, पूषो, धुनिश्च, यदेतद्भूतानि,
तच्छक्रेयं अष्टाशीतिः* ॥ ८८ ॥ नमः, अनुमदन्तु ॥

॥०॥ ओम् शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥०॥ हरिः ओम् ॥०॥

एतानि नामान्वकुर्वत” इति । (५ प्र०।११ म०।१ म०) । अस्य
प्रवर्गस्य तत्तदवस्थाभेदेन प्रजापत्यादीनि नामानि सम्पद्यन्ते । यदा
ऋद्धराहविष्टवल्मीकवपादिसम्भारैः 'सन्धियमाण'त्व-दशापन्नो भव-

* एतत्परिसङ्ख्याने प्रथमोऽनुवाको न गणितः । युञ्जत इत्यारभ्य
दशदशतिपरिगणनया द्वितीयानुवाकस्य पञ्चदशत्या अतिरिक्त-
नवकण्डिकाः दशतित्वेन परिगणिताः । ब्रह्मन् प्रचरिष्यामः
इत्यारभ्य दशदशती षष्ठानुवाकस्य अतिरिक्तनवकण्डिका दशतित्वेन
परिसङ्ख्याताः । अपश्यं गोपा इत्यारभ्य दशदशत्या अष्टमानुवा-
कस्य अतिरिक्तनवकण्डिका दशतित्वेन परिगृहीताः । B, G चि-
ह्नितपुस्तकद्वये दशत्याः समष्टिर्दशतीतिरेव निर्णीता । J चिह्नित-
पुस्तकेऽपि तथैव । परन्तु उभयत्र प्रतीकाः विभिन्नाः वर्तन्ते ।
B, G चिह्नितपुस्तकद्वयस्य दशदशतिप्रतीकाः यथा, नमः, युञ्जते,
ब्रह्मन् प्रचरिष्यामः, अपश्यं गोपाः, समुद्राय, वयमनुक्रामाम, पूषो,
ऋद्धरात्रे, अत्रिषा त्वा, आपो जनयथाचन, द्वाशीतिः ॥ ८२ ॥

J चिह्नितपुस्तकस्य दशतिप्रतीकाः यथा, नमः, युञ्जते, ब्रह्मणा
षट् षट्, उक्तुदाहौ, भूः षट्, समुद्राय, वयमनुक्रामाम, पूषो, ऋद्धो-
दात्रे, अत्रिषा त्वा, आपो जनयथाचन, द्वाशीतिः ॥ ८२ ॥

अत्र उभयत्र पाठे दशदशगणनया दशतीनां क्रमेण परिसङ्ख्यानां
न कृतं । कुत्रचित् दशदशतिसङ्ख्याया न्यूनाधिकं दृश्यते । अतएव
तदुभयविधपाठोऽमुञ्ज इति अनुमीयते ।

ति. तदा 'प्रजापतिः', इत्येवाख्य नाम। सर्वात्मना सम्भृतत्वदशापकस्य 'सघाट्', इति नाम। प्रवृञ्जनदशापकस्य 'घर्माः', इति नाम। उद्दासनदशापकस्य 'महावीरः', इति नाम। एताभिर्दशाभिः श्रव-
स्त्वावत् 'यत्' स्वरूपं, तेन रूपेण 'आदित्यः', इति नाम। सः
'प्रवर्ग्यः', एवं 'एतानि' 'नामानि', 'अकुरुत्', सम्पादितवान् ॥

नामवेदनं प्रशंसति । "य एवं वेद । विदुरेनं नास्मा" इति ।
(५ प्र० ११ अ० १ म०) । देवदत्तोपाध्याय इत्येवं तदीयं नाम
सर्वैः ज्ञातं भवति ॥

अथ नामविशेषव्यवहारप्रदर्शनेन प्रशंसति । "ब्रह्मवादिने
वदन्ति ॥१॥ यो वै वसीयाऽसं यथानाममुपचरति । पुष्टार्त्तिं
वै स तस्मै कामयते । पुष्टार्त्तिंमस्मै कामयन्ते । यः एवं वेद ।
तस्मादेवं विद्वान् । घर्म इति दिवाऽऽचचीत । सघाडिति नम्रं ।
एते वा एतस्य प्रिये तनुवौ । एते अस्य प्रिये नामनी । प्रिव-
थैवैनं तनुवा ॥१॥ प्रियेण नास्मा समर्द्धयति । कीर्त्तिरस्य पूर्वा
गच्छति जनतामायतः" इति । (५ प्र० ११ अ० १ म०) । 'यो वै'
यः कोऽपि पुमान् भृत्यः, 'वसीयाऽसं' अतिशयेन वसुमन्तं धनिकं
राजानममात्यादिकं वा, 'यथानामं' तदीयं नामानतिक्रम्य नाम-
करणकाले सम्पादितेनैव नास्मा, 'उपचरति' अधिपते स्वामिनि-
त्यादिशब्दैर्विना भो देवदत्तेत्यादिकेनैव मुखेन नास्मा तमाङ्कयति,
'सः' भृत्यः, 'तस्मै' धनिकाय, 'पुष्टार्त्तिं वै' भाग्यहानिमेव,
'कामयते', उत्तमोपचारयोग्ये नीचव्यवहारात् । अथवा 'सः'
धनिको राजादिः, 'तस्मै' स्वाभाविकनास्मा व्यवहरते भृत्याय,

‘पुण्यार्त्ति’ धनादिहानि, ‘कामयते’ दण्डयितुमिच्छति । न केवलं राजादिरेव किन्तु ‘यः’ मूढः, ‘एवं वेद्’ स्वाभाविकनाम्नैव व्यवहारं निश्चिनोति, ‘अस्मै’ मूढाय, राजादिप्रभुपरिसरवर्त्तिनः सर्वेऽपि पुरुषाः ‘पुण्यार्त्ति’ ताडनधनहान्यादिकं, ‘कामयन्ते’, एवं ‘ब्रह्मवादिनः’, आहुः । यस्मादेवं ‘तस्मात्’, ‘एवं विद्वान्’ नामान्तरेणैव प्रभुर्व्यवहरणीय इत्येवं जानन् पुरुषः, प्रवर्ग्यं प्रत्यहनि ‘घर्म इति’, नाम्ना व्यवहरेत्, राज्ञौ तु ‘सम्राट्’, ‘इति’, नाम्ना । तत्र घर्मशब्देनोच्यमाना दीप्यमाना या तनूः, सम्राट्शब्देनोच्यमाना सम्ययाजमाना या तनूः, ‘एते’ उभे अपि, ‘एतस्य’ प्रवर्ग्यस्य, ‘प्रिये’, शरीरे, ‘एते’ घर्मसम्राट्शब्दरूपे, ‘अस्य’ प्रवर्ग्यस्य, ‘प्रिये’, ‘नामनी’ । तस्मादेताभ्यां शब्दाभ्यां व्यवहरन् पुरुषः ‘प्रिययैव’, ‘तनुवा’ देवादिरूपेण, ‘प्रियेण’, च ‘नाम्ना’, तच्छरीरोचितेनैव, प्रवर्ग्यं सन्दृष्टं करोति । तथा सति ‘जनतामायतः’ जनसमूहं सभां प्रति आगच्छतः, ‘अस्य’ घर्मादिनामभिव्यवहारिणः पुरुषस्य, ‘कीर्त्तिः’, ‘पूर्वा’ अस्मादपि पुरुषात् पूर्वभाविनी, ‘गच्छति’ । अस्य पुरुषस्यागमनात्प्रागेव सर्वेऽपि सभानिष्ठा जना रचिताभिज्ञोऽयं महात्मेत्येवं ‘एनं’,* प्रशंसन्ति ॥

घर्मादिनामविशेषद्वारा प्रवर्ग्यस्य प्रशंसां कृत्वा गायत्री-च्छन्दोगतसङ्ख्यासाम्येनापि प्रशंसति । “गायत्री देवेभ्योऽपाक्रामत् । तां देवाः प्रवर्ग्येणैवानुब्यभवन् । प्रवर्ग्येणाभ्रुवन् । यत्तुर्विश्रुतिः कृतः प्रवर्ग्यं प्रष्टुषन्ति । गायत्रीमेव तदनु विभवति । गायत्रीमा-

* महानित्येवमेनमिति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

प्राप्ति । पूर्वाऽस्य जनं यतः कीर्त्तिर्गच्छति” इति । (५ प्र०।११ अ०।
४ म०) । पुरा कदाचिदपरक्ता सती ‘गायत्री’, देवी, ‘देवेभ्यः’,
सकाञ्चात्, ‘अपाक्रामत्’ । तदा ‘देवाः’, प्रवर्ग्यमनुष्ठाय तेन ‘एव’,
‘प्रवर्ग्ये’, ‘तां’ गायत्रीं, ‘अनुव्यभवन्’ अन्वेष्टुं विभवः समर्थाः
अभवन् । अन्विय च तेन ‘प्रवर्ग्येण’, ‘तां’ गायत्रीं, ‘प्राप्नुवन्’ । अतो
यदि द्वादशसु दिनेष्वेकैकस्मिन् दिने द्विर्दिरित्येवं ‘चतुर्विंशतिद्वयः’,
‘प्रवर्ग्ये’, अनुतिष्ठेत्, ‘तत्’ तदा, ‘गायत्रोमेव’, ‘अनु’गन्तुं समर्था
भवति । चतुर्विंशतिसङ्ख्याया गायत्र्यन्तरनिष्ठत्वात् । अतः सङ्ख्या-
सामान्यात् ‘गायत्री’, ‘प्राप्नोति’ । ‘जनं यतः’ सर्वां गच्छतः,
‘अस्य’ चतुर्विंशतिवारं प्रवर्ग्यानुष्ठायिनः पुरुषस्य, ‘कीर्त्तिः’, तस्मा-
दपि पूर्वभाविनी सती सर्वां प्राप्नोति ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेणावस्थाविशेषगतैर्नामभिः प्रशंसति ।
‘वैश्वदेवः स५सन्नः ॥३॥ वसवः प्रवृत्तः । सोमोऽभिकीर्यमाणः ।
आश्विनः पयस्थानीयमाने । मारुतः कथन् । पौष्ण उदन्तः ।
सारस्वतो विष्यन्दमानः । मैत्रः शरो गृह्योतः । तेज उद्यतो
वायुः । द्वियमाणः प्रजापतिः । ह्यमानो वाग्धुतः ॥४॥ अस्मै
खलु वावैष आदित्यः । यत्प्रवर्ग्यैः । स एतानि नामान्यस्तुह्यत”
इति । (५ प्र०।११ अ०।५ म०) । ‘संसन्नः’ संस्रणासादनद्वारां प्राप्नो
यः प्रवर्ग्यैः, तस्य ‘वैश्वदेवः’, इति नाम, तेन हि विश्वेदेवास्तुह्य-
न्ति । प्रवृत्तनदशापन्नस्य ‘वसवः’, इति नाम, वसवर्णां प्रीतिहेतु-
त्वात् । प्रवृत्तने सति पात्रस्थान्तरे इतस्तत्सल्लभमभिकीर्यमाणस्य
तद्दशापन्नस्य ‘सोमः’, इति नाम, तत्प्रीतिहेतुत्वात् । आनीयमान-

शीरदशापन्नस्य 'आम्निनः', इति नाम, तेन हि अम्निनौ दृष्यतः ।
 पयसा सह कथनदशापन्नस्य 'मादतः', इति नाम । पाचस्थान्त-
 पर्यन्तमुद्गमगं 'उदन्तः', तदवस्थापन्नस्य 'पौष्णः', इति नाम ।
 पाचादप्युन्नतत्वं 'विष्यन्दनं',* तद्दशापन्नस्य 'सारस्वतः', इति नाम ।
 पचनवाञ्छयेन घनीभाववत् प्रतीयमानः 'न्नरः', न्नराकारयहण-
 दशापन्नस्य 'मैत्रः', इति नाम । ब्रह्माभ्यां खरादुधमनदशापन्नस्य
 'तेजः', इति नाम । आहवनीयं प्रति द्वियमाणत्वदशापन्नस्य
 'वायुः', इति नाम । आहवनीये ऋयमाणत्वदशापन्नस्य 'प्रजा-
 पतिः', इति नाम । उन्नतत्वदशापन्नस्य 'वाक्', इति नाम । एता-
 भिर्दशाभिरवस्थावान् यः 'प्रवर्ग्यः', तस्य 'आदित्यः', इति नाम ।
 'सः', प्रवर्ग्यः, एवं तत्तद्देवताप्रीतिहेतुत्वात् सस्य 'एतानि', 'ना-
 मानि', 'अकुर्वत' सम्पादितवान् ॥

नामवेदनं प्रश्नसति । "य एवं वेद । विदुरेणं नास्मा" इति ।

(५ प्र०।११ अ०।६ म०) ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां मृण्मयस्य महावीरस्य होमसाधनत्वमुपपा-
 दयति । "ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यन्मृण्मयमाहुतिं नाश्रुतेऽथ ।
 कस्माद्देशेऽश्रुत इति । वागेष इति ब्रूयात् । वाच्येव वाचं
 दधाति ॥५॥ तस्मादश्रुते" इति । (५ प्र०।११ अ०।७ म०) ।
 दारुमयस्य होमसाधनत्वं सर्वत्र दृष्टं नतु कश्चिदपि मृण्मयस्य ।
 अतएव साकम्प्रस्थाचीयप्रकरणे समाह्वयते । दारुपात्रेण जुहोति

* निध्दन्मिति D चिह्नितपुस्तकपाठः । परिष्यन्दनमिति E चि-
 ह्नितपुस्तकपाठः ।

नहि मृण्मयमाहुतिमानश्च इति । एवं सत्यत्र कस्मात्कारणादेव महावीर आहुतिसाधनत्वं प्राप्नोतीति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञः पुरुषो 'वागेवः', 'इति', 'उत्तरं' ब्रूयात् । 'एषः' महावीरः, मन्त्रैर्निष्यादितत्वात् वागात्मकः । अतोऽनेन होमे सति वाचो मन्त्रनिष्यस्त्रे महावीरे 'एव', 'वाचं' मन्त्रनिष्यादितामाहुतिं, सत्यादयति । 'तस्मात्' कारणात्, मृण्मयोऽप्ययं महावीर आहुतिमर्हति ॥

प्रकारान्तरेण द्वादशधाविभागमुपजीव्य प्रशंसति । "प्रजापतिर्वा एष द्वादशधा विहितः । यत्प्रवर्ग्यः । यत्प्रागवकाशेभ्यः । तेन प्रजा असृज । अवकाशैर्देवासुरानसृजत । यदूर्ध्वमवकाशेभ्यः । तेनाक्षमसृजत । अक्षं प्रजापतिः । प्रजापतिर्वावैवः ॥ ६ ॥" इति । (५. प्र०।११ अ०।७ म०) । यः अयं 'प्रवर्ग्यः', सः 'एषः', 'द्वादशधा', विभक्तः, 'प्रजापतिः' एव । तत्कथमिति तदुच्यते । अवकाशमन्त्रेभ्यः प्राचीनो यो भागः 'तेन' भागेन, प्रजापतिः 'प्रजाः', सृष्टवान् । अपश्यं गोपामित्यनुवाके समास्नाता दश मन्त्रा अवकाशनामकाः । एतच्च* तद्ब्राह्मणे समास्नातं । नवैतेऽवकाशा भवन्ति, पत्नियै दशम इति । नमो युञ्जत इत्यादिभिः षड्भिरनुवाकैरुक्तो मन्त्रसमूहः अवकाशेभ्यः प्राचीनो भागः तेन प्रजासृष्टिः । 'अवकाशास्त्रैस्तु दशभिर्मन्त्रैः 'देवासुरान्', 'असृजत' । देवस्य त्वा सवितु प्रसव इत्यादिकः 'अवकाशेभ्यः', 'ऊर्ध्वः', मन्त्रभागः, 'तेन', प्रजापतिः 'अक्षं', 'असृजत' । एवं पूर्वोत्तरभागौ द्वौ, मध्यदेशः अवकाशः,

* ततश्च इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

इतिद्वादशप्रकारो मन्त्रसङ्ग्रहः प्रजापतिस्वरूपः । 'अन्नं', च प्रजा-
पतिसृष्टत्वात् प्रजापतिरूपम् । तादृशः 'प्रजापतिः', एव 'एषः'
प्रवर्ग्यरूपः । एवमस्य प्रश्नस्तत्त्वं द्रष्टव्यं ॥

वदन्ति, तनुवा, सःसन्नः, ह्यमानो वाग्धुतः, दधाति,
एषः, ॥ अनु० ॥ ११ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥

अथ दिनविशेषेषु फलविशेषकथनेन प्रवर्ग्यं प्रशंसति ।
"सविता भूत्वा प्रथमेऽहन् प्रवृज्यते । तेन कामाः एति । यद्
द्वितीयेऽहन् प्रवृज्यते । अग्निर्भूत्वा देवानेति । यत्तृतीयेऽहन् प्रवृ-
ज्यते । वायुर्भूत्वा प्राणानेति । यच्चतुर्थेऽहन् प्रवृज्यते । आदित्यो
भूत्वा रश्मिनेति । यत्पञ्चमेऽहन् प्रवृज्यते । चन्द्रमा भूत्वा नक्ष-
त्राण्येति ॥ १ ॥ यत् षष्ठेऽहन् प्रवृज्यते । षट्पुर्भूत्वा संवत्सरमेति ।
यत्सप्तमेऽहन् प्रवृज्यते । धाता भूत्वा शकरीमेति । यदष्टमेऽहन्
प्रवृज्यते । बृहस्पतिर्भूत्वा गायत्रीमेति । यन्नवमेऽहन् प्रवृज्यते ।
मित्रो भूत्वा चिद्युत इमांसोक्तानेति । यद्दशमेऽहन् प्रवृज्यते ।
वरुणो भूत्वा विराजमेति ॥ २ ॥ यदेकादशेऽहन् प्रवृज्यते । इन्द्रो
भूत्वा चिद्युभमेति । यद् द्वादशेऽहन् प्रवृज्यते । सोमो भूत्वा सुत्या-
मेति" इति । (५ प्र० ॥ १२ अनु० ॥ १ म०) । प्रथमे दिवसे 'प्रवृज्यते',
इति यत् 'तेन', अनुष्ठानेन, अयं 'सविहदेवः 'भूत्वा', 'कामान्',
प्राप्नोति । एवमुत्तरेष्वपि वाक्येषु योजनीयं ॥

द्वादशदिनानुष्ठानं प्रब्रह्म उपसद्भ्यः प्राचीनप्रतीचीनकाखानु-
ष्ठाने* प्रब्रह्मसति । “यत् पुरस्तादुपसदां प्रवृथ्यते । तस्मादितः पराङ्-
मूर्त्तोकाः स्तपन्नेति । यदुपरिष्टादुपसदां प्रवृथ्यते । तस्मादमुतोऽ-
र्वाङ्मूर्त्तोकाः स्तपन्नेति” इति । (५ प्र० । १२ अ० । २ म०) । प्रवर्ग्यः
आदित्यस्वरूपः, उपसदः लोकस्वरूपाः, तथा सति प्रतिदिनं प्रव-
र्ग्यनुष्ठानाय पश्चादुपसदानुष्ठानादादित्योऽधोभागवर्त्ती ‘पराङ्’
ऊर्ध्वाभिमुखः सन्, ‘इतः’, अपि उपरितनान् ‘अमून्’ स्व-
र्गादिलोकान्, ‘तपन्नेति’ प्रकाशयन् सञ्चरति । तथा पूर्वपूर्व-
दिनगतेभ्यः उपसद्भ्यः उत्तरोत्तरदिनगतः प्रवर्ग्यः ‘उपरिष्टात्’,
वर्त्तते । ‘तस्मात्’, असावादित्य ऊर्ध्वलोकवर्त्ती सन् ‘अमुतोऽर्वाङ्’
स्वर्गलोकादधोमुखो भूत्वा, ‘इमान्’ भूरादीन् लोकान्, प्रकाशयन्
सञ्चरति ॥

वेदं प्रब्रह्मसति । “य एवं वेद । एव तपति ॥ ३ ॥” इति । (५ प्र० ।
१२ अ० । ३ म०) । ‘यः’ पुमान्, ‘एवं’ उक्तेन प्रकारेण, प्रवर्ग्यस्था-
धस्तादुपरिष्टाच्चवस्थानं जानाति सोऽयं सर्वतः प्रकाशितः ‘एव’ ।
तदेवं ब्राह्मणगताभ्यां एकादशद्वादशानुवाकगताभ्यां विचत्वारिंश-
दनुवाकोक्तमन्त्रैरनुष्ठेयः प्रवर्ग्यः प्रब्रह्मः ॥

नचत्राण्येति, विराजमेति, तपति ॥ अनु० ॥ १२ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

* प्राचीनकाखानुष्ठानमिति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

चतुर्थपञ्चमाभ्यां प्रपाठकाभ्यां प्रपञ्चितः ।

मन्त्रब्राह्मणरूपाभ्यां प्रवर्गोचमशेषतः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दे निवारयन् ।

पुमार्थांस्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके चतुर्थप्रपाठके द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४२ ॥

समाप्तश्चतुर्थप्रपाठकः ॥

तद्वाख्यानरूपेण पञ्चमप्रपाठकोऽपि समाप्तः ॥

तैत्तिरीये आरण्यके

पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

शन्नस्तन्नो माहासीत् । ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः । ओम् ।

(१) देवा वै सचमासत । ऋद्धिपरिमितं यशस्का-
माः । तेऽब्रुवन् । यन्नः प्रथमं यशं ऋच्छात् । सर्वेषा-
न्नस्तत्सहासदिति । तेषां कुरुक्षेत्रं वेदिरासीत् । तस्यै
खाण्डवो दक्षिणार्द्ध आसीत् । तूर्धमुत्तरार्द्धः । परोक्ष-
जघनार्द्धः । मरुव उत्करः ॥ १ ॥

तेषां मुखं वैष्णवं यशं आर्हत्^(१) । (२) तन् न्यकाम-
यत । तेनापाक्रामत् । तं देवा अन्वायन् । यशोऽव-
रुहत्समानाः । तस्यान्वागतस्य । सव्याङ्गनुरजायत ।
दक्षिणादिषवः । तस्मादिषुधन्वं पुण्यजन्म । यज्ञ-
जन्मा हि ॥ २ ॥

तमेकं सन्तं । बहवो नाभ्यधृष्णुवन् । तस्मादेक-
मिषुधन्विनं । बहवोऽनिषुधन्वा नाभिधृष्णुवन्ति^(२) ।
(२) सोऽस्मयत । एकं मा सन्तं बहवो नाभ्यधर्षिषुरिति ।

१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३७१ एते ऋचं ।

२ " ३७२ "

३ " ३७३ "

तस्य सिष्णियाणस्य तेजोऽपाक्रामत् । तद्देवा ओषधीषु
न्यमृजुः । ते श्यामाका अभवन् । स्मयाका वै नामै-
ते ॥ ३ ॥

तत् स्मयाकानां स्मयाकत्वं । तस्माद्दीक्षितेनापि
गृह्यं स्मेतव्यं । तेजसो धृत्यै^(१) ।^(४) स धनुः प्रतिष्कभ्याऽ-
तिष्ठत् । ता उपदीका अभ्रुवन् वरं वृणामहे । अर्थं व
इमं रन्धयाम । यच्च क्व च खनाम । तदपोऽभितृण-
दामेति । तस्मादुपदीका यच्च क्व च खनन्ति । तदपो-
ऽभितृन्दन्ति ॥ ४ ॥

वारं वृत्^५ छासां । तस्य ज्यामण्यादन् । तस्य धनु-
र्विप्रवमाणं शिर उदवर्त्तयत् । तद् द्यावापृथिवी अनु-
प्रावर्त्तत । यत् प्रावर्त्तत । तत् प्रवर्ग्यस्य प्रवर्ग्यत्वं । यद्वा^६
इत्यपतत् । तद्गर्मस्य घर्मत्वं । महतो वीर्यमपत्तदि-
ति । तन्महावीरस्य महावीरत्वं ॥ ५ ॥

यदस्याः समभरन् । तत् सम्राज्ञः सम्राट्त्वं^(७) ।
^(५) तं स्तृतं देवतास्त्रेधा व्यगृह्णत । अग्निः प्रातःसव-
नं । इन्द्रो माथ्यन्दिनं सवनं । विश्वे देवास्तृतीय-

३ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३७३ एते इत्यर्थं ।

४ " ३७४ "

५ " ३७६ "

सव॒नं । तेनाप॑शी॒र्षा य॒ज्ञेन॑ यज॒मानाः । नाशिषो॑-
ऽवा॒रुन्ध॑त । न सु॒वर्गं॑ लो॒कम॒भ्यज॑यन्^(५) । (५) ते दे॒वा
अ॒श्विना॑वब्रुवन् ॥ ६ ॥

भि॒षजौ॑ वै स्यः । इ॒दं य॒ज्ञस्य॑ शि॒रः प्र॑ति॒धत्त॑मिति ।
ताव॑ब्रू॒तां वरं॑ वृणाव॒है । अ॒ह ए॒व ना॒वचा॑पि॒ गृह्णा॑ता-
मिति॑ । ताभ्या॑मे॒तमा॑श्वि॒नम॑गृह्णा॒न् । तावे॒तद्य॒ज्ञस्य॑
शि॒रः प्र॑त्य॒धत्तां^(५) । (५) यत् प्र॑व॒र्ग्यः । तेन॑ स॒शी-
र्षा य॒ज्ञेन॑ यज॒मानाः । अ॒वाशि॑षोऽरुन्ध॑त । अ॒भि सु॒-
व॒र्गं लो॒कम॑जयन्* ॥ यत् प्र॑व॒र्ग्यं प्र॑वृ॒णक्ति॑ । य-
ज्ञस्यै॒व तच्छि॑रः प्र॑ति॒दधा॑ति । तेन॑ स॒शीर्षा॑ य॒ज्ञेन॑
यज॑मानः । अ॒वाशि॑षो रुन्धे । अ॒भि सु॒वर्गं॑ लो॒कं ज॑-
यति । तस्मा॑द्दे॒ष आ॑श्वि॒नप्र॑वया इ॒व । यत् प्र॑व॒र्ग्यः^(५)
॥ ७ ॥

उ॒त्करः(१), हि(२), ए॒ते(३), तृ॑न्दन्ति(४), महा-
वी॒रत्व॑म्(५), अ॒ब्रुव॑न्(६), अ॒जय॑न्, स॒प्त च(७) ।
अनु० १ ॥

६ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं. ३७७ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

७ " ३७८ "

* अभ्यजयन्निति A चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

(१) सावित्रं जुहोति प्रसूत्यै । चतुर्गृहीतेन जुहोति ।
चतुष्पादः पशवः । पशूनेवाष्वसन्धे । चतस्रो दिशः ।
दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठति^(१) । (२) छन्दांसि देवेभ्योऽपाक्रामन् ।
न वो भागानि हव्यं वह्याम इति । तेभ्य एतच्चतुर्गृहीत-
मधारयन् । पुरोऽनुवाक्यायै याज्यायै ॥ १ ॥

देवतायै वषट्काराय । यच्चतुर्गृहीतं जुहोति ।
छन्दांस्येव तत् प्रीणाति । तान्यस्य प्रीतानि देवेभ्यो
हव्यं वहन्ति^(२) । (३) ब्रह्मवादिनो वदन्ति । होतव्यं दी-
क्षितस्य गृहाइ इन होतव्याइमिति । हविर्वै दीक्षितः ।
यज्जुहुयात् । हविष्कृतं यजमानमग्नौ प्रदध्यात् । यन्न
जुहुयात्^(३) ॥ २ ॥

(४) यन्नपरन्तरियात् । यजुरेव वदेत् । न हविष्कृतं
यजमानमग्नौ प्रदधाति । न यन्नपरन्तरैति^(४) । (५) गा-

१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३७८ पृष्ठे प्रकृत्यं ।

२ " ३७६ "

३ " ३८० "

४ " ३८० "

५ " ३८१ "

यञ्जी ष्छन्दाःस्यत्यमन्यत । तस्यै वषट्कारोऽभ्यय्य शि-
रोऽश्चिनत् । तस्यै द्वेधा रसः परोपतत् । पृथिवीमर्धः
प्राविशत् । पशूनर्धः । यः पृथिवीं प्राविशत् ॥ ३ ॥

स खद्विरोऽभवत् । यः पशून् । सौऽजां । यत्
खाद्विर्यंभ्रिर्भवति । छन्दसामेव रसेन यज्ञस्य शिरः
सम्भरति^(१) । ^(१)यदौदुम्बरी । ऊर्ग्वी उदुम्बरः । ऊर्जेव
यज्ञस्य शिरः सम्भरति । यद्वैष्णवी । तेजो वै वेणुः ॥ ४ ॥

तेजसैव यज्ञस्य शिरः सम्भरति । यद्वैकङ्कती ।
भा एवावरुन्धे^(२) । ^(२)देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यधि-
मादत्ते प्रहृत्यै । अश्विनौर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ
हि देवानामध्वर्यु आस्तां । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह
यत्यै^(३) । ^(३)वज्र इव वा एषा । यदधिः । अधिरसि
नारिरसीत्याह शान्त्यै^(४) ॥ ५ ॥

^(४)अध्वरुक्त्वेभ्य इत्याह । यज्ञो वा अध्वरः । यज्ञ-
रुक्त्वेभ्य इति वायैतदाह^(५) । ^(५)उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत

३	एतन्मन्त्रस्य भाष्यं	३८२	एते ऋचयः ।
७	”	३८२	”
८	”	३८३	”
९	”	३८३	”
१०	”	३८४	”

इत्याह । ब्रह्मणैव यज्ञस्य शिरोऽर्च्येति^(१०) ।^(११) प्रैतु ब्रह्म-
खस्पतिरित्याह । प्रेत्यैव यज्ञस्य शिरोऽर्च्येति^(११) ।^(१२) प्र-
देव्येतु सून्दतेत्याह । यज्ञो वै सून्दता^(१२) ।^(१३) अर्च्यो
वीरन्मयं पङ्क्तिराधसमित्याह ॥ ६ ॥

पाङ्क्तो हि यज्ञः^(१३) ।^(१४) देवा यज्ञं नयन्तु न इत्याह ।
देवानेव यज्ञनियः कुरुते^(१४) ।^(१५) देवी द्यावापृथिवी अनु-
मेमसाथामित्याह । आभ्यामेवानुमतो यज्ञस्य शिरः
सम्भरति^(१५) ।^(१६) ऋद्ध्यासमद्य मखस्य शिर इत्याह ।
यज्ञो वै मखः । ऋद्ध्यासमद्य यज्ञस्य शिर इति वावैत-
दाह^(१६) ।^(१७) मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्य इत्याह ।
निर्दिश्यैवैनद्धरति^(१७) ॥ ७ ॥

^(१८) चिह्नरति । अयं इमे लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्यो
यज्ञस्य शिरः सम्भरति । तृष्णीं चतुर्थं हरति । अप-
रिमितादेव यज्ञस्य शिरः सम्भरति^(१८) ।^(१९) मृत्खनाद-

११ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं इत्थ एते ऋच्यं ।

१२	”	इत्थ	”
१३	”	इत्थ	”
१४	”	इत्थ	”
१५	”	इत्थ	”
१६	”	इत्थ	”
१७	”	इत्थ	”
१८	”	इत्थ	”

ध्रे हरति । तस्मान् मृत्खनः करुष्यतमः^(१६) ।^(१७) इयत्यग्र
आसीरित्याह । अस्यामेवाच्छंवटकारं* यज्ञस्य शिरः
सम्भरति^(१७) ।^(१९) ऊर्जं वा एतश् रसं पृथिव्या उपदी-
का उद्दिहन्ति ॥ ८ ॥

यद्वस्त्रीकं । यद्वस्त्रीकवपासम्भारो भवति । ऊर्ज-
मेव रसं पृथिव्या अवरुन्धे । अथो ओचमेव । ओचश्
द्यौतत् पृथिव्याः । यद्वस्त्रीकः^(१९) ।^(२०) अर्बधिरो भवति ।
य एवं वेद^(२१) ।^(२२) इन्द्रो वृषाय वज्रमुदयच्छत् । स
यच्च यच्च पराक्रमत ॥ ९ ॥

तन्नाधियत । स पूतीकस्तन्मे पराक्रमत । सोऽधि-
यत । सोऽब्रवीत् । ऊतिं वै मेधा इति । तदूतीकानामूती-
कत्वं । यदूतीका भवन्ति । यज्ञायैवोतिं दधति^(२३) ।^(२४)
अग्निजा असि प्रजापते रेत इत्याह । य एव रसः
पशून् प्राविशत् ॥ १० ॥

१६	एतच्छन्मस्य भाष्यं	३८०	पृष्ठे द्रष्टव्यं ।
२०	”	३८८	”
२१	”	३८९	”
२२	”	३९०	”
२३	”	३९१	”
२४	”	३९२	”

* अश्ववधटकारमिति J चिह्नितपुस्तकपाठः ।

तमेवावर्तन्ते^(२४) । ^(२५)पञ्चैते सम्भारा भवन्ति । पाङ्क्तो
यज्ञः । यावानेव यज्ञः । तस्य शिरः सम्भरति^(२५) ।
^(२६)यद् ग्राम्याणां पशूनां चर्मणा सम्भरेत् ।
ग्राम्यान् पशूञ्छुचाऽर्पयेत् । कृष्णाजिनेन सम्भरति ।
आरण्यानेव पशूञ्छुचाऽर्पयति । तस्मात् समावत् पशूनां
प्रजायमानानां ॥ ११ ॥

आरण्याः पशवः कनीयाः सः । शुचा हृताः^(२६) ।
^(२७)लोमतः सम्भरति । अतो ह्यस्य मेधं^(२७) । ^(२८)परिच्यु-
ह्यायन्ति । रक्षसामपहत्यै । बहवो हरन्ति । अपचिति-
मेवास्मिन्दधति । उद्धते सिकतोपोत्ते परिश्रिते
निदधति शान्त्यै^(२८) । ^(२९)मदन्तीभिरुपसृजति ॥ १२ ॥

तेज एवास्मिन्दधति^(२९) । ^(३०)मधुत्वा मधुला करो-
त्वित्याह । ब्रह्मणैवास्मिन् तेजो दधति^(३०) । ^(३१)य-
ज्ञाम्याणां पात्राणां कपालैः सःसृजेत् । ग्राम्यास्त्रि

२५ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३६१ एते द्रष्टव्यं ।

२६	”	३६१	”
२७	”	३६२	”
२८	”	३६३	”
२९	”	३६४	”
३०	”	३६४	”
३१	”	३६४	”

पात्राणि शुचाऽर्पयेत् । अर्मकपालः सःसृजति । र-
 तानि वा अनुपजीवनीयानि । तान्येव शुचाऽर्पयति^(११) ।
 (११) शर्कराभिः सःसृजति धृत्यै । अथो शन्वाय^(१२) ।
 (१२) अजलोमैः सःसृजति । एषा वा अग्नेः प्रिया
 तनूः । यद्जा । प्रिययैवैनन्तनुवा सःसृजति । अथो
 तेजसा^(१३) । (१४) कृष्णाजिनस्य लोमभिः सःसृजति ।
 यज्ञो वै कृष्णाजिनं । यज्ञेनैव यज्ञः सःसृजति^(१५) ।
 ॥ १३ ॥

याज्यायै(१), न जुहुयात्(२), आविशत्(३),
 वेणुः(४), शान्त्यै(५), पङ्क्तिराधसमित्याह(६), हर-
 ति(७), दिहन्ति(८), पराक्रमत(९), आविशत्(१०),
 प्रजायमानानां(११), सृजति(१२), शन्वाय, अष्टौ
 च(१३) ॥ अनु० २ ॥

इ२ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं इ६४ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

इ३   "   इ६४   "
 इ४   "   इ६५   "

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

(१)परिश्रिते करोति । ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै^(१) ।

(२)न कुर्वन्नभिप्राण्यात् । यत् कुर्वन्नभिप्राण्यात् ।
प्राणाञ्छुचार्पयेत् । अपहाय प्राणिति । प्राणानां गो-
पीधाय^(२) । (३)न प्रवर्ग्यं चादित्यं चान्तरेयात् । यद-
न्तरेयात् । दुश्चर्मा स्यात् ॥ १ ॥

तस्मान् नान्तरायं । आत्मनो गोपीधाय^(१) । (४)वे-
खुना करोति । तेजो वै वेणुः । तेजः प्रवर्ग्यः । तेज-
सैव तेजः समर्द्धयति^(४) । (५)मखस्य शिरोऽसीत्याह ।
यज्ञो वै मखः । तस्यैतच्छिरः । यत् प्रवर्ग्यः ॥ २ ॥

तस्माद्देवमाह^(५) । (६)यज्ञस्य पदे स्थ इत्याह । यज्ञ-
स्य ह्येते पदे । अथो प्रतिष्ठित्यै^(६) । (७)गायत्रेण त्वा
छन्दसा करोमीत्याह । छन्दोभिरेवैनं करोति^(७) ।

१ एतन्नक्तस्य भाष्यं ३६५ एके द्रष्टव्यं ।

२ " ३६५ "

३ " ३६५ "

४ " ३६६ "

५ " ३६६ "

६ " ३६७ "

७ " ३६७ "

(८) व्युद्धिं करोति । अयं इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्त्यै^(८) । (९) छन्दाभिः करोति ॥ ३ ॥

वीर्यं वै छन्दांसि । वीर्यैणैवैनं करोति^(९) । (१०) यजुषा विलं करोति व्यावृत्त्यै^(१०) । (११) इयन्तं करोति । प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मितम्^(११) । (१२) इयन्तं करोति । यज्ञपुरुषा सम्मितम्^(१२) । (१३) इयन्तं करोति । एतावद् वै पुरुषे वीर्यं । वीर्यसम्मितम्^(१३) ॥ ४ ॥

(१४) अपरिमितं करोति । अपरिमितस्यावरुध्यै^(१४) । (१५) परिग्रीवं करोति धृत्यै^(१५) । (१६) ह्वयस्य हरसा आयेत्याह । यथा यजुरे वैतत्^(१६) । (१७) अश्वशक्नेन धूपयति । प्राजापत्यो वा अश्वः सयोनित्वाय^(१७) । (१८) वृष्णो अश्वस्य निष्पत्सीत्याह । असौ वा आदित्यो वृषाश्वः । तस्य छन्दांसि निष्पत् ॥ ५ ॥

८ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३६८ एके ऋचं ।

६	”	३६८	”
१०	”	३६६	”
११	”	३६६	”
१२	”	३६६	”
१३	”	३६६	”
१४	”	४००	”
१५	”	४००	”
१६	”	४००	”
१७	”	६०२	”
१८	”	४०२	”

छन्दाभिरेवैनं धूपयति^(१८) । ^(१८)अचिषे त्वा शो-
चिषे त्वेत्याह । तेज एवास्मिन् दधाति । वारुणोभी-
हः । मैचियोपैति शान्त्यै^(१८) । ^(१९)सिधौ त्वेत्याह ।
यथा यजुरेवैतत्^(१९) । ^(१९)देवस्त्वा सवितोदपत्वित्या-
ह । सवितृप्रसूत एवैनं ब्रह्मणा देवताभिरुदप-
ति^(१९) । ^(१९)अपद्यमानः पृथिव्यामाशा दिश आपृ-
ष्येत्याह ॥ ६ ॥

तस्माद्भिः सर्वा दिशोऽनुविभाति^(१९) । ^(१९)उत्तिष्ठ
वृहन् भवोर्द्ध्वस्तिष्ठ ध्रुवस्त्वमित्याह प्रतिष्ठित्यै^(१९) ।
^(१९)ईश्वरो वा एषोऽन्यो भवितोः । यः प्रवर्ग्यमन्वीक्ष-
ते । सूर्यस्य त्वा चक्षुषान्वीक्ष इत्याह । चक्षुषो गो-
पीथाय^(१९) । ^(१९)ऋजवे त्वा साधवे त्वा सुक्षित्यै त्वा
भूत्यै त्वेत्याह । इयं वा ऋजुः । अन्तरिक्षं साधु ।
असौ सुक्षितिः ॥ ७ ॥

१९ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४०३ एते द्रष्टव्यं ।

२०	”	४०४	”
२१	”	४०४	”
२२	”	४०५	”
२३	”	४०५	”
२४	”	४०६	”
२५	”	४०६	”

दिशो भूतिः । इमानेवास्मै लोकान् कल्पयति ।
 अथो प्रतिष्ठित्यै^(१५) । ^(१६)इदमहममुमामुध्यायखं विश
 पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्युहामीत्याह । विश्वैवेनं पशु-
 भिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्युहति^(१७) । ^(१७)विश्वेति राजन्वस्य
 ब्रूयात् । विश्वैवेनं पर्युहति । पशुभिरिति वैश्वस्य ।
 पशुभिरेवेनं पर्युहति^(१७) । ^(१८)असूर्यं पाचमना-
 च्छृणं ॥ ८ ॥

आच्छृणति । देवचाकः^(१८) । ^(१९)अजक्षीरेणाच्छृण-
 त्ति । परमं वा एतत्पयः । यदजक्षीरं । परमेस्त्वैवेनं
 पयसाच्छृणति^(१९) । ^(२०)यजुषा व्याष्टन्त्यै^(२०) । ^(२१)ह-
 न्दोभिराच्छृणति । हन्दोभिर्वा एष क्रियते । हन्दो-
 भिरेव हन्दास्याच्छृणति^(२१) ॥ ^(२२)हृन्धि वाचमित्याह ।
 वाचमेवावरुन्धे । हृन्धूर्जमित्याह । ऊर्जमेवावरुन्धे ।
 हृन्धि हविरित्याह । हविरैवाकः^(२२) । ^(२३)देवपुरश्चरस-
 ध्यासं त्वेत्याह । यथा यजुरेवैतत्^(२३) ॥ ९ ॥

२६ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४०७ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

२७	”	४०७	”
२८	”	४०८	”
२९	”	४०८	”
३०	”	४०८	”
३१	”	४०८	”
३२	”	४०९	”
३३	”	४०९	”

स्यात्(१), यत् प्रवर्ग्यः(२), छन्दोभिः करोति(३),
 वीर्यसम्मितं(४), छन्दांसि निष्पत्(५), पृषेत्याह(६),
 सुक्षितिः(७), अनाच्छृणं(८), छन्दां स्याच्छृणत्ति(९),
 अष्टौ च ॥ अनु० ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) ब्रह्मन् प्रचरिष्यामे होतर्धर्ममभिष्टुहीत्याह ।
 एष वा एतर्हि बृहस्पतिः । यद् ब्रह्मा । तस्मा एव
 प्रतिप्रोच्य प्रचरति । आत्मनो नात्यै(१) । (२) यमाय
 त्वा मखाय त्वेत्याह । एता वा एतस्य देवताः । ता-
 भिरेवैनं समर्हयति(२) । (३) मदन्तीभिः प्रोक्षति । तेज
 एवास्मिन् दधाति(३) ॥ १ ॥

(४) अभिपूर्वं प्रोक्षति । अभिपूर्वमेवास्मिन् तेजो
 दधाति(४) । (५) त्रिः प्रोक्षति । व्यावृद्धि यज्ञः । अथौ

१	एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४१२ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।
२	” ४१३ ”
३	” ४१३ ”
४	” ४१३ ”
५	” ४१३ ”

मेध्यत्वाय^(५) । ^(५)होताऽन्वाह । रक्षसामपहृत्यै^(५) ।
^(६)अनवानं । प्राणानां सन्तत्यै^(६) । ^(६)चिष्टुभः सती-
 गायत्रीरिवान्वाह ॥ २ ॥

गायत्रो हि प्राणः । प्राणमेव यजमाने दधाति^(६) ।
^(६)सन्ततमन्वाह । प्राणानामन्वाद्यस्य सन्तत्यै । अथो
 रक्षसामपहृत्यै^(६) । ^(७)यत् तरिमिता अनुब्रूयात् ।
 परिमितमवरुन्धीत । अपरिमिता अन्वाह । अपरि-
 मितस्यावरुन्धी^(७) । ^(८)शिरो वा एतद्यज्ञस्य ॥ ३ ॥

यत् प्रवर्ग्यः । ऊर्ध्वज्जाः । यन्मौञ्जो वेदो भवति ।
 ऊर्ध्वं यज्ञस्य शिरः समर्द्धयति^(८) । ^(९)प्राणाहुती-
 जुहोति । प्राणानेव यजमाने दधाति^(९) । ^(१०)सप्त जु-
 होति । सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः । प्राणानेवास्मिन्
 दधाति^(१०) । ^(११)देवस्त्वा सविता मध्वानक्रित्याह ॥ ४ ॥

६ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४२४ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

७	”	४२४	”
८	”	४२४	”
९	”	४२५	”
१०	”	४२५	”
११	”	४२५	”
१२	”	४२६	”
१३	”	४२६	”
१४	”	४२७	”

तेजसैवैनमनक्ति^(१४) । ^(१५)पृथिवीं तपसस्त्रायस्वेति
हिरण्यमुपास्यति । अस्या अनतिदाहाय^(१५) । ^(१६)शि-
रो वा एतद्यज्ञस्य । यत्रवर्ग्यः । अग्निः सर्वा देवताः ।
प्रलवानादीष्योपास्यति । देवतास्वेव यज्ञस्य शिरः
प्रतिदधाति^(१६) । ^(१७)अप्रतीशीर्णाग्रं भवति । एतद्
बर्हिर्घ्नोषः^(१७) ॥ ५ ॥

^(१८)अर्चिरसि शोचिरसीत्याह । तेज एवास्मिन्
ब्रह्मवर्चसं दधाति^(१८) । ^(१९)सःसीदस्व महाः असी-
त्याह । महान् घ्नोषः^(१९) । ^(२०)ब्रह्मवादिना वदन्ति ।
एते वाव त ऋत्विजः । ये दर्शपूर्णमासयोः । अथ
क्रथा होता यजमानायशिषो नाशास्त इति । पु-
रस्तादाशीः खलु वा अन्यो यज्ञः । उपरिष्ठादाशी-
रन्यः^(२०) ॥ ६ ॥

^(२१)अनाधृष्या पुरस्तादिति यदेतानि यजूष्याह ।

१५ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४१७ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

१६	”	४१७	”
१७	”	४१८	”
१८	”	४१८	”
१९	”	४१९	”
२०	”	४२१	”
२१	”	४२१	”

शीर्षत एव यज्ञस्य यजमान आशिषोऽवबुधे^(२१) । (२२)-
 आयुः पुरस्तादाह । प्रजां दक्षिणतः । प्राखं पश्चात् ।
 ओच्चमुत्तरतः । विष्टतिमुपरिष्ठात् । प्राणानेवास्यै
 समीचे दधाति^(२३) । (२४) ईश्वरो वा एष दिशोऽनुन्म-
 दितोः । यं दिशोऽनु व्यास्थापयन्ति ॥ ७ ॥

मनोरश्वासि भूरिपुचेतोमामभिमृशति । इयं वै
 मनोरश्वा भूरिपुचा । अस्यामेव प्रतितिष्ठत्यनुन्मा-
 दाय^(२५) । (२६) सूपसदा मे भूया मा मा हिःसीरित्या-
 हाहिःसायै^(२७) । (२८) चित्तः स्थ परिचित इत्याह ।
 अपचितिमेवासिन् दधाति^(२९) । (३०) शिरो वा एत-
 यज्ञस्य । यत् प्रवर्ग्यः । असौ खलु वा आदित्यः
 प्रवर्ग्यः । तस्य मरुतो रश्मयः ॥ ८ ॥

स्वाहा मरुद्भिः परिश्रयस्वेत्याह । अमुमेवादित्यः
 रश्मिभिः पर्यूहति । तस्माद्सावादित्योऽमुष्मिल्लोके
 रश्मिभिः पर्यूढः । तस्माद्राजा विशा पर्यूढः । तस्माद्

२२ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४२२ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

२३	”	४२३	”
२४	”	४२३	”
२५	”	४२४	”
२६	”	४२४	”

ग्राम॒खीः स॒जा॒तैः प॒र्य॒ढः^(१५) । ^(१६)अ॒ग्नेः सृ॒ष्ट॒स्य॑ य॒तः ।
वि॒क॒रु॒तं भा॑ आ॒र्द्धत् । यद्द्वै॒क॒रु॒ताः परि॒धयो॑ भवन्ति ।
भा॒ ए॒वा॒व॒रु॒न्धे^(१७) । ^(१८)द्वाद॑श भवन्ति ॥ ९ ॥

द्वाद॑श मा॒साः सं॒वत्स॑रः । सं॒वत्स॑रमे॒वा॒व॒रु॒न्धे^(१८) ।
^(१९)अ॒स्ति च॒योद्द॑शो मा॒स इ॒त्याहुः । यत् च॒योद्द॑शः
परि॒धिर्भव॑ति । तेनै॒व च॒योद्द॑शं मा॒सम॒व॒रु॒न्धे^(१९) । ^(२०)
अ॒न्तरि॑क्षस्यान्त॒र्ध्विर॒सीत्या॑ह॒ व्या॒ष्ट॒च्यै^(२०) । ^(२१)दि॒वं तप॑-
स॒स्त्राय॑स्वेत्यु॒परि॑ष्टा॒द्विर॑ण्यमधि॒निद॑धाति । अ॒मुष्या
अ॒न॒तिदा॑हाय । अथै॒ आ॒भ्यामे॒वैन॑मु॒भयतः॑ परि॒यु-
ह्णाति^(२१) । ^(२२)अ॒ह॒न् वि॒भर्षि॑ साय॒कानि॑ ध॒न्वे-
त्या॑ह ॥ १० ॥

स्तौ॒त्ये॒वैन॑मे॒तत्^(२२) । ^(२३)गा॒य॒च॒र्मसि॑ चै॒ष्टु॒भम॑सि
जा॒गत॑म॒सीति॑ ध॒विचा॑ण्याद॒त्ते । छ॒न्दो॑भिरे॒वैनान्या-

२७ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४२६ पृष्ठे प्रथमं ।

२८	”	४२६	”
२९	”	४२७	”
३०	”	४२७	”
३१	”	४२७	”
३२	”	४३०	”
३३	”	४३०	”

दत्ते^(११) । ^(१४)मधु मध्विति धूनाति । प्राणा व मधु ।
 प्राणमेव यजमाने दधाति^(१४) । ^(१५)चिः परियन्ति ।
 चिष्टि प्राणः^(१५) । ^(१६)चिः परियन्ति । व्यावृष्टि य-
 शः ॥ ११ ॥

अथो रक्षसामपहत्यै^(१६) । ^(१७)चिः पुनः परियन्ति ।
 षट् सम्पद्यन्ते । षड् वा ऋतवः । ऋतुष्वेव प्रतितिष्ठ-
 न्ति^(१७) । ^(१८)यो वै घर्मस्य प्रियान्तनुवमाक्रामति ।
 दुश्चर्मा वै स भवति । एष ह वा अस्य प्रियान्तनुव-
 माक्रामति । यस्त्रिः परीत्य चतुर्थं पर्येति । इ-
 ताः ह वा अस्योग्रदेवो राजनिराचक्राम ॥ १२ ॥

ततो वै स दुश्चर्माऽभवत् । तस्मात् चिः परीत्य न
 चतुर्थं परीयात् । आत्मनो गोपीषाय । प्राणा वै
 ध्विषाणि^(१८) । ^(१९)अव्यतिषङ्गं धून्वन्ति । प्राणाना-
 मव्यतिषङ्गाय क्लृप्त्यै^(१९) । ^(२०)विनिषद्य धून्वन्ति ।

३४ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३३१ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

३५	”	३३१	”
३६	”	३३१	”
३७	”	३३१	”
३८	”	३३१	”
३९	”	३३२	”
४०	”	३३२	”

द्विष्वेव प्रतितिष्ठन्ति^(४०) । ^(४१)ऊर्द्धं धून्वन्ति । सुवर्गस्य
लोकस्य समष्ट्यै^(४१) ॥ ^(४२)सर्वतो धून्वन्ति । तस्माद्यः
सर्वतः पवते^(४२) ॥ १३ ॥

दधाति(१), इवान्वाह(२), यज्ञस्य(३), आह(४),
एषः(५), उपरिष्टादाशीरन्यः(६), व्यास्थापयन्ति(७),
रश्मयः(८), भवन्ति(९), धन्वेत्याह(१०), यज्ञः(११),
चक्राम(१२), समष्ट्यै, द्वे च(१३), ॥ अनु० ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१) अग्निष्वा वसुभिः पुरस्ताद्रोचयतु गायत्रेण छ-
न्दसेत्याह । अग्निरेवैनं वसुभिः पुरस्ताद्रोचयति गा-
यत्रेण छन्दसा^(१) । ^(२)स मा रुचितो रोचयेत्याह ।
आशिषमेवैतामाशास्ते^(२) । ^(३)इन्द्रस्त्वा रुद्रैर्दक्षिणतो
रोचयतु चैष्टुभेन छन्दसेत्याह । इन्द्र एवैनं रुद्रै-
र्दक्षिणतो रोचयति चैष्टुभेन छन्दसा । स मा रुचितो
रोचयेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । वरुणस्त्वादित्यैः

४१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४३३ एते ऋचयः ।

४२	”	४३३	”
६	”	४३४	”
२	”	४३४	”
३	”	४३५	”

पश्चाद्रौचयतु जागतेन छन्दसेत्याह । वरुण एवैनमा-
दित्यैः पश्चाद्रौचयति जागतेन छन्दसा ॥ १ ॥

स मा रुचितो रौचयेत्याह । आशिषमेवैतामा-
शास्ते । द्युतानस्त्वा मारुतो मरुद्भिरुत्तरतो रौचय-
त्वाऽनुष्टुभेन छन्दसेत्याह । द्युतान एवैनं मारुतो म-
रुद्भिरुत्तरतो रौचयत्यानष्टुभेन छन्दसा । स मा
रुचितो रौचयेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । वृ-
हस्पतिस्त्वा विश्वैर्देवैरुपरिष्टाद्रौचयतु पाङ्गेन छ-
न्दसेत्याह । वृहस्पतिरेवैनं विश्वैर्देवैरुपरिष्टाद्रौच-
यति पाङ्गेन छन्दसा । स मा रुचितो रौचयेत्याह ।
आशिषमेवैतामाशास्ते^(१) ॥ २ ॥

(१) रौचितस्त्वं देव घर्म देवेषसीत्याह । रौचितो
ह्येष देवेषु । रौचिषीयाहं मनुष्येष्वित्याह । रौचित
एवैष मनुष्येषु^(२) । (२) सम्राड् घर्म रुचितस्त्वं देवेषा-
युष्मास्तेऽस्वी ब्रह्मवर्चस्यसीत्याह । रुचितो ह्येष
देवेषायुष्मास्तेऽस्वी ब्रह्मवर्चसी । रुचितोऽहं मनुष्ये-
षायुष्मास्तेऽस्वी ब्रह्मवर्चसी भूयासमित्याह । रुचित

१ एतन्नमस्य भाष्यं ११६ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

५   "   ११७   "

एवैष मनुष्येष्वायुष्मास्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति^(५) ।
 (१)रुगंसि रुचं मयि धेहि मयि रुगित्याह । आ-
 शिषमेवैतामाशास्ते^(१) ॥ (२)तं यदेतैर्यजुर्भिररोचयि-
 त्वा । रुचितो घर्म इति प्रव्रूयात् । अरोचुकोऽध्वर्युः
 स्यात् । अरोचुको यजमानः । अथ यदेनमेतैर्यजुर्भो
 रोचयित्वा । रुचितो घर्म इति प्राह । रोचुकोऽध्वर्यु-
 र्भवति । रोचुको यजमानः^(२) ॥ ३ ॥

पश्चाद्रोचयति जातेन छन्दसा^(१), स मा रुचितो
 रोचयेत्याहाशिषमेवैतामाशास्ते^(२), शास्ते, अष्टौ
 च^(३) ॥ अनु० ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१)शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत् प्रवर्ग्यः । ग्रीवा
 उपसदः । पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति । ग्रीवा-
 स्वेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति^(१) । (२)चिः प्रवृण-

६ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४३७ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

•	”	४३८	”
१	”	४४०	”
२	”	४४१	”

क्ति । चयं इमे लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्यो यज्ञस्य
शिरोऽवरुन्धे^(१) । ^(२)षट् सम्पद्यन्ते । षड् वा ऋतवः ॥ १ ॥

ऋतुभ्य एव यज्ञस्य शिरोऽवरुन्धे^(३) । ^(४)द्वादश-
ह्रत्वः प्रवृणक्ति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संव-
त्सरादेव यज्ञस्य शिरोऽवरुन्धे^(५) । ^(६)चतुर्विंशतिः
सम्पद्यन्ते । चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः । अर्द्धमासेभ्य एव
यज्ञस्य शिरोऽवरुन्धे^(७) । ^(८)अथो खलु । सन्नदेव प्र-
वृज्यः । एकः हि शिरः^(९) ॥ २ ॥

^(१०)अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति । एतावान् वै यज्ञः । यावा-
नग्निष्टोमः । यावानेव यज्ञः । तस्य शिरः प्रतिदधा-
ति^(११) । ^(१२)नोक्थ्ये प्रवृज्यात् । प्रजा वै पशव उक्थानि ।
यदुक्थ्ये प्रवृज्यात् । प्रजां पशूनस्य निर्दहेत्^(१३) ।
^(१४)विश्वजिति सर्वपृष्ठे प्रवृणक्ति ॥ ३ ॥

पृष्ठानि वा अच्युतं च्यावयन्ति । पृष्ठैरेवास्मा अ-
च्युतं च्यावयित्वाऽवरुन्धे^(१५) । ^(१६)अपश्यं गोपामित्या-

३ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं १११ पृष्ठे ऋच्यं ।

४	”	१११	”
५	”	१११	”
६	”	११२	”
७	”	११२	”
८	”	११३	”
९	”	११३	”
१०	”	११३	”

ह । प्राणो वै गोपाः । प्राणमेव प्रजासु वियात-
यति^(१०) । ^(११)अपश्यं गोपामित्याह । असौ वा आ-
दित्यो गोपाः । स हीमाः प्रजा गोपायति । तमेव
प्रजानां गोप्तारं कुरुते^(१२) । ^(१३)अनिपद्यमानमि-
त्याह ॥ ४ ॥

न ह्येष निपद्यते^(१४) । ^(१५)आ च परा च पथि-
भिश्चरन्तमित्याह । आ च ह्येष परा च पथिभि-
श्चरति^(१६) । ^(१७)स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान इ-
त्याह । सध्रीचीश्च ह्येष विषूचीश्च वसानः प्रजा
अभिविपश्यति^(१८) । ^(१९)आवरीवर्त्ति भुवनेष्वन्तरित्या-
ह । आ ह्येष वरीवर्त्ति भुवनेष्वन्तः^(२०) । ^(२१)अच प्रा-
वीर्मधुमाध्वीभ्यां मधुमाधूचीभ्यामित्याह । वासन्ति-
कावेवास्मा ऋतू कल्पयति^(२२) । ^(२३)समग्निर्गमिना
गतेत्याह ॥ ५ ॥

११ एतन्नस्य भाष्यं ४४४ एके द्रष्टव्यं ।

१२	”	४४४	”
१३	”	४४४	”
१४	”	४४५	”
१५	”	४४५	”
१६	”	४४५	”
१७	”	४४६	”

ग्रैष्मावेवास्मा ऋतू कल्पयति^(१०) । ^(१८)समग्निरग्नि-
ना गतेत्याह । अग्निर्घ्नैर्वैषोऽग्निना सङ्गच्छते^(१८) ।
^(१८)स्वाहा समग्निस्तपसा गतेत्याह । पूर्वमेवोदितं ।
उत्तरेणाभियुणाति^(१८) । ^(१०)धत्तो दिवो विभासि रजसः
पृथिव्या इत्याह । वार्षिकावेवास्मा ऋतू कल्पयति
^(१०) । ^(११)हृदे त्वा मनसे त्वेत्याह । शरदावेवास्मा
ऋतू कल्पयति^(११) ॥ ६ ॥

^(११)दिवि देवेषु होत्रा यच्छेत्याह । होत्राभिरेवे-
मान् लोकान्त्सन्दधाति^(१२) । ^(१२)विश्वासां भुवां पत-
इत्याह । हैमन्तिकावेवास्मा ऋतू कल्पयति^(१२) ।
^(१३)देवश्रुत्वं देव घर्म देवान् पाहीत्याह । शैशिरावे-
वास्मा ऋतू कल्पयति^(१३) । ^(१४)तपोजां वाचमस्ये नि-
यच्छ देवायुवमित्याह । या वै मेध्या वाक् । सा
तपोजा । तामेवावरुन्धे^(१४) ॥ ७ ॥

१८ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४४६ पृष्ठे ऋचम् ।

१८	”	४४७	”
२०	”	४४८	”
२१	”	४४८	”
२२	”	४४९	”
२३	”	४४९	”
२४	”	४५०	”
२५	”	४५०	”

(१९) गर्भो देवानामित्याह । गर्भो ह्येष देवानां^(१९) ।
 (२०) पिता मतीनामित्याह । प्रजा वै दतयः । तासा-
 मेष एव पिता । यत् प्रवर्ग्यः । तस्माद्देवमाह^(२०) ।
 (२८) पतिः प्रजानामित्याह । पतिर्ह्येष प्रजानां^(२८) ।
 (२९) मतिः कवीनामित्याह ॥ ८ ॥

मतिर्ह्येष कवीनां^(२९) । (२०) सं देवो देवेन सवि-
 चाऽयतिष्ठ सः सूर्येणारुक्तेत्याह । अमुञ्चैवादित्यं
 प्रवर्ग्यञ्च सःशास्ति^(२०) । (२१) आयुर्दास्त्वमस्मभ्यं धर्म-
 वर्द्धादा असोत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते^(२१) ।
 (२२) पिता नोऽसि पिता नो बोधेत्याह । बोधयत्येवै-
 नम्^(२२) । (२३) नवैतेऽवकाशा भवन्ति । पत्नियै दशमः ।
 नव वै पुरुषे प्राणाः ॥ ९ ॥

नाभिर्दशमी । प्राणानेव यजमाने दधाति । अथो
 दशाक्षरा विराट् । अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्य-

२६	एतन्मन्त्रस्य भाष्यं	४५०	पृष्ठे दृश्ये ।
२७	”	४५१	”
२८	”	४५१	”
२९	”	४५१	”
३०	”	४५२	”
३१	”	४५२	”
३२	”	४५२	”
३३	”	४५५	”

मवर्हन्थे^(१२) । ^(१४)यज्ञस्य शिरोऽस्थिद्यत । तद्देवा हो-
षाभिः प्रत्यदधुः । ऋत्विजाऽवेक्षन्ते । एता वै होषाः ।
होषाभिरेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति^(१४) ॥ १० ॥

^(१५)रुचितमवेक्षन्ते । रुचिताद्वै प्रजापतिः प्रजा
असृजत । प्रजानां सृष्ट्वै^(१५) । ^(१६)रुचितमवेक्षन्ते ।
रुचिताद्वै पर्जन्यो वर्षति । वर्षुक्कः पर्जन्यो भवति ।
सं प्रजा रंधन्ते^(१६) । ^(१७)रुचितमवेक्षन्ते । रुचितं वै
ब्रह्मवर्षसं । ब्रह्मवर्षसिनो भवन्ति^(१७) ॥ ११ ॥

^(१८)अधीयन्तोऽवेक्षन्ते । सर्वमायुर्यन्ति^(१८) । ^(१९)न
पत्यवेक्षेत । यत् पत्यवेक्षेत । प्रजायेत । प्रजां त्वस्यै
निर्दहेत् । यन्नावेक्षेत । न प्रजायेत । नास्यै प्रजां
निर्दहेत् । तिरस्कृत्य यजुर्वाचयति ॥ प्रजायते । ना-
स्यै प्रजां निर्दहति^(१९) । ^(२०)त्वष्ट्रीमती ते सपेयेत्या-
ह । सपाद्वि प्रजाः प्रजायन्ते^(२०) ॥ १२ ॥

१४ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४५५ एते ऋचं ।

१५ " ४५६ "

१६ " ४५६ "

१७ " ४५६ "

१८ " ४५७ "

१९ " ४५७ "

२० " ४५७ "

ऋतवः(१), हि शिरः(२), सर्वपृष्ठे प्रवृणक्ति(३),
अनिपद्यमानमित्याह(४), गतेत्याह(५), शारदावे-
वासा ऋतू कल्पयति(६), रुन्धे(७), कवीनामि-
त्याह(८), प्राणाः(९), प्रतिदधाति(१०), भवन्ति(११),
वाचयति, चत्वारि च(१२), ॥ अनु० ई ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति रश्नामादत्ते
प्रसृत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि दे-
वानामध्वर्यू आस्तां । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै^(१) ।
(२) आददेऽदित्यै राक्षसोत्याह यजुष्कृत्यै^(२) । (३) इड
एच्चदित एहि सरस्वत्येहीत्याह । एतानि वा अ-
स्यै देवनामानि । देवनामैरेवैनामाह्वयति^(३) । (४) अ-
सावेह्यसावेह्यसावेहीत्याह । एतानि वा अस्यै मनु-
ष्यनामानि ॥ १ ॥

१ एतन्नमस्य भाष्यं ४६० पृष्ठे प्रवृणक्ति ।

१	”	४६०	”
२	”	४६१	”
४	”	४६१	”

मनुष्यनामैरेवैनामाह्वयति^(४) । ^(५)षट् सम्पद्यन्ते ।
 षड् वा ऋतवः । ऋतुभिरेवैनामाह्वयति^(५) । ^(६)अ-
 दित्या उष्णीषमसीत्याह । यथा यजुरेवैतत्^(६) । ^(७)
 वायुरस्यैड इत्याह । वायुदेवत्यो वै वत्सः^(७) । ^(८)पू-
 षा त्वोपावसृजत्वित्याह । पौष्णा वै देवतया प-
 शवः ॥ २ ॥

स्वयैवैनं देवतयोपावसृजति^(८) । ^(९)अश्विभ्यां प्र-
 दापयेत्याह । अश्विनौ वै देवानां भिषजौ । ताभ्या-
 म्मेवास्मै भेषजं करोति^(९) । ^(१०)यस्ते स्तनः शशय इ-
 त्याह । स्तौत्येवैनां^(१०) । ^(११)उस्रं घर्म्मं शिःषेत्स
 घर्म्मं पाहि घर्म्माय शिःषेत्याह । यथा ब्रूयाद्मुञ्चै
 देहीति । तादृगेव तत्^(११) । ^(१२)वृहस्पतिस्त्वोपावसोद्-
 त्वित्याह ॥ ३ ॥

ब्रह्म वै देवानां वृहस्पतिः । ब्रह्मणैवैनामुपसी-

५ एतन्नक्तस्य भाष्यं ४६२ एते द्रष्टव्यं ।

६ " ४६२ "

७ " ४६२ "

८ " ४६३ "

९ " ४६३ "

१० " ४६४ "

११ " ४६४ "

१२ " ४६५ "

दति^(१२) । ^(१३)दानं व स्य पेरं व इत्याह । मेध्याने-
 वैनां करोति^(१४) । ^(१५)विघ्नगृहो तो होहितेनेत्याह
 व्यावृत्त्यै^(१६) । ^(१७)अश्विभ्यां पिन्वस्व सरस्वत्यै पि-
 न्वस्व पूषो पिन्वस्व वृहस्पतये पिन्वस्वेत्याह । एता-
 भ्यां ह्येषा देवताभ्यः पिन्वते^(१८) । ^(१९)इन्द्राय पि-
 न्वस्वेन्द्राय पिन्वस्वेत्याह । इन्द्रमेव भागधेयेन सम-
 र्हर्याति^(२०) । ^(२१)द्विरिन्द्रायेत्याह ॥ ४ ॥

तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठ भाक्तमः^(२२) ।
^(२३)गायत्रोऽसि चैष्टुभोऽसि जागतमसीति शफोपय-
 मानादत्ते । छन्दोभिरेवैनानादत्ते^(२४) । ^(२५)सहोर्जा
 भागेनापमेहीत्याह । ऊर्जा एवैनं भागमकः^(२६) ।
^(२७)अश्विनौ वा एतच्चक्षस्य शिरः प्रतिदधतावब्रूतां ।
 आवाभ्यामेव पूर्वाभ्यां वषट् क्रियाता इति । इन्द्रा-
 श्विना मधुनः सारघस्येत्याह । अश्विभ्यामेव पूर्वा-

१३	एतन्मन्त्रस्य भाष्यं	४६५	एते द्रष्टव्यं ।
१४	”	४६५	”
१५	”	४६६	”
१६	”	४६६	”
१७	”	४६६	”
१८	”	४६७	”
१९	”	४६८	”
२०	”	४६८	”

भ्यां वषट् करोति । अथो अश्विनावेव भागधेयेन
समर्द्धयति^(२०) ॥ ५ ॥

(२०) घर्म्मं पात वसवो यजता वडित्याह । वसूनेव
भागधेयेन समर्द्धयति^(२१) । (२१) यद्वषट् कुर्यात् । या-
तयामास्य वषट्कारः स्यात् । यन्न वषट् कुर्यात् ।
रक्षांसि यज्ञं हन्युः । वडित्याह । परोक्षमेव व-
षट् करोति । नास्य यातयामा वषट्कारो भवति ।
न यज्ञं रक्षांसि घ्नन्ति^(२२) ॥ ६ ॥

(२२) स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये जुहो-
मीत्याह । यो वा अस्य पुण्यो रश्मिः । स वृष्टिव-
निः । तस्मा एवैनं जुहोति^(२३) । (२३) मधु हविरसी-
त्याह । स्वदयत्येवैनं^(२४) । (२४) सूर्यस्य तपस्तपेत्याह ।
यथा यजुरेवैतत्^(२५) । (२५) द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परि-
दृष्ट्वामीत्याह । द्यावापृथिवीभ्यामेवैनं परिदृष्ट्वा-
ति^(२६) ॥ ७ ॥

२१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४६६ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

२२	,	४६८	"
२३	"	४७०	"
२४	"	४७०	"
२५	"	४७१	"
२६	"	४७१	"

(१०) अन्तरिक्षेण त्वोपयच्छामीत्याह । अन्तरिक्षे-
 खैवैनमुपयच्छत । न वा एतं मनुष्यो भर्तुमर्हति^(१०) ।
 (१८) देवानां त्वा पितृणामनुमतो भर्तुः शक्यमित्या-
 ह । देवैरेवैनं पितृभिरनुमत आदत्ते^(१८) । (१९) वि वा
 एनमेतदर्धयन्ति । यत् पश्चात् प्रवृज्य पुरो जुह्वति ।
 तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेहीत्याह । तेज एवास्मिन् दधा-
 ति^(१९) । (२०) दिविस्पृक्षा मा हिःसीरन्तरिक्षस्पृक्षा
 मा हिःसीः पृथिविस्पृक्षा मा हिःसीरित्याहाहिः-
 सायै^(२०) ॥ ८ ॥

(२१) सुवरसि सुवर्मे यच्छ दिवं यच्छ दिवो मा पा-
 हीत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते^(२१) । (२२) शिरो वा
 एतद्यज्ञस्य । यत् प्रवर्ग्यः । आत्मा वायुः । उद्यत्य-
 वातनामान्याह । आत्मन्नेव यज्ञस्य शिरः प्रतिद-
 धाति^(२२) । (२३) अनवानं । प्राणानां सन्तत्यै^(२३) ।
 (२४) पञ्चाह ॥ ९ ॥

२०	एतन्मन्त्रस्य भाष्यं	४७२	एते प्रवृज्यं ।
२८	”	४७२	”
२९	”	४७३	”
३०	”	४७३	”
३१	”	४७३	”
३२	”	४७५	”
३३	”	४७५	”
३४	”	४७५	”

पाङ्क्तो यज्ञः । यावानेव यज्ञः । तस्य शिरः प्रति-
 दधाति^(१५) । ^(१५)अग्रयं त्वा वसुमते स्वाहेत्याह ।
 असौ वा आदित्योऽग्निर्वसुमान् । तस्मा एवैनं जु-
 होति^(१५) । ^(१६)सोमाय त्वा रुद्रवते स्वाहेत्याह ।
 चन्द्रमा वै सोमो रुद्रवान् । तस्मा एवैनं जुहोति ।
 वरुणाय त्वाऽऽदित्यवते स्वाहेत्याह ॥ १० ॥

असु वै वरुण आदित्यवान् । तस्मा एवैनं जुहोति ।
 वृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहेत्याह । ब्रह्म वै दे-
 वानां वृहस्पतिः । ब्रह्मण एवैनं जुहोति^(१६) । ^(१७)स-
 विचे त्वर्भुमते विभुमते प्रभुमते वाजवते स्वाहेत्या-
 ह । संवत्सरो वै सवितर्भुमान् विभुमान् प्रभुमान्
 वाजवान् । तस्मा एवैनं जुहोति^(१७) । ^(१८)यमाय
 त्वाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहेत्याह । प्राणो वै यमोऽ-
 ङ्गिरस्वान् पितृमान् ॥ ११ ॥

१५ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४७३ एते द्रष्टव्यं ।

१६	”	४७३	”
१७	”	४७६	”
१८	”	४७६	”

तस्मा एवैनं जुहोति^(१८) । (१८) एताभ्य एवैनं देव-
ताभ्यो जुहोति^(१९) । (१९) दश सम्पद्यन्ते । दशाक्षरा
विराट् । अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे^(२०) ।
(२०) रौहिणाभ्यां वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् । तद्रौ-
हिण्यो रौहिण्यत्वं । यद्रौहिण्यौ भवतः । रौहिणा-
भ्यामेव तद्यजमानः सुवर्गं लोकमेति^(२१) ॥ (२१) अह-
र्ज्योतिः केतुना जुषताः सुज्योतिर्ज्योतिषाः स्वाहा
रात्रिर्ज्योतिः केतुना जुषताः सुज्योतिर्ज्योतिषाः
स्वाहेत्याह । आदित्यमेव तदमुष्मिंस्लोकेऽहो परस्ता-
हाधार । रात्रिया अवस्तात् । तस्माद्सावादित्यो-
ऽमुष्मिंस्लोकेऽहोरात्राभ्यां धृतः^(२२) ॥ १२ ॥

मनुष्यनामानि(१), पशवः(२), सीदृत्वित्याह(३),
इन्द्रायेत्याह(४), अर्द्धयति(५), घ्नन्ति(६), गृह्णाति(७),
अहिःसायै(८), पञ्चाह(९), आदित्यवते स्वाहेत्या-
ह(१०), पितृमान्(११), एति, चत्वारि च(१२) ॥
अनु० ७ ॥

३६ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४७६ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

४०   ,,   ४७७   ,,

४१   ,,   ४८७   ,,

४२   ,,   ४७७   ,,

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

(१) विश्वा आशा दक्षिणसदित्याह । विश्वानेव देवान् प्रीणाति । अथो दुरिष्ट्या एवैनं पाति^(१) । (२) विश्वान् देवानयाडिहेत्याह । विश्वानेव देवान् भागधेयेन समर्द्धयति^(२) । (३) स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मधोः पिवतमश्विनेत्याह । अश्विनावेव भागधेयेन समर्द्धयति^(३) । (४) स्वाहाऽग्नये यज्ञियाय शं यजुर्भिरित्याह । अभ्येवैनं धारयति । अथो हविरेवाकः^(४) ॥ १ ॥

(५) अश्विना घर्मं पातः हार्दिवानमहर्दिवामिहृतिभिरित्याह । अश्विनावेव भागधेयेन समर्द्धयति^(५) । (६) अनुं वां द्यावापृथिवी मःसातामित्याहानुमत्यै^(६) । (७) स्वाहेन्द्राय स्वाहेन्द्रावडित्याह । इन्द्राय हि पुरोहृतैः^(७) । (८) आश्राव्याह घर्मस्य यजेति । वषट्कते

१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४७८ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

२	”	४७९	”
३	”	४७९	”
४	”	४७९	”
५	”	४८०	”
६	”	४८१	”
७	”	४८१	”
८	”	४८१	”

जुहोति । रक्षसामपहृत्यै । अनुयजति स्वगाहृत्यै^(८) ।

(८) घर्म्ममपातमश्विनेत्याह ॥ २ ॥

पूर्वमेवोदितं । उत्तरेणाभिगृणाति^(९) । ^(१०)अनु वां
द्यावापृथिवी अमःसातामित्याहानुमत्यै^(१०) । ^(११)तं
प्राथ्यं यथावसमो दिवे नमः पृथिव्या इत्याह । यथा
यजुरेवैतत्^(११) । ^(१२)दिवि धा इमं यज्ञं यज्ञमिमं दिवि
धा इत्याह । सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति^(१२) । ^(१३)दिवं
गच्छान्तरिक्षं गच्छ पृथिवीं गच्छेत्याह । एषेवैनं लो-
केषु प्रतिष्ठापयति^(१३) । ^(१४)पञ्च प्रदिशो गच्छेत्याह ॥
॥ ३ ॥

दिव्सेवैनं प्रतिष्ठापयति । देवान् घर्म्मपान् गच्छ
पितृन् घर्म्मपान् गच्छेत्याह । उभयेषेवैनं प्रतिष्ठाप-
यति^(१४) । ^(१५)यत् पितृन्वते । वर्षुकः पर्जन्यो भवति ।

६ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४८२ एते द्रष्टव्यं ।

१०	”	४८३	”
११	”	४८३	”
१२	”	४८३	”
१३	”	४८३	”
१४	”	४८३	”
१५	”	४८५	”

तस्मात् पिब्वमानः पुण्यः^(१५) । ^(१६)यत् प्राङ् पिब्वते ।
तद्देवानां । यद्दक्षिणा । तत् पितृणां ॥ ४ ॥

यत् प्रत्यक् । तन्मनुष्याणां । यदुदङ् । तद्रुद्रा-
णां^(१६) । ^(१७)प्राञ्चमुदङ्चं पिब्वयति । देवत्राकः^(१७) ।
^(१८)अथो खलु । सर्वा अनु दिशः पिब्वयति । सर्वा
दिशः समेधन्ते^(१८) । ^(१९)अन्तः परिधि पिब्वयति ॥ ५ ॥

तेजसोऽस्कन्दाय^(१९) । ^(२०)इषे पीपिहूर्जे पीपिही-
त्याह । इषमेवोर्जे यजमाने दधाति^(२०) । ^(२१)यजमा-
नाय पीपिहीत्याह । यजमानायैवैतामाशिषमाशा-
स्ते^(२१) । ^(२२)मह्यं ज्यैष्ठ्याय पीपिहीत्याह । आत्मन
श्चैतामाशिषमाशास्ते^(२२) । ^(२३)त्विष्यै त्वा शुम्नाय त्वे-
न्द्रियाय त्वा भूत्यै त्वेत्याह । यथा यजुरेवैतत्^(२३) ।
^(२४)धर्मासि सुधर्मा मेऽन्यस्मे ब्रह्माणि धारयेत्याह ॥
॥ ६ ॥

१६ इतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४८५ एके इष्टयं ।

१७	”	४८५	”
१८	”	४८५	”
१९	”	४८६	”
२०	”	४८६	”
२१	”	४८६	”
२२	”	४८६	”
२३	”	४८६	”
२४	”	४८७	”

ब्रह्मन्नेवैनं प्रतिष्ठापयति^(२४) । ^(२५)नेत्वा वातः स्क-
 न्दयादिति^(२५) ^(२६)यद्यभिचरेत् । अमुष्य त्वा प्राणे
 सादयाम्यमुना सह निरर्थं गच्छेति ब्रूयाद्यं द्विष्यात् ।
 यमेव द्वेष्टि । तेनैनं सह निरर्थं गमयति^(२६) ।
^(२७)पूषो शरसे स्वाहेत्याह । या एव देवता हुतभागाः ।
 ताभ्य एवैनं जुहोति^(२७) । ^(२८)ग्रावभ्यः स्वाहेत्याह ।
 या एवान्तरिक्षे वाचः ॥ ७ ॥

ताभ्य एवैनं जुहोति^(२८) । ^(२९)प्रतिरेभ्यः स्वाहेत्याह ।
 प्राणा वै देवाः प्रतिराः । तेभ्य एवैनं जुहोति^(२९) ।
^(३०)द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्याह । द्यावापृथिवीभ्या-
 मेवैनं जुहोति^(३०) । ^(३१)पितृभ्यो घर्मपेभ्यः स्वाहेत्याह ।
 ये वै यज्वानः । ते पितरो घर्मपाः । तेभ्य एवैनं
 जुहोति^(३१) ॥ ८ ॥

२५ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४८७ एते द्रष्टव्यं ।

२६	„	४८८	„
२७	„	४८९	„
२८	„	४९०	„
२९	„	४९१	„
३०	„	४९२	„
३१	„	४९३	„

(१२) रुद्राय रुद्रहोत्रे स्वाहेत्याह । रुद्रमेव भागधेयेन
 समर्हयति^(१२) । (१३) सर्वतः समनक्ति । सर्वत एव रुद्रं
 निरवदयते^(१३) । (१४) उदञ्चं निरस्यति । एषा वै रुद्रस्य
 दिक् । स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते^(१४) । (१५) अप
 उपस्पृशति मेध्यत्वाय^(१५) । (१६) नान्वीक्षेत । यदन्वी-
 क्षेत ॥ ६ ॥

चक्षुरस्य प्रमायुक्ः स्यात् । तस्मान्नान्वीक्ष्यः^(१६) ।
 (१७) अपीपरो माहो रात्रियै मा पाहोषा ते अग्ने स-
 मित्तया समिध्यस्वाऽऽयुर्मे दा वचसा माञ्जीरित्याह ।
 आयुरेवास्मिन् वचो दधाति । अपीपरो मा रात्रिया
 अहो मा पाहोषा ते अग्ने समित्तया समिध्यस्वाऽऽयुर्मे
 दा वचसा माञ्जीरित्याह । आयुरेवास्मिन् वचो द-
 धाति^(१७) । (१८) अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा सूर्या
 ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेत्याह । यथा यजुरेवैतत्^(१८) ।

३२ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४६० पृष्ठे प्रकृतं ।

३३	”	४६०	”
३३	”	४६०	”
३५	”	४६१	”
३६	”	४६१	”
३७	”	४६२	”
३८	”	४६३	”

(१६) ब्रह्मवादिनो वदन्ति । होतव्यमग्निहोत्रांश्च न होतव्याश्मिति ॥ १० ॥

यद्यजुषा जुहुयात् । अयथापूर्वमाहुर्तोर्जुहुयात् । यन्न जुहुयात् । अग्निः पराभवेत् । भूः स्वाहेत्येव होतव्यं । यथापूर्वमाहुर्तोर्जुहोति । नाग्निः परा भवति^(१६) । ^(१७)हुतः हविर्मधुहविरित्याह । स्वदयत्येवैनं^(१७) । ^(१८)इन्द्रतमेऽमावित्याह ॥ ११ ॥

प्राणो वा इन्द्रतमेऽग्निः । प्राण एवैनमिन्द्रतमेऽमौ जुहोति^(१८) । ^(१९)पिता नोऽसि मा मा हिःसीरित्याहाहिःसायै^(१९) । ^(२०)अश्याम ते देव घर्म्म मधुमतो वाजवतः पितुमत इत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते^(२०) । ^(२१)स्वधाविनोऽशीमहि त्वा मा मा हिःसीरित्याहाहिःसायै^(२१) । ^(२२)तेजसा वा एते व्यञ्जन्ते । ये प्रवर्ग्येण चरन्ति । प्राञ्चन्ति । तेज एवात्मन्दधते^(२२) ॥ १२ ॥

१६ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४६३ एते द्रष्टव्यं ।

४०	”	४६५	”
४१	”	४६५	”
४२	”	४६५	”
४३	”	४६५	”
४४	”	४६५	”
४५	”	४६५	”

(४९) संवत्सरं न मा॒सम॑श्नीयात् । न रामामुपेयात् ।
 न मृ॒ण्मये॑न पिबेत् । नाऽस्य॑ राम उच्छिष्टं पिबेत् ।
 तेज॑ ए॒व तत् स॒श्र॑यति^(४९) । (५०) दे॒वा॒सुराः संय॑त्ता आ-
 सन् । ते दे॒वा वि॑ज॒यमु॑प॒यन्तः । वि॒भ्राजि॑ सौर्ये ब्रह्म
 सन्ध॑दधत । यत्किञ्च दि॒वाकी॑र्त्त्यं । तदे॒तेनै॒व व्र॑तेनाऽ-
 गोपा॑यत् ॥ तस्मादे॒तद् व्र॑तं चा॒र्यं । तेज॑सो गोपी॒द्या-
 यं । तस्मादे॒तानि॒ यजू॑षि वि॒भ्राजः सौर्य॑स्येत्याहुः^(५०) ।
 (५०) स्वाहा॑ त्वा सूर्य॑स्य र॒श्मिभ्य॑ इति प्रा॒तः स॒साद-
 यति॑ । स्वाहा॑ त्वा नक्ष॑त्रेभ्य इति सा॒यं । ए॒ता वा
 ए॒तस्य॑ दे॒वताः । ताभिरे॒वैन॑स॒ सम॑र्हयति^(५०) ॥ १३ ॥

अ॒कः(१), अ॒श्विने॒त्याह(२), प्र॒दिशो॑ ग॒च्छेत्याह(३),
 पि॒तृणां(४), अ॒न्तःप॒रिधि॑ पि॒न्वयति(५), धा॒रये॒त्या-
 ह(६), वा॒चः(७), घ॒र्मपा॒स्तेभ्य॑ ए॒वैनं॑ जु॒होति(८),
 अ॒म्बीक्षे॑त(९), हो॒तव्या॑ इ॒मिति(१०), अ॒ग्नावि॒त्याह(११),
 दध॑ते(१२), अ॒गोपा॑यत्, स॒प्त च(१३) ॥ अनु० ८ ॥

४६ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४६६ एते प्रत्ययं ।

४७   "   ४६६   "

४८   "   ४६७   "

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) घर्म्म या ते दिवि शुगिति तिस्र आहुतीर्जुहोति ।
 छन्दोभिरेवास्यैभ्यो लोकेभ्यः शुचमवयजते^(१) । (२) इय-
 त्यग्रे जुहोति । अथेयत्यथेयति । चय इमे लोकाः ।
 एभ्य एव लोकेभ्यः शुचमवयजते^(२) । (३) अनु नोऽद्यानु-
 मतिरित्याहानुमत्यै^(३) । (४) दिवस्त्वा परस्याया इत्याह ।
 दिव एवेमाँल्लोकान् दाधार^(४) । (५) ब्रह्मणस्त्वा पर-
 स्याया इत्याह ॥ १ ॥

एषेव लोकेषु प्रजा दाधार^(५) । (६) प्राणस्य त्वा पर-
 स्याया इत्याह । प्रजास्वेव प्राणान् दाधार^(६) । (७) शिरो
 वा एतद्यज्ञस्य । यत् प्रवर्ग्यः । असौ खलु वा आ-
 दित्यः प्रवर्ग्यः । तं यदक्षिणा प्रत्यञ्चमुदञ्चमुद्वासयेत् ।
 जिह्वं यज्ञस्य शिरो हरेत् । प्राञ्चमुद्वासयति । पुर-
 स्तादेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति ॥ २ ॥

१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४६६ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

२	”	५००	”
३	”	५००	”
४	”	५०१	”
५	”	५०२	”
६	”	५०३	”
७	”	५०३	”

प्राञ्चमुद्दासयति । तस्माद्सावादित्यः पुरस्तादुदे-
ति^(७) । ^(८)शफोपयमान् ध्विचाणि धृष्टी इत्यन्ववह-
रन्ति । सात्मानमेवैनः सतनुं करोति^(९) । ^(१०)सात्माः-
मुष्मिंस्लोके भवति । य एवं वेद^(११) । ^(१२)त्रौदुम्बराणि
भवन्ति । जग्वा उदुम्बरः । जर्जमेवावरुन्धे^(१३) । ^(१४)व-
र्त्मना वा अन्वित्य ॥ ३ ॥

यज्ञः रक्षांसि जिघांसन्ति । साम्ना प्रस्तोताः-
न्ववैति । साम वै रक्षोहा । रक्षसामपहृत्यै^(१५) । ^(१६)वि-
निधनमुपैति । चय इमे लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्यो
रक्षांस्यपहन्ति^(१७) । ^(१८)पुरुषः पुरुषो निधनमुपैति ।
पुरुषः पुरुषो हि रक्षस्वी । रक्षसामपहृत्यै^(१९) ॥ ४ ॥

^(२०)यत् पृथिव्यामुद्दासयेत् । पृथिवीः शुचार्पयेत् ।
यद्सु । अपः शुचार्पयेत् । यदोषधीषु । ओषधीः शु-
चार्पयेत् । यद्वनस्पतिषु । वनस्पतीञ्चुचार्पयेत् । हि-
रण्यं निधायोद्दासयति । अमृतं वै हिरण्यं ॥ ५ ॥

८ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ५०३ एते ऋचयः ।

६	”	५०४	”
१०	”	५०४	”
११	”	५०४	”
१२	”	५०४	”
१३	”	५०५	”
१४	”	५०५	”

अमृतं एवैनं प्रतिष्ठापयति^(१४) । ^(१५)वसुगुरसि शं-
युधाया इति चिः परिषिञ्चन् पर्येति । चिदृद्वा अग्निः ।
यावानेवाग्निः । तस्य शुचं शमयति^(१५) । ^(१६)चिः
पुनः पर्येति । षट् सम्पद्यन्ते । षड् वा ऋतवः । ऋतु-
भिरेवास्य शुचं शमयति^(१६) । ^(१७)ऋतुःसक्तिर्नाभि-
र्ऋतस्येत्याह ॥ ६ ॥

इयं वा ऋतं । तस्या एष एव नाभिः । यत् प्रवर्ग्यः ।
तस्माद्देवमाह^(१७) । ^(१८)सदो विश्वायुरित्याह । सदो
हीयं^(१८) । ^(१९)अप देषो अप ऋ इत्याह । आत्ब्याप-
नुच्यै^(१९) । ^(२०)घर्मैतत्तेऽन्नमेतत् पुरीषमिति दधा म-
धुमिऽश्रेण पूरयति । ऊर्वा अन्नाद्यं दधि । ऊर्जैवेन-
मन्नाद्येन समर्द्धयति^(२०) ॥ ७ ॥

^(२१)अनशनायुको भवति । य एवं वेद^(२१) । ^(२२)र-
न्तिर्नामासि दिव्यो गन्धर्व इत्याह । रूपमेवास्यैत-

१५ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ५०६ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

१६	”	५०६	”
१७	”	५०६	”
१८	”	५०७	”
१९	”	५०७	”
२०	”	५०८	”
२१	”	५०८	”
२२	”	५०९	”

अहिमान् रन्तिं बन्धतां व्याचष्टे^(२१) । ^(२२)समहमा-
युषा सं प्राखेनेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते^(२३) ।
^(२४)व्यसौ योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्म इत्याह । अ-
भिचार एवास्यैषः^(२५) । ^(२६)अचिक्रद्द् वृषा हरिरि-
त्याह । वृषा छेषः ॥ ८ ॥

वृषा हरिः^(२७) । ^(२८)महान्मित्रो न दर्शत इत्याह ।
स्तौत्येवैनमेतत्^(२९) । ^(३०)चिदसि समुद्रयोनिरित्याह ।
स्वामेवैनां योनिं गमयति^(३१) । ^(३२)नमस्ते अस्तु मा
मा हिःसीरित्याहाहिःसायै^(३३) । ^(३४)विश्वावसुः सो-
मगन्धर्व्वमित्याह । यदेवास्यं क्रियमाणस्यान्तर्यन्ति ।
तदेवास्यैतेनाप्याययन्ति^(३५) । ^(३६)विश्वावसुरभि तवो
गृणात्वित्याह ॥ ९ ॥

पूर्व्वमेवोदितं । उत्तरेणाभिगृणाति^(३७) । ^(३८)धियो

२३ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ५०६ एके द्रष्टव्यं ।

२४	”	५१०	”
२५	”	५२०	”
२६	”	५११	”
२७	”	५२१	”
२८	”	५१२	”
२९	”	५१३	”
३०	”	५१४	”
३१	”	५१४	”

हिन्वा_१नो धिय इन्नो अ_२व्यादित्याह । ऋतू_३नेवासै कल्पयति^(१२) । ^(१२)प्रासां गन्धर्वो अमृतानि वोचदित्याह । प्राणा वा अमृताः । प्राणानेवासै कल्पयति^(१२) । ^(१२)एतत्त्वं देव घर्म्म देवो देवानुपागा इत्याह । देवो ह्येष सन् देवानुपैति^(१२) । ^(१४)इदमहं मनुष्यो मनुष्यानित्याह ॥ १० ॥

मनुष्यो हि । एष सन् मनुष्यानुपैति^(१४) । ^(१५)ईश्वरो वै प्रवर्ग्यमुद्वासयन् । प्रजां पशून्त्सोमपीथमनुद्वासः सोमपीथानुमेहि । सह प्रजया सह रायस्पोषेणेत्याह । प्रजामेव पशून्त्सोमपीथमात्मन्थत्ते^(१५) । ^(१६)सुमित्रा न आप ओषधयः सन्वित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते^(१६) । ^(१७)दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं द्विषा इत्याह । अभिचार एवास्यैषः^(१७) ॥ ^(१८)प्र वा एषोऽस्माँल्लोकाद्यवते । यः प्रवर्ग्यमुद्वास-

३२ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ५१५ एछे द्रष्टव्यं ।

३३	„	५१६	„
३४	„	५१६	„
३५	„	६१६	„
३६	„	५१७	„
३७	„	५१७	„
३८	„	५१८	„

यति । उदु त्यं चिचमिति सैरीभ्यामृग्भ्यां पुनरेत्य
 गार्हपत्ये जुहेति । अयं वै लोको गार्हपत्यः । अस्मि-
 न्नेव लोके प्रतितिष्ठति । असौ खलु वा आदित्यः सु-
 वर्गो लोकः । यत् सैरी भवतः । तेनैव सुवर्गो-
 ल्लोकान्नैति^(१८) ॥ ११ ॥

ब्रह्मणस्त्वा परस्याया इत्याह(१), दधाति(२),
 अन्वित्य(३), रक्षस्वी रक्षसामपहत्यै(४), व हिर-
 य्यं(५), आह(६), अर्हयति(७), द्येषः(८), गृणत्वि-
 त्याह(९), मनुष्यानित्याह(१०), अस्यैषः(११), अष्टौ
 च ॥ अनु० ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(^१)प्रजापतिं वै देवाः शुक्रं पयोऽदुहन् । तदेभ्यो न
 व्यभवत् । तद्भिर्व्यकरोत् । तानि शुक्रियाणि सामा-
 न्यभवन् । तेषां यो रसोऽत्यक्षरत् । तानि शुक्रयजू-
 र्घ्यभवन् । शुक्रियाणां वा एतानि शुक्रियाणि । साम-
 पयसं वा एतयोरन्यत् । देवानामन्यत् पयः । यद्
 गोः पयः ॥ १ ॥

१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ५१९ एते द्रष्टव्यं ।

तत्साम्नः पर्यः । यद्जायै पर्यः । तद्देवानां पर्यः । त-
स्माद्यच्चैतैर्यजुर्युभिश्चरन्ति । तत्पर्यसा चरन्ति । प्रजा-
पतिमेव तद्देवान् पर्यसान्नाद्येन समर्द्धयन्ति^(१) । ^(२)एष
ह वै साक्षात् प्रवर्ग्यं भक्षयति । यस्यैवं विदुषः प्रव-
र्ग्यः प्रवृज्यते^(३) । ^(४)उत्तरवेद्यामुद्दासयेत् तेजस्कामस्य ।
तेजो वा उत्तरवेदिः ॥ २ ॥

तेजः प्रवर्ग्यः । तेजसैव तेजः समर्द्धयति^(५) । ^(६)उ-
त्तरवेद्यामुद्दासयेदन्नकामस्य । शिरो वा एतद्यज्ञस्य ।
यत् प्रवर्ग्यः । मुखमुत्तरवेदिः । शीर्षैव मुखं सन्द-
धात्यन्नाद्याय । अन्नाद् एव भवति^(७) । ^(८)यच्च खलु
वा एतमुद्दासितं वयांसि पर्य्यासते । परि वै तां
समां प्रजा वयांस्यस्यासते ॥ ३ ॥

तस्मादुत्तरवेद्यामेवोद्दासयेत् । प्रजानां गोपीथा-
य^(९) । ^(१०)पुरो वा पश्चाद्दोद्दासयेत् । पुरस्ताद्वा एत-
ज्ज्योतिरुदेति । तत्पश्चान्निम्रोचति । स्वामेवैनां योनि-

२ एतन्नकामस्य भाष्यं ५२१ एते द्रष्टव्यं ।

३	”	५२१	”
४	”	५२१	”
५	”	५२१	”
६	”	५२२	”

मनूद्वासयति^(१) । ^(०)अपां मध्य उद्वासयेत् । अपां वा
एतन्मध्याज्ज्योतिरजायत । ज्योतिः प्रवर्ग्यः । स्व र्वैनं
योनौ प्रतिष्ठापयति^(०) ॥ ४ ॥

^(८)यं द्विष्यात् । यत्र स स्यात् । तस्यां दिश्युद्वासयेत् ।
एष वा अग्निर्वैश्वानरः । यत् प्रवर्ग्यः । अग्निर्नैवेनं
वैश्वानरेणाभिप्रवर्त्तयति^(८) । ^(९)त्रौदुम्बर्याः शस्त्राया-
मुद्वासयेत् । ऊर्वा उदुम्बरः । अन्नं प्राणः । शुष् घर्मः ।
॥ ५ ॥

इदमहममुष्यामुष्यायणस्य शुचा प्राणमपि दहा-
मीत्याह । शुचैवास्य प्राणमपि दहति । ताजगार्त्ति-
मार्च्छति^(९) । ^(१०)यत्र दर्भा उपदीकसन्तताः स्युः । त-
दुद्वासयेद् वृष्टिकामस्य । एता वा अपामनूज्जावर्ष्या
नाम । यहर्भाः । असौ खलु वा आदित्य इतो
वृष्टिमुदोरयति । असावेवास्मा आदित्यो वृष्टिं नि-
यच्छति । ता आपो नियता धम्बना यन्ति^(१०) ॥ ६ ॥

गोः पयः(१), उत्तरवेदिः(२), आसते(३), स्थापय-
ति(४), घर्मः(५), यन्ति(६) ॥ अनु०१० ॥

० एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ५२२ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

८	”	५२२	”
९	”	५२३	”
१०	”	५२३	”

अथैकादशोऽनुवाकः ।

(१) प्रजापतिः सम्भियमाणः । सम्राट् समभृतः
घर्मः प्रवृत्तः । महावीर उद्दासितः । असौ खलु
वावैष आदित्यः । यत्प्रवर्ग्यः । स एतानि नामान्य-
कुरुत^(१) । (२) य एवं वेद । विदुरेनं नाम्ना^(२) । (३) ब्र-
ह्मवादिनो वदन्ति ॥ १ ॥

यो वै वसीयाऽसं यथानाममुपचरति । पुण्या-
र्त्तिं वै स तस्मै कामयते । पुण्यार्त्तिमस्मै कामयन्ते ।
य एवं वेद । तस्माद्देवं विद्वान् । घर्म इति दिवा-
ऽऽचक्षीत । सम्राडिति नक्तं । एते वा एतस्य प्रिये
तनुवौ । एते अस्य प्रिये नामनी । प्रिययैवैनं
तनुवा ॥ २ ॥

प्रियेण नाम्ना समर्धयति । कीर्त्तिरस्य पूर्वा गच्छ-
ति जनतामायतः^(३) । (४) गायत्री देवेभ्योऽपाक्रामत् ।
तां देवाः प्रवर्ग्यैणैवानुव्यभवन् । प्रवर्ग्यैणामुवन् । यच्च-

१ एतन्नमस्य भाष्यं ५८० पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

२ " ५८२ "

३ " ५८२ "

४ " ५८३ "

तुर्विंशतिः कृत्वाः प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति । गायत्रीमेव
तद्गन् विभवति । गायत्रीमाप्नोति । पूर्वाऽस्य जनं
यतः कीर्त्तिर्गच्छति^(४) । ^(५)वैश्वदेवः सःसंजः ॥ ३ ॥

वसवः प्रवृक्तः । सोमोऽभिकीर्यमाणः । आश्विनः
पयस्यानीयमाने । मारुतः वयन् । पौष्ण उदन्तः ।
सारस्वतो विष्यन्दमानः । मैत्रः शरो यहीतः । तेव
उद्यतो वायुः । ह्रियमाणः प्रजापतिः । ह्यमानो
घाग्धुतः ॥ ४ ॥

असौ खलु वावैष आदित्यः । यत्प्रवर्ग्यं । स
एतानि नामान्यकुरुत^(५) । ^(६)य एवं वेद । विदुरेनं
नाम्ना^(६) । ^(७)ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यन्मृत्सयमा-
हुतिं नाश्रुतेऽथ । कस्माद्देवोऽश्रुत इति । वागेष
इति ब्रूयात् । वाच्येव वाचं दधाति ॥ ५ ॥

तस्मादश्रुत^(७) । ^(८)प्रजापतिर्वा एष द्वादशधा वि-
हितः । यत्प्रवर्ग्यं । यत्प्रागवकाशेभ्यः । तेन प्रजा

५ यतन्मन्त्रस्य भाष्यं ५८४ एषे इत्यर्थः ।

६ " ५८५ "

७ " ५८५ "

८ " ५८६ "

असृजत । अवकाशैर्देवासुरानसृजत । यदूर्ध्वमव-
काशेभ्यः । तेनान्नमसृजत । अन्नं प्रजापतिः । प्र-
जापतिर्धावैषः^(८) ॥ ६ ॥

वदन्ति(१), तनुवा(२), ससन्नः(३), ह्यमामो
वाग्धुतः(४), दधाति(५), एषः(६), ॥ अनु०११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

(१) सविता भूत्वा प्रथमेऽहन् प्रवृज्यते । तेन का-
माः रति । यद् द्वितीयेऽहन् प्रवृज्यते । अग्निर्भूत्वा
देवानेति । यत्तृतीयेऽहन् प्रवृज्यते । वायुर्भूत्वा प्रा-
खानेति । यच्चतुर्थेऽहन् प्रवृज्यते । आदित्यो भूत्वा
रश्मीनेति । यत्पञ्चमेऽहन् प्रवृज्यते । चन्द्रमा भूत्वा
नक्षत्राण्येति ॥ १ ॥

यत् षष्ठेऽहन् प्रवृज्यते । ऋतुर्भूत्वा संवत्सरमेति ।
यत् सप्तमेऽहन् प्रवृज्यते । धाता भूत्वा शक्रोमेति ।
यद्दृष्टेऽहन् प्रवृज्यते । बृहस्पतिर्भूत्वा गाय-
त्रीमेति । यन्नवमेऽहन् प्रवृज्यते । मित्रो भूत्वा

चि॒ष्टत इ॒मां॒ल्लो॒काने॑ति । यद्द॒शमे॒ऽहन् प्र॒वृ॒ज्यते॑ ।
वरु॑णो भूत्वा वि॒राज॑मेति ॥ २ ॥

यदे॒काद्द॒शेऽह॑न् प्र॒वृ॒ज्यते॑ । इन्द्रो॑ भूत्वा चि॒ष्टुभ॑-
मेति । यद् द्वा॒द॒शेऽह॑न् प्र॒वृ॒ज्यते॑ । सोमो॑ भूत्वा
सू॒त्यामे॑ति^(१) । ^(२)यत् पुर॒स्तादु॒प॒सदां॑ प्र॒वृ॒ज्यते॑ ।
तस्मा॑दि॒तः परा॒ङ्मू॒ल्लो॒काः स्त॒पन्ने॑ति । यदु॒पिर॑ष्टा-
दु॒प॒सदां॑ प्र॒वृ॒ज्यते॑ । तस्मा॑द्मु॒तोऽर्वा॒ङ्मू॒ल्लो॒काः स्त॒-
प॒न्नेति॑^(३) । ^(४)य एवं वेद॑ । एष त॒पति॑^(५) ॥ ३ ॥

नक्ष॑चाण्येति(१), वि॒राज॑मेति(२), तपति(३), ॥

अनु० ॥ १२ ॥

^(१)दे॒वा वै स॒चः(१), सा॒वि॒त्रं(२), परि॑श्रिते(३),
ब्रह्म॑न् प्र॒चरि॑ष्यामः(४), अ॒ग्नि॒ष्ट्वा(५), शि॒रो॒ग्नी॒वा(६),
दे॒वस्य॑०र॒श॒नां(७), वि॒श्व॒ आ॒शा(८), घ॒र्म या ते॑(९),
प्र॒जा॒प॒तिः०शु॒क्रं(१०), प्र॒जा॒प॒तिः स॒म्भ्र॒य॒माणः(११),
स॒वि॒ता(१२), द्वा॒द॒श ॥ १२ ॥

दे॒वा वै स॒चः, स ख॑दि॒रः, परि॑श्रिते, अ॒भि॒पूर्व॑म,
अथो॑ रक्ष॑सा॒म, ग्रै॒ष्मा॒वे॒व, ब्रह्म॑ वै दे॒वानां॑, अ॒श्वि॒ना

२ एतन्नमस्य भाष्यं ५८८ एते द्रष्टव्यं ।

३ " ५८८ "

घर्मं पातं, प्राणो वा इन्द्रतमोऽग्निः, वृषा हरिः,
यो वै वसीयांसं यथानामम, अष्टोत्तरशतम् ॥ १०८ ॥
शन्नस्तन्नो मा हासीत् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः* । हरिः ओम् ॥

---

* ऊर्गभिरसौ यीवा आत्मा पुनरसौ तं यन्मुखं तेनाप्रतिशो-
बायं त्रिर्नेक्ष्ये वक्षितमनवानम् । इति A चिह्नितपुस्तकपाठः ।
ऊर्गभिरसौ यीवा आत्मापुनरसौ तं यन्मुखमिति i चिह्नितपुस्त-
कपाठः ।

समाप्तोऽयं पञ्चमः प्रपाठकः ॥

तैत्तिरीये आरण्यके

षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

सं त्वा सिञ्चामि यजुषा प्रजामायुर्धनञ्च ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ओम् ॥

तैत्तिरीये आरण्यकभाष्ये

षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निम्नसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

प्रवर्यत्राह्वणं प्रोक्तं पञ्चमे हि प्रपाठके ।

पितृमेधस्य मन्वास्तु दृश्यन्तेऽस्मिन् प्रपाठके ॥

तेषाञ्च पितृमेधमन्वाणां विनियोगो भरद्वाजकल्पे बौधायन-
कल्पे चाभिहितः । तत्राहिताग्नेर्मरणसंग्रये दहनदेश्चोषयते
दक्षिणा प्रत्यक्प्रवृत्तमित्यारभ्य भरद्वाज आह, अन्वारभ्ये कृत
आहवनीये सुगाङ्गतिं* जुहोति, परे युवा२समिति ॥ बौधाय-
नोष्येवमेवाह, अथ गार्हपत्य आख्यं विस्राप्योत्पूय सुचि चतुर्गृहीतं
गृहीत्वा प्रेतस्य दक्षिणं बाहुमन्वारभ्य जुहोति, परे युवा२समिति ।

* सुगाङ्गतिमिति E चिञ्चितपुस्तकपाठः ।

(१)परे युवाःसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्यामनप-
स्यज्ञानं । वैवस्वतः सङ्गमनं जनानां यमः राजा-
नः हविषा दुवस्यत^(१) । (२)इदन्वा वस्त्रं प्रथमं न्वाग-

पाठस्तु । (१)“परेयुवाःसं • हविषा दुवस्यत”^(१) इति । हे पितृमेध-
कर्त्तारः पितृणां ‘राजानं’, ‘यमं’, ‘हविषा’, ‘दुवस्यत’ प्रीण्यत ।
कीदृशं, ‘प्रवतः’ प्रकृष्टकर्मवतः, भूलोकवर्तिभोगसाधनं पुण्यमनु-
ष्ठितवतः पुरुषान्, ‘महीः’ तत्तद्भागोचित*भ्रम्रदेशविशेषान्, ‘अनु’,
‘परे युवाःसं’ क्रमेष मरणादूर्ध्वं प्रापितवन्तं, तथा ‘बहुभ्यः’
स्वर्गार्थिभ्यः पुण्यकृद्भ्यः, पुण्यकृतामर्थे, ‘पन्यां’ स्वर्गस्योचितं मार्गं,
‘अनपस्यज्ञानं’ अबाधमानं, पापिन एव पुरुषान् स्वर्गमार्गबाधेन
नरकं प्रापयति नतु पुण्यकृत इत्यर्थः । ‘वैवस्वतं’ विवस्वतः सूर्यस्य
पुत्रं, ‘जनानां सङ्गमनं’ पापिनां मन्तव्यस्थानरूपं ॥

कल्पः । औदुम्बर्यामासन्धां कृष्णाजिनं दक्षिणायोवमधर-
सोम आसीर्य तस्मिन् एनमुत्तानं निपात्योपान्तदग्नेनाहतेन
नाससा प्रोर्षीति, इदन्वा वस्त्रमिति । पाठस्तु । (२)“इदन्वा वस्त्रं
प्रथमं न्वागन्”^(२) इति । हे प्रेत त्वां ‘इदं’, ‘वस्त्रं’, ‘प्रथमं नु’
प्रथममेव, ‘आगन्’ आगच्छतु ॥

कल्पः । अथास्मेतरदपादत्ते, अपैतदुहेति, तत्पुत्रो भ्राता वा

* तत्तद्भागोचितेति E, F, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

न्^(१) (१) अ॒पै॒त॒दू॒ह॒ य॒दि॒हा॒बि॒भः॑ पु॒रा । इ॒ष्टा॒पूर्॒त॒म॒नु॒स॒
म्प॒श्य॒ दक्षि॑णां॒ यथा॑ ते॒ दत्तं॑ बहु॒धा वि॑ बन्धुषु^(२) ।
(४) इ॒मौ यु॑नज्जि॒म ते॒ व॒ह्नी॑ अ॒सु॒नी॒थाय॑ वो॒ढवे॑ । या॒भ्यां
य॒मस्य॑ सा॒दनं॑ सु॒कृता॒श्चापि॑ गच्छ॒तात्^(४) । (५) पू॒षा

अन्यो वा प्रत्यासन्नबन्धुः प्रतीतः परिधायेति । पाठस्तु । (१) “अ-
पैतदूह • बहुधा वि बन्धुषु”^(१) इति । हे प्रेत ‘यत्’ वक्षं,
‘पुरा’, त्वं ‘अबिभः’ धारितवानसि, ‘एतत्’, ‘अपोह’ अप-
सारय, ‘इष्टापूर्त’ त्वया अनुष्ठितं श्रौतं स्मार्त्तञ्च यत् कर्म तत्,
‘अनुसम्पश्य’ अनुक्रमेण स्मर, ‘दक्षिणां’, च ब्राह्मणेभ्यो दत्तां ‘अ-
नुसम्पश्य’, ‘ते’ त्वदीयन्धनं, ‘बन्धुषु’, प्रीतिदानरूपेण ‘बहुधा’,
‘यथा’ विशेषेण, ‘दत्तं’, तमपि प्रकारं ‘अनुसम्पश्य’, ततस्तदनु रूपं
पुण्यलोकं गच्छेत्यभिप्रायः ।

कल्पः । अथैनमेतया आसन्त्या सह तत्तल्पेन कटेन वा स्वेष
दासाः प्रवयसो वहेयुः ; अथैनं अनसा वहन्तीत्येकेषां अनुस्येद्युञ्ज्यात्,
इमौ युनज्जि म ते वह्नी असुनीथाय वोढवे । याभ्यां यमस्य
सादनं सुकृताश्चापि गच्छतात् इति । (४ मन्त्रः ।) हे प्रेत ते
तव, ‘असुनीथाय’ प्राणसदृशस्य शरीरस्य नयनाय, ‘वोढवे’ शकटं
वोढुं, ‘वह्नी’ वोढारौ, ‘इमौ’ बलीवर्दी, ‘युनज्जि’ शकटे योज-
यामि । ‘याभ्यां’ बलीवर्दाभ्यां, ‘यमस्य’, ‘सादनं’ स्थानं, ‘सुकृता-
श्चापि’ पुण्यकृतां पुरुषाणामपि, स्थानं ‘गच्छतात्’ गमिष्यसि,
तादृशौ ‘युनज्जि’, इत्यन्वयः ।

त्वेतश्चावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः । स
 त्वैतेभ्यः परिददात्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रेभ्यः^(५) ।
 (५) पूषेमा आशा अनुवेद् सर्वाः सो अस्माꣳ अभयत-

कल्पः । अथैनमाददत् आदीयमानमनुमन्त्रयते, पूषा
 त्वेतश्चावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः । स त्वैतेभ्यः प-
 रिददात्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रेभ्य इति, तृतीयमेतस्याध्वनो
 गत्वा निदधाति इति । (५ मन्त्रः।) हे प्रेत 'पूषा' योयं पोषको देवः,
 योयं त्वां 'इतः' देवात्, 'प्रश्चावयतु' प्रचालयतु । कीदृशः, 'विद्वान्'
 गन्तव्यमार्गाभिन्नः, 'अनष्टपशुः' वाहकाः मनुष्याः द्विपात्यश्वः,
 अनष्टाश्चै चतुष्पात्यशू, अनष्टा अनुपद्रुताः पशवो यस्यासौ 'अन-
 ष्टपशुः', वाहकोपद्रवराहित्येन नेतुं समर्थः । 'भुवनस्य गोपाः'
 सर्वस्य लोकस्य रक्षकः, 'सः' तादृशः पूषा, त्वां 'एतेभ्यः' पूर्वसिद्धेभ्यः,
 'पितृभ्यः', 'परिददात्' प्रयच्छतु । यः अग्निः तव दाहं करिष्यति
 सः 'अग्निः', 'सुविदत्रेभ्यः' सुष्ठु तदनुष्ठितं कर्म जानङ्गुः,
 'देवेभ्यः', त्वां प्रयच्छतु ।

कल्पः । अथैनमाददत् आदीयमानमनुमन्त्रयते, पूषेमा
 आशा अनुवेद् सर्वाः सो अस्माꣳ अभयतमेन नेषत् । स्वस्तिदा
 अघृणिः शर्ववीरोऽप्रयुच्छन् पुर एतु प्रविद्वान् इति, अर्द्धम-
 स्याध्वनो गत्वा निदधाति इति । (६ मन्त्रः।) योयं 'पूषा', देवः,

मेन नेषत् । स्वस्तिदा अघृणिः सर्ववीरोऽप्रयुच्छन् पुर
एतु प्रविद्वान्^(१) ॥ १ ॥

(१) आयुर्विश्वायुः परिपासति त्वा पूषा त्वा पातु प्र-
पथे पुरस्तात् । यथाऽऽसते सुकृतो यच्च ते ययुस्तच्च त्वा

षोयं 'दूमाः' सर्वाः, 'आशाः' द्विजः, 'अनुवेद' इयमनुकूला दिगिति
जानाति, 'सः' देवः, 'अस्मान्', अत्यन्तं भयरहितेन मार्गेषु
'नेषत्' गयतु । 'कीदृशः पूषा, 'स्वस्तिदाः' सेमप्रदः, 'अघृणिः'
अदीप्तः, अस्मास्वनुपाही, * 'सर्ववीरः' सर्वेभ्यः प्रतिकूलेभ्यः अत्यन्तं
शूरः, सः तादृशः असौ 'अप्रयुच्छन्' प्रमादमकुर्वन्, 'प्रविद्वान्'
मार्गं प्रकर्षेण जानन्, अस्माकं पुरतः 'एतु' गच्छतु ।

कल्पः । अथैनमाददत् आदीयमानमनुमन्वयते, आयुर्विश्वा-
युः परिपासति त्वा पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् । यथाऽऽसते सु-
कृतो यच्च ते ययुस्तच्च त्वा देवः सविता दधातु इति, समस्तमेत-
स्याध्वनो गत्वा निदधाति इति । (७मन्त्रः) । विश्विन्
कर्मणागच्छति इति 'विश्वायुः' अग्निः, स च 'आयुः' आयुमन्तं, आ-
गतवन्तं, त्वां प्रेतं 'परिपासति' परिपालयितुमिच्छति, दह-
नार्थमागच्छन्तं त्वां प्रतीक्षते इत्यर्थः । अयं 'पूषा', 'प्रपथे'
प्रकृष्टे मार्गे, त्वां 'पुरस्तात् पातु' पुरतो गच्छन् प्रतिबन्धकेभ्यो

* अस्मास्वनुपाही इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

देवः संविता दधातु^(७) । ^(८)भुवनस्य पते इदं हविः^(९) ।
^(१०)अग्नये रयिमते स्वाहा^(११) । ^(१२)पुरुषस्य सयावर्यपेद-
 धानि मृज्महे । यथा मे अत्र नापरः पुरा जरस

रक्षोभ्यः पालयतु । 'यत्र' यस्मिन् उत्तमलोके, 'सुकृतः' पूर्वं
 पुण्यकृतः, 'आसते', 'यत्र' च मार्गं, 'ते' पुण्यकृतः, 'ययुः',
 'सविता', 'देवः', 'तत्र', तां 'दधातु' स्थापयतु ॥

कल्पः । अत्र राजगवीमुपाकरोति, भुवनस्य पते इति जरतीं
 मुख्यां, तज्जघन्यां कृष्णां कृष्णाचीं कृष्णबालां कृष्णखुरामपि वा
 अजां, बालखुरमेव कृष्णं, एवं स्यादिति । पाठस्तु । ^(८)"भुवनस्य
 पते इदं हविः"^(९) इति । हे 'भुवनस्य', 'पते' पालक देव, तव
 'इदं' राजगवीरूपं, 'हविः', उपाकरोमीति शेषः ॥

अथास्य हविषः स्वकाले प्राप्नो होमः कर्त्तव्यः । तद्धोममन्त्रोऽत्रैव
 प्रसङ्गादाच्चातः । कल्पः । तत्रैतद्धविरिडापात्र्या चमसेन वा जुष्टो-
 ति, अग्नये रयिमते स्वाहा इति । (६ मन्त्रः) । 'रयिमते' धनवते,
 'अग्नये', स्वाङ्गतमिदमस्तु ॥

कल्पः । तां भ्रन्ति उत्सृजन्ति वा, यदि विभ्रन्ति तस्यां निहन्य-
 मानायां सव्यानि जानून्यनुनिभ्रन्तः पांसूनवमृजन्ते, पुरुषस्येति ।
 पाठस्तु । ^(१०)"पुरुषस्य सयावरि० जरस आयति^(११)" इति ।
 सह यातुं गन्तुं शीलं यस्याः राजगव्याः सा सयावरी, "पुरुषस्य"

आयति^(१०)।^(११)पुरुषस्य सयावरि वि ते प्राणमसिस्त्रसं।
शरीरेण महीमिहि स्वधयेहि पितृनुप प्रजयाऽस्मानि-
हावह^(११)।^(१२)मैवं माऽस्ता प्रियेऽहं देवी सती पितृ-

मृतस्य सम्बन्धिनि हे 'सयावरि', 'अघानि' पापानि, 'अपेत' अपनोयैव, 'मृञ्महे' अस्मान् शोधयामः, 'नः' अस्माकं, 'जरसः' वयोहानेः, 'पुरा', 'अपरः' पाप्मा कश्चिदपि, 'यथा', 'नायति' नागच्छति, तथा मृञ्महे इति पूर्वत्राम्बयः ।

कल्पः । अथास्याः प्राणाश्विस्त्रसंमानाननुमन्वयते, पुरुषस्य स-
यावरि वि ते प्राणमसिस्त्रसं । शरीरेण महीमिहि स्वधयेहि पितृनुप
प्रजयाऽस्मानिहावह इति । (११मन्त्रः) । हे 'पुरुषस्त्र', 'सयावरि'
राजगवि, 'ते' तव, 'प्राणं', 'व्यसिस्त्रसं' विस्त्रसं त्रिथिलं हत-
वानस्मि । त्वं 'शरीरेण', 'मही' भूमिं, 'इहि' प्राप्नुहि । 'स्वधया'
अग्नेन हविःस्वरूपेण, यदा अमृतवाची स्वधाशब्दः, अमृतेन
जीवरूपेण, 'पितृन्', 'उपेहि' । 'इह' अस्मिन् लोके, 'प्रजया'
पुत्रादिकया सह, 'अस्मान्', 'आवह' क्षेमं प्रापय ॥

कल्पः । उपोत्याय* पाऽसूनवमृशन्ते, मैवं माऽस्ता प्रियेऽहं
देवो सती पितृलोकं यदेषि । विश्ववारा नभसा संव्ययन्त्युभौ नो
लोकौ पथसाऽभ्याववृत्स्व इति । (१२मन्त्रः ।) हे 'प्रिये' राजगवि,
'अहं', 'एवं' हतास्मीति, 'मा माऽस्ता' मनसि मननं मा कार्षीः,

* उदादायेति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

लोकं यदेषि । विश्ववारा नभसा संव्ययन्त्युभौ नो
लोकौ पयसाऽभ्यावृत्स्व^(१२) ॥ २ ॥

(१२) इयं नारी पतिलोकं वृणाना निपद्यत उप त्वा

‘यत्’ यस्मात्कारणात्, त्वं ‘देवो’ देवतात्मिका, ‘सती’, ‘पितृलोकं’,
प्रति ‘एषि’ आगच्छसि । ‘विश्ववारा’ सर्वैर्वरणीया, प्रार्थनीया,
‘नभसा’ आकाशमार्गेण, ‘संव्ययन्ती’ द्युलोकं संवृण्वती । हे
राजगवि तथाविधा त्वं ‘न.’ अस्माकं, ‘उभौ’ ‘लोकौ’ एतन्नोकप-
रलोकौ, ‘पयसा’ क्षीरेण, ‘अभ्यावृत्स्व’ अभित आवृत्तौ
कुरु, क्षीरपूर्णा कुरु इत्यर्थः ॥

कल्पः । अथास्य भार्यामुपसंवेशयति, इयं नारी पतिलोकं
वृणाना निपद्यत उप त्वा मर्त्यं प्रेतं । विश्वं पुराणमनुपालयन्ती तस्यै
प्रजां द्रविणं चेह धेहि इति । (१ इमन्त्रः।) हे ‘मर्त्य’ मनुष्य, या
‘नारी’ मृतस्य तव भार्या, सा ‘पतिलोकं’, ‘वृणाना’ कामयमाना,
‘प्रेतं’ मृतं त्वां, ‘उपनिपद्यते’ समीपे नितरां प्राप्नोति । कीदृशी,
‘पुराणं विश्वं’ अनादिकालप्रवृत्तं ह्यत्तन्नं स्वोधर्मं, ‘अनुक्रमेण,
‘पालयन्ती’, पतिव्रतानां स्त्रीणां पत्या सहैव वासः परमो धर्मः ।
‘तस्यै’ धर्मपत्यै, त्वं ‘इह’ लोके, निवासार्थमनुज्ञां दत्वा ‘प्रजां’
पूर्वं विश्वमानां पुत्रादिकां, ‘द्रविणं’ धनं, ‘च’, ‘धेहि’ सम्पादय,
अनुजानोहीत्यर्थः ॥

मर्त्यं प्रेतं । विश्वं पुराणमनुपालयन्ती तस्यै प्रजां
 द्रविणञ्चेह धेहि^(१२) । ^(१४)उदीर्घं नार्यभि जीवलोकमि-
 तासुमेतमुपशेष एहि । हस्तग्राभस्य दिधिषोस्त्वमेत-
 त्यत्युर्जनित्वमभिसम्भूव^(१४) । ^(१५)सुवर्णं हस्तादाद-
 दाना मृतस्य अत्रियै ब्रह्मणे तेजसे बलाय । अत्रैव त्व-
 मिह वयं सुशेवा विश्वा स्पृधो अभिमातीर्जयेम^(१५) ।

कल्पः । तां प्रति गतः सव्ये पाणावभिपाद्योत्थापयति, उदीर्घं
 नार्यभि जीवलोकमितासुमेतमुपशेष एहि । हस्तग्राभस्य दिधि-
 षोस्त्वमेतत्यत्युर्जनित्वमभिसम्भूव इति । (१४ मन्त्रः) । हे 'नारि',
 त्वं 'इतासु' गतप्राणं, 'एतं' पतिं, 'उपशेषे' उपेत्य व्रयनं करोषि,
 'उदीर्घं' अस्मात्पतिसमीपादुत्तिष्ठ, 'जीवलोकमभि' जीवनं
 प्राणिसमूहमभिलक्ष्य, 'एहि' आगच्छ । 'त्वं', 'हस्तग्राभस्य' पाणि-
 याहवतः, 'दिधिषोः' पुनर्विवाहेच्छोः, 'पत्युः', 'एतत्', 'जनितं'
 जायात्वं, 'अभिसम्भूव' आभिमुख्येन सम्यक् प्राप्नुहि ॥

कल्पः । सुवर्णेन हस्तौ सम्भारिषि, सुवर्णं हस्तादाददाना
 मृतस्य अत्रियै ब्रह्मणे तेजसे बलाय । अत्रैव त्वमिह वयं सुशेवा
 विश्वा स्पृधो अभिमातीर्जयेम इति । (१५ मन्त्रः) । हे नारि त्वं 'अत्रियै'
 सम्यंर्धय, 'ब्रह्मणे' ब्राह्मणजात्यर्थं, 'तेजसे' कान्यर्थं, 'बलाय'
 शरीरबलार्थं, 'मृतस्य' पुरुषस्य, 'हस्तात्', 'सुवर्णं', 'आददाना',
 सती 'अत्रैव' लोके, तिष्ठ । 'वयं', अपि 'इह' लोके, 'सुशेवाः' सुं

(११) धनुर्हस्तादादना मृतस्य अत्रै च्चायौजसे
बलाय । अत्रैव त्वमिह वयः सुशेवा विश्वा स्पृधो अ-
भिमातीर्जयेम^(११) । (१०) मणिः हस्तादादना मृतस्य
अत्रै विशे पुष्ट्यै बलाय । अत्रैव त्वमिह वयः सुशेवा
विश्वा स्पृधो अभिमातीर्जयेम^(१०) ॥ ३ ॥

(१८) इममग्ने चमसं मा विजीह्वरः प्रियो देवाना-

सेवमानाः सन्तः, 'स्पृधः' अस्माभिः सह स्पर्द्धमानाः, 'विश्वाः' 'अ-
भिमातोः' सर्वान् शत्रून्, 'जयेम' ॥

कल्पः । धनुर्हस्तादादना मृतस्य अत्रै च्चायौजसे बलाय ।
अत्रैव त्वमिह वयः सुशेवा विश्वा स्पृधो अभिमातीर्जयेम इति राज-
न्यस्य । मणिः हस्तादादना मृतस्य अत्रै विशे पुष्ट्यै बलाय ।
अत्रैव त्वमिह वयः सुशेवा विश्वा स्पृधो अभिमातीर्जयेम इति वै-
श्वस्य इति । (१६, १७ मन्त्रौ) । एतौ मन्त्रौ पूर्वोक्तब्राह्मणमन्त्रवत्
व्याख्येयौ ॥

कल्पः । अथ मुखादिष्वस्य पात्राणि नियुञ्ज्यादिति दधा सर्पि-
र्मित्रेण पूरयित्वा मुखे अग्निहोत्रहवणो, नासिकयोः स्तुवौ, अक्षो-
र्द्विरण्यकलौ, आज्यस्तुवौ वा, प्रत्यस्य कर्णयोः प्राश्निचहरणं, भि-
त्वा शिरसि कपालानि, ललाट एककपालं, शिरस्तः प्रणोता-
प्रणयनं, चमसस्त्रिदधाति इति, इममग्ने चमसं मा विजीह्वरः
प्रियो देवानामुत सोम्यानां । एष यश्चमसे देवयपानस्तस्मिन् देवा
अमृता मादयन्तामिति । (१८ मन्त्रः) हे 'अग्ने', 'इमं चमसं',

मु॒त॒ से॒ म्यानां॑ । ए॒ष यश्च॑म॒सो दे॒वपा॒नस्तस्मिन् दे॒वा
अ॒मृता॑ मा॒दयन्तां^(१८) । ^(१९)अ॒ग्नेर्व॑र्म॒ परि॒ गोभि॑र्ब्य॒यस्व
स्योर्णु॑ष्व॒ मेद॑सा॒ पीव॑सा च । नेत् त्वा॒धृष्णु॑र्हर॑सा॒ जर्ह॑षा-

‘मा विजोङ्करः’ कुटिलं मा कुरु, मा विनाशयेत्यर्थः । ‘एषः’ चम-
सः, ‘देवानां प्रियः’, देवाश्चमसेन सोमरसम्यातुं वाञ्छन्ति । ‘उत’
अपि च, ‘सोम्यानां’ सोमयोग्यानामृत्विग्यजमानानां, ‘प्रियः’,
‘यश्चमसः’, ‘देवपानः’ देवानां पानहेतुः, ‘तस्मिन्’ चमसे, ‘अ-
मृताः’, ‘देवाः’, ‘मादयन्तां’ यजमानं हर्षयन्तां ॥

कल्पः । अथैनं चर्मणा सशोर्षबालपादेन उत्तरलोम्बा प्रोषेति,
अग्नेर्वर्म परि गोभिर्ब्ययस्व सम्प्राणुष्व मेदसा पीवसा च । नेत् ता
धृष्णुर्हरसा जर्हषाणो दधदिधक्ष्यन् पर्यङ्ग्यातै इति । (१८ मन्त्रः)
हे ‘वर्म’ कवचस्थानीय चर्मविशेष, ‘अग्नेः’, ‘गोभिः’ रश्मिभिः, परितः
‘ब्ययस्व’ एनं प्रेतं संवृतङ्कुरु, । ‘पीवसा’ स्थूलेन, ‘मेदसा’ ‘च’, लरी-
यावयवेन मेदोभिधेन, ‘प्राणुष्व’ सम्यगाच्छादय । ‘धृष्णुः’ धार्ष्णेनो-
पेतः, अयमग्निः ‘त्वा दधत्’ हे चर्म त्वां धारयन्, ‘हरसा’ स्वकीयेन
तेजसा, ‘जर्हषाणः’ हर्तुमिच्छन्, ‘विधक्ष्यन्’ विशेषेण दग्धुमि-
च्छन्, उद्युक्तः, ‘नेत् पर्यङ्ग्यातै’ परितो नैव चास्त्वत्तु, तवाप-
सारणं मा करोतु ।

शो दधद्विधक्ष्यन् पर्यङ्ग्यात्^(१८) । ^(१०)मैनमग्ने विदहे
 माऽभिग्नोचो माऽस्य त्वचं चिच्चिपो* मा शरीरं । यदा
 शृतं करवो जातवेदोऽथेमेनं प्रहिणुतात् पितृभ्यः^(११) ।
^(११)शृतं यदाऽकरसि जातवेदोऽथेमेनं परिदत्तात्
 पितृभ्यः । यदा गच्छात्यसुनीतिमेतामथा देवानां

कल्पः । अथैनमादीपयति आदीप्यमानमनुमन्त्रयते, मैनमग्ने
 विदहे माऽभिग्नोचो माऽस्य त्वचं चिच्चिपो मा शरीरं । यदा
 शृतं करवो जातवेदोऽथेमेनं प्रहिणुतात् पितृभ्यः इति ।
 १० मन्त्रः ।) हे 'अग्ने', 'एनं' प्रेतं, 'मा विदहः' विशेषेण
 (दग्धं मषीरूपं मा कुरु, 'मा अभिग्नोचः' अभितः शोकेन सन्तापेन
 युक्तं मा कुरु, 'अस्य', 'त्वचं', 'मा चिच्चिपः' इतस्ततो विचित्रां
 मा कुरु, 'शरीरं', अपि विचित्रं 'मा', कुरु । हे 'जातवेदः',
 'यदा', शरीरं 'शृतं' पक्वं, 'करवः', 'अथेमेनं' अनन्तरमेवैनं
 प्रेतं पुरुषं, 'पितृभ्यः' 'प्रहिणुतात्' पितृसमीपे प्रेरय ॥

कल्पः । प्रज्वलितमनुमन्त्रयते, शृतं यदाऽकरसि जातवेदोऽ-
 थेमेनं परिदत्तात् पितृभ्यः । यदा गच्छात्यसुनीतिमेतामथा दे-
 वानां वज्रनीर्भवाति इति । (११ मन्त्रः ।) हे 'जातवेदः', 'यदा',
 तच्छरीरं 'शृतं' पक्वं, 'अकः' हतवान्, 'असि', तदानीमेव 'एनं',
 'पितृभ्यः', 'परिदत्तात्' प्रयच्छ । 'यदा', अयं प्रेतः 'एतां' अग्निना
 त्वया हतां, 'असुनीतिं' प्राणस्य नयनं, प्राणप्रेरणं, 'गच्छाति'

* विच्चिप इति F चिञ्जितपुस्तकपाठः ।

व॒शनी॑र्भ॒वाति^(१९) । ^(२०)सूर्यं॑ ते चक्षु॒र्गच्छ॑तु वा॒तमा॑त्मा
द्याञ्च॑ गच्छ॒ पृथि॒वीं च॒ धर्म॑णा । अपो॒ वा गच्छ॑ यदि
तच्च॑ ते ह॒ितमोष॑धीषु॒ प्रति॑तिष्ठा शरी॒रैः^(२१) । ^(२२)अजोऽ-

प्राप्नोति, 'अथा' अनन्तरं, 'देवानां', 'वशनीर्भवाति' वशं प्राप्नो भवति ॥

कल्पः । अत्र षष्ठोतारं व्याचष्टे, सूर्यन्ते चक्षुर्गच्छतु वात-
मात्मा द्याञ्च गच्छ पृथिवीञ्च धर्मणा । अपो वा गच्छ यदि
तच्च ते हितमोषधीषु प्रतितिष्ठा शरीरैः इति । (१९ मन्त्रः ।) सूर्यन्ते
इत्यादिमन्त्रस्य षष्ठोता इति नामधेयं । हे प्रेत ते' त्वदीयं,
'चक्षुः', इन्द्रियं 'सूर्यं', 'गच्छतु' । 'आत्मा' प्राणः, बाह्यवायुं
'गच्छतु' । त्वमपि 'धर्मणा' सुकृतेन, तत्फलं भोक्तुं सुलोकं
भूलोकं च 'गच्छ', 'वा', जलं 'गच्छ'* । चक्षुरादीन्द्रियसामर्थ्यं
पुनर्देहग्रहणपर्यन्तं, तत्तदधिष्ठातृदेवता त्वया सुलोकादिषु शरीरे
स्वीकृते पश्चात् त्वामेव प्राप्स्यति । यत्र यस्मिन्लोके 'ते' तव,
'हितं' सुखमस्ति, 'तच्च', गत्वा 'मोषधीषु', प्रविश्य तद्वारा पि-
तृदेहमातृदेहौ प्रविश्य तत्र तत्रोचितानि शरीराणि स्वीकृत्य तैः
'शरीरैः', प्रतिष्ठितो भव ।

कल्पः । अत्र एतं अजं चित्त्यन्ते अबलेन शूल्वेन बध्नाति,
अजोऽभागस्तपसा तन्तपस्व । तन्ते शोचिस्तपतु तन्ते अर्चिः । यास्ते
श्रिवास्तनुवो जातवेदस्ताभिर्वहेमः सुकृतां यत्र लोकाः इति ।
(२३ मन्त्रः ।) यत्र चित्तेः पश्चिमभागे समीपे केनचित् अबलेन

* 'अपो वा गच्छ', इति K चिह्नितपुस्तकपाठः ।

भा॒गस्त॑प॒सा तन्त॑प॒स्व तं ते॑ शो॒चिस्त॑पतु॒ तन्ते॑ अ॒र्चिः
या॒स्ते शि॒वास्त॑नुवो॒ जात॑वे॒दस्ता॑भिर्व॒हेम॑ः सु॒कृतां॑
यत्र॑ लो॒काः^(१९) । ^(२४)अ॒यं वै त्वम॑स्मा॒दधि॑ त्वमे॒तद॒यं वै

शुल्बेन अजं बध्नीयात्, ज्वालया सन्तप्तः सः तेजसा सह शुल्बः यथा द्रवति तथा बध्नीयात्, तदानीं अजोऽभाग इत्येतं मन्त्रं पठेत् । हे अग्ने अयं 'अजः', भागरहितः । 'तं' अजं, 'तपसा' त्वदीयेन तापेन, 'तपस्व' तप्तं कुरु । तथा 'ते', 'शोचिः' शोकहेतुज्वाला-विशेषः, 'तं तपतु' । तथा 'अर्चिः' भासको ज्वालाविशेषः, 'तं' अजं, 'तपतु' । तपःशोचिरर्चिःशब्दानां सन्नापतारतम्येन भेदः । हे 'जातवेदः', 'ते' तव, 'याः तनुवः', 'शिवाः' सुखहेतवः नतु तापप्रदाः, 'ताभिः', 'इमं' प्रेतं, 'वह', 'यत्र' यस्मिन् लोके, 'सुकृतां' पुण्यकृतां, 'लोकाः', सन्ति तत्र प्रापय ॥

कल्पः । अथाऽन्यां जुहोति, अयं वै त्वमस्मादधि त्वमेतदयं वै तदस्य योनिरसि । वैश्वानरः पुत्रः पित्रे लोककृत्जातवेदो वह्नेमः सुकृतां यत्र लोकाः इति । उपरितनानुवाकोक्तैः नवभिर्मन्त्रैः नव कृत्वा अथ अनन्तरं अन्यां एतामृचं जुहुयात् । (१४ मन्त्रः ।) हे 'जातवेदः', 'अयं' एव प्रेतः पुरुषः, 'त्वं', नतु अस्य तव च भे-दोऽस्ति । 'अस्मादधि' अस्य प्रेतस्य शरीरस्योपरि, 'त्वं' अग्निः, 'एतत्', प्रत्यक्षं यथा भवति तथा वर्त्तसे । 'तत्' तस्मात् अन्यन्त-

तदस्य योनिरसि । वैश्वानरः पुत्रः पित्रे लोककृत्
 तवेदे वह्मं सुकृतां यच्च लोकाः^(१४) ॥ ४ ॥

विद्वान्, अभ्यावदृत्स्व, अभिमातीर्जयेम, शरीरैः,
 च त्वारि च ॥ १ ॥

भेदाभावात् कारणात्, 'अस्य' प्रेतस्य, 'अयं' एव 'वैश्वानरः', त्वं
 'योनिरसि' स्थानप्रदोऽसि । सर्वत्र हि 'पुत्रः', 'पित्रे', 'लोककृत्',
 भवति, पुत्रासौ नरकान्नायत इति व्युत्पत्तेः । अयञ्च पुरा यज-
 मानत्वदशायां मानाविधैः कर्मभिरग्नेः पालनात्तत्र पिता । ततः
 हे 'जातवेदः', 'यच्च', 'सुकृतां' पुण्यकृतां, 'लोकाः' स्थानानि सन्ति,
 तत्र 'इमं' प्रेतं पुरुषं, 'वह्म' प्रापय ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
 ण्यके षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

(१)य एतस्य पथो गोप्तारस्तेभ्यः स्वाहा य एतस्य पथो रक्षितारस्तेभ्यः स्वाहा य एतस्य पथोऽभिरक्षितारस्तेभ्यः स्वाहा स्यात्वे स्वाहाऽपास्यात्वे स्वाहाऽभिलालपते स्वाहाऽपलालपते स्वाहाऽमये कर्मकृते स्वाहा

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

कल्पः । पर्णमयेन सुवेणोपघातं जुहोति, य एतस्य पथो गोप्तारः तेभ्यः स्वाहेति नव सुवाञ्जतीरिति । उपघातं उपहृत्योपहत्य स्रुत् स्रुदवदायेत्यर्थः । पाठस्तु । (१)“य एतस्य पथो गोप्तारस्तेभ्यः स्वाहा ० यमत्र नाधीमस्तस्मै स्वाहा”(१) इति । ‘एतस्य पथः’ मृतेन गन्तव्यस्य स्वर्गमार्गविषयस्य मार्गस्य, रक्षकाः देवाः त्रिविधाः, गोप्तारश्चिभिरक्षितारनामकाः, ते च क्रमेण त्रिषु स्थानेषु तिष्ठन्ति, तादृशाः ये सन्ति ‘तेभ्यः’, स्वाञ्जतमिदमस्तु । यजमानकीर्त्तिः प्रकटयिता कश्चिद्देवः ‘स्याता’, तस्मै स्वाञ्जतमिदमस्तु । सः हि तुष्टः सन् देवलोके स्थातिं करिष्यति । अपकीर्त्तिः प्रकटयिता कश्चित् ‘अपास्याता’, तस्मै स्वाञ्जतमिदमस्तु । स च तुष्टः अपकीर्त्तिं वर्जयति । देवानामये सुकृतं साकल्येन यः कथयति सः ‘अभिलालपन्’, तत् यः अपलपति सः ‘अपलालपन्’, ताभ्यां स्वाञ्ज

यमच नाधीमस्तस्मै स्वाहा^(१) । ^(२)यस्त इधमञ्जभरत्सि-
 ध्विदानो मूर्धानं वा ततपते त्वाया । दिवो विश्वस्मात्
 सीमघायत उरुष्यः^(३) । ^(४)अस्मात् त्वमधि जातोऽसि त्व-

तमिदमस्तु । पूर्ववद्विप्रप्राप्तनिष्ठपरिहारौ योजनीयौ । पूर्वानुष्ठि-
 तकर्मणामेतस्य च कर्मणो निष्पादको यः 'अग्निः,' तस्मै 'कर्महते',
 स्वाङ्गतमिदमस्तु । 'यं' वा अन्यदेवं, 'अच', उपयुक्तं वचं 'नाधीमः'
 न स्मरामः, 'तस्मै', स्वाङ्गतमिदमस्तु ॥

अनन्तरभाविनोर्मन्त्रयोर्विनियोगो भरद्वाजबोधायनाभ्यां अ-
 मुक्तत्वाद् ग्रन्थान्तरे द्रष्टव्यः । प्रकरणबलान्तु हेमार्थता प्रतीयते* ।
 तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । ^(१)"यस्त इधमं जभरत् सिध्विदानो •
 सीमघायत उरुष्यः"^(२) इति । हे अग्ने 'यः' राक्षसादिः, 'ते' तव,
 'इधमं', 'जभरत्' अपहरति, अथवा 'त्वाया' त्वदीयस्य दग्धव्यस्य
 प्रेतस्य, 'मूर्धानं', स्वयं 'सिध्विदान' ? खेदं प्राप्तः सन्, 'ततपते'
 अतिशयेन तापं करोति; शास्त्रीयदहनसाधनस्य इधमस्य अपहारेण
 वा, स्वकीयखेदेन मूर्धानं द्रवीकुर्वन् वा, शास्त्रीयदाहं विनाश
 स्वर्गं विहन्ति । 'दिवः' स्वर्गस्य, 'अघायतः' अघं पापं विघ्नं य इच्छति
 तस्मात्, 'विश्वस्मात्सी' सर्वस्मादपि राक्षसादेः, 'उरुष्यः' अयं प्रेतो
 रक्षणीयः ॥

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह । ^(३)"अस्मात् त्वमधि जातोऽसि • लोकाय

* हेमार्थतां दर्शयति इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

द्वयं जायतां पुनः । अग्नये वैश्वानराय सुवर्गाय लो-
काय स्वाहा^(१) ॥ १ ॥

य एतस्य त्वत् पञ्च ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

(१) प्र केतुना वृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि वृषभो

स्वाहा^(१) इति । हे अग्ने 'अस्मात्' यजमानात्, प्रेतत्वं 'अ-
धिजातोऽसि' । अयं हि कर्मानुष्ठानेन तां स्वामिनं सम्पादितवान् ।
अतः फलदशायां 'अयं', 'पुनः', लुप्तः 'अधिजायतां' त्वमेव स्वर्ग-
लोके यजमानमुत्पादय, तत्सिद्धयर्थं 'वैश्वानराय' सर्वपुरुषहिताय,
'अग्नये' तुभ्यं, इदं स्वाहुतमस्तु ॥

इति षाड्भाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

कल्पः । अथैनं नवर्षेण याम्येन सूक्तोऽपतिष्ठते, प्रकेतुनेति । तच्च
प्रथमामाह । (१) "प्र केतुना वृहता • महिषो ववर्ध" (१) इति । अयं

रौरवी । दिवश्चिदन्तादुप मामुदानडपामुपस्थे म-
हिषो ववर्ध^(१) । ^(२)इदन्त एकं पर ऊत एकं तृतीयेन
ज्योतिषा संविशस्व । संवेशनस्तनुवै चारुरेधि प्रियो
देवानां परमे सधस्थे^(३) । ^(४)नाके सुपर्णमुपयत् पतन्तः

‘अग्निः’, ‘वृहता’ प्रौढेन, ‘केतुना’ ध्वजस्थानीयेन, ज्वालाविशेषेण,
‘प्रभाति’ प्रकर्षेण भासते । स च ‘आविर्भूतः’, ‘वृषभः’ कामानां
वर्षकः सन्, ‘विश्वानि’, फलान्युद्दिश्य, ‘रौरवीति’ अतिशयेन ध्वनिं
करोति । ‘दिवः अन्तात् चित्’ स्वर्गस्यावसानदेशादपि, ‘उपेत्य ‘मां’
मदीयं यजमानं प्रेतं, ‘उदानट्’ उत्कर्षेण व्याप्तवान्, स्वर्गस्थोपरि
स्वयं पूर्वमवस्थितोऽपि मदीयं प्रेतमनुग्रहीतुमेवात्रागतवानित्यर्थः ।
सचाग्निः ‘अपां’ प्राप्तव्यानां फलानां, ‘उपस्थे’ समीपे, ‘महिषो
ववर्द्ध’ अत्यधिको यथा भवति तथा वृद्धिं प्राप्तवान् ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१)“इदन्त एकं पर ऊत एकं • परमे
सधस्थे”^(२) इति । हे अग्ने तव स्वाभाविकं ‘इदमेकं’ ज्योतिः, ‘उत’
अपिच, ‘परः’ परस्मात् प्रेतशरीरे स्थितं, ‘ते’ त्वदीयं, ‘एकं’ ज्योतिः,
तदुभयमपि ‘द्वितीयेन’ ‘ज्योतिषा’ परमात्मरूपेण ‘संविशस्व’ सं-
योजयस्व । ‘तनुवै’ स्वकीयस्य शरीरस्य, ‘संवेशनः’ परमात्मज्योतिषा
संयोजयिता, ‘देवानां प्रियः’, त्वं ‘चारुरेधि’ रमणीयो भव । कुचेति
तदुच्यते, ‘परमे’ उत्कृष्टे, ‘सधस्थे’ सहोपवेशनस्थाने ॥

अथ तृतीयामाह । ^(३)“नाके सुपर्णमुपयत् पतन्तः •

हृदा वेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा । हिरण्यपक्षं वरुणस्य
दूतं यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युं^(१) ।^(४) अतिद्रव सारमे-
यौ श्वानौ चतुरक्षौ शबलौ साधुना पथा । अथा
पितृन्त् सुविद्चान् अपीहि यमेन ये सधमादं मदं-

ब्रह्मणं भुरण्युं^(१) इति । हे अग्ने त्वामृत्विजः 'हृदा' स्वकीयेन
मनसा, 'वेनन्तः' कामयमानाः, 'यत्' यदा, 'अभ्यचक्षत' अभितः
ख्यापितवन्तः, तदा त्वं तुष्टो भवेति शेषः । कीदृशं त्वां, 'नाके' स्वर्गे,
'उपपतन्तं' समीपे प्रतिगच्छन्तं, अतएव 'सुपर्णं' शोभनपक्षोपेतं,
'हिरण्यपक्षं' सुवर्णमयपक्षोपेतं, 'वरुणस्य दूतं' वरुणेन प्रेर्यमाणं,
'यमस्य', 'योनौ' स्नानविशेषे, 'भुरण्युं' भरणशीलं, भोगसम्पाद-
कमित्यर्थः । 'ब्रह्मणं' पक्ष्याकारं ॥

अथ चतुर्थीमाह ।^(४) "अतिद्रव सारमेयौ श्वानौ ० सधमादं
मदन्ति,"^(४) इति । हे अग्ने 'साधुना पथा' समीचीनेन मार्गेण,
'श्वानौ', उभौ 'अतिद्रव' अतिक्रम्य गच्छ, यमसम्बन्धिनौ यौ श्वानौ
प्रेतस्य बाधकौ, तौ परित्यज्य समीचीनेन मार्गेण प्रेतं नयेत्यर्थः ।
कीदृशौ श्वानौ, 'सारमेयौ' सरमा नाम काचित् प्रसिद्धा शुनो,
तस्याः पुत्रौ, 'चतुरक्षौ' उपरिभागे पुनरप्यब्धिद्वयं ययोस्तादृशौ,
'अथ' शोभनमार्गेण गमनान्तरं, 'ये' पितरः, 'यमेन', 'सधमादं'
सहर्षं, 'मदन्ति' प्राप्नुवन्ति, तान् 'सुविद्चान्' सप्तु अभिज्ञान्, 'पि-
द्वन्', 'अपीहि' प्राप्नुहि ॥

न्ति^(४) । ^(५)यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिर-
क्षी नृचक्षसा । ताभ्यां राजन् परिदेह्येन स्वस्ति
चास्मा अनमीवञ्च धेहि^(५) १ ॥

(१) उरुणसावसुतृपावुलुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतोऽ-
वशां अन । तावसभ्यं दृश्ये सूर्याय पुनर्दत्तावसु-

अथ पञ्चमीमाह । ^(५)“यौ ते श्वानौ यमरक्षितारौ • अ-
नमीवञ्च धेहि”^(५) इति । हे ‘यम’, ‘ते’ लदीयौ, ‘श्वानौ’, ‘यौ’,
विद्येते, ‘ताभ्यां’ श्वभ्यां, हे ‘राजन्’ यम, ‘एनं’ प्रेतं, ‘परिदेहि’
प्रयच्छ । कीदृशौ श्वानौ, ‘रक्षितारौ’ यमगृहस्य रक्षकौ, ‘चतुरक्षौ’
अक्षिचतुष्टययुक्तौ, ‘पथिरक्षी’ मार्गस्य रक्षकौ, ‘नृचक्षसा’ मनुष्यैः
ख्याप्यमानौ, श्रुतिस्मृतिपुराणाभिज्ञाः पुरुषाः तौ प्रख्यापयन्ति ।
ताभ्यां श्वभ्यां दत्त्वा ‘अस्मै’ प्रेताय, ‘स्वस्ति च’ चेममपि, ‘अनमी-
वञ्च’ रोगाभावमपि, ‘धेहि’ सम्पादय ॥

अथ षष्ठीमाह । ^(१)“उरुणसावसुतृपावु • वसुमद्येह भद्रं”^(१)
इति । हे यमसम्बन्धिनौ ‘दूतौ’, ‘अवज्ञान्’ अस्वाधीनान्
प्राणिनः, ‘अनु’ लक्ष्य, सर्वत्र ‘चरतः’ । कीदृशौ, ‘उरुणसौ’ दीर्घ-
माशिकायुक्तौ, ‘असुतृपावौ’ स्वकीयान् प्राणान् खीद्यत्य तैः दृष्यन्तौ,
‘उलुम्बलौ’ प्रभृतबलयुक्तौ, ‘तौ’ उभौ दूतौ, ‘सूर्याय दृश्ये

म॒द्येह॒ भ॒द्रं^(१) । ^(२)सोम॒ एके॑भ्यः पवते घृतमेक॒ उपा॑सते ।
 येभ्यो॒ मधु॑ प्रधावति॒ ताः॑ सि॒द्धिदे॒वापि॑ गच्छतात्^(३) । ^(४)ये
 यु॒ध्यन्ते॑ प्र॒धने॑षु शूरा॒सो॒ ये त॑नुत्यजः । ये वा स॒हस्र॑द-

सूर्यस्य दर्शनार्थं, 'अद्य' दिने, 'इह' कर्मणि, 'भद्रं असु' समो
 चीनं प्राणं, 'पुनः', अपि 'अस्मभ्यं', 'दत्तौ' प्रयच्छतां ॥

अथ सप्तमीमाह । ^(१)“सोम एकेभ्यः पवते ० ताः सिद्धिदेवापि
 गच्छतात्”^(२) इति । 'एकेभ्यः' केषाञ्चित् यजमानानामर्थे, 'सोमः',
 'पवते' वस्त्रेण शोधितः पूतो भवति । 'एके' अन्ये केचिद्यजमानाः,
 'घृतमुपासते' घृतद्रव्योपलक्षितं हविर्यज्ञमनुतिष्ठन्ति । 'येभ्यः'
 येषामर्थे, 'मधु प्रधावति' असौ वा आदित्यो देवमध्वित्यादिका
 मधुविद्या प्रवर्तन्ते, यदथर्वाङ्गिरसो मधोः कूल्या इत्यादि मधु-
 प्राप्तिफलको ब्राह्मणस्य* येषामर्थे प्रवर्तन्ते, 'ताः सिद्धि' सर्वानपि,
 अयं प्रेतः 'अपिगच्छतादेव' सर्वथा प्राप्नोत्वैव, सोमयाजिनां दर्श-
 पूर्णमासादियाजिनां ब्रह्मयज्ञमधुविद्याद्यनुष्ठादृणां चः पुण्यलोकः
 सोऽयमस्य भवत्वित्यर्थः ॥

अथाष्टमीमाह । ^(३)“ये युध्यन्ते प्रधनेषु ० ताः सिद्धिदेवापि गच्छ-
 तात्”^(४) इति । 'ये' क्षत्रियाः, 'प्रधनेषु' प्रकृष्टधननिमित्तेषु सङ्ग्रामेषु,
 'युध्यन्ते' युद्धं कुर्वन्ति । तत्रापि 'ये' शूरासः शूराः भटाः, 'तनु-

* ब्रह्मयज्ञस्य इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

क्षिणास्ताःश्चिदेवापि गच्छतात्^(८) । ^(९)तपसा ये अना-
धृष्यास्तपसा ये सुवर्गताः । तपो ये चक्रिरे महत् ताः-
श्चिदेवापि गच्छतात्^(९) । ^(१०)अश्वन्वती रेवतीः सशर-
भध्वमुत्तिष्ठत प्रतरता सखायः । अत्रा जहाम ये
असन्नशेवाः शिवान् वयमभि वाजानुत्तरेम^(१०) ।

त्यजः' युद्धाभिसुख्येन शरीरन्धजन्ति । अथवा 'ये' पुरुषाः, 'सहस्र-
दक्षिणाः' विश्वजिदादिक्रतुषु सहस्रदक्षिणायुक्ताः । तांश्चिदित्यादि
पूर्ववत् । युद्धाभिसुख्येन मृतस्योत्तमलोकः स्मर्यते, द्वाविमौ पुरुषौ
लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिब्राड् योगयुक्तस्य रश्मे चाभिसुखे
इत इति । धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोन्वत् चचियस्य न विद्यते इति च ॥

अथ नवमीमाह । ^(९)"तपसा ये अनाधृष्याः • ताःश्चिदेवापि
गच्छतात्"^(९) इति । 'ये' पुरुषाः, अस्मिन् लोके 'तपसा', युक्ताः
सन्तः 'अनाधृष्याः' केनाप्यतिरस्कार्याः* वर्त्तन्ते । 'ये' च अन्ये,
स्वानुष्ठितेन 'तपसा', स्वर्गं 'गताः' । 'ये' च अन्ये, 'महत् तपः
चक्रिरे' । अनेन तपस्त्रिलमाचमुक्तं, अनाधृष्या इत्यनेन अस्मिन्मा-
दिषिद्धिपर्यन्तं तपो विवक्षितं । ताःश्चिदित्यादि पूर्ववत् ॥

कल्पः । जघनेन दहनदेशमदीचीस्त्रिभूः कर्षूः खात्वा अश्वभिः
शिकताभिश्च प्रकोर्य अयुग्मैरदकुम्भैरपः परिज्ञास्य तासु ज्ञातवः
सप्राहन्ते, अश्वन्वती रेवतीरिति । पाठस्तु । ^(१०)"अश्वन्वती

* देवैरप्यतिरस्कार्या इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(११) यद्देवस्य सवितुः पविचं सहस्रधारं विततमन्तरिक्षे । येनापुनादिन्द्रमनार्त्तमार्त्तै तेनाहं मां स-

रेवतीः सःरभधं वाजानुत्तरेम^(१०) इति । कर्षूः, कुल्याः, तच-
त्यासु असु अवगाहनाय ज्ञातयः परस्परं सम्बोध्यन्ते । हे 'सखायः',
'अग्मन्वतीः' पाषाणयुक्ताः, * 'रेवतीः' धनहेतुभूताः आपः 'संरभधं'
प्रविशत,† 'उत्तिष्ठत' उत्साहवन्तः सन्तः प्रत्युद्गच्छत । अनेन
क्रमेण 'प्रतरत' कुल्याचयं प्रकर्षेण तरत । 'अच' अस्मिन् दहनदेशे,
'अग्नेवाः' सेवितुमशक्याः दुःखविशेषाः, 'ये' केचित्, 'असन्' पूर्व-
मासन्, तान् सर्वान् 'अहाम' परित्यजाम । 'शिवान्' सुखहेतुन्,
'वाजान्' गतिविशेषान् अन्नविशेषान् वा, 'अभिलक्ष्य 'वयं', 'उ-
त्तरेम' उत्तीर्णा भवाम ॥

कथ्यः । अघनेन कर्षूः पर्णशाखे निहत्य अबलेन शुल्बेन बध्ना
विनिःसर्पन्ति, यद्देवस्य सवितुः पविचं सहस्रधारं विततमन्त-
रिक्षे । ये नापुनादिन्द्रमनार्त्तमार्त्तै तेनाहं मां सर्वतनुं पुनामि
इति । (११ मन्त्रः ।) 'सवितुः' प्रेरकस्य सूर्यस्य, 'देवस्य', सम्बन्धि
'पविचं' शुद्धिकारणं, 'यद्दे' यदेव शुल्बं, 'सहस्रधारं' बद्धस-
न्धिकं, 'अन्तरिक्षे', 'विततं' प्रसृतं, 'येन' सूर्यरूपेण, शुल्बेन, पुरा
'आर्त्तै' आर्त्तैः सकाशात्, 'इन्द्रं', 'अनार्त्तं अपनात्' आर्त्तौ यथा

* पूषायुक्ता इति F, K, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

† निविशतेति F, K, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

र्वतनुं पुनामि^(११) । ^(१२)या राज्ञात् पन्नादपयन्ति शाखा
अभिमृता नृपतिमिच्छमानाः । धातुस्ताः सर्वाः पवने-
न पूताः प्रजयाऽऽमान् रय्या वर्चसा सःसृजाथ^(१३) ।
^(१४)उद्वयन्तमसस्परिपश्यन्तो ज्योतिरुत्तरं । देवं देवचा

न भवति तथा शोधितवान् । 'तेन' शुल्बेन, 'अहं', प्रेतश्च ज्ञातिं
'मां' मद्रूपां, 'सर्वतनुं' छत्त्रशरीरं, 'पुनामि' शोधयामि ॥

कल्पः । जघन्यो व्युदस्यति, या राज्ञात् पन्नादपयन्ति शाखा
अभिमृता नृपतिमिच्छमानाः । धातुस्ताः सर्वाः पवनेन पूताः प्रज-
याऽऽमान् रय्या वर्चसा सःसृजाथेति । (१२ मन्त्रः ।) शुल्बस्याधस्तात्
ये ज्ञातयो निर्गच्छन्ति तेषां मध्ये पश्चात् निर्गच्छन् दहनकर्त्ता
पुरुषः शाखाद्वयमनेन मन्त्रेण व्युदस्येत् । 'अभिमृताः' अनुक्रमेण
पूर्वं मृताः पुरुषाः, 'नृपतिमिच्छमानाः' मनुष्याणां पात्नकं स्वा-
मिनमिच्छन्तः, 'पन्नात्' प्राप्नात्, 'राज्ञात्', 'याः' 'शाखाः', 'अप-
यन्ति' अपसारयन्ति, 'ताः' सर्वाः शाखाः, 'धातुः', सम्बन्धिना
'पवनेन' शुद्धिहेतुना, 'पूताः' शोधिताः । तादृशः हे शाखा,
'अस्मान्', प्रजादिभिः संयोजयत ॥

कल्पः । उद्वयन्तमसस्परिपश्यन्तो ज्योतिरुत्तरं पाठस्तु ।
(११) "उद्वयन्तमसस्परि । ज्योतिरुत्तरं" (१२) इति । 'वयं', 'तमसः'
उत्तरं ज्योतिः' तमसो विनाशकत्वेन उत्कृष्टं सूर्यसम्बद्धं ज्योतिः,

सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमं^(११) । ^(१४)धाता पुनातु सविता
पुनातु । अग्नेस्तेजसा सूर्यस्य वर्चसा^(१५) ॥ २ ॥
धेहि, उत्तरेम, अष्टौ च ॥ ३ ॥

‘उत्परिपश्यन्तः’ उत्कर्षेण सर्वतः अवलोकयन्तः, ‘देवचा’ देवेषु मध्ये, ‘सूर्ये’, देवं, ‘उत्तमं’, ‘ज्योतिरूपं’, ‘अगन्म’ प्राप्तः स्म ॥

कल्पः । अनवेचमाणाः अपोऽवगाहन्ते, धाता पुनातु सविता पुनालिति । अग्नेस्तेजसा सूर्यस्य वर्चमेति मन्त्रशेषः । (१४ मन्त्रः ।) ‘धाता’ जगतः स्रष्टा प्रजापतिः, अग्निमन्त्रेण ‘तेजसा’, ‘पुनातु’ शोधयतु । ‘सविता’ प्रेरको देवः, सूर्यसमन्विता ‘तेजसा’, ‘पुनातु’ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) यन्ते अग्निममन्याम वृषभायेव पक्तवे । इमन्तः श्र-
मयामसि क्षीरेण चोदकेन च^(१) । (२) यं त्वमग्ने समदह-
स्त्वमु निर्वापया पुनः । क्याम्बूरच जायतां पाकदूर्वा
व्यल्कशा^(२) । (३) शीतिके शीतिकावति लहादुके लहादु-

कल्पः । अपरेद्युस्तृतीयस्यां पञ्चम्यां सप्तम्यां वा अस्त्रोनि
सञ्चिन्वन्ति, क्षीरोत्सिक्तेन उदकेन उदम्बरशाखया प्रकाथयन् ब्र-
रीराणि अवोक्षति, यन्ते अग्निममन्यामेति पञ्चभिरिति । तत्र
प्रथमामाह । (१) “यन्ते अग्निममन्याम • क्षीरेण चोदकेन च”^(१)
इति । हे प्रेतन्नरीर ‘ते’ तव, ‘पक्तवे’ पाकार्थं, ‘वृषभायेव’ यथा
पक्त्वे, तथा यं ‘अग्निं अमन्याम’ । पशुबन्धेषु हि पशोः पाका-
र्थमग्निर्मथ्यते, निर्मथं वा कुर्यादिति श्रुतेः । ‘तमिमं’ अग्निं,
अग्नेन ‘क्षीरेण चोदकेन च’, ‘ममयामसि’ ज्ञानं कुरुः ॥

अथ द्वितीयामाह । (२) “यं त्वमग्ने समदहः • पाकदूर्वा व्यल्क-
शा”^(२) इति । हे ‘अग्ने’, ‘त्व’, ‘यं’ प्रेतदेहं, ‘समदहः’ सम्बन्ध-
गधवानसि । ‘त्वमु’ तादृशस्त्वमेव, ‘पुनर्निर्वापय’ इतः खानात्
पुनरपि निःसारय । ‘अत्र’ देशे, ‘क्याम्बूः’ कियताप्यम्बुना युक्ता
काचिदोषधिः, ‘पाकदूर्वा’ अल्पया दूर्वया युक्ता, ‘व्यल्कशा’ विवि-
धशाखायुक्ता, ‘जायतां’ उत्पद्यतां ॥

अथ तृतीयामाह । (३) “शीतिके शीतिकावति • खग्निः

कावति । मण्डूक्यासु सङ्गमयेमः स्वग्निः शमय^(१) । ^(४)
 शन्ते धन्वन्त्या आपः शमु ते सन्तु वनूक्याः । शन्ते समुद्रि-
 या आपः शमु ते सन्तु वर्षाः^(४) । ^(५)शन्ते स्रवन्तीस्तनु-
 वे शमु ते सन्तु कूप्याः । शन्ते नीहारो वर्षतु शमु पृ-
 ष्ठाऽवशीयतां^(५) ॥ १ ॥

शमय^(१) इति । शीतेन जलेन युक्ता भूमिः, शीतिको, स्यादुका-
 रिणा क्षीरेण युक्ता भूमिः, स्यादुका । हे 'शीतिके' भूमे, 'शीति-
 कावति' शीतिकाभूमियुक्ते स्थाने, 'मण्डूक्यासु' मण्डूकशवनयोग्यासु
 आप्सु, 'सङ्गमय' प्रापय । हे 'सहादुके', 'सहादुकावति' सहादुकायुक्ते
 स्थानविशेषे, 'मण्डूक्यासु' मण्डूकशवनयोग्यासु आप्सु, 'सङ्गमय' 'इमं'
 प्रेतदेहं, प्रापय, 'अग्निं', च 'सुष्ठु' 'शमय' ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(४)“शन्ते धन्वन्त्या आपः ० सन्तु वर्षाः”^(४)
 इति । धन्वनि मरुदेशे भवाः 'धन्वन्त्याः', तादृशः 'आपः', हे
 प्रेतदेह 'ते' तव, 'शं' 'सन्तु' सुखहेतवो भवन्तु । अनूपदेशे भवाः
 'अनूक्याः', आपः, 'शं सन्तु' सुखहेतव एव भवन्तु । तथा समुद्रे भवाः
 'समुद्रियाः', वर्षे भवाः 'वर्षाः', ताः सर्वा अपि 'ते', सुखहेतवो
 भवन्तु ।

अथ पञ्चमीमाह । ^(५)“शन्ते स्रवन्तीस्तनुवे ० शमु पृष्ठाऽवशी-
 यतां”^(५) इति । 'स्रवन्तीः' नदीगता आपः हे प्रेत 'ते', 'तनुवे',

(१) अ॒व॒सृ॒ज पु॒न॒र॒ग्ने पि॒तृ॒भ्यो॒ यस्त॒ आ॒हु॒त॒श्च॒रति॒ स्व॒-
धा॒भिः । आ॒यु॒र्व॒सान॒ उप॒यातु॑ शेषः॒ स॒ङ्ग॒च्छतां॑ त॒नुवा॑
जात॒वेदः^(१) । ^(२)स॒ङ्ग॒च्छ॒स्व पि॒तृ॒भिः सः॒ स्व॒धाभिः॒ स-

‘अं’ सुखहेतवः भवन्तु । कूपे भवाः ‘कूप्याः’, ताश्च ‘ते’, सुखहेतवः भवन्तु । ‘नीहारः’ हिमरूपः, ‘ते’, सुखार्थं ‘वर्षतु’ दृष्टिवत् स्रवतु । ‘पृष्ठा’ जलविन्दुः, ‘अमु’ सुखार्थमेव, ‘अवब्रीयतां’ अधःपततु ।

कल्पः । अतएवाङ्गारान् दक्षिणान् निर्वर्त्य तिस्रः सुवाङ्मनो-
र्जुहेति, अवसृजेति, प्रतिमन्त्रमिति । तत्र प्रथमामाह । (१) “अवसृज
पुनरग्ने • तनुवा जातवेदः” (१) इति । हे ‘अग्ने’, ‘अः’ प्रेतः पुमान्,
‘आहुतः’ चित्तौ मन्त्रेण समर्पितः सन्, ‘स्वधाभिः’ स्वधाकारसमर्पि-
तैरुदकादिभिः* सह, ‘चरति’ । तं प्रेतं ‘पितृभ्यः’ पितृप्राप्त्यर्थं,
‘पुनरवसृज’ भूयः प्रेरय । अयं प्रेतः, ‘आयुर्वसानः’ आच्छादयन्
आयुषा युक्त इत्यर्थः । ‘शेषं’ भोगं, ‘उपयातु’ प्राप्नोतु । हे ‘जात-
वेदः’, सोऽयं प्रेतः ‘तनुवा सङ्गच्छतां’ शरीरेण सङ्गतो भवतु ॥

अथ द्वितीयामाह । (२) “सङ्गच्छस्व पितृभिः • सविता
दधातु” (२) इति । हे प्रेत त्वं ‘पितृभिः’, ‘सङ्गच्छ’ सङ्गतो भव ।
‘स्वधाभिः’ स्वधाकारसमर्पितैर्द्रव्यैः, सङ्गतो भव । ‘परमे व्योमन्,

* उदकाङ्गलिभिरिति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मिष्टापूर्त्तेन परमे व्योमन् । यच्च भूम्यै वृणसे तच्च गच्छ
तच्च त्वा देवः सविता दधातु^(९) । ^(८)यत्ते ह्येषः शकुन
आतुतोद पिपीलः सर्प उतवा श्वापदः । अग्निष्टद्विश्वा-

उच्छेदे स्वर्गे, 'दृष्टापूर्त्तेन' औत्सर्गिककर्मफलान्, सङ्गतो भव
'भूम्यै' भूम्यां, 'यच्च' यस्मिन् देवविशेषे, 'वृणसे' जन्म प्रार्थयसे,
'तच्च', 'गच्छ' । 'सविता देवः', तां 'तच्च', 'दधातु' स्थापयतु ॥

अथ हतोर्यामाह । ^(८)"यत्ते ह्येषः शकुनः ० ब्राह्मण-
माविषेन्न"^(८) इति । हे प्रेत तव देहे 'ह्येषः', 'शकुनः' पक्षिविशेषः,
'यत्' अङ्गं, 'आतुतोद' ईषद्भ्यथितमकरोत् । 'पिपीलः' पिपीलिका
वा, 'सर्पः', वा 'यत्' अङ्गं, 'आतुतोद' । 'उतवा' अथवा, 'श्वापदः'*
अन्योपि जीवः, व्यापत्तिहेतुः, 'आतुतोद' । अयं 'अग्निः',
देवः 'तत्' अङ्गं, 'विश्वात्' सर्वस्मादुपद्रवात्, 'अनृणं' अणुरहितं,
उपद्रवरहितं, 'ह्येषोतु' करोतु । 'यश्च सोमः', 'ब्राह्मणे' एतदीये
ब्राह्मणवरीरे, 'आविषेन्न' यागकाले प्रविष्टवान्, सोपि 'अनृणं',
करोतु ॥

कल्पः । अथैनत् आदग्धं उदकुम्भैः स्ववोचितमवोच्य या अस्त्र
स्त्रीणां मुख्या सा मध्ये पाणौ नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां विगच्छ

* श्रवत्पादा यस्य आग्नादेः सा, अपि वा तुतोद इति E चिह्नितपु-
स्तकपाठः ।

दनु॒णं कृ॒णोतु॑ सोम॒स्य यो ब्रा॒ह्मण॑मा॒वि॒विशेष॑^(८) । (९) उ॒त्ति॒ष्ठाऽत॑स्त॒नुव॑ꣳ स॒म्भर॑स्व मे॒ह गा॒त्रम॑व॒हा मा शरी॑रं ।
य॒त्र भूम्यै॑ वृ॒णसे॒ तत्र॑ गच्छ॒ तत्र॑ त्वा दे॒वः स॒वि॒ता द॒धा॒तु । इ॒दन्त॑ एक॒म्य॒र ऊ॒त एकं॑ तृ॒तीये॑न॒ ज्योति॑षा सं-

अग्नागमन्वास्त्राय अपामार्गेण सहादुपसृज्य दत्तः शिरसो वा
अस्त्रि गृह्णाति, उत्तिष्ठाऽतस्तनुवꣳ सम्भरस्व मेह गात्रमवहा
मा शरीरं । यत्र भूम्यै वृणसे तत्र गच्छ तत्र त्वा देवः सविता दधा-
त्विति, इदन्त एकमिति द्वितीयं, पर ऊत एकमिति तृतीयं,
तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्वेति चतुर्थं, संवेग्नस्तनुवै चारुरेधीति
पञ्चमं, प्रियो देवानां परमे सधस्ये इति षष्ठं इति । (९ मन्त्रः ।) हे
प्रेत 'अतः' अस्मात् दहनदेशात्, 'उत्तिष्ठ' । 'तनुव' शरीरं, 'सम्-
रस्व' सम्पादय, 'इह' दहनदेशे, 'गात्रं' अङ्गं, एकमपि 'मा अवहाः'
मा परित्यज । 'शरीरं', अपि 'मा अवहाः', मा परित्यज । यत्नेत्यादि
पूर्ववत् । हे प्रेत 'ते' तव सम्बन्धि, 'इदमेकं' अस्त्रि, 'उत' अपिच,
'परः' परस्तात्, 'ते' तव सम्बन्धि, 'एकं' अस्त्रि, हे प्रेत एतदस्त्रिरूपेण
पूर्वदद्यापेक्षया 'तृतीयेन', 'ज्योतिषा' प्रकाशेन, 'संविशस्व' संयुक्तो
भव । 'तनुवै' शरीरसिद्धयर्थं, 'संवेग्नः' सर्वेषामस्यां योजयिता,
'चारुरेधि' रमणीयो भव । 'परमे सधस्ये' उत्कृष्टे सहापवेग्नस्ताने,
'देवानां', 'प्रियः', भव ॥

विशस्व । संवेशमस्तनुवै चारुरेधि प्रियो देवानां परमे
सधस्ये^(९) । ^(१०)उत्तिष्ठ प्रेहि प्रद्रवौकः हृणुष्व परमे
व्योमन् । यमेन त्वं यम्या संविदानोत्तमन्नाकमधिरोहे-
मं^(१०) । ^(११)अश्वत्थी रेवतीर्यद्वै देवस्य सवितुः पवित्रं

कल्पः । अथैतान्यस्त्रीनि अङ्गिः प्रकृत्य कुम्भे वासते वा कृत्वा
आदाय उपोत्तिष्ठति, उत्तिष्ठ प्रेहि प्रद्रवौकः हृणुष्व परमे व्योमन् ।
यमेन त्वं यम्या संविदानोत्तमं नाकमधिरोहेममिति । (१० मन्त्रः ।)
हे प्रेत अस्मात् स्थानात् 'उत्तिष्ठ' । उत्थाय च 'प्रेहि' प्रकर्षेण
गच्छ । गमनकालेऽपि 'प्रद्रव' शीघ्रं गच्छ । गत्वा च 'परमे व्योमन्'
उत्कृष्टे स्वर्गे, 'ओकः' 'हृणुष्व' स्थानं कुरु । कृत्वा च 'त्वं', 'यमेन'
'यम्या' च स्त्रीपुरुषाभ्यामुभाभ्यां सह, 'संविदाना' संविदानः, ऐक-
मत्यं प्राप्तः सन्, 'इदमुत्तमं नाकं' स्वर्गभोगं, 'अधिरोह' प्राप्नुहि ॥

कल्पः । शर्म्यां पलाशे वा कुम्भं निधाय जघनेन कुम्भं कर्ष्या-
दिसमानमास्त्रानात् मृदा स्थातीत्येके इति । तत्र पूर्वोक्तानां मन्त्राणां
प्रतीकानि दर्शयति, अश्वत्थी रेवतीर्यद्वै देवस्य सवितुः पवित्रं
या राश्रादुद्वयन्तमस्यरि धाता पुनात्विति । (११ मन्त्रः ।) ॥

सोमयाजिनस्तु पुनर्दहनं कर्त्तव्यं, पुनर्दहनान्तं सोमयाजिन इति
सूत्रेऽभिहितत्वात् । तत्प्रकारस्तु कल्पे दर्शितः, अथ यदि पुनर्धच्छन्तः
स्युः, अतएवागारान् दक्षिणाम् निर्वर्त्य तिस्रो रात्रोरिध्वा दहन-

या रा॒ष्ट्रात्प॒न्नादु॒द्वयं॑ तम॑स॒स्परि॑ धा॒ता पु॑नातु^(११) ।
 (११) अ॒स्मात् त्वमधि॑जातो॒स्ययं॑ त्वदधि॑जायतां* । अ॒ग्नये॑
 वैश्वान॒राय॑ सु॒वर्गाय॑ लो॒काय॑ स्वाहा^(१२) ॥ २ ॥
 अ॒व॒शीयतां॑, स॒धस्ये॒, प॒ञ्च च ॥ अनु० ४ ॥

वदवकाशं जोषयित्वा अग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्य अपरेष्वाग्निं
 दर्भान् संस्तीर्य तेषु कृष्णाजिने शम्पायां दृषदुपलाभामेवाञ्जनं
 शरीराणि सुसन्निष्टानि पेषयित्वा आज्यकुम्भे समुदायुक्त्य* अग्नि-
 होत्रहवष्या जुष्टेति, अस्मात् त्वमधिजातोऽसीति । पाठस्तु । (११)
 “अस्मात् त्वमधिजातोऽस्ययं • लोकाय स्वाहा”^(१२) इति । द्विती-
 यानुवाके व्याख्यातो मन्त्रः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रण्यके षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

* “स्ययं त्वदधिजायतां” इत्यस्य स्थाने द्वितीयानुवाके “त्वदयं जा-
 यतां पुनः” इति पाठः ।

* समवधाय इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१) आयातु देवः सुमनाभिरूतिभिर्यमो ह वेह प्रय-
ताभिरक्ता । आसीदताः सुप्रयते ह बर्हिष्यर्जाय जा-
त्यै मम शत्रुहृत्यै^(१) । (२) यमे इव यतमाने यदैतं प्र वां

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

पञ्चमोऽनुवाके यमयज्ञोऽभिधीयते, च स कल्पसूत्रे एवमुपक्रा-
न्तः, यमयज्ञं स्वयं प्रोक्तं प्रवचे बलिमुत्तमं । मासि मासि तु कर्त्त-
व्योऽन्तकाय तु बलिस्तथेति । तत्र मन्त्रविनियोग एवमभिहितः,
“आयातु देवः सुमनाभिरूतिभिर्यमो ह वेह प्रयताभिरक्ता ।
आसीदताः सुप्रयते ह बर्हिष्यर्जाय जात्यै मम शत्रुहृत्योमिति, य-
ममावाहयति । तत्र आवाहनार्थः प्रणवः अध्याहृतः । (१ मन्त्रः ।)
मन्त्रे ‘ह’शब्दः प्रसिद्धार्थः, ‘वा’शब्दः समुच्चये । प्रसिद्धः ‘यमः’,
‘देवः’, ‘सुमनाभिः’ सौमनस्ययुक्तैः, ‘जतिभिः’ अस्मदीयरचणैः, सहि-
तः, ‘इह’ यमयज्ञाख्ये कर्मणि, ‘आयातु’ । तथा ‘प्रयताभिः’ निय-
ताभिः, ‘जतिभिः’, ‘अक्ता’ सम्भङ्गा, यमो च ‘आयातु’ । ‘मम’
यजमानस्य, ‘जर्जाय’ अस्त्रसिद्धये, ‘जात्यै’ उक्तमजातिसिद्धये, ‘शत्रु-
हृत्यै’ शत्रुबधाय च, ‘सुप्रयते’ सुष्ठुनियते, ‘बर्हिषि’, ‘ह’ प्रसिद्धौ
एतौ दम्पती, ‘आसीदतां’ उपविशतां ॥

कल्पः । यमे इव यतमाने यदैतमिति च इति । आवाहयती-
त्यनुवर्त्तते । पाठस्तु । (१) “यमे इव यतमाने ० भवतमिन्द्वे

भरन्मानुषा देवयन्तः । आसीदतः स्वमुलोकं विदाने
 स्वासस्थे भवतमिन्दवे नः^(२) । ^(२)यमाय सोमः सुनुत
 यमाय जुहुता हविः । यमः ह यज्ञो गच्छत्वग्निदूतो

नः^(२) इति । 'इव'शब्दः एवकारार्थः । 'यत्' यदा, 'यतमाने'
 प्रयत्नं कुर्वाणे, 'यमे इव' यतो यमी चेत्येते एव, युवां, 'एतं' अ-
 स्मिन् कर्मण्यागच्छतं, । तदानीं 'देवयन्तः' देवानात्मन इच्छन्तः,
 'मानुषाः' यजमानाः, 'वां' युवां, 'प्रभरन्' प्रकर्षणं भरन्तु, पोष-
 यन्तु । 'स्वमु लोके' स्वोचितमेव स्थानं, 'विदाने' आगन्तौ, युवां,
 'आसीदतं' उपविशतं, 'नः' अस्माकं, 'इन्दवे' आस्तादाव, 'स्वा-
 सस्थे' सुखासनस्थाने, 'भवतं' तिष्ठतं ॥

कल्पः । मध्यमस्थामुत्तरवेद्यां यमाय हविर्निवेद्यन्ते, यमा-
 य सोमः सुनुत यमाय जुहुता हविः । यमः ह यज्ञो गच्छत्वग्नि-
 दूतो अरद्धृत इति । (३मन्त्रः ।) हे ऋत्विजः यमदेवार्थं 'सोमं
 सुनुत' लतात्मकं सोममभिषुणुत, तथा यमार्थं 'हविः', 'जुहुत' ।
 अग्निदूतो यस्मिन् यज्ञे सोयं 'अग्निदूतः' । अग्निदूतत्वमन्वयावाप्तं
 अग्निदेवानां दूत आसीदिति । 'अरद्धृतः' ब्रह्मिर्देवैरसह्यार-
 रूपैर्युक्तः, तादृशः 'यज्ञः', 'यमं ह' यममेव, 'गच्छतु' । ओङ्कार-
 स्त्वध्याहतः ॥

अरुक्तः^(१) । ^(२)यमार्यं घृतवद्वविर्जुहेत प्र च तिष्ठत ।
 स नो देवेष्वायमहीर्षमायुः प्रजीवसे^(३) । ^(४)यमास्र
 मधुमत्तमं राज्ञे हव्यं जुहोतन । इदन्नम ऋषिभ्यः
 पूर्वजेभ्यः पूर्वैभ्यः पथिह्यज्ञः^(५) ॥ १ ॥

(१)योऽस्य कौष्य जगतः पार्थिवस्यैक इदृशी । यमं

कल्पः । प्रतीच्यामुत्तरवेद्यां, यमाय घृतवद्वविर्जुहेत प्र च
 तिष्ठत । स नो देवेष्वायमहीर्षमायुः प्रजीवसे, श्रोमिति ।
 (४ मन्त्रः।) हे ऋत्विजः यमार्यं घृतयुक्तं 'द्वविर्जुहेत' । घृयं 'च',
 प्रकर्षेण 'तिष्ठत' । 'देवेषु', मध्ये यः यमो देवः 'सः', 'प्रजीवसे'
 प्रकृतजीवनार्थं, 'नः' अस्माकं, 'दीर्घमायुः', 'आयमत्' प्रयच्छतु ॥

कल्पः । प्राच्यामुत्तरवेद्यां, यमाय मधुमत्तमं राज्ञे हव्यं
 जुहोतन । इदन्नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वैभ्यः पथिह्यज्ञः, श्रोमिति ।
 (५ मन्त्रः।) हे ऋत्विजः 'यमाय राज्ञे', 'मधुमत्तमं' अतिशयेन
 मधुरं, 'हव्यं', 'जुहोतन' जुहुत । 'पूर्वजेभ्यः' सखादावुत्पन्नेभ्यः,
 अतएव 'पूर्वैभ्यः' अस्मत्तः पूर्वभाविभ्यः, 'पथिह्यज्ञः' श्रोत्रमार्ग-
 कारिभ्यः, 'ऋषिभ्यः', 'इदं' प्रत्यक्षं यथा भवति तथा, 'नमः',
 अस्तु ॥

कल्पः । योऽस्य कौष्येति तिसृभिर्यमगाथाभिस्त्रिः प्रदक्षिणं व-
 रिगायन्ति, इति । तत्र प्रथमामाह । (१) "योऽस्य कौष्य जगतः ०
 राजाऽनपरोक्षः" (१) इति । कोष्ठं सम्युपै धनमर्हति इति 'कौष्यः',
 तादृशः 'सः' यमः, 'एक इत्' एक एव, 'पार्थिवस्य' पृथिव्यां भवस्य,

भङ्ग्यश्रवो गाय यो राजाऽनपरोध्यः^(१) । ^(२)यमं गाय
भङ्ग्यश्रवो यो राजाऽनपरोध्यः । येनाऽऽपो नद्यो ध-
न्वानि येन द्यौः पृथिवी दृढा^(३) । ^(४)हिरण्यकक्ष्यान्त्सुधु-
रान् हिरण्याक्षानयःशफान् । अश्वाननशशतो दानं

‘अस्य’ सर्वस्य, ‘जगतः’, ‘वशी’ वशेन युक्तः, सर्वं जगत् तदधी-
नमित्यर्थः । ‘यः’ च यमः, ‘राजा’, ‘अनपरोध्यः’ केनाप्यपरो-
द्भुमशक्यः, तं ‘यमं’, प्रति ‘भङ्ग्यश्रवः’ एतन्नामकं गीतं, हे पुरुष
‘गाय’, भङ्गीरितिसङ्गीतशास्त्रोक्तां भङ्गीमर्हतीति भङ्ग्यं, श्रवणोचं
श्रवः, भङ्ग्यश्च तच्छ्रवश्चेति ‘भङ्ग्यश्रवः’, शास्त्रीयलक्षणोपेतत्वाच्छ्रो-
चसुखकरोयमित्यर्थः ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(५)“यमं गाय भङ्ग्यश्रवः • येन
द्यौः पृथिवी दृढा”^(६) इति । ‘यः’ यमः, ‘राजा’, केनाप्यप-
रोद्भुमशक्यः, ‘येन’ यमेन, ‘आपः’, धृता इति शेषः । तथा
‘नद्यः’, येन, धृताः, ‘धन्वानि’ मरुस्खलानि, येन, धृतानि,
‘द्यौः’, ‘येन’, धृता, ‘दृढा’, ‘पृथिवी’, च येन, धृता । तादृशं
‘यमं’, प्रति, पूर्वोक्तं ‘भङ्ग्यश्रवः’, ‘गाय’ ॥

अथ तृतीयामाह । ^(७)“हिरण्यकक्ष्यान् • यमो राजाऽभिति-
ष्ठति”^(८) इति । अनर्सा सकटानां रथानां शतं यस्य यमस्य
सोयं ‘अनश्रुतः’, तादृशः ‘यमः’, ‘राजा’, ‘दानं’ फलप्रदानं
उद्दिश्य, अत्र समागच्छतु । ‘अश्वान्’, ‘अभितिष्ठति’ रथेषु योजयति ।
कीदृशानश्वान्, ‘हिरण्यकक्ष्यान्’ सौवर्णाभरणैः युक्ताः कक्ष्याः

यमो राजाऽभितिष्ठति^(८) । ^(९)यमो दाधार पृथिवीं
यमो विश्वमिदं जगत् । यमाय सर्वमित्तस्ये यत्प्राणद्वायु-
रक्षितं^(९) । ^(१०)यथा पञ्च यथा षड् यथा पञ्चदशर्षयः ।
यमं यो विद्यात्स ब्रूयाद्यथैक ऋषिर्विजानते^(१०) ॥ २ ॥

प्रदेशः येषां ते 'हिरण्यकक्ष्याः', तान्, शोभनं धरं रथवहनस्थानं
येषां ते 'सधुराः', तान्, शृङ्गारार्थं हिरण्यनिर्मिते अक्षिणो येषां ते
'हिरण्याक्षाः', तान्, पाषाणयुक्तमार्गेषु रक्षार्थं निर्मितैः अयोमयैः
बलयैः युक्ताः शपाः येषां ते 'अयशपाः', तान्, 'अनगतः', इति
पाठे नाश्वरहितान्, अश्वान्, इति व्याख्येयं ॥

कल्पः । यमो दाधारेत्यनुवाकशेषेण हविर्द्वुरन्ति, इति । तत्र
प्रथमामाह । ^(९)"यमो दाधार • प्राणद्वायुरक्षितं"^(९) इति ।
'पृथिवी', सर्वा 'यमः', 'दाधार' धृतवान् । तथा 'विश्वं' सर्वं, 'इदं'
'जगत्', 'यमः', धृतवान् । 'यत्प्राणत्' अस्मिन् जगति श्वासयुक्तं
यत् अस्ति, यदप्यन्यत् 'वायुना रक्षितं', वस्तु अस्ति, 'सर्वमित्तं'
सर्वमेव, 'यमाय' यमार्थं, 'तस्ये' तस्यै, अवस्थितं ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१०)"यथा पञ्च यथा षड् • ऋषि-
र्विजानते"^(१०) इति । 'पञ्च' भूतानि, 'यथा', वर्त्तन्ते, 'षड्'
ऋतवः, 'यथा', वर्त्तन्ते, 'पञ्चदश' तिथयः, 'यथा', वर्त्तन्ते, 'ऋषयः'

* अधितिष्ठति E, k, चिह्नितपुस्तकद्वयभाष्यसम्मतः, F, षिह्नि-
कपुस्तकद्वयसम्मतस्यायं पाठः ।

(११) चिकद्रुकेभिः पतति षडूर्वीरेकमिदृहत् । गाय-
त्री विष्टुप् छन्दांसि सर्वा ता यम आहिता ॥ (१२) अ-
हरहर्नयमानो गामश्चं पुरुषं जगत् । वैवस्वतो न त-

स वसिष्ठादयः, यथा वर्त्तन्ते, तं प्रकारं सर्वे 'सः' पुमान्, 'ब्रूयात्'
वक्तुं व्रक्तः । कः पुमानिति स उच्यते, 'यो यमं', वेद सः पुमान्
'ब्रूयात्,' इत्यन्वयः । यमो हि नियन्त्रत्वेन भूतर्तुतिव्यादिकं सर्वं
जगत् यथायथं प्रवर्त्तयति । अतो यमस्य माहात्म्यं विद्वान् इदमि-
त्यमिति सर्वे वक्तुं व्रक्तोति । 'यथा', 'एकः षष्टिः' एक एव सर्वज्ञः
परमेश्वरः, 'विजानते' विश्लेषेण जगत् जानाति, तमपि प्रका-
रान्तरं यममाहात्म्याभिन्न एव वक्तुमुत्सहते ॥

अथ तृतीयामाह । (१२) "चिकद्रुकेभिः पतति • यम आ-
हिता" (११) इति । चिकद्रुकेभिर्ज्योतिर्गौरायुरिति चिकद्रुका इति
सूत्रकारेणोक्तत्वात् ते त्रयो यागाः 'चिकद्रुकाः', तैर्वागैः 'षट्',
'ऊर्वाः' भूमौ, 'पतति' प्राप्नोति । तास्य ऊर्ध्वः आखान्तरमन्त्रे
श्रमाप्ताताः, षण्णोर्वीरः सस्यान्तु द्यौश्च, पृथिवी च 'आपश्च, ओ-
षधयश्च, ऊर्ध्वं सृगृता च इति । 'षडहत्' परं ब्रह्म, 'एकमित्'
एकमेव । 'गायत्र्यादीनि तु 'छन्दांसि' छन्दोरूपेण व्यवस्थितानि ।
एवं नानाविधं अजगदस्ति 'सर्वा ता' तत् सर्वं जगत्, 'यम
आहिता' यमे प्रतिष्ठितं, नियामकत्वादेव जगद्यवस्थाहेतुत्वं यमस्य
वक्तुमित्यर्थः ॥

अथ चतुर्थीमाह । (१२) "अहरहर्नयमानः • मानवैर्धमः" (१)

ध्यति पञ्चभिर्मानवैर्यमः^(१९) । ^(१९)वैवस्वते विविच्यन्ते यमे
राजनि ते जनाः । ये चेह सत्येनेच्छन्ते य उ चानृतवा-
दिनः^(१७) । ^(१७)ते राजन्निह विविच्यन्तेऽथा यन्ति त्वा-
मुप । देवाश्च ये नमस्यन्ति ब्राह्मणाश्चापचित्यति^(१७) ।

इति । अयं 'वैवस्वतः' सूर्यस्य पुत्रः, 'यमः', 'पञ्चभिर्मानवैः' पञ्च-
संख्याकैः मुख्यैः दूतविशेषैः सहितः सन्, 'अहरहः' प्रतिदिनं,
गवादीन् 'बधमानः' यमलोके प्रापयन्, 'न दृष्यति' अलमेतावतः
इत्येवं दृष्टिं न प्राप्नोति, प्राणिना नेतुं आलस्यरहितः इत्यर्थः ॥

अथ षष्ठीमाह । ^(१९)"वैवस्वते विविच्यन्ते • य उ चानृत-
वादिनः"^(१७) इति । 'इह' लोके, 'ये च' पुरुषाः, 'सत्येन', वर्त्तितुं
'इच्छन्ति', 'ये' अपि 'च', अन्ये पुरुषाः, 'अनृतवादिनः', 'ते' द्वि-
विधा अपि, 'जनाः', 'वैवस्वते' सूर्यस्य पुत्रे, 'यमे', 'राजनि', स्थिते
सति, तद्भृत्यैः 'विविच्यन्ते' । तत्र सत्यवादिनः स्वर्गं यन्ति, अनृत-
वादिना नरकं यन्ति, इत्येवं तद्विवेकः ॥

अथ षष्ठीमाह । ^(१७)"ते राजन्निह विविच्यन्ते • ब्राह्मणाश्चा-
पचित्यति"^(१७) इति । 'ये च' पुरुषाः, इह लोके 'देवान्',
'नमस्यन्ति' उपासते, येऽपि 'च', अन्ये 'ब्राह्मणान्', 'अपचित्यति'
सुवर्णदानान्नदानादिना पूजयन्ति, 'ते' द्विविधा अपि, हे 'राजन्',
'इह' तदीये लोके, 'विविच्यन्ते', तत्र उपासका ब्रह्मलोके नी-

(१५) यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवैः सम्पिबते यमः । अत्र
 ना विश्पतिः पिता पुराणा अनुवेनति^(१५) ॥ ३ ॥
 पथिष्ठद्भ्यः, विजानते, अनुवेनति ॥ अनु० ५ ॥

यन्ते दानादिकर्मनिष्ठास्तु स्वर्गलोके नोयन्ते इति तद्विवेकः । 'अथ
 यस्मादेवं तस्मात्, सर्वेऽपि हे यम 'त्वामुपयन्ति' ॥

अथ सप्तमीमाह । (१५) 'यस्मिन् वृक्षे ० अनुवेनति'^(१५)
 इति । 'यमः', राजा, 'देवैः', अन्यैः सह, 'सुपलाशे' ब्रौह्मण-
 पर्णोपेते, 'यस्मिन् वृक्षे' सोमसवननामके, तदश्वत्यः सोमसवन
 इति श्रुत्यन्तरात् । 'सम्पिबते' सम्भूय सोमपानं करोति । 'अत्र'
 अस्मिन् वृक्षे, 'विश्वपतिः' प्रजानां स्वामी, 'नः' अस्माकं, 'पिता',
 'पुराणाः' पुरातनान् देवान्, 'अनुवेनति' अनुगच्छति । न एते
 ज्ञप्तापि मन्त्रा यममाह्वान्यप्रतिपादकाः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रण्यके षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१) वैश्वानरे हविरिदं जुहोमि साहस्रमुत्सं शतधार-
मेतं । तस्मिन्नेष पितरं पितामहं प्रपितामहं विभरत्पि-
न्वमाने^(१) । (२) द्रप्सश्चस्कन्दं पृथिवीमनु द्यामिमच्च यो-

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पूर्वानुवाके पितृमेधगतयमविशेषमन्त्रप्रसङ्गात् बुद्धिस्यो यम-
यज्ञोऽभिहितः । स च स्वतन्त्रपुरुषार्थो नतु पितृमेधाङ्गभूतः ।
अथ प्रासङ्गिकम्परिसमाप्य प्रकृतः पितृमेधशेष एवाच्यते । च-
यनान्तमग्निचित इति सूत्रेऽभिहितत्वात् अग्निचिद्विषयं लोष्टचयन-
मुच्यते । कल्पः । अग्निमुपसमाधाय जघनेन अग्निं तिस्रः पाखाशो
मेधो निहत्य तासामन्तरेण अस्थिकुम्भं निधाय तदुपरिष्ठात् इदं
दृष्ट्यामथ्यद्यम्य दध्ना मधुमिश्रेण पूरयति, वैश्वानरे हविरिदं जु-
होमीति । पाठस्तु । (१) “वैश्वानरे हविरिदं • विभरत्पिन्वमाने”^(१)
इति । ‘वैश्वानरे’ अग्निमदृशे कुम्भे, ‘इदं’ वाजिनमिन्द्रदधिरूपं,
‘हविः’, ‘जुहोमि’ । कीदृशं हविः, ‘साहस्रं’ सहस्रसङ्ख्योपेतं,
‘उत्सं’ प्रवाहरूपं, ‘शतधारं’ शतच्छिद्रेषु पतन्तोभिर्धारामिर्धुक्कं,
‘एषः’ वैश्वानरो देवः, ‘पिन्वमाने, वर्धमाने, पूर्यमाणे कुम्भे, ‘एतं’
अस्मदीयं, ‘पितरं’, ‘पितामहं’, ‘प्रपितामहं’, च ‘विभरत्’ विभर्तुं ॥

कल्पः । विचरन्तं अभिमन्त्रयते, द्रप्सश्चस्कन्दे, इमं समुद्रमिति
दाभ्यामिति । तत्र प्रथमामाह । (२) “द्रप्सश्चस्कन्दं • सप्तदोचाः”^(२)

निमनु यश्च पूर्वः । तृतीयं चोनिमनु सञ्चरन्तं द्रुषं जु-
होम्यनु सप्तहोषाः^(१) । ^(२) इमं समुद्रं शतधारमुत्स-
व्यच्यमानं भुवनस्य मध्ये । घृतन्दुहानामदिति जना-

इति । 'द्रुषः' विन्दुः, सः 'पृथिवीमनु चस्कन्द', पृथिव्यां पतित
इत्यर्थः । स च द्रुषो ऊतः सन् स्थानत्रयेऽनुसञ्चरति, सुषोके, अ-
न्तरिक्षलोके, भूलोके च । तदेतदभिप्रेत्य स्मर्यते, अग्नौ प्रास्ताऽङ्गतिः
सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नतः प्रक-
इति । सोऽयमर्थो धामित्यादिनाऽभिधीयते । 'धामिमघ्न चोनिमनु'
'अन्तरिक्षरूपमिदं स्थानमनुसञ्चरति, 'यस्य पूर्व' घोपि पूर्वः* पृथि-
वीमनुचस्कन्देतिपूर्वाक्तस्थानविशेषः, तमप्यनुसञ्चरति । 'तृतीयं
चोनिं' सुषोकरूपमादित्यस्थानं, 'अनु', सञ्चरति । तमिमन्विषु
स्थानेषु 'अनुसञ्चरन्तं', 'द्रुषं', 'जुहोमि' मनसा ऊतमिव भावयामि ।
कुत्र होम इति तदुच्यते, 'अनुसप्तहोषाः', इति । यस्यान्दित्रि द्रुषः
पतितः तद्भूतिरिक्ता होमयेऽग्याः, सप्त दिशो याः सन्ति, तास्वनु-
क्रमेण जुहोमि । यथा अयं द्रुषः ऊतः आदित्यादिस्थानत्रयेषु
सञ्चरन् उपकरोति तथा भावयामीत्यर्थः ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१) "इमं समुद्रं ० परमे व्योमन्"^(२)
इति । हे 'अग्ने', 'इमं' कुक्कं, 'जनाय' प्रेतपुरुषार्थं, 'मा हिःषीः'

* घोऽपि पय इति ६ 'चिःरितपुस्तकपाठः' ।

याऽग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन्^(१) । ^(२)अपेतं वीतं वि च
सर्पताऽतो येऽस्य पुराणा ये च नूतनाः । अहोभिर्-
ङ्गिरक्तुभिर्व्यक्तं यमो ददात्ववसानमस्मै^(३) । ^(४)सवितै-

हिसितं मा कुरु, किन्तु 'परमे व्योमन्' उक्तमे विविधरक्षणे, स्थित-
कुरु । कीदृशमिमं, 'समुद्रं' समुद्रवत् प्रभृतं, 'शतधारं' शतसङ्घा-
कधारोपेतं, 'उत्सं' प्रसवणयुक्तं, 'भुवनस्य मध्ये', 'व्यचमानं'
षेव्यमानं, अभिव्यज्यमानं वा, 'घृतं दुहानां' घृतकारणं दधि
दुहानं, 'अदिति' अखण्डनीयं ॥

कल्पः । व्यष्टायां हरिण्या पलाशशाखया शमीशाखया वा श-
शानायतनं सम्पादिति, अपेत वीतेति । पाठस्तु । ^(५)"अपेत वीत
वि च ० ददात्ववसानमस्मै"^(६) इति । यमेन नियुक्ताः पुरुषाः
पुरातना नूतनाश्च सर्वस्याम्भूमौ व्याप्य वर्त्तन्ते, तान् सम्बोध्य इदमु-
च्यते, हे यमदूताः यूयं 'पुराणाः', 'अच' अग्निचेत्रे, 'स्य' पूर्वं
स्थिताः । 'ये च नूतनाः', यूयं अत्र स्य, ते सर्वे यूयं 'अपेत'
अस्मात् स्थानात् अपगच्छत, 'वीत' परस्परं वियुज्य गच्छत, 'अतो
विसर्पतः' अस्मात् स्थानाद्धिदूरं गच्छत, 'अहोभिः' दिवमैः, 'अक्तुभिः'
रात्रिभिश्च, 'अङ्गिः' जलैश्च, 'व्यक्तं' विश्लेषेण सम्पद्धं, 'अवसानं' इदं
स्थानं, 'अस्मै' यजमानाय, 'यमो ददातु' ॥

कल्पः । सवितैतानि शरीराणि इति शीरं युजक्ति, षड्गवं द्वा-
दशगवं चतुर्विंशतगवं वेति । पाठस्तु । ^(७)'सवितैतानि शरीराणि

तानि शरीराणि पृथिव्यै मातुरुपस्य आदधे । तेभि-
र्युज्यन्तामघ्नियाः^(५) ॥ १ ॥

(१) शुनं वाहाः शुनन्वाराः शुनं कृषतु लाङ्गलं ।

• तेऽभियुज्यन्तामघ्नियाः”^(५) इति । ‘षविता’ प्रेरकः परमेश्वरः, ‘मातुः’ मातृस्थानोपायाः पृथिव्याः, ‘उपस्ये’ उत्सृजे, ‘एतानि’ ‘शरीराणि’ शरीरावयवस्वरूपाण्यस्थीनि, ‘आदधे’ स्थापितवान्, ‘तेभिः’, तैर्निमित्तभूतैः, ‘अघ्नियाः’ गावः, बलीवर्दाः, ‘युज्यन्तां’ लाङ्गलेन सम्बद्धान्तां ॥

कल्पः । शुनं वाहा इति द्वाभ्यां प्रसव्यावृत्ताः षट् पराचीः
सीताः कृषति । तत्र प्रथमामाह । (१) “शुनं वाहाः शुनन्वाराः •
शुनमस्मासु धत्तं”^(१) इति । लाङ्गलं वहन्ति इति ‘वाहाः’ बली-
वर्दाः, ते ‘शुनं’ सुखं यथा भवति तथा, वहन्त्विति शेषः । बली-
वर्दानां प्रेरका मनुष्याः ‘शुनं’ सुखं यथा भवति तथा, प्रेरयन्त्विति
शेषः । ‘लाङ्गलं’, च ‘शुनं’ सुखं यथा भवति तथा, ‘कृषतु’ । ‘वरचाः’
चर्ममथो रज्जवोपि, ‘शुनं’ सुखं यथा भवति तथा, ‘बध्यन्तां’ ।
‘अघ्नां’ आरां, तीक्ष्णायस्रोहयुक्तं बलीवर्दप्रेरकं दण्डञ्च, ‘उदिङ्गथ’
हे कोनाश, बलीवर्दप्रेरणार्थमुद्यताङ्कुर, ‘शुनासीरा’ हे वाव्या-
दित्थौ, ‘शुनं’ सुखं, ‘अस्मासु’, ‘धत्तं’ सन्पादयतं ॥

शुभं वरचा बध्यन्ताः शुभमध्वामुदिङ्गय शुनासीरा शु-
नमस्मासु धत्तं^(१) । ^(२)शुनासीराविमां वाचं यद्विचि च-
क्रथुः पयः । तेनेमामुपसिञ्चतं^(३) । ^(४)सीते वन्दामहे
त्वाऽर्वाची सुभग भव । यथा नः सुभगा ससि यथा नः
सुफला ससि^(५) । ^(६)सवितैतानि शरीराणि पृथिव्यै मा-

अथ द्वितीयामाह । ^(१)“शुनासीराविमां वाचं ० तेनेमामु-
पसिञ्चतं”^(२) इति । शुनः वायुः, सीरः, आदित्यः, हे ‘शुनासीरौ’
वायादित्यौ, ‘इमां’ पूर्वोक्तां शुभमस्मासु धत्तमित्येतादृशीं, ‘वाचं’;
श्रुत्वा ‘दिवि’ अन्तरिक्षे, ‘यत्’ ‘पयः’ उदकं, ‘चक्रथुः’ सम्पादितव-
न्तौ, ‘तेन’ उदकेन, ‘इमां’ भूमिं, ‘उपसिञ्चतं’ सिक्तां, कुरुतं ॥

कल्पः । उद्यम्य लाङ्गलं, सीते वन्दामहे इति सीताः प्रत्यवेक्ष्यते,
इति । पाठस्तु । ^(३)“सीते वन्दामहे त्वाऽर्वाची ० यथा नः शुफ-
ला ससि”^(४) इति । लाङ्गलपद्धतिः सीता, हे ‘सीते’, त्वां ‘वन्दामहे’
नमस्कुर्मः । हे ‘सुभगे’ सौभाग्ययुक्ते सीते, ‘अर्वाची’ अधः प्रसृता, *
‘भव’ । ‘नः’ अस्मान् प्रति, ‘यथा’ येन प्रकारेण, ‘शुभगा’ सौभाग्य-
युक्ता, ‘ससि’ भवसि, ‘यथा’, च ‘सुफला ससि’ शोभनफलोपेता
भवसि । तथा अर्वाची भवेति पूर्वत्रान्वयः ॥

कल्पः । सवितैतानि शरीराणि इति मध्ये कृष्टस्य अस्थिकुम्भनि-
दधाति, इति । पाठस्तु । ^(५)“सवितैतानि शरीराणि ० तेभिरदिते

* अधःप्रगता इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

सुरुपस्थ आदधे । तेभिरदिते शम्भव^(९) । ^(१०)विमुच्य-
ध्वमग्निया देवयाना अतारिष्म तमसस्यारमस्य । ज्यो-
तिरापाम सुवरगम्भ^(१०) ॥ ^(११)प्र वाता वान्ति पत-
यन्ति विद्युत् उदोषधीर्जिह्वते पिन्वते सुवः । इरा
विश्वसै भुवनाय जायते यत् पर्जन्यः पृथिवीः

शम्भव^(९) इति । षवितेत्यादिः पूर्ववत् । 'तेभिः' अस्त्रिभिः निमि-
त्तभूतैः, हे 'अदिते' भूमे, 'श्व' सुखहेतुः, 'भव' ॥

कल्पः । विमुच्यध्वमग्निया देवयाना इति दक्षिणे अश्वे बली-
वर्दान्विमुच्य, इति । पाठस्तु । ^(१०)"विमुच्यध्वमग्नियाः • ज्योति-
रापाम सुवरगम्भ"^(१०) इति । हे 'अग्नियाः' बलीवर्दाः, 'विमुच्यध्वं'
विमुक्ता भवत । 'देवयानाः' देवान् प्रति गमनवन्तः,* वयं, 'अस्य'
मनुष्यजन्मरूपस्य, 'तमसः' अन्धकारस्य, 'पारं' परभागं प्रति, 'अ-
तारिष्म' तारितवन्तः । 'ज्योतिः' स्वर्गमार्गप्रकाशकं सुकलरूपं साधनं,
'आपाम' प्राप्नुवाम, 'सुवः' स्वर्गं, 'अगम्भ' वयं प्राप्नुवन्तः ॥

कल्पः । उदपात्रेण उदुम्बरशाखया वा उच्यति, प्र वाता वान्ति
इति । पाठस्तु । ^(११)"प्र वाता वान्ति पतयन्ति • पृथिवीः रेतसाऽ-
वति"^(११) इति । 'वाताः' पुरोवायवः, 'प्रवान्ति' प्रकर्षेण गच्छन्ति,
तेन वायवः 'विद्युत्ः', 'पतयन्ति' पतिताः कुर्वन्ति । 'ओषधीः'

* प्रतिगच्छन्त इति K चिह्नितपुस्तकाठः ।

रेतसाऽवति^(११) ।^(१२) यथा यमाय हार्म्यमवपन् पञ्च मानवाः । एवं वपामि हार्म्यं यथाऽसाम जीवल्लोके भूरयः^(१३) ।^(१४) चित् स्त्र परिचित् ऊर्ध्वचितः अयध्वं पितरौ

श्लेषधयश्च, 'उज्जिहते' उद्गच्छन्ति । 'सुवः' तन्निमित्तं सुखं, 'पिन्वते' वर्धते । 'विश्वस्त्रै भुवनाय' सर्वप्राण्युपकारार्थं, 'हरा' अन्नं, 'जायते' । 'यत्' यस्मात्कारणात्, 'पर्जन्यः' मेघः, 'पृथिवी', 'रेतसा' स्वकीयेनोदकेन, 'अवति' रक्षति । तस्मात् पूर्वोक्तमन्त्रादिकमुपपन्नं ॥

कल्पः । पात्र्यां सर्वौषधीः संयत्य आवपति, यथा यमायेति । पाठस्तु ।^(१५) "यथा यमाय हार्म्यमवपन् पञ्च जीवल्लोके भूरयः"^(१६) इति । 'यथा', यमलोके 'पञ्च मानवाः' पञ्चसङ्ख्याकाः मनुष्यरूपाः मुख्या यमदूताः, 'हार्म्यं' हर्म्यस्य योग्यं गृहोपकरणजातं, 'अवपन्' सम्पादितवन्तः । 'एवं', अहमपि 'हार्म्यं' हर्म्यस्य गृहस्य योग्यं गृहोपकरणभृतमौषधिजातं, 'वपामि' प्रक्षिपामि । 'यथा' येन प्रकारेण, 'जीवल्लोके' जनसमूहे, 'भूरयः' प्रभृताः, वयं 'असाम' अभवाम, तथा कुर्म इति शेषः ॥

कल्पः । चित् स्त्र परिचित् इत्यपरिमिताभिः शर्कराभिः परिश्रित्य, इति । पाठस्तु ।^(१७) "चित् स्त्र परिचितः ० तथा देवतया"^(१८) इति । हे शर्कराः यूयं 'चितः' सम्पादिता भवथ, 'परिचितः स्त्र' परितः स्थापिताः भवथ, 'ऊर्ध्वचितः' सर्वाभ्य इष्टकाभ्य

देवता । प्रजापतिर्वः सादयतु तथा देवतया^(१२) ।

(१४, १५) आप्यायस्व, सन्ते^(१४, १५) ॥ २ ॥

अग्निः, अग्नम्, सप्त च ॥ अनु० ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) उक्ते तन्नोमि पृथिवीं त्वत्परीमं लोकं निदधन्मो
अहः रिषं । एताः स्थूलां पितरो धारयन्तु तेऽत्रा यमः

ऊर्ध्वं सम्पादिताः स्य, तादृशीनां युष्माकं 'पितरो देवता' पितृदे-
वत्या यूयं, 'प्रजापतिः', देवः, तादृशीः 'वः' युष्मान्, 'सादयतु'
अत्र स्थापयतु । 'तया' प्रजापतिरूपया, 'देवतया', अङ्गिरसधु-
वासीदेति शेषः । अङ्गिरोभिः स्थापिताः यथा ध्रुवास्तथात्रापि
ध्रुवाः सत्यस्तिष्ठत ॥

कल्पः । आप्यायस्व समेतु त इति सिकता व्यूहति, उत्तरया
त्रिष्टुभा राजान्यस्येति । उभयोः प्रतीके दर्शयति । आप्यायस्व, सन्ते
इति । आप्यायस्व समेतु ते, सन्ते पथाः सि समुयन्तु वाजा इति मन्त्र-
द्वयं, (१४, १५ मन्त्रौ ।) मा नो हीः सीर्जनितेत्यनुवाके व्याख्यातं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

कल्पः । लोष्टान् प्रतिदिशमन्वीचमाण उपदधाति, उक्ते त-
न्नोमि इत्येतैः प्रतिमन्त्रमिति । तत्र प्रथमामाह । (१) "उक्ते तन्नोमि

सादनात्ते मिनोतु^(१) । ^(२)उपसर्प मातरं भूमिमेतामु-
रुव्यचसं पृथिवीः सुशेवां । ऊर्णमदा युवतिर्द-
क्षिणावत्येषा त्वा पातु निर्वृत्या उपस्ये^(२) । ^(३)उद्धम-

पृथिवीं • सादनात्ते मिनोतु^(१) इति । हे लोष्ट 'ते' त्वदर्थे,
'पृथिवी', 'उत्तभेमि' उत्कर्षेण स्तब्धां करोमि । हे पृथिवि
'त्वत्परि' तवोपरि, 'इमं' 'लोकं' लोक्यते दृश्यते इति
लोकः लोष्टः, तं, 'निदधन्' स्थापयन्, 'अहं', 'मो रिषं' तव हिंसां
मा करोमि, 'एतां' लोष्टरूपां, 'स्यूणां' स्तम्भं, 'ते' तव, भारो
यथा न भवति तथा 'पितरो धारयन्तु' । 'अत्र' अस्मिन् देशे,
'यमः', देवः, हे लोष्ट 'ते' तव, 'सादनात्' स्थापननिमित्तं, 'मि-
नोतु' स्नानं करोतु ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१)"उपसर्प मातरं • निर्वृत्या
उपस्ये"^(२) इति । हे लोष्ट 'एतां' 'भूमिं', 'उपसर्प' प्राप्नुहि ।
कीदृशीं, 'मातरं' मातृस्नानोयां, 'उरुव्यचसं' बद्धविस्तारां, 'पृ-
थिवीं' प्रथितां प्रसिद्धां, 'सुशेवां' सुष्ठुचेवितुं योग्यां । 'ऊर्णमदा'
कमलवत् मृदुभृता, 'युवतिः' नित्यतरुणी, 'दक्षिणावती'
कौशल्ययुक्ता, सा 'एषा' पृथिवी, 'उपस्ये' स्तोत्रज्ञे, 'निर्वृत्याः'
पाददेवतायाः सकाशात्, हे लोष्ट त्वां 'पातु' ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१)"उद्धमश्च पृथिवि मा •

अस्व पृथिवि मा विबाधियाः स्रपायनाऽस्मै भव स्रप-
वञ्चना । माता पुत्रं यथा सिचाऽभ्येनं भूमि वृणु^(१) ।
(४) उक्मञ्चमाना पृथिवी हि तिष्ठसि सहस्रं मित उप हि
अयन्तां । ते गृहासो मधुश्रुतो विश्वाऽहाऽस्मै शरणाः

सिचाऽभ्येनं भूमि वृणु^(१) इति । हे 'पृथिवि', लोष्टमेनं
'उक्मञ्चस्व' उत्कर्षेण सुखयुक्तकुरु । 'मा विबाधियाः'
अस्य बाधां माकार्षीः, । 'अस्मै' लोष्टाय, स्रपायनं निवासस्थानं,
भोग्यद्रव्यं वा, यस्याः सा 'स्रपायना', । सुष्ठु उपवञ्चनं, खेच्छा-
गमनं, यस्याः सा 'स्रपवञ्चना', । तादृशो भव । 'यथा', लोके
'माता', 'पुत्रं', 'सिच' वत्त्वेण प्रावृणोति, तथा 'एनं' लोष्टं,
'अभिवृणु' अस्य प्रावरणं कुरु ॥

अथ चतुर्थीमाह । (४) "उक्मञ्चमाना पृथिवी हि, शरणाः
सन्वन्" (४) इति । हे 'पृथिवि', 'हि' यस्मात्, 'उक्मञ्चमाना'
उत्कर्षेण सुखं कुर्वाणा, 'तिष्ठसि' । तस्मात् कारणात् 'मितः'
भोग्यमानाः, 'सहस्रं' लोष्टाः, 'उपअयन्तां' त्वामाश्रयन्तु, एतं
वा मुखं लोष्टमाश्रयन्तु । 'ते' सर्वे लोष्टाः, 'मधुश्रुतः' माधुर्य-
सम्प्राप्तिः, 'गृहाः', भूत्वा 'विश्वाहा' सर्वेष्वप्यहःसु, 'अस्मै' सा-
प्यमानलोष्टाय, 'शरणाः', 'अत्र', रक्षितारः, 'सन्तु' ॥

कल्पः । तिलमिश्राभिर्धानाभिः चिरपच्यं परिकिरति, ह्यो-

सन्वत्र^(४) । ^(५)एणीर्धाना हरिणीरजुनीः सन्तु धे-
नवः । तिलवत्सा ऊर्जमस्यै दुहाना विश्वाहा सन्वन-
पस्फुरन्तीः^(६) ॥ १ ॥

^(१)एषा ते यमसादने स्वधा निधीयते गृहे । अ-
श्चितिर्नाम ते असौ^(१) । ^(२)इदं पितृभ्यः प्रभरेम बर्हि-

र्धाना इति । पाठस्तु । ^(५)“एणीर्धाना हरिणीरजुनीः ० सन्वन-
पस्फुरन्तीः”^(६) इति । याः ‘धानाः’, सन्ति ताः ‘एणीः’ मिश्र-
वर्णाः, ‘हरिणीः’ हरितवर्णाः, ‘अर्जुनीः’ श्वेतवर्णाश्च, ‘धेनवः’, सन्तु ।
तिलाः वत्सस्थानीया यासान्ताः ‘तिलवत्साः’, तादृशो धानाः
‘अस्यै’ प्रेताय, ‘ऊर्ज’ अन्नरसं, ‘दुहानाः’, ‘विश्वाहा’ सर्वस्वहःसु,
‘अनपस्फुरन्तीः’ अपस्फुरणेन प्रातिकूल्यप्रतिभासेन रहिताः, ‘सन्तु’ ॥

कल्पः । अभिवान्याथै दुग्धस्वार्धन्नरात्रे मन्यः त्रिरपसव्योपम-
थितः* आमपात्रस्यः तं दक्षिणत उपदधाति, एषा ते यमसादने
इति । पाठस्तु । ^(१)‘एषा ते यमसादने ० नाम ते असौ’^(१) इति ।
हे प्रेत ‘ते’ तव, ‘यमसादने’ यमस्य न्याने, ‘गृहे’, ‘एषा’ मन्यरूपा,
‘स्वधा’ अन्नात्मिका, ‘निधीयते’ न्यायते । ‘असौ’, हे देवदत्त-
नामक प्रेत ‘ते’ तव, ‘अश्चितिर्नाम’ चयरहिता खलु ॥

कल्पः । समूलं बर्हिर्दक्षिणा स्तृणाति, इदं पितृभ्यः प्रभरे-
म बर्हिः इति । पाठस्तु । ^(२)“इदं पितृभ्यः ० यम्या संविदानः”^(३)

* त्रिः प्रसव्योपमथित इति F, K, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

दे॒वेभ्यो जी॒वन्त॒ उत्त॑र॒भरे॑म । तत्त्व॑मारो॒हासो॒ मेधो॒
भव॑ य॒मेन॒ त्वं य॒म्या सं॑वि॒दानः^(७) । ^(८)मा त्वा वृ॒क्षौ स॒
म्बाधि॑ष्टां मा मा॒ता पृथि॑वि॒ त्वं । पि॒तृन् ह्य॒त्र गच्छा॑
स्येधा॑सं यम॒राज्ये^(९) । ^(९)मा त्वा वृ॒क्षौ सम्बा॑धेयां मा

इति । 'इदं' 'वर्हिः', 'पितृभ्यः' पित्रर्थं, 'प्रभरेम' प्रकर्षेण स्तृषीम ।
वयन्तु 'जीवन्तः', एव 'तत्त्वमारोहासः' परमार्थतत्त्वमागेढुकामाः,
'देवेभ्यः' देवार्थं, 'उत्तरं' उद्गततरं, अतिशयेनात्कष्टतरं, वर्हिः
'भरेम' सम्पादयाम । हे प्रेत 'त्वं', 'यमेन', 'यम्या', च 'संविदानः'
ऐकमत्यङ्गतः, 'मेधो भव' अमृतसेवनयोग्यो भव ॥

कल्पः । पालाशान् परिधीन् परिदधाति, मा त्वा वृक्षाविति,
पूर्वापरवुत्तरया दक्षिणोत्तराविति । तत्र प्रथमामाह । ^(८)"मा
त्वा वृक्षौ सम्बाधिष्टां • गच्छास्येधासं यमराज्ये"^(८) इति । हे प्रेत
त्वां 'वृक्षौ' पूर्वापरपरिधिख्यावेतौ, 'मा सम्बाधिष्टां' बाधितं मा
कुरुतं । हे 'पृथिवि', 'त्वं', अपि 'माता' मादृश्यानीया सती, मा
बाधिष्टाः । 'हि' प्रसिद्धान्, 'पितृन्', 'अत्र' स्थाने, 'गच्छासि' हे
प्रेत प्राप्नुहि । 'यमराज्ये' यमस्य देशे, 'एधासं' एधस्व, वर्धस्व ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(९)"मा त्वा वृक्षौ सम्बाधेयां •
यमराज्ये विराजसि"^(९) इति । हे प्रेत त्वां 'वृक्षौ' दक्षिणोत्तर-

माता पृथिवी मही । वैवस्वतः हि गच्छासि यमराज्ये
विराजसि^(९) ।^(१०) नलं ज्वमारोहैतन्नलेन पथोऽन्विहि ।
स त्वं नलज्ज्वो भूत्वा सन्तर प्रतरोत्तर^(११) ॥ २ ॥

^(११) सवितैतानि शरीराणि पृथिव्यै मातुरुपस्थ-

परिधिरूपावेतौ, 'मा सम्नाधेशां' सम्नाधितं मा कुरुतां । 'माता'
मातृस्थानीया, 'मही' महती, 'पृथिवी', मा बाधिष्ट । 'हि'
प्रसिद्धं, 'वैवस्वतं' सूर्यपुत्रं यमं, 'गच्छासि' प्राप्नुहि । 'यमराज्ये'
यमस्य देशे, 'विराजसि' विशेषेण राजमानो भव ॥

कल्पः । मध्ये नलोषीकान् निदधाति, नलं ज्वमिति । पाठस्तु ।
^(१०) "नलं ज्वमारोह ० सन्तर प्रतरोत्तर"^(१०) इति । नल-
शब्देन जलमध्ये समुत्पन्नः दणविशेष उच्यते । हे प्रेत त्वं 'नलं'
'ज्वं' दणविशेषरूपं ज्वनहेतुं, 'एतं' 'आरोह' । तेन 'नलेन',
'पथः' मार्गान्, 'अन्विहि' त्वं अनुक्रमेण प्राप्नुहि, । 'सः' तादृशः,
'त्वं', 'लनज्वः' नलरूपेण ज्वेन युक्तः, 'भूत्वा', 'सन्तर' पितृलोक-
मार्गरूपं समुद्रं सम्यक् तर, 'प्रतर' प्रकर्षेण तर, 'उत्तर' उत्कर्षेण
तर । मार्गे नानाविधोपद्रवपरिहाराभिप्रायेण नानाविधन्तरण-
मुच्यते ॥

कल्पः । पुराणेन सर्पिषा शरीराणि सुसन्तृप्तानि सन्तर्प्य उत्त-
रत आसीनः अनन्वीक्षमाणो दर्भेषु निवपति, सवितैतानि शरीराणि
इति । पाठस्तु । ^(११) "सवितैतानि शरीराणि ० तेभ्यः पृथिवि

आदधे । तेभ्यः पृथिवि शम्भवं^(११) । ^(१२)षड्रोता सूर्यन्ते
 चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा द्याञ्च गच्छ पृथिवीं च धर्मखा ।
 अपो वा गच्छ यदि तच्च ते हितमोषधीषु प्रतितिष्ठा
 शरीरैः^(१३) । ^(१४)परं मृत्यो अनुपरेहि पन्थां यस्ते स्व-

शम्भवं^(११) इति । 'एतानि' 'शरीराणि' शरीरावयवरूपाणि
 अस्मिन्नि, मादृस्त्रागीयायाः पृथिव्याः 'उपस्थे' उत्सङ्गे, 'सक्ति'।
 प्रेरको देवः, 'आदधे' सर्वतः स्थापयति । हे 'पृथिवि', 'तेभ्यः'
 अस्मिभ्यः, 'शं' सुखहेतुः, 'भव' ॥

कल्पः । अथैनमुपतिष्ठन्ते, षड्रोता सूर्यन्ते चक्षुर्गच्छतु वात-
 मात्मा द्यां च गच्छ पृथीं च धर्मणा । अपो वा गच्छ यदि तच्च
 ते हितमोषधीषु प्रतितिष्ठा शरीरैः इति । (१२मन्त्रः ।)यः षड्रो-
 दसञ्जको मन्त्राभिभानी देवः अस्ति तदनुग्रहेण हे प्रेत त्वदीयं
 'चक्षुः', 'सूर्यङ्गच्छतु', इति योजनोयं । अथञ्च मन्त्रः प्रथमानुवाके
 व्याख्यातः ॥

कल्पः । भुक्तभोगेन वाससा अस्त्रिकुम्भानिमृञ्जोपर्युपरि त्रिरे
 दक्षिणा व्युदस्यति, परं मृत्यो अनुपरेहि पन्थामिति, अथाञ्च
 कपालानि सुसम्भ्रानि सन्निनन्ति यथा एषु उदकञ्च तिष्ठेत्, इति ।
 पाठस्तु । ^(१३)'परमृत्यो अनुपरेहि' शरीरिषो मोत वीरान्^(१४)
 इति । हे 'मृत्यो', 'देवयानादितर', 'यः' पन्थाः, 'ते स्वः' तव

इतरो देवयानात् । चक्षुषते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः
प्रजाः रोरिषो मोत वीरान्^(१९) । ^(१७)शं वातः शः हि
ते घृणिः शमु ते सन्त्वोषधीः । कल्पन्तां मे दिशः

स्वभृतः, तं, 'परं पन्थां' देवयानात् इतरं तं मार्गं, 'अनुपरेहि' अ-
नुक्रमेण प्राप्नुहि । 'चक्षुषते' साधुदर्शने, 'शृण्वते' अस्मद्विज्जानीनां
श्रोत्रे, 'ते' तुभ्यं, एकं वचनं 'ब्रवीमि' । 'नः' अस्मदीयां, 'प्रजां'
पुत्रादिरूपां, 'मा रोरिषः' मा विनाशय, 'उत' अपिच, 'वीरान्'
शूरान् भृत्यान्पि, मा रोरिषः, ॥

कल्पः । भुक्तभोगेन वाससा शरीराणि प्रच्छाद्य उदपाचेण
उदुम्बरत्राखया वेक्षति, शं वात इति । पाठस्तु । ^(१७)"शं वातः
शः हि ते घृणिः •कल्पन्तां मे दिशः शग्माः"^(१७) इति । 'वातः'
वायुः, 'ते' तव, 'शं' सुखं, करोतु । 'घृणिः' दीप्यमानः आदित्यः,
'हि' प्रसिद्धः, 'ते' तव, 'शं' सुखं, करोतु । ओषध्यश्च 'ते'
तव, शं, सुखं प्रति हेतवः, 'सन्तु' । 'दिशः', सर्वाः, 'मे' मम, 'श-
ग्माः' सुखप्रापिकाः, * 'कल्पन्तां' समर्था भवन्तु ॥

कल्पः । इष्टकाः प्रतिदिशमनन्वीचमाणा उपदधाति, पृथिव्यास्त्रा

* सुखदायिका इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† प्रतिदिशमनन्वीचमाणा इति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

शुग्माः^(१४) । ^(१५)पृथिव्यास्त्वा लोके सादयाम्यमुष्य
शर्माऽसि पितरो देवत । प्रजापतिस्त्वा सादयतु तथा
देवतया^(१५) ॥ ^(१६, १७)अन्तरिक्षस्य त्वा दिवस्त्वा दिशां त्वा
नाकस्य त्वा पृष्ठे ब्रह्मस्य त्वा विष्टपे सादयाम्यमुष्य शर्मा-

लोके सादयामि इत्येतैः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं मध्ये पञ्चमीन्तां द-
क्षिणेन षष्ठीमिति । तच्च प्रथममन्त्रमाह । ^(१५)“पृथिव्या-
स्त्वा लोके ० तथा देवतया”^(१५) इति । हे इष्टके तां ‘पृथिव्याः’,
‘लोके’ स्थाने, ‘सादयामि’ स्थापयामि । ‘अमुष्य’ प्रेतस्य, ‘शर्मा-
सि’ सुखहेतुरसि । ‘पितरः’, तव ‘देवताः’ स्वामिभूताः, ‘प्रजा-
पतिः’, देवः, तां अत्र ‘सादयतु’ स्थापयतु । ‘तथा’ प्रजापति-‘देव-
तया’ स्थापिता सतो, भुवा सोद, यथाङ्गिरोभिः स्थापिता, तदत् ।
अत्राङ्गिरस्वभुवा सोदेत्येतावदध्याहर्त्तव्यं ॥

अथ द्वितीयादीन् षष्ठ्यन्तान् पञ्चमन्त्रानाह । ^(१६, १७)
“अन्तरिक्षस्य त्वा दिवस्त्वा ० प्रजापतिस्त्वा सादयतु तथा
देवतया”^(१६, १७) इति । हे द्वितीयेष्टके तां ‘अन्तरि-
क्ष’, लोके सादयामीत्यनुषज्य पूर्ववद्वाक्येयं । हे द्वितीयेष्टके
तां ‘दिवः’, लोके सादयामि । हे चतुर्थेष्टके तां ‘दिशां’, लोके
सादयामि । हे पञ्चमेष्टके तां ‘नाकस्य पृष्ठे’ स्वर्गस्थोपरि, साद-

ऽसि पितॄणां देवता । प्रजापतिस्त्वा सादयतु तथा
देवतया^(१,२) ॥ ३ ॥

अनपस्फुरन्तीः, उत्तर, देवतया, द्वे च ॥ अनु० ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

(१) अपूपवान् घृतवाःश्चरुरेह सीदतूत्तभ्रुवन् पृथि-

यामि । हे षष्ठेष्टके तां 'ब्रह्मस्य' आदित्यस्य, 'विष्टपे' स्थाने, 'साद-
यामि' । सर्वचानुषङ्गद्योतनाय सादयामीत्यादेः पुनः पाठः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके षष्ठप्रपाठके षष्ठमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

कल्पः । एवं चरुन्, अपूपवानिति, प्रतिमन्त्रमिति । तत्र
प्रथममन्त्रमाह । (१,४) "अपूपवान् घृतवाःश्चरुरेह सीदतूत्तभ्रुवन्०
प्रजापतिस्त्वा सादयतु तथा देवतया^(१,४) । पक्वा भक्ष्याः पिष्टविका-
राः अपूपाः, ते यस्य चरोः सन्ति सः अयं 'अपूपवान्' । तथा
'घृतवान्' प्रभृतघृतयुक्तः, तादृशः 'चरुः', 'इह' अस्मिन् स्थाने,
पूर्वस्थां दिशि 'आसीदतु' उपविशतु, । किं कुर्वन्, 'पृथिवी', एतां

वीं चामुतोपरि । योनि॒कृतः पथि॒कृतः सपर्य॑त॒ ये दे॒
वानां॑ घृत॒भागा इ॒ह स्थ । एषा॑ ते॒ यमसा॑दने स्व॒धा
निधी॑यते गृहँ॒ऽसौ । दशा॑क्षरा॒ तां रक्ष॑स्व॒ तां गोपा॑य॒
स्व तां ते परि॑द॒दामि॑ तस्यां॒ त्वा मा द॑भन् पि॒तरौ दे॒
वता॑ । प्र॒जाप॑तिस्त्वा सादयतु॒ तया॑ दे॒वता॑या^(१) । ^(२)

‘उत्तभ्रवन्’ ऊर्ध्वं स्वर्धां कुर्वन्, ‘उत अपि च, ‘द्यां’ द्युलोकं,
‘उपरि’ ऊर्ध्वभागे, उत्तभ्रवन् । ‘देवानां’, मध्ये ये देवविशेषा
द्युयं ‘इह’ अस्मिन् उपधाने, ‘घृतभागाः स्व’ घृतसेविना भवथ ।
ये द्युयं ‘योनि॒कृतः’ स्थानकारिणः, ‘पथि॒कृतः’ मार्गकारिणश्च,
सन्तः ‘सपर्य॑त’ परिचरत । ‘असौ’ देवदत्तादिनामक हे प्रेत, ‘ते’
तव, ‘यमसा॑दने’ यमस्य स्थाने, ‘गृहे’, ‘एषा स्वधा’ एतच्चरूपमर्चं,
‘निधी॑यते’ नितरां स्थाप्यते । दशसङ्ख्याकानि अक्षराणि मन्त्रविशे॒
षरूपेण॑ प्रतिपादकानि यस्याच्चरूपायाः स्वधायाः सन्ति,
सा इयं ‘दशाक्षरा’, तादृशी या स्वधा विद्यते, ‘तां’ स्वधां, हे
प्रेत ‘रक्ष॑स्व । ‘तां गोपा॑यस्व’ । स्वरूपस्योपद्रवाभावः, रक्ष॑स्व ।
भोगदद्यायामपि उपद्रवाभावः, गोपायेत्यनेनोच्यते । ‘तां’ तादृशीं
स्वधां, ‘ते’ तुभ्यं, ‘परि॑द॒दामि॑ । अत्र देवतारूपा ये पितरः ते सर्वे
‘तस्यां’ स्वधायां, त्वां प्रेतं, ‘मा द॑भन्’ हिंसितं मा कुर्वन्तु ।
प्रजापतिरित्यादि पूर्ववत् ॥

अ॒पू॒षवाञ्छृ॒तवान् क्षी॒रवान् दधि॑वान् मधु॑माञ्च-
 हरे॒ह सी॑द॒तूत्तधु॑षन् पृथि॒वीं द्या॑मुतोपरि । योनि-
 क्तः प॒ञ्चि॒क्तः स॒पर्य॑त॒ ये दे॒वानां॑ श्रु॒तभा॑गाः क्षी॒र-
 भा॑गा दधि॒भागा॑ मधु॒भागा इ॒ह स्थ । ए॒षा ते॑ यम॒साद॑ने
 स्व॒धा नि॒धो॒यते॑ गृह्ण॑सौ । श॒ताक्ष॑रा स॒हस्राक्ष॑राऽयुता-
 क्ष॒राऽच्यु॑ताक्ष॒रा तां रक्ष॑स्व तां गो॒पाय॑स्व तां ते परि-
 द॒दामि॑ तस्यां त्वा॒माद॑भन् पि॒तरौ दे॒वता॑ । प्र॒जा-
 प॑तिस्त्वा साद॒यतु॑ तया॒ दे॒वता॑या^(९, ५) ॥ १ ॥

अ॒पू॒षवा॑नसौ, दश* ॥ अनु० ८ ॥

अथ दक्षिणादिमथ्यान्तचतुर्दिक्षु चहृषधानविषयान् मन्त्रा-
 नाह । (९, ५) "अपूपवान् श्रुतवान् क्षीरवान् ० सादयतु तया
 देवताया" (९, ५) इति । अत्र श्रुतवानित्यादिपदचतुष्टयेन मन्त्रभेदो
 द्रष्टव्यः । श्रुतभागा इत्यादीन्यपि चत्वारि पदानि, श्रुताक्षरे-
 त्यादीन्यपि चत्वारि पदानि, चतुर्व्यपि मन्त्रेषु विभज्य योजनीयानि ।
 'श्रुतं' सम्यक् पक्तं पयः, 'क्षीरं' पयोमात्रं । अन्यत् पूर्ववत् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माध्वोये वेदार्थप्रकाशे यजुस्स-
 ष्यके षष्ठप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

* अपूपवान् दश इति J चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) एतास्ते स्वधा अमृताः करोमि यास्ते धानाः परिकिराम्यच । तास्ते यमः पितृभिः संविदानोऽच धेनूः कामदुघाः करोतु^(१) । (२) त्वामर्जुनौषधीनां पर्यो ब्रह्माण इन्द्रिदुः । तासां त्वा मध्यादाद्दे चरुभ्यो अपिधातवे^(३) ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

कल्पः । तिलाभिमिश्राभिर्धानाभिस्त्रिः प्रसव्यं परिकिरति, एतास्ते स्वधा अमृताः करोमि इति । पाठम् । (१) “एतास्ते स्वधा अमृताः • कामदुघाः करोतु”^(१) इति । हे प्रेत ते त्वदर्थं, ‘अच’ अस्यां चितौ, ‘या धानाः’ शृष्टतण्डुलरूपाः, ‘परिकिरामि’ परितो विक्षिपामि । ‘एताः’ धानाः, ‘ते’ त्वदर्थं, ‘अमृताः’ विनाशरहिताः, ‘स्वधाः’ अन्नरूपाः, ‘करोमि’ । ‘यमः’ देव, ‘ते’ त्वदर्थं, ‘पितृभिः’, ‘संविदानः’ ऐकमत्यङ्गतः सन्, ‘ताः’ धानाः, ‘अच’ स्थाने, ‘कामदुघाः’ कामप्रापिकाः, ‘धेनूः’ धेनुरूपाः, ‘करोतु’ ॥

कल्पः । औषधिस्तम्बान् प्रतिदिशमन्वोक्षमाण उपदधाति, त्वामर्जुनेति, प्रतिमन्वमिति । तत्र प्रथमामाह । (२) “त्वामर्जुनौषधीनां चरुभ्यो अपिधातवे”^(२) इति । तेषु मन्त्रेषु अर्जुनदूर्वाकाशदर्भश्चन्द्राः द्रव्यविशेषवाचिनः, प्रसिद्धाः । हे ‘अर्जुना’ स्वल्प

* आददे इति A, B, G, J, I, चिह्नितपुस्तकपत्रकपाठः ।

(१)दूर्वाणां स्तम्बमाहरैतां प्रियतमां मम । इमां
दिशं मनुष्याणां भूयिष्ठाऽनु विरोहतु^(१) ।^(४)काशानां
स्तम्बमाहर रक्षसामपहत्यै । य एतस्यै दिशः पराभ-
वन्नघायवो यथा ते नाभवन् पुनः^(४) ।^(५)दर्भाणां स्त-

,त्वां,' 'ब्रह्माणः' अभिज्ञा विप्राः, 'ओषधीनां पय इत्' सर्वासा-
मोषधीनां सारमेव, 'विदुः' जानन्ति । 'तासां' ओषधीनां, 'मध्यात्'
सकाशात्, त्वां 'आदधे' आनीय स्थापयामि । किमर्थं, 'चरभ्यः'
'अपिधातवे' चरुणामपिधानार्थं ॥

अथ द्वितीयामाह । (१)"दूर्वाणां स्तम्बमाहर • भूयिष्ठाऽनु
विरोहतु"^(१) इति । हे प्रेत 'दूर्वाणां', सम्बन्धिनं 'स्तम्बं', 'आहर'
स्त्रीकुरु । 'एतां' दूर्वां, 'मम' स्वस्य, 'प्रियतमां', विद्ध्योति शेषः ।
'मनुष्याणां', सम्बन्धिनीं 'इमां' दक्षिणां, 'दिशं', 'अनु', सा दूर्वा
'भूयिष्ठा' प्रभृता, 'विरोहतु' विविधमङ्कुरमुत्पादयतु ॥

अथ तृतीयामाह । (४)"काशानां स्तम्बमाहर • यथा ते
नाभवन् पुनः"^(४) इति । हे प्रेत 'काशा'ख्यानां दृणानां 'स्तम्बं',
'आहर' स्त्रीकुरु । किमर्थं, 'रक्षसामपहत्यै' । 'एतस्यै' पश्चिमायाः,
'दिशः', 'अघायवः' अघं पापमुपद्रवमिच्छन्तः, 'ये' वैरिणः,
'पराभवन्' पराकर्त्तारः आसन् । 'ते' वैरिणः, 'यथा', 'पुनः',
'नाभवन्' न भविष्यन्ति, तथा काशस्तम्बं स्त्रीकुरु ॥

अथ चतुर्थीमाह । (५)"दर्भाणां स्तम्बमाहर • काण्ड-

भवमाहर पितृणामोषधीं प्रियां । अन्वस्यै मूलं जीवा-
इनु काण्डमथो फलं^(५) ॥ १ ॥

(१,०)लोकं पृणता अस्य सूददोहसः(१,०) । (५)शं वातः
अ५ हिते घृणिः शमुते सन्वोषधीः कल्पन्तां ते दिशः
सर्वाः(५) । (६)इदमेव मेतोऽपरामार्तिमाराम काञ्चन

मथो फलं”(५) इति । हे प्रेत दर्भसम्बन्धिनं ‘साम्भं’, खोसुर ।
इमां ‘ओषधीं’, ‘पितृणं’, ‘प्रियां’, विद्वोति ब्रह्मः । ‘अस्यै’ दर्भ-
रूपाया ओषध्याः, ‘मूलं’, ‘अनुजीवात्’ अनुक्रमेण जीवतु । तथा
‘काण्डं’, ‘फलं’, च ‘अनु’ क्रमेण, जीवतु, वर्धतामित्यर्थः ॥

कल्पः । लोकं पृणति लोकन्यूना उपदधाति, उत्तरया पुरोवेश-
नुविकरति इति । तयोर्मन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति । (१,०)“लोकं पृण-
ता अस्य सूददोहसः”(१,०) इति । लोकं पृण च्छिद्रं पृणेत्येको मन्त्रः ।
ता अस्तेति द्वितीयः । एतो चोभौ अपेत वीत इत्यनुवाके व्याख्यातौ ॥

कल्पः । उपपात्रेण उदम्बरशाखया वा उचति, शं वात इति ।
पाठस्तु । (५)“शं वातः अ५ हि० ते दिशः सर्वाः”(५) इति । अं
मन्त्रः सप्तमानुवाके व्याख्यातः । ते सर्वा इत्येतावानेव विज्ञेयः ॥

कल्पः । उपतिष्ठते, इदमेवेति । पाठस्तु । (६)“इदमेव मेतोप-
रां० मित्रेण वरुणेन च”(६) इति । इदानीं वर्त्तमानं ‘इदमेव’
एकं राष्ट्रं सम्पन्नं, ‘इतः’, ‘अपरां’, ‘कां’, चिदपि ‘आर्त्ति’, ‘आराम’

तथा तदश्विभ्यां कृतं मित्रेण वरुणेन च^(८) । ^(१०)वरुणो
वारयादिदं देवो वनस्पतिः । आत्य निर्वृत्यै द्वेषाच्च
वनस्पतिः^(१०) । ^(११)विधत्तिरसि विधारयास्मद्घा द्वे-
षांसि^(११) । ^(१२)शमि शमायस्मद्घा द्वेषांसि^(१२) ।

मा प्राप्नुवाम । 'तत्' अस्मदभीष्टं, 'अश्विभ्यां', देवाभ्यां, 'मित्रेण',
'वरुणेन', 'च', 'तथा कृतं' सम्पादितं ॥

कल्पः । वारुणशाखां पुरस्तान्निदधाति, वरुणो वारयादि-
ति । पाठस्तु । ^(१०)"वरुणो वारयादिदं • द्वेषाच्च वनस्पतिः"^(१०)
इति । अयं 'वरुणा'ख्यः 'वनस्पतिर्देवः', 'इदं' कष्टं, 'वारयात्'
निवारयतु । तथा सः 'वनस्पतिः', 'आत्यै' अन्यस्या अपि वाधायाः,
'निर्वृत्यै' पापदेवतायाः, 'द्वेषाच्च', वैरिहतात्, पालयत्विति शेषः ॥

कल्पः । विधृतिश्लोष्टमुत्तरतः, विधृतिरसि इति । पाठस्तु ।
^(११)"विधृतिरसि • द्वेषांसि"^(११) इति । हे श्लोष्टं त्वं 'विधृतिः'
विधारकः, 'असि' । अतः 'अस्मत्तः सकाशात्, 'अघा' पापानि,
'द्वेषांसि' वैराणि च, 'विधारय' वियुज्यान्वच स्थापय ॥

कल्पः । शमीशाखां पश्चात्, शमि शमयेति । पाठस्तु ।
^(१२)"शमि शमय • द्वेषांसि"^(१२) इति । हे 'शमि' एत-
न्नामकवृष, 'अस्मत्' अस्मत्तः, 'अघा' पापानि, 'द्वेषांसि' वैराणि
च, 'शमय' ॥

(१२) यव यवयाऽसद्घा द्वेषाऽसि^(१२) । (१४) पृथिवीं गच्छान्तरिक्षं गच्छ दिवं गच्छ दिशो गच्छ सुवर्गं गच्छ सुवर्गं दिशो गच्छ दिवं गच्छान्तरिक्षं गच्छ पृथिवीं गच्छापो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रतितिष्ठा शरीरैः^(१४) । (१५, १६) अश्वन्वती रेवतीर्यद्वै देवस्य सवितुः पविचं या राष्ट्रात्पन्नादुदयन्तमसस्यरिधाता पुनातु^(१५, १६) ॥ २ ॥

अथो फलं, धाता पुनातु ॥ अनु० ६ ॥

कल्पः । यवं दक्षिणतः, यव यवयेति । पाठस्तु । (१२) “यव यवय ० द्वेषाऽसि”^(१२) इति । पूर्ववद्वाख्येयं ॥

कल्पः । अथैनमुपतिष्ठते, पृथिवीमिति । पाठस्तु । (१४) “पृथिवीं गच्छान्तरिक्षं ० प्रतितिष्ठा शरीरैः”^(१४) इति । आरोहावरोहाभ्यां पृथिव्यादिस्वर्गपर्यन्तप्राप्तिवाक्यानि स्पष्टानि । अपोवेत्यादिस्तु प्रथमानुवाके व्याख्यातः ॥

कल्पः । अघनेन चितिं कर्त्वादि समानमिति । तन्मन्त्राणां प्रतीकानि दर्शयति । अश्वन्वतीरेवतीः, यद्वै देवस्य सवितुः पविचं, या राष्ट्रात्पन्नात्, उदयन्तमसस्यरि, धाता पुनात्विति । (१५, १६-मन्त्राः ।) एते च मन्त्रास्तृतीयानुवाके व्याख्याताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्यके षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१) आरौहतायुर्जरसं गृणाना अनुपूर्वं यतमाना यतिष्ठ । इह त्वष्टा सुजनिमा सुरत्नो दीर्घमायुः करतु जीवसे वः^(१) । (२) यथाऽहान्यनुपूर्वं भवन्ति ययर्तव

अथ दशमोऽनुवाकः ।

कल्पः । नवम्यां व्युष्टार्या यज्ञोपवीतो अन्तरा यामं अशान-
श्चाग्निमुपसमाधाय सम्परिस्त्रीर्य अपरेणाग्निं लोहितं चर्म आनडुहं
प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्त्रीर्य तद्देतसमालिना ज्ञातीनारोहयति,
आरोहत इति । पाठस्तु । (१) “आरौहतायुर्जरसङ्गृणानाः ० करतु
जीवसे वः”^(१) इति । हे ज्ञातयः यूयं ‘जरसं गृणानाः’ जराव-
स्थां प्रार्थयमानाः, ‘आयुः’ आयुषो हेतुभृतं चर्म, ‘आरोहत’ ।
‘अनुपूर्वं’ ज्येष्ठमनु कनिष्ठो यथा भवति तथा, ‘यतमानाः’ प्रयत्नं
कुर्वन्तः, ‘यतिष्ठ’ आरोहणप्रयत्नं कुरुत, ‘इह’ कर्मणि, ‘त्वष्टा’
हविषां पापानां तनूकर्त्ता, अयमाग्निः, ‘सुजनिमा’ शोभ-
नजन्मा, ‘सुरत्नः’ भक्तेभ्यो देयैः शोभनैरत्नैरुपेतः, ‘वः’ युष्मभ्यं,
‘दीर्घमायुः,’ करोतु । ‘जीवसे’ जीवनाय* ॥

कल्पः । अथैताननुपूर्वान् प्रकल्पयति, यथाऽहानि इति ।
पाठस्तु । (२) “यथाऽहान्यनुपूर्वं ० आयुषि कल्पयैषां”^(२) इति ।

* ‘इह’ अस्मिन् कर्मणि, ‘वः’ युष्माकं, जीवनाय, ‘सुजनिमा’ शो-
भनजनोपेतः, ‘सुरत्नः’ शोभनाभरणोपेतः, ‘त्वष्टा’ प्रजापतिः, ‘दीर्घमा-
युः,’ ‘करतु’ कर्तव्यं, ‘जीवसे’ जीवनाय । इति I चिह्नितपुस्तकपाठः ।

कृतुभिर्यन्ति क्लृप्ताः । यथा न पूर्वमपरो जहात्येवा धा-
 तरायूँषि कल्पयैषां^(१) ।^(२) न हिते अग्ने तनुवै क्रूरं च-
 कार मर्त्यः । कपिर्वभस्ति तेजनं पुनर्जरायुर्गौरिव ।
 अप नः शोशुचदघमग्ने शुशुध्या रयिं । अप नः शोशुच-

‘यथा’, लोके ‘अहानि’ दिमानि, ‘अनुपूर्वं’ ‘भवन्ति’ प्रतिपत् द्वि-
 तीयादृतीया चेत्येवमनुक्रमेणैव वर्त्तन्ते । ‘यथा’, च वसन्ता‘द्युत-
 वः’, ‘कृतुभिः’, ‘उत्तरोत्तरैः’, ‘क्लृप्ताः’ सम्बद्धाः, ‘यन्ति’ गच्छन्ति,
 वर्त्तन्ते । ‘यथा’, च ‘पूर्वं’ पितरं, ज्येष्ठं वा, ‘अपरः’ पुत्रः, कनिष्ठो
 वा, ‘न जहाति’ न परित्यजति । हे ‘धातः’ प्रजापते, ‘एव’
 एवं, अनेनैव प्रकारेण, ‘एषां’ ज्ञातीनां, ‘आयूँषि’, ‘कल्पय’
 सम्यादय ॥

कल्पः । अथ वारुणेन श्रुवेण वारुण्यां क्षुचि चतुर्गृहीतमाज्यं
 गृहीत्वा जुहोति । न हि ते अग्ने तनुवै क्रूरं चकार मर्त्यः । कपि-
 र्वभस्ति तेजनं पुनर्जरायुर्गौरिव । अप नः शोशुचदघमग्ने शुशुध्या
 रयिं । अप नः शोशुचदघं मृत्यवे स्थाहेति । (३ मन्त्रः ।) हे
 ‘अग्ने’, ‘ते’ तव, ‘तनुवै’ शरीरार्थं, ‘मर्त्यः’ मनुष्यः, ‘क्रूरं’ उग्रं व्यापारं,
 ‘न हि चकार’ । ‘कपिः’ ‘कपित्रच्छेष्टाकारी मनुष्यः’, ‘पुनः’, ‘ते-
 जनं’ उत्तेजनं यथा भवति तथा, ‘वभस्ति’ दीपयति । तच्च दृ-
 ष्टान्तः, ‘गौरिव जरायुः’ यथा गौः स्वगर्भस्य रक्षार्थं जरायुपटं
 सम्यादयति, नतु क्रूरं करोति, तद्वत् । ‘नः’ अस्मदीयं, ‘अचं’

दधं मृत्यवे स्वाहा^(१) । ^(४)अनङ्गाहमन्वारभामहे स्व-
स्तये । स न इन्द्र इव देवेभ्यो वह्निःसम्पारणोभव^(५) ॥१॥

^(५)इमे जीवा वि मृतैराववर्त्तिन्नभूद्भद्रा देवहृतिर्ना
अद्य । प्राञ्जोऽगामा नृतये हसाय द्राघीय आयुः प्र-

पापं, 'अपशोऽुत्' अपगतं यथा भवति तथा दीप्यतां,
दक्षतां । हे 'अग्ने', 'रयिं' धनं, 'ऽुऽुत्' अतिब्रयेन
ऽुद्धं कुरु । पुनरपि 'नः' अस्माकं, पापं अपगतं यथा भवति
तथा दक्षतां । तदर्थं 'मृत्यवे', देवाय, स्वाङ्गतमिदमस्तु ॥

कल्पः । उत्तरेणाग्निं रोहितोऽनङ्गान् प्राप्सुखोऽवस्थितो भ-
वति तं ज्ञातयोऽन्वाभरन्ते, अनङ्गाहमिति । पाठस्तु । ^(४)"अनङ्गा-
हमन्वारभामहे ० सम्पारणो भव"^(५) इति । 'स्वस्तये' हेमाय, एतं
'अनङ्गाहं', वयं 'अन्वारभामहे' हस्तेन स्पृशामहे । हे अनङ्गन्
'सः' त्वं, 'देवेभ्यः' देवार्थं, 'इन्द्र इव', 'नः' अस्मदर्थं, 'वह्निः'
दाहकः,* 'सम्पारणः' सम्यक् पारं प्रति नेता च, 'भव' ॥

कल्पः । प्राञ्जो गच्छन्ति, इमे जीवा इति । पाठस्तु । ^(५)इमे
जीवाः ० प्रतरान्दधानाः"^(५) इति । 'इमं जीवाः' ज्ञातयः, 'मृतैः',
वियुज्य 'आववर्त्तिन्' आवृत्ताः । केनाभिप्रायेणेति तदुच्यते,
'अद्य' अस्मिन् दिने, 'नः' अस्माकं, 'भद्रा' कल्याणरूपा, 'देव-

* वाहक इति K चिह्नितपुस्तकपाठः ।

तरां दधानाः^(५) । ^(६)मृत्योः पदं योपयन्तो यदम द्रा-
धीय आयुः प्रतरां दधानाः । आप्यायमानाः प्रजया
धनेन शुद्धाः पूता भवथ यज्ञियासः^(७) । ^(८)दमं जीवेभ्यः
परिधिं दधामि मा नोऽनुगादपरो अर्हमेतं । शतं

कृतिः देवानामाह्वानक्रिया, 'अभृत्' भवति । 'नृतये' * मनुष्यजय-
निमित्तं, 'हसाय' हास्यार्थं, हर्षार्थमित्यर्थः । 'प्राञ्जः' प्राञ्जः,
प्राञ्जुः सन्तः, 'अगाम' वयं गच्छामः । कोट्टशा वयं, 'द्राघीय
आयुः' अत्यन्तं दीर्घमायुः, 'प्रतरां' इति, प्रकर्षेण, 'दधानाः'
धारयन्तः ॥

कल्पः । जघन्यः शमीशाखया पदानि लोपयते,† मृत्योः पद-
मिति । पाठस्तु । ^(६)“मृत्योः पदं योपयन्तः ० भवथ यज्ञियासः”^(७)
इति । 'मृत्योः' मृत्युरूपस्य अनडुहः, 'पदं'‡ स्थानं, 'यो लोपयन्तः'
रजसा प्रच्छाद्यमानाः सन्तः, 'यदा', 'एम' गच्छामः, तदा वयं
पूर्ववत् 'द्राघीय आयुः', 'प्रतरां' प्रकर्षेण, 'दधानाः', 'प्रजया ध-
नेन', च 'आप्यायमानाः' वर्द्धमानाः सन्तः, 'यज्ञियासः' यज्ञयोग्याः,
'शुद्धाः' शरीरशुद्धियुक्ताः, 'पूताः' द्रव्यशुद्धियुक्ताः, च 'भवथ' । हे
ज्ञातव्य इति द्रष्टव्यं ॥

कल्पः । अथ एभ्यः अध्वर्युर्दक्षिणतो अस्मानं परिधिं दधाति,
दमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि इति । पाठस्तु । ^(८)“दमं जीवेभ्यः ०

* मृजये मनुष्यजयनिमित्तं इति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† शमीशाखया अनडुत्पदानि संलोपयन्नेति इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

‡ भूरूपमिति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

जीवन्तु शरदः पुरुचीस्तिरो मृत्युं दद्महे पर्वतेन^(१) ।
^(२)इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा सम्मृशन्तां । अनश्रवो अनमीवाः सुश्रेवा आरोहन्तु
 जनयो योनिमये^(३) । ^(४)यदाञ्जनन्वैककुदञ्जातः हिम-

दद्महे पर्वतेन^(१) इति । 'इमं' अस्मानं, 'जीवेभ्यः' जीवानामर्थे, 'परिधिं' परिधानहेतुं, 'दधामि' स्थापयामि । 'नः' अस्माकं मध्ये, 'अपरः' यः कोपि, 'एतं' 'अर्द्धं' आयुषो भागं, 'माऽनुगात्' माऽनुगच्छतु । किन्तु 'पुरुचीः' विसृतिं गताः, 'शरदः' संवत्सरान्, 'घतं जीवन्तु' । 'पर्वतेन' पर्वतसदृशेन पाषाणेन, 'मृत्युं', 'तिरोदद्महे' तिरोभृतं कुर्मः ॥

कल्पः । अथैताः पत्नयो नयने सर्पिषा सम्मृशन्ति, इमा नारीरिति । पाठस्तु । ^(२)“इमा नारीः ० योनिमये”^(३) इति । 'इमा नारीः' एतास्त्रियः, 'अविधवाः' वैधव्यरहिताः, 'सुपत्नीः' शोभनपतियुक्ताः सत्यः, 'आञ्जनेन' अञ्जनहेतुना, 'सर्पिषा', 'सम्मृशन्तां' चक्षुषी संस्पृशन्तु । 'अनश्रवः' अश्रुरहिताः, 'अनमीवाः' रोगरहिताः, 'सुश्रेवाः' सुष्ठु सेवितुं योग्याः, 'जनयः' जायाः, 'अये' इतः परं, 'योनिं' स्वस्थानं, 'आरोहन्तु' प्राप्नुवन्तु ॥

कल्पः । कुशतरुणकैलैककुदेनाञ्जनेनाङ्गो, यदाञ्जनमिति । पाठस्तु । ^(४)“यदाञ्जनं वैककुदं ० अरातीर्जन्मयामसि”^(५) इति ।

वत्स्परि । तेनामृतस्य मूलेनारातीर्जम्भयामसि^(८) ।
 (१०) यथा त्वमुद्गिनत्स्योषधे पृथिव्या अधि एवमिम
 उद्गिन्दन्तु कीर्त्या यज्ञसा ब्रह्मवर्चसेन^(१०) । (११) अजोऽ-

‘हिमवत्स्परि’ हिमवत्पर्वतस्योपरि, ‘जातं’ उत्पन्नं, ‘त्रैककुदं’
 त्रिककुत्पर्वतसम्बन्धि, ‘यत्’ ‘आञ्जनं’, विद्यते । ‘अमृतस्य मूलेन’
 सुखस्य कारणेन, ‘तेन’ अञ्जनेन, ‘अरातीर्जम्भयामसि’ ब्रह्मन्वि-
 नाशयामः ॥

कल्पः । अथैतानि कुशतरुणकानि समुच्छ्रित्य दर्भस्तम्बे निद-
 धाति, यथा त्वमिति । पाठस्तु । (१०) यथा त्वमुद्गिनत्स्योषधे •
 यज्ञसा ब्रह्मवर्चसेन^(१०) इति । हे ‘ओषधे’ दर्भस्तम्ब, ‘पृथिव्याः’,
 उपरि ‘यथा त्वं’, ‘उद्गिनन्ति’ उत्पद्यसे, ‘एवं’, ‘इमे’ कुशाः,
 ‘कीर्त्यादिभिः सह ‘उद्गिन्दन्तु’ उत्पद्यन्तां । कीर्त्तियज्ञसोः,
 लोकद्वयगतत्वेन भेदः ॥

कल्पः । अजश्चैतदहः पचते यवोदनस्य, अजोऽसीत्यजस्य
 प्राप्नोष्यात् इति । पाठस्तु । (११) “अजोऽसि • देवाः सि”^(११) इति ।
 हे पक्वद्रव्य, त्वं ‘अजोऽसि’ अजसम्बन्ध्यसि, अतः ‘अस्मात्’, सकाशात्,
 ‘अघा’ पापानि, ‘देवांसि’ वैराणि च, ‘अज’ अपगमय ॥

कल्पः । यवोदनस्य च प्राप्नोति, यवोऽसि इति । पाठस्तु ।

स्यजाऽस्मद्घा द्वेषाऽसि^(११) । ^(१२)यवोऽसि यवयाऽस्मद्-
घा द्वेषाऽसि^(१२) ॥ २ ॥

सम्यारणो भव, जम्भयामसि, चीणिं च ॥ अनु० १० ॥

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

(१)अप नः शोशुचद्घमग्ने शुशुध्या रयिं । अप नः

(११)“यवोसि ० द्वेषाऽसि^(११) इति । हे ओदन त्वं ‘यवोसि’
यवसम्बन्धसि, अतः ‘अस्मत्तः सकाशात्, अघा’ पापानि, ‘द्वेषा-
सि’ वैराणि च, ‘यवय’ पृथक् कुरु ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

पूर्वानुवाके मृत्यवे स्वाहेति यो होम उक्तः, तदनन्तरमेवैतर्मन्त्रै-
र्द्वादश सुवाङ्गतीर्जुञ्जयात् । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । (१)“अप नः
शोशुचत् ० शोशुचद्घं^(१) इति । पूर्वानुवाके व्याख्यातो
मन्त्रः ॥

शोशुचदघं^(१) । ^(२)सुक्षेत्रिया सुगातुया वसूया च यजामहे । अप नः शोशुचदघं^(२) । ^(३)प्र यद्भन्दिष्ठ एषां प्रास्माकासश्च सूरयः । अप नः शोशुचदघं^(२) । ^(४)प्र यद्भग्नेः सहस्रतो विश्वतो यन्ति सूरयः । अप नः शोशुचदघं^(४) । ^(५)प्र यत्ते अग्ने सूरयो जायेमहि प्र ते वयं । अप नः शोशुचदघं^(५) ॥ १ ॥

अथ द्वितीयमाह । ^(१)“सुक्षेत्रिया सुगातुया • शोशुचदघं”^(१) इति । ‘सुक्षेत्रिया’ शोभनक्षेत्रयोग्यया, ‘सुगातुया’ शोभनगति-योग्यया, ‘वसूया च’ धनप्राप्तिहेतुभृतयापि, अनया आहुत्या ‘यजामहे’ पूजयामः । अप न इत्यादि पूर्ववत् ॥

अथ तृतीयमाह । ^(२)“प्र यद्भन्दिष्ठ • शोशुचदघं”^(२) इति । ‘यत्’ यदा, ‘एषां’ ज्ञातीनां, ‘भन्दिष्ठः’ अतिशयेन भद्रः पुरुषार्थः, प्राप्यते, तदानीं ‘आस्माकासः’ अस्मात्सम्बन्धिनः, ‘सूरयश्च’ विद्वांसोऽपि, पुत्रपौत्रादयः, प्राप्यन्तां ॥

अथ चतुर्थमाह । ^(४)“प्र यद्भग्नेः • शोशुचदघं”^(४) इति । यच्छब्दः प्रसिद्धिवाची । ‘यत्’ प्रसिद्धाः, ‘सूरयः’ विद्वांसः, ‘सहस्रतः’ बलवतः, ‘अग्नेः’, सकाशात्, ‘प्रयन्ति’ प्रकर्षेण प्राप्नुवन्ति ॥

अथ पञ्चममाह । ^(५)“प्र यत्ते अग्ने • शोशुचदघं”^(५) इति । हे ‘अग्ने’, वयं ‘ते’ तव, ‘यत्’ प्रसिद्धाः, ‘सूरयः’, ‘ते’ त्वदीयाः,

(१)त्व॒ हि विश्वतोमुख विश्वतःपरिभूरसि । अ-
प॒ नः शोशु॑चद॒घ^(१) । ^(२)द्विषो॑ नो विश्वतो मुखाऽति ना-
वेव॑ पारय । अप॒ नः शोशु॑चद॒घ^(३) । ^(४)स नः॑ सिन्धुमि-
व नावयाऽतिपर्षा स्वस्तये॑ । अप॒ नः शोशु॑चद॒घ^(५) ।

प्राप्ताः, अतः, 'वयं', अपि, 'ते' लदोयाः, 'प्रजायेमहि' 'प्रकर्षेण भूयासम्' ॥

अथ षष्ठमाह । (१)“त्व॒ हि विश्वतोमुख ० शोशुचदघं”(१)
इति । हे 'विश्वतोमुख' सर्वतो ज्वालायुक्त अग्ने, 'त्वं', 'विश्वतः'
सर्वत्र, 'परिभूरसि' वैरिणां परिभवसि ॥

अथ सप्तममाह । (२)“द्विषो॑ नो विश्वतोमुख ० शोशुचदघं”(२)
इति । हे अग्ने 'नः' अस्माकं, 'द्विषः' द्वेषिणः, 'मुखा' मुखानि, 'वि-
श्वतः' सर्वस्माद्देशात्, 'अतिपारय' अतीत्य परतो नय । तत्र दृष्टान्तः ।
'नावेव' यथा नावा परतस्तारयन्ति तद्वत् । यद्वा हे 'विश्वतोमुख'
अग्ने, 'द्विषः' ऋचून्, 'अतिपारय', इति व्याख्येयं ॥

अथाष्टममाह । (३)“स नः॑ सिन्धुमिव ० शोशुचदघं”(३) इति ।
हे अग्ने 'सः' त्वं, 'नः' अस्माकं, 'स्वस्तये' जेमाय, 'अतिपर्ष' दुः-
खजातमतीत्य परतः प्रापय । तत्र दृष्टान्तः, 'नावया सिन्धुमिव'
यथा लोके नावा समुद्रन्तारयन्ति तद्वत् ॥

* हे अग्ने ये वयं ते तव सूरय स्तोत्रनामैतत् प्रकर्षेण स्तोतारः ।
यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहर्त्तव्यः । ते वयं प्रजायेमहि प्रजां प्राप्रयाम, तव
प्रसादेन तव स्वभूता इति K चिह्नितमुक्तकपाठः ।

(९) आपः प्रवणादिव यतीरपाऽऽस्मत्स्यन्दतामघं । अप
नः शोशुचद्घं^(९) । ^(१०)उद्वनादुदकानीवाऽपाऽऽस्मत्स्य-
न्दतामघं । अपनः शोशुचद्घं^(१०) ॥ ^(११)आनन्दाय
प्रमोदाय पुनरागाऽस्वान् मृहान् । अपनः शोशु-
चद्घं^(११) । ^(१२)न वै तत्र प्रमीयते गौरश्चः पुरुषः पशुः ।

अथ नवममाह । (९)“आपः प्रवणादिव० शोशुचद्घं”(९) इति ।
‘प्रवणात्’ निघ्नदेशात् निमित्तभूतात्, ‘यतीः’ गच्छन्त्यः, * ‘आप
इव’, ‘अस्मत्तः सकाशात्, ‘अघं’ पापं, ‘अपेत्य’ ‘स्यन्दतां’ प्रवा-
हरूपेण गच्छतु ॥

अथ दशममाह । ^(१०)“उद्वनादुदकानीव० शोशुचद्घं”(१०)
इति । ‘उद्वनात्’ उन्नतप्रदेशस्थाद्वनात् सकाशात्, अधः कुल्यया
समागतानि ‘उदकानि’, यथा निघ्नदेशं प्रति स्यन्दन्ते । तथा
अस्मत्तः सकाशात्, ‘अघं’ अपेत्य ‘स्यन्दतां’ ॥

अथैकादशमाह । ^(११)“आनन्दाय० शोशुचद्घं”(११) इति ।
‘आनन्दाय’ मरणाभावनिमित्तसन्तोषाय, ‘प्रमोदाय’ विषय-
भोगनिमित्तप्रकृष्टदर्शाय, ‘पुनः’, अपि स्वकीयान् ‘मृहान्’,
प्रति ‘आगां’ आगतोऽस्मि ॥

अथ द्वादशमाह । ^(१२)“न वै तत्र प्रमीयते० शोशुचद्घं”
^(१२)इति । ‘यत्र’ यस्मिन् देशे, ‘इदं ब्रह्म’ पूर्वोक्तं होममन्त्रजातं,

* निर्गता इति K चिह्नितपुस्तकपाठः ।

यचेदं ब्रह्म क्रियते परिधिर्जीवनाय कमप नः
शोशुचद्घ^(११) ॥ २ ॥

अघं, अघं, चत्वारि च ॥ अनु० ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

(१) अपश्याम युवतिमाचरन्तीं मृताय जीवां परिणी-

‘जीवनाय’ जीवनाय, ‘कं’ सुखं, यथा भवति तथा, ‘परिधिः’
परिधानं क्रियते । ‘तत्र’ देशे, ‘गौः’, ‘अश्वः’, वा ‘पुरुषः’,
अन्यो वा ‘पशुः’, ‘न’ एव ‘प्रमोयते’ सर्वथा न क्षियते । अत-
स्तदर्थं ‘नः’ अस्मदीयं, ‘अघं’, ‘अपशोशुचत्’ अपेत्य दग्धं भवतु ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

राजगव्या हननमुत्सर्गश्चेति द्वौ पक्षौ, तत्र हननपक्षे मन्त्राः
पूर्वमेवोक्ताः, अथोत्सर्गपक्षे मन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः । यद्यु-
त्सृजन्ति, अपश्याम युवतिमाचरन्तीं, षषस्वा नः स्वस्तये
इत्यन्ताभिः तिसृभिः प्रसव्यं राजगवीमग्नीन् प्रेतं दारुचितिं च
परिणीयेति । तत्र प्रथमामाह । (१) “अपश्याम युवतिमाचरन्तीं०

यमानां । अन्धेन या तमसा प्रावृताऽसि प्राचीमवा-
चीमवयन्नरिष्ट्यै^(१) ।^(२)मयैतां माऽस्तां भ्रियमाणा देवी
सती पितृलोकं यदैषि । विश्ववारा नभसा संव्ययन्त्यु-

अवाचीमवयन्नरिष्ट्यै^(१) इति । 'मृताय' मृतपुरुषार्थे, 'परिषोय-
मानां', 'जीवां' जीवन्तीं, 'युवतीं' यौवनवत्पुष्टाङ्गीं, युवतित्वेन
भावितां वा वृद्धां, 'आचरन्तीं' आगच्छन्तीं, राजगवीं वयं 'अ-
पश्याम' । 'या' राजगवी त्वं, 'अन्धेन तमसा' अरातिशयेन*
मरणभीत्या वा दृष्टिप्रसारणभावेन अत्यन्तनिविडेन तमसा, 'प्रा-
वृता', भवसि । 'अरिष्ट्यै' अहिंसार्थे, 'प्राचीं' प्राङ्मुखीं, 'अवाचीं'
अवाङ्मुखीं, तां राजगवीं, 'अवयन्' वयं अवैमः, जानीमः ॥

अथ द्वितीयामाह ।^(१)"मयैतां माऽस्तां • पयसा वृषीहि"^(२)
इति । 'मया', 'भ्रियमाणा' प्रपोष्यमाणा, राजगवी, 'एतां' रचितां
त्वां, 'माऽस्तां' मन्यतां, अहमनेन रचिता नतु मरिष्यामि इ-
त्येवं निश्चिनोत्वित्यर्थः । हे राजगवि 'यत्' यस्मात्कारणात्,
अनेनोपाकरणमात्रेण 'देवी' देवतात्मिका, 'सती', 'पितृलोकं', प्रति
'ऐषि' आगच्छसि । 'विश्ववारा' सर्वैर्वरणीया, प्रार्थनीया, 'नभ-
सा' आकाशमार्गेण, 'संव्ययन्ती' द्युलोकं संदृष्यती, हे राजगवि
तथाविधा त्वं 'नः' अस्माकं, 'उभौ लोकौ' एतल्लोकपरलोकौ,

* अन्धकारातिशयेनेति K षष्ठितपुस्तकपाठः ।

भौ नो लोको पयसा वृषीहि^(१) । ^(१)रयिष्ठामग्निं मधुम-
न्तमूर्मिखमूर्जस्वन्तं त्वा पयसोपसःसदेम । सः
रय्या समु वर्चसा सचस्वा नः स्वस्तये^(१) । ^(४)ये जीवा
ये च मृता ये जाता ये च जन्त्याः । तेभ्यो घतस्य धार-

‘पयसा’ चीरेण, अभा‘वृषीहि’ आवृतौ कुरु, चीरपूर्वो
कुरु इत्यर्थः ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१)“रयिष्ठामग्निं • सचस्वा नः
स्वस्तये”^(१) इति । हे अग्ने, वयं त्वां ‘अग्निं’, ‘पयसा’ पयोम-
ख्यभोग्यद्रव्यनिमित्तं, ‘उपसःसदेम’ समीपे सम्यक् प्राप्नुयाम ।
कीदृशमग्निं, ‘रयिष्ठां’ धने अवास्थितं, धनप्रदमित्यर्थः । ‘मधुमन्तं’
मधुरद्रव्ययुक्तं, ‘जर्मिणं’ उत्कर्षयुक्तं, ‘जर्जस्वन्तं’ बलवन्तं । हे अग्ने
‘स्वस्तये’ हेमार्थं, ‘नः’ ‘अस्मान्,’ ‘रय्या’ धनेन, ‘संसचस्व’ सम्य-
ग्योजय, ‘वर्चसा’ कान्थापि, सःसचस्व ॥

कल्पः । ये जीवा इत्यभिमन्थ, इति । पाठस्तु । ^(४)“ये जीवा
ये च • मधुधारा व्यन्दतो”^(४) इति । ‘ये जीवाः’ अस्मात्कुले
जीवन्तो ये पुरुषाः सन्ति, ‘ये च मृताः’, सन्ति, ‘ये’, अपि इदानीं
‘जाताः’ उत्पन्नाः, ‘ये च जन्त्याः’ इतः परं जनयितव्याः, ‘तेभ्यो
धारयितुं’ तान् सर्वान् पोषयितुं, ‘घृतस्य’, सन्नन्धिनी ‘मधुधारा’

यितुं मधुधारा व्यन्दती^(४) । ^(५)माता रुद्राणां दुहिता
वसूनां स्वसाऽऽदित्यानाममृतस्य नाभिः । प्र णु वोचं
चिकितुषे जनाय मा गामनागामदितिं वधिष्ट^(६) ।

(१)पिबतूदकं तृणान्यत् । ओमुत्सृजत^(१) ॥ १२ ॥

मधुररसोपेता, तथा धारया, 'व्यन्दती' विशेषेण क्षेदनयुक्ता
वर्त्तते ॥

कल्पः । माता रुद्राणामिति द्वाभ्यामनुत्सृजन्ति, इति । तत्र
प्रथमामाह । ^(५)“माता रुद्राणां दुहिता • गामनागामदितिं
वधिष्ट”^(५) इति । इयं राजगवी 'रुद्राणां', एकादशसङ्ख्याकानां,
'माता' मातृस्थानीया, 'वसूनां', अष्टसङ्ख्याकानां, 'दुहिता'
पुत्रीस्थानीया, 'आदित्यानां', द्वादशसङ्ख्याकानां, 'स्वसा' भगिनी-
स्थानीया, 'अमृतस्य नाभिः' ऐहिकस्यामुष्णिकसुखस्य च नाभि-
स्थानीया, अतः कारणात् 'चिकितुषे' ज्ञानयुक्ताय, 'जनाय' 'एति-
क्समूहाय, 'नु' चिप्रं, 'प्रवोचं', प्रकर्षेण कथायामि । किं कथ्यते
इति तदुच्यते, 'अनागां' अपराधरहितां, 'अदितिं' अखण्डनीयां,
'गां' राजगवीं, अनुस्तरणरूपेणोपाकृतां, 'मा वधिष्ट' हे अनाः
अस्या वधं मा कुरुत ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१)“पिबतूदकं • ओमुत्सृजत”^(१) इति ।

वधिष्ट, हे च ॥ अनु० १२ ॥

परे युवांसं, प्रविद्धान् । भुवनस्य, अभ्यावृत्त्वा ।
 अजोऽभागः, अयं वै, चतुश्चत्वारिंशत् (१) ॥ य एतस्य,
 त्वत्, पञ्च (२) ॥ प्रकेतुना, इदन्ते, नाके सुपर्णं,
 ये युध्यन्ते, तपसा, अश्वत्थीरेवतीः सर्रभध्वं,
 अष्टाविंशतिः, (३) ॥ यन्ते, यत्ते, उत्तिष्ठाऽतः, इदन्ते, उ-
 त्तिष्ठ प्रेहि, अश्वत्थं, यद्वै, उद्वयं, अयं, पञ्चविंशतिः (४) ॥
 आयातु, चिंशत् (५) ॥ वैश्वानरे, तस्मिन्, दृषः, इमं,
 अपेत, अहोभिः, युज्यन्तामघ्नियाः । अदिते, पारं, वः,
 आप्यायस्व, सप्तविंशतिः (६) ॥ उत्ते तन्नोमि, अक्षितिः,
 तेभ्यः पृथिवि, षड्ढोता, परं, मे, शग्माः, पृथिव्याः,
 अन्तरिक्षस्य, द्वाचिंशत् (७) ॥ अपूपवान्, असौ,
 दश (८) ॥ शत दश* एतास्ते, ते दिशः सर्वाः, अश्वत्थं,
 विंशतिः (९) ॥ आरोहत, तनुवै क्रूरञ्चकार, पुनः,
 मृत्यवे, मा नोऽनुगात्, दशहे, इमा नारीः, परिः,
 चयोविंशतिः (१०) ॥ अप नः, सुक्षेत्रिया, प्र यन्नन्दिष्ठ, प्र
 यद्मेः, प्र यत्ते अमे, त्वं हि, द्विषः, स नः सिन्धुं, आपः

इयं राजगवो यत्र क्षापि स्वेच्छया 'उदकं पिबतु' । 'दृणानि', च

* आदर्शमात्रेषु एतद्वाक्यं वर्त्तते । परन्तु तदभिप्राये नानुमीयते ।

प्रवणात्, उद्वनात्, आनन्दाय, न व तच्च, चतुर्विंशतिः (११) ॥ अपश्याम, वृणीहि, द्वादश । द्वादश (१२) ।
 परे युवांसं, आयातुः एतास्ते सप्तविंशतिः (२७) ।
 ॐ तत्सत् । सन्त्वा सिञ्चामि यजुषा प्रजामायुर्धनं च ।
 ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । हरिः ॐ ॥

भक्षयतु । 'ओम्' वयमङ्गोक्तुर्मः । 'उत्सजत' हे जनाः बद्धामेनां राजगवीं परित्यजत ॥

यो दर्शपूर्णमासादिपितृमेधान्त ईरितः ।
 कर्मकाण्डः समघोचं व्याखातो बालबुद्धये ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थांश्चतुरो देवादिद्यातोर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
 ण्यके षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

समाप्तश्च षष्ठप्रपाठकः ॥

तैत्तिरीय आरण्यके

सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

हरिः ॐ ।

शं नो मित्रः शं वरुणः । शं ना भवत्वय्यमा ।
शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शन्नो विष्णुरुक्रमः ।
नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्र-
ह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । अतं वदि-
ष्यामि । सत्यं वदिष्यामि ॥ तन्मामवतु । तद्वक्तारम-
वतु । अवतु मां । अवतु वक्तारं । ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ॥ १ ॥

सत्यं वदिष्यामि, पञ्च च ॥ अनु० १* ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

ॐ शीघ्रां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः । मात्रा
बलं । सामं सन्तानः । इत्युक्तः शीघ्राध्यायः ॥ १ ॥

* पूर्वपठितानुवाकेषु शान्तिमन्त्रा अनुवाकेषु न गणितः । अत्र
तु तद्विपर्ययम् ॥

शीक्षां, पञ्च ॥ अनु० २ ॥

अथ ततोयोऽनुवाकः ।

सह नौ यशः । सह नौ ब्रह्मवर्चसं । अथातः संहि-
ताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः । पञ्चस्वधिकरखेषु ।
अधिलोकमधिज्योतिष*मधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मं । ता
महासंहिता इत्याचक्षते । अथाधिलोकं । पृथिवी
पूर्वरूपं । द्यौरुत्तररूपं । आकाशः सन्धिः ॥ १ ॥

वायुः सन्धानं । इत्यधिलोकं । अथाधिज्योतिषं* ।
अग्निः पूर्वरूपं । आदित्य उत्तररूपं । आपः सन्धिः ।
वैद्युतः सन्धानं । इत्यधिज्योतिषं* । अथाधिविद्यं ।
आचार्यः पूर्वरूपं ॥ २ ॥

अन्तेवास्युत्तररूपं । विद्या सन्धिः । प्रवचनं स-
न्धानं । इत्यधिविद्यं । अथाधिप्रजं । माता पूर्वरूपं ।
पितोत्तररूपं । प्रजा सन्धिः । प्रजननं सन्धानं ।
इत्यधिप्रजं ॥ ३ ॥

अथाध्यात्मं । अधरा हनुः पूर्वरूपं । उत्तरा हनु-
त्तररूपं । वाक् सन्धिः । जिह्वा सन्धानं । इत्यध्या-

* अधिज्योतिषमिति सर्वत्र B, j, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

त्वं । इतीमा महासंहिताः । य एवमेता महासंहिता
व्याख्याता वेद । सन्धीयते प्रजया पशुभिः ।
ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन सुवर्गेण लोकेन ॥ ४ ॥

सन्धिः, आचार्य्यः पूर्व्वरूपं, इत्यधिप्रजं,लोकेन, ॥
अनु० ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृ-
तात्सम्बभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य
देव धारणो भूयासं । शरीरं मे विचर्षणं । जिह्वा
मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरिविश्रुवं । ब्रह्मणः
कोशोऽसि मेधयाऽपिहितः । श्रुतं मे गोपाय । आ-
वहन्ती वितम्बाना ॥ १ ॥

कुर्वाणाऽचीरमात्मनः । वासांसि मम गावश्च ।
अन्नपाने च सर्वदा । ततो मे श्रियमावह । लोमशां
पशुभिः सह स्वाहा । आ मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ।
वि मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । प्र मा यन्तु ब्रह्म-
चारिणः स्वाहा । दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ।
शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ २ ॥

यशो जनेऽसानि स्वाहा । अयान् वस्यसोऽसानि
 स्वाहा । तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा । स मा भग
 प्रविश स्वाहा । तस्मिन्त्सहस्रशखे । नि भगाऽहं
 त्वयि मृजे स्वाहा । यथाऽऽपः प्रवता यन्ति । यथा
 मासा अहर्जरं । एवं मां ब्रह्मचारिणः । धातराय-
 न्तु सर्वतः स्वाहा ॥ प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि प्र
 मा पद्यस्व ॥ ३ ॥

वितन्वाना, शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा, धा-
 तरायन्तु सर्वतः स्वाहा, एकञ्च ॥ अनु० ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्त्रो व्याहृतयः । ता-
 सामु ह स्मैतां चतुर्थी । माहात्मस्यः प्रवेदयते ।
 मह इति । तद्ब्रह्म । स आत्मा । अज्ञान्यन्या देवताः ।
 भूरिति वा अयं लोकः । भुव इत्यन्तरिक्षं । सुव-
 रित्यसौ लोकः ॥ १ ॥

मह इत्यादित्यः । आदित्येन वाव सर्वे लोका
 महीयन्ते । भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायुः ।
 सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमाः । चन्द्रमसा

वाव सर्वाणि ज्योतीःषि महीयन्ते । भूरिति वा
 ऋचः । भुव इति सामानि । सुवरिति यजूःषि ॥ २ ॥

मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते ।
 भूरिति वै प्राणः । भुव इत्यपानः । सुवरिति व्यानः ।
 मह इत्यन्नं । अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते । ता
 वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा । चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः । ता
 यो वेद ॥ स वेद ब्रह्म । सर्वेऽस्मै देवा बलिमाव-
 हन्ति ॥ ३ ॥

असौ लोकः, यजूःषि, वेद, दे च ॥ अनु० पू ॥

अथ षष्ठाऽनुवाकः ।

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो
 मनोमयः । अमृतो हिरण्मयः । अन्तरेण तालुके ।
 य एष स्तन इवावलम्बते । सन्द्रयोनिः । यचाऽसौ
 केशान्तो विवर्त्तते । व्यपोह्य शीर्षकपाले । भूरित्यमौ
 प्रतिष्ठति । भुव इति वायौ ॥ १ ॥

सुवरित्यादित्ये । मह इति ब्रह्मणि । आप्नोति
 स्वाराज्यं । आप्नोति मनसस्पतिं । वाक्पतिश्चक्षुष्यतिः ।
 ओचपतिर्विज्ञानपतिः । एतत् ततो भवति । आकाश-

शरीरं ब्रह्म । सात्प्र प्राणारामं मन आनन्दं ।
 शान्तिसमृद्धममृतं ॥ इति प्राचीनयोग्योपाख ॥ २ ॥
 वायौ, अमृतं, एकञ्च ॥ अनु० ई ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशः* । अग्निर्वा-
 युरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि । आप ओषधयो वन-
 स्पतय आकाश आत्मा । इत्यधिभूतं । अथाध्यात्मं ।
 प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः । चक्षुः श्रोत्रं
 मनो वाक् । चर्म मांसं स्रावास्थि मज्जा । एत-
 दधिविधाय ऋषिर्वोचत् । पाङ्कं वा इदं सर्वं ॥ पाङ्क-
 त्तैव पाङ्कं स्पृशोतीति ॥ १ ॥

सर्वं, एकञ्च ॥ अनु० ७ ॥

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

ओमिति ब्रह्म । ओमितीदं सर्वं । ओमित्येतद्-
 नृकृतिर्ह स वा अप्योश्रावयेत्याश्रावयन्ति । ओमिति
 सामानि गायन्ति । ओंशेमिति शस्त्राणि शंस-

* अवान्तरदिशा इति B, J, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

न्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिपुणाति । ओमिति
ब्रह्मा प्रसैति । ओमित्यग्निहोचमनुजानाति । ओ-
मिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपाप्मुवानोति । ब्रह्मै
वोपाप्नोति ॥ १ ॥

ओं, दश ॥ अनु० ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

ऋतञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यञ्च स्वाध्यायप्र-
वचने च । तपञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमञ्च स्वा-
ध्यायप्रवचने च । शमञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । अम-
यञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोचञ्च स्वाध्याय-
प्रवचने च । अतिथयञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । मा-
नुषञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रव-
चने च ॥ प्रजनञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिञ्च
स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः ।
तप इति तपो नित्यः पौरुशिष्टिः । स्वाध्यायप्रवचने
एवेति नाको मौङ्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥ १ ॥

प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च, षट् च ॥ अनु० ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

अहं वृक्षस्य रेरिवा । कीर्त्तिः पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्व-
पवित्रो वाजिनीव स्वमृतमसि । द्रविणः सुवर्चसं ।
सुमेधा अमृतोऽक्षितः । इति त्रिंशद्धोर्वेदानुवचनं ॥ १ ॥
अहः, षट् ॥ अनु० १० ॥

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं वद ।
धर्मश्चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचार्याय प्रियं ध-
नमाहृत्य प्रजातनुं मा ब्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदित-
व्यं । धर्मान्न प्रमदितव्यं । कुशलान्न प्रमदितव्यं ।
भूत्यै न प्रमदितव्यं । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रम-
दितव्यं ॥ १ ॥

देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यं । मातृदेवो भव ।
पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो
भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्या-
नि । नो इतराणि । यान्यस्माकः सुचरितानि ।
तानि त्वयोपास्यानि ॥ २ ॥

नो इतराणि । एके चास्मच्छेयाः सो ब्राह्मणाः ।
 तेषां त्वयासनेन प्रश्वसितव्यं । अद्भया देयं ।
 अत्रद्भयाऽदेयं । अत्रिया देयं । ह्रिया देयं । भिया
 देयं । संविदा देयं । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा
 वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ॥ ३ ॥

ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः ।
 अल्लूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा
 तत्र वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः सम्म-
 र्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अल्लूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा
 ते तेषु वर्तेरन् ॥ तथा तेषु वर्तेथाः । एष आदेशः । एष
 उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनं । एव-
 मुपासितव्यं । एवमु चैतदुपास्यं ॥ ४ ॥

स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यं, तानि त्वयो-
 पास्यानि, स्यात्, तेषु वर्तेरन्, सप्त च ॥ अनु० ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

शन्नो मित्रः शं वरुणः । शन्नो भवत्वयमा । शन्न
 इन्द्रो वृहस्पतिः । शन्नो विष्णुरुद्रक्रमः । नमो ब्र-
 ह्मणे । नमस्ते वाया । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वा-

मेव प्रत्यक्षं ब्रह्माऽवादिषं । ऋतमवादिषं । सत्यम-
वादिषं ॥ तन्मा मावीत् । तद्वक्तारमावीत् । आवी-
न्मां । आवीद्वक्तारं । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ १ ॥

सत्यमवादिषं, पञ्च च ॥ अनु० १२ ॥

शन्नः, (१) ॥ शीघ्राः, (२) ॥ सह नौ, (३) ॥ यच्छन्दसां,
(४) ॥ भूः, (५) ॥ स यः, (६) ॥ पृथिवी, (७) ॥ ओमिति,
(८) ॥ ऋतञ्च, (९) ॥ अहं, (१०) ॥ वेदमनूच्य, (११) ॥
शन्नः, द्वादश ॥ १२ ॥

शन्नः, मह इत्यादित्यः, नो इतराणि, चयोर्वि-
शतिः ॥ २३ ॥

समाप्तः समाप्तः प्रपाठकः ।

तैत्तिरीये आरण्यके

अष्टमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवा-
वहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ ब्रह्मविदामोति परं । तद्देषाऽभ्युक्ता । सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद् निहितं गुहायां परमे व्यो-
मन् । सोऽश्नुते सर्वान् कामान्त्सह ब्रह्मणा विपश्चि-
तेति । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । आ-
काशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अग्नाः पृथिवी ।
पृथिव्या ओषधयः । ओषधोभ्योऽन्नं । अन्नाद्देतः । रे-
तसः पुरुषः* । स वा एष पुरुषोऽक्षरसमयः । तस्येदमेव

* अन्नाद्देतः । देतसः पुरुष इति परिवर्त्ते अन्नात्पुरुष इति
B. J चिह्नितपुस्तकद्वये पाठः ।

शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः । अयमुत्तरः पक्षः ।
अयमात्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष सौको
भवति ॥ अनु० १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

अन्नाद्दे प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवीः
अत्राः । अथो अन्नैर्नैव जीवन्ति । अथैनदपि य-
न्यन्ततः । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठं । तस्मात्सर्वाषधमु-
च्यते । सर्वं वैतेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासते । अ-
न्नं हि भूतानां ज्येष्ठं । तस्मात्सर्वाषधमुच्यते । अ-
न्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धन्ते । अद्यते-
ऽस्ति च भूतानि । तस्मादन्नं तदुच्यते इति । तस्मादा-
एतस्मादन्नरसमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः ।
तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरु-
षविधतां । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्राण एव शिरः ।
व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाश
आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष सौको
भवति ॥ अनु० २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

प्राणं देवा अनुप्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च ये ।
 प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यते । स-
 र्वमेव त आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रह्मोपासते । प्राणो
 हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । तस्यै-
 ष एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मा-
 त्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । तेनैष
 पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य* पुरुषवि-
 धतां । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः । अ-
 ग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा ।
 अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भव-
 ति ॥ अनु० ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

यतो वाचो निर्वर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह ।
 आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कदाचनेति ।
 तस्यैष एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्मा-
 द्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा वि-

* एतस्येति B चिह्नितपुस्तकपाठः ।

ज्ञानमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव ।
 तस्य पुरुषविधतां । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य अन्वै-
 व शिरः । कृतं दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः ।
 योग आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको
 भवति ॥ अनु० ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि च ।
 विज्ञानं देवाः सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते । विज्ञानं
 ब्रह्म चेद्देद । तस्माच्चैव प्रमाद्यति । शरीरे पापानो
 हित्वा । सर्वान् कामान्त्समश्रुत इति । तस्यैष एव
 शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्माद्दि-
 ज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः । तेनैष
 पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतां ।
 अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो
 दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आ-
 त्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भ-
 वति ॥ अनुः ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद् चेत् । अस्ति
 ब्रह्मेति चेद्देद । सन्तमेमं ततो विदुरिति । तस्यैष
 एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य । अथातोऽनुप्रश्नाः ।
 उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्च न गच्छतीइ ।
 आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चित्समश्नुताइउ । सौ-
 ऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत ।
 स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिदं किञ्च ।
 तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सञ्च-
 त्यञ्चाभवत् । निरक्तञ्चानिरक्तञ्च । निलयनञ्चा-
 निलयनञ्च । विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च । सत्यञ्चानृतञ्च
 संत्यमभवत् । यदिदं किञ्च । तत्सत्यमित्याचक्षते ।
 तदप्येष श्लोको भवति ॥ अनु० ई ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत ।
 तदात्मानं स्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यते इति ।
 यद्वै तत्सुकृतं । रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽन-

न्दी भवति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आ-
 काश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति ।
 यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽ-
 भयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा
 ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं
 भवति । तत्त्वेव भयं विदुषो मन्वानस्य । तदप्येष
 स्तोको भवति ॥ अनु० ७ ॥

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

भीषाऽस्माद्गतः पवते । भीषोदैति सूर्यः । भीषाऽ-
 स्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति । सैषाऽऽन-
 न्दस्य मीमांसा भवति । युवा स्यात् साधुयुवाऽ-
 ध्यायिकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथि-
 वी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आ-
 नन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः ॥ १ ॥

स एको मनुष्यगन्धर्वीणामानन्दः । ओषियस्य
 चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वीणामान-
 न्दाः । स एको देवगन्धर्वीणामानन्दः । ओषियस्य

चाकामह॒तस्य । ते ये श॒तं दे॒वगन्ध॑र्वाणा॒मान॒न्दाः । स
एकः पित॑रुणां चि॒रलोक॑लोकाना॒मान॒न्दः । ओचि॑यस्य
चाकामह॒तस्य । ते ये श॒तं पित॑रुणां चि॒रलोक॑लोका-
ना॒मान॒न्दाः । स एक॑ आजानजानां दे॒वाना॑मान॒-
न्दः ॥ २ ॥

ओचि॑यस्य चाकामह॒तस्य । ते ये श॒तमा॑जानजानां
दे॒वाना॑मान॒न्दाः । स एकः कर्म॑दे॒वानां दे॒वाना॑मान॒न्दः ।
ये कर्म॑णा दे॒वानपि॑ यन्ति । ओचि॑यस्य चाकामह-
तस्य । ते ये श॒तं कर्म॑दे॒वानां दे॒वाना॑मान॒न्दाः । स
एको दे॒वाना॑मान॒न्दः । ओचि॑यस्य चाकामह॒तस्य ।
ते ये श॒तं दे॒वाना॑मान॒न्दाः । स एक॑ इन्द्र॑स्थान॒-
न्दः ॥ ३ ॥

ओचि॑यस्य चाकामह॒तस्य । ते ये श॒तमिन्द्र॑स्था-
न॒न्दाः । स एको वृ॒हस्प॑ते॒रान॒न्दः । ओचि॑यस्य चा-
कामह॒तस्य । ते ये श॒तं वृ॒हस्प॑ते॒रान॒न्दाः । स एकः
प्रजा॑पते॒रान॒न्दः । ओचि॑यस्य चाकामह॒तस्य । ते ये श॒तं
प्रजा॑पते॒रान॒न्दाः । स एको ब्रह्म॑ण आ॒नन्दः । ओचि॑-
यस्य चाकामह॒तस्य ॥ ४ ॥

स यश्चा॑यं पुरु॒षे । यश्चा॑सा॒वादि॒त्ये । स एकः ।

स य एवंवित् । आत्मांश्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमा-
 त्मानमुपसङ्गामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्गाम-
 मति । एतं मनोमयमात्मानमुपसङ्गामति । एतं
 विज्ञानमयमात्मानमुपसङ्गामति । एतमानन्दमय-
 मात्मानमुपसङ्गामति । तदप्येष श्लोको भवति ॥
 अनु० ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

यतो वाचो निवर्त्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह ।
 आनन्दं ब्रह्मणो विद्वाम् । न विभेति कुतश्चेनेति ।
 एतः ह वाच न तपति । किमहः साधु नाकरवं ।
 किमहं पापमकरवमिति । स य एवं विद्वानेत आ-
 त्मानः सृणुते । उभे ह्येवैष एते आत्मानः सृणुते ।
 य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ अनु० ९ ॥

ब्रह्मवित्, इदं, अयं, इदं, एकविंशतिः(१) । अ-
 न्नात्, अन्नरसमयात्, प्राणः, व्यानः, अपानः,
 आकाशः, पृथिवी पुच्छः, षड्विंशतिः(२) । प्राणं, यजुः,
 ऋक्, साम, आदेशः, अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं, द्वाविंशतिः(३) ।
 यतः, अन्ना, ऋतः, सत्यं, योगः, महः, अष्टादश(४) ।

विज्ञानं, प्रियं मोदः, प्रमोदः, आनन्दः, ब्रह्म पुच्छं, द्वा-
विंशतिः(५) । असन्नेव, अष्टाविंशतिः,(६) । असत्,
षोडश(७) । भीषास्मात्, मानुषः, मनुष्यगन्धर्वाणां,
देवगन्धर्वाणां, पितृणां, चिरलोकलोकानां, आज्ञा-
नजानां, कर्मदेवानां देवानां, इन्द्रस्य, वृहस्पतेः,
प्रजापतेः, ब्रह्मणः, स यश्च, सङ्ग्रामति, एकपञ्चा-
शत्(८) । यतः, कुतश्चन, एकादश(९) ॥

ब्रह्मवित्, य एवं वेद, इत्युपनिषत्* ॥

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं कर-
वावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

इति ब्रह्मानन्दवल्ली ॥ ॐ तत्सत् ॥

समाप्तोऽष्टमः प्रपाठकः ।

* B, J सञ्ज्ञकपुत्रद्वये ब्रह्मविदितादिपाठो नास्ति ।

तैत्तिरीये आरण्यके

नवमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं क-
रवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधी-
हि भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं
चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । तः होवाच । यतो
वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीव-
न्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । त-
द्ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ अनु० १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्देव खल्विमा-
नि भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति ।

अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव
वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति ।
तः होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्र-
ह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ अनु० २ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाद्धैव खल्विमानि
भूतानि जायन्ते । प्राणेन जातानि जीवन्ति । प्राणं
प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं
पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तः
होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति ।
स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ अनु० ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो ह्यैव खल्वि-
मानि भूतानि जायन्ते । मनसा जातानि जीवन्ति ।
मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव
वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति ।

तः होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ अनु० ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्धैव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधोहि भगवो ब्रह्मेति । तः होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ अनु० ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्धैव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । परमे व्योमन् प्रतितिष्ठता । स य एवं वेद् प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति ।

महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्
कीर्त्या ॥ अनु० ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

अन्नं न निन्द्यात् । तद्भुतं । प्राणो वा अन्नं ।
शरीरमन्नादं । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितं । शरीरे प्राणः
प्रतिष्ठितः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं । स य एतदन्नमन्ने
प्रतिष्ठितं वेद् प्रतिष्ठिति । अन्नवानन्नादो भवति ।
महान् भवति । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । म-
हान् कीर्त्या ॥ अनु० ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

अन्नं न परिचक्षीत । तद्भुतं । आपो वा अन्नं ।
ज्योतिरन्नादं । अस्मि ज्योतिः प्रतिष्ठितं । ज्योति-
ष्यापः प्रतिष्ठिताः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं । स
य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद् प्रतिष्ठिति । अन्न-
वानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभि-
र्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ अनु० ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अन्नं बहु कुर्वीत । तद्भूतं । पृथिवी वा अन्नं । आ-
काशोऽन्नादः । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः । आ-
काशे पृथिवी प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं ।
स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद् प्रतिष्ठति । अ-
न्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशु-
भिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ अनु० ६ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

न कश्चन वसती प्रत्याचक्षीत । तद्भूतं । तस्मा-
द्यया कया च विधया ब्रह्मन्ं प्राप्नुयात् । अराध्यस्मा
अन्नमित्याचक्षते । एतद्वै मुखतोऽन्नं राई । मुख-
तोऽस्मा अन्नं राध्यते । एतद्वै मध्यतोऽन्नं राई ।
मध्यतोऽस्मा अन्नं राध्यते । एतद्वै अन्ततोऽन्नं
राई । अन्ततोऽस्मा अन्नं राध्यते ॥ १ ॥

य एवं वेद् । क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति
प्राणापानयोः । कर्मेति हस्तयोः । गतिरिति पाद-

धोः । विमुक्तिरिति पायौ । इति मानुषीः समाज्ञाः ।
अथ दैवीः । तृप्तिरिति वृष्टौ । बलमिति विद्युति ॥ २ ॥

यश्च इति पशुषु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजा-
तिरमृतमानन्द इत्युपस्थे । सर्वमित्याकाशे । तत्प्रति-
ष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठावान् भवति । तन्मह इत्युपा-
सीत । महान् भवति । तन्मन इत्युपासीत । मा-
नवान् भवति ॥ ३ ॥

तन्मम इत्युपासीत । नम्यन्तेऽस्मै कामाः । तद्ब्रह्मे-
त्युपासीत । ब्रह्मवान् भवति । तद्ब्रह्मणः परिमर
इत्युपासीत । पर्येण म्रियन्ते द्विषन्तः सपत्नाः । परि-
येऽप्रिया धातुव्याः । स यश्चायं पुरुषे । दद्यासा-
वादित्ये । स एकः ॥ ४ ॥

स य एवंवित् । अस्मास्त्रैकात्प्रेत्य । एतमन्नमय-
मात्मानमुपसङ्गम्य । एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्गम्य ।
एतं मनोमयमात्मानमुपसङ्गम्य । एतं विज्ञानमय-
मात्मानमुपसङ्गम्य । एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्ग-
म्य । इमांस्त्रैकान् कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन् ।
एतत्साम गायन्नास्ते । हाइ वु हाइ वु हाइ वु ॥ ५ ॥

अहमन्न^{(१)*} महमन्न^{(१)*} महमन्नं^{(१)*} । अहमन्ना-
 दो^{(२)*} अहमन्नादो^{(२)*} अहमन्नादः । अहः२ सो^{(१)*} क-
 कृद्दहः२ सो^{(१)*} ककृद्दहः२ सो^{(१)*} ककृत् । अहमस्मि
 प्रथमञ्जा ऋताइस्य । पूर्वं देवेभ्योऽमृतस्य नाश्भा-
 यि । यो मा ददाति स इदेव माइऽवाः । अहमन्न-
 मन्नमदन्त माइऽद्मि । अहं विश्वं भुवनमभ्यभवांश्च ।
 सुवर्न ज्योतीः† । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ ६ ॥
 अनु० १० ॥

राध्यते, दिद्युति, मानवान् भवति, एकः, हाइवु,
 य एवं वेद, एकश्च‡ ॥

धृगुः, तस्मै, यतो वै, विशन्ति तद्विज्ञासस्व तत्,
 षयोदश(१) । अन्नं,(२) । प्राणः,(३) । मनः,(४) ।
 विज्ञानं, तद्विज्ञाय, तं, तपसा, द्वादश, द्वादश,(५) ।
 आनन्दः, इति, सैषा, दश,(६) । अन्नं न निन्द्यात्,
 प्राणः, शरीरं,(७) । अन्नं न परिचक्षीत, आपः,

* एते षड्भाः B, J चिह्नितपुस्तकद्वये न सन्ति ।

† ज्योतिरिति ऋषेकारान्तः पाठो भाष्यसम्मतः ।

‡ राध्यते इत्याद्यनुवाकसङ्ग्रहः B, J चिह्नितपुस्तकद्वये नास्ति ।

ज्योतिः, (८) । अन्नं बहु कुर्वीत, पृथिव्यामाकाशः,
एकादशैकादश (९) । न कञ्चनैकषष्टिः, दश* ॥ १० ॥

सह नाववतु । सहनौ भुनक्तु । सह वीर्यं कर-
वावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ भृगुरित्युपनिषत् † ।
शन्नो मित्रः ॥ आविद्वक्तारं ॥ ॐ शान्तिः ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषत्सम्पूर्णा ।

समाप्तो नवमः प्रपाठकः ॥ ० ॥

* न कञ्चनैकषष्टिरेकान्नविष्टतिरेकान्नविष्टतिः । इति B चि-
ह्नितस्य मुद्रितस्य च पुस्तकस्य पाठः ।

† भृगुरित्युपनिषदित्यादिपाठः B, J चिह्नितपुस्तकद्वये नास्ति ।
मुद्रितपुस्तके तु वर्तते ।

श्रीगणेशाय नमः ।

तैत्तिरीये आरण्यके

दशमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तुः । सह वीर्यं क-
रवावहे । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहे ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ हरिः ॐ ।

(१) अम्भस्य पारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठे म-

तैत्तिरीये आरण्यकभाष्ये

दशमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः सुखं नमामि गजाननम् ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

वारुण्युपनिषद्युक्ता ब्रह्मविद्या समाधना ।

याज्ञिक्यां खिलरूपायां सर्वशेषोऽभिधीयते ॥

यथा बृहदारण्यके सप्तमाहमाध्यायौ खिलकाण्डत्वेनाचार्यै-

हृतो महीयान् । शुक्रेण ज्योतीःषि समनुप्रविष्टः

ब्रह्माहृतौ, तथेयं नारायणीया व्याख्या याञ्चिकुपनिषदपि खिल-
काण्डरूपा तत्त्वज्ञोपेतत्वात् । कर्मापासनब्रह्मकाण्डेषु त्रिष्वपि यद्य-
दक्तव्यमवशिष्टं तस्य सर्वस्याभिधानेन प्रकीर्णकरूपं खिलत्वं । बृह-
दारण्यके सप्तमाध्याये पूर्णमदः पूर्णमित्यादिना ब्रह्मतत्त्वमभिहितं ।
ॐ खं ब्रह्मेत्यादिभिरष्टमाध्यायगतैश्च यो हवै व्येष्टश्च श्रेष्ठश्च
वेदेत्यादिभिर्वाक्यैर्नानाविधान्युपासनान्यभिहितानि । स यः का-
मयेत महान् प्राप्नुयामित्यादिना मन्याख्यं कर्माऽभिहितं । तथा
पुत्रविशेषादिकामनायुक्तानां तत्कर्माण्यभिहितानि । एवमत्राप्यभ्यस्य
पार इत्यादिना ब्रह्मतत्त्वमभिहितं । आदित्यो वा एष एतन्मण्डल-
मित्यादिनोपासनमभिहितं । भूरन्नमग्नये पृथिव्यै स्वाहेत्यादिना
कर्माण्यभिहितानि । तत्र कर्मणां बाहुल्याद्याञ्चिकीत्युच्यते । उप-
क्रमे ब्रह्मतत्त्वाभिधानादुपमंहारे च ब्रह्मज्ञानसाधनानां सत्यादी-
नां सन्यासान्तानामभिधानादुपनिषदित्युच्यते । तदीयपाठसम्प्र-
दायस्तु देवविशेषेषु बहुविध उपलभ्यते । तत्र यद्यपि ब्राह्मणभेदः
कारणं, तथापि तैत्तिरीयब्राह्मणध्यापकैस्तत्तद्देवनिवासिभिः शिष्टै-
राहृतत्वात् सर्वाऽपि पाठ उपादेय एव । तत्र द्रविडानां चतुः-
षष्ट्यनुवाकपाठः । आन्ध्रानामश्रीत्यनुवाकपाठः । कर्णाटकेषु केषा-
ञ्चिच्चतुःसप्ततिपाठः । अपरेषां नवाश्रीतिपाठः । तत्र वयं पाठा-
न्तराणि यथासम्भवं सूचयन्तोऽश्रीतिपाठं प्राधान्येन व्याख्या-
स्यामः । तत्र प्रथमानुवाकस्यादौ काश्चिद्दृष्टो ब्रह्मत्वं प्रतिपाद-

पूजापतिश्चरति गर्भे अन्तः^(१) । ^(२)यस्मिन्निदं सञ्च
वि चैति सर्वं यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः । तदेव

यन्ति । तासु प्रथमामृचमाह । ^(१)“अम्भस्य पारे • चरति गर्भे
अन्तः”^(२) इति । ‘अम्भस्य’ ब्रह्मविधसमुद्रमध्यवर्त्तिजलस्य, ‘पारे’
परतोरे, यः ‘महान्’ प्रौढः, लोकालोकपर्वतादिः, ततः अपि
‘महीयान्’ महत्तरः, अयं परमेश्वरः, ‘भुवनस्य’ पृथिव्यादिलो-
कस्य, ‘मध्ये’, यः ‘महान्’ मेर्वादिः, ततोपि महत्तरः, ‘नाकस्य पृष्ठे’
स्वर्गस्योपरि, यः ‘महान्’ ब्रह्मलोकादिः, ततोपि महत्तरः । तथा
हृन्दोगा आमनन्ति । ‘ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिचाज्या-
यान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः’ इति ; ‘स एवाधस्तात् स
उपरिष्ठात् स पश्चात् स पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः स
एवेदं सर्वं’ इति च । स परमेश्वरः । ‘शुक्लेण’ भासकेन जीव-
चैतन्यरूपेण, ‘ज्यातीषि’ निर्मलत्वेन भासकानि अन्तःकरणानि सम्बन्ध-
‘अनुप्रविष्टः’ । तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः । ‘गर्भे’ ब्रह्माण्ड-
रूपे, ‘अन्तः’ मध्ये, ‘प्रजापतिः’ विराड्रूपो भूत्वा, ‘चरति’ वर्त्तते ।
विराड्रूपमाथर्वणिका आमनन्ति । ‘अग्निर्मूर्द्धां चतुषीं चन्द्रसूर्यां
दिशः श्रोत्रे वाग्विष्टताश्च वेदा वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य
पद्भ्यां पृथिवी’ इत्यादि । अग्निः, प्रकाशयुक्तो शुलोकः, सर्वव्यापी
परमेश्वरः । वस्तुतः तथाविध एव सन् मायावन्नाद् देहेषु जीव-
रूपेण ब्रह्माण्डे च विराड्रूपेणावस्थित इत्यर्थः ॥

द्वितीयामृचमाह । ^(२)“यस्मिन्निदं • परमे व्योमन्”^(१)

भूतं तद् भव्यमा इदं तदक्षरे परमे व्योमन्^(१) । ^(१)ये-
नावृतं खञ्च दिवं महीञ्च येनादित्यस्तपति तेजसा

इति । 'इदं' सर्वं जगद्, 'यस्मिन्' अव्याहते मूलकारणे, 'समेति च येति च' सृष्टिकाले समुत्पन्नं सत् सङ्गतमपि भवति । ज्ञं चेति पाठे सुखमपि प्राप्नोतीति व्याख्येयं । व्यत्ययेन वा गतमिति द्रष्टव्यं । संहारकाले विलीनं सत् विगतमपि भवति । 'अधि' अधिका हि-रण्यगर्भविराडादयोऽग्नीन्द्रादयश्च । 'विश्वे' सर्वे 'देवाः', 'यस्मिन्' अव्यक्ते, मूलकारणे 'निषेदुः' नितरामाश्रित्यावस्थिताः । 'तदेव' सृष्टिसंहारयोर्देवानाञ्च आधारभूतं अव्याहृतमेव । 'भूतं' अतीतं जगत्, 'भव्यं' भविष्यज्जगत्, 'इदं' वर्त्तमानमपि जगत्, 'तद्' तदेवाव्याहृतं । 'आ' इत्याश्चर्ये, आसीदिति प्रसिद्धिर्वा । तस्या-न्तर्गतं तादृशमव्याहृतं, 'अक्षरे' विनाशरहिते, 'परमे' उत्कृष्टे, 'व्योमन्' आकाशवदमूर्त्ते परमात्मनि, वर्त्तते इति शेषः ॥

द्वितीयामृतचमाह । ^(१)"येनावृतं ० परमे प्रजाः"^(१) इति । वाजमनेयिनो गार्ग्यब्राह्मणे परमात्मन्याश्रिते यदव्याहृतमभिधी-यते, एतस्मिन्नेव खल्वक्षरे गार्ग्य आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति तत्पूर्व-स्यामृत्यभिहितं, अस्यां तु तेनाव्याहृतेनोपहितं, तेन कारणेन व्याप्ता अत एवाक्ताः, सर्वेऽपि सद्रूपतया भासन्ते । 'येन' परमेश्व-रेण, अनुगृहीतः, 'आदित्यः', 'तेजसा' स्वकीयं मण्डलया भास्वरू-पेण* 'भ्राजसा च' प्रसारितरश्मिरूपया दीप्त्या च, 'तपति' सर्वमिदं

* भास्वरूपेण इति P चिह्नितपुस्तकपाठः ।

आजसा च । यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति तदक्षरे^६
परमे पजाः^(२) । ^(४)यतः प्रसूता जगतः प्रसूतो तो-
येन जीवान् व्य च सर्ज भूम्यां । यदोषधीभिः पुरुषान्

जगदभितप्तं प्रकाशितञ्च करोति । ‘कवयः’ तत्त्वविदः, ‘यं’ परमा-
त्मानं, ‘समुद्रे अन्तः’ समुद्रोपलक्षितस्य ह्यत्स्य जगतो मध्ये, तन्नूनिव
‘वयन्ति’ यथा पटस्वरूपे तन्तवोऽनुवताः तथा जगति ब्रह्मतत्त्वम-
नुगतं पश्यन्ति । तच्च ब्रह्मतत्त्वं ‘अक्षरे’ विनाशरहिते, ‘परमे’ उत्कृष्टे
निजस्वरूपे अवस्थाय ‘पजाः’, उत्पादयन्तीति शेषः । स्वरूपे-
ऽवस्थानं ह्यन्दोऽगः प्रश्नोत्तराभ्यामामनन्ति । “स भगवः कस्मिन्
प्रतिष्ठितः” इति “स्वे महिषोति” आधारान्तरराहित्यमेव,
स्वस्मिन्नेव अवस्थानं । “यदक्षर” इति पाठेऽपि तच्छब्दोऽर्थत्वेन
व्याख्येयः ॥

चतुर्थीश्लेषमाह । ^(४)“यतः प्रसूता जगतः • भूतानि चरा-
चराणि”^(४) इति । पूर्वमन्त्रे जगत्कारणमव्याकृतोपहितं यच्चैतन्व-
मुक्तं तस्यात्र जगदुत्पादनञ्च प्रपद्यते । “आत्मन आकाशः सम्भूतः”
इत्यारभ्य “अस्मात् पुरुषः” इत्यन्तेन ग्रन्थेन पूर्वमभिहिता ‘जगतः
प्रसूतिः’ । ‘प्रसूतिः’ सृतिः उत्पत्तिः, यस्मादव्याकृतोपहिताच्चैतन्यात्,
‘प्रसूता’ प्रवृत्ता, तच्चैतन्यं कारणभूतं ‘तोयेन’ जलोपलक्षितेषु
भूपञ्चकेन, ‘जीवान्’ मनुष्यगवादीन् जीवदेहान्, ‘व्यससर्ज’ ‘भूम्यां’

* यदक्षरे इति J, M, N, O चिह्नितपुस्तकचतुष्टयपाठः ।

पशूश्च विवेश भूतानि चराचराणि^(५) । ^(५)अतः परं
नान्यदक्षीयसः हि परात्परं यन्महतो महान्तं । य-
देकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्^(५) ॥

॥ १ ॥

(५) तद्देवर्त्तं तदु सत्यमाहुस्तद्देव ब्रह्म परमं कवीनां ।

जगत्यां विवेषेणोत्सृजत् । व्यसर्जेति पाठेऽपि तथैव व्याख्येयं । तथा
अचैतन्यरूपं मायाविशिष्टं कारणं 'ओषधीभिः' ग्रीहियवादिभि-
रूपसंचितमन्नं भूत्वा, मनय्यान्, 'पशून्श्च', तदुपसंचितस्यावर-
जङ्गमशरीराणि सर्वाण्यपि प्र'विवेश' दृक्षादिषु स्थावरेषु दृष्टि-
जलरूपेण प्रवेशः । तेन चैतन्येन सर्वं जगत् परिदलितमिति
शेषः ॥

पञ्चमीष्टचमाह । ^(५)"अतः परं ० तमसः परस्तात्"^(५)इति ।
पूर्ववाक्येण जगत्कारणत्वाकारणोपसंचितं शुद्धं वस्तु अत्र नि-
रूप्यते । यत् वस्तु, 'परात्' उत्कृष्टात् हिरण्यगर्भादेरपि, 'परं'
अत्यन्तमुत्कृष्टं, 'यत्', च 'महतः' आकाशादेः, 'महान्तं', 'यत्',
अपि 'एकं' सजातीयविजातीयरहितं, 'अव्यक्तं' इन्द्रियागम्यं,
'अमन्तरूपं' देशकालवस्तुपरिच्छेदरूपं, 'विश्वं' जगदात्मकं, 'पुराणं'
अनादिसिद्धं, 'तमसः परस्तात्' अज्ञानात् पृथग् वर्त्तते । 'अतः'
वस्तुनः, 'अन्यत्' वस्तु, 'अपीयसं' अत्यन्तदुर्लभ्यं, 'परं' उत्कृष्टं
'न', अस्ति ॥

इष्टापूर्त्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं विभर्त्ति भुवनस्य नाभिः^(१)।^(०) तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तद् चन्द्रमाः। तदेव शुक्रममृतं तद् ब्रह्म तदापः स प्रजापतिः^(०) ।

विश्वविशेषणेन यत्सर्वं जगदात्मकत्वमुक्तं तदेतत् षष्ठीसप्तमीभ्यां ऋग्भ्यां प्रपञ्चयति । (१) "तदेवर्त्तं • भुवनस्य नाभिः^(१) । (०) तदेवाग्निस्तद्वायुः • स प्रजापतिः"^(०) इति । मनसा यथा वस्तुचिन्तनमृते वा तदुच्चारणं 'सत्यं', एतदुभयमपि 'तदेव' अधिष्ठानरूपं ब्रह्मैव, 'कवीनां' वेदशास्त्रपारङ्गतानां, परमुक्त्यर्थं प्रमाख्येनादरणीयं यद् 'ब्रह्म' वेदरूपं वस्तु, तदपि स्वाधिष्ठानभूतपरब्रह्मात्मकमेव । 'इष्टं' दर्शपूर्णमासादि श्रौतं कर्म । 'पूर्त्तं' वापोकूपादिस्मार्त्तं कर्म, तदुभयमपि 'तदेव ब्रह्म' । तथा 'बहुधा जातं' पूर्वकल्पतत्पूर्वकल्पादिरूपेण बहुप्रकारमुत्पन्नं, इदानीमपि तथा 'जायमानं', 'विश्वं' सर्वं जगत, 'भुवनस्य नाभिः' चक्रनाभिवत् सर्वस्य लोकस्थाधारभूतः परमात्मा, 'विभर्त्ति' । अत आधेवं सर्वमधिष्ठानस्वरूपमेव । अग्निवायुसूर्यचन्द्रमसोऽपि 'तदेव' । तथा 'शुक्रं' दीप्यमानं नक्षत्रादिकं, 'अमृतं' देवैः सेव्यं पीयूषं, एतदुभयमपि 'तदेव' अधिष्ठानरूपमेव, यद् 'ब्रह्म' हिरण्यगर्भरूपं, 'तत्', अपि तदधिष्ठानात्मकमेव, याः 'आपः' जलोपलक्षितानि पञ्चभूतानि, यश्च प्रजापतिर्विराड्रूपः, तदुभयमधिष्ठानरूपमेव । यद्यत् जगत् अविद्यादृष्ट्या नानाविधं प्रतीयते, तत्सर्वं विद्यादृष्ट्या अखण्डैकरूपं

(८)सर्वे निमेषा अक्षरे विद्युतः पुरुषादधि । कला मु-
हूर्त्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वशः^(८)।^(९)अह्नमासा मासा

ब्रह्मैव । अतएव दृष्टिद्वयमभिप्रेत्य वाजसनेयिन आमनन्ति ।
'यत्र हि दैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति इत्यविद्यादृष्टिः, यत्र
तस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्' इति विद्यादृष्टिः । ननु
'प्रकृति' पुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तमः' इति विष्णुपुराणे कालस्य
नित्यत्वाभिधानात्, विद्यादृष्ट्यापि ब्रह्मरूपत्वं नास्तीत्याशङ्क्याह ।
पुराणस्याविद्यादृष्टिविषयत्वमभिप्रेत्य विद्यादृष्ट्याकालस्य ब्रह्मत्व-
विवक्षया ब्रह्मणः सकाशादुत्पत्तिः ॥

अष्टमीनवमीभ्यां दर्शयति । (८)"सर्वे निमेषाः • अहोरात्राश्च
सर्वशः"^(८) । (९)"अह्नमासा मासाः • अन्तरिक्षमथो सुवः"^(९)
इति । निर्मिर्नाम जनकस्य पूर्वज आद्यो मिथिलेश्वर आ-
सोदिति उपनिषदि वर्तते, देववरप्रसादात् येषु अक्षिपद्मपातेषु
ते निर्मिषाः, त एव 'निमेषाः', इत्युच्यन्ते, पद्मपातपरिमिताः
सूक्ष्मकालविशेषा इत्यर्थः । ते 'सर्वे', अपि 'विद्युतः' स्वयम्प्रकाश-
मानात्, 'पुरुषात्' परिपूर्णात् परमेश्वरात्, 'अधिजज्ञिरे' आधिक्ये-
नात्पन्नाः । निमेषेभ्योऽपि अधिकाः कालविशेषाः 'काष्ठाः' । ता-
भ्योऽप्यधिकाः 'कलाः', ताभ्योऽधिकाः 'मुहूर्त्ताः' । तेभ्योऽप्यधिकाः
'अहोरात्राः' । तथाच पूर्वग्रन्थकारैरुक्तं ।

'अष्टादश निमेषास्तु काष्ठास्त्रिंशत्सु ताः कलाः ।

ऋतवः संवत्सरश्च कल्पन्तां* । स आपः प्रदुधे उमे इमे
अन्तरिक्षमथो सुवः^(९) । ^(१०)नैनमूर्द्धं न तिर्यच्चं न

तास्तु चिंशत् चणस्ते तु मुहूर्त्तो द्वादशास्त्रियां ॥

ते तु त्रिंशदशेरात्रः पञ्चस्ते दश पञ्च च' ।

'च'कारावनुक्तसमुच्चयार्थो । तदेव 'सर्वशः', इत्यनेन स्पष्टीक्रियते ।
सवत्रुव्यादिकाः सर्वे कालविशेषाः समुत्पन्ना इत्यर्थः । सवत्रुव्योः
स्वरूपं पूर्वोच्यते ।

'गलिनीपत्रसंहत्यां सप्तसप्तत्याऽभिभेदने ।

दशे दशे तु यः कालः स कालो सववाचकः ॥

सवैस्त्वटिः स्यात् त्रिंशद्भिः' इति ।

'अर्द्धमासाः' शुक्लकृष्णपक्षरूपाः । 'मासाः', चैत्रवैशाखाद्याः ।
'ऋतवः' वसन्तयोश्चाद्याः । ते सर्वेऽपि परमेश्वरात् 'अधिजञ्जिरे' ।
तथा 'संवत्सरश्च', प्रभवति, भवादिरूपः । 'कल्पन्तां' परमेश्वरादु-
त्पन्नाः । अत एव स्वप्रयोजनसमर्था भवति । कल्पन्तामिति वङ्-
वचनपाठे सर्वेऽपि कालविशेषाः स्वस्वप्रयोजनसमर्था इति योज्यं ।
'सः' परमेश्वरः, स्वनिर्मितेन कालविशेषेणोपहितः सन्, तत्तत्काल-
लौचित्येन 'आपः प्रदुधे' जलोपलक्षितां पृथिवीं दुग्धवान्, प्रा-
णिनामपेक्षितं भोग्यजातं पृथिव्यां सम्पादितवानित्यर्थः । तथैव
'अन्तरिक्षं', एकं स्थानं, 'अथो' अपि च, 'सुवः' स्वर्गः अपरं स्थानं,

* षट्सु आदशपुस्तकेषु "कल्पन्तां" इति पाठो दृश्यते; केचन
P चिह्नितपुस्तके "कल्पन्तां" इति पाठो वर्तते ।

मध्ये परिजग्रभत् । न तस्येशे कश्चन तस्य नाम मह-
द्यज्ञः^(१०) ॥ २ ॥

^(११)न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति क-

‘इमे उभे’ स्थाने, ‘प्रदुघे’, तयोरपि स्थानयोर्भाग्यवस्त्वनि सन्पा-
दितवानित्यर्थः ॥

ननु काललोकादिसर्वकारणस्य सर्वत्रानुगतत्वात् कुतः प्राणि-
भिरसौ न गृह्यत इत्याशङ्क्य तस्य परमात्मन ऊर्द्धवाद्याकार-
विशेषाभावात् रूपाद्यभावाच्च, इति मन्त्रद्वयेन दर्शयति । ^(१०)“नैन-
मूर्द्धं • नाम महद्यज्ञः”^(१०) । ^(११)“न सन्दृशे तिष्ठति • अमृतास्ते
भवन्ति”^(११) इति । कश्चिदपि पुरुषः, ‘एनं’ परमात्मानं, स्वप्न-
वदूर्द्धाकारं, उपरिस्थितशालोवन्नवन्तिर्यगाकारं वा, गृहान्तर्वर्त्ति-
देवदत्तवत् कश्चित् ‘मध्ये’, अवस्थितं वा । ‘न परिजग्रभत्’
नैव परिगृह्णाति । ऊर्द्धवाद्याकाराणां तस्मिन्नभावात् । किञ्च
‘तस्य’ परमात्मनः, ‘कश्चन’ कोऽपि पुरुषः, ‘नेशे’ नेष्टे, मम
ग्रहणसौकर्यार्थमोद्दृश्युषो भवेति नियन्तुं न समर्थः । अत एव
‘तस्य’ परमात्मनः, ‘महद्यज्ञः’, इति ‘नाम’, सम्यक्, अत्यन्त-
स्वतन्त्रत्वेन तदीययज्ञसोऽभ्यधिकत्वात् । किञ्च ‘अस्य’ परमात्मनः,
‘रूपं’ नीलपीतादिकं, ‘न सन्दृशे’ प्राणिनां दृष्टिविषये, न सं‘ति-
ष्ठति’ । अशब्दमस्पर्शमरूपमित्यादिश्रुतेः । अतः ‘कश्चन’ कुश-
लोऽपि पुमान्, अत्यन्तपटुना ‘चक्षुषा’, तं ‘न पश्यति’ । कथं तर्हि
गुरुशास्त्रोपदेशयुक्तो गृह्णातीति चेत् उच्यते, ‘इदा’ इदयपुण्डरीक-

श्चनैनं । हृदा मनोषा मनसाऽभिक्रमो य एनं विदु-
रमृतास्ते भवन्ति^(११) । ^(१२)अद्भ्यः सम्भूतो हिरण्यगर्भं

मध्यवर्तिना, 'मनोषा' भौतिक*वस्तुगोचराणि मनसा ईष्टे इति मनोऽत् तथाविधेन, 'मनसा' अन्तःकरणेन, 'अभिक्रमः' सर्वतो निश्चितो भवति । योगयुक्तं हि मनः लौकिकोर्मनोवृत्तीर्निचमयति, तेन च अन्तर्मुखेनैकाग्रेण मनसा परमात्मा अनुभवितुं शक्यते । दृश्यते त्वयिया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति श्रुतेः । 'ये' पुरुषाः, 'एनं' परमात्मानं, एकाग्रेण मनसा 'विदुः' साक्षात् कुर्वन्ति, 'ते' पुरुषाः, 'अमृताः' मरणरहिताः, 'भवन्ति' । देहात् प्राणानामुत्क्रान्तिः, मरणं, तस्य तत्त्वविदां नास्ति । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समःस्त्रोयन्त इति श्रुतेः ॥

उक्तार्थदाकार्याय प्रदेवान्तरपठितत्वात् मन्वानुदाहरति । "अद्भ्यः सम्भूतो हिरण्यगर्भं इत्यष्टौ" इति । (१२ मन्त्रः) । अद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यैरसाचेत्यथमनुवाकस्यातुर्होत्रोच्ययनमन्त्रप्रकरणे समाप्तातः । तस्मान्नुवाकस्य प्रदर्शनार्थमद्भ्यः सम्भूत इति प्रतीकमिदं पठितं । तस्मिन्नुवाके तमेवं विद्वानमृत इह भवतीति परमात्म-तत्त्वविदो मरणरहिण्यसुक्तं । हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये इत्याद्यष्टा-दृषः संहितायास्यतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके समाप्ताताः । ता अपि वेदितव्यस्य परमात्मान उपलक्षकत्वेन हिरण्यगर्भाद्यभिधानादचोप-युक्ताः ॥

* लौकिकेति P चिह्नितपुस्तकपाठः ।

इत्यष्टौ^(११) । ^(१२)एष हि देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वाः
हि जातः स उ गर्भे अन्तः । स विजायमानः स जनि-
ष्यमाणः प्रत्यक्षुखास्तिष्ठति विश्वतोमुखः^(१३) । ^(१४)वि-
श्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोहस्त उत विश्वतः

यथा हिरण्यगर्भादयः परमात्मोपलक्षकाः, तथा परमात्मना
सृष्टं दिगादिकं जगद्धिरण्यमूर्त्तिंश्च परमात्मानमुपलक्षयतीति मन्त्र-
द्वयेन दर्शयति । ^(११)“एष हि देवः ० तिष्ठति विश्वतोमुखः”^(१२) ।
^(१३)“विश्वतश्चक्षुरुत ० देव एकः”^(१४) इति । विद्वद्भिरनुभूयमानः
‘देवः’ स्वप्रकाशः परमात्मा, ‘प्रदिशः’ प्रकृष्टाः प्राच्याद्यः, आग्ने-
य्याद्याश्च विदिशः ‘सर्वाः’, ‘अनु’, प्रविश्वावस्थितः । प्रवेक्ष्य अत्य-
न्तरप्रसिद्धार्थः ‘हि’शब्दः । तथा ‘पूर्वा जातः’ हिरण्यगर्भस्वरूपत्वे-
जायमेव प्रथममुत्पन्नः, ‘हि’शब्देन हिरण्यगर्भः समवर्त्ततेति मन्त्र-
प्रसिद्धिः सूच्यते । ‘स उ’ स एव परमेश्वरः, ‘गर्भे अन्तः’ ब्रह्माण्ड-
रूपस्य गर्भस्य मध्ये, वर्त्तते । ‘सः’, एव ‘विजायमानः’ देवतिर्य-
गादिरूपेण इदानीं जायते, इतः परमपि ‘जनिष्यमाणः’, ‘सः’,
एव । स च ‘प्रत्यङ्’ अक्षमयादिकोशेभ्यः आन्तरः, ‘मुखाः’
देहेन्द्रियाद्यक्षत्वेन मुख्याः, ‘विश्वतः’, सर्वतः, मुखानि, रूपाद्युपलभि-
द्वाराणि चक्षुरादीनि, यस्यासौ ‘विश्वतोमुखः’, तादृशोयं जगद-
धिष्ठानत्वेन ‘तिष्ठति’ । स च ब्रह्माण्डरूपं देहं धृत्वा सर्वप्राणिदेह-
स्वरूपत्वात् तदीयैः सर्वैश्चक्षुरादिभिर्युक्त इति ‘विश्वतश्चक्षुः’, इत्यादि-

स्यात् । सं बाहुभ्यां नमति सं पतचैद्यावापृथिवी अन-
यन् देव एकः^(१४) । ^(१५)वेनस्तत् पश्यन् विश्वा भुव-
नानि विद्वान् यच्च विश्वं भवत्येकनीडं । यस्मिन्निद-
सच्च विचैकः स ओतः प्रोतश्च विभुः प्रजासु^(१६) । ^(१७)प्र

पदैरभिधीयते । तत्तल्लोकनिवासिनां प्राणिनां चक्षूषि तच्च तच्च
स्थितानि एव एतदीयानि भवन्ति । अतोऽस्य सर्वत्र चाक्षुष्यत्वं ।
एवं विश्वतोमुखत्वादिकमपि द्रष्टव्यं । स च परमेश्वरः, 'बाहुभ्यां
'सन्नमति' बाहुसदृशाभ्यां धर्माधर्माभ्यां निमित्तकारणाभ्यां सर्वं
जगदधीकरोति । तथा 'पतचैः' पतनशीलैः पञ्चीकृतपञ्चमहा-
भृतैः, 'सन्नमति' सर्वं जगदुत्पादयति । एवमयं 'देवः', द्यावा-
पृथिव्यादिकं कृत्स्नं जगत् उत्पादयन् 'एकः', एव अवतिष्ठते ॥

उक्तार्थं अद्भुतिश्रव्यमुत्पादयितुं मन्त्रद्वयेन गन्धर्ववृत्तानां
दर्शयति । ^(१५)"वेनस्तत्पश्यन् • विभुः प्रजासु^(१६) । ^(१७)प्र त-
द्वोचे • सवितुः पिता सत्"^(१८) इति । 'वेनो नाम गन्धर्वः',
सर्वप्राणिनां 'गुहासु' बुद्धिषु, 'निहितं', 'अमृतं' विनाश-
रहितं, 'तत्' वस्तु, स्वानुभवेन 'विद्वान्', 'प्रवोचे नु' शिष्येभ्यः
प्रोवाच खलु । कीदृशो वेनः, 'यच्च' यस्मिन् परमात्मवस्तुनि,
'विश्वं' सर्वं जगत्, 'एकनीडं भवति' एकत्वेन विश्वमवस्थितं सत्
तादात्म्यं प्राप्नोति । 'तत्' वस्तु, गुरुशास्त्रप्रसादेन 'पश्यन्' साक्षात्
कुर्वन्, 'विश्वा भुवनानि' सर्वाण्यपि लोकान्, 'विद्वान्' ज्ञानं

तद्वाचे अमृतं नु विद्वान् गन्धर्वी नाम निहितं गुहा-
सु ॥ ३ ॥

चीणि पदा निहिता गुहासु यस्तद्देद सवितुः पिता
सत्^(११) । ^(१०)स नो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि

वर्तते । आत्मसाक्षात्कारे हि सर्वं जगत् तदात्मकमित्यवगति-
र्भवति । किञ्च तेन दृष्टे 'यस्मिन्' वस्तुनि परमात्मनि, 'इदं' जगत्,
'सञ्च वि च' समुत्पद्यते विलीनञ्च भवति । 'एकं' अद्वितीयतत्त्वरूपः,
'सः' परमात्मा, 'विभुः' व्यापी सन्, 'प्रजासु', सर्वासु, दीर्घतन्तुवत्
'श्रोतः', तिर्यक्तन्तुवत् 'श्रोतश्च', अवतिष्ठते । 'गुहासु' प्राणिनां
बुद्धिषु, 'चीणि पदा' जायत्स्वप्नसुषुप्तिरूपाणि चीणि स्थानानि,
'निहिता' अवस्थितानि । 'यः' अयं गन्धर्वः, 'तत्' जागराद्यधि-
ष्ठानं, 'वेद' । स गन्धर्वः 'सवितुः' उत्पादकस्य, स्वकीयजनकस्यापि,
'पिता सत्' जनको भवति । लोकप्रसिद्धः पिता पुत्रस्य देहमात्रं
जनयति । ब्रह्मतत्त्वाभिज्ञस्तु परमात्मरूपेण सर्वजगदुत्पादकत्वा-
ल्लोकप्रसिद्धस्तु स्वजनकस्यापि समुत्पादको भवति । यस्मा विजा-
नात् सवितुः पिता सदिति अत्यन्तरात् ॥

तस्य परमेश्वरस्य व्यवहारकाले सर्वप्राण्युपकारकत्वं परमार्थ-
दर्शिनेन मुक्तिप्रदत्वञ्च मन्त्रद्वयेन दर्शयति । ^(१०)"स नो बन्धुः •
धामान्यभैरयन्त^(१०) । ^(१६)परि द्यावापृथिवी • भवत् प्रजा-
सु"^(१६) इति । 'सः' परमेश्वरः, 'नः' अस्माकं सर्वेषां, 'बन्धुः',

वेद् भुवनानि विश्वा । यच्च देवा अमृतमानशानास्तृ-
तीये धामान्यभैरयन्त^(१०) । ^(१८)परि द्यावापृथिवी यन्ति
सद्यः परि लोकान् परि दिशः परि सुवः । ऋतस्य
तन्तुं विततं विद्वत्य तदपश्यत्तदभवत् प्रजासु^(१८) ।

असदनुष्ठितसुष्ठतानुसारेण हितकारित्वात् । 'जगिता' उत्पादकः,
सर्वस्रष्टृत्वात् । 'सः', च 'विधाता' जगतो निर्माता सन्, 'विश्व
भुवनानि' सर्वानुत्तमाधमलोकान्, 'धामानि' तेषु लोकेषु देवादीनां
योग्यानि स्थानानि च, 'वेद्' जानाति । 'यच्च इतोये' लोके
स्वर्गाख्ये, 'देवाः' इन्द्रादयः, 'अमृतमानशानाः' सुधां पिबन्तः,
'धामानि' स्वकीयस्थानानि, 'अभैरयन्त' सर्वतः प्राप्तवन्तः, ततः
सर्वे विदित्वा तत्तदनुष्ठितकाम्यकर्मानुसारेण फलं प्रयच्छन्तीत्यर्थः ।
ये तु सुमुच्यवः ते सर्वे विदिततत्त्वाः सन्तः 'द्यावापृथिवी' लोकद्वयं,
'सद्यः परियन्ति' बोधक्षणे एव सर्वतो व्याप्नुवन्ति, तथा 'लो-
कान्' अवशिष्टानन्तरिच्छादीन्, 'परियन्ति' । 'दिशः' प्राञ्चाद्याः,
'परियन्ति' । 'सुवः' स्वर्गलोकभोगं परियन्ति । सर्वात्मकत्वेन
सर्वव्याप्तिरुक्ता । 'ऋतस्य' तस्य परब्रह्मणः, 'तन्तुं' अवच्छेदेनावस्थानं,
'विततं' विस्तीर्णं यथा भवति तथा, 'विद्वत्य' गुरुब्राह्मणमुखात्
निश्चित्य, 'तत्' ब्रह्मतत्त्वं, 'अपश्यत्' यः साक्षात्कृतवान्, स एव
'प्रजासु', मध्ये 'तत्' ब्रह्मतत्त्वं, 'अभवत्' । तथाच श्रुत्यन्तरं, 'ब्रह्मकिं
ब्रह्मैव भवति' इति ॥

(१९)परीत्य लोकान् परीत्य भूतानि परीत्य सर्वाः
प्रदिशो दिशश्च । प्रजापतिः प्रथमजा ऋतस्यात्म-
नात्मानमभिसम्भूव^(१९) । (१०)सदसस्पतिमद्भुतं प्रिय-

अम्भस्य पार इत्यादिना तदभवत् प्रजास्त्रित्यन्तेन ऋन्वेन प्रतिपादितां ब्रह्मविद्यामुपसंहरति, (१९)“परीत्य लोकान् • आत्मानमभिसम्भूव”(१९) इति । ‘ऋतस्य’ सत्यस्य ब्रह्मणः, ‘प्रथमजाः’ प्रथमकार्यभूतः, ‘प्रजापतिः’ हिरण्यगर्भः, ‘लोकान्’ भूरादीन्, ‘भूतानि’ देवमनुष्यादिप्राणिदेहान्, ‘प्रदिशः’ आग्नेय्याद्याः, ‘दिशश्च’ प्राच्याद्याः, ‘परीत्य’ सर्व्वतो व्याप्य, सृष्टिकाशे सृष्ट्वा पुनरपि ‘परीत्य’ स्थितिकाशे रक्षित्वा, ‘आत्मना’ स्वस्वरूपेण, तद्विषयकतत्त्वज्ञानेन इत्यर्थः । ‘आत्मानं’ सत्य-
ज्ञानादिसूत्रं, ‘अभिसम्भूव’ सर्व्वतः सम्यक् प्राप्तवान् ॥

तदेवं ब्रह्मविद्या प्रतिपादिता, अथ तत्प्राप्तिसाधनभूताः शोपाधिकब्रह्मध्यानजपस्नानादिकर्माङ्गभूताः मन्त्राः कर्मकाण्डे पूर्वमनुक्ता अस्मिन् खिलकाण्डे अभिधीयन्ते ते । तत्र एकेन मन्त्रेण ब्रह्मप्राप्त्यर्थमन्त्रार्थामिषं प्रार्थयते । (१०)“सदसस्पति-
मद्भुतं • सनिं मेधामयात्रिषम्”(१०) इति । सोदत्यस्मिन् अव्याकृते कारणे सर्वं जगत् इति, ‘सदः’, तस्य, ‘पतिं’ पालक-
मन्त्रार्थामिषं, ‘अयात्रिषं’ अहं प्राप्तवान् अस्मि, शीघ्रं प्राप्तवान्, इत्यनया विवक्षया भूतार्थनिर्देशः । कीदृशं सदसस्पतिं, ‘अद्भुतं’ आश्चर्य्यरूपं, मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्य जगतोऽनायासेन निर्मा-

मिन्द्रस्य काम्यं । सनिं मेधामथासिधं^(१०) । ^(११)उद्दीप्यस्व
जातवेदोऽपघ्नमिच्छतिं मम ॥ ४ ॥

पशून्श्च मघ्नमावहृ जीवन् च दिशो दिश^(११) ।
^(११)मा नो हिःसीज्जातवेदो गामश्चं पुरुषं जगत् ।

इत्वं, 'इन्द्रस्य' देवराजस्य, अपि 'प्रियं', सोप्यन्तर्यामिणं कदा
प्राश्यामीत्येवमाशास्ते । अत एव सर्वैरन्यैः 'काम्यं' अपेक्षणीयं,
'सनिं' कर्मफलस्य दातारं, 'मेधां' श्रुताधीतयन्धारण्यन्निं,
प्रयच्छन्मिति शेषः ॥

अथ वग्घुपाधिकं परमेश्वरं प्रति इष्टप्राप्तिं प्रार्थयते ।
^(११)"उद्दीप्यस्व जातवेदोऽपघ्नं • जीवन् च दिशो दिश"^(११)
इति । जाते प्राणिशरीरे जाठराग्निस्वरूपेण विद्यते अतिष्ठते
इति जातवेदाः । अथवा जातानुत्पन्नान् यजमानान् तत्तत्-
फलदानाय वेत्ति स्वचित्ते निश्चिनोतीति जातवेदाः । हे 'जात-
वेदः', मदनुग्रहार्थम् उत्कर्षेण 'दीप्यस्व' । किं कुर्वन्, 'मम',
अनिष्टकारिणीं 'निच्छतिं' पापदेवतां, 'अपघ्नन्' विनाशयन् । तां
विनाशय ततो मदर्थं 'पशून्' गवाश्चादीन्, 'जीवन्' दीर्घायुष्यं,
'च'काराभ्यामन्यदपि सर्वं भोग्यजातं 'आवहृ' सम्पादय । ततः
सुखनिवासार्थं 'दिशः' प्राच्याद्याः, निवासयोग्यानि तत्तद्दिग्गन्त-
स्थानानि, 'दिश' देहि ॥

सम्पादितानां गवाश्चादीनामविनाशं प्रार्थयते । ^(११)"मा नो
हिःसीज्जातवेदः • श्रिया मा परिपातय"^(११) इति । हे 'जात-

अविभ्रद्म आगहि त्रिया मा परिपातय^(११) ।
^(१२)पुरुषस्य विद्म सहस्राक्षस्य महादेवस्य धीमहि* ।
 तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्^(१३) । ^(१४)तत्पुरुषाय विद्महे

देवः, लक्ष्मणादात् मदोयं गवादिकं निर्णतिः 'मा हिंसीत्' मा विनाशयतु । 'जगच्छब्देन गवादिव्यतिरिक्तं गृहचेचादिकं विवक्षितं । हे 'अग्ने', त्वं 'अविभ्रत्' आधारयन्, अस्मदपराधं मनस्यधारयित्वा 'आगहि' अस्मदनुग्रहार्थमागच्छ, ततो मां 'त्रिया' धनधान्यादिष्वमदा, 'परिपातय' सञ्चतः प्रापय ॥

इत ऊर्ध्वं तेषु तेषु देशेषु अतिपाठा अन्यन्तविलक्षणाः, तत्र विज्ञानात्मप्रवृत्तिभिः पूर्वनिबन्धनकारैर्द्राविष्णुपाठस्यादृतत्वात् वचमपि तमेवादृत्य व्याख्यास्यामः । तत्र षड्भिर्गायत्रीभिरात्म-प्राप्तिद्वारभृता देवताविशेषाः प्रार्थन्ते । तत्र आदौ विश्वरूपधरं प्रार्थयते । ^(११)"पुरुषस्य विद्म ० तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्"^(१२) इति । विश्वतस्सर्गुरित्यादिमन्त्रोक्तो विराट् पुरुषः 'सहस्राक्षः', तस्य, 'पुरुषस्य', स्वरूपं 'विद्म' जानीमहि, लभेमहि वा । तदर्थं तस्य विराड्रूपस्य 'महादेवस्य', स्वरूपं 'धीमहि' ध्यायेमः । तत्र ध्याने 'नः' अस्मान्, 'रुद्रः' विराड्रूपः महादेवः, 'प्रचोदयात्' प्रचोदयतु प्रेरयतु ॥

अथ विभ्रदोभिः कुठारे मृगमभयवरीं सुप्रसन्नो महेश्व-

* तत्पुरुषाय विद्महे सहस्राक्षस्य धीमहीतिपाठे गायत्रीकृन्दः प्र-
 तितिकृति, परन्तु आदर्शपुरुषकेषु सर्वत्र मूलधृतपाठो दृश्यते ।

महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्^(१७) ।
 (१५) तत्पुरुषाय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नो
 दन्तिः प्रचोदयात्^(१५) । (१६) तत्पुरुषाय विद्महे चक्र-
 तुण्डाय धीमहि ॥ ५ ॥

तन्नो नन्दिः प्रचोदयात्^(१६)* । (१७) तत्पुरुषाय विद्महे
 महासेनाय धीमहि । तन्नः षण्मुखः प्रचोदयात्^(१७) ।
 (१८) तत्पुरुषाय विद्महे सुवर्णपक्षाय धीमहि । तन्नो
 गरुडः प्रचोदयात्^(१८) । (१९) वेदात्मनाय विद्महे हिरण्य-
 गर्भाय धीमहि । तन्नो ब्रह्म प्रचोदयात्^(१९) । (२०) नारा-

इत्याद्यागमप्रसिद्धमूर्त्तिधरं रुद्रं प्रार्थयते । (१७) “तत्पुरुषाय
 विद्महे • रुद्रः प्रचोदयात्”^(१७) इति । ‘तं’ आगमप्रसिद्धं
 पुरुषाकारं महादेवं, जानोमो ध्यायेमस्य । तस्मिन् ध्याये
 अस्मान् ‘रुद्रः’, प्रेरयतु ॥

बीजापूरगदेशुकार्मुकेत्यागमप्रसिद्धमूर्त्तिधरं विनायकं प्रार्थ-
 यते । (१५) “तत्पुरुषाय विद्महे • दन्तिः प्रचोदयात्”^(१५) इति ।
 गजसमानवक्त्रेण दीर्घस्य तुण्डस्य रत्नकलत्रादिधारणार्थं वक्रतं ।
 ‘दन्तिः’ महादन्तः ॥

पुराणादिषु प्रसिद्धपश्चिराजमूर्त्तिधरं देवं प्रार्थयते । (१८) “तत्-
 पुरुषाय विद्महे • तन्नो गरुडः प्रचोदयात्”^(१८) इति । शोभन-
 पतनसाधनपक्षोपेतः ‘सुवर्णपक्षः’ ॥

* १६, १७, १९ मन्त्रत्रयं भाष्ये न हृतं ।

य॒णाय॑ वि॒द्महे॑ वा॒सुदे॒वाय॑ धीमहि । तन्नो॑ विष्णुः
प्र॒चो॒दयात्^(१०) । ^(११)व॒ज्र॒न॒खाय॑ वि॒द्महे॑ तीक्ष्णद॒ध्राय॑
धीमहि ॥ ६ ॥

तन्नो॑ नारसि॒ंहः प्र॒चो॒दयात्^{(११)*} । ^(१२)भा॒स्कराय॑
वि॒द्महे॑ महाद्युतिक॒राय॑ धीमहि । तन्नो॑ आदित्यः
प्र॒चो॒दयात्^(१२) । ^(१३)वैश्र॒वा॒न॒राय॑ वि॒द्महे॑ लालीलाय॑
धीमहि । तन्नो॑ अग्निः प्र॒चो॒दयात्^(१३) । ^(१४)का॒त्याय॑नाय॑

अर्कौघाभं किरीटाश्वितमकरलसत्कुण्डलमित्याद्यागमप्रसिद्ध-
मूर्त्तिधरं देवं प्रार्थयते । (१०)“नारायणाय विद्महे • विष्णुः
प्रचोदयात्”(१०) इति । नरञ्जरीराणामुपादानरूपाख्णवादिपञ्च-
भूतानि नारञ्जदेन उच्यन्ते, तेषु भूतेषु या आपो मुख्याः ता
अयनमाधरो यस्य विष्णोः सोयं ‘नारायणः’, समुद्रजलप्राधी-
त्यर्थः । तथा च स्मर्यते । आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै
नरसूनुवः । अयनं तस्य ताः प्रोक्तास्तेन नारायणः स्मृत इति ।
स च कृष्णावतारे वसुदेवस्य पुत्रत्वात् ‘वासुदेवः’, स च खकीयेन
वास्तवेन परब्रह्मरूपेण व्यापित्वात् ‘विष्णुः’ । ता एता गायत्र्य-
स्त्रिन्तशुद्धार्थं ध्यानपुरःसरं जपितव्याः ॥

हेमप्रख्यामिन्दुखण्डान्तमौलिमित्यागमप्रसिद्धमूर्त्तिधरं दुर्गां

* ११, १२, १३, १४, १५, एतेषां मन्त्राणां व्याख्या अस्मद्व्यपुस्तक-
मध्ये न दृश्यते ।

विद्महे कन्यकुमारी धीमहि । तन्नो दुर्गिः प्रचो-
 दयात्^(१४) । ^(१५)सहस्रपरमा देवी शतमूला शता-
 कुरा । सर्व्वं हरतु मे पापं दूर्वा दुःखप्रनाशिनी^(१६) ।
^(१७)काण्डात्काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषः परि ॥ ७ ॥

एवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च^(१८) । ^(१९)या
 शतेन प्रतनोषि संहस्रेण विरोहसि । तस्यास्ते देवीष्टके
 विधेम हविषा वयं^(२०) । ^(२१)“अश्रुकान्ते रश्मिकान्ते

प्रार्थयते । ^(१४)“कात्यायनाय विद्महे • दुर्गिः प्रचोदयात्”^(१४)
 इति । छत्तिं वस इति कार्त्वीं वदः, स एव अयनं, अधिष्ठानम्
 उत्पादको यस्या दुर्गायाः सा ‘कार्त्वीयनी’ । कुत्सितमनिष्टं
 निवारयति इति कुमारी, कन्या चासौ कुमारी च इति
 ‘कन्यकुमारी’, ‘दुर्गिः’, दुर्गा, लिङ्गादिव्यत्ययः सर्व्वत्र कान्दशो
 द्रष्टव्यः ॥

अथ खानाङ्गभृता मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र शिरसि ष्टिकया
 सह दूर्वा धारयितुं दूर्वाभिमन्त्रणमन्त्रमाह । ^(१५)“सहस्रपरमा
 देवी • दूर्वा दुःखप्रनाशिनी”^(१५) इति । येयं दूर्वाभिमनिनी
 देवता सा ‘मे पापं हरतु’ । कीदृशी, ‘सहस्रसङ्ख्याकेभ्यः पावन-
 हेतुभ्यो द्रव्येभ्यः ‘परमा’ उक्त्या, सा च ‘देवी’ द्योतनात्मिका
 शतसङ्ख्याकानि मूलानि यस्याः सा ‘शतमूला’ । तथा ‘शताकुरा’ ।
 शतशब्देन बहुत्वमात्रमत्र उपलक्ष्यते । दुःखप्रकृतमनिष्टफलं,
 नाशयति इति ‘दुःखप्रनाशिनी’ ॥

विष्णुक्रान्ते वसुन्धरा । शिरसा धारयिष्यामि रक्षस्व
 मां पदे पदे”^(१८) । ^(१९)“भूमिर्धेनुर्धरणी लोकधारिणी* ।
 उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना”^(१९) । ^(४०)“मृ-

अथ मृत्तिकाभिमन्त्रणमन्त्राः, तत्र प्रथममन्त्रमाह । ^(१८)“अश-
 क्रान्ते रथक्रान्ते • रक्षस्व मां पदे पदे”^(१८) इति । येयं भूमिः
 तामयाः शुद्धिहेतवः स्वपदैराक्रामन्ति तादृशी भूमिः ‘अश-
 क्रान्ता’ । अग्निचयन उखानिर्घोषार्थं भूखननां प्रदेशस्य असाक्रमण-
 विधानादशपादानां मृच्छुद्धिहेतुत्वं गम्यते । तथा ‘रथक्रान्ता’
 रथसञ्चरणेन क्षुषा सती शुद्धा भवति । तथा त्रिविक्रमावतारे
 विष्णुः स्वयं पदेन भूमिमाक्रामति, ततोऽपि शुद्धत्वं । अश्वरथ-
 विष्णुभिराक्रान्ते शुद्धे हे भूमे ‘वसुन्धरा’ सर्वाणि वस्तूनि धार-
 यन्ती सती स्नानकर्मण्येतस्मिन् मदीय‘शिरसा’ धारिता देवी
 द्योतमाना त्वं ‘मां’, स्नानार्थं जलमध्ये गच्छन्तं ‘पदे पदे’,
 ‘रक्षस्व’ ॥

द्वितीयमन्त्रमाह । ^(१९)“उद्धृतासि वराहेण • धरणी लोक-
 धारिणी”^(१९) इति । हे मृत्तिके, त्वं भूमिरूपा सती कृष्ण-
 वर्णेन शतसङ्खाकषाडयुक्तेन वराहावतारेण पूर्व्वं ‘उद्धृतासि’ ।
 कीदृशी भूमिः, ‘धेनुः’ कामधेनुवत् प्रीणयित्री, ‘धरणी’ सत्यानां
 धारयित्री, ‘लोकधारिणी’ प्राणिनामपि धारयित्री ॥

* एष मूलपुस्तकसम्मतः पाठः । अत्रतु पदस्थितिरस्ति । तथा-
 स्नानकर्मण्येतस्मिन् एतद्वचनमुद्धृतासीत्यादिदण्डस्य परस्मिन् वर्तते ।

† मृत्खननेति तै० पाठः ।

त्तिके हन मे पापं यन्मया दुष्कृतकृतं । त्वया हतेन
पापेन जीवामि शरदः शतं^(४०) । ^(४१)मृत्तिके देहि मे
पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं^(४१) ॥ ८ ॥

^(४१)मृत्तिके प्रतिष्ठिते सर्वं तन्मे निर्गुद मृत्तिके ।
तया हतेन पापेन गच्छामि परमाङ्गतिं । यत इन्द्र
भयामहे ततो नो अभयं क्वधि । मघवञ्छग्धि तव
तन्न ऊतये विद्विषो विमृधो जहि । स्वस्तिदा विशस्प-
तिर्हृचहा विमृधो वशी । वृषेन्द्रः पुर एतु नः स्वस्तिदा
अभयङ्करः । स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः
पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः
स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु । आपान्तमन्युस्तृपलप्रभ-
र्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमाः ऋजीषी । सोमो विश्वान्य-
तसावनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥ ९ ॥

द्वतीयमन्त्रमाह । ^(४०)“ मृत्तिके हन मे • जीवामि शरदः
शतं”^(४०) इति । स्पष्टोऽर्थः ॥

पादद्वयात्मकं चतुर्थं मन्त्रमाह । ^(४१)“मृत्तिके देहि •
सर्वं प्रतिष्ठितं”^(४१) इति । यद्यत् पुष्टिसाधनं यवगोधूमादिद्रव्यं
तत्सर्वं हे ‘मृत्तिके त्वयि प्रतिष्ठितं’ । तस्मात् मङ्गलं ‘पुष्टिं’ ‘देहि’ ॥

* मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि काश्यपेनाभिमन्त्रितेति A, B, D, N, O.
चिह्नितपुस्तकपाठः ।

ब्रह्म ज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वितीमतः सुदुर्घो वैन
 आवः । सवुधिया उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनि-
 मसतश्च विवः । स्योनापृथिवि भवा नृक्षरा निवेशनी ।
 यच्छा नः शर्म सप्रयाः^(४९) । ^(४९)गन्धदारां दुराधर्षां
 नित्यपुष्टां करीषिणी । ईश्वरीः सर्वभूतानां तामि-
 होपङ्कये त्रियं^(४९) । ^(४९)श्रीर्मे भजतु । अलक्ष्मीर्मे
 नश्यतु । विष्णुमुखा वै देवाश्चन्दोभिरिमां लोकान-
 नपञ्चय्यमभ्यजयन् । महाः इन्द्रे वज्रबाहुः षोडशी
 शर्म यच्छतु ॥ १० ॥

पञ्चममन्त्रमाह । ^(४९)“गन्धदारां दुराधर्षां • तामि-
 होपङ्कये त्रियं”^(४९) इति । ‘तां’ मृत्तिकाभिमानिनीं देवतां,
 ‘इह’ अस्मिन् ज्ञानकर्मणि, ‘उपङ्कये’ सामीप्येनाङ्कयामि ।
 कीदृशीं, ‘गन्धदारां’ चाणपाक्षो गन्ध उपसम्भिदारं यस्याः
 सा गन्धदारा । अत एव गन्धवती पृथिवी इति तार्किका
 आचक्षमाहः । ‘दुराधर्षां’ प्रतिकूलैः पुरुषैः असुरादिभि-
 राधर्षितुं तिरस्कृतमत्रक्यां । ‘नित्यपुष्टां’ सर्वदा त्रीह्रिधान्यैः
 परिपूर्या, ‘करीषिणीं’ वज्रलेन गोमयेन युक्तां, गोमहिषादि-
 पशुयुक्तां इत्यर्थः । ‘सर्वभूतानां’ देवतिर्यङ्मनुष्यरूपाणां प्राणि-
 देहानां, ‘ईश्वरीं’ उत्पादकत्वेन नियन्त्रीं, ‘त्रियं’ सर्वैः सेव्यां ॥

स्वस्ति नो म॒घवा॑ करोतु॒ इन्तु॑ पा॒प्मानं॑ यो॒स्मान्-
 न्देष्टि॑ । सो॒मान्* स्वर॑णं कृणुहि ब्र॒ह्मख॑स्यते । क॒धी-
 वन्तं॑ य औ॒शिजं॑ । शरी॑रं यन्नशम॒लं कु॑सीद् तस्मिन्त्सी-
 दतु॒ यो॒स्मान्देष्टि॑ । च॒रणं प॒वित्रं॑ वि॒ततं॑ पु॒राणं॑ येन
 पू॒तस्तर॑ति दुष्कृतानि । तेन॑ प॒वित्रेण॑ शुद्धेन॑ पू॒ता
 अ॒तिपा॒प्मान॒मरा॑तिन्तरेम । स॒जोषा॑ इन्द्र॒ सग॑बो
 म॒रुद्भिः सोमं॑ पिब वृ॒चह॑न्धूर॒ वि॒द्वान् । ज॒हि श॑चु॒र
 रप॒मृधो॑ नुद॒ स्वाथा॑भयं कृणुहि वि॒श्वतो॑ नः^(७७) । ^(७८)* सु-
 मि॒चा न॒ आप॒ औष॑धयः सन्तु दुर्मि॑चास्तस्मै भू॒या-
 सु॒यो॒स्मान्देष्टि॑ यच्च॑ व॒यं दि॒ष्मः^(७९) । ^(८०)* आ॒पो हि॑ छा
 म॒यो॒भुव॑स्तान॒ ज॒र्जं द॑धातन ॥ ११ ॥

नाभिदग्ने जसे प्रविश्य जसाभिमन्त्रणमन्त्रमाह । ^(७८)“सु-
 मिचा न आपः ० धं च वधं दिग्मः”^(७९)* इति । आ एताः
 ‘आपः’, ता एताः, तज्जन्वा त्रीहियवाद्योषधयः, च ‘नः’ अस्मान्
 इति, ‘सुमिचाः’ स्नानपानभोजनादावनुकूलाः, ‘सन्तु’ । ‘यः’ इत्युः,

* अक्षरान्वयचतुर्षु मूलपुस्तकेषु अङ्गानुक्रमेण मन्त्रा लिखिताः ।
 परन्तु भाष्यकारः प्रथमं ४७ मन्त्रं व्याख्याय ततः ४५ मन्त्रं व्याख्यायवान् ।
 अत एवात्र मन्त्रक्रमस्थापनाय भाष्यपाठव्यतिरिक्तजः कृत्वोक्ताभिः ।

महेरणाय चक्षसे । यो वः शिवतमो रसस्तस्य
 भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः । तस्मा अरङ्ग-
 मामवो यस्य श्याय जिव्य । आपो अनयथा च
 नः^(४९) । ^(५०)हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि
 याचितः । यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रति-
 ग्रहः^(५०) । ^(५८)यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं
 कृतं । तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनन्तु

अस्मात् द्वेषं करोति यस्मिंश्च 'वयं', द्वेषं कुर्मः, उभयविधाय
 'तस्मै' शब्दे, मे 'दुर्मिंशाः' प्रतिक्रियाः, 'भूयासुः' ज्ञान-
 भोजनादौ स्वराजीर्षादिमुत्पादयन्तु ॥

एतैर्मन्त्रैरभिमन्त्रितां मृत्तिकामनुष्ठिप्य नद्यादिजलप्रदेशे
 जलाधिपतिप्रार्थनार्थं मन्त्रद्वयमाह । ^(५०)"हिरण्यशृङ्गं वरुणं •
 पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः"^(५०) । ^(५८)"यन्मे मनसा वाचा • पुनन्तु
 पुनः पुनः"^(५८) इति । सुवर्षमणं शृङ्गवत् उपर्यवस्थितं सुकुटं
 यस्य अथैव 'हिरण्यशृङ्गः', तादृशं । 'वरुणं' जलाधिपतिं, 'प्रपद्ये'
 अनुग्रहार्थं प्राप्नोमि । तादृशो वरुणस्तं मया 'याचितः'
 प्रार्थितः सन्, 'तीर्थं' अवतरणस्नानं, 'देहि' । किञ्च, 'अ-
 साधूनां' पापिनां, गृहे 'मया यद्भुक्तं', तथा 'पापेभ्यः'
 पापिनां सकाशात्, 'प्रतिग्रहः', 'च', चः कृतः ॥ अन्यदपि

पुनः पुनः^(४८) । ^(४९)नमोऽग्नयेऽसुमते नम इन्द्राय नमो
वरुणाय नमो वारुण्यै नमोऽद्भ्यः^(४९) ॥ १२ ॥

^(५०)यदपाङ् क्रूरं यदमेध्यं यदशान्तं तदपगच्छ-
तात्^(५०) । ^(५१)अत्याग्नादतीपानाद्यच्च उग्रात्प्रतिग्र-

‘यत्’ ‘दुष्कृतं’, मानसं वाचिकं कायिकं वा अनुष्ठितं ‘मे’
मदीयं, तत् सर्वं इन्द्रादयो देवाः तदा तदा ‘पुनन्तु’
ब्राधयन्तु ॥

जलावस्त्रितदेवान् प्रति नमस्कारमन्त्रं दर्शयति । “^(४९)नमो-
अग्नयेऽसुमते • वारुण्यै नमोऽद्भ्यः”^(४९) इति । आपो चक्षाग्नेः
सन्ति षोडशं ‘असुमान्’ जलमध्ये निगूढ इत्यर्थः । तथाविधाव,
‘अग्नये’, ‘इन्द्राय वरुणाय’, वरुणपत्न्यै, जलाभिमानिदेवताभ्यश्च
‘नमस्कारोस्तु ॥

निमज्जनप्रदेशे दृष्टजलापनयनमन्त्रमाह । ^(५०)“यदपाङ् क्रूरं
• तदपगच्छतात्”^(५०) इति । ‘अपां’, समन्त्रि ‘यत्’ ‘क्रूरं’ रूपं,
मरणकारणम् आवर्त्तादिकं, ‘यत्’, च ‘अमेध्यं’ निष्ठीवनादिदुष्टं,
‘यत्’ अपि ‘अशान्तं’ वातक्षेप्तादिजनकं, ‘तत्’ सर्वं, अस्मात्त्रि-
मज्जनप्रदेशात् अपगच्छतु ॥

निमज्जनमन्त्रावाह । ^(५१)“अत्याग्नादतीपानाद्यच्च • पाशि-
ना ह्यवमर्षतु”^(५१) । ^(५२)“षोडशमपापो विरजः • गच्छेद् ब्रह्मस-

हात् । तन्नो वरुणो राजा पाणिना अयमर्शतु^(५१) ।
^(५२)सौहर्मपापो विरजो निर्मुक्तो मुक्तकिल्बिषः । ना-
 कस्य पृष्ठमारुह्य गच्छेद्ब्रह्मसलोकतां^(५३) । ^(५४)यश्चासु
 वरुणः स पुनात्वघमर्षणः^(५५) । ^(५६)इमं मे गङ्गे यमुने

लोकतां^(५७) इति । देवपितृमनुष्यादियज्ञमतोत्य भुक्तं 'अत्याज्रं' ।
 देवर्षिपितृतर्पणमतोत्य पीतमुदकं 'अतीपानं' । उच्छास्त्रवर्त्ती
 यः पुमान् तस्मात्, यो 'धनप्रतिग्रहः' । एतैरत्यजनातिपान-
 दुश्प्रतिग्रहैः सम्पादितं यत् पापं मे मदीयं, 'तत्' सर्व्वं,
 'वरुणो राजा' जलस्वामी, स्वकीयेन 'पाणिना', अपनयतु ॥
 ततः पापरहितः 'सोहं', रजोगुणरहितः, संवारकारणरागदेषादि
 दोषात् 'निर्मुक्तः' । अत एव अनुष्ठास्यमानः पापरहितः स्वर्ग-
 लोपरिभागं, 'आरुह्य', ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेण समानभोक्तृत्वं
 'गच्छेत्' गच्छेयं ॥

तीर्थभूतानां गङ्गादिनदीनामावाहनमन्त्रमाह । ^(५८)"इमं
 मे गङ्गे यमुने • शृणुस्वा सुषोमया"^(५९) इति । हे गङ्गाद्या
 नद्यः, यूयं, परुष्यादिभिर्नदीभिः सह 'मे' मदीयं, 'इमं'
 'लोमं' लोमं, 'शृणुहि' शृणुत । अत्रा तत्र 'आस्यत' आगत्य
 जले तद्दारेण मयि च समवेता भवत । 'गङ्गायमुनापरस्वत्यः',
 प्रसिद्धाः । 'शृणुहि', इति नद्यन्तरस्य सम्बोधनं । 'मरुद्भुधे',

* समानभोक्तृत्वमिति तै० चिद्विषयपुस्तकपाठः ।

सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्णिद्या । अस्मिन्क्रिया
 मरुद्दृधे वितस्तयाजीकीये अणुद्ध्या सुषोमया^(१७) । ^(१८)
 ऋतं च सत्यं चाभीद्वात्तपसोऽथजायत । ततो राचिर-
 जायत् ततः समुद्रो अर्णवः ॥ १३ ॥

समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरो अजायत । अहोराचासि
 विदधद्विष्वस्य मिषतो वशी । सूर्याचन्द्रमसौ धाता
 यथापूर्वमकल्पयत् । दिवश्च पृथिवीं चान्तरिक्ष-

‘आजीकीये’, इत्यन्ययोर्नशाः सम्बोधनद्वयं । “परुष्णिद्या अस्मि-
 क्रिया वितस्तया सुषोमया” इति पदचतुष्टयं हतोषाक्तं
 नदीचतुष्टयवाचकं ॥

जले निमग्नस्य प्राणायामार्थमघमर्षणसूक्तमाह । ^(१७) “ऋतं च
 सत्यं चाभीद्वात्तपसः ० दिवश्च पृथिवीं चान्तरिक्षमघो
 सुवः”^(१८) इति । ‘ऋतं’ मानसं यथार्थसङ्कल्पनं । ‘सत्यं’
 वाचिकं यथार्थभाषणं । ‘च’काराभ्यामन्यदपि ब्राह्मण्यं धर्मजातं
 समुच्यते । तत् सर्वं ‘अभीद्वात्’ अभितः प्रकाशमानात्
 परमात्मनः, उत्पन्नं । कदा समुत्पन्नं, इति उच्यते । ‘तपसोधि’
 सृष्ट्यपर्यालोचनक्षणात् तपसः ऊर्द्धं । स तपसप्तत्वा इदं
 सर्वमसृजत इति श्रुत्यन्तरात् । यस्य ज्ञानमयन्तप इति श्रुत्य-
 न्तराच्च । ‘ततः’ सप्रकाशात् परमेश्वरात्, ‘राचिः’, उत्पन्ना ।

मधो सुवः^(११) । ^(११)यत् पृथिव्याः रजः स्वमान्तरिक्षे
 विरोदसी । इमाः स्तदापो वरुणः पुनात्वघमर्षणः^(११) ।
^(१०)पुनन्तु वसवः पुनातु वरुणः पुनात्वघमर्षणः^(१०) ।
^(१८)एष भूतस्य मध्ये भुवनस्य गोप्ता । एष पुण्यकृतान्

अक्रोथेतदुपलक्षणं । 'ततः' तस्मात् परमेश्वरात्, 'समुद्रः',
 उत्पन्नः । सामान्योक्तस्य* सवणोदचीरोददध्यादिविशेषमभि-
 प्रेत्यार्थवशब्देन पुनर्विज्ञेयते । अवान्तरभेदयुक्तात् 'समुद्रात्',
 'अधि' ऊर्ध्वं, समुद्रोपलक्षितः कृत्स्नः कालः समुत्पन्नः । स
 च उत्पादकः परमेश्वरः, अक्षराचोपलक्षितान् सर्वान् काल-
 विश्लेषान् 'विदधत्' सृजन्, 'मिषतः' निमेषादियुक्तस्य, 'वि-
 श्वस्य' सर्वस्य प्राणिजातस्य, 'वन्नी' स्वामी भूत्वा, वर्त्तते ।
 स तादृशः, 'धाता' परमेश्वरः, सूर्यादिदेवान्, 'पृथिव्यादि
 लोकांस्य' यथापूर्वम् अतीतसृष्टौ यस्य यादृशं रूपं तादृशम-
 नतिक्रम्य, 'अकृष्यत्' सङ्कल्पमात्रेण सम्पादितवान् । दिवस्ते-
 त्युपात्तत्वात् 'सुवः'शब्देन भोगविशेषो विवक्षितः ॥

अघमर्षणं कृत्वा तत ऊर्ध्वमवगाहनार्थास्त्रिस्तु सप्तो दर्शय-
 ति । ^(११)"यत् पृथिव्याः • पुनात्वघमर्षणः"^(११) । ^(१०)"एष
 भूतस्य मध्ये • मृत्योर्हिण्मयं"^(१०) । ^(१८)"द्यावापृथिव्योः •

* समानोक्तस्येति F चिह्नितपुरुषप्रपाठः ।

लोकानेष मृत्योर्हिरण्मयं^(१८) । ^(१९)द्यावापृथिव्योर्हिर-
ण्मयं सः सञ्चितं सुवः ॥ १४ ॥

सुवः सञ्चिन्नाधि^(१८) । इति 'पृथिव्या', वर्त्तमानानां अस्माकं
'स्वं रजः' स्वकीयं पापं, 'यत्', अस्ति । 'आन्तरीचे' सर्वतो-
न्तरिष्वस्योके, 'विरोदसी' विशेषेण रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः, य-
त्पापमस्ति । अथ रोदस्योः पृथक् उक्तत्वात् पृथिव्या इतिपदेन
भूमेरधस्ताद्वर्त्तमानः पाताललोको विवक्षितः । सर्वेष्वपि
लोकेषु तत्तज्जगन्मान्यनुभवताम् अस्माकं यत् पापम् आसीत्, 'तत्'
सर्वं पापं, तदनुष्ठाद्वन् 'इमान्' अस्मांसि, 'वदथः', 'पुनातु'
शोधयतु, पापं विनाशय इदधानस्मान् करोतु । कीदृशो
वदथः, 'आपः' जलस्रामित्वेन तद्रूपः । अघानि मर्षयति
विनाशयति इति 'अघमर्षणः' ॥ तादृशः, 'एषः' वदथः, 'भूतस्य'
अतीतस्य, 'भुवनस्य' प्राणिजातस्य, 'गोप्ता' रक्षिता । तथा
भाव्यस्य, भविष्यतोपि अगतः 'गोप्ता' । 'एषः' वदथः, 'पु-
न-
कृतां' ज्योतिष्टोमादिकारिणां, 'लोकान्', प्रयच्छति इति
शेषः । 'एषः' वदथः, 'मृत्योः' सर्वप्राणिमारकस्य यमस्य, स्व-
न्धिनं 'हिरण्मयं' लोकविशेषं, पापिनीं प्रयच्छतीति शेषः ॥
यच्च 'हिरण्मयं' ब्रह्माण्डरूपं, 'सुवः' स्वर्गब्रह्मोऽभिधेयं, 'द्यावा-
पृथिव्योः' द्युलोकभृलोकयोः, 'सञ्चितं' प्रवर्त्तते । हे वदथः

स नः सुवः सःशिशिधाधि^{१८} । (१०) आर्द्रं ज्वलति ज्यो-
तिरहमस्मि । ज्योतिर्ज्वलति ब्रह्माहमस्मि । योहमस्मि
ब्रह्माहमस्मि । अहमस्मि ब्रह्माहमस्मि । अहमेवाहं

‘सः’, तं ‘नः’ अस्मान् प्रति, ‘सुवः’ तादृशं स्वर्गलोकं,
‘शिशिधाधि’ सम्यक् अनुष्टहाण ॥

इति तिस्रभिः ऋग्भिः स्नातवतः पुरुषस्य आचमनार्थं
मन्त्रमाह । (१०) “आर्द्रं ज्वलति • मां जुष्टोमि स्नाहा” (१०)
इति । यत् एतत् उदकरूपं ‘आर्द्रं’, तदेतत् स्नाधि-
ष्ठानचैतन्येन ‘ज्वलति’ प्रकाशते । तच्च अधिष्ठानरूपं ‘ज्योतिः’,
‘अहमस्मि’ । देहेन्द्रियादिभ्यो विवेचितस्य मम तदेवाधिष्ठान-
चैतन्यं स्वरूपं इत्यर्थः । तदेव उपपाद्यते, ‘ज्योतिर्ज्वलति’,
इत्युक्तं तत् ‘ज्योतिः’, ब्रह्मैव । अतो ‘ज्योतिरहमस्मि’, इति वाक्येन
‘ब्रह्माहमस्मि’, इत्युक्तं भवति, नच पूर्वसिद्ध* जीवात्मनः
स्वरूपं विनाशरूपान्तरस्य ब्रह्मत्वसंज्ञणस्य प्राप्तिर्भवति । किन्तु
‘योहं’ पुरा जीवः, ‘अस्मि’, स एव इदानीं ‘अहं ब्रह्मास्मि’ ।
वस्तुतो ब्रह्मस्यैव मयि पूर्वमज्ञानाज्जीवत्वमारोपितमासीत् ।
तस्मिन् अज्ञाने विवेकेनापनीते सति वस्तुतः पूर्वसिद्धमेव ‘ब्रह्म-
स्वरूपं इदानीं अनुभविता ‘अस्मि,’ नतु नूतनं किञ्चित्

* पूर्वमिहेति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मां जुहोमि स्वाहा^(१०)। ^(११)अकार्यकार्यवकीर्णी स्तेनो
भूणहा गुरुतल्पगः । वरुणोऽपामघमर्षणस्तस्मात्पापात्
प्रमुच्यते^(१२)। ^(१३)रजोभूमिस्त्वं माः रोदयस्व प्रवदन्ति

ब्रह्मत्वमागतं । तस्मात् 'अहमेव,' अहंब्रह्मभावानुभववेलाया-
मपि* पूर्वसिद्धेऽहमेव न तु योषित्यग्निध्यानवदुपचरितं ब्रह्मत्वं ।
तादृशः 'अहं,' जलरूपं 'मां,' 'जुहोमि' उदराग्नौ प्रक्षिपामि ।
हविःप्रदानवाची 'स्वाहा'शब्दः । मद्देहवर्तिभ्यो देवेभ्यो जल-
रूपं हविर्हत्तम् इत्यर्थः ॥

आचमनात् ऊर्ध्वं पुनरपि स्नाने मन्त्रमाह । ^(१४)"अकार्य-
कार्यवकीर्णी ० तस्मात् पापात्प्रमुच्यते"^(१५) इति । अकार्यं
शास्त्रप्रतिषिद्धं कलञ्जभक्षणादिकं, तत्कर्तुं ब्रीहं यस्यासौ
'अकार्यकारी' । प्रतिषिद्धस्त्रीगमनवान् 'अवकीर्णी,' । ब्राह्मण-
सुवर्णहर्ता 'स्तेनः' । वेदवेदाङ्गविद् ब्राह्मणः, गर्भो वा भूणः,
तं हन्ति इति 'भूणहा' । गुरुदारगामी तु 'गुरुतल्पगः' ।
एतादृशपापकारिणम् अपि मां 'अघमर्षणः' पापविनाशकः,
'अपां,' स्नामी 'वरुणः,' 'तस्मात्' सर्वस्मात्, 'पापात्,' 'प्रमुच्यते'
मोचयति ॥

रहस्यपापचयार्थं स्नानमन्त्रमाह । ^(१६)"रजोभूमिस्त्वं माः

* अहं ब्रह्मत्वानुभववेलायामिति F, चिह्नितपुस्तकपाठः । अहं
ब्रह्मतत्त्वानुभववेलायामिति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

धीराः^{(११)*} । ^(११)आक्रान्तसमुद्रः प्रथमे विधर्मन् जन-
यन् प्रजा भुवनस्य राजा ॥ वृषा पवित्रे अधि सानो
अथै वृहत् सोमो वावृधे सुवान इन्दुः^(११) ॥ १५ ॥

० पुनात्वधमर्षणः^{*(११)} इति । 'रजः' रजःपापंश्च, 'भूमिः'
स्नानभृतः, अहं, अतो हे देव 'त्वं', तत्पापफलभृत-यातनया
'मां रोदयस्व' । यद्यप्येतत्तवोचितं तथापि 'धीराः' बुद्धिमन्तः,
शास्त्रपारङ्गताः, मामनुगृह्यत एवं 'प्रवदन्ति' । तदीयं वाक्श-
मुदाह्रियते । 'ऋषयः' वशिष्ठमुख्याः, एनं स्नानकारिणं 'पुनन्तु'
ज्ञोधयन्तु । तथा 'वसवः' अष्टसङ्ख्याकाः, एनं 'पुनन्तु' । 'वरुणः',
अपि एनं 'पुनातु' । 'अधमर्षणः' पापविनाशकोऽन्योऽपि देवः,
एनं 'पुनातु' । एवं धीरैर्महद्भिरनुगृहीतत्वात् वृष्ट्यादिभिः
पूतं मां त्वमपि यमदेव मा बाधस्व, अनुगृह्याण, इत्यर्थः ।

स्नानादूर्ध्वं जयं मन्त्रमाह । ^(११)आक्रान्तसमुद्रः प्रथमे

० वावृधे सुवान इन्दुः^{*(११)} इति । समुद्रवत् प्रौढत्वात्
सोमोदाख्यपरमानन्दस्वभावत्वात् वा 'समुद्रः' परमात्मा, स
च सर्वं जगत् 'आक्रान्त' आक्रान्तवान्, व्याप्तवान् । किं कुर्वन्,
'प्रथमे' सृष्टेरादिकाले, 'प्रजा जनयन्' । कीदृशे प्रथमकाले,

* भाष्यपुस्तकद्वयद्वयमूलपाठे प्रवदन्ति धीरा इत्यस्योत्तरं पुनन्तु
ऋषयः पुनन्तु वसवः पुनातु वरुणः पुनात्वधमर्षण इत्यधिकः पाठः ।
असङ्ख्यं चतुर्ध्वपि मूलपुस्तकेषु नैव पाठो दृश्यते ।

परस्तात्^(१) । यज्ञः^(२) । गुहासु^(३) । मम^(४) । चक्रतु-
 खडाय धीमहि^(५) । तीक्ष्णाद्भ्राय धीमहि^(६) । परि^(७) ।
 प्रतिष्ठितं^(८) । देभुः^(९) । यच्छतु^(१०) । दधातन्^(११) ।
 अग्निः^(१२) । अर्थावः^(१३) । सुवः^(१४) । राजा, एकं च^(१५) ।
 रुद्रो रुद्रश्च दन्तिश्च नन्दिः षण्मुख एव च ।
 गरुडो ब्रह्मविष्णुश्च नारसिंहस्तथैव च ॥
 आदित्योऽग्निश्च दुर्गिश्च क्रमेण द्वादशाभसि ।
 म(१) । म(२) । व(३) । च(४) । म(५) । सु(६) ।
 वे(७) । ना(८) । व(९) । भा(१०) । वै(११) । का-
 त्यायनाय(१२) ॥

‘विधर्षन्’ प्राणिभिः पूर्वकल्पे अनुष्ठिता विविधा धर्मा यस्मिन्
 काले सफलदानार्थं उद्बोध्यन्ते, सोऽयं विधर्षा तस्मिन् । स
 च परमात्मा ‘भुवनस्य’, पालकत्वात् ‘राजा’ । सभक्तानां
 कामानां वर्षणहेतुत्वात् ‘वृषा’ । ईदृशः, सर्वत्र व्याप्तवान् ।
 किञ्च । ‘सानो’ सानौ, पर्वतपार्श्वभागे । अत्यन्तरे तं ब्रह्म-
 गिरिः इत्याचक्षत इति अवणात् ब्रह्मावबोधयोग्यो देवो
 गिरिः, तदवयवः सानुः, हृदयपुच्छरीकं, तच्च ‘पवित्रं’ वाक्-
 देहावयववदुच्छिष्टसर्गादिदोषाभावात् शुद्धं, ‘अधि’ पुरुषार्थहे-
 तुत्वात्स्नानत्वात् इतरावयवेष्वधिकं, अतएव ध्यादृषाम-

(११) जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो निदहाति वेदः । स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं

वनस्य पासनस्य हेतुत्वात् 'अथं' हिमवत्पुत्र्या गौर्या ब्रह्मविद्या-
भिमानिरूपत्वात् गौरीवाचक उमाशब्दे ब्रह्मविद्यामुप-
सृज्यति । अत एव तल्लवकारोपनिषदि ब्रह्मविद्यामूर्त्तिप्रसावे
ब्रह्मविद्यामूर्त्तिः पश्यते, ब्रह्मोभमाना तु मां हैमवतीं शेवाच
इति । तद्विषयः परमात्मा तथा उमया सह वर्त्तमानत्वात्
'सोमः', स च खानौ हृदयपुण्डरीके 'वृहत्' ब्रह्म यथा भवति
तथा, 'वावृधे' वृद्धिं प्राप्तः, पूर्वं अविद्यावृत्तलेन सद्बुचितो
जीवो भूत्वा तस्यामविद्यायां विद्ययापनीतायां ब्रह्मत्वाविर्भा-
वात् प्रवृद्ध इव भासत इत्यर्थः । स च सोमः, 'सुवानः'
जीवानां धर्माधर्मयोः प्रेरकः, 'इन्दुः' फलदानेन चन्द्र-
वदाह्लादहेतुः ॥

अथानिष्टपरिहारार्थत्वेन जप्या मन्त्रा उच्यन्ते । तत्रैका-
न्यत्रामाह । (११) "जातवेदसे सुनवाम ० नावेव सिन्धुं
दुरितात्यग्निः" (११) इति । वेदांसि वेदानि ज्ञानानि तानि
जातान्युत्पन्नानि चक्ष्मात् अग्नेः सोऽयं जातवेदाः, आधानेन
संस्कृतेषु पश्चात्तदा तदा कर्त्तव्यविषयाणि ज्ञानान्युत्पद्यन्ते,
तस्यै 'जातवेदसे' । आगकाले सतात्मकं 'सोमं', 'सुनवाम'
अभिषुतं करवाम । स्वयं सर्वं वेत्ति इति 'वेदः' अग्निः,

दुरितात्यग्निः^(१७) । ^(१८)तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं
 वैरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टां । दुर्गां देवीं शरस्वमहं
 प्रपद्ये सुतरसि तरसे नमः^(१९) । ^(२०)अग्ने त्वं पारया

स च 'अरातीयतः' अस्मास्तरातिव्यं श्चुलमिच्छतः पुरुषान्,
 'निदहाति' नितरां भस्मीकरोति । किञ्च । 'सः' अग्निः,
 'नः' अस्माकं, 'विश्या दुर्गाणि' सर्वा आपदः, 'अतिपर्वत्'
 अतिशयेन नाशितवान्, इत्यर्थः । किञ्च । यथा लोके 'नावा',
 'सिन्धु' समुद्रं, नाविकक्षारयति, तथा 'अग्निः', 'दुरितानि',
 पापानि, अतिशयेन तारयति इति शेषः ॥

द्वितीयामृतमहाह । ^(१८)"तामग्निवर्णां तपसा • सुतरसि
 तरसे नमः"^(१९) इति । येयं नवदुर्गा कल्यादिषु मन्त्रशास्त्रेषु
 प्रसिद्धा, 'तां दुर्गां देवीं', 'अहं शरणं प्रपद्ये' । कीदृशी,
 अग्निममानवर्णां, 'तपसा' स्वकीयेन सन्तापेन, 'ज्वलन्तीं' अस्मा-
 च्छत्रुन्दहन्तीं, विशेषेण रोचते स्वयमेव प्रकाशत इति विरोचन,
 परमात्मा, तेन दृष्टत्वात् 'वैरोचनीं', 'कर्मफलेषु' स्वर्गपशु-
 पुत्रादिषु निमित्तभूतेषु, 'जुष्टां' उपासकसेवितां । हे 'सुतरसि'
 सुष्ठु संसारतरणे हेतो देवि, 'तरसे' तारयिष्ये तुभ्यं, 'नमः',
 अस्तु ॥

द्वितीयामृतमहाह । ^(२०)"अग्ने त्वं पारया • तनयाय श्रियोः"^(२१)
 इति । हे अग्ने 'नवः' स्तोतव्यः, 'त्वं', 'अस्मान्', 'स्वस्तिभिः',

नव्यो अस्मान् स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा । पूश्च पूष्वी
बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शंयोः^(११) ।
^(१०) विश्वानि नो दुर्गहा जातवेद्ः सिन्धुन्न नावा
दुरिताऽतिपर्वि । अग्ने अत्रिवन्मनसा गृणानोऽस्माकं

शेमकारिभिः उपायैः, 'विश्वा दुर्गाण्यति' सर्वा आपदोऽतिशयेन
लङ्घयित्वा, 'पारय' संसारस्य परतीरन्नय । 'नः', अस्माकं, त्व-
त्प्रसादात् 'पूश्च' या निवासयोग्या पुरी सत्यपि, पृथिवी, सा
विस्तीर्णा भवतु । 'उर्वी' सर्वस्य निष्पादनयोग्या भूमिरपि,
'बहुला', भवतु । तच्च 'तोकाय तनयाय' अस्मदपत्याय तदीय-
पुत्राय च, 'शंयोर्भव' सुखस्य मिश्रयिता भव ॥

चतुर्थीष्टिचमाह । ^(१०) "विश्वानि नो दुर्गहा • बोधविता
तनूनां"^(१०) इति । हे 'जातवेद्ः', 'दुर्गहा' सर्वासामापदाम-
पहन्ता, । त्वं 'विश्वानि दुरिता' सर्वाणि पापानि, 'नावा',
'सिन्धुं न' समुद्रमिव, 'नः' अस्मान्, 'अतिपर्वि' अतिशयेन तार-
यसि । हे 'अग्ने', 'अत्रिवत्' आध्यात्मिकादितापत्रयरहितत्वेन
अत्रिष्वद्वाच्यो जीवन्मुक्तो महर्षिः, "आत्मौपम्येन भूतानां दद्यां
कुर्वीत मानवः" इत्येतच्छास्त्रमनुसृत्य, "सर्वे च सुखिनः सन्तु सर्वे
सन्तु निरामयाः" इत्येवं मनसा यथा यथा सर्वदा भावयति,
तथा त्वमपि 'मनसा', 'गृणानः' गृणान् उच्चारयन् भावयन्,

बोधविता तनूनां^(१०) । ^(११)पृतनाजितः सहमान-
 मुग्रमग्निः हुवेम परमात्सधस्थात् । स नः पर्षदति
 दुर्गाणि विश्वा क्षामहेवो अति दुरितात्यग्निः^(१२) ।
^(१३)प्रलोषि कमीद्यो अध्वरेषु सनाच्च होता नव्यश्च
 सत्सि । स्वाच्चाग्ने तनुवम्पिप्रयस्वास्मभ्यश्च सौभगमा-
 यजस्व^(१४) । गोभिर्जुष्टमयुजो निषिक्तन्तवैन्द्र विष्णो-

‘अस्माकं’, ‘तनूनाम्’, ‘अविता’ रचिता भूत्वा, ‘बोधि’ बुध्यस्व,
 सावधानो भवेत्यर्थः ॥

पञ्चमीष्ट्यमाह । ^(११)“पृतनाजितः सहमानमुग्रमग्निः •
 अति दुरितात्यग्निः”^(१२) इति । पृतना परकोयमेना जयतीति
 ‘पृतनाजित्’, तं, अतएव ‘सहमानं’ ब्रह्मन्निभवंत्तं । ‘उयं’ भो-
 तिहेतुं, ‘अग्निं’ ‘परमात्’ उत्कृष्टात् ‘सधस्थात्’ स्वकैः सत्यैः
 सहावस्थानदेशात्, ‘हुवेम’ आहुयाम । स न इत्यादि पूर्ववत् ।
 किञ्च ‘अग्निर्देवः’ ‘क्षामत्’ अस्मदपराधान् क्षममाचः, ‘अति
 दुरिता’ अतिअथितानि पातकानि ब्रह्मइत्यादीनि अतिसह-
 यतीति शेषः ॥

षष्ठीष्ट्यमाह । ^(१३)“प्रलोषि कमीद्यो • सौभगमाव-
 जस्व”^(१४) इति । हे अग्ने त्वं ‘अध्वरेषु’ वागेषु, ‘ईद्यः’ सत्यः
 सन् ‘कं’ सुखं, ‘प्रलोषि’ विस्वारथसि । ‘सनाच्च’ कर्मफलस्य दा-
 तापि सन् ‘होता’ होमनिष्पादकः, ‘नव्यः’ सत्योऽपि भूत्वा ‘सत्सि’

रनुसञ्चरेम । नाकस्य पृष्ठमभिसंवसानो वैष्णवी
लोक इह मादयन्तां ॥

अग्निः, चत्वारि च ॥ अनु० १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

(१)भूरग्नये पृथिव्यै स्वाहा भुवो वायवेऽन्तरिक्षाय
स्वाहा सुवरादित्याय दिवे स्वाहा भूर्भुवः सुवश्चन्द्र-

सोदधि, यागदेवे तिष्ठसि । अतो हे 'अग्ने', 'स्वाश्च' स्वकीया-
मपि, 'तनुवं', 'पिप्रयस्व' अस्मदीयहविषा प्रीण्य, ततः 'अस्म-
भ्यश्च', 'सौभगं' ज्ञोभनभाग्योपेतत्वं, 'आयजस्व' सर्वतो देहि ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञि-
क्यामुपनिषदि प्रथमोऽनुवाकः ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ हेमार्थान्महाव्याहृतिसञ्ज्ञकान् मन्त्रानाह । (१)“भूर-
ग्नये पृथिव्यै • भूर्भुवः सुवरोम्”^(१) इति । भूर्भुवः सुवरोमिति
चीणि पदान्यव्ययानि तानि च व्यस्वरूपेण समस्वरूपेण च
मन्त्रचतुष्टयरूपतां* प्रतिपाद्यान्त्यादिदेवताप्रतिपादकानि । तथा
सत्ययमर्थः सम्पद्यते । 'भूः', इत्यनेन मन्त्रेण प्रतिपाद्याग्नये, तन्मन्त्र-

* चतुष्टयरूपतामिति Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मसे दिग्भ्यः स्वाहा नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यो
भूर्भुवः सुवरोम्^(१) * ॥ अनु० † २ ॥

प्रतिपाद्यायै 'पृथिव्यै', च 'स्वाहा' सुष्ठतमिदं द्रव्यमस्तु इति ।
एवमुत्तरेष्वपि त्रिषु मन्त्रेषु योज्यं । अत्र द्रव्यविशेषस्थानुक्रत्वात्
सर्वदोषसाधारणभावमेव द्रव्यमित्यवगन्तव्यम् । फलविशेषस्था-
नुक्रत्वात् पापक्षयोऽत्रसाधारणं फलं द्रष्टव्यं ‡ । चतुर्भिर्मन्त्रै-
र्यथाशक्ति ऊत्वा अन्ते प्राङ्मुखः 'नमो देवेभ्यः', इति मन्त्रोलोप-
तिष्ठेत् । पश्चाद्दक्षिणाभिमुखः 'स्वधा पितृभ्यः', इति मन्त्रोलोप-
तिष्ठेत् । 'स्वधा'शब्दः पितृप्रियं नमस्काराद्युपचारं ब्रूते । 'भूर्भुवः
सुवः', इति लोकत्रयेऽपि पापरहितो भवामि । 'ॐ' इत्येवं
शब्दः अङ्गीकारवाचित्वात् तत्र तत्रोचितार्थाङ्गीकारं प्रतिपाद-
यति । नारायणाख्येनेश्वरेण मुनिना वा दृष्टत्वादयं प्रपाठो
नारायणीयः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि द्वितीयोऽनुवाकः ॥

* सुवरम् श्वोम् इति B, J, N, O चिह्नितपुस्तकचतुष्टयपाठः ।

† अस्मत्त्वेषु चतुर्षु मूलपुस्तकेषु भूरभवे पृथिव्यै इत्यनुवाकच-
तीयखेत्र परिगणितः । परन्तु भाष्यकारेणायमनुवाको द्वितीयखेत्र
परिगृहीतः ।

‡ एतं पापक्षयोऽत्र साधारणं कश्चनिति Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

(१) भूर्ब्रह्ममग्रये पृथिव्यै स्वाहा भुवोऽन् वायवेऽन्तरि-
 क्षाय स्वाहा सुवरन्ममादित्याय दिवे स्वाहा भूर्भुवः
 सुवरन् चन्द्रमसे दिग्भ्यः स्वाहा नमो देवेभ्यः स्व-
 धा पितृभ्यो भूर्भुवः सुवरन्मोम्^(१) ॥ अनु० ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) भूर्भ्रमये च पृथिव्यै च महते च स्वाहा भुवो
 वायवे चान्तरिक्षाय च महते च स्वाहा सुवरादि-

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

अक्षयमृद्धिकामस्य तेऽन्वेव मन्त्रेषु पाठान्तरमाह । (१) “भूर्ब्रह्ममग्रये
 पृथिव्यै • सुवरन्मोम्”^(१) इति । अक्षयं स्वाङ्गतमसु ।
 सप्तद्वं ‘अञ्जं’, ‘ओम्’ प्राप्नोमि, इत्येतावानेव विशेषः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
 ण्यके द्ब्रह्मप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
 मुपनिषदि तृतीयोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

पूजाकामस्य पुनरथन्यपाठमाह । (१) “भूर्भ्रमये च • सुव-
 र्भहरोम्”^(१) इति । ‘महते’ प्रौढाय पूज्याय, वा हिरण्य-

त्याय च दिवे च महते च स्वाहा भूर्भुवः सुवश्चन्द्र-
मसे च नक्षत्रेभ्यश्च दिग्भ्यश्च महते च स्वाहा नमो दे-
वेभ्यः स्वधा पितृभ्यो भूर्भुवः सुवर्महरोम्^(१) ॥

अनु० ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१) पाहि नो अग्न एनसे स्वाहा । पाहि नो विश्व-

गर्भाय, 'च'कारैस्तत्तद्देवतानां सेवका देवाः परिमृच्छन्ते । ते-
भ्योऽपि स्वाङ्गतमित्युक्तं भवति । 'महरोम्' पूजां प्राप्तवामि ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि चतुर्थोऽनुवाकः ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

पूर्वच भूरग्नये इत्यनुवाके सर्वसाधारणाः पापक्षयार्था होम-
मन्त्रा उक्ताः । अथ प्रतिबन्धनिवारणेन मुमुक्षोर्ज्ञानप्राप्त्यर्था
होममन्त्रा उच्यन्ते । (१) "पाहि नो अग्ने ० अतक्रतो स्वाहा"^(१)
इति । हे 'अग्ने', 'नः' अस्मान्, 'एनसः' ज्ञानप्रतिबन्धकात्
पापात्, 'पाहि' रक्ष । तुभ्यमिदं स्वाङ्गतमस्तु । 'नः' अस्माकं, 'विश्व-
वेदसे' कृत्स्नतत्त्वज्ञानसिद्ध्यर्थं, 'पाहि' तत्साधनसम्पादनेन पाप्मय,
तदर्थं तुभ्यं इदं स्वाङ्गतमस्तु । विशेषेण भागं दीप्तिः विभा वैव
वसु धनं यस्याग्नेः षोऽयं विभावसुः । हे 'विभावसो', 'यज्ञ'

वेदसे स्वाहा । यज्ञं पाहि विभावसे स्वाहा । सर्वं
पाहि शतक्रतो स्वाहा^(१) ॥

*पाहि नो अग्न एकया । पाद्युत द्वितीयया । पा-
द्यूर्जं तृतीयया । पाहि गीर्भिश्चतसृभिर्वसे स्वाहा ॥
अनु० ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१) यञ्छन्दसामृषभो विश्वरूपञ्छन्दोभ्यञ्छन्दाः स्या-
विवेशः । सताः शिक्षः † प्रोवाचोपनिषदिन्द्रो ज्येष्ठ

विविदिषाहेतुत्वेनास्माभिरनुष्ठीयमानं, 'पाहि' निर्विघ्नेन समाप्तिं
नीत्वा पालय । शतसङ्ख्याकाः क्रतवो येनाग्निना निष्पाद्यन्ते सोऽयं
शतक्रतुः । हे 'शतक्रतो', 'सर्व' ज्ञानसाधनं गुरुशास्त्रादिकं, 'पाहि' ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि षष्ठमोऽनुवाकः ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

अथ ज्ञानप्रतिपादकस्तत्रवेदान्तप्राप्तिकामेन जयं मन्त्रमाह ।

(१) "यञ्छन्दसामृषभः ० भूर्भुवः सुवञ्छन्द ओम्"^(१) इति ।
'यः' प्रणवः, 'छन्दां' वेदानां मध्ये, 'षभः' श्रेष्ठः, 'विश्वरूपः'

* एतन्मन्त्रस्य भाष्यं नास्ति ।

+ B, J, N, O, Q चिह्नितपुस्तके सचाः शिक्ष इति पाठः ।

इन्द्रियाय ऋषिभ्यो नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यो सु-
भुवः सुवच्छन्द ओम्^(१) ॥ ६ ॥

सर्वजगदात्मकः, एतदेदसारत्वं विश्वरूपस्य च सांहित्यामुपनिष-
दि प्रपञ्चितं । तादृशः प्रणवः 'छन्दोभ्यः' वेदेभ्यः, प्रादुर्भूत-
इति शेषः । वेदसारत्वेन प्रजापतेः प्रत्यभादित्यर्थः । सः पुनः
'छन्दांसि' गायत्र्यादीनि, 'आविवेश' । छन्दोभिरुपसृष्टितेषु
मन्त्रेषु प्रयोक्तव्यः । तथाच प्रपञ्चसारेऽभिहितं । अथ तु वेदा-
दित्यात्सर्वमनूनां प्रयुष्यते ज्ञादाविति । तेन प्रपञ्चेन प्रतिपाद्यः
'इन्द्रः' परमैश्वर्ययुक्तः परमात्मा, 'उपनिषत् प्रोवाच' उपनिषदं
ब्रह्मविद्यां सर्ववेदान्तसिद्धीं उक्तवान् । कीदृश इन्द्रः, 'सर्ता
शिक्षः' सङ्घिः कर्मानुष्ठायिभिरुपासकैर्ज्ञानिभिसु प्राप्तुं शक्नः,
'ज्येष्ठः' कारणत्वेन सर्वस्मात्प्रथमः । किमर्थं विद्यामुक्तवानि-
त्युच्यते । 'ऋषिभ्यः' ऋषीणामन्तर्मुखानां जिज्ञासुनां, 'इन्द्रि-
याय' ज्ञानसामर्थ्याय, अतोऽहं तत्प्रतिबन्धनिवारणाय 'देवेभ्यः
पितृभ्यः', च 'नमस्करोमि । भूर्भुवः सुवरोम्' लोकत्रयावसि-
तान् प्राप्नोमि । देवानिति शेषः । एतदेवाभिप्रेत्य केचिद् भूर्भुवः
सुवच्छन्द ओमिति पठन्ति ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे चतु-
रारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां चाञ्चि-
क्षामुपनिषदि षष्ठाऽनुवाकः ॥

शमस्तपो दानं तपो यज्ञं तपो भूर्भुवः सुवर्ब्रह्मैतदुपा-
स्वैतत्तपः^(१) ॥ अनु० ८ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

अथ ज्ञानसाधनं यत्तपश्चि तैकाग्र्यमस्ति “मनस्येन्द्रियाणाञ्च
ह्यैकाग्र्यं परमन्तपः” इति श्रुतेः । तत्तपः श्रौतस्मार्तसर्वकर्मस्वरूप-
तथा प्रशंसति । यदा । तथाविधतपःसिद्ध्यर्थं जप्यं मन्त्रमाह ।
(१) “एतं तपः सत्यन्तपः ० ब्रह्मैतदुपास्वैतत्तपः”^(१) इति ।
‘एतं’ मनसा यथार्थवस्तुचिन्तनं, ‘सत्यं’ वाचा यथार्थभाषणं ।
‘श्रुतं’ वेदस्य पूर्वोक्तभागार्थावबोधायोभयोर्मीमांसयोः श्रवणं ।
‘शान्तं’ शान्तिः बाह्येन्द्रियाभ्यन्तरेन्द्रियोपरतिः । ‘दानं’ धनेषु स्व-
त्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादनपर्यन्ता । ‘यज्ञः’ अग्निहोत्रादिः । तदे-
तत्सर्वमर्वाचीनं ‘तपः’ भूरादिलोकत्रयात्मकं विराड्देहेरूपं ।
यत् ‘ब्रह्म’, अस्ति, हे मुमुक्षो ‘एतत्’ ब्रह्म, ‘उपास्व’ विजा-
तीयप्रत्ययरहितं सजातीयप्रत्ययप्रवाहं कुरु, तत् ‘एतत्’ उपासनं,
उत्तमं ‘तपः’ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेयशुक्लायां चाग्निष्वा-
मुपनिषदि अष्टमोऽनुवाकः ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) यथा वृक्षस्य सम्पुष्पितस्य दूराङ्गन्धो वात्येवं
पुण्यस्य कर्मणो दूराङ्गन्धो वाति यथासिधारां क-

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अथ विहितानुष्ठानरूपं पुण्यं ज्ञानसाधनतया प्रशंसति । निषिद्धाचरणं* ज्ञानप्रतिबन्धकतया निन्दति । (१) “यथा वृक्षस्य सम्पुष्पितस्य ० आत्मानं जुगुप्सेत्” (२) इति । लोके ‘वृक्षस्य’ उद्यानादौ स्थितस्य चम्पकपाटलकेतकीपुष्पागादेः, ‘सम्पुष्पितस्य’ सम्यक्विकसितपुष्पोपेतस्य, यः ‘गन्धः’ स्मरभिः, अस्ति, सोऽयं ‘दूरात्’ देशात्, ‘वाति’ वायुना सहागच्छति । ‘एवं’, पुण्यकर्मणः, श्रोतिष्टोमादेः, सत्कीर्त्तिः सुगन्धसमाना ‘दूरात् वाति’ मनुष्य-लोकात् स्वर्गं गच्छति, तस्मात् पुण्यमनुष्ठेयं । अथ पापस्य दृष्टान्त उच्यन्ते । ‘यथा’, लोके राजा अमात्यादीनां विनोदाय प्रवृत्तः वंशायवृत्तादिदुर्घटव्यापारेष्वत्यन्तकुशलमनाः कश्चिद् ‘कर्त्तै’ कृपादावगाधे कस्मिंश्चिद्कर्त्तैविशेषे, ‘अविहितां’ प्रसारितां, ‘असिधारां’ खड्गधारां, ‘अवक्रामेत्’ पादाभ्यां धाराया उपरि-गन्तुं प्रवर्त्तते । तदानीमसौ मनस्येवं विचारयति, ‘यत्’ यदि, ‘युवे जुवे’ हकारो व्यत्ययेन चकारस्थाने पठितः, अतएव केचिद् युवे युवे इति पठन्ति,—यौमि यौमि पुनः पुनः पादमसि-धारया मिश्रयामीत्यर्थः । तदानीमहं ‘विह्वदिय्यामि’, ‘कर्त्तै

* निषिद्धाचरणरूपन्तु इति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

सैऽवहितामवक्रामेद्ययुवे हुवे* ह वा विद्वदिध्यामि कर्त्त
पतिष्यामीत्येवमन्वृतादात्मानं जुगुप्सेत्^(१) ॥ अनु० ६ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१) अखोरणीयान्महृतो महीयानात्मा गुहायां नि-

वा पतिष्यामि', अहमित्येतमर्थं 'ह'शब्दे ब्रूते । सकारस्थाने
व्यत्ययेन दकारः । असिधारायां पादस्य दृढस्पर्शं पादच्छेदेनाहं
विङ्गलितो विवशो भविष्यामि, दृढस्पर्शाभावे त्वधोवर्त्तिन्यमाधे
गर्त्तं पतिष्यामि, 'इति एवं', पापे वर्त्तमानः पुरुषः विचार-
येत् । यदि पापं प्रकटं कुर्यां तदानोमिह लोके निन्दितो भवि-
ष्यामि, तत्परिहाराय अप्रकटं कुर्यां, तदापि नरके पतिष्यामीति,
ईदृग्भिचारयुक्तः पुरुषः 'अनृतात्' पापात्, 'आत्मानं', 'जुगुप्सेत्'
धिङ् मां लोकद्वयसंश्लेषहेतुमिति† निन्दित्वा पापात् निवारयेत् ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याञ्चि-
क्षामुपनिषदि नवमोऽनुवाकः ॥

इति प्रथमखण्डः समाप्तः ।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

यथोक्तप्रशंसोपेतपुण्यानुष्ठानेन निषिद्धाचरणवर्जितेन शुद्धा-
न्तःकरणस्य पुरुषस्य तत्त्वमुपदेष्टुमयमनुवाक आरभ्यते । तत्र प्रथ-

* युवे युवे इति B, J, I, N, O, Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† नाशहेतुमिति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

हितोऽस्य जन्तोः । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्र-
सादान्महिमानमीशं^(१) । ^(२)सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्

मामृचमाह । ^(१)“अणोरणीयान्महतः ० प्रसादान्महिमान-
मीशं”^(१) इति । सच्चिदानन्दैकरसः परमेश्वरः सर्वाधिष्ठत्वेन*
सर्वस्य जगतः स्वरूपत्वादात्मशब्देनोच्यते । आत्मशब्दश्च स्वरूप-
वाचीति प्रसिद्धं । मायाकार्यभूते लौकिकव्यवहारे सूक्ष्मत्वेन
प्रसिद्धः, परमाणुद्व्यणुकादिरणुशब्दवाच्यः । तस्मादध्ययमात्मा
अतिशयेन सर्वसूक्ष्मत्वात् ‘अणीयान्’ आकाशदिगादयः परि-
माणाधिक्यत्वात्तौके महच्छब्दवाच्याः । ततोऽप्ययं ‘आत्मा’,
अतिशयेनाधिक्यत्वात् ‘महीयान्’ । परमाणुद्व्यणुकादीनां अस्म-
दादिप्रत्ययगम्यत्वाभावेऽपि योगिजनचक्षुर्गम्यत्वमस्ति । तदथा-
त्मनो नास्तीत्यभिप्रेत्य अणीयस्त्वमुक्तं । आकाशदिगादीनामे-
कश्रद्धाण्डवर्त्तित्वात् तादृशश्रद्धाण्डलक्षकोव्यधिष्ठानत्वमभिप्रेत्य
महीयस्त्वमुक्तं । तादृशः परमात्मा ‘अस्म’ देवमनुष्यादिरू-
पस्य, ‘जन्तोः’, ‘गुहायां निहितः’ । गुहाशब्देन हृदयपुण्डरी-
कमध्यवर्त्तिनी बुद्धिरुच्यते । गुह्यसंवरण इत्यस्माद्भातोऽहत्पक्षो
गुहाशब्दः । बुद्धिश्च हृदयपुण्डरीकेन संवृता तन्मध्यवर्त्तिनीत्वात्
तस्यां बुद्ध्यावस्य परमात्मनो निहितत्वं नाम विद्ययोपलभ्यमा-
नत्वं, नतु बुद्ध्यावाधेयत्वं । सर्वजगदाधारस्य तदसम्भवात् ।
‘तं’ तथार्वास्थ्यतं, ‘ईशं’, शमादिगुणयुक्तोऽधिकारी पुरुषः

* सर्वाधिष्ठानत्वेनेति Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

सप्तार्चिषः सप्तमिधः सप्त जिह्वाः । सप्त इमे लोका
येषु चरन्ति प्राणा गुहाशयान्निहिताः सप्त सप्त^(१) ।

‘पश्यति’ साक्षात्करोति । स चाधिकारः ‘धातुः प्रसादात्’,
उपजायते । धाता, जगतो विधाता परमेश्वरः, तस्य प्रसादः,
अनुग्रहः । तथा च पूर्वाचार्यैरुक्तं । “ईश्वरानुग्रहादेर्षां पुसा-
मद्वैतवासना । महाभयकृतत्राणा द्वित्राणां यदि जायते”* इति ।
कीदृशमीशं, ‘अकतुं’ सङ्कल्परहितं, स्व्यन्नपानादिभोगजातं समो-
चीनमिति सङ्कल्पं जीवस्यैव न लीभस्य । सङ्कल्पहेतुभूतान्तःकर-
णोपाधेरभावात् । अतो निरुपाधिकत्वात् ‘महिमानं’ अतिशयेन
महान्तं । ईदृशं परमेश्वरं साक्षात्कृत्य ‘वीतशोकः’ जन्ममर-
णादिशोकरहितो भवति ॥

द्वितीयामृतमहाह । (१) “सप्त प्राणाः प्रभवन्ति ० निहिताः
सप्त सप्त”^(१) इति । शुद्धान्तःकरणैर्जातव्यो यः परमात्मा उक्तः ।
तत्र प्राणाश्चन्द्रन्यायेनोपलक्षणार्थं जगत्कारणत्वमुच्यते । ‘तस्मात्’
परमात्मनो मायाशक्तिविशिष्टात्, ‘सप्त प्राणा प्रभवन्ति’ । अन्यत्र
सप्त वै शीर्षस्थाः प्राणा इत्युक्तत्वात् । शिरोवर्त्तिसप्तश्चिद्र-
गताः सप्तसङ्ख्याकाश्चक्षुरादयः प्राणाः परमेश्वरादुत्पद्यन्ते । हे
चक्षुषी, हे श्रोत्रे, हे नासिके, मुखमेकमिति सप्तत्वं । तेषां चक्षुरा-
दीनां स्वस्वविषयप्रकाशनशक्तयः ‘सप्तार्चिषः’ । तैरर्चिभिर्दृष्टं

* द्वित्राणामेव जायते इति Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† प्राणाः प्राणा इत्युक्तत्वात् इति I' चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१) अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात् स्यन्दन्ते सिन्धवः
सर्वरूपाः । अतश्च विश्वा ओषधयो रसाश्च येनैष भूत-

माणत्वेन 'सप्त'सङ्ख्याका विषयाः 'समिधः' । विषयेर्हीन्द्रियाणि
समिध्यन्ते प्रकाशयुक्तानि क्रियन्ते । यथैकस्यापि चक्षुरिन्द्रियस्य
गोचकभेदेन द्वित्वं । तथा रूपस्याप्येकस्य वामदक्षिणरूपया-
हकचक्षुर्वृत्तिभेदात् द्वित्वं द्रष्टव्यं । एवं शब्दगन्धयोर्द्वित्वे सति
विषया सप्त सम्पद्यन्ते । अथवा समिच्छब्देन सप्तसङ्ख्या न
सम्पद्यते किन्तु जिह्वाशब्देन । अग्निजिह्वाणाञ्च सप्तत्वमाथर्वणि-
कैराज्ञातं । "काखी कराखी च मनोजवा च सुलोहिता चापि
सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिणी विश्वरुची च देवी खेलायमाणा इति
सप्त जिह्वाः" इति ॥ ताश्च परमेश्वरात् प्रभवन्ति । 'इमे'
भूरादयः, 'सप्त'सङ्ख्याकाः 'लोकाः', 'तस्मात् प्रभवन्ति' । तेषु
सप्तसु लोकेषु देवमनुष्यादिशरीरवर्तिनः 'प्राणाः', 'चरन्ति' ।
ताद्गुहा लोका उत्पन्ना इति पूर्वचान्वयः । गुहा, मुद्धिः,
तस्यां श्रेते, उपलभ्यते, इति 'गुहाश्रयः' परमेश्वरः, तस्मात्,
उत्पन्नाः सप्तर्षयः । 'सप्त' समुद्रा इत्यादिकाः, 'सप्त'सङ्ख्याकाः
पदार्थविशेषाः, 'निहिताः' तत्र तत्रावस्थापिताः ॥

द्वितीयामृतचमाह । (१) "अतः समुद्राः ० भूतस्तिष्ठत्यन्तरा-
त्मा" (१) इति । चीरोदधिप्रभृतयः 'समुद्र'विशेषाः, मेरुप्रभृ-
तयः 'गिरि'विशेषाश्च, 'अस्मात्' परमेश्वरात्, 'सर्वे', प्रभवन्ति ।
गङ्गागोदावर्यादयः 'सर्वरूपाः' बहुविधाः, नद्यः, अस्मात्,

स्तिष्ठत्यन्तरात्मा^(१) । ^(२)ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीना-
 ष्टिर्विप्राणां महिषो मृगाणां । श्येनो वृधाणां स्वधि-
 तिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्^(३) । ^(४)अजामेकां

परमेश्वरात्, उत्पन्नाः 'स्यन्दन्ते' प्रवहन्ति । त्रीहियवाद्याः
 'विश्याः' सर्वाः, 'श्रोषधयः', च, मधुराच्चादयः 'रसाश्च', 'अतः'
 परमेश्वरात्, प्रभवन्ति । 'एषः' अहम्प्रत्ययेन गम्यमानः,
 'अन्तरात्मा' खूलदेहचिदात्मनोर्मध्यवर्त्ति लिङ्गदेहः, 'वेन'
 श्रोषधिरसेन, 'भूतः' सम्पद्धः सन्, अरीरे 'तिष्ठति' । तादृशो
 रश्च उत्पन्न इति पूर्वचान्वयः ॥

चतुर्थीमृचमाह । ^(५)"ब्रह्मा देवानां • पवित्रमत्येति रे-
 भन्"^(६) इति । अन्तर्वर्त्तिर्वर्त्तिनां प्राणसमुद्रादीनामचेतनानां
 सृष्टिमुक्ता चेतनेषु परमेश्वरस्योत्कृष्टरूपेणावस्थानमुच्यते । 'दे-
 वानां' अग्नीन्नादीनां मध्ये, 'ब्रह्मा' चतुर्मुखो भूत्वा परमेश्वरो
 नियामकत्वेनावतिष्ठते । तथा 'कवीनां' काव्यनाटकादिकर्तृणां
 पुरुषाणां मध्ये, 'पदवीः', भूत्वावतिष्ठते । व्याकरणे निष्पन्नः
 सुप्रसङ्गविशेषः पदं तद्वेति गच्छतीति 'पदवीः' ब्रह्मसामर्थ्या-
 भिन्नो व्यासवाल्मीक्यादिरूप इत्यर्थः । 'विप्राणां' वैदिकमार्ग-
 वर्त्तिनां ब्राह्मणानां मध्ये, 'महिषः' तत्तद्भोचप्रवर्त्तको वसिष्ठा-
 दिरूपः, बभूव । 'मृगाणां' चतुष्पदां मध्ये, प्रजापत्येन युक्तः
 'महिषः', बभूव । 'वृधाणां' वृद्धसमूहरूपाणां मध्ये प्रवहः
 'श्येनः', बभूव । 'वनानां' वृक्षसमूहरूपाणां मध्ये, हेरनार्थः

लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीः सरूपां ।
अज्ञो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगा-
मजोऽन्यः^(१) ॥ १ ॥

‘स्वधितिः’ परशुः, बभूव । यागहेतुभूतवत्यात्मकः ‘सोमः’,
भूत्वा ‘रेभन्’ मन्त्रशब्दयुक्तः सन्, ‘पवित्रं’ शुद्धिकारणं गङ्गा-
जलकुशदर्भादिद्रव्यजातं सर्वं, ‘अत्येति’ ॥

पञ्चमीमृचमाह । ^(१)“अज्ञामेकां लोहितशुक्लकृष्णां ० भु-
क्तभोगामजोऽन्यः”^(१) इति । व्यवहारदशायां परमेश्वरस्य चतु-
र्मुखब्रह्मादित्ररीरेषु विशेषेणावस्थानमभिधाय यथोक्तजगत्सृष्टे-
र्मूलकारणभूतां मायाशक्तिमुपजीव्य बद्धमुक्तपुरुषव्यवस्था प्रद-
र्शयते । न जायत इति ‘अज्ञा’ मूलप्रकृतिरूपा माया । न
ह्यनादेस्तस्या जन्म सम्भवति । सा च माया ‘एका’ इतरस्य सर्वस्य
जगतस्तत्कार्यत्वात् । यदासौ तेजोऽवस्थानि त्रीणि भूतानि
उत्पाद्य* तद्रूपाऽवतिष्ठते । तदानीं ‘लोहितशुक्लकृष्ण’वर्णैरुपेता
भवति । तथा ह्यान्दोगा आमन्त्रि । “यद्ये रोहितः रूपं
तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्य” इति अन्न-
शब्देनात्र पृथिवी उपलक्ष्यते । रजःसत्त्वतमोगुणा वा लोहि-
तादिशब्दैरुपलक्ष्यन्ते । गुणत्रयात्मिका माद्येत्युक्तं भवति । सा च
देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपां गुणत्रयात्मिकत्वेन ‘सरूपां’, बहुविधां,
‘प्रजां’, ‘जनयति’ । न जायत इति ‘अज्ञः’ जीवः, तस्यापि माया-

* त्रीणि रूपास्त्युत्पाद्य इति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१) ह॒सः शुचिषदसुरन्तरिषसञ्चोता वेदिषदति-
थिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसद्वतसहोमसद्वजा गोजा

वदनादित्वाद्युत्पत्तिर्नास्ति । तादृशो जीवो द्विविधः । आसक्तो विरक्तश्चेति । तयोर्मध्ये 'एकः' आसक्तो यो जीवः, पूर्वोक्तामर्थां मायां 'जुषमाणः' प्रीतिपूर्वकं सेवमानः, 'अनुज्ञेते' तदनुसारेणैव वर्तते । विषयानेव भुञ्जानो विवेकरहितो जन्ममरणं प्रवाहरूपेण सञ्चरतीत्यर्थः । 'अन्यो अजः' विरक्तो जीवः, 'भुक्तभोगां', 'एनां' मायां, 'जहाति' परित्यजति । विरक्तेः प्रायेण भोगान् भुक्त्वा नतूपरिग्राहोच्यन्ते । तादृशैर्भोगैर्युक्ता माया भुक्तभोगा, तां मायां तत्त्वविवेकेन बाधत इत्यर्थः ॥

षष्ठीमृषमाह । (१) "ह॒सः शुचिषत् • चतं वृहत्" (१) इति । यः पुमान् विवेकेन मायां परित्यजति तस्य सर्वमपि जगद् ब्रह्मरूपेणावभासत इत्येवमात्रेऽर्थोऽत्र प्रदृश्यते । तदर्थमादौ जगदनुद्यते । हन्ति सर्वदा गच्छतीति 'हंसः' आदित्यः, स च शुचौ शुद्धे मण्डले ज्योतिर्मये सीदतीति 'शुचिषत्', सूत्रात्परूपेण जगन्निवासहेतुत्वात् । 'वसुः' वायुः, तद्रूपः सन्, अन्तरिक्षे सीदतीति 'अन्तरिक्षषत्' । होमनिष्पादक आहवनीयाद्यग्निः 'होता' तद्रूपेण होमयागाद्यङ्गभूतायां वेद्यां सीदतीति 'वेदिषत्' । अमावास्यादितिथिविभेषमनपेक्ष्य भोजनयाच्ञार्थं तत्र तत्र गच्छन् पुरुषो वैदेग्निकः 'अतिथिः' । तद्रूपेण दुरोणेषु गृहेषु परकीयेषु सीदतीति 'दुरोणसत्' । नृषु

ऋतजा अद्रिजा ऋतं वृहत्^(१) । [*^(०)यस्माज्जाता न
परा नैव किञ्चनास य आविवेश भुवनानि विश्वा ।

मनुष्येषु कर्मधिकारिजीवरूपेण सीदतीति 'मृषत्' । वरे अष्टे
चेत्रे काशीद्वारावत्यादौ पूजनीयदेवरूपेण सीदतीति 'वरसत्' ।
ऋते सत्ये वैदिके कर्मणि फलरूपेण सीदतीति 'ऋतसत्' ।
व्योषि आकाशे नचनादिरूपेण सीदतीति 'व्योमसत्' । अग्नी
नदीसमुद्रादिगताभ्यः ब्रह्ममकरादिरूपेण जायत इति 'अजाः' ।
गोभ्यः क्षीरादिरूपेण जायत इति 'गोजाः' । ऋतं सत्य-
वचनं तस्मात् कीर्त्तिरूपेण जायत इति 'ऋतजाः' । अद्रिभ्यः
पर्वतेभ्यो वृक्षादिरूपेण जायत इति 'अद्रिजाः' । इंस इत्या-
रभ्य अद्रिजा इत्यन्तेनाक्तं यज्जगदस्ति तज्जगत् 'ऋतं' सत्यं,
'वृहत्' ब्रह्म, अज्ञानिदृश्या जगद्रूपेण भासमानं सर्वं ज्ञानि-
दृश्या ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥

सप्तमीमृचमाह । ^(०)“यस्माज्जाता • स षोडशी”^(०) इति ।
इंसादेः सर्वस्य जगतो ब्रह्मरूपत्वं यदुक्तं तदत्र प्रतिपाद्यते । ब्रह्म-
व्यतिरिक्तं वस्तु किञ्चिदस्तीति वदन्वादौ प्रष्टव्यः । किमचेतनं
जगद् ब्रह्मव्यतिरिक्तं ? आश्लेषित् चेतनो जीवः । अचेतनत्वपक्षे-
ऽपि किं सृष्टेरुर्ध्वभावि वस्तु ब्रह्मव्यतिरिक्तं उत पूर्वभावि । न
तावदूर्ध्वभाविनो व्यतिरिक्तत्वमित्युच्यते । 'जाता' सृष्टेरुर्ध्वमुत्पन्ना

* [ ] एतच्चिद्भ्रोजोडोक्तताः सप्तमन्वा अस्मत्सत्येषु B, J, N, O चि-
ह्नितेषु मूलपुस्तकेषु न पठिताः । एतेषामत्र निवेशे दशतिसङ्ख्या
दृष्टिर्जायते । परन्तु E, M, Q चिह्नितभाष्यपुस्तकत्रयेषु एषां आ-
ख्यानात् अत्र परिगृहीताः ।

प्रजापतिः प्रजया संविदानस्त्रीणि ज्योतिःषि सच-
ते स षोडशी^(१) । ^(२)विधर्तारः हवामहे वसोः कुविद-

प्रजा, 'यस्मात्' परमेश्वरात्, 'परा' व्यतिरिक्ता, 'न', भवति ।
नापि पूर्वभाविना व्यतिरिक्तत्वमुच्यते, सृष्टेः पूर्वं 'किञ्चन' कि-
मपि ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्तु, 'नैवास', "एकमेवाद्वितीयम्" इति
श्रुत्यन्तरात् । नापि चेतनस्य जीवस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वमित्युच्यते ।
यः, परमेश्वरः, 'विश्वा भुवनाग्नि' सर्वलोकवर्तीनि त्ररोराशि,
'आविवेश' जीवरूपेण प्रविवेश । "अनेन जीवेन आत्मानु-
प्रविश्य" इति श्रुत्यन्तरात् । सः 'प्रजापतिः' प्रजापालकः पर-
मेश्वरः, 'प्रजया' स्वस्मादुत्पन्नया देवतिर्यगादिरूपया, 'संविदानः'
संसर्गं तादात्म्यं लभमानो वर्तते । 'सः' परमेश्वरः, 'षोषि ज्यो-
तीःषि' अग्न्यादित्यचन्द्ररूपाणि, 'सचते' समवेति, तादात्म्यसम्बन्धं
प्राप्नोति । कीदृशः परमेश्वरः, 'षोडशी' प्रश्नोपनिषत्प्रोक्तषोडश-
कलोपेतः । तत्र हि प्राणश्रद्धादिकं हृत्तन्मपि जगत् षोडशा-
वयवरूपं । "परमात्मा ससर्ज वै" इति श्रुत्यन्तरात् । तथा सति
सृष्ट्वटन्यायेन कार्यकारणयोरव्यतिरेकात् षोडशकलारूपेण जगता
सह तादात्म्यसम्बन्धादयं षोडशी इत्युच्यते ॥

अष्टमीमृचमाह । ^(३)"विधर्तारः हवामहे ० सवितारं नृ-
चक्षसं"^(४) इति । यथोक्तब्रह्मतत्त्वज्ञानलाभाय परमेश्वरप्रार्थना-
रूपाः केचिन्मन्त्रा इत आरभ्योच्यन्ते । 'वसोः' धनस्य ब्रह्मज्ञान-
रूपस्य, 'विधर्तारं' विशेषेण सम्पादयितारं, परमेश्वरं, 'हवामहे'

नाति नः । सवितारं नृचक्षसं^(८) । ^(९)अद्या नो देव
सवितः प्रजावत्सावीः सौभगं । परा दुष्वप्रियः
सुव^(९) । ^(१०)विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा-
सुव । यद्भद्रं तन्न आसुव^(१०) । ^(११)मधु वाता ऋता-

असदनुग्रहार्थं आङ्गयामः । 'नः' अस्माकं तादृशानां, 'कुवित्'
प्रभृतं तत्त्वज्ञानरूपं धनं, 'वनाति' सम्भजते, स परमेश्वरो ददा-
तीत्यर्थः । कीदृशं विधर्तारं, 'सवितारं' अस्मदुद्धेः प्रेरकं ।
'नृचक्षसं' नृणां मनुष्याणां अधिकारिणां आचार्यरूपेण तत्त्व-
विद्याप्रवक्तारं ॥

नवमीमृचमाह । ^(९)"अद्या नो देवसवितः • दुष्वप्रियः
सुव"^(९) इति । हे 'सवितः' प्रेरकदेव, 'अद्य' अस्मिन् दिने, 'नः'
अस्माकं विद्यार्थिनां, 'प्रजावत्' त्रिव्यप्रशिक्ष्यादिप्रजोपेतं, 'सौभगं'
आचार्यरूपं भाग्यं, 'सावीः' प्रेरथ, प्रयच्छेत्यर्थः । 'दुष्वप्रियं'
दुष्टस्वप्नसदृशं दैतप्रतिभासं, 'परासुव' निराकुह ॥

दशमीमृचामाह । ^(१०)"विश्वानि देव • तन्न आसुव"^(१०)
इति । हे 'सवितः' प्रेरकदेव, 'दुरितानि' ज्ञानप्रतिबन्धकाणि
पापानि, 'विश्वानि' सर्वाणि, 'परासुव' पराकुह । 'भद्रं' कल्याणं,
असम्भावनाविपरीतभावनारहितं तत्त्वज्ञानं, 'यद्', अस्ति 'तत्',
'मे' मया उपासकाय, 'आसुव' साकल्येन प्रयच्छ ॥

एकादशीमृचमाह । ^(११)"मधुवाता ऋतायते • सन्वो-
क्षधी"^(११) इति । 'ऋतायते' ऋतं परं ब्रह्म तदिच्छति मयां,

यत् मधुं क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः^(११) ।
^(१२)मधुं नक्तमुतोषसि मधुमत्पार्थिवश् रजः । मधुं द्यौ-

‘वाताः’ वायवः, ‘मधु’ माधुर्योपलक्षितं सुखं यथा भवति तथा, वान्तु इति श्लेषः । प्रबले तु वायो रोगोत्पत्त्या तत्त्वज्ञानविघ्नः सम्पद्यते । अतः स माभृदिति वायोरानुकूल्यं प्रार्थते । एवमुत्तरत्रापि तत्तदानुकूल्यं द्रष्टव्यं । ‘सिन्धवः’ नद्यः, ‘मधु क्षरन्ति’ इति मधुरं आरोग्यकरमुदकं सम्पादयन्वित्यर्थः । ‘ओषधीः’ ज्ञोहिद्यवाद्यः, अपि ‘नः’ अस्माकं, ‘माध्वीः’ मधुराः पश्वरूपाः, ‘सन्तु’ ॥

द्वादशीष्टकमाह । ^(११)‘मधुं नक्तमुतोषसि ० रस्तु नः पिता’^(१२) इति । ‘नक्तं’ रात्रौ, ‘उत’ अपि च, ‘उषसि’ प्रभाते, दिवसेऽपि, विद्यार्थिनः ‘मधुं मधुरं अनुकूलं सुखं, ‘अस्तु’ काष्ठ-कृतोऽपि विघ्नो माभृदित्यर्थः । ‘पार्थिवं रजः’ पृथिव्यामवस्थितं शयनादिस्नानगतं रजोऽपि, ‘मधुमत्’ माधुर्योपेतं, कष्टक-पाषाणादिराहित्येनानुकूलं ‘अस्तु’ । ‘नः’ अस्माकं, ‘पिता’ पित्र-सदृशो, ‘द्यौः’, अपि ‘मध्वस्तु’ अतिवृष्ट्यादिप्रातिकूल्यरहितास्तु । ‘द्यौः पिता पृथिवी माता’ इति मन्त्रान्तरादिवः पिहत्वं ॥

त्रयोदशीष्टकमाह । ^(१२)‘मधुमान्नः ० भवन्तु नः’^(१३) इति । ‘वनस्पतिः’ चूतपनसादिः, ‘नः’ अस्मान् प्रति, ‘मधुमान्’ मधुर-फलोपेतो जीवनहेतुः, ‘अस्तु’ । ‘सूर्यः’, अपि प्रभूतं सन्तापमहत्वा ‘मधुमान्’ माधुर्येण अनुकूलप्रकाशनेन युक्तः, ‘अस्तु’ । ‘मावः’,

रस्तु नः पिता^(११) । ^(१२)मधुमाक्षौ वनस्पतिर्मधुमाः
 अस्तु सूर्यः । माध्वोर्गोवो भवन्तु नः^(१३) * ।] ^(१४)घृतं
 मिमिक्षिरे घृतमस्य योनिर्घृते अत्रितो घृतमुवस्य धाम ।
 अनुष्वधमावह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि
 ह्व्यं^(१५) । ^(१६)समुद्रादूर्मिर्मधुमाः उदारदुपाःशुना

अपि 'नः' 'अस्मान् प्रति, 'माध्वीः' जीवनहेतुमधुरचोरोपेताः,
 'भवन्तु' ॥

चतुर्दशोऽष्टममाह । ^(१४)"घृतं मिमिक्षिरे • वक्षि ह्व्यं"^(१५)
 इति । भोग्यजातस्य ज्ञानयोग्यदेहानुकूल्यं प्रार्थ्यं ज्ञानसाधन-
 चागादिकर्महेतोरग्रेरानुकूल्यं प्रार्थयते । पूर्वं यजमना अग्ना-
 वाहवगोयादिरूपे 'घृतं', 'मिमिक्षिरे' सिक्तवन्तः । मिह सेचन
 इति धातुः । तद् 'घृतं', 'अस्' अग्नेः, 'योनिः' उत्पत्तिकारणं ।
 घृतेन ज्वालाभिवृद्धिदर्शनात् । अतोऽयमग्निः 'घृते अत्रितः' घृतं
 आश्रित्य अवस्थितः । 'घृतं', एव 'अस्', अग्नेः 'धाम' स्थानं,
 तेजोहेतुर्वा । हे अग्ने 'अनुष्वधं' स्वधामनु अस्मदीयं हविः-
 स्वरूपमनुसृत्य 'आवह' देवान् अचानय, आनोय च 'मादयस्व'
 चष्टान् कुह । हे 'वृषभ' श्रेष्ठ, 'स्वाहाकृतं' स्वाहाकारेण अस्मा-
 भिर्दत्तं 'ह्व्यं', 'वक्षि' वह, देवान् प्रापय ॥

पञ्चदशोऽष्टममाह । ^(१६)"समुद्रादूर्मिः • अस्तस्य नाभिः"^(१७)
 इति । 'समुद्र'वदतिप्रभृतात् परमात्मनः 'ऊर्भि'ब्रह्मो जड-

समममृतत्वमानट्। घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिज्ञा
देवानाममृतस्य नाभिः^(१५)। ^(१६)वयं नाम प्रब्रवासा

प्रपञ्चः 'मधुमान्' भोग्यत्वेन माधुर्ययुक्तः, 'उदारत्' उदमच्छत्,
उत्पन्न इत्यर्थः। यथा लोके समुद्रात् तरङ्गा उत्पद्यन्ते। एवं त्रि-
चिदेकरसात् परमात्मनो जडं भोग्यजातं सर्वसुत्पन्नं। घृचर-
दीष्टोरिति धातोस्तत्प्रसो घृतशब्दः। 'घृतं' दीप्तं, स्वप्रकाशं ब्रह्मे-
त्यर्थः। तस्य ब्रह्मणो यत् 'नाम' प्रणवरूपं, 'गुह्यं' सर्ववेदेषु मोक्ष-
मस्ति। तथा च कठैराज्ञातं। "सर्वे वेदा यत्पदमामनञ्जीति
प्रस्तुत्य तत्ते पदं सङ्गृहेण ब्रवीमि ओमित्येतत्" इति। तेन
प्रणवरूपेण 'उपांशुना' ध्यानकाले ज्ञानैरुच्चार्यमाणेन, 'अमृत-
तत्वं' उत्पत्तिविनाशरहितं ब्रह्मतत्वं, 'समानट्' सम्यगामन्त्रे, प्रा-
प्नोतीत्यर्थः। तच्च प्रणवाख्यं नाम 'देवानां जिज्ञा' देवैः ध्यान-
परैः निरन्तरं उच्चार्यमाणत्वेन जिज्ञैव सर्वदा मुखमध्ये वर्तते।
किञ्चेदं प्रणवरूपं नाम 'अमृतस्य' विनाशरहितस्य मोक्षस्य,
'नाभिः' रथचक्रस्य नाभिरिवाग्रयभूतं। अनेन हि मुक्तिरूपं
फलं प्राप्यते। अतएव कठैराज्ञातं। "एतदेवाचरं ज्ञात्वा धे
यदिच्छति तस्य तत्" इति। एतस्मात्तुचि प्रणवस्य मोक्षसाधन-
त्वमुक्तं ॥

षोडशीमृतचमाह। ^(१६)"वयं नाम ० अवमीडौर एतत्"^(१६)
इति। 'वयं' ज्ञानार्थिनः पुद्गलाः, 'अस्मिन्' ज्ञान'यज्ञे', 'घृतेन'
दीप्तेन स्वप्रकाशेन ब्रह्मणा निमित्तभूतेन, प्रणवरूपं 'नाम',

धृतेनास्मिन् यज्ञे धारयामा नमोभिः । उप ब्रह्मा ष्ट-
षवश्चस्यमानं चतुःष्टङ्गोऽवमोङ्गैर एतत्^(१०) । ^(१०)च-
त्वारि ष्टङ्गा चयो अस्य पादा द्वे श्रीर्षे सप्त हस्तासौ

‘प्रब्रवाम’ सर्वदा धायन्त उच्चारयाम । ततः ‘नमोभिः’ नम-
स्कारैर्युक्ता वयं, चित्ते ब्रह्मतत्त्वं सर्वदा ‘धारयाम’ । ज्ञानस्य
यज्ञत्वं भगवतोक्तम् । “स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संश्रितव्रताः”
इति । ‘ब्रह्ममानं’ अस्माभिः प्रणवेन स्तूयमानं, ‘उपष्टुषवत्’
पार्श्ववर्तिभिस्तत्त्ववेदिभिः स्तूयमानं, ‘एतद्’ ब्रह्मतत्त्वं, ‘चतुः-
ष्टङ्गः’ अकारोकारमकारनादरूपष्टङ्गचतुष्टयोपेतः, ‘गौरः’ श्वेतः
प्रणवाख्य षडभः, ‘अवमोत्’ वान्तवान्, ब्रह्मतत्त्वं प्रत्यपादयदित्यर्थः ।
अकारादीनां प्रणवमात्राणां ष्टङ्गत्वमुत्तरतापनोये श्रुतं । “ष्टङ्गे-
ष्वष्टङ्गं संवोच्य” इति । निष्कामैरनुष्ठेयत्वेन निर्मलत्वात् प्रणवस्य
गौरत्वं दृषभरूपत्वञ्च संहितोपनिषदाब्जातं । “यश्चन्द्रसाम्-
षभो विश्वरूपः” इत्येवमनेन प्रतिपादनमुपलक्ष्यते ॥

सप्तदशीष्टममाह । ^(१०)“चत्वारि ष्टङ्गाः ० मर्त्याः आ-
विवेक”^(१०) इति । ‘ष्टङ्गाः’ प्रणवस्य यान्यकारादीनि ष्टङ्गाणि,
तानि ‘चत्वारि’ । ‘अस्य’ प्रणवप्रतिपाद्यत्वेन प्रणवरूपस्य ब्रह्मणः,
‘चवः पादाः’ पश्यते गम्यते ब्रह्मतत्त्वमेभिरिति पादाः,
अध्यात्मं विश्वतैजसप्राज्ञाः । अधिदैवं विराड्विरुष्यगर्भाव्याहृतानि ।
‘द्वे श्रीर्षे’ उत्तमाङ्गस्थानीये षिदचिद्रूपे द्वे ब्रह्मी । तथैव ‘अस्य’
ब्रह्मणः, भूरादयः ‘सप्त’ लोकाः, ‘हस्तासः’ हस्तस्थानीयाः ।

अस्य । चिधा बहो वृषभो रौरवीति महो देवा
मर्त्याः आविवेश^(१०) ॥ २ ॥

(१०) चिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानं गवि देवासो घृत-
मन्वविन्दन् । इन्द्र एकः सूर्य एकं जजान वेनादेकः

‘चिधा बहूः’ अकारोकारमकारेषु विद्यतैजसप्राज्ञैर्विराड्विरण्य-
गर्भाव्याहृतैश्च चिःप्रकारेण सम्बद्धः, ‘वृषभः’ प्रषवः, ‘महः’
तेजोरूपं ब्रह्मतत्त्वं, ‘रौरवीति’ अतिशयेन प्रतिपादयति । तदेव
प्रतिपाद्यं स्पष्टीक्रियते । ‘देवः’ परमेश्वरः, ‘मर्त्यान्’ मनुष्यदेहान्,
‘आविवेश’ सर्वतः प्रविष्टः । “स एष इह प्रविष्ट आनखाद्येभ्यः”
इति श्रुत्यन्तरात् ॥

अष्टादशोऽमृतमाह । (१०) “चिधाहितं • निष्ठतच्चः” (१०) इति ।
‘चिधा हितं’ शरीरे विद्यतैजसप्राज्ञाख्येन चिःप्रकारेण ब्रह्माख्ये
विराड्विरण्यगर्भाव्याहृताख्येन च चिःप्रकारेणावस्थितं । ‘घृतं’ दोग्धं
स्वप्रकाशं ब्रह्मतत्त्वं, ‘देवासः’ देववत् सत्विका अन्तर्मुखाः पुरुषाः,
‘गवि’ वाचि, तत्त्वमस्यादिवेदरूपायां, ‘अन्वविन्दन्’ अनुक्रमेण
सम्भवन्तः । कीदृशं घृतं, ‘पणिभिर्गुह्यमानं’ पणव्यवहारे स्तौतौ
चेति धातुः । पणिभिः स्तोत्रभिः उपदेष्टृभिराचार्यैः परमरहस्यत्वेन
गोप्यमानं । चिधा हितं इत्येतदेव विविच्यते । ‘इन्द्रः’ परमेश्वर-
युक्तो विराट् पुरुषः, ‘एकं’ जागरणरूपं, ‘जजान’ उत्पादितवान् ।
‘सूर्य’ ब्रह्मसोऽजसखित्वेन हिरण्यगर्भमुपलक्षयति । स च हिरण्य-
गर्भः ‘एकं’ स्वप्नरूपं, ‘जजान’ । वेनेति धातुः कान्तिकर्मा । ‘वेनाग्न’

स्वधया निष्टतस्युः^(१८)।^(१९)यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वा-
धिको* इन्द्रो महर्षिः । हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानः
स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुनक्तु^(१९) । ^(२०)यस्मात् परं

सर्वदुःखराहित्येन कमनीयादव्याहृतात् एकं सुपुत्ररूपं निष्पन्न-
मिति शेषः । स्वस्मिन्नेव धीयतेऽवस्थाप्यत इत्याश्रयान्तररहिता
ब्रह्मरूपा चित् स्वधाम्बदेनाप्यते । “स भगवः कस्मिन् प्रति-
ष्ठित इति स्वे महिम्नि” इति श्रुत्यन्तरात् । तथा ‘स्वधया’ ब्रह्म-
रूपया चिता, पूर्वोक्ता इन्द्रसूर्यवेनाः ‘निष्टतस्युः’ जागरणादिकं
निष्पादितवन्तः । एताभ्यां द्वाभ्यां ऋग्भ्यां प्रणवतप्रतिपाद्यार्थौ
प्रपञ्चितौ ॥

एकोनविंशोऽष्टमाह । ^(१९)“यो देवानां • स्मृत्या संयु-
नक्तु”^(१९) इति । ‘यः’ देवः, ‘हिरण्यगर्भं’, ‘पश्यत’ वाचात्क-
रोति । कीदृशं हिरण्यगर्भं, ‘देवानां प्रथमं’ अग्नीन्द्रादीनां मध्ये
आदिभूतं, ‘पुरस्तात् जायमानं’ अग्नीन्द्राद्युत्पत्तेः पूर्वमेवोत्पद्य-
मानं । अनेन प्राथम्यं स्पष्टीकृतं । कीदृशो देवः, ‘विश्वाधिकः’
विश्वस्य जगतः कारणत्वेन तस्मादधिकः, ‘इन्द्रः’ इत्, वैदिकः
ऋग्भ्यः, तं द्रवति प्राप्नोति, वेदप्रतिपाद्य इत्यर्थः । ‘महर्षिः’
ऋषीणां अतोन्द्रियद्रष्टृणां मध्ये महान्, “यः सर्वज्ञः सर्ववित्”
इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्य इत्यर्थः । ‘स देवः’ तादृशः परमेश्वरः,
‘नः’ अस्मान्, ‘शुभया स्मृत्या’ सर्वसंसारनिवर्त्तकत्वेन शोभनया

* विश्वाधिय इति B, J, N, O चिह्नितपुस्तकपाठः ।

नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायैस्ति क-
श्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्वं
पुरुषेण सर्वं^(१०) । (११) न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैवे

ब्रह्मतत्त्वानुस्यूत्या, 'संयुक्तु' संयुक्तान् करोतु । सोऽयं मन्त्रो
ब्रह्मविद्यासम्बन्धे अपितव्यमिति मन्त्रलिङ्गादवगम्यते ॥

द्वित्रीमृचमाह । (१०) "यस्मात् परं • पुरुषेण सर्वं" (१०)
इति । यदुक्तं शुभया स्यूत्या संयुक्तु इति तत्र स्मरणीयं तत्त्व-
मत्र निर्दिश्यते । 'यस्मात्' ब्रह्मतत्त्वात्, 'परं' उत्कृष्टं, 'अपरं'
निम्नं वा वस्तु, 'किञ्चित्', अपि 'नास्ति' । 'यस्माद्' ब्रह्मतत्त्वात्,
'अणीयः' अत्यल्पं वस्तु, 'नास्ति' । तथा 'ज्यायः' अधिकमपि,
'कश्चित्' किञ्चिदपि वस्तु, 'नास्ति' । परापरब्रह्माभ्यां गुणो-
त्कर्षणिकर्षौ विवक्षितौ । ज्यायोणीयः ब्रह्माभ्यां परिमाणोत्कर्षा-
पकर्षौ । सर्वकारोत्कर्षापकर्षनिषेधेनाद्वितीयत्वं सिध्यति । यथा
लोके 'वृक्षः' गमनागमनरहितः, एकत्रैव स्तब्धः, अवतिष्ठते, तद-
द्वयमद्वितीयः 'एकः' परमेश्वरः, 'स्तब्धः' निर्विकारः, 'दिवि'
द्योतनात्मके स्वरूपास्वरूपे, 'तिष्ठति' । 'तेन पुरुषेण पूर्वं'
चिदेकरसेन परमात्मना, 'सर्वमिदं' जगत्, 'पूर्वं', जगदाकारो
नास्ति ब्रह्मतत्त्वमेवावस्थितमित्यर्थः ॥

एकद्वित्रीमृचमाह । (११) न कर्मणा • यतयो विशन्ति" (११)
इति । यथोक्तब्रह्मतत्त्वः नुस्मरणस्यान्तरङ्गं सर्वत्यागरूपं साधक-

* पुराणेनेति F चिञ्चितपुस्तकपाठः ।

अमृतत्वमान्शुः । परेषु नाकं निहितं गुहायां वि-
धाजते यद्यतयो* विशन्ति^(११) । ^(१२)वेदान्तविज्ञानसुनि-

मत्रोच्यते । अग्निहोत्रादिकं सहस्रसंवत्सरसचामां यत् कर्म तेन
'कर्मणा', तत् 'अमृतत्वं', 'न', लभ्यते । "प्रजया पिद्वभ्यः" इति
श्रुतेः, पिद्वविषयात् षष्ठात् विमोचनहेतुर्या पुत्रादिरूपा प्रजा,
तथापि 'अमृतत्वं' 'न', लभ्यते । "दाने सर्वे प्रतिष्ठितं तस्मात्
दानं परमं वदन्ति" इति श्रुतेः । धनदानस्य बहुविधफलसाधन-
त्वावगमान्तस्य † दानस्य निष्पादकं यद्भूतमस्ति तेन 'धनेन',
अपि 'अमृतत्वं', 'न', लभ्यते । किन्तर्हि कर्मप्रजाधनादीनां सर्वेषां
लौकिकवैदिकव्यापाराणां 'त्यागेन', 'एके' वेचिदेवान्तर्मुखाः
'अमृतत्वं', 'आनशुः' प्राप्नुवन्ति । 'यत्' अमृतत्वं, 'यतयः' इन्द्रि-
यनियमनशीलाः, 'विशन्ति' प्राप्नुवन्ति । तत् अमृतत्वं, 'नाकं'
'परेषु' स्वर्गादप्युक्तं यत्, 'गुहायां' स्वकीयबुद्धावैकायायां,
'निहितं' अवस्थितं यत्, 'विधाजते' विभवेण दीयते, अन्तर्मुखै-
रनुभूयत इत्यर्थः ॥

दाविंशीमृचसाह । ^(११)"वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितायाः ०
परिमुच्यन्ति सर्वे"^(१२) इति । पूर्वस्मामृचि त्यागस्य मोक्षसाधन-
त्वमुक्तं । अन्यत्र "तरति ब्रोकमात्मवित्" । "ज्ञानादेव तु कैवल्यं
प्राप्यते । येन मुच्यते" इत्यादि श्रुतिस्मृतिषु ज्ञानस्यैव मोक्षहेतु-

* विधाजतेत्यतय इति B, J, N चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† साधनत्वावगमत्वस्येति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

श्चित्तार्थाः सञ्ज्ञासयोगाद्यतयः शुद्धसर्षाः । ते ब्रह्म-
लोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे^(१२) ।

समुच्यते । अतोऽस्मान्मृषि विरोधपरिहाराय ज्ञानसञ्ज्ञासयो-
र्भाषे पृथगुपयोग उच्यते । वेदान्ताः, उपनिषदाख्यानि, तै-
ह्यसं सर्वसंसारनिवर्त्तकत्वेन विशिष्टं ज्ञानं यदस्ति तेन नि-
श्चितः, जीवब्रह्मैक्यलक्षणेऽर्थः, यैः पुरुषैः ते 'वेदान्तविज्ञान-
सुनिश्चितार्थाः' । 'सञ्ज्ञासयोगात्' सञ्ज्ञासः, पूर्वोक्तः प्रमादि-
त्यागः, तत्पूर्वको योगः, प्रमास्यविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिरूपाणां
पञ्चानां चित्तवृत्तीनां निरोधो योगः, "योगश्चित्तवृत्तिनि-
रोधः" इति पतञ्जलिना सूचितत्वात् तस्माद् योगात् । 'शुद्ध-
सत्त्वाः' विषयभोगव्यावृत्तचित्ताः । अतएव 'यतयः' नियमनशी-
लाः । तेन ज्ञानं तत्त्वप्रकाशनेन अविद्यानिवर्त्तकं । त्यागस्य
विषयभोगनिवृत्तिद्वारा चित्तशुद्धिहेतुरिति पृथगुपयोग उक्तो
भवति । ब्रह्मणः, लोकः, दर्शनं साक्षात्कारः, तस्मिन्, उत्पत्ते
सति संसारिविलक्षणः, 'ते' पुरुषाः । वैलक्षण्यद्योतनार्थः 'तु'ब्रह्मः ।
तादृशाः पुरुषाः 'सर्वे', 'परिमुच्यन्ति' । ज्ञानिषु देवमनुष्य-
त्वाद्विद्यत उत्तमानुत्तमभावोऽप्रयोजक* इति विवक्षया सर्व
इत्युक्तं । कदा मुच्यन्त इत्याब्रह्म परान्तकाल इत्युक्तं । सत्य-
ज्ञाने यो देहपातावसरः सोऽयं अपरान्तकालः । पुनर्देहस्य
विद्यमानत्वात् । नष्टे त्वज्ञाने यो देहपातावसरः सोऽयं परा-

* उत्तमाधमभावोऽप्रयोजक इति १ चिन्तितपुस्तकपाठः ।

(११) दहरं* विपापं वरवेष्मभूतं† यत्पुण्डरीकं पुरमध्य-
संस्थं । तत्रापि दृष्टे‡ गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्त-

नकालः, पुनर्देहपदपरहितत्वात् । तस्मिन् 'परान्तकाले', सं-
सारबन्धान्मुच्यन्ते । नन्वज्ञानिनोऽपि प्रलयकाले स्थूलसूक्ष्म-
शरीरद्वयलक्षणाद्देहबन्धान्मुच्यन्त एवेत्याशङ्क्य परामृतादित्युक्तं ।
अगत्कारणत्वेनोत्कृष्टं परं । तत्रज्ञानमन्तरेण विनाशरहितत्वाद-
मृतत्वं । तादृशात् 'परामृतात्' अव्याहृतात्, अज्ञानिनः प्रलय-
कालेऽपि न मुच्यन्ते । ज्ञानिनस्तु देहपातावसर एव तादृ-
शादव्याहृतादपि मुच्यन्त इति विशेषः ॥

चयोविंशीत्युच्यते । (११) "दहरं विपापं ० यदन्तस्तदुपा-
सितव्यं" (११) । तत्र ज्ञातुमसमर्थस्यात्रोपासनमुच्यते । 'यत्',
एतत् 'पुण्डरीकं' अष्टदलं हृदयकमलं, अस्ति । कीदृशं, 'दहरं'
अल्पं, अङ्गुष्ठमात्रपरिमितत्वात् । 'विपापं' चित्तैकाग्रस्थानत्वेन
यापरहितं, 'वरवेष्मभूतं' वरस्य श्रेष्ठस्य परमात्मनः उपलब्धि-
स्थानत्वेनोपासिस्थानत्वेन च गृह्यमाणं । 'पुरमध्यसंस्थं' हस्तपा-

* दहं इति J, N चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† परमेष्म इति B, J, N चिह्नितपुस्तकपाठः । वरवेष्म इति O,
चिह्नितपुस्तकपाठः ।

‡ दहं इति B, J, N चिह्नितपुस्तकघृतपुस्तकपाठः । दहरे इति
O चिह्नितपुस्तकपाठः । दहरे इति F चिह्नितपुस्तकघृतपाठान्तर-
टीकासम्भवः पाठः ।

§ स्थूलसूक्ष्मशरीरलक्षणादिति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

स्तदुपासितव्य^(१९)। ^(१७)यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते
 च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिखीनस्य यः परः स महे-
 श्वरः^(१८) ॥ ३ ॥

दादिभिः सर्वैरवयवैः पूर्यत इति पुरं, तस्य मध्ये कुक्षुरसो-
 रन्तरावस्थितं, 'तत्रापि' तस्मिन्नपि पुण्डरीके, 'दृष्टे' अल्पप्रदेशे,
 'गगनं' आकाशवदमूर्त्तं ब्रह्मरूपं, अस्ति*, ब्रह्मणः सर्वगतत्वेऽपि
 घटाकाशवत् पुण्डरीकस्थानापेक्षयाल्पत्वमुपचर्यते । तथा च
 श्रुत्यन्तरं । "अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दृष्टं पुण्डरीकं वेद्य
 दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः" इति । दहराकाशस्य च ब्रह्मत्वं दह-
 राधिकरणे निर्णीतं । अतएव 'विज्ञोकं' ज्ञोकरहितं गगन-
 ब्रह्मवाच्यं ब्रह्म । एवं सति 'तस्मिन्' पुण्डरीके, 'अन्तः' मध्ये,
 'यद्' ब्रह्मतत्त्वं, अस्ति, 'तत्', 'उपासितव्यं' विजातीयप्रत्यय-
 रहितेन सजातीयप्रत्ययप्रवाहेण चिन्तनीयं ॥

चतुर्विंशोऽष्टमः ॥ (१७) "यो वेदादौ • स महेश्वरः" (१८)
 इति । 'वेदानां' अग्निमीले पुरोहितं, इषे त्वोर्जे त्वेत्यादीनां
 आदिः, उपक्रमः, तस्मिन्नुपक्रमे 'यः' 'स्वरः' यो वर्णः, प्रणव-
 रूपोऽस्ति स च स्वरः, प्रणवः, 'वेदान्ते च' उपनिषदि,

* 'शुद्धं', शरीरदोषैरपरामृष्टत्वात् । 'परस्यात्मनः', 'वेदभूतं'
 मृहभूतं, सर्वदा तत्रोपलभ्यमानत्वात् । 'पुरस्य शरीरस्य, मध्ये संखितं,
 राश इव पुरमध्ये प्रासादः । 'तत्रापि', 'दृष्टे' पुण्डरीके, 'दहरं'
 सूक्ष्मं, 'गगनं' आकाशवदमूर्त्तं ब्रह्मरूपं, अस्ति । इति ऽ चिञ्चित्तु-
 लकृष्टतपाठान्तरम् ।

अजोऽन्यः(१) आविवेश(२) सर्वे, चत्वारि(३) च ॥

अनु० १० ॥

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

(१)सहस्रशीर्ष* देव विश्वाशं विश्वशम्भुवं । विश्वं ना-

आमित्येतदक्षरमिदं सर्वमित्यादिकायां, 'प्रतिष्ठितः' प्रतिपा-
दितः, स च स्वरः प्रणवः ध्यानकाले प्रकृतावव्याहृते जगत्का-
रणे लीनो भवति । अकारोकारमकारेषु विराड्विरण्वगर्भाव्या-
हृतानि ध्यात्वा विराड्रूपमकारमुकारे प्रविक्षाय तं चोकारं
द्विरण्वगर्भरूपं मूलप्रकृतिरूपे मकारे प्रविक्षापयेत् । 'तस्य',
च 'प्रकृतौ 'लीनस्य प्रणवस्य 'यः परः' चतुर्थमात्रारूपेण
नादे ध्यातव्य उत्कृष्टः, अस्ति । 'सः', अयं 'महेश्वरः', वि-
ज्ञेयः । अनेन मन्त्रेण पूर्वोक्तगगनशब्दवाच्यवस्तु प्रपञ्चितं ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि दशमोऽनुवाकः ॥

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

पूर्वानुवाकान्ते हृदयपुण्डरीके उपास्यं यन्महेश्वरस्वरूपं नि-

* सहस्रशीर्षमिति ऽ चिह्नितपुस्तकपाठः ।

रायणं देवमक्षरं परमं प्रभुं^(१) । ^(२)विश्वतः परमन्नित्यं[†]

दिष्टं तस्मिन्नुपास्यगुणविशेषा अस्मिन्ननुवाके विशेषेण प्रदर्शने । तत्र प्रथमाष्टकमाह । (१)“सहस्रशीर्षं • परमं प्रभुं”(१) इति । ‘देवं’ पूर्वोक्तं महेश्वरं, ध्यायेदिति शेषः । कीदृशं देवं, ‘सहस्र-शीर्षं’ सहस्रशब्देनापरिमितत्वमुपलक्ष्यते । अनन्तश्चिरस्कं, इत्यर्थः । सर्वजगदात्मकं विराड्रूपं महेश्वरस्य देहः । तथा सति अस्मदादिशिरांसि सर्वाण्यपि तदीयान्येवेत्यनन्तश्चिरस्कं । अनेनैव न्यायेन विश्वानि सर्वाण्यस्मदीयानि अक्षाणि इन्द्रियाणि तदीयान्येवेति ‘विश्वाचलं । विश्वस्य सर्वस्य जगतः शं, सुखं, अस्माद्भवतीति ‘विश्वश्चक्षुः’, तादृशं । उक्ते सहस्रशीर्षं विराड्रूपे देहे अवस्थितस्य महेश्वरस्य निजस्वरूपं द्वितीयार्धेनोच्यते । ‘विश्वं’ जगदात्मकं, अतोपि तस्य जगतोऽधिष्ठानव्यतिरेकेण वास्तवरूपाभावात् नारायणशब्दस्य निर्वचनं । “आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः । अयनं तस्य ताः प्रोक्तास्तेन नारायणः स्मृतः” इति । जगत्कारणेषु पञ्चभूतेषु अवस्थितमित्यर्थः । यद्वा, प्रकृतेः परः । तस्माज्जातानि यानि तानि नाराशब्देनोच्यन्ते । तान्येतान्येव अयनं स्थानं यस्य स ‘नारायणः’ । स एवेन्द्रमित्रादिरूपेषावस्थितत्वात् ‘देवः’, इत्युच्यते । तथा च

* परमं पदमिति B, J, N, O चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† परमान्नित्यमिति B, J, N, O चिह्नितपुस्तकपाठः । परन्तु भाष्यासम्मतः ।

‡ विश्वरेव इति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

विश्वं नारायणं हरिं । विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमु-
पजीवति^(१) । ^(१)पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवम-
च्युतं । नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणं^(२) ।

ब्राह्मणकुरे मन्त्र आस्नातः । “इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः” इति ।
“न चरत्यचर अश्रुतः” इति वा, तस्याचरत्वं । कारणत्वेनो-
त्कर्षात् परमत्वं । नियन्तुं समर्थत्वात् प्रभुत्वं ॥

द्वितीयाह चमाह । ^(१)“विश्वतः परमं • तद्विश्वमुपजीव-
ति”^(२) । ‘विश्वतः’ जगतः जडवर्गात्, ‘परमं’ उत्कृष्टं, चरमे-
देन पुनरुक्तिपरिहारो द्रष्टव्यः । स्मृतिरूपत्वाद्देनेन रूपेण ध्या-
तव्यत्वाच्च नास्ति पुनरुक्तिदोषः । विनाशरहितत्वात्सिद्धत्वं । सर्वा-
त्मकत्वाद्विश्वत्वं । नारायणत्वं पूर्वमवोक्तं । पापस्य अज्ञानस्य च
हरणाद्धरित्वं । यत् ‘इदं विश्वं’, इदानीं अज्ञानदृष्ट्या प्रदृश्यते
तत् सर्वं वस्तु तत्त्वदृष्ट्या ‘पुरुषः’ परमात्मा ‘एव’ । स च परमात्मा
‘तद्विश्वं’, ‘उपजीवति’ स्वस्य व्यवहारार्थं आश्रयति ॥

तृतीयाह चमाह । ^(१)“पतिं विश्वस्य • विश्वात्मानं पराय-
णं”^(२) इति । ‘विश्वस्य’ जगतः, पासकत्वात् ‘पतिं’ । ‘आत्मनां
जीवानां, नियामकत्वात् ‘ईश्वरं’ नियन्तारं । गिरन्तरं वर्त्तमान-
त्वात् ‘शाश्वतं’ । परममङ्गलत्वात् ‘शिवं’ । न च्यवत इति ‘अच्युतं’ ।
नारायणत्वं पूर्वमुक्तं । ज्ञेयेषु तत्त्वेषु मध्ये प्रौढत्वात् ‘महाज्ञेयं’ ।
जगदुपादानत्वेन तदभेदाद् ‘विश्वात्मानं । उत्कृष्टाधारत्वात्*
‘परायणत्वं । सर्वमप्यारोपितं जगदधिष्ठाने वर्त्तते ॥

* उत्कृष्टाधारकत्वमिति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१) नारायणः परो ज्योतिरत्मा नारायणः परः। नारायणः परं ब्रह्मतत्त्वं नारायणः परः^(१)। नारायणपरो ध्याता ध्यानं नारायणः परः।^(२) यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं^(३) दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥ १ ॥

अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः^(४)।^(५) अ-

चतुर्थीमृचमाह । (१) “नारायणं परं • नारायणः परः^(१) इति । पुराणेषु नारायणग्रन्थेन व्यवहियमाणो यः परमेश्वरः स एव ‘परं’ उत्कृष्टं, सत्यज्ञानानन्दादिवाक्यैः† प्रतिपाद्यस्य ‘ब्रह्मणः तत्त्वं’ । अतः ‘नारायणः परः’, एवात्मा नलपरो मूर्त्तिविशेषः । तथा ‘परो ज्योतिः’ यत् एतत् उत्कृष्टं ज्योतिः हृन्दोगैः “परं ज्योतिरुपसम्पद्य” इत्याद्यातं, तदपि, ‘नारायणः’, एव तस्यात् ‘नारायणः’, परमात्मा’ ॥

पञ्चमीमृचमाह । (२) “यच्च किञ्चित् • व्याप्य नारायणः स्थितः”^(२) इति । ‘अस्मिन्’ वर्त्तमाने जगति, ‘यत्किञ्चित्’ समीपवर्त्ति वस्तुजातं, ‘दृश्यते’ । ‘अपि वा’ दूरस्थं, ‘श्रूयते’ । ‘तत् सर्वं’ वस्तुजातं, अयं ‘नारायणः’, ‘अन्तर्बहिश्च व्याप्य’, अर्वास्थितः । यथा कटकमुकुटाद्याभरणस्योपादानकारणं सुवर्णं अन्तर्बहिर्थाप्यावतिष्ठते तदत् ॥

* अन्नत्वस्मिन्निति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† सत्यज्ञानादिवाक्यैरिति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

नन्तमर्थयं कविः समुद्रेऽन्तं विश्वशम्भुं । पद्मकोश-
प्रतीकाशः हृदयं चाप्यधोमुखं^(१) ।^(२) अधो निष्ठा
वितस्थां तु नाभ्यामुपरि तिष्ठति । ज्वास्वमाखाकुलं

बडोमृचमाह । (१)“अनन्तमर्थयं • चाप्यधोमुखं”(१) इति ।
अथ पूर्वाद्धेन नारायणस्य वास्तवस्वरूपं सङ्क्षिप्तोपम्व्यस्यते । ‘अन-
न्तं’ देशपरिच्छेदरहितं, ‘अर्थयं’ विनाशरहितं, ‘कविं’ चिद्रूपेषु
सर्वज्ञं, ‘समुद्रे’ अतिवज्रलत्वेन समुद्रबद्धे संसारे, ‘अन्तं’ अवसाय-
रूपं । यदा नारायणस्य स्वरूपं जानाति तदा संसारः क्षीयते^०
इत्यर्थः । ‘विश्वशम्भुं’ सर्वस्य संसारसुखस्य उत्पत्तिकारणरूपं,
“एतस्यैवागन्धस्यान्वाग्नि भूतानि मासामुपजीवन्ति” इति श्रुत्यन्त-
रात् । ईदृशं नारायणस्वरूपं उपासीतेति श्रेयः । उत्तराद्धेनो-
पासनस्यानमुष्यते । ‘पद्मकोशप्रतीकाशं’ यथा खोषे अष्टदलकमलस्य
कोशो मध्यच्छिद्रं तत्सदृशं, तच्च ‘हृदय’ब्रह्मार्थं, लौकिकं पर्यं
ज्वास्वामिमुखं, हृदयपर्यं तु, ‘अधोमुखं’, इति विशेषः ॥

सप्तमीमृचमाह । (२)“अधो निष्ठा • चायतनं महत्”(२)
इति । ‘निष्ठाः’ शीवावन्धः, तस्याः, ‘अधस्तादन्तते तथापि ‘नाभ्या-
मुपरि’ नाभिदेशस्योर्ध्वदेशभागे, ‘वितस्थां’ दादत्राङ्गुलिपरिमिता
वितस्तिः, तस्यां अतीतायां, उपरि ‘तिष्ठति’ । तदेतच्चिष्टिर्नाभ्यो-
र्मध्यदेशवर्तिक्रमस्य ‘हृदयं’, इति ‘विष्वागीयात्’, ‘तत्’ च हृदयं,

* क्षीयते इति F. त्रिभित्तपुस्तकपाठः ।

भाती* विश्वस्यायतनं महत्^(०) । ^(८)सन्ततः शिराभि-
स्तु स्रम्बत्याकोशसन्निभं । तस्यान्ते सुषिरः सूक्ष्मं त-
स्मिन्त्सर्वं प्रतिष्ठितं^(८) । ^(९)तस्य मध्ये महान्निर्विश्व-

‘विश्वस्य’ सर्वस्य जगतः, ‘महदायतनं’ । मनस्वावद्दृढदयपुच्छरोके
प्रसन्ते । “चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्” इति श्रुत्य-
न्तरात् । तेन च मनसा स्रप्रवत् सर्वमिदं जगत् कल्पितं ।
“मनोमूलमिदं द्वैतं यत्किञ्चित् सचराचरं” इति सम्प्रदायवद्-
भिरुक्त्यात् ॥

अष्टमीश्रुतमाह । ^(८)“सन्ततः • सर्वं प्रतिष्ठितं”^(८) इति ।
‘आकोशः’ पद्मस्य मुकुलं, तत् ‘सन्निभं’ तस्यदृशं, हृदयकमलं
‘स्रम्बति’ शरीरमध्येऽधोमुखत्वेनावलम्बते । तच्च ‘शिराभिः’ ना-
डीभिः, ‘सन्ततं’ परितः सम्बन्धं व्याप्तं । “जतं चैका च हृदयस्य
नाद्याः” इति श्रुत्यन्तरात् । ‘तस्य’ हृदयस्य, ‘अन्ते’ समीपे, ‘सूक्ष्मं’,
‘सुषिरं’ छिद्रं, सुषुम्णानाडीनालं, तिष्ठति ‘तस्मिन्’ सुषिरे, ‘सर्वं’
इदं जगत्, ‘प्रतिष्ठितं’ आश्रितं । तच्च मनसि प्रविष्टे सति सर्व-
जगदाधारस्य ब्रह्मणेऽभिव्यञ्जमानत्वात् ॥

नवमीश्रुतमाह । ^(९)“तस्य मध्ये • अजरः कविः”^(९) इति ।
‘तस्य’ सुषुम्णानालस्य, ‘मध्ये’, ‘महान्’ प्रौढः, ‘अग्निः’, वर्त्तते ।
स च ‘विश्वार्चिः’ ब्रह्मज्वालोपेतः, अतएव ज्वालाविश्वैः परि-
दोऽवस्थितासु सर्वासु नाडीसु संसरणात् ‘विश्वतोमुखः’ ब्रह्मविश्वै-

* हृदयं तद्विजानीयादिति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

र्षिर्विश्वतोमुखः । सोऽग्रभुग्विभजन् तिष्ठन्नाहारमजरः
कविः^(९) । तिर्यगूर्ध्वमधःशायी रश्मयस्तस्य सन्त-
ता ॥ ^(१०)सन्तापयति स्वं देहमापादतलमस्तकं । तस्य
मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वा व्यवस्थिता^(१०) । ^(११)नील-

अरूपः, 'सः' अग्निः, 'अपभुक्' स्वस्य पुरतः प्राप्तमन्नं भुङ्क्ते
इति 'अपभुक्' । स च भुक्तं 'आहारं', शरीरे सर्वावयवेषु
'विभजन्' प्रसारयन्, 'तिष्ठन्' अवस्थित इत्यर्थः । तथा च
भगवतोक्तं । "अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचास्वन्नं चतुर्विधं" इति ॥ तस्माद् भुक्त-
मन्नमसौ जरयति न तु स्वयं जीर्यत इति 'अजरः' । अतएव
'कविः' अभिज्ञः, कुशल इत्यर्थः ॥

दशमीमृचमाह । ^(१०)"सन्तापयति ० अणीयोर्ध्वा व्यवस्थि-
ता"^(१०) इति । पादतलमारभ्य मस्तकपर्यन्तं हृत्तन्मपि स्वकीयं
'देहं', सर्वदा 'सन्तापयति' । सोऽयं शरीरगतः सन्तापः अग्निस-
ङ्गावे लिप्तं । 'तस्य' ज्वालाविशेषैः हृत्तन्देहव्यापिनोऽग्नेः, 'मध्ये',
'वह्निशिखा' काचित् ज्वाला, 'अणीया' अत्यन्तसूक्ष्मा, 'ऊर्ध्वा'
सुषुम्णानाडीनालेनोर्ध्वमद्धारन्नुपर्धन्तं प्रसृत्य, 'व्यवस्थिता' विश्ले-
षेणावस्थिता ॥

एकादशीमृचमाह । ^(११)"नीलतोयदमध्यस्थात् ० भास्व-
त्यणूपमा"^(११) इति । तोयं उदकं ददातीति 'तोयदः' मेघः,
स च वर्षितुं जलपूर्णलासीलवर्षः । तादृशस्य मेघस्य मध्ये स्थिता

तोवइमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरा । नीवारश्रुकव-
त्तन्वी पीता भास्वत्यखूपमा^(११) । ^(१२)तस्याः शिखाया
मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः । स ब्रह्मा स शिवः स हरिः
सेन्द्रः सोक्षरः परमः स्वराट्^(१३) ॥ २ ॥

‘विद्युल्लेखेव’, सेवं पूर्वोक्ताग्निशिखा ‘भास्वरा’ प्रभावती, ‘नीवारवी-
जस्य ‘श्रुकं’ दीर्घं पुष्कं, यथा तनु भवति, तददियं शिखा ‘तन्वी’ ।
वाङ्मवङ्गिजाखेव ‘पीता भास्वती’ पीतवर्णा दीर्घपुष्पा, भवेत् ।
सा च ‘अखूपमा’ लौकिकीर्णा तनूनां सख्यवस्त्रां उपमा
भवितुं योग्या ॥

इदमोक्तमाह । ^(११)“तस्याः शिखाया • परमः स्व-
राट्”^(१२) इति । ‘तस्याः’ पूर्वोक्ताया वङ्गिशिखायाः, ‘मध्ये,’ जम-
त्कारणभूतः ‘परमात्मा’, । विशेषेण ‘व्यवस्थितः’ । तस्योपासना-
र्थमल्पज्ञानत्वेऽपि न सख्यमल्पः, किन्तु सर्वदेवात्मकः ‘ब्रह्मा’ चतु-
र्भुजः, ‘शिवः’ गौरीपतिः, ‘इन्द्रः’ स्वर्गाधिपतिः, ‘अक्षरः’ जग-
द्हेतुर्मायाविद्ब्रह्मोऽन्तर्यामी ईश्वरः । “अक्षरः सर्वोच्चि भूतानि
कूटस्थोऽक्षर उच्यते” इति भगवतोक्तत्वात् । ‘परमः’ माद्यारहितः
शुद्धः चिद्रूपः । अत एव पारतन्त्र्याभावात् ‘स्वराट्’ स्वयमेव
राजा । स इह श्रीर्वमित्यादिवाक्यप्रतिपाद्यं* तत्त्वं पद्मकोशप्रणीता-
ममित्यादिवाक्योक्तप्रकारेण ध्यायेदिति तात्पर्यार्थः ॥

* प्रतिपादितमिति २ चिद्रूपपुष्कपाङ्कः ।

अपि वा, सन्तता, षट् च ॥ अनु० ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

*^(१)सुतः सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।

ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमो नमः^(२) ॥

अनु० १२ ॥

इति साध्याचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके द्वादशप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां साधि-
क्यामुपनिषदि एकादशोऽनुवाकः ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

पूर्वोक्तप्रकारेषोपासीनस्य पुरुषस्योपास्यदेवतात्मस्कारार्थं ए-
कादशमाह । ^(१)“सुतः सत्यं ० वै नमो नमः”^(२) इति ।
यदेतत् ‘परं ब्रह्म’, तत् ‘सत्यं’ अवाच्यं । सत्यञ्च द्विविधं,
व्यावहारिकं पारमार्थिकञ्च । हिरण्यमर्मादिकं रूपं व्यावहारिकं
सत्यं । तन्निवारणेन पारमार्थिकसत्त्वं प्रदर्शयितुं सुतं सत्यं
इति विज्ञेयते । अथन्तसत्यमित्यर्थः । तादृशं ब्रह्म स्वभक्तानुष्-
न्नाय उनामशेषरात्मकं पुरुषरूपं भवति । तत्र दक्षिणे मधेश्वर-
भागे ‘कृष्ण’वर्णः । उमाभागे वामे ‘पिङ्गल’वर्णः । स च योगेन

* उक्तमन्त्रोऽस्य मन्त्रेषु B, J, N, O चिह्नितपुस्तकेषु नास्ति ।

वरन्तु माध्वे ह्यवमान् मूले निवेशितः ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

(१) आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति तच्च ता
चृचस्तद्वा मण्डलं स चृचां लोकोऽयं य एष एत-

स्वकीयं रेतः ब्रह्मरन्ध्रे धृत्वा 'ऊर्ध्वरेताः,' भवति । त्रिनेत्रमात्
'विरूपाक्षः' तादृशं, परमेश्वरं अनुसृत्येति श्रेवः । 'विश्वरू-
पाय' जगत्कारणत्वेन सर्वजगदात्मकाय विरूपाक्षाय पुरुषायैव,
'नमस्कारः' श्रुतु ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे चतुरार-
रख्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि द्वादशोऽनुवाकः ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

इदानीमादित्यमण्डले परब्रह्मोपासनमाह । (१) "आदित्यो वा
• हिरण्यथः पुरुषः" (१) इति । नारायणब्रह्मवाच्यः चः परमे-
श्वरः पूर्वानुवाकेऽभिहितः, स 'एषः', 'आदित्यो वै' सोपाधिकः
सन् आदित्यरूपेणैव वर्तते । तस्य चादित्यस्य 'एतत्' अस्माभिः
चृच्छामां, 'मण्डलं' वर्त्तुस्वाकारमुष्णं तेजः, 'तपति' सन्नापं करोति ।
'तच्च' तस्मिन् मण्डले, 'ताः' अध्यापकप्रसिद्धा "अग्निमीले" इत्या-
दिकाः, 'चक्षुः', वर्त्तन्ते । 'तत्' तस्मात् कारणात्, 'मण्डलं', 'चक्षुः',

स्मिन्मण्डलेऽर्चिर्दीप्यते तानि सामानि स साम्नां ला-
कोऽथ य एष एतस्मिन्मण्डलेऽर्चिषि पुरुषस्तानि य-
जूंषि स यजुषा मण्डलं स यजुषां लोकः सैषा चय्येव
विद्या तपति य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः^(१) ॥
अनु० १३ ॥

निष्पादितमिति शेषः । मण्डलभाग ऋग्भिर्निष्पादितः । 'ऋचां'
ऋग्भिमानिदेवतानां, 'लोकः' निवासस्थानं । एवं ऋगात्मकत्वं
मण्डलस्य ध्यात्वा 'अथ' अनन्तरं, सामात्मकत्वं तत्र ध्यातव्यं
कथमिति तदुच्यते । 'एतस्मिन्मण्डले', 'य एषः' यदेतत्, 'अर्चि-
र्दीप्यते' भास्वरं तेजः प्रकाशते । 'तानि' अर्चिःस्वरूपाणि, वृह-
द्रथन्तरादि'सामानि', इति ध्यायेत् । 'सः' अर्चिर्भागः, 'साम्नां'
सामाभिमानिदेवतानां, 'लोकः' निवासस्थानं । 'अथ' सामध्या-
नानन्तरं, यजुरात्मकं ध्यातव्यं कथमिति तदुच्यते । 'य एषः'
आसन्नप्रसिद्धः 'एतस्मिन्' दृश्यमाने, 'मण्डले', तदीये 'अर्चिषि',
'पुरुषः' देवतात्मा, वर्त्तते । 'तानि' देवतास्वरूपाणि, 'यजूंषि'
इषे लोर्जे त्वा इत्यादीनि, ध्यायेत् । 'सः' यजुरात्मकः पुरुषः,
'यजुषा', निष्पादितं 'मण्डलं', इति ध्यायेत् । 'सः' यजुर्भागः,
'यजुषां' यजुरभिमानिदेवतानां, 'लोकः' निवासस्थानं । 'सैषा'
मण्डलतदर्चिःसत्रत्यपुरुषरूपा, 'त्रयो एव' ऋग्यजुःसामा-
त्मिकैव, 'विद्या', 'तपति' प्रकाशते । 'यः' पुरुषोऽत्राभिहितः,
'एषः', 'अन्तरादित्ये' आदित्यमण्डलमध्ये, 'हिरण्मयः', वर्त्तते ।

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

(१) आदित्यो वै तेज ओजो बलं यज्ञश्चक्षुःश्रोत्रं-
मात्मा मनो मन्युर्मनुर्भृत्यः सत्यो मित्रो वायुराकाशः

हिरण्यवत्सु अत्यन्तरे* प्रपञ्चितं । “अथ य एषोऽन्तरादित्ये
हिरण्यवत्सु पुंसो वृक्षते । हिरण्यवत्सु हिरण्यकेन आप्रनखात् सर्व-
एव सुवर्षः” इति ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि चयोदशोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

पूर्वाक्तस्यैवादित्यपुरुषस्य सर्वात्मकत्वलक्षणमवशिष्टमुपास्यगुणं
दर्शयति । (१) “आदित्यो वै ० भूतानामधिपतिः” (१) इति ।
योऽयं ‘आदित्यः’, उपास्यत्वेनोक्तः, स एव तेजश्चाद्यधिपत्यन्तसर्व-
जगदात्मकं, ‘तेजः’ दीप्तिः । ‘ओजः’ बलकारणं । ‘बलं’ शरीर-
शक्तिः । ‘यज्ञः’ कीर्तिः । ‘चक्षुःश्रोत्रे’ वाञ्छेन्द्रिये । ‘आत्मा’ देहः ।
‘मनः’ अन्तःकरणं । ‘मन्युः’ तद्धर्मः कोपः । ‘मनुः’ स्वाधश्चुवादिः ।

* शाखान्तरे इति F चित्रितपुस्तकपाठः ।

प्राणो लोकापालः कः किं कं तत्सत्यमन्नमायुरमृतौ*
 जीवो विश्वः कतमः स्वयम्भु ब्रह्मैतदमृतं† एष पुरुष
 एष भूतानामधिपतिः^(१) ^(२)ब्रह्मणः सायुज्यं सलोका-

‘मृत्युः’ यमः । ‘सत्यादयः सत्यवचनाद्यभिमानिनो देवताविशेषाः ।
 ‘कः’ प्रजापतिः । ‘किं’ इत्यनेन वाचा विशेषनिर्देशानर्हं वस्तु-
 ज्ञातं विवक्षितं । ‘कं’ सुखं । ‘तत्’ शब्देन परोक्षं वस्तु विवक्षितं ।
 ‘सत्यं’ अनृतवर्जनं । ‘अन्नं’ ग्रीहियवादिकं । ‘आयुः’ शतसंवत्सरा-
 दिकं । ‘अमृतः’ मरणरहितः । ‘जीवः’ चिदात्मा । स च ‘विश्वः’
 अरोरभेदेनानेकविधः । ‘कतमः’ अतिशयेन सुखस्वरूपः । ‘स्वयम्भु’
 कारणान्तरादनुत्पन्नः प्रजापतिः । ‘प्रजापतिः’ प्रजापालको राजा-
 दिः । ‘इति’ शब्दः प्रदर्शनार्थः । इत्यादिकं सर्वमुदाहरणीयमि-
 त्यर्थः । तत्र संवत्सररूपस्य कालस्यादित्येन निष्पादितत्वात् ‘संव-
 त्सरः’, ‘आदित्यस्वरूपः । ‘य एषः’ सर्वात्मकः, ‘पुरुषः’, सः
 ‘एषः’, ‘भूतानां’ प्राणिनां, ‘अधिपतिः’ स्वामी ॥

उपास्यगुणानभिधाय फलं दर्शयति । (१)“ब्रह्मणः सायुज्यं •
 य एवं वेद”^(२) इति । ‘यः’ पुमान्, ‘एवम्’ उक्तप्रकारेण, ‘वेद’
 उपास्ये, सः पुमान् ‘सायुज्यादिफलमाप्नोति । द्विविधमुपासनं,

* मन्मथमृत इति B, J, N, O चिह्नितपुस्तकषतुष्टयपाठः ।

† ब्रह्मैतदमृत इति मूलपुस्तकघृतपाठस्य परिवर्तं भाष्यपुस्तकत्रय-
 मृहीतमूलपाठे ‘प्रजापतिः संवत्सर इति संवत्सरोऽसावादित्यो यः’
 इति पाठो वर्तते ।

तामाप्नात्येतासामेव देवतानां सायुज्यं सार्ष्टितां
 समानलोकतामाप्नोति य एवं वेद^(१) (१) इत्युपनिषत्^(२) ॥
 अनु० १४ ॥

हिरण्यगर्भोपासनं, तदवयवभूतदेवतोपासनं च इति । तत्र हि-
 रण्यगर्भोपासौ भावनाधिक्ये सति 'ब्रह्मणः' हिरण्यगर्भस्य, 'सा-
 युज्यं' सहभावतादात्म्यं, प्राप्नोति' । भावनामान्द्ये 'सलोकतां'
 हिरण्यगर्भेण सह एकलोकनिवासं, प्राप्नोति' । देवतोपास्तावपि
 भावनाधिक्ये सति 'एतासामेव' इत्यादीनां, 'देवतानां', 'सायुज्यं',
 प्राप्नोति' । भावनाया मध्यत्वे सति 'सार्ष्टितां' समानैश्वर्यतां, प्रा-
 प्नोति' । मान्द्ये तु 'समानलोकतां', प्राप्नोति' ॥

उत्तरमन्त्रजपविवचयोपास्तिप्रकारमुपसंहरति । (१) "इत्युपनि-
 षत्"^(२) इति । 'इति' एवं पूर्वात्तरनुवाकैरुक्ता, 'उपनिषत्'
 रहस्यभूता विद्या, समाप्तेति शेषः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
 ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक-
 मुपनिषदि चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

(^१)घृणिः सूर्ये* आदित्यो न प्रभावात्यक्षरं । मधु
क्षरन्ति तद्रसं । सत्यं वै तद्रसमापो ज्योती रसोऽमृत*
ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम्(^१)† ॥ अनु० १५ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

उपासनायामसमर्थस्यादित्यदेवताविषयं जयं मन्त्रमाह । (^१)
“घृणिः सूर्यः ० भूर्भुवः सुवरोम्”(^१) इति । ‘घृणिः’ दीप्तिमान्,
‘सूर्यः’ एतन्नामकः, ‘आदित्यः’ अदितिदेवतायाः पुत्रः । एतादृ-
शोऽहमस्मि । ईदृशमादित्यं फलार्थिनः सर्वेऽपि ‘अर्चयन्ति’ । तथा
‘तं’ आदित्यं, उद्दिश्य ‘तपः’, चरन्तीति शेषः । ‘सत्यं’ अनृतवर्जनं,
अनुतिष्ठन्तीति शेषः । ‘मधु क्षरन्ति’ मधुरं क्षीरादिकं नैवेद्यरू-
पेण समर्पयन्ति । ‘तत्’ आदित्यरूपं, ‘ब्रह्म’ वेदात्मकं, परं ब्रह्म
वा । तथा ‘तत्’ आदित्यरूपं, ‘आपः’, ‘आपः’ जलरूपं, वृष्टिनि-
ष्यादकत्वात् । तथा ममुद्रादिगता या ‘आपः’, यच्चान्यादिकं

* आदित्यसमर्चयन्ति तपः सत्यं मधु क्षरन्ति तद् ब्रह्म तदाप-
न्नापो ज्योती रसोऽमृतमिति F, Q, चिह्नितपुस्तकघृतमूलस्यु पाठो
भाष्यसम्मतश्च । चतुर्थं मूलपुस्तकेषु उपर्युक्तः पाठो वर्तते ।

† घृणिः सूर्य इति पञ्चदशानुवाकादारभ्य नमो हिरण्यवाहवे
इत्येकोनविंशानुवाकपर्यन्तः पाठो अस्मिन्मूलपुस्तकचतुष्टये स्थाना-
न्तरे वर्तते । परन्तु भाष्यपुस्तकत्रयघृतमूलक्रमेणात्र तत्पाठो निवे-
शितः ।

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

(१)सर्वो वै रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु । पुरुषो वै रुद्रः सन्महो नमो नमः । विश्वं भूतं भुवनं चिचं

‘ज्योतिः’, योऽपि मधुरादि ‘रसः’, यच्च देवैः पातव्यं ‘अस्तु’, यदपि ‘ब्रह्म’ मन्त्रजातं, ये च ‘भूर्भुवः सुवः’ त्रयो लोकाः, तत् सर्वं ‘श्रोत्रम्’ आदित्यरूपं भवतीत्यर्थः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे सञ्ज-
रारण्यके दशमप्रपाठके नारायणोपापरनामधेययुक्तायां याज्ञि-
क्यामुपनिषदि षडशोऽनुवाकः ॥

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

रुद्रदेवताकं मन्त्रमाह । (१)“सर्वो वै नमो अस्तु”(२) इति ।
यः ‘रुद्रः’ पार्वतीपतिः पुराणेषु प्रसिद्धः, स एव सर्वजीवरूपेषु
सर्वशरीरेषु प्रविष्टत्वात् ‘तस्मै’ सर्वात्मकाय, ‘रुद्राय’, ‘नमो अस्तु’ ।
प्रकृतिपुरुषयोर्मध्ये जडात्मिकां प्रकृतिमपोद्य* चिदात्मकः ‘पु-
रुषः’, यो विद्यते, स एव भक्तानुग्रहाय रुद्रमूर्तिरूपेणावभासते ।
तस्मात् वस्तुतः सः ‘रुद्रः’, ‘सन् महः’ “सदेव सोम्येदमय

* प्रकृतिं विनाशयेति F चिञ्जितपुस्तकपाठः ।

बहुभा जातं जायमानश्च यत् । सर्वो षोष रुद्रस्तस्मै
रुद्राय नमो अस्तु^(१) ॥ अनु० १६ ॥

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

(१) कद्रुद्राय प्रचेतसे मीढुष्टमाय तव्यसे । वोचेम

‘आसीत्’ इत्यादिप्रतिपाद्यमवाधितं सद्रूपं तेजः, तादृशाय रुद्राय पुनः पुनः ‘नमस्कारः’ ‘अस्तु’ । यज्जडं ‘विश्वं’, अस्ति, यच्च ‘भूतं’ चेतनं प्राणिजातं, अस्ति, इत्थं चेतनाचेतनरूपेण विविचं यत् ‘भुवनं’ जगत्, तथापि ‘यत्’ जगत्, ‘जातं’ पूर्वमेवात्पन्नं, यत्, ‘च’, इदानीं ‘जायमानं’, सः ‘सर्वः’, अपि प्रपञ्चः, ‘एष रुद्रः’, ‘हि’ तद्व्यतिरेकेण वास्तवस्य जगतो निरूपयितुमशक्यत्वात्, तादृशाय सर्वात्मकाय ‘रुद्राय’, ‘नमस्कारः’ ‘अस्तु’ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां चाश्विन्वामुपनिषदि षोडशोऽनुवाकः ॥

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

रुद्रदेवताकं द्वितीयं मन्त्रमाह । (१) “कद्रुद्राय प्रचेतसे ० नमो अस्तु”^(१) इति । कत्य सायनायामितिधातोस्त्यस्यः कच्छब्दः । प्रशंसा-

शन्तमः हृदे । सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो
अस्तु^(१) ॥ अनु० १७ ॥

अथाष्टादशोऽनुवाकः ।

(१) नमो हिरण्यवाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय

माह । ततः 'कद्रुद्रः' प्रश्नस्तो रुद्रः, तस्मै । 'प्रचेतसे' प्रकृष्टज्ञान-
युक्ताय । 'भीढुष्टमाय' मिह सेचन इति धातुः, अभीष्टानां का-
मानां अतिशयेन सेन्ने, कामप्रदायेत्यर्थः । 'तव्यसे' अत्रादौ सक्ता-
रस्य ह्यान्दशो लोपः । स्व्याय स्तोतुं योग्यायेत्यर्थः । 'हृदे'
हृदयवर्त्तित्वेन रुद्ररूपत्वेन च, 'शन्तमं' अतिशयेन सुखकरं
स्तुतिरूपवाक्यं, 'वाचेम' कथयाम । सर्वो हीति पूर्ववत् ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थवकात्रे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि सप्तदशोऽनुवाकः ॥

अथाष्टादशोऽनुवाकः ।

पुनरपि तद्देवताकं मन्त्रान्तरमाह । (१) "नमो हिरण्यवाहवे
० नमो नमः" (१) इति । बाहुब्रह्मस्य सर्वावयवोपसृज्यत्वात्
'हिरण्यवाहवे' भक्तानग्रहाय सुवर्णमयकृत्स्नशरीरयुक्ताय, 'हि-

हिरण्यपतयेऽम्बिकापतये उमापतये पशुपतये नमो
नमः^(१) ॥ अनु० १८ ॥

अथ एकोनविंशोऽनुवाकः ।

(१) यस्य वैकङ्कत्यग्निहोत्रहवणी भवति* प्रत्येवास्या-
हुतयस्तिष्ठन्त्यथो प्रतिष्ठित्यै^(१) ॥ अनु० १९ ॥

रण्यपतये' अस्मदीयहिरण्यपासकाय । 'अम्बिका' जगन्माता
पार्वती, तस्याः 'पतये' भर्त्रे । तस्या एव अम्बिकायाः ब्रह्मविद्या-
त्मको देह उमाब्रह्मेणोच्यते । तादृश्याः 'उमा'याः 'पतये'
स्वामिने रुद्राय, पुनः पुनः नमस्कारो अस्तु । अनेनानुवाकच-
येणोक्तानां मन्त्राणां स्मरितरुद्राख्या मन्त्रकल्पेषु प्रसिद्धा । तद्वि-
नियोगस्तु रुद्राध्यायप्रवेशवेग कल्पेषु द्रष्टव्यः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याम्बि-
क्यामुपनिषदि अष्टादशोऽनुवाकः ॥

अथ एकोनविंशोऽनुवाकः ।

अथाग्निहोत्रकर्षाणि होमसाधनद्रव्यस्य कारणभूतं वृक्षविशेषं
विधत्ते । (१) "यस्य वैकङ्कतो • प्रतिष्ठित्यै"^(१) इति । अग्निहोत्रे
हविर्हयते यथा दर्श्यां सेयं 'अग्निहोत्रहवणी', सा च 'वैकङ्कती'

* भवति प्रतिष्ठिता इति F चिह्नितमुक्तप्रपाठः ।

अथ विंशोऽनुवाकः ।

(१) कृणुष्व पाज इति पञ्च^(१) ॥ अमु० २० ॥

विकरुताख्येन वृत्तेन निष्पादिता, 'यस्म', अग्निहोत्रिणः, 'भवति' ।
 'अस्य' अग्निहोत्रिणः, 'आहुतयः' 'प्रतिष्ठिताः' । तथा अग्निहोत्र-
 हवण्यां प्रतिष्ठाः सत्यः 'प्रतिष्ठित्येव' फलप्रदा भवन्त्येव । 'अथो'
 अपि च, 'प्रतिष्ठित्यै' अनुष्ठातुश्चित्तशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानप्रतिष्ठार्थं,
 सम्यग्भवे । मुमुक्षोश्चित्तशुद्धिद्वारा वेदोक्तानां कृत्स्नकर्मणां
 मोक्षसाधनत्वं द्योतयितुं उपलक्षणत्वेन कर्माङ्गभूतो विकरुतवृत्तो-
 ऽत्र विहितः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
 ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां चाग्निहोत्र-
 मुपनिषदि एकोनविंशोऽनुवाकः ॥

अथ विंशोऽनुवाकः ।

अथ चित्तशुद्धिहेतूनां कर्मणां सङ्गृह्येणोपयोगमस्मिन् मोक्ष-
 प्रकरणे सूचयित्वा प्रतिबन्धकनिवारकान् रक्षोघ्नमन्त्रान् जप्यत्वेन
 विधत्ते । (१) "कृणुष्व पाज इति पञ्च"^(१) इति । मंहितयाः
 प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकस्मान्तिमानुवाके समाख्याताः 'कृणुष्व
 पाजः' इत्याद्या ऋचः, 'पञ्च', जपितया इति शेषः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
 रारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां चाग्नि-
 ह्यमुपनिषदि विंशोऽनुवाकः ॥

अथ एकविंशोऽनुवाकः ।

(१) अदितिर्देवा गन्धर्वा मनुष्याः पितरोऽसुरास्त-
षाः सर्वभूतानां माता मेदिनी महती मही सा-
वित्री गायत्री जगत्पुत्री पृथ्वी बहुला विश्वा भूता क-

अथ एकविंशोऽनुवाकः ।

जीवनहेतुञ्चेत्त्रिभङ्गरा मुक्तिहेतुं पृथिवीदेवताकं मन्त्रमाह ।

(१) 'अदितिर्देवाः ० अमृतेति वसिष्ठः'(१) इति । अदितिशब्दोऽ-
खण्डितेति व्युत्पत्त्या भूमिमाचष्टे । अतएव निघण्टुकारेण पृथि-
वीनामसु पठितः । 'देवादयः पञ्च जातिविशेषा अदितिरूपाः ।
एते च सर्वप्राणिदेहानामुपलक्षकाः । अतः 'तेषां सर्वभूतानां',
देहोपादानत्वादियम् 'अदितिः' । 'माता' जननी । 'मेदिनी' म-
धुकैटभमेदसा जाता । अथवा मेदस्त्रिणी कठिनेत्यर्थः । 'महती'
गुणाधिका, तच्च सर्वप्राणिश्रुतेः पद्रुवासहिष्णुत्वेनावगन्तव्यं । 'मही'
पृथ्वी । 'सावित्री' सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणः सम्बन्धिनी । 'गायत्री'
गायकान् खोपासकांस्त्यायते रक्षतीत्यर्थः । 'जगती' जगदाश्रय-
भूता । 'पृथ्वी' अनेकसखाद्या । 'पृथ्वी' अनेकविस्वारवती ।
'बहुला' निविडान्वयवा । 'विश्वा' सर्वात्मिका । 'भूता' प्राणिदे-
होत्पत्तेः पूर्वमेव विश्वमःणा । 'कतमा' अतिशयेन सुखरूपा ।
'क्राया' सर्वप्राणिदेहरूपेषु परिष्कृता । 'सा' प्रसिद्धा । 'सत्या'

त॒मा का॒या सा स॒त्येत्य॒मृतेति॑ वसिष्ठः^(१) ॥ अनु० २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

(१) आपो वा इदं सर्वं विश्वा भूतान्यापः प्राणा वा आपः पशव आपोऽन्नमापोऽर्धतमापः सद्वा-

यवहारदन्नायां बाधरहिता । 'इति' एवं, 'वसिष्ठः' महामुनिः, आह । तथैव 'अमृता' मरणरहिता चतुर्युगपर्यावर्त्तनेऽप्यवस्थिता, 'इति' एतमप्यर्थं, 'वसिष्ठः', एवाह । अतोऽस्य मन्त्रस्य वसिष्ठ-
ऋषिः इत्यर्थः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके द्वात्रिंशत्तमोऽनुवाकः नारायणीयापरनामधेययुक्तायां चाग्निष्वा-
मुपनिषदि एकविंशोऽनुवाकः ॥

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

मृशभावकृतोपद्रवपरिहारेणोपहारिणमब्देवताकं मन्त्रमाह ।

(१) "आपो वा • सुवराप ओम्"^(१) इति । यत् 'इदं' जगत्, अस्ति तत् 'सर्वं', 'आपो वै' जलमेव । कथमिति तदेव प्रपद्यते । 'विश्वा भूतानि' सर्वाणि प्राणि शरीराणि, 'आपः' जलं, रेतोरूपेण तदु-
त्पाकत्वात् । 'प्राणा वै' शरीरवर्त्तिवायवोऽपि, 'आपः', उदक-

डापो विराडापः खराडापञ्चन्दाः स्यापो ज्योतीः
 घ्यापो यजूः घ्यापः सत्यमापः सर्वा देवता आपो भू-
 भुवः सुवराप ओम्^(१) ॥ अनु० २२ ॥

पानेन प्राणानामायायनात् । अत एव हन्दीगा आमनन्ति ।
 “आपोमयः प्राणो नापिबतो विच्छेत्स्यते” इति । ‘पञ्चवः’ गवा-
 दयोऽपि, ‘आपः’, क्षीरस्वरूपेण तत्र परिणतत्वात् । ‘अन्नं’
 त्रीहियवादिकं, ‘आपः’, जलस्यान्नहेतुत्वं प्रसिद्धं । ‘अमृतं’ देवै-
 रूपजोष्यं वस्तु, ‘आपः’, तद्रूपेषापि परिणतत्वात् । सम्यक् राजत
 इति सूत्रात्मा हिरण्यगर्भः ‘सम्राट्’ । विस्वष्टं राजत इति
 ब्रह्माण्डदेहः पुरुषः ‘विराट्’ । इन्द्रियादिगैरपेक्ष्येण स्वय-
 मेव राजत इत्यव्याकृताभिमानो ईश्वरः ‘खराट्’ । ‘हन्दांसि’
 गायत्र्यादीनि । ‘ज्योतीःषि’ आदित्यादीनि । ‘यजूषि’ अनिय-
 ताक्षरा मन्त्राः । ‘सत्यं’ यथार्थकथनं । ‘सर्वा देवताः’ इन्द्रादयः ।
 ‘भूर्भुवः स्वः’ त्रयो लोकाः । सम्राडादिलोकत्रयान्तपदार्थरूपेण
 ‘आपः’, सूत्र्यन्ते । एताश्च ‘आपः’, मूलकारणं, परमात्मरूपेण
 प्रणवप्रतिपाद्या इति वक्तुं ‘ओङ्कारः पठितः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां चाश्विक्वा-
 मुपनिषदि द्वाविंशोऽगुवाकः ॥

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

(१) आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु मां ।
पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्म पूता पुनातु मां । यदुच्छि-
ष्टमभोज्यं यदा दुश्चरितं मम । सर्वं पुनन्तु मामा-
पोऽसृताश्च प्रतिग्रहः स्वाहा^(१) ॥ अनु० २३ ॥

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

माध्याह्निकसन्धानुष्ठानेऽभिमन्त्रितजलपानार्थं मन्त्रमाह ।

(१) “आपः पुनन्तु ० प्रतिग्रहः स्वाहा”^(१) इति । याः ‘आपः’,
वन्ति ताः ‘पृथिवी’, ‘पुनन्तु’ प्रज्ञानेन बोधयन्तु । या च
‘पृथिवी’, ‘पूता’ शूद्रा वती, ‘मां’ अनुष्ठातारं, ‘पुनातु’ बोधयतु ।
तथा ‘ब्रह्मणः’ वेदस्य, ‘पतिः’ पतिं, प्रतिपासकमाचार्यं एता आपः
‘पुनन्तु’ । तेनाचार्येषोपदिष्टं ‘ब्रह्म’ वेदस्वरूपं, ‘पूता’ स्वयं पूतं
सत्, ‘मां पुनातु’ । अन्यशुक्तावशिष्टरूपं ‘उच्छिष्टं’, ‘सत्’, अस्ति
यच्च ‘अभोज्यं’ भोक्तुमयोग्यं, तादृशं कदाचिन्माया भुक्तं । ‘यदा’,
‘दुश्चरितं’ अन्यदपि प्रतिषिद्धाचरणरूपं, ‘मम’, किञ्चित् सम्बन्धं
तत् ‘सर्वं’, परिहृत्येति शेषः । ततो ‘मामापः पुनन्तु’ । तथा
‘असृतां’ शूद्रादीनां, ‘प्रतिग्रहः’, मया कृतं पुनन्तु । तदर्थ-
मिदमभिमन्त्रितमुदकं ‘स्वाहा’ मदीयवक्त्राग्रीं स्नाततम् अष्ट ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके
दशमपपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनि-
षदि त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्विंशोऽनुवाकः ।

(१) अग्निश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः ।
पापेभ्यो रक्षन्तां । यद्गृहा पापमकार्षं* । मनसा वाचा
हस्ताभ्यां । पद्भ्यामुदरेण शिम्ना । अहस्तद्वलुम्पतु ।

अथ चतुर्विंशोऽनुवाकः ।

सायंसन्ध्याकाले अक्षपानार्थं मन्त्रमाह । (१) 'अग्निश्च मा
• जुहोमि स्वाहा' (१) इति । षोऽयं 'अग्निः', अस्ति, यः 'च',
'मन्युः' क्रोधाभिमानो देवः, ये 'च', 'मन्युपतयः' क्रोधस्वामिनः,
तस्मिन्नामकाः देवाः, सन्ति, ते सर्वेऽपि 'मन्युकृतेभ्यः' मदीय-
कौपनिष्यादितेभ्यः, 'पापेभ्यः', 'मा' मां, 'रक्षन्तां' पापिनं मां
तत्पापविनाशनेन पालयन्तु । किञ्च अतीतेन 'गृहा', तस्मिन्-
हनि 'यत् पापम्', 'अकार्षं' हतवानस्मि । केन साधनेन, मन-
सादिभिः शिम्नात्नैरवयवैः, 'तत्' सर्वं पापं, 'अहस्त्वलुम्पतु'
अहरभिमानी देवो विनाशयतु । परस्मिन्सादिचिन्तनं मानसं
वापं । अप्रियन्तुतादिभाषणं वाचिकं । अभिचारहेमादिकं हस्त-
कृतं । पादेन गोत्राङ्गणस्यर्षादिकं पादकृतं । अभोज्यभोजन-
मुदरकृतं । अग्न्यागमनं शिम्नकृतं । अथवा किमनेन परिमित-
गणनेन 'यत् किं', अपि 'दुरितं', 'मयि', निष्यञ्जं, 'इदं' पापजारं
सर्वं, तत्कर्त्तारं 'मां' च स्त्रियङ्गरीररूपं, 'अमृतयोगौ' अरण्यरहिते
जगत्कारणे, 'सत्ये' बाधरहिते, 'ज्योतिषि' स्वयम्प्राकाशे वस्तुनि,

* पापमकार्षमिति F चिह्नितपुस्तकघृतमूलपाठः ।

† तस्मिन्निशामका इति E, Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

यत्किञ्च दुरितं मयि । इदमहं मामघृतयोनौ ।
सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा^(१) ॥ अनु० २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽनुवाकः ।

(१) सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युक्षतेभ्यः ।
पापेभ्यो रश्चन्तां । यद्राचिया* पापमकाष† । मनसा
वाचा हस्ताभ्यां । पद्भ्यामुदरेण शिञ्जा । राचिस्तद-
वलुम्पतु । यत्किञ्च दुरितं मयि । इदमहं मामघृत-
योनौ । सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा^(१) ॥ अनु० २५ ॥

‘जुहोमि’ प्रक्षिपामि, अहमनेन होमेन तत्सर्वं भक्षीकरोमीत्यर्थः ।
तदर्थे इदमभिमन्त्रितं जलं ‘स्वाहा’ मदीयवक्त्राग्नौ स्वाङ्गतमसु ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥

अथ पञ्चविंशोऽनुवाकः ।

प्रातःसन्ध्याकाले जलपानार्थं मन्त्रमाह । (१) “सूर्यश्च मा •
जुहोमि स्वाहा”^(१) इति । ‘सूर्ये’ अहर्निष्यादके सूर्यापाधिके ।
अन्यत् सर्वं पूर्ववद् व्याख्येयं ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामु-
पनिषदि पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥

* यत्राच्येति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† पापमकारिषमिति F चिह्नितपुस्तकघृतमूषपाठः ।

अथ षड्विंशोऽनुवाकः ।

(१) आयातु वरदा देवी अक्षरं ब्रह्म समितं । गायत्री
 छन्दसां माता इदं ब्रह्म जुषस्व नः* । ओजोऽसि
 सहोऽसि बलमसि भ्राजोऽसि देवानां धाम नामासि

अथ षड्विंशोऽनुवाकः ।

सन्ध्यात्रये मार्जनादूर्द्ध्वं गायत्र्या आवाहनमन्त्रमाह । (१)
 “आयातु वरदा ० आवाहयामि”(२) इति । ‘वरदा’ अस्मद-
 भीष्टवरप्रदा, ‘देवी’ गायत्रीछन्दोऽभिमानीदेवता, ‘अक्षरं’
 विनाशरहितं, ‘समितं’ सम्यग्वेदान्तप्रमाणेन निश्चितं, ‘ब्रह्म’
 जगत्कारणं परतत्त्वं, उद्दिश्य, ‘आयातु’ आगच्छतु, अस्माकं
 ब्रह्मतत्त्वं बोधयितुमागच्छत्वित्यर्थः । अयमेवार्थं उत्तरार्द्धेन
 स्पष्टीक्रियते । ‘छन्दसां’ गायत्रीत्रिष्टुबादीनां, वेदानां वा,
 ‘माता’ जननीदेवता, ‘गायत्री’ गायत्रीशब्दाभिधेया, ‘नः’
 अस्मान्, ‘इदं ब्रह्म’ वेदान्तप्रतिपाद्यं तत्त्वं, ‘जुषस्व’ जोषयतु,
 उपदिशत्वित्यर्थः । हे गायत्री देवि त्वं ‘ओजोऽसि’ बलहेतुभृता
 अष्टमधातुरूपासि । ‘सहोऽसि’ शत्रूणामभिभवनशक्तिरसि । ‘बल-
 मसि’ शरीरगतव्यवहारसामर्थ्यरूपासि । ‘भ्राजोऽसि’ दीप्ति-
 रूपासि । ‘देवानां’ अग्नीन्द्रादीनां, ‘धाम’ तेजः, यत् अस्ति तन्-
 ‘नामासि’ तदेव तव नामेत्यर्थः । ‘विश्वं’ सर्वजगद्रूपं, त्वमेव

* जुषस्व मे इति B, J, N, O, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

विश्वमसि विश्वायुः सर्वमसि सर्वायुरभिभूरो गायत्री-
आवाहयामि^(१) ॥ अनु० २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽनुवाकः ।

(१) ओं सूः । ओं भुवः । ओः सुवः । ओं महः ।
ओं जनः । ओं तपः । ओः सत्यं । ओं तत्स-

‘असि’ । ‘विश्वायुः’ सम्पूर्णायुःस्वरूपा, असि । उक्तस्यैव व्याख्यानं
‘सर्वमसि सर्वायुरिति । ‘अभिभूः’ सर्वस्य पापस्य तिरस्कारहेतुः-
‘ओम्’ प्रणवप्रतिपाद्यपरमात्मा, असि । तादृशीं ‘गायत्रीं’, मदीये
ममसि ‘आवाहयामि’ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि षड्विंशोऽनुवाकः ॥

अथ सप्तविंशोऽनुवाकः ।

गायत्र्या आवाहनादूर्द्ध्वं प्राणायामार्थं मन्त्रमाह । (१) “ॐ
भूः । ॐ भुवः ० सुवरोम्”^(१) इति । ‘भूरादयः सत्यान्ता लोक-
प्रतिपादिकाः सप्त व्याहृतयः । तेषाञ्च लोकानां प्रणवप्रतिपाद्य-
ब्रह्मस्वरूपत्वविवक्षया प्रत्येकं प्रणवोच्चारणं । तत्सवितुरित्यादिको

वितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः
प्रचोदयात् । ओमापो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः
सुवरो^(१) ॥ अनु० २७ ॥

गायत्रीमन्त्रः । तत्रप्रतिपाद्यस्य ब्रह्मत्वविवक्षया* तदादौ प्रणवो-
च्चारणं । मन्त्रस्य चायस्यर्थः । 'सवितुः' प्रेरकस्यान्तर्यामिणो देवस्य,
'वरेण्यं' वरणीयं श्रेष्ठं, 'तत्', 'भर्गः' तेजः, 'धीमहि' ध्यायेम ।
'यः' सविता परमेश्वरः, 'नः' अस्मदीयाः, 'धियः' बुद्धिवृत्तीः,
'प्रचोदयात्' प्रकर्षेण तत्त्वबोधे प्रेरयतु, तस्य तेजो ध्यायेमेति
पूर्वत्राम्बुः । आपो ज्योतिरित्यादिको गायत्र्याः शिरोमन्त्रः
तस्याद्यन्तयोः प्रणवद्वयं पूर्ववदुच्चार्यते । यः 'आपः', नदीसमुद्रा-
दिगताः, सन्ति । यच्च 'ज्योतिः' अदित्यादिकं, अस्ति । योऽपि
'रसः' मधुरास्वादः षड्विधः, अस्ति । यदपि 'अमृतं' देवैः
पातव्यं, अस्ति । तत्सर्वं 'ॐ' प्रणवप्रतिपाद्यं ब्रह्म । किञ्च 'भूर्भुवः
सुवः' इत्यभिहिता ये त्रयो लोकाः सन्ति, तेषां प्रणवप्रतिपाद्यं
ब्रह्म । अस्य च मन्त्रस्य प्राणायामाङ्गत्वममृतनादोपनिषदि प्रति-
पाद्यते । "सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठे-
दायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते" इति ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि सप्तविंशोऽनुवाकः ॥

* ब्रह्मतत्त्वविवक्षयेति Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† अयत्ने इति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ अष्टाविंशोऽनुवाकः ।

(१) ॐ भूर्भुवः सुवर्महर्जनस्तपः सत्यं तद्ब्रह्म तदाप
आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम्^(१) ॥
अनु० २८ ॥

अथ एकत्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) ॐ तद् ब्रह्म । ॐ तद्वायुः । ॐ तदात्मा । ॐ
तत्सत्यं । ॐ तत्सर्वं । ॐ तत्पुरोर्नमः^(१) ॥ अनु० २९ ॥

अथ अष्टाविंशोऽनुवाकः ।

तस्मिन्नेव प्राणायामे विकल्पितं मन्त्रान्तरमाह । (१) “ ॐ भू-
भुवः • सुवरोम् ”^(१) इति । पूर्ववद्वाख्येयं ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि अष्टाविंशोऽनुवाकः ॥

अथ एकोनत्रिंशोऽनुवाकः ।

पुनरपि विकल्पितं मन्त्रान्तरमाह । (१) “ ॐ तद् ब्रह्म ।
• पुरोर्नमः ”^(१) इति । ‘ ॐ ’ प्रणवप्रतिपाद्यं, ‘ तत् ’ सर्ववेदा-
न्तप्रसिद्धं, ‘ ब्रह्म ’ तत्त्वं । तथा ‘ वायुः ’ सूत्रात्मरूपो हिर-

अथ त्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) उ॒त्तमे॑ शि॒खरे॑ दे॒वी* भू॒म्यां पर्व॑त॒मूर्ध॑नि । ब्रा॒ह्म॒णै॒भ्योऽभ्य॑नु॒ज्ञा॒ता ग॒च्छ दे॒वि य॒थासु॑खं^(१) ॥

अनु० ३० ॥

अथर्गः । 'ॐ' 'तत्' प्रणवप्रतिपाद्यं वेदान्तप्रसिद्धं ब्रह्मैव । तथैव 'आत्मा' जीवोऽपि । ॐ तदिति पूर्ववत् । 'सर्वे' जगत, ॐ तदिति पूर्ववत् । 'पुरः' पुराणि स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणि, ॐ तदिति पूर्ववत् । तादृशाय ब्रह्मणे 'नमः', अस्तु । प्राणायामे शक्तितारतम्यमनुसृत्य विकल्पितं मन्त्रत्रयमुक्तं ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि एकोनत्रिंशोऽनुवाकः ॥

अथ त्रिंशोऽनुवाकः ।

अपादूर्द्धं गायत्रीदेवताया विसर्जनमन्त्रमाह । (१) "उत्तमे, शिखरे ० यथासुखं"^(१) इति । 'भूम्यां', अवस्थितो यः 'पर्वतः' मेरुनामकः, तस्य 'मूर्धनि' उपरिभागे, यत् 'उत्तमं शिखरं', अस्ति तस्मिन्, इयं गायत्री 'देवी', तिष्ठति । तस्मात् कारणात् हे 'देवि', 'ब्राह्मणेभ्यः', त्वदुपासकेभ्यः, त्वदनुग्रहेण परितुष्टेभ्यः,

* शिखरे जाते इति B, J, N, O चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ एकत्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) ॐ अन्तश्चरति भूतेषु गुहायां विश्वमूर्त्तिषु । त्वं
यज्ञस्त्वं विष्णुस्त्वं वषट्कारस्त्वं* रुद्रस्त्वं ब्रह्मा त्वं प्र-
जापतिः^(१) ॥ अनु० ३१ ॥

अनुज्ञानमभिव्याप्य 'यथासुखं' स्वकीयसुखमनतिक्रम्य, स्वस्थाने
तस्मिन् उत्तमशिखरे 'गच्छ' ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीवापरनामधेययुक्तायां याज्ञि-
क्यामुपनिषदि त्रिंशोऽनुवाकः ॥

अथ एकत्रिंशोऽनुवाकः ।

गायत्रीदेव्या विमर्जनादूर्ध्वं तत्त्वानुस्मरणभूतस्य ब्रह्मण्य चप-
स्थानमन्त्रमाह । (१) "ॐ अन्तश्चरति ० त्वं प्रजापतिः"^(१) इति ।
'विश्वमूर्त्तिषु' देवमनुष्यगन्धर्वादिनानाशरीरयुक्तेषु, 'भूतेषु'
प्राणिषु, 'गुहायां' बुद्धौ, 'अन्तः' मध्ये, 'ॐ' प्रणवप्रतिपाद्यः
परमात्मा, 'चरति' वर्त्तते । हे परमात्मन् यः 'यज्ञः' ज्यो-
तिष्टोमादिः, सः 'त्वं', एव । यश्च 'विष्णुः' जगत्पालकः,
योऽपि 'वषट्कारः' हविःप्रदानमन्त्रः, यश्च 'रुद्रः' संहर्ता,
यश्च 'ब्रह्मा' जगत्सृष्टा, यश्च 'प्रजापतिः' दक्षादिः प्रजापालकः,
सः सर्वोऽपि 'त्वं', एव ॥

* वषट्कारस्त्वमिन्द्रस्त्वमिति N चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ द्वात्रिंशोऽनुवाकः ।

(^१)अमृतोपस्तरणमसि^(१) ॥ अनु० ३२ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि एकत्रिंशोऽनुवाकः ॥

अथ द्वात्रिंशोऽनुवाकः ।

अथ भोजनादावपां प्राशने मन्त्रमाह । (^१)“अमृतोपस्तरण-
मसि”(^१) इति । पीयमान हे जल त्वं ‘अमृतं’ विनाशरहितं,
प्राणदेवतायाः ‘उपस्तरणमसि’ यथा शयानस्य पुंसः मञ्जुकस्यो-
परितनं पटादिकमुपस्तीर्यते, तद्वत् प्राणदेवताया इदमुपस्तरणं ।
तथा च वाजसनेयिनः प्राणविद्यायां प्राणदेवताया जलवस्तव-
मामनन्ति* । “तस्मादग्निव्यन्त्राचामेदग्निवाचामेदेतमेव तदन्नम-
नग्रं कुरुते” इति ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि द्वात्रिंशोऽनुवाकः ॥

* ब्रह्मवस्तवमामनन्ति इति ५ चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि प्राणाय स्वाहा ।
 अपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि अपानाय स्वाहा । व्याने
 निविष्टोऽमृतं जुहोमि व्यानाय स्वाहा । उदाने नि-
 विष्टोऽमृतं जुहोमि उदानाय स्वाहा । समाने नि-
 विष्टोऽमृतं जुहोमि समानाय स्वाहा । ब्रह्मणि म
 आत्माऽमृतत्वाय^(१) ॥ अनु० ३३ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ।

जलप्राशनादूर्ध्वं प्राणाङ्गतिमन्वान् दर्शयति । (१) “प्राणे नि-
 विष्टः ० आत्माऽमृतत्वाय”^(१) इति । पञ्चसु शरीरगतवायुभेदेषु
 मध्ये प्रथमे ‘प्राणनामके वायौ ‘निविष्टः’ आदरयुक्तोऽहं, ‘अमृतं’
 स्वादुभूतं इदं हविः, ‘जुहोमि’ प्रक्षिपामि । तच्च ‘प्राणदेवतायै’
 ‘स्वाहा’ स्वाङ्गतमस्तु । एवमपानादिषु योज्यं । एतैः पञ्चभिरा-
 ङ्गतिभिः ‘अमृतत्वाय’ मोक्षाय, ‘मे’ मदीयः, ‘आत्मा’ जीवः,
 ‘ब्रह्मणि’ परमात्मनि, एकीभवत्विति शेषः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
 ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
 मुपनिषदि त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥

अथ चतुस्त्रिंशोऽनुवाकः ।

(१)*प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मा विशा-
प्रदाहाय । प्राणाय स्वाहा । *अपाने निविष्टोऽमृतं
जुहोमि । शिवो मा विशाप्रदाहाय । अपानाय
स्वाहा । *ध्याने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मा
विशाप्रदाहाय । ध्यानाय स्वाहा । *उदाने नि-
विष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मा विशाप्रदाहाय ।
उदानाय स्वाहा । *समाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ।
शिवो मा विशाप्रदाहाय । समानाय स्वाहा । ब्र-
ह्मणि म आत्मा मृतत्वाय^(१) ॥ अनु० ३४ ॥

अथ चतुस्त्रिंशोऽनुवाकः ।

प्राणाङ्गतिञ्चैव विकल्पितानि मन्त्रान्तराणि दर्शयति । (१)“प्राणे
निविष्टे ० म आत्मा मृतत्वाय”(१) इति । ऋयमान हे इव्यविशेष
त्वं ‘शिवः’ शान्तो भूत्वा, मां प्र‘विश’ । किमर्थं । ‘अप्रदाहाय’
चुत्सम्पादितदाहशान्त्यर्थं । अन्यत् पूर्ववद्भाष्येयं ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके द्ब्रमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामु-
पनिषदि चतुस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥

* अत्र सर्वत्र प्राणे अपाने इत्यादिपदानामये अज्ञायामिति
यदस्य पाठो अस्मिन्नेषु चतुर्षु मूलपुस्तकेषु वर्तते ।

अथ पञ्चविंशोऽनुवाकः ।

(१) अमृतापिधानमसि^(१) ॥ अनु० ३५ ॥

अथ षट्त्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) अद्वायां प्राणे निविश्यामृतं हुतं । प्राणमन्त्रेना-
प्यायस्व । अद्वायामपाने* निविश्यामृतं हुतं । अपा-
नमन्त्रेनाप्यायस्व । अद्वायां व्याने निविश्यामृतं हुतं ।

अथ पञ्चविंशोऽनुवाकः ।

भोजनादूर्ध्वमपां प्राग्ने मन्त्रमाह । (१) “अमृतापिधान-
मसि”^(१) इति । पीयमान हे जस त्वं ‘अमृतं’ अविनशरं,
‘अपिधानं’ आष्कादकं, ‘असि’ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां चाञ्चिक्या-
मुपनिषदि पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥

अथ षट्त्रिंशोऽनुवाकः ।

भुक्तस्थानमन्त्रणे मन्त्रमाह । (१) “अद्वायां प्राणे • आत्मामृत-
त्वाय”^(१) इति । वैदिककर्मणि विश्वासातिशयः ‘अद्वा’, तस्मां

* भाष्यद्वयतमूलपाठे अपानादिशब्दाद्ये अद्वायामिति पदं न
पठितम् ।

व्यानमन्त्रेनाप्यायस्व । अद्वायामुदाने निविश्यामृतं
हुतं । उदानमन्त्रेनाप्यायस्व । अद्वायां समाने नि-
विश्यामृतं हुतं । समानमन्त्रेनाप्यायस्व । ब्रह्मणि
म आत्मा मृतत्वाय^(१) ॥ अनु० ३६ ॥

अथ षट्त्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मां विश्रान्तकः । ते-
नान्त्रेनाप्यायस्व^(१) ॥ अनु० ३७ ॥

सत्यां, 'प्राणवायौ 'निविश' आदरातिशयं कृत्वा, 'अमृतं' अवि-
नश्यत्, स्वादुभूतं इदं इति मया 'ऊतं', हे प्राणाभिमानिदेव
ऊतेन 'अन्त्रेन' 'आप्यायस्व' वर्द्धयस्व । स्पष्टमन्यत् ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
सुपनिषदि षट्त्रिंशोऽनुवाकः ॥

अथ षट्त्रिंशोऽनुवाकः ।

अनुमन्त्रणादूर्द्ध्वं हृदयाभिमर्शने मन्त्रमाह । (१) "प्राणानां •
आप्यायस्व"^(१) इति । हे हृदयवर्तिन् अहङ्कार त्वं वायुरूपाणां
इन्द्रियरूपाणां च 'प्राणानां', 'ग्रन्थिरसि' परस्परमविशेषात्

अथ अष्टचिन्मोऽनुवाकः ।

(१) अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठञ्च समाश्रितः । ईशः
सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्^(१) ॥ अनु० ३८ ॥

यथनहेतुरसि । तादृशः त्वं 'रुद्रः' त्वदभिमानिदेवतारूपः
'अन्तकः' दुःखस्य विनाशकः, भूत्वा 'मा' मां, 'विश्व' मच्छरीरे
प्रविष्टो भव । 'तेन' मङ्गुत्तेन, 'अन्नेन' 'आप्यायस्व' मामभिवर्द्धय ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां द्वाविं-
श्यामुपनिषदि सप्तचिन्मोऽनुवाकः ॥

अथ अष्टचिन्मोऽनुवाकः ।

सुधादिजनितचित्तविच्छेपशान्तेरूर्ध्वं भोक्तृर्भविस्व परमेश्वर-
रूपत्वानुसन्धानहेतुं मन्त्रं दर्शयति । (१) "अङ्गुष्ठमात्रः ० प्रीणाति
विश्वभुक्"^(१) इति । हृदयमध्यगत आकाशः स्वाङ्गुष्ठपरिमितः,
तत्र वर्त्तमाना बुद्धिरपि तावती, तथा विश्विच्छेदो जीवरूपः
पुरुषोऽपि 'अङ्गुष्ठमात्रः', स च स्वकीयया ज्ञानक्रियाशक्त्या
'अङ्गुष्ठं', 'समाश्रितः', 'स'कारान्मस्तकश्चाश्रितः, आप्यादमस्तक-
व्यापीत्यर्थः । स चोपाधिसम्बन्धमन्तरेण स्वकीयेन वास्तवेन
रूपेण 'सर्वस्य जगतः', 'ईशः' नियन्ता, अतएव 'विश्वभुक्' सर्व

अथ ऊनचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१)मेधा देवी जुषमाणा न आगाद्द्विश्वाची भद्रा
सुमनस्यमाना । त्वया जुष्टा जुषमाणा* दुरुक्तान् बृह-

जगद् भुङ्क्ते । तादृशः सः 'प्रभुः' ईश्वरः, 'प्रीणातु अनेन भोजनेन प्रसन्नो भवतु ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि अष्टचिंशोऽनुवाकः ॥

अथ ऊनचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

जीवात्मन ईश्वरेणाभेदज्ञानं यदस्ति तस्य ज्ञानस्य नैरन्तर्येण
साधनं मेधाधीनं, अतो मेधाभिमानिदेवतां प्रार्थयतुमेकामृष-
माह । (१)"मेधा देवी • विदधे सुवीरा"(१) इति । ग्रन्थ-
तदर्थयोर्धारणशक्तिः 'मेधा', तदभिमानिनी 'देवी', 'जुषमाणा'
प्रीयमाणा सती, 'नः' अस्मान् प्रति, 'आगात्' आगच्छतु ।
कीदृशी देवी, विश्वमश्नुतीति 'विश्वाची' सर्वावगाहनचमेत्यर्थः ।
अतएव 'भद्रा' कल्याणी, 'सुमनस्यमाना' शोभनं मनोऽस्मदनु-
याहकमिच्छन्ती । हे देवि 'त्वया जुष्टा' अनुगृहीता वयं, 'दुरुक्तान्

* नुदमाना इति J, N, Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† प्रीतः इत्यपि पाठः ।

इदं देम विदथे सुवीराः^(१) । ^(२)त्वया जुष्टं ऋषिर्भवति
 देवि त्वया ब्रह्मागतश्रीकृत त्वया । त्वया जुष्टं चित्रं
 विन्दते वसु सा नो जुषस्व द्रविणेन* मेधे^(१) ॥
 अनु० ३६ ॥

जुषमाणाः' पुरुषार्थानुपयोगिने वेदवाङ्मान् शब्दान् सेवमाना
 वेदैकनिष्ठाः, 'सुवीराः' शोभनपुत्रत्रिष्यादिरूपाः, 'विदथे' यज्ञे-
 ऽनुष्ठिते सति, शूद्रान्तःकरणा भूत्वा 'दृष्टद्वदेम' परब्रह्मतत्त्वं
 कथयाम ॥

तत्रैव द्वितीयामृचमाह । ^(१)"त्वया जुष्टः ० द्रविणेन मेधे"^(१)
 इति । हे 'देवि' मेधाख्ये, 'त्वया', 'जुष्टः' भवितोऽनुष्ठहीतः पुरुषः,
 'ऋषिः' अतीन्द्रियदर्शी, 'भवति' । तथा 'त्वया', जुष्टः पुरुषः
 'ब्रह्मा' हिरण्यगर्भः, भवति । 'उत' अपि च, त्वया जुष्टः पुरुषः
 'अगतश्रीः' प्राप्तसम्पत्, भवति । अतएव 'त्वया जुष्टः', पुरुषः
 'चित्रं' गवाश्वभूहिरण्यधान्यादिकं विविधं, 'वसु' धनं, 'विन्दते'
 लभते । हे 'मेधे', देवि, 'सा' तादृशी त्वं, 'नः' अस्मान्,
 'द्रविणेन' धनेन, 'जुषस्व' सेवस्व, अनुष्ठहाणेत्यर्थः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
 मुपनिषदि जनचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

* द्रविणो नेति J, N चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ चत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१)मेधां म इन्द्रो ददातु मेधां देवी सरस्वती ।
मेधां मे अश्विनावुभौ देवावाधत्तां* पुष्करस्रजौ †(१) ॥
अनु० ४० ॥

अथ एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१)अप्सरासु च या मेधा गन्धर्वेषु च यन्मनः । देवी

अथ चत्वारिंशोऽनुवाकः ।

मेधाप्रदानिन्द्रादीन् प्रार्थयते । (१)“मेधां मे ० पुष्कर-
स्रजान्”(१) इति । योऽयं ‘इन्द्रः’, देवः, या च ‘सरस्वती’,
देवी, यौ च ‘पुष्करस्रजौ’ पद्ममालायुक्तौ, ‘उभावश्विनौ’,
‘देवौ’, ते सर्वे ‘मे’ मद्भ्यं, ‘मेधां’, प्रयच्छन्तु ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामु-
पनिषदि चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

अथ एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

मेधाप्रदं मन्त्रान्तरं दर्शयति । (१)“अप्सरासु च ० सुरभि-
र्जुषतां”(१) इति । ‘अप्सरासु’ देवस्त्रीषु, ‘या मेधा’, प्रसिद्धा

* अश्विनावुभावाधत्तामिति J, N, Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† पुष्करस्रजेति B, J, N चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मेधा मनुष्यजा* सा मां मेधा सुरभिर्जुषतां†^(१) ॥
अनु० ४१ ॥

अथ द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१)आ मां मेधा सुरभिर्विश्वरूपा हिरण्यवर्णा ज-

वर्त्तते, 'गन्धर्वेषु च' देवगायकेषु, 'यत्', 'मनः' मेधात्मकं, अस्ति 'दैवी' हिरण्यगर्भादिदेवेषु स्थिता, या 'मेधा' विद्यते, 'मनुष्यजा' मनुष्येषु वेदशास्त्रवित्सु या 'मेधा' अस्ति । 'सा' सर्वा, मेधा, 'सुरभिः' शोभनगन्धा, सर्वकामदुष्ठा वा, भूत्वा, 'मां', 'जुषतां' सेवतां ॥

इति साधणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां षास्त्रि-
क्यामुपनिषदि एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

अथ द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

पुनरपि मेधार्थं मन्त्रान्तरमाह । (१)“आ मां मेधा ० सुप्र-
तोकां जुषतां”^(१) इति । 'मेधा'शक्तिः, 'मां', प्रत्यागच्छत्विति
शेषः । कीदृशी मेधा, 'सुरभिः' शोभनगन्धा, कामदुष्ठा वा,

* मेधा सरस्वती इति B, J, N चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† जुषतां खाद्येति B, J, N चिह्नितपुस्तकपाठः ।

गती जगम्या । ऊर्जस्वती पर्यसा पिम्बमाना सा मां
मेधा सुप्रतीका जुषतां^(१) ॥ अनु० ४२ ॥

अथ चिचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१)सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमः* ।

‘विश्वरूपा’ सकलवेदशास्त्रधारणक्षमत्वेन बहुरूपा, ‘द्विरप्यवर्णा’
देवताशरीरे द्विरप्यसमानवर्णापेता, ‘जगती’ सर्वत्र वर्तमानत्वेन
जगदात्मिका, ‘जगम्या’ पुरुषार्थकामैः शृङ्गं गन्तुं योग्या,
‘ऊर्जस्वती’ बलवती, ‘पर्यसा’ गोक्षीरादिरसेन, ‘पिम्बमाना’
अस्मान् प्रीणयन्ती, ‘सा’ तथाविधगुणयुक्ता, ‘मेधा’, ‘सुप्र-
तीका’ सुमुखी भूत्वा, ‘मां’, ‘जुषतां’ सेवतां ॥

इति चिचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

अथ चिचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

मेधाविनः पुरुषस्य ज्ञानोत्पादनाय महादेवसम्बन्धिषु पञ्च-
वक्त्रेषु मध्ये पश्चिमवक्त्रप्रतिपादकं मन्त्रमाह । (१)“सद्योजातं ०
भवोद्भवाय नमः”^(१) इति । ‘सद्योजात’नामकं यत् पश्चिमवक्त्रं,
तद्रूपं परमेश्वरं, ‘प्रपद्यामि’ प्राप्नोमि । तादृशाय ‘सद्योजाताय’;

* वै नमो नम इति B, J, N, O चिह्नितपुस्तकपाठः ।

भवे भवे नातिभवे भजस्व* मां । भवोद्भवाय नमः^(१) ॥
अनु० ४३ ॥

अथ चतुस्रत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१) वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमः श्रेष्ठाय नमो
रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणाय नमो बल-
विकरणाय नमो बलाय नमो † बलप्रमथनाय नमः

‘वै’, नमः, अस्तु । हे सद्योजात ‘भवे भवे’ तत्तज्जन्मनिमित्तं,
‘मां’, ‘न भजस्व’ न प्रेरयेत्यर्थः । किन्तर्हि ‘अतिभवे’ जन्मा-
तिसङ्गनिमित्तं, ‘भजस्व’ तत्त्वज्ञानाय प्रेरय । ‘भवोद्भवाय’
भवात् संसारात् उद्भूते, सद्योजाताय ‘नमः’, अस्तु ॥

इति चिषत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

अथ चतुस्रत्वारिंशोऽनुवाकः ।

उत्तरवक्त्रप्रतिपादकं मन्त्रमाह । (१) “वामदेवाय नमः •
मनोव्यनाय नमः”^(१) इति । उत्तरवक्त्ररूपः ‘वामदेवः’, तस्यैव

* भवस्व इति B, J, N, O, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† बलाय नम इति पाठः F, Q चिह्नितभाष्यपुस्तकद्वयतमूलद्वये नास्ति ।

सर्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय नमः^(१) ॥

अनु० ४४ ॥

अथ पञ्चत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१) अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो घोर घोरतरेभ्यः । सर्वतः शर्व सर्वेभ्यो* नमस्ते अस्तु रुद्ररूपेभ्यः^(१) ॥ अनु० ४५ ॥

वियहविशेषा ज्येष्ठादिनामकाः । एते च महादेवपीठशक्तीनां वामादीनां नवानां पतयः पुरुषाः । तेभ्यो नवभ्यो नमस्कारः अस्तु ॥

इति चतुश्चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

अथ पञ्चत्वारिंशोऽनुवाकः ।

दक्षिणवक्त्रप्रतिपादकं मन्त्रमाह । ^(१)“अघोरेभ्योऽथ • रुद्र-रूपेभ्यः”^(१) इति । अघोरनामको दक्षिणवक्त्ररूपो देवः, तस्य वियहाः ‘अघोराः’ सात्त्विकत्वेन ज्ञान्ताः, अन्ये तु ‘घोराः’ राजसत्वेन उयाः, अपरे तु तामसत्वेन घोरादपि ‘घोरतराः’ । हे ‘शर्व’ परमेश्वर, ‘ते’ त्वदीयेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यः चिविधेभ्यः, ‘सर्वेभ्यो रुद्र-रूपेभ्यः’, ‘सर्वतः’ सर्वेषु देशेषु सर्वेषु च कालेषु ‘नमोस्तु’ ॥

इति पञ्चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

* सर्वेभ्यः सर्वशर्वेभ्य इति B, J, N, O चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ षट्चत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(^१)तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि । तन्नो
रुद्रः प्रचोदयात्^(१) ॥ अनु० ४६ ॥

अथ सप्तचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(^१)ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्मा-

अथ षट्चत्वारिंशोऽनुवाकः ।

प्राग्वक्त्रप्रतिपादकं मन्त्रमाह । (^१)“तत्पुरुषाय • रुद्रः प्र-
चोदयात्”^(१) इति । प्राग्वक्त्रदेवः ‘तत्पुरुष’नामकः । द्वितीयार्थे
चतुर्थी । ‘तत्पुरुषं, देवं, ‘विद्महे’ गुरुमास्त्रमुखाञ्जानीमः, ज्ञात्वा
च ‘महादेवाय’ तं महादेवं, ‘धीमहि’ ध्यायेम । ‘तत्’ तस्मात्
कारणात्, ‘रुद्रः’, देवः, ‘नः’ अस्मान्, ‘प्रचोदयात्’ ज्ञानध्यानार्थं
प्रेरयतु ॥

इति षट्चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

अथ सप्तचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

ऊर्ध्ववक्त्रप्रतिपादकं मन्त्रमाह । (^१)“ईशानः सर्वविद्यानां •
सदा षिवोम्”^(१) इति । योऽयमूर्ध्ववक्त्रो देवः सोऽयं ‘सर्व-

धिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदा शि-
वोम्^(१) ॥ अनु० ४७ ॥

अथ अष्टचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१) ब्रह्ममेतु मां । मधुमेतु मां । ब्रह्ममेव मधुमेतु मां ।

विद्यानां' वेदशास्त्रादीनां चतुःषष्टिकलाविद्यानां, 'ईशानः'
नियामकः, तथा 'सर्वभूतानां' अखिलप्राणिनां, 'ईश्वरः' नि-
यामकः, 'ब्रह्माधिपतिः' वेदस्याधिकत्वेन पालकः, तथा 'ब्रह्मणः'
हिरण्यगर्भस्य, 'अधिपतिः', तादृशो यः 'ब्रह्मा' अस्ति प्रवृद्धः
परमात्मा, सोऽयं 'मे' ममानुग्रहाय, 'शिवः' शान्तः, 'अस्तु'
'सदा शिवो' स एव सदाशिवः, 'ॐ' अहं भवामि ॥

इति सप्तचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

अथ अष्टचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

इत्थं तत्त्वज्ञानस्योत्पादकाः पञ्चवक्त्रप्रतिपादकाः पञ्चब्रह्ममन्त्रा
उक्ताः, अथ ज्ञानप्रतिबन्धकब्रह्महत्यादिपापनिवृत्तिहेतवस्त्रिसुपर्ण-
नामका मन्त्रा वक्तव्याः, तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । (१) "ब्रह्ममेतु
मां • प्राणाःस्तां जुहोमि"^(१) इति । 'ब्रह्मं' परब्रह्मतत्त्वं, 'मां',
'एतु' प्राप्नोतु, 'मधुं' परमानन्दलक्षणमाधुर्योपेतं वस्तु, 'मां',
'एतु' प्राप्नोतु । न चान् ब्रह्म-मधुशब्दयोः अत्यन्तमर्थभेदः, किं

यास्ते सोम प्रजा वत्सोभि सो अहं । दुःश्वप्रहं दुः-
 श्वह । यास्ते सोम प्राणास्तां जुहोमि^(१) ।^(२) चिसुपर्ण-
 मयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात् । ब्रह्महत्यां वा एते
 घ्नन्ति । ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति । ते सोमं प्राप्तु-

तर्हि 'ब्रह्ममेव', 'मधु' शब्दद्वयप्रतिपाद्यमखण्डैकरसं वस्तु, 'मां',
 'एतु' प्राप्नोतु । हे 'सोम' उमा ब्रह्मविद्या तथा सह वर्त्तमान
 परमात्मन्, 'ते' तव, 'याः', 'प्रजाः' देवमनुष्यादयः, सन्ति, ता
 'अभिलक्ष्य 'सो अहं' स तादृशस्वत्सेवकोऽहं, 'वत्सः' बालः,
 एतासां तदीयप्रजानां मध्ये बालवदहं तदीयकरुणायोग्यः । अतः
 हे 'दुःश्वप्रहन्' संसाररूपस्य दुःश्वप्रस्य घातक परमेश्वर, 'दुःश्वह'
 दुःखमुत्कर्षण अभिभव । वर्षविकारश्चान्दसः । हे 'सोम पर-
 मात्मन्, 'ते' तदीयाः, प्राणवृत्तयः 'याः', सन्ति 'तान्' वृत्ति
 'प्राणान्', त्वयि 'जुहोमि' प्रक्षिपामि । मदीयमनोवागादयः
 प्राणास्त्वया निर्भिर्भितत्वात् तदीयाः, अतस्त्वय्येवोपसंहरामि,
 विषयेभ्य इन्द्रियाणि निरुध्य तदेकचित्तो भवामीत्यर्थः ॥

उक्तस्य चिसुपर्णमन्त्रस्य माहात्म्यं ब्राह्मणरूपेषु वाक्येन दर्श-
 यति । (१) "चिसुपर्णं • पङ्क्तिं पुनन्ति ॐ" (२) इति । "वि-
 द्यान्तराणि सर्वाणि नापृष्टः कश्चिद् ब्रूयात्" इति ब्राह्मण-
 नुसृत्य त्रिष्येण याच्ञायां कृतायां पश्चादुपदिशन्ति । इमं तु
 चिसुपर्णमन्त्रं त्रिष्ययाच्ञामन्तरेणैव 'ब्राह्मणाय', उपदिशेत्* ।

* उपदिशन्ति इति १ चिह्नितपुस्तकपाठः ।

वन्ति । आसहस्रात् पङ्क्तिं पुनन्ति । आम^(१) ॥
अनु० ४८ ॥

अथ एकोनपञ्चाशदनुवाकः ।

(१) ब्रह्म मेधया । मधु मेधया । ब्रह्ममेव मधु मेध-
या । अथा नो देवसवितः प्रजा वत्सावी सौभगं ।
परा दुःषमियः सुव । विश्वानि देवसवितर्दुरितानि

तेनोपदेशेन 'ये ब्राह्मणाः', 'त्रिसुपर्णं पठन्ति' त्रिसुपर्णमन्त्रं सर्वदा
जपन्ति, 'एते' पुरुषाः, 'ब्रह्महत्यां', विनाशयन्ति । ततस्ते नि-
ष्पापाः सन्तः 'सोम'यागं 'प्राप्नुवन्ति' । ते यस्यां ब्राह्मणपङ्क्तौ
भोजनार्थमुपविशन्ति तां 'पङ्क्तिं', सहस्रब्राह्मणपर्यन्तां, 'पुनन्ति'
शुद्धां कुर्वन्ति । तस्माद् 'ॐ' प्रणवप्रतिपाद्यः परमात्मैव, त्रिसु-
पर्णमन्त्रस्य देवतेत्यर्थः ॥

इति अष्टचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

अथ एकोनपञ्चाशदनुवाकः ।

द्वितीयं त्रिसुपर्णमन्त्रमाह । (१) "ब्रह्म मेधया ० भवन्तु
नः" (२) इति । यद् 'ब्रह्म' जगत्कारणं सर्ववेदान्तवेद्यं, तत् 'मेधया'

परा सुव । यद्भद्रं तन्न आसुव । मधु वाता ऋतायते
 मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वोर्नः सन्वोषधीः । मधु
 नक्तमुतोषसि मधुमत्पार्थिवः रजः । मधु द्यौरस्तु नः
 पिता । मधुमात्रो वनस्पतिर्मधुमाः अस्तु सूर्यः ।
 माध्वीर्गावो भवन्तु नः^(१) । ^(२)य इमं चिसुपर्णमयाचितं
 ब्राह्मणाय दद्यात् । भ्रूणहत्यां वा एते घ्नन्ति । ये
 ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति । ते सोमं प्राप्नुवन्ति । आ-
 सृष्ट्वात् पङ्क्तिं पुनन्ति । ओम्^(२) ॥ अनु० ४६ ॥

गुरुपदिष्टमहावाक्यतदर्थधारणशक्त्या, लभ्यतामिति शेषः । मन्त्रि-
 त्यादि पूर्ववत् । अद्या नो देवेत्यादिकम्बुक्षकमणोरणोवाग्नि-
 त्यनुवाके* व्याख्यातं ।

अस्य त्रिसुपर्णमन्त्रस्य महिमानं दर्शयति । ^(१)“य इमं •
 पुनन्ति । ओम्”^(२) इति । ब्राह्मणगर्भस्य राजगर्भस्य वा बधः
 ‘भ्रूणहत्या’ । अन्यत् पूर्ववत् ॥

इति एकोनपञ्चाशोऽनुवाकः ॥

* अद्या नो देवेत्यादिकम्बुक्षक्यं क्रमेणोवाग्नीत्यानुवाके
 इति F चिह्नितपुस्तकपाठः । अनुवाकस्तु १० । ८०० पृष्ठे द्रष्टव्यः ।

अथ पञ्चाशोऽनुवाकः ।

(१) ब्रह्म मेधवा । मधु मेधवा । ब्रह्ममेव मधु मेधवा । ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणां । श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्यैतिरेभन् । हंसः शुचिषदसुरन्तरिश्मसङ्घोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसद्वत्सद् व्योमसदङ्गा गोजा चतजा अद्रिजा चतं बृहत्^(१) ।
 (२) य इदं त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात् । वीरहृत्यां वा एते घ्नन्ति । ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति । ते सोमं प्राप्नुवन्ति । आसहसात् पङ्क्तिं पुनन्ति । ओम्^(२) ॥ अनु० ५० ॥

अथ पञ्चाशोऽनुवाकः ।

क्षीयं त्रिसुपर्णमन्वमाह । (१) “ब्रह्म मेधवा • चतं बृहत्”^(१) इति । ‘मेधवा’ मेधो यज्ञः सोस्यास्तीति मेधवत् । यज्ञदानादिसाध्यविविदिषापूर्वकत्वात् ब्रह्मजानलाभस्य ‘ब्रह्म’, मेधवत् इत्युच्यते । अन्यत् पूर्ववत् । ब्रह्मा देवानां, हंसः शुचिषत् इत्यादिके द्वे ऋचौ अणोरणीयानित्यनुवाके व्याख्याते ॥

अस्य त्रिसुपर्णमन्वस्य महिमानं दर्शयति । (२) “य इदं • पङ्क्तिं पुनन्ति ओम्”^(२) इति । वेदशास्त्रतदनुष्ठानपरो ब्राह्मणः, अभिषिक्तो राजा वा ‘वीरः’ । अन्यत् पूर्ववत् ॥

इति पञ्चाशोऽनुवाकः ॥

अथ एकपञ्चाशोऽनुवाकः ।

(१) प्राणापानव्यानोदानसमाना मे शुध्यन्तां ज्योति-
रहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा^(१) ॥ अनु०५१ ॥

अथ एकपञ्चाशोऽनुवाकः ।

ब्रह्मज्ञानप्रतिबन्धकानि याणि महापातकानि तच्चित्तये
जप्यास्त्रिसुपर्णमन्त्रास्त्रयोऽभिहितास्तत्र ब्राह्मणजातिमात्रबधो
ब्रह्महत्या पञ्चसु महापातकेषु मध्ये प्रबलं महापातकं । ततो-
ऽप्यधिकं भ्रूणहननं । तस्मादप्यधिकं वीरहननं । ईदृशानामपि
निवर्त्तको यावज्जीवं त्रिसुपर्णं जपस्तत्र अर्वाचीनानां सुरापाना-
दिपातकानां निवर्त्तक इति किमु वक्तव्यं । इत्थं प्रतिबन्धनि-
वृत्त्युपायमुक्त्वा ज्ञानयोग्यतायै स्वावयवशुद्धयर्थं होमार्थानेकादश-
मन्त्रानेकादशस्वनवाकेषु क्रमेण विवचुराद्यं मन्त्रमाह । “(१) प्रा-
णापान ० भूयासः स्वाहा”^(१) इति । ‘प्राणादयः पञ्च वा-
यवः प्रसिद्धाः । ते सर्वेऽपि अनेन आज्यहोमेन शुद्धा भवन्तु ।
ततः ‘अहं’, ‘विपाप्मा’ प्रतिबन्धकोपपातकरहितः, ‘विरजाः’ पाप-
कारणभूतरजोगुणेनापि रहितः सन्, यद् ‘ज्योतिः’ जगत्कारणं
परंब्रह्म तदस्तु, ‘भूयासं’, तदर्थमिदमाज्यं स्वाङ्गतमस्तु ॥

इति एकपञ्चाशोऽनुवाकः ।

अथ द्विपञ्चाशोऽनुवाकः ।

(१) वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणरेतो बुद्ध्याकृतिः स-
ङ्कल्पा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूया-
सः स्वाहा^(१) ॥ अनु० ५२ ॥

अथ त्रिपञ्चाशोऽनुवाकः ।

(१) शिरःपाणिपादपार्श्वपृष्ठोरूद्रजङ्घशिम्भोपस्थपा-

अथ द्विपञ्चाशोऽनुवाकः ।

द्वितीयं मन्त्रमाह । (१) “वाङ्मनः ० भूयासः स्वाहा”^(१)
इति । ‘वागादीनोन्द्रियाणि । ‘रेतः’ गुह्येन्द्रियं, मनःशब्दवाच्य-
स्यान्तःकरणस्यैव निश्चयात्मिकावृत्तिः ‘बुद्धिः’ । अनिश्चय-
भूता*वृत्तिः ‘आकृतिः’ । इदं समीचीनमिति कल्पनारूपा वृत्तिः
‘सङ्कल्पः’ । अन्यत् पूर्ववत् ॥

इति द्विपञ्चाशोऽनुवाकः ।

अथ त्रिपञ्चाशोऽनुवाकः ।

द्वितीयं मन्त्रमाह । (१) “शिरः पाणि ० स्वाहा”^(१) इति ।
पूर्वाभ्यामनुवाकाभ्यां सूक्ष्मशरीरशुद्धिरुक्ता । अत्र स्थूलशरीराव-

* अनिश्चयात्मिकमिति F चिह्नितपुस्तकरूपाठः ।

यवो मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भू-
यासः स्वाहा^(१) ॥ अनु० ५३ ॥

अथ चतुःपञ्चाशोऽनुवाकः ।

(१)त्वक्चर्ममाःसरुधिरमेदोमज्जास्नायवोऽस्थीनि मे
शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः
स्वाहा^(१) ॥ अनु० ५४ ॥

यवानां शिरःपाष्णादीनां शुद्धिरुच्यते । लिङ्गाण्डभेदविवक्षया
'शिरोपस्य'शब्दो दौ द्रष्टव्यौ । अन्यत् पूर्ववत् ॥

इति त्रिपञ्चाशोऽनुवाकः ॥

अथ चतुःपञ्चाशोऽनुवाकः ।

चतुर्थं मन्त्रमाह । (१)“त्वक्चर्म • भूयासः स्वाहा” (१)
इति । अत्र स्थूलशरीरे स्थितानां* धातूनां शुद्धिरुच्यते । एक-
स्यैव धातो वाह्यान्तर्भागविवक्षया ‘त्वक्चर्म’शब्दो प्रयुक्तौ । अन्यत्
पूर्ववत् ॥

इति चतुःपञ्चाशोऽनुवाकः ॥

* स्थूलशरीरगतानामिति F चिह्नितमुक्तकपाठः ।

अथ पञ्चपञ्चाशोऽनुवाकः ।

(१)शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं
विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा^(१) ॥ अनु० ५५ ॥

अथ षट्पञ्चाशोऽनुवाकः ।

(१)पृथिव्यप्तेजोवायुराकाशा मे शुध्यन्तां ज्योति-
रहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा^(१) ॥ अनु० ५६ ॥

अथ पञ्चपञ्चाशोऽनुवाकः ।

पञ्चमं मन्त्रमाह । (१)“शब्दस्पर्श • भूयासः स्वाहा”^(१)
इति । शरीरोपादानपञ्चमहाभूतेषु आकाशादिषु वर्तमानाः
गुणाः शब्दादयः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

इति पञ्चपञ्चाशोऽनुवाकः ॥

अथ षट्पञ्चाशोऽनुवाकः ।

षष्ठं मन्त्रमाह । (१)“पृथिव्यप्तेजो • भूयासः स्वाहा”^(१)
इति । शरीरस्योपादानकारणानि पञ्चमहाभूतानि पृथिव्या-
दीनि । अन्यत् पूर्ववत् ॥

इति षट्पञ्चाशोऽनुवाकः ॥

अथ सप्तपञ्चाशोऽनुवाकः ।

(१) अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया
मे शुध्यन्तां ज्योतिर्हं विरजा विपाप्मा भूयासः
स्वाहा^(१) ॥ अनु० ५७ ॥

अथ अष्टपञ्चाशोऽनुवाकः ।

(१) विविष्ट्यै* स्वाहा^(१) ॥ अनु० ५८ ॥

अथ सप्तपञ्चाशोऽनुवाकः ।

सप्तमं मन्त्रमाह । (१) “अन्नमय • भूयासः स्वाहा”^(१) इति ।
‘अन्नमयादयः पञ्च कोशा वारुण्यामुपनिषद्युक्ताः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

इति सप्तपञ्चाशोऽनुवाकः ॥

अथ अष्टपञ्चाशोऽनुवाकः ।

अष्टमं मन्त्रमाह । (१) “विविष्ट्यै स्वाहा”^(१) इति । विष्णु
व्याप्तौ इति धातोस्तत्पञ्चोऽयं शब्दः । विशेषेण विष्टिर्याप्तिर्यस्य
ब्रह्मणस्तत् ‘विविष्टिः’, ह्यान्दसः षकारस्य टकारः । तादृशं
ब्रह्मोद्दिश्य स्वाङ्गतमिदमस्तु ॥

इति अष्टपञ्चाशोऽनुवाकः ॥

* विविष्ट्यै इति N, O, Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ एकोनषष्टितमोऽनुवाकः ।

(१) कषोत्काय स्वाहा^(१) ॥ अनु० पू९ ॥

अथ षष्टितमोऽनुवाकः ।

(१) उत्तिष्ठ पुरुष हरित पिङ्गललोहिताग्नि* देहि

अथ एकोनषष्टितमोऽनुवाकः ।

नवमं मन्त्रमाह । (१) “कषोत्काय स्वाहा”^(१) इति । कषा-
श्लिषकरण इति धातुः, कथ्यते क्रियते इति ‘कषः’ नामरूपकर्मा-
त्मकः कार्यप्रपञ्चः, तस्मिन् ‘उत्कः’ तत्कर्तुमुत्सुकः ‘कषोत्कः’
परमेश्वरः, तादृशाय सृष्ट्यभिमुखाय परमेश्वराय ‘स्वाहा’
स्वाङ्गतमिदमस्तु ॥

इति एकोनषष्टितमोऽनुवाकः ॥

अथ षष्टितमोऽनुवाकः ।

दशमं मन्त्रमाह । (१) “उत्तिष्ठ पुरुष ० भूयासः स्वाहा”^(१)

* हरितलोहितपिङ्गलाग्नि इति F, Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† अत्र सर्वकषशब्दस्थाने घषशब्दपाठः F चिह्नितपुस्तकेऽस्ति ।

देहि ददापयिता मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा
विपाप्मा भूयासः स्वाहा^(१) ॥ अनु० ६० ॥

इति । विविष्टिशब्दाभिधेयं यद्ब्रह्म तदेव कारणोपाधिकं कपोत्क-
शब्दाभिधेयं । पुनरपि वज्रिशरीरोपाधिविष्टिमत्र पुरुषशब्दा-
भिधेयं । तत्र पूर्वाभ्यां मन्त्राभ्यां निरुपाधिकं कारणोपाधिकं
तद्ब्रह्मप्राप्त्यर्थं शुद्धिहेतुत्वेनात्र सर्वकर्मनिष्पादकवज्रिशरीरो-
पाधिकं प्रार्थ्यते । 'पुरुष'पुरि वज्रिशरीरे शयान हे परमात्मन्-
'उत्तिष्ठ' औदासीन्यं परित्यज मदनुग्रहार्थमुद्युक्तो भव । स-
म्बुध्यन्तपुरुषशब्दस्येव हर्यादीनि चीणि पदानि विशेषणानि ।
हे 'हरित' प्रतिबन्धकहरणकुशल । हे 'लोहित' रक्तवर्ण ।
हे 'पिङ्गलाक्षि' पिङ्गलनयन । 'देहि देहि' पुनः पुनः शुद्धिं
मे प्रयच्छ । 'ददापयिता' आचार्यमुखात् तत्तज्ज्ञानस्य अतिश्र-
येन दापयिता, भवेति शेषः । तस्य दापयितस्य* ज्ञानस्त्रो-
त्पत्तये 'मे' मदीयाः चित्तवृत्तयः, 'शुध्यन्तां' । ज्योतिरित्यादि
पूर्ववत् ॥

इति षष्ठितमोऽनुवाकः ॥

* दापयितव्यस्येति Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ एकषष्टितमोऽनुवाकः ।

(१) ॐ स्वाहेति^(१) ॥ अनु० ६१ ॥

अथ द्विषष्टितमोऽनुवाकः ।

(१) सत्यं परं परं सत्यं सत्येन न सुवर्गास्त्रोका-
च्चप्रवन्ते कदाचन सतां हि सत्यं तस्मात् सत्ये रम-

अथ एकषष्टितमोऽनुवाकः ।

एकादशं मन्त्रमाह । (१)“ॐ स्वाहेति”^(१) इति । ‘ॐ’
प्रणवप्रतिपाद्यं वस्तु भवामि, तदर्थमिदं स्वाहुतमस्तु ॥

इति एकषष्टितमोऽनुवाकः ।

अथ द्विषष्टितमोऽनुवाकः ।

ज्ञानप्रतिबन्धकमहापातकोपपातकपरिहारेण ज्ञानयोग्यता-
खक्षणां शुद्धिमुक्त्वा योग्यस्य पुरुषस्यापेक्षितेषु ज्ञानसाधनेषु
सद्भ्यासस्य निरतिशयोत्कर्षं वक्तुं सत्यादीन्येकादशोक्तप्रसाधनानि
प्रतियोगित्वेन वक्तव्यानि । तत्र प्रथमं साधनमुपन्यस्यति ।
(१)“सत्यं परं ० सत्ये रमन्ते”^(१) इति । यद्वस्तु प्रमाणेन यथा-
दृष्टन्तस्य तथैवाभिवदनं ‘सत्यं’, तच्च ‘परं’ पुरुषार्थसाधनेषु

न्ते^(१) (२)तप इति तपो मानशनात् परं यद्धि परं
तपस्तद्दुर्धर्षं तद्दुराधर्षं तस्मात् तपसि रमन्ते^(२)

उल्लङ्घं । तत्रादरार्थं परं सत्यमिति पुनर्वचनं । यदा 'परं'
ब्रह्म, 'सत्यं' अबाध्यं, तद्दद् यथार्थवचनमपि बाधरहितमिति
व्यावहारिकबाधराहित्येनोत्कर्षं विवक्षित्वा दृष्टान्तेन परं सत्य-
मित्युक्तं । 'सत्येन' यावज्जीवं यथार्थकथनेन, 'स्वर्गलोकात्
कदाचिदपि 'न', 'प्रच्यवन्ते' । अनृतवादिनस्तु केनचित् पुष्टेन
स्वर्गं प्राप्याप्यनृतवदनदोषेण कर्मफलं सम्पूर्णतयाऽनुभूयैव स्वर्गात्
प्रच्यवन्ते । किञ्च । 'हि' यस्मात् कारणात्, 'सतां' सम्भारगवर्तिनां
शब्दादीनां, सम्बन्धि यथार्थवादित्वं 'तस्मात्' कारणात्, सता-
मिदमिति व्युत्पत्तिमाश्रित्य सत्यवादित्वमेव परमं मोक्षसाध-
नमिति केचिन्महान्तो वदन्तः तस्मिन्नेव 'सत्ये', 'रमन्ते'
क्रीडन्ति ॥

एकं मतमुक्त्वा द्वितीयं मतमाह । (१)“तप इति ० तपसि
रमन्ते”(२) इति । तपः परं मोक्षसाधनमिति केषाञ्चिन्मतं ।
तीर्थयात्राअपहोमादीनि यद्यपि बहूनि तपांसि सन्ति तथापि
तेषु सर्वेष्वनग्ननमुपवासैकभक्तादिरूपादग्ननवर्जनात् 'परं' उल्लङ्घं,
'तपः', 'न', अस्ति । 'यत् हि' अग्ननरूपं कृच्छ्राश्रायणादिकं,
'परं', 'तपः', अस्ति । 'तद् दुर्धर्षं' धर्षितुं सोढुमशक्यं । अत एव
'आ'समन्तात् सर्वेषां प्राणिनां 'तत्' तपः, 'दुर्धर्षं'* दुःप्रकमित्यनु-

* तस्य तपसो दुर्धर्षमिति F चाङ्गतपुस्तकपाठः ।

(१) दम इति नियतं ब्रह्मचारिणस्तस्माद्दमे रमन्ते^(१)
 (२) शम इत्यरण्ये मुनयस्तस्माच्छमे रमन्ते^(२) (३) दान-
 मिति सर्वाणि भूतानि प्रशंसन्ति दानान्नातिदु-
 ष्करं* तस्माद्दाने रमन्ते^(३) (४) धर्म इति धर्मेण सर्वमिदं

भूयते । 'तस्मात्' कारणात्, केचन अद्भुतलवः कृच्छ्रचान्द्रायणा-
 दिके 'तपसि', 'रमन्ते' ॥

द्वितीयं मतमाह । (१) "दम इति ० तस्माद्दमे रमन्ते"^(१)
 इति । वाक्चक्षुरादोन्द्रियाणां वाङ्मानां निषिद्धेभ्यो विषयेभ्यो
 निवृत्तिः 'दमः', स एवात्तमो मोक्षहेतुः 'इति', मन्यमाना नैष्ठिक-
 'ब्रह्मचारिणः', 'नियतं' सर्वदा वदन्ति, 'तस्मात् दमे रमन्ते' ॥

चतुर्थं मतमाह । (२) "शम इत्यरण्ये ० तस्माच्छमे रमन्ते"^(२)
 इति । अन्तःकरणस्य क्रोधादिदोषराहित्यं 'शमः', स एवात्तमो
 मोक्षहेतुः 'इति', 'अरण्ये', वर्तमानाः 'मुनयः' वानप्रस्थाः,
 सन्यन्ते । 'तस्मात्', ते 'शमे रमन्ते' ॥

पञ्चमं मतमाह । (३) "दानमिति सर्वाणि ० तस्माद्दाने
 रमन्ते"^(३) इति । गोभृद्द्विरण्यादीनां स्वकीयानां शास्त्रोक्त-
 वर्त्मना स्वल्पपरित्यागपुरःसरं परस्वलोपादनं 'दानं', तदेवोत्तमं
 मोक्षसाधनं मत्वा सर्वे प्राणिनः 'प्रशंसन्ति' । 'दानात्', अतिश्रयितं
 'दुष्करं', 'न', अस्ति । धनरक्षणार्थं प्राणानपि परित्यजतां पुद्-
 णामुपलभ्यात् । 'तस्मात्', गोभृद्भ्यादि'दाने', 'रमन्ते' ॥

* दुष्करमिति J, N, O, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

परिगृहीतं धर्मान्नातिदुश्चरं* तस्माद्धर्मे रमन्ते^(१) ^(०)प्र-
जन इति भूयांसस्तस्माद् भूयिष्ठाः प्रजायन्ते तस्माद्
भूयिष्ठाः प्रजनने रमन्ते^(०) ^(८)अग्नय इत्याह तस्माद्-

षष्ठं मतमाह । ^(१)“धर्म इति • तस्माद्धर्मे रमन्ते”^(१) इति ।
स्मृतिपुराणप्रतिपाद्यो वापीकूपतडागादिनिर्माणरूपोऽत्र ‘धर्मः’,
विवक्षितः, स एवोत्तमो मोक्षहेतुः ‘इति’, राजामात्यादयः प्रभवो
मन्यन्ते । तडागादिरूपेण ‘धर्मेण’, ‘सर्वे’, ‘इदं’ जगत्, ‘परि-
गृहीतं’, सर्वेऽपि मनुष्यपश्यादयः स्नानपानादिना तुष्यन्ति । ता-
दृशात् ‘धर्मात्’, अन्यत् ‘अतिदुश्चरं’, ‘न’, अस्ति । ‘तस्मात्’
कारणात्, ‘धर्मे रमन्ते’, प्रभवः ॥

सप्तमं मतमाह । ^(०)“प्रजन इति • प्रजनने रमन्ते”^(०)
इति । ‘प्रजनः’ पुत्राद्युत्पादनं, तस्यैवोत्तमसाधनत्वं ‘भूयांसः’ अति-
बहवः प्राणिनः, मन्यन्ते । धनिकैर्दरिद्रैः श्लिष्टैर्नष्टैः पण्डितैश्च
सर्वैरपि पुत्रोत्पादनायातिशयेन प्रथत्यमानत्वात् ‘तस्मात्’, एकैकस्य
पुरुषस्य ‘भूयिष्ठाः’ भूरिशः, द्विशः पञ्चषा इत्येवं बहवोऽपत्य-
विशेषा उत्पद्यन्ते । ‘तस्मात्’ कारणात्, ‘भूयिष्ठाः’ अतिबहवः †
प्राणिनः, प्रजोत्पादने ‘रमन्ते’ ॥

अष्टमं मतमाह । ^(८)“अग्नयः • आधातव्याः”^(८) इति ।

* दुष्कारमिति J, N, O, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† प्रथत्यमानत्वादिति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

‡ अतिबहवः इति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ आधातव्याः^(८) (९)अग्निहोत्रमित्याह तस्मादग्नि-
होत्रे रमन्ते^(९) (१०)यज्ञ इति यज्ञेन हि देवा दिव्यं गता-
स्तस्माद्यज्ञे रमन्ते*^(१०) (११)मानसमिति विद्वांसस्तस्मा-
द्विद्वांस एव मानसे रमन्ते^(११) (१२)न्यास इति ब्रह्मा

‘अग्नयः’ गार्हपत्यादयः, उत्तमा मुक्तिहेतवः ‘इति’, कश्चिद्देवा-
र्थपरः ‘आह’ । ‘तस्मात्’, गृहस्थैरग्नयः ‘आधातव्याः’, भवन्ति ॥

मवमं मतमाह । (९)“अग्निहोत्रं ० रमन्ते”^(९) इति ।
आहितेष्वग्निषु सायम्प्रातश्चानुष्ठेयो होमः ‘अग्निहोत्रं’, तदुत्तमं
मोक्षसाधनं ‘इति’, अपरः कश्चिद्देवार्थपरः ‘आह’ । ‘तस्मात्’,
केचित् ‘अग्निहोत्रे रमन्ते’ ।

दशमं मतमाह । (१०)“यज्ञ इति ० तस्माद्यज्ञे रमन्ते”^(१०) ।
दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिकः ‘यज्ञः’, उत्तमो हेतुः ‘इति’,
अपरे वेदार्थपरा मन्यन्ते । यस्मादिदानीं वर्त्तमानाः ‘देवाः’,
पूर्वानुष्ठितेन ‘यज्ञेन’, ‘दिवङ्गताः’ स्वर्गलोकं प्राप्ताः, ‘तस्मात्’
कारणात्, केचन वैदिका विद्वांसः ‘यज्ञे रमन्ते’ ॥

एकादशं मतमाह । (११)“मानसमिति ० मानसे रमन्ते”^(११) इति ।
मनसैव निधायमुपासनं ‘मानसं’, तदेवोत्तमं साधनं ‘इति’, ‘विद्वां-
सः’ सगुणब्रह्मविदः, मन्यन्ते । ‘तस्मात्’ कारणात्, केचन ‘विद्वांसः’
वेदगर्भोपास्तिभागतात्पर्यविदः, ‘मानस एव’, उपासने ‘रमन्ते’ ॥

द्वादशं मतमाह । (१२)“न्यास इति ० एवात्यरेचयत्”^(१२)

* यज्ञ इति यज्ञा हि देवास्तस्माद्यज्ञे रमन्ते इति J, N, O, चिह्न-
तपुस्तकपाठः ।

ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा तानि वा एतान्स्ववराणि
 तपांसि* न्यास एवात्यरेचयत्^(१२) ^(१२)य एवं वेदेत्युप-
 निषत्^(१२) ॥ अनु० ६२ ॥

इति । पूर्वकाण्डोक्तानामग्निहोत्रादिकर्मणामाहुणिजावासाद्युप-
 निषदुक्तप्रकारेण परित्यागः 'न्यासः', स एवोत्तमो मोक्षहेतुः
 'इति', 'ब्रह्मा' हिरण्यगर्भः, मन्यते । स च 'ब्रह्मा', 'परो हि'
 परमात्मरूपो हि, नतु पूर्वोक्तमतानुसारिण इव जीवः । यद्य-
 प्यसौ हिरण्यगर्भो देहधारी तथापि 'परो हि' परमात्मैव,
 ब्रह्मा हिरण्यगर्भ इति वक्तुं शक्यते तच्छब्दत्वेन तत्समाप्तज्ञान-
 त्वात् । अत एव श्वेताश्वतरा आमनन्ति । "सो ब्रह्माहं
 विदधाति पूर्वं यो वै वेदांसि प्रहिणोति तस्मै" इति । यानि
 पूर्वोक्तसत्यादीनि मानसान्तानि 'तान्येतानि' 'तपांसि', भवन्त्वेव
 तथापि सन्न्यासमपेक्ष्य 'अवराणि' निकृष्टानि, सन्न्यासः, एकः
 'एव', तानि सर्वाणि 'अत्यरेचयत्' अतिक्रान्तवान् । उत्तमत्वा-
 त् तारतम्यन्तत्र विश्रान्तमित्यर्थः ॥

उक्तमुत्तमसाधनमुपसंहरति । ^(१२)"य एवं वेदेत्युपनि-
 षत्"^(१२) इति ० 'यः' पुमान्, 'एवं' उक्तप्रकारेण, सन्न्यासस्थान्येभ्यः
 सर्वेभ्यः साधनेभ्यः उत्तमत्वं 'वेद', तस्य विदुषः 'इति' उक्ता
 विद्या, 'उपनिषत्' रहस्यभूता, भवति ॥

इति द्विषष्टितमोऽनुवाकः ।

* परांसि इति J, N, O चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† उत्तमत्वे इति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ त्रिषष्टितमोऽणुवाकः ।

(१) प्राजापत्यो हारुणिः सुपर्णैः प्रजापतिं पितर-
मुपससार किं भगवन्तः परमं वदन्तीति तस्मै प्रो-
वाच^(१) (२) सत्येन वायुरावाति सत्येनादित्यो रोचते
दिवि सत्यं वाचः प्रतिष्ठा सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात्

अथ त्रिषष्टितमोऽणुवाकः ।

पूर्वाक्तं मोक्षसाधनसमूहमुपपादयितुमाख्यायिकामाह । (१) “प्रा-
जापत्यो ह • तस्मै प्रोवाच”^(१) इति । प्रजापतेः पुत्रः ‘प्राजाप-
त्यः’, स च ‘आरुणि’ नामकः, स एव सुपर्णाख्यायाः स्त्रियोऽपत्य-
त्वात् ‘सुपर्णैः’, इत्युच्यते, । तादृशः पुरुषः स्वकीयं ‘पितरं प्रजा-
पतिं’, ‘उपससार’ उत्तमसाधनजिज्ञासयोपसन्नवान्, उपसद्य च एवं
पप्रच्छ । हे प्रजापते ‘भगवन्तः’ पूज्या महर्षयः, मोक्षसाधनेषु
‘किं’ साधनं, ‘परमं’ उत्कृष्टं, ‘वदन्ति’ । एवं पृष्ठः प्रजापतिः
‘तस्मै’ आरण्ये, ‘प्रोवाच’ ॥

तदुक्तेषु साधनेषु प्रथमं दर्शयति । (२) “सत्येन वायुरावाति •
परमं वदन्ति”^(२) इति । योऽयं ‘वायुः’, इदानीं अन्तरिक्षे ‘वाति’,
सोऽयं पूर्वजन्मनि मनुष्यः सन् सत्यवादिनं परिपाल्य तेन
‘सत्येन’, वायुदेवतात्वं प्राप्येदानीं लोकानुग्रहायान्तरिक्षे वाति ।
तथैव ‘आदित्यः’, अपि पूर्वजन्मानुष्ठितेन ‘सत्येन’, ‘दिवि
रोचते’ सुलोके प्रकाशते । यदेतत् ‘सत्यं’, तदेतत् ‘वाचः’
वागिन्द्रियस्य, ‘प्रतिष्ठा’ स्थिरवस्थानं । अनृतन्तु वाचोक्तं

सत्यं परमं वदन्ति^(१) (१)तपसा देवा देवतामग्र आय-
यन्तपसर्षयः सुवरन्वविन्दन् तपसा सपत्नान् प्रणु-
दामारातीस्तपसि सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात्तपः परमं व-

मपि परैर्निराक्रियत इति न वाचः प्रतिष्ठा । तथासति लोके
सत्ये भाषमाणे 'सर्वं' प्रामाणिकव्यवहारजातं, 'प्रतिष्ठितं', 'त-
स्मात्' कारणात्, 'सत्यं', एव 'परमसाधनमित्येवं केचिदनुष्ठातारः
'वदन्ति' ॥

तत्रारूपेर्मुखविकासराहित्यलक्षणमपरितोषं दृष्ट्वा द्वितीयं
साधनमाह । (१)"तपसा देवाः ० तस्मात् तपः परमं
वन्दन्ति"^(१) इति । इदानीं स्वर्गं वर्तमाना अग्नीन्द्रादयः 'देवाः',
'अग्ने' पूर्वजन्मनि, अनुष्ठितेनाशनपरित्यागरूपेण छुच्छ्रुत्वाऽऽय-
णादितपसा 'देवतां', 'आयन्' इदानीन्तनं देवतात्वं प्राप्ताः । तथा
वसिष्ठादयो महर्षयः, पूर्वानुष्ठितेन 'तपसा', 'सुवरन्वविन्दन्'
स्वर्गलोकमनुक्रमेण लब्धवन्तः । तथा वयमपीदानीमभिचार-
रूपेण तपसा 'सपत्नान्' शत्रून्, 'अरातीः' 'अस्मदीयद्रव्यलाभ-
विरोधिनः पुरुषानपि, 'प्रणुदाम' निराकुर्मः । अन्यदपि सर्वं
फलजातं 'तपसि', 'प्रतिष्ठितं' । 'तस्मात्', अनशनरूपं 'तपः',
'परमं', मोक्षसाधनमिति* केचिद्वदन्ति ॥

* तस्मिन्तपसि सर्वमर्षोक्षितं फलं प्रतिष्ठितं तस्मात् कारणात् तपः
परमं मुक्तिसाधनमिति Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

दन्ति^(१) । ^(४)दमेन दान्ताः क्लिषधमवधून्वन्ति दमेन
 ब्रह्मचारिणः सुवरगच्छन्दमो भूतानां दुराधर्षं दमे
 सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्दमः परमं वदन्ति^(४) । ^(५)शमे-
 न शान्ताः शिवमाचरन्ति शमेन नाकं मुनयोऽन्व-
 विन्दच्छमो भूतानां दुराधर्षं शमे सर्वं प्रति-
 स्थितं तस्माच्छमः परमं वदन्ति^(५) । ^(६)दानं यज्ञानां

अत्रापि पूर्ववदपरितोषं दृष्ट्वा* तृतीयं साधनमाह । ^(४)“दमेन
 दन्ताः • परमं वदन्ति”^(४) इति । ‘दान्ताः’ बाह्येन्द्रियनियम-
 युक्ताः पुरुषाः, तेन ‘दमेन’, स्वकीयं पापं विनाशयन्ति । तथा
 नैष्ठिक‘ब्रह्मचारिणः’, दमेन स्वर्गं ‘अगच्छन्’ । स च ‘दमः’, ‘भू-
 तानां’ प्राणिनां, ‘दुराधर्षं’ आधर्षितुं सर्वतः सोढुं दुःशकः,
 तस्मिंश्च ‘दमे’, ‘सर्वं’ अपेक्षितं फलम्, ‘प्रतिष्ठितं’ । ‘तस्मात्’
 कारणात्, ‘दमः’, ‘परमं’ मुक्तिसाधनं, इति केचित् ‘वद-
 न्ति’ । अत्र सर्वत्र पूर्वसाधने परितोषराहित्यादुत्तरसाधनोक्ति-
 र्द्रष्टव्या ॥

चतुर्थं साधनमाह । ^(५)“शमेन शान्ताः • शमः परमं वद-
 न्ति”^(५) इति । ‘शान्ताः’ अन्तःकरणक्रोधादिरहिताः पुरुषाः,
 तेन ‘शमेन’, ‘शिवं’ मङ्गलं पुरुषार्थं, ‘आचरन्ति’ । नारदाद्याः
 ‘मुनयः’, ‘शमेन’, स्वर्गमलभन्त । अन्यत् पूर्ववत् ॥

* तत्रापि परितोषराहित्यात् इति Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

वरुषं दक्षिणा लोके दातारं सर्वभूतान्युपजीव-
न्ति दानेनारातीरपानुदन्त दानेन द्विषन्तो मित्रा
भवन्ति दाने सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्दानं परमं व-
दन्ति^(१) । ^(२)धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं
प्रजा उपसर्पन्ति धर्मेण पापमपनुदन्ति धर्मं सर्वं
प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति^(३) । ^(४)प्रजननं वै

पञ्चमं साधनमाह । ^(१)“दानं यज्ञानां • परमं वद-
न्ति”^(१) इति । गोहिरण्यादि‘दानं’, ‘यज्ञानां’, सम्बन्धिनो
‘दक्षिणा’, भवति । तस्मात् ‘वरुषं’ श्रेष्ठं, ‘लोके’, अपि ‘दातारं’
पुरुषं, वेदशास्त्रविदो मूढाश्च सर्वेऽपि पुरुषाः ‘उपजीवन्ति’ ।
तथा योद्धूणां भटानां धनदानेन ‘अरातोः’ ब्रह्मन्, ‘अपानुदन्त’
राजानो निराहृतवन्तः । ये तु प्रबलाः ‘द्विषन्तः’, तेऽपि ‘दानेन’,
तुष्टाः ‘मित्राः’, ‘भवन्ति’ । अन्यत् पूर्ववत् ॥

षष्ठं साधनमाह । ^(२)‘धर्मो विश्वस्य जगतः • धर्मं परमं
वदन्ति’^(२) इति । तडागप्रपादिनिर्माणरूपः ‘धर्मः’, ‘विश्वस्य
जगतः’ सर्वस्य प्राणिजातस्य, ‘प्रतिष्ठा’ आश्रयः, इत्येतत्प्रसिद्धं ।
तथा ‘लोके’, ‘धर्मिष्ठं’ अतिशयेन धर्मं वर्तमानं पुरुषं, ‘प्रजाः’,
सर्वाः, ‘उपसर्पन्ति’ धर्माधर्मनिर्णयार्थमुपगच्छन्ति । किञ्च
प्रायश्चित्तरूपेण ‘धर्मेण’, ‘पापं’, विनाशयन्ति । अन्यत् पूर्ववत् ॥

सप्तमं साधनमाह । ^(३)“प्रजननं वै प्रतिष्ठा • परमं प्रजननं

प्रतिष्ठा लोके साधु प्रजायास्तन्तुन्वानः पितृणाम-
नृणो भवति तदेव तस्य अनृणं तस्मात् प्रजननं
परमं वदन्ति^(८) । ^(९)अग्नयो वै चयीविद्या देवयानः
पन्था गार्हपत्य ऋक् पृथिवी रथन्तरमन्वाहार्यपचनो*
यजुरन्तरिक्षं वामदेव्यमाहवनीयः सामं सुवर्गो

वदन्ति”^(८) इति । ‘प्रजननं’ पुत्रोत्पादनं, यदस्ति, तदेव गृह-
स्थानां ‘प्रतिष्ठा’, पुत्रस्य गृहकृत्यनिर्वाहकत्वात् । सोऽयं मनुष्य-
लोकः पुत्रेष्वैव जन्थो गान्धेन कर्मणेति श्रुतेः । किञ्च । ‘प्रजा-
याः’ पुत्रपौत्रादिरूपायाः, ‘तन्तु’ परम्परां, ‘साधु तन्वानः’
ब्राह्मीयमार्गो यथा भवति तथा विस्तारयन्, ‘पितृणां’ ऋतानां
पितृपितामहादीनां, ‘अनृणो भवति’ तदीयमृणं पुत्रिणा प्रत्य-
र्पितं भवति । यत् ‘प्रजननं’, ‘तदेव’, ‘तस्य’ पुत्रिणः, ऋणापा-
करणहेतुः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

अष्टमं साधनमाह । ^(९)“अग्नयो वै चयी ० अग्नीन् परमं
वदन्ति”^(९) इति । गार्हपत्यो ऋत्विगाग्निराहवनीय इति ये
‘अग्नयः’, सन्ति, त एव ‘चयीविद्या’ वेदचयात्मकाः, वेदचयोक्त-
कर्मसाधनत्वात् वेदविहितत्वाच्च ‘देवयानः’ यागदारेण देवत्व-
प्रापकः, मार्गश्च । किं च । तेषामग्नीनां मध्ये ‘गार्हपत्यः’
अग्निः, ‘ऋग्वेदात्मकः’, ‘पृथिवी’लोकस्वरूपः, ‘रथन्तर’सामात्म-

* अन्वाहार्यपचनमिति B, N, Q, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† धर्मसाधनत्वात् इति Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

लोको वृहत्तस्माद्गोन् परमं वदन्ति^(१०) । ^(१०)अग्नि-
होचः सायं प्रातर्युहाणां निष्कृतिः खिष्टः सुहुतं
यज्ञक्रतूनां प्रायणः सुवर्गस्य लोकस्य ज्योतिस्त-
स्माद्अग्निहोचं परमं वदन्ति^(१०) । ^(११)यज्ञ इति* यज्ञेन

कश्चेति प्रश्न्यते । 'अग्न्याहार्यपचनः' दक्षिणाग्निः, 'यजुर्वेदान्त-
रिच'लोक'वामदेव्य'सामात्मकः । 'आहवनीयाग्निस्तु 'सामवेद'-
'स्वर्गलोकबृहत्'-सामात्मकः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

नवमं साधनमाह । ^(१०)"अग्निहोचः ० परमं वदन्ति"^(१०)
इति । 'सायम्प्रातः', च अनुष्ठितं 'अग्निहोचं', 'युहाणां', 'नि-
ष्कृतिः' क्रयसाधनं मूल्यं, अग्निहोत्राभावे चुधितोऽग्निर्गृहान्
दहेत् । किञ्च, अग्निहोचं, 'खिष्टं' शोभनयागरूपं, 'सुहुतं'
शोभनहोमरूपं । देवतामुदिश्य द्रव्यत्यागो यागः । तस्य द्रव्य-
स्याग्नौ प्रक्षेपो होमः । किं च, एतत्, 'यज्ञक्रतूनां', 'प्रायणं' प्रा-
रम्भः । अग्न्याधेयमग्निहोचं दर्शपौर्णमासावापयणं चातुर्मास-
निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञाः । क्रतुशब्देो यूप-
वत्सु सोमयागेषु रूढः । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्त्यः† षोडशी
वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्नोर्यामश्चेति सप्त सोमसंख्याः क्रतवः । तेषां
सर्वेषां यज्ञक्रतूनां प्रारम्भकं 'अग्निहोचं' । अत एव स्वर्गस्य
'लोकस्य', 'ज्योतिः' प्रकाशकं । अन्यत् पूर्ववत् ॥

दशमं साधनमाह । ^(११)"यज्ञ इति यज्ञेन ० परमं वद-

* यज्ञो हि देवानामिति F, चिह्नितपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

† उक्त्य इति F, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

हि देवा दिवङ्गता यज्ञेनासुरानपानुदन्त यज्ञेन
द्विषन्तो मित्रा भवन्ति यज्ञे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्यज्ञं
परमं वदन्ति^(११)।^(१२)मानसं वै प्राजापत्यं पवित्रं मानसेन
मनसा साधु पश्यति मानसा ऋषयः प्रजाः सृजन्त
मानसे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मान्मानसं परमं वदन्ति^(१२) ।

न्ति”^(११) इति । ‘यज्ञः’, उत्तमं साधनं, ‘इति’, केचिदाहुः । ‘यज्ञः’,
‘हि’, ‘देवानां’, प्रियः । ते ‘हि देवाः’, पूर्वानुष्ठितेन ‘यज्ञेन’ इति
प्राप्ताः । किं च । ‘यज्ञेन’, एव तदा तदा ‘देवाः’, ‘असुरान्’,
विनाशितवन्तः । किं च । सर्वकामप्राप्तिसाधनेन ज्योतिष्टोमेन
द्वेषशान्तिकामस्य पूर्वं द्वेषं कुर्वन्तोऽपि शत्रवः “मित्रा भवन्ति” ।
अन्यत् पूर्ववत् ॥

एकादशं साधनमाह ।^(११)“मानसं वै ० परमं वदन्ति”^(१२)
इति । मनसा निष्पाद्यं ‘मानसं’ उपासनं, यदस्ति, तदेव ‘प्रा-
जापत्यं’ प्रजापतिपदप्राप्तिसाधनं, अत एव ‘पवित्रं’ चित्तशुद्धि-
कारणं, ‘मानसेन’ उपासनेन, युक्तं ‘मनः’ अन्तःकरणं, यदस्ति, तेन
एकाग्र्येण ‘मनसा’, ‘साधु पश्यति’ अतीतानागतव्यवहृतादिवस्तु-
जातं योगी सम्यक् साक्षात् करोति । एतच्च योगशास्त्रे पतञ्जलिना
बहुधा प्रपञ्चितं । ‘मानसाः’ एकाग्रमनोयुक्ता विश्वामित्रादयः
‘ऋषयः’, स्वसङ्कल्पमात्रेण ब्रह्मोः ‘प्रजाः’, ‘सृजन्त’ । अन्यत्
पूर्ववत् ॥

(१९)न्यास इत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माणं^(१९)।^(१७)ब्रह्मा विश्वः
 कतमः स्वयम्भुः प्रजापतिः संवत्सर इति^(१७)।^(१९)संव-
 त्सरोऽसावादित्यो य एष आदित्ये पुरुषः स परमेष्ठी

हादशं साधनमाह ।^(१९)“न्यास इत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्मा-
 णं”^(१९) इति । ‘न्यासः,’* इत्युक्तो यो मोक्षहेतुः, तं, ‘ब्रह्माणं’
 हिरण्यगर्भरूपं, ‘मनीषिणः’ बुद्धिमन्तो महर्षयः स्यतिकर्तारः,
 ‘आहुः’ । तथा, “सन्नयासाद्ब्रह्मणः स्थानं” इति स्मर्यते । हि-
 रण्यगर्भप्रान्तेरन्तरङ्गसाधनत्वात्तद्रूपत्वं ॥

तमेव सन्न्यासं स्तोतुन्तन्नाप्यस्य हिरण्यगर्भस्य स्वरूपं प्रपञ्चयति ।
^(१७)“ब्रह्मा विश्वः ० संवत्सर इति”^(१७) इति । यः ‘ब्रह्मा’
 हिरण्यगर्भः, सोऽयं ‘विश्वः’ सर्वजगदात्मकः । ‘कतमः’ अतिशयेन
 सुखस्वरूपः । ‘स्वयम्भुः’ उत्पादकाभ्यां मातापितृभ्यां विना
 स्वयमेवोत्पन्नः । ‘प्रजापतिः’ प्रजानां पालकः । ‘संवत्सरः’ का-
 लात्मकः । ‘इति’शब्दः प्रदर्शनार्थः । इत्यादिसर्वस्वरूपत्वमुच्चेय-
 मित्यर्थः ॥

पुनरपि सन्न्यासस्तुतये हिरण्यगर्भावयवस्य संवत्सरस्य माहात्म्यं
 दर्शयति ।^(१९)“संवत्सरोऽसौ ० परमेष्ठी ब्रह्मात्मा”^(१९)
 इति । यः अयं, ‘संवत्सरः’ काळः, उक्तः, सः ‘असौ’, ‘आदित्य-
 स्वरूप एव, आदित्यगत्यभ्यासेन निष्पादितत्वात् । ‘य एषः’,
 तस्मिन् ‘आदित्यमण्डले ‘पुरुषः,’ ‘सः,’ एव ‘परमेष्ठी’ हिरण्य-

* सन्न्यास इति F, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

ब्रह्मात्मा^(१५) । ^(१६)याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः
 पर्जन्यो वर्षति पर्जन्येनौषधिवनस्पतयः प्रजायन्त ओ-
 षधिवनस्पतिभिरन्नं भवत्यन्नेन प्राणः प्राणैर्बलं बलेन
 तपस्तपसा अद्वा अद्वाया मेधा मेधया मनीषा

गर्भरूपः, आदित्यमण्डलद्वारेण हिरण्यगर्भस्य प्रायत्वात् । स च
 परमेष्ठी 'ब्रह्म' सर्वजगत्कारणं वस्तु, तथैव 'आत्मा' सर्वेषां प्रत्य-
 गात्मभूतः ॥

एवमादित्यादिद्वारा संवत्सरं प्रज्ञस्य तमादित्यमण्डलद्वारेण
 सर्वव्यवहारहेतुतया प्रशंसति । ^(१६)"याभिरादित्यस्तपति •
 विज्ञानादानन्दो ब्रह्मयोनिः"^(१७) इति । अयं 'आदित्यः',
 'याभिः' उष्णस्वरूपाभिः, 'रश्मिभिः', 'तपति' प्रभृतं सन्नापं
 करोति । 'ताभिः' तीव्ररश्मिभिः, भूमिगतञ्जलमादाय 'पर्जन्यः',
 भूत्वा 'वर्षति' । तेन च 'पर्जन्येन' वृष्टिजनकेन, त्रीह्याद्याः,
 'ओषधयः', अश्वत्थपनसाद्याः, 'वनस्पतयश्च प्रकर्षेणोत्पद्यन्ते । 'ओ-
 षधिभिः', 'वनस्पतिभिः', च भोज्यं 'अन्नं', सम्यद्यते । तेन च 'अन्नेन',
 'प्राणाः', पोषिताः भवन्ति । तैश्च पुष्टैः 'प्राणैः', शरीरे 'बलं',
 सम्यद्यते । तेन 'बलेन', ह्यच्छ्वान्द्रायणादिरूपं 'तपः', सम्यद्यते,
 तेन च 'तपसा', शुद्धचित्तस्य तत्त्वज्ञानविषया 'अद्वा', जायते ।
 तथा च 'अद्वाया', युक्तस्यैकाग्रचित्तस्य* 'मेधा' गुरुपदिष्टयन्त्र-
 तदर्थधारणाशक्तिः, उपजायते । तथा च 'मेधया', 'मनीषा'

* पुरुषस्यैकाग्रचित्तस्येति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मनीषया मनो मनसा शान्तिः शान्त्या चित्तं चित्तेन
स्मृतिः स्मृत्या स्मारः स्मारेण विज्ञानं विज्ञानेना-
त्मानं वेदयति तस्माद्दत्तं ददन्त्सर्वाण्येतानि ददात्य-
न्नात् प्राणा भवन्ति भूतानां प्राणैर्मनो मनसश्च
विज्ञानं विज्ञानादानन्दो ब्रह्मयोनिः^(१४) । ^(१५)स वा

तत्त्वविषया बुद्धिः, उत्पद्यते । तथा च 'मनीषया', 'मनः'
निरन्तरतत्त्वविषयं मननं उपजायते । तेन च 'मनसा' मन-
नेन, कामक्रोधादिदोषस्यावसराभावात् 'शान्तिः', उपजायते ।
तथा च 'शान्त्या', विक्षेपरहितस्य 'चित्तं' चेतनं तत्त्वविषयं प्रमा-
णजनितं ज्ञानं उपजायते । तेन च 'चित्तेन' ज्ञानेन, मिद्रादि-
व्यवहारव्यवधानेऽपि तत्त्वविषयां 'स्मृतिं', प्राप्नोति । तथा च
मिद्राद्यनन्तरभाविन्या 'स्मृत्या', 'स्मारं' निरन्तरस्मरणं, प्राप्नोति ।
तेन च 'स्मारेण', 'विज्ञानं' विजातीयप्रत्ययव्यवधानराहित्येन
विशिष्टं सक्तं ज्ञानं, प्राप्नोति । तेन च 'विज्ञानेन' सक्त-
तेन, 'आत्मानं वेदयति' परमात्मानं सर्वदा अनुभवति । यस्मा-
दस्यसोक्तप्राणबलादिपरम्परया परमात्मानुभवहेतुत्वं 'तस्मात्',
ईदृशं 'अन्नं', 'ददन्', पुरुषः, 'सर्वाण्येतानि' प्राणादीन्यात्मानु-
भवात्कानि वस्त्रानि, 'ददाति' । अन्नदानस्य सर्वदानरूपत्वं वि-
स्यष्टयितुमुक्तमेवार्थं पुनरप्यस्मात्प्राणा भवन्तीत्यादिवाक्येन सङ्-
क्षिप्तोपन्यस्यते । प्राणादिपरम्परयोत्पन्नात् 'विज्ञानात्', 'आनन्दः'

एष* पुरुषः पञ्चधा पञ्चात्मा येन सर्वमिदं प्रोतं पृथिवी
 चान्तरिक्षञ्च द्यौश्च दिशश्चावान्तरदिशाश्च स वै

परमानन्दरूपो भूत्वा, 'ब्रह्म' वेदान्तप्रतिपाद्यं, 'योनिः' जगत्कारणं । यद्वा 'ब्रह्मणो वेदस्य, 'योनिः' कारणं, तादृग्यूपः स्वयं भवति ॥

यथोक्तं सत्यासमेव स्तोतुं तेन सत्यामेन प्राप्ततत्त्वज्ञानं पुरुषं प्रशंसति । (१०) "स वा एष पुरुषः • सत्यो महत्त्वान्तपसोवरिष्टात्" (१०) इति । यः पुरुषः सत्यासपुरःसरं तत्त्वज्ञानं सम्यादयति 'सः', एव 'एष पुरुषः' सर्वात्मकः सन्, 'पञ्चधा' पञ्चभिः प्रकारैः, 'पञ्चात्मा' पञ्चविधवस्तुस्वरूपः, भवति । शब्दस्यर्थादिकं गुणपञ्चकं, पृथिव्यादिकं भूतपञ्चकं, चक्षुश्रोत्रादिकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं, वाक्पाण्यादिकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं, प्राणापानादिकं वायुपञ्चकं, एतावतां वस्तूनां स्वरूपभूत इत्यर्थः । यद्वा । पञ्चभिरात्मभिर्युक्तः 'पञ्चधा', वर्तते । तथा च पुराणे अभिहितं ।

"भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च प्रधानात्मा तथा भवान् ।

आत्मा च परमात्मा च लमेकः पञ्चधा स्थितः" ॥ इति ॥

'येन' ब्रह्मस्वरूपेण पुरुषेण, 'सर्वं', 'इदं' जगत्, सूत्रे मणिगणा इव 'प्रोतं' प्रकर्षेण सूतं,† व्याप्तमित्यर्थः । तदेव सर्वं पृथिवी चेत्यादिना प्रपञ्च्यते । 'सः' एव पृथिव्यादिवस्तुव्यापी पुरुषः 'सर्वं', 'इदं' वर्तमानं, 'जगत्', तत्त्वदृश्याव्यतिरेकेणाभावात्,

* स एष इति N चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† प्रकर्षेण सूतमिति Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

सर्वमिदं जगत्स स भूतं स भव्यञ्जिज्ञासकृत्त-
जा रयिष्ठाः अद्वा सत्यो महस्वास्तमसोवरिष्ठात्*^(१०)।
^(१०) ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपया-

तथा 'भूतं' अतीतञ्च, जगत् 'स.', एव । 'भव्यं' भविष्यदपि, जगत्
स एव । ननु तत्त्ववित् पुरुषो मूढवद्भ्रमपादादियुक्तदेहरूप एव
दृश्यते, न तु सर्वजगत्स्वरूप इति चेत् । मैवं । यतः अयं
'जिज्ञासकृत्तः' जिज्ञासया वेदान्तविचारेण सर्वात्मकतया नि-
श्चितो भवति । 'अतजाः' अतेन सत्येन प्रामाणिकेन ज्ञानेन
सर्वात्मा जातः, जिज्ञासाकाले भ्रान्तिज्ञानरूपेषु पूर्वपक्षेषु निरा-
कृतेषु प्रामाणिकेन सिद्धान्तज्ञानेन तादृशो भवति । स च
'रयिष्ठाः' रयिर्धनं, गुरुपदेशः, तत्रैव तिष्ठति, न तूपदेशरहि-
तानां प्रतीयत इत्यर्थः । ईदृशस्वरूपविज्ञानस्य अद्भुत्या लभ-
त्वाद्दशै 'अद्भारूपः । "अद्भारवान् लभते ज्ञानं" इति श्रुतेः ।
सत्यं अबाध्यं यत् ब्रह्म, तत्स्वरूपत्वादयं 'सत्यः' । 'महस्वान्'
तेजस्वान्, स्वयं प्रकाशत इत्यर्थः । अत एव 'तमसा' संसारकार-
णेनाज्ञानेन, विद्युक्तत्वात् उपरिष्ठात् वर्त्तते? ॥

इत्थं सद्भ्यासपूर्वकज्ञानयुक्तं पुरुषं प्रशस्य ज्ञानफलं दर्श-

* उपरिष्ठा इति N, O, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† ईदृशो जातो भवति इति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

‡ तदुपदेशरहितानां तथा न प्रतीयत इत्यर्थः । इति Q चिह्नित-
पुस्तकपाठः ।

§ उपरिष्ठादर्शमान इति Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

हि विद्वान्^(१८) । ^(१९)तस्मान् न्यासमेषां तपसाम-
तिरिक्तमाहुः^(१९) । ^(२०)वसुरखो विभूरसि प्राणे त्वम-
सि सन्धाता ब्रह्मं त्वमसि विश्वस्तर्जोदा*स्त्वमस्यमे-

यति । ^(१८)“ज्ञात्वा तमेवं • उपयाहि विद्वान्”^(१८) इति । हे
आरूपे त्वं ‘तं’ परमात्मानं, ‘हदा’ हृत्पुण्डरीकनियमितत्वात्
हृदयरूपेण, ‘मनसा’, ‘एवं’ पूर्वोक्तसत्त्यासरूपसाधनप्रकारेण,
‘ज्ञात्वा’, ‘विद्वान्’ तेन ज्ञानेन युक्तः सन्, ‘भूयः’ पुनः, ‘मृत्युं’,
‘न उपयाहि’ मा प्राप्नुहि । ज्ञानिनो वर्त्तमानदेहपाते सति
जन्माभावात् पुनर्मृत्युर्नास्तीत्यर्थः ॥

ब्रह्मधाप्रब्रह्मं सत्त्यासमुपसंहरति । ^(१९)“तस्मान् न्यासमेषां
तपसामतिरिक्तमाहुः”^(१९) इति । यस्मात् परमपुरुषार्थस्यान्तरङ्गं
साधनं, तस्मात् ‘एषां’ सत्यादीनां, ‘तपसां’, मध्ये सत्त्यासं ‘अति-
रिक्तं’ अत्युत्कृष्टं साधनं, मनोषिणः ‘आहुः’ ॥

सन्नयासादूर्ध्वं प्रणवेनात्मनि समाधिर्विधेयः । तस्मिन् समाधौ
विघ्नपरिहारार्थमादावन्तर्यामिणः सर्वकारणत्वेन स्तुतिं दर्श-
यति । ^(२०)“वसुरखो विभूरसि • ब्रह्मणे त्वा महिसे”^(२०) इति ।
हे ‘ब्रह्मन्’ अन्तर्यामिन्, ‘वसुरखः’ वसुनो वस्तुतत्त्वस्य, ‘रखः’
रक्षिता, कथयिता, अस्मदनुग्रहार्थमुपदेष्टा, ‘असि’ । तथा
‘विभूः’ हिरण्यगर्भविराडादिविविधरूपेणोत्पन्नः, ‘असि’ । ‘प्राणे’

* विश्वधृक्तेजोदा इति B, N, O, Q, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† हृत्पुण्डरीकेण नियमितत्वादिति Q, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

रसि वचोदास्त्वमसि सूर्यस्य द्युलोदास्त्वमसि चन्द्र-
मस उपयामगृहीतोऽसि ब्रह्मणे त्वा महसे^(१०) ।
११)ओमित्यात्मानं युञ्जीत^(११) । ^(१२)एतद्वै महोपनिषदं

वायुरूपे, जीवात्मनः 'सन्धाता' संयोजयिता 'त्वमसि' । विश्वं स्रगति
प्राप्नोतीति 'विश्वसृत्' सर्वजगद्वापी, 'त्वमसि' । भूलोकवर्तिनः 'अग्नेः',
'तेजोदाः' प्रकाशप्रदः, 'त्वमसि' । द्युलोकवर्तिनः 'सूर्यस्य', 'वचोदाः'
प्रकाशप्रदः, 'त्वमसि' । तथा 'चन्द्रमसः', 'द्युलोदाः' प्रकाशरूपधन-
प्रदः, 'त्वमसि' । तथा यागेषु सोमरूपः सन् 'उपयामेन' पार्थि-
वेन मृण्मयदाहमयपात्रेण, 'गृहीतोऽसि' । उपयामशब्दस्य पृथि-
वीपरत्वं षष्ठकाण्डे मन्त्रव्याख्याने समाह्वतं, "उपयामगृही-
तोऽसीत्याद्येयं वा उपयामः" इति । उक्तप्रकारं सर्वकर्तारमन्त्र-
र्यामिणं त्वां 'महसे ब्रह्मणे' चैतन्यव्योतिस्वरूपब्रह्मतत्त्वाभिव्यक्त्यर्थं,
भजामीति शेषः ॥

अनेन प्रकारेणान्तर्यामिणं स्तुत्वा परिहृतविघ्नस्य सच्च्याशिनः
समाधिं विधत्ते । ^(११)"ओमित्यात्मानं युञ्जीत"^(११) इति । त्रि-
मात्रं प्रणवमुच्चारयन् सर्ववेदान्तेषु निर्णीतं परमात्मानं 'चिद्रूपत्वेन
चिन्ते समादध्यात् ॥

समाधिसाधनमोङ्कारं प्रशंसति । ^(१२)"एतद्वै महोपनिषदं
देवानां गुह्यं"^(१२) इति । यत् प्रणवस्वरूपमस्ति 'एतत्', एव 'महो-
पनिषदं' महत्यो बह्व्य उपनिषदः प्रतिपादिकाः अस्व परमात्मना-
चकस्य प्रणवरूपस्य तत्, 'महोपनिषदं' । अकारान्तत्वं ह्यान्दसं ।

देवानां गुह्यं^(१९) । ^(१९)य एवं वेदं ब्रह्मणो महिमा-
नमाप्नोति तस्माद् ब्रह्मणो महिमानं^(१९) ^(२४)इत्युपनि-
षत्^(१४) ॥ अनु० ६३ ॥

“सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति तत् ते पदं सङ्गृहेण ब्रवीमि ओमि-
त्येतत्” इति प्रणवस्य सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यत्वं कठवल्लीषु श्रुतं । तच्च
प्रणवरूपं निर्गुणतत्त्वप्रतिपादकं, ‘देवानां’ इन्द्रादीनां, ‘गुह्यं’ गोप्यं,
ते हि श्रमदमाद्यधिकारसम्पत्तिरहिताय प्रणवं नोपदिशन्ति ॥

यथोक्तप्रणवसमाधिजनितस्य तत्त्ववेदनस्य फलं दर्शयति । ^(१९)
“य एवं वेद ० ब्रह्मणो महिमानं”^(१९) इति । ‘यः’ पुमान्,
सन्नयासादूर्ध्वं प्रणवेन ब्रह्मतत्त्वसमाधिं कुर्वन् ‘एवं’ वेदान्तमहा-
वाक्योक्तप्रकारेण, ‘वेदं’ ब्रह्मतत्त्वं जानाति । अस्मै ज्ञानी स्वस्मि-
न्नविद्याकल्पितं जीवत्वापादकं परिच्छेदमपहाय देशकालवस्तु-
परिच्छेदशून्यस्य ‘ब्रह्मणः,’ ‘महिमानं’ महत्त्वं, ‘आप्नोति’ तत्त्व-
वेदनेन जीवत्वकृतभ्रमो निवर्तते, ब्रह्मत्वस्वभाव आविर्भवति, ततो
जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः । तस्य जीवन्मुक्तस्य प्रारब्धभोगक्षयेण
देहपाते सति ‘तस्मात्’ कृत्स्नाविद्यानिवर्तकाद्देवमात्, अविद्यात-
त्कार्यतद्वासनालेखरहितस्य मुख्यस्य ‘ब्रह्मणः,’ ‘महिमानं,’ प्राप्नोति,
विदेहमुक्तिर्भवतीत्यर्थः ॥

सद्य्यासपुरःसरां तत्त्वविद्यामुपसंहरति । ^(१४)“इत्युपनिषत्”^(१४)
इति । ‘इति’ एवमतीतेन ग्रन्थेन, प्रोक्ता येयं विद्या सेयं ‘उपनि-
षत्’ रहस्यविद्या ॥

अथ मीमांसा । तत्र न्यायरूपस्य चतुर्थ्याश्रमस्य सङ्गावस्तृती-
याध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितः ।

“नास्त्यूर्ध्वरेताः किम्वास्ति नास्त्यसावविधानतः ।

वीरघातौ विधेः कृत्वावन्धपङ्क्वादिगा स्मृतिः ॥

अस्य पूर्वविधेः कृत्तेर्वीरहानग्निर्को गृहो ।

अन्वादेः पृथगुक्तत्वात् स्वस्त्रानां श्रूयते विधिः” ॥

पूर्वाधिकरणे स्वतन्त्रविज्ञानकर्मनैरपेक्ष्येण पुरुषार्थसाधनमि-
त्युक्तं । तस्य चात्मज्ञानस्योर्ध्वरेतःस्वाश्रमेषु सुलभत्वादाश्रमसङ्गा-
वाच्च तत्र नास्त्यूर्ध्वरेता इति प्राप्तं । कुतः, विध्यभावात् । त्रयो
धर्मस्वन्धाः, यज्ञः, अथ्ययनं, दानमिति । प्रथमः, तप एव । द्विती-
यः, ब्रह्मचारी, आचार्यकुलवासी द्वितीयः । इत्यत्र यज्ञाद्युपलक्षित-
गार्हस्थ्यस्य तपःशब्दलक्षितवानप्रस्थत्वस्य नैष्ठिकब्रह्मचर्यस्य च परा-
मर्शमानं गम्यते, न तु विधिरूपलभ्यते । न चापूर्वार्थत्वेन कल्पयितुं
शक्यः । वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुदासयते इत्यग्नुदास
नलक्षणस्य गार्हस्थ्यपरित्यागस्य निन्दितत्वात् । चत्वार आश्रमा-
इति स्मृतिस्तु गार्हस्थ्यकर्मानधिकृतान्धपङ्क्वादिविषया भवि-
ष्यति । न ह्यन्धस्याज्यावेक्षणलोपेते कर्मस्थधिकारोऽस्ति । नापि
पङ्कोर्विष्णुकर्मणायपेते कर्मस्थधिकारः । तस्माच्चक्षुरादिपाटव-
युक्तस्य आत्मज्ञानोपयुक्त ऊर्ध्वरेता आश्रमो नास्तीति प्राप्ते ब्रूमः ।
अस्त्यूर्ध्वरेता आश्रमः, विध्यश्रवणेऽप्यपूर्वार्थत्वेन कल्पयितुं शक्यत्वात् ।
न च वीरघातादिदोषः, उत्सन्नाग्निविषयत्वादीरहत्यायाः । च-
त्त्वन्धादिविषयत्वं स्मृतेरुक्तं, तदसत् । “अथ पुनरत्रतो वा स्नातको

वाऽस्त्रातको वा उत्सन्नाग्निरनग्निबो वा यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेद्” इति विरक्तानां गार्हस्थ्यानधिकृतानां पृथक् सन्न्यासविधानात् । न च चक्षुरादिपाटववतामाश्रमान्तरविध्यभावः । जाबालश्रुतौ प्रत्यक्षविध्युपलम्भात् । “ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहादनी भूत्वा प्रव्रजेत्” इति । तस्मादस्याश्रमान्तरं ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“लोककाम्याश्रमी ब्रह्मनिष्ठामर्हति वा न वा ।

यथावकाशं ब्रह्मैव ज्ञातुमर्हत्यवारणात् ॥

अनन्यचित्तता ब्रह्मनिष्ठाऽसौकर्मठे कथं ।

कर्मत्यागी ततो ब्रह्मनिष्ठामर्हति नेतरः” ॥

चयो धर्मस्कन्धा इत्यत्राश्रमानधिकृत्य सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीत्याश्रमानुष्ठायिनां पुण्यलोकफलमभिधाय ब्रह्ममंस्त्रोऽमृतत्वमेतीति मोक्षसाधनत्वेन ब्रह्मनिष्ठा प्रतिपाद्यते । सेयं ब्रह्मनिष्ठा पुण्यलोककामिन आश्रमिणोऽपि सम्भाव्यते । आश्रमकर्माप्यनुष्ठाय यथावकाशं ब्रह्मनिष्ठायाः कर्तुं शक्यत्वात् । नहि लोककामी ब्रह्म न जानीयादिति निषेधोऽस्ति । तस्मादस्ति सर्वस्याप्याश्रमिणो ब्रह्मनिष्ठेति प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्मनिष्ठा नाम सर्वव्यापारपरित्यागे सत्यनन्यचित्ततया ब्रह्मणि परिसमाप्तिः । न चासौ कर्मठे सम्भवति । कर्मानुष्ठानत्यागयोः परस्परविरोधात् । तस्मात् कर्मत्यागिन एव ब्रह्मनिष्ठेति स्थितं । अस्मिन्नर्थे श्रुतिस्मृतिवाक्यानि सङ्गृह्य प्रदर्शन्ते ।

“त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमं ।

त्यजतैव हि तज् ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक् परं पदं ॥
 मुक्तेषु विभ्यतो देवा मोहेनापि दधुर्नरात् ।
 ततस्ते कर्मसुद्युक्ताः प्रावर्तन्ते विचक्षणाः ॥
 अतः सन्त्यस्य सर्वाणि कर्माण्यात्मावबोधतः ।
 हत्वाऽविद्यां* धियैवेयान्तद्विष्णोः परमं पदं” ॥

इति भाल्लविशाखायामामनन्ति ।

“सन्निखं वपनं हत्वा वहिःसूत्रं त्यजेद् बुधः ।
 यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥
 ज्ञानसिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ।
 ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ॥
 अग्नेरिव सिखा नान्या यस्य ज्ञानमयो सिखा ।
 स सिखीत्युच्यते विद्वानेतरे केनधारिणः” ॥

इति आथर्वणिका आमनन्ति ।

“कुटुम्बं पुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वज्ञः ।
 यज्ञं यज्ञोपवीतञ्च त्यक्त्वा गूढसरेभ्युनिः” ॥

इति वाष्कलशाखीया आमनन्ति । सन्निखान् केनासिराकृत्य

विसृज्य यज्ञोपवीतं भूः स्वाहेति अप्सु जुहुयात् ॥

“त्रिदण्डं कुण्डिकां सिख्यं त्रिविष्टम्भमुपानहौ ।
 शीतोपघातिनीं कन्यां कौपीनाच्छादनन्तथा † ॥
 पवित्रं ज्ञानशाटीश्च उत्तरासङ्गमेव च ।
 यज्ञोपवीतं वेदांश्च सर्वं तद्वर्जयेद्यतिः” ॥

* हित्वा विद्यामिति Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† कौपीनस्य तु च्छादनमिति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

इति सन्न्यासोपनिषद्बोधयते । “अथ परिव्राड् विवर्णवासा
मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षो ब्रह्मभयाय भवति” इति
आवासा आमनन्ति । “अथ परिव्राडेकग्राटीपरिष्ठतो मुण्डोदर-
प्राचररुणित्यो भिक्षार्थी ग्रामं प्रविशेदासायं प्रदक्षिणेना-
विचिकित्सन् सार्वत्रणिकं भैक्षचरणमभिगच्छं पतितवर्जमयज्ञोप-
वीती शौचनिष्ठः काममेकं वैश्वं दण्डमाददीत” इति भैक्ष-
चरणशाखायामभिहितं । “कन्याकौपीनोत्तरासङ्गादीनान्याग्निना
यथा जातरूपधरा निरग्न्या निष्परिग्रहाः” इति संवर्तश्रुतिः ।
गृहस्थो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो वा लौकिकाग्नीनुदराग्नौ समारो-
पयेत्, गायत्रीं च स्ववाचाग्नौ समारोपयेदुपवीतं भूमौ वासु
वा विसृजेत्” इत्यादिवाक्येषु श्रुतिः ॥

“यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।

आत्मज्ञाने शमे च स्यादेदाभ्यासेन यत्नवान् ॥

एतद् द्विजन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

प्राप्यैतत् हतहृत्स्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥

यदा तु विदितं तत्त्वं परं ब्रह्म समातनं ।

तदैकदण्डं सङ्गृह्य उपवीतं शिखान्यजेत्” ॥

इत्यादयः स्मृतय उदाहार्याः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे बजुरा-
रण्यके द्ब्रह्मप्रपाठके नारायणोद्यापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
सुपनिषदि त्रिषष्टितमोऽनुवाकः ॥ ६३ ॥

अथ चतुःषष्टितमोऽनुवाकः ।

(१) तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः अद्वा पत्नी
शरीरमिधमुरो वेदिलोमानि वर्हिर्वेदः शिखा हृदयं
यूपः काम आज्यं मन्थुः पशुस्तपोऽग्निर्दमः शमयिता
दक्षिणा वाग्धोता प्राण उक्ताता चक्षुरध्वर्युर्मनो

अथ चतुःषष्टितमोऽनुवाकः ।

सद्यसास्यैव ब्रह्मज्ञानं प्रत्यन्तरङ्गसाधनत्वाच्चिज्ञाषोः सद्यसाः
एव युक्तो न तु कर्मानुष्ठानमित्युक्तं । तर्हि निष्यन्ने तत्त्वसा-
क्षात्कारे कर्माण्यनुष्ठीयन्तामित्येतां ब्रह्मां निवारयितुमत्र त-
त्त्वज्ञानिव्यवहाराणां लौकिकानां सर्वेषां यागरूपत्वमुच्यते । न
हि यागस्य यागाधिकारब्रह्मास्ति । अतोऽस्मिन्ननुवाके पूर्वभा-
गेन योगिनोऽवयवा यज्ञाङ्गद्रव्यत्वेनास्मायन्ते । (१) “तस्यैवं विदुषः
• ओत्रमग्नीत्” (१) इति । ‘तस्य’ पूर्वोक्तस्य सद्यसासिनः, ‘एवं
विदुषः’ पूर्वोक्तप्रकारेण ब्रह्मणो महत्त्वं साक्षात्कृतवतो जीव-
शुक्तस्य, समन्धी यो यज्ञोस्ति तस्य ‘यज्ञस्य’, देहेन्द्रियादिषाची
यः ‘आत्मा’, स एव ‘यजमानसदृशः’, तस्य स्वामित्वात् । या तु
तदन्तःकरणे ‘अद्वा’रूपा चित्तवृत्तिः, सा ‘पत्नी’ । यच्च ‘शरीरं’,
तत् ‘इधं’ । एवमुत्तरत्रायवयवानां वेद्यादिरूपलोपचारो योज-
नीयः । यस्तु ‘दमास्यः’, ‘शमयिता’ सर्वेन्द्रियोपब्रमकारी चित्त-

ब्रह्मा ओषमग्नीत्^(१) । ^(२)यावद्वियते सा दीक्षा यद-
 आति तद्विविर्यत्यिवति तदस्य सोमपानं यद्रमते तदु-
 पसदो यत्सञ्चरत्युपविशत्युत्तिष्ठते च स प्रवर्ग्यो य-
 न्मुखं तदाहवनीयो या व्याहृतिराहुतिर्यदस्य विज्ञानं
 तज्जुहोति यत्सायम्प्रातरत्ति तत्समिधं यत्प्रातर्मध्य-
 न्दिनं सायञ्च तानि सवनानि^(२) । ^(३)ये अहोरात्रे
 ते दर्शपूर्णमासौ येऽर्धमासाश्च मासाश्च ते चातुर्मा-

वृत्तिविशेषः, तस्य 'दक्षिणा'रूपत्वमुच्येयं । 'वागादीनां होत्रा-
 द्युत्तिगूपत्वमुच्येयं ॥

अथास्यानुवाकस्य द्वितीयभागेन योगिव्यवहारस्य ज्योति-
 ष्टोमावयवक्रियारूपत्वं दर्शयति । ^(१)"यावद् भियते सा दीक्षा •
 तानि सवनानि"^(२) इति । यावन्तं कालं भोजनमकृत्वा 'भियते'
 विदुषा धार्यते, सा वृत्तिः 'दीक्षाख्यसंस्काररूपा । एवं भोजनादौ
 हविरादिरूपत्वमुच्येयं ॥

अथास्याऽनुवाकस्य द्वितीयभागेन जीवन्मुक्तस्य समन्धिनां
 कालविशेषाणां नामाविध-यागरूपत्वमाह । ^(१)"ये अहोरात्रे ते •
 यन्मरणात्तदवस्थः"^(२) इति । संवत्सराश्च परिवत्सराश्चेति चकारार्था
 इदावत्स्रानुवत्सरेद्वत्सराः समुष्पीयन्ते । प्रभवादिषु षष्टिसंवत्स-
 रेषु एकैकं पञ्चकं युगशब्दाभिधेयं, तस्मिंश्च युगे पञ्चापि क्रमेण

स्यामि य एतवस्ते पशुबन्धा ये संवत्सराश्च परिवत्स-
राश्च तेऽहर्गणाः सर्ववेदसं वा एतत्सचं यन्मरुन्तद-
वृष्टयः^(१) । ^(२)एतद्वै जरामर्यमग्निहोचः सचं य एवं
विद्वानुदगयने प्रमीयते देवानामेव महिमानं गत्वा-

संवत्सरपरिवत्सरेदावत्सरानुवत्सरेद्वत्सरसञ्ज्ञका द्रष्टव्याः । तथाच
कास्यनिर्णये सङ्ग्रहकारेणोदाहृतं,

“चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्चके युगे ।

सम्यरीदान्श्वित्येतच्छब्दपूर्वास्तु वत्सराः” इति ॥

‘अहर्गणाः’ द्विरात्रत्रिरात्रादयः, ‘सर्ववेदसं’ सर्वस्वदक्षिणाकं ।

अत्र ‘एतच्छब्देन प्रकृताहोरात्रादिपरिवत्सरान्तसर्वकालसमष्ट्युप-
लक्षितं योगिन आद्युर्विवक्ष्यते । ‘यत्’ आद्युः, तत्सर्वदक्षिणोपेतं,
‘सचं’, इत्यर्थः ॥

अख्यानुवाकस्य चतुर्थभागेन सर्वयज्ञात्मकं* योगिन उपासीनश्च
कर्ममुक्त्स्वक्षणं† फलमाह । ^(३)“एतद्वै जरामर्यमग्निहोचः •
महिमानमित्युपनिषत्”^(४) इति । जन्ममरणावधिकं चयोगि-
चरितमस्ति तत् ‘एतत्’, वेदोक्ताग्निहोत्रादिसंवत्सरसचान्तकर्म-
स्वरूपं, इति ‘एवं’, ‘यः’ पुमान्, ‘विद्वान्’ उपासीनः, उत्तरायणे

* सर्वयज्ञात्मकमिति Q, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† इ.म.मु. त्त्वक्षणावधिमिति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

ऽऽदित्यस्य सायुज्यं च त्वय यो दक्षिणे प्रमीयते
पितृणामेव महिमानं कृत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं स-

म्रियते, स उपासकः 'देवानां' इन्द्रादीनां, 'महिमानं' ऐश्वर्यं,
प्राप्य तदूर्ध्वम् 'आदित्यस्य', 'सायुज्यं' सहवासं, तादात्म्यं वा,
भावनातारतम्येन प्राप्नोति । 'अय' पूर्वाक्त्वैलच्छेषेण, 'यः'
उपासकः, 'दक्षिणायने म्रियते, स उपासकः 'पितृणां' अग्निष्वा-
त्तादीनाम्, ऐश्वर्यं प्राप्य 'चन्द्रमसः सायुज्यं', पूर्ववत् प्राप्नोति ।
य एवं 'एतौ' 'सूर्याचन्द्रमसोः', 'महिमानौ', अनुभवन् 'ब्रह्मणः',
तत्र सगुणब्रह्मरूपं हिरण्यगर्भं 'विद्वान्', तल्लोकवासिनामुपदेशि-
नामुपासकान् 'अभिजयति' हिरण्यगर्भसाक्षात्काररूपं प्राप्नो-
ति । 'तस्मात्' साक्षात्कारात्, तल्लोकवासिदेहपातादूर्ध्वं हिरण्य-
गर्भलोकं गत्वा तत्र 'ब्रह्मणः' हिरण्यगर्भस्य, 'महिमानं' ऐश्वर्यं,
'प्राप्नोति' । तत्रोत्पन्नब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारः 'तस्मात्' ज्ञानाद्
ब्रह्मलोकविनाशादूर्ध्वं, सत्यज्ञानादिलक्षणस्य 'ब्रह्मणः', 'महि-
मानं' महत्त्वञ्च, प्राप्नोति । 'इत्युपनिषत्', इतिवाक्येण यथोक्त-
विद्यायास्तत्प्रतिपादकग्रन्थस्य 'सोपसंहारः' क्रियते ॥

अथ मीमांसायां द्वतीयाध्यायस्य द्वतीयपादे चिन्तितं,

“इयं विद्यैका भिन्ना वा तैत्तिरीयकताण्डिनोः ।

मरणावभृद्यत्वादि साम्यादेकेति गम्यते ॥

बहूनां रूपभेदेऽपि किञ्चित्साम्यस्य बाधनात् ।

लोकतामामोत्येतौ वै सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानौ ब्रा-
ह्मणो विद्वानभिजयति तस्माद् ब्रह्मणो महिमानमा-

न विद्यैश्वं तैत्तिरीये ब्रह्मविद्याप्रशंसनात्” ॥

अस्ति तैत्तिरीये पुरुषविद्या, “तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः” इति । तथा ताण्डिनां शाखायामपि श्रूयते, “पुरुषो वाव यज्ञः” इति । वेद्यमेकैव* पुरुषविद्या, यन्मरणन्तदवभृथः, मरणमेवावभृथः इत्युभयत्र समानधर्मश्रवणात्, प्रातःसवनादीनाञ्च समानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । वेद्यस्वरूपस्य भूयानभेद उपलभ्यते । तथाहि विदुषो यो यज्ञः तस्य यज्ञस्यात्मेति तैत्तिरीयके व्यधिकरण्ये षष्ठौ । अन्यथा आत्मा यजमान इति व्याघातात् । विद्वानेव यज्ञः स- एव यजमान इति कथञ्च व्याह्रयेत् । ताण्डिनां तु पुरुषयज्ञयोः सामानाधिकरण्यं श्रुतं, इत्येको रूपभेदः । आत्मयजमानादि- कञ्च सर्वत्र श्रुतन्ताण्डिशाखायाम्प्रोपलभ्यते । यत्तु ताण्डिनामुप- लभ्यते, त्रेधाविभक्तस्यायुषः सवनत्रयत्वम् इत्यादि, न तत् किञ्चिदपि तैत्तिरीयके पश्यामः । अतो मरणवभृथत्वाद्यन्तर्गतास्यबाधाद्विद्य- योर्भेद उचितः । अपिच न तैत्तिरीयाणामुपासनमिदं, किन्तु हिं ब्रह्मविद्या—प्रशंसा । तस्यैवंविदुष इति ब्रह्मविदोऽनुकर्षणात् ।

* पुरुषो वाव यज्ञ इत्येवमेकैवेति Q, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† ब्रह्मविदोऽनुक्रमणादि इति Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

प्राति तस्माद् ब्रह्मणो महिमानमित्युपनिषत्^(४) ॥
अनु० ६४ ॥

तस्मान्न विद्यैक्यशङ्कायामप्यवकाशोऽस्ति । एतस्मिन्ननुवाके तत्त्व-
ज्ञानिसेवानिमित्ताभिहितेत्यशेषमतिमङ्गलं ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरोदेधादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति नारायणीये चतुःषष्टितमोऽनुवाकः ॥ ६४ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-
भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वे-
दार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुरारण्यकभाष्यं सम्पूर्णम् ॥ ० ॥

[एतदुपनिषदः प्रारम्भे भाष्यकारेण लिखितमेतत्, यदस्याः
 प्राखाभेदेन अनुवाकसङ्ख्याभेदो वर्तते । तच्च द्राविडैरस्यास्तुः-
 षष्टिसङ्ख्याकानुवाकाः पचन्ते । आन्ध्रैरस्या अश्रीत्यनुवाकाः, क-
 र्णाटकैस्तुःषण्णत्यनुवाकाः, अन्यैरेकोनवत्यनुवाकाः परिपचन्ते ।
 परन्तु अस्मत्सङ्घे विभिन्नदेशसमानोते भाष्यपुस्तकचये चतुःषष्ट्य-
 अनुवाकपर्यन्तमेव व्याख्यानं दृश्यते । एतदेव सम्पूर्णतया वर्णितं प्रत्य-
 क्षमुपलभ्यते । अथास्मत्सङ्घे मूलपुस्तकचतुष्टये तु अश्रीत्यनुवाका
 विन्यस्ताः । अनुवाकसङ्ग्रहेषु तेषामश्रीत्यनुवाकानामेव प्रतीका-
 नि लिखितानि । पुनरेतेषामनुवाकानां ये अनुवाका भाष्य-
 कारेण व्याख्याताः, न तेषु कतिपयेषु मूलपुस्तकधृतपाठक्रमरत्ना
 जायते । कुचचिदनुवाकद्वयस्यैकत्वमपि प्रतिपादितम् । कुचचित्त-
 नुवाकांश्रीभृतकण्डिकैकाप्यनुवाकत्वेन परिगृहीता । एतदवलोक्य
 व्याख्यानानुरोधेनास्माभिर्भाष्यपुस्तकचयानुसारिणी सभाष्या नि-
 खिलापीयं मुद्रापिताऽभूत् । अथ इदानीं भाष्यकारपरित्यक्ताः
 कतिपयमूलानुवाका मुद्रापिता भवन्ति । मूलभाष्ययोः परस्पर-
 मनुवाकसङ्ख्याभेदज्ञानार्थं तद्योरनुवाकसमन्वायकारा मुद्रापिता
 भवन्ति ॥]

भाष्यसम्मतानु- वाकाङ्क्षाः ।	मूलपुस्तकसम्मतानु- वाकाङ्क्षाः ।
१	१-२
२	४
३	३
४	५
५	६, ७
६	८
७	९
८	१०
९	११
१०	१२
११	१३
१२	२३
१३	१४
१४	१५
१५	३७
१६	२४
१७	२५
१८	२२
१९	२६
२०	२७
२१	२८
२२	२९
२३	३०
२४	३१
२५	३२
२६	३४, ३५ कियदंशः
२७	३५ कियदंशः
२८	मूलपुस्तके नास्ति
२९	३८ कियदंशः

मूलपुस्तकसम्मतानु- वाकाङ्क्षाः ।	भाष्यसम्मतानु- वाकाङ्क्षाः ।
१	१-१५ दशतिपर्यन्तः
२	१ जातवेदस इत्यादिभ्य
३	३ [शेषपर्यन्तः
४	२
५	४
६	५ कियदंशः
७	५ कियदंशः
८	६
९	७
१०	८
११	९
१२	१०
१३	११
१४	१३
१५	१४
१६	भाष्यदृष्टमूले नास्ति ।
१७	४३
१८	४४
१९	४५
२०	४६
२१	४७
२२	१८
२३	१२
२४	१६
२५	१७
२६	१९
२७	२०
२८	२१
२९	२२

भाष्यसम्मतानु- वाकाङ्क्षाः ।	मूलपुस्तकसम्मतानु- वाकाङ्क्षाः ।	मूलपुस्तकसम्मतानु- नुवाकाङ्क्षाः ।	भाष्यसम्मतानु- वाकाङ्क्षाः ।
३०.....	३६ कियदंशः	३०.....	२३
३१.....	३८ कियदंशः	३१.....	२४
३२.....	३९ कियदंशः	३२.....	२५
३३.....	३९ कियदंशः	३३.....	भाष्यघृतमूले नास्ति
३४.....	३९ कियदंशः	३४.....	२६ कियदंशः
३५.....	३९ कियदंशः	३५.....	२६, २७ कियदंशः
३६.....	७० *	३६.....	३० कियदंशः
३७.....	७४	३७.....	१५
३८.....	७१	३८.....	४८
३९.....	४१	३९.....	४९
४०.....	४२ कियदंशः	४०.....	५० कियदंशः
४१.....	४२ कियदंशः	४१.....	४९
४२.....	४३	४२.....	४०—४१
४३.....	१७	४३.....	४२
४४.....	१८	४४-६४.....	भाष्यघृतमूले न सन्ति
४५.....	१९	६५.....	५१, ५२, ५३, ५४
४६.....	२०	६६.....	५५, ५६, ५७, ५८, ५९ कियदंशः
४७.....	२१	६७.....	भाष्यघृतमूले नास्ति
४८.....	३८	६८.....	२९ कियदंशः
४९.....	३९	६९.....	३२, ३३, ३४, ३५ त्वक्त्वा- तिरिक्तपदाः
५०.....	४० कियदंशः	७०.....	३६ *
५१.....	६५ कियदंशः	७१.....	३८
५२.....	६५ कियदंशः	७२, ७३.....	भाष्यघृतमूले न सन्ति
५३.....	६५ कियदंशः	७४.....	३७
५४.....	६६ कियदंशः	७५-७७.....	भाष्यघृतमूले न सन्ति
५५.....	६६ कियदंशः		

* भाष्यकारघृतं ब्रह्मसि न चास्माद्व्यतत्यायेति वाक्यं मूलपुस्तके न दृश्यते ।

भाष्यसम्मतानु- वाकाङ्गाः ।	मूलपुस्तकसम्मतानु- वाकाङ्गाः ।	मूलपुस्तकसम्मतानु- वाकाङ्गाः ।	भाष्यसम्मतानुवा- काङ्गाः ।
५७.....	६६ कियदंशः	७८.....	६२
५८.....	६६ कियदंशः	७९.....	६३
५९.....	६६ कियदंशः	८०.....	६४
६०.....	६५ कियदंशः		
६१.....	मूलपुस्तके नास्ति		
६२.....	७८		
६३.....	७९		
६४.....	८०		

मूलस्य पञ्चदशानुवाकात्परं योऽनुवाको वर्तते नैव भाष्य-
कारेण धृतः । तद्यथा—

निधनपतये नमः । निधनपतान्तिकाय नमः ।
ऊर्ध्वाय नमः । ऊर्ध्वलिङ्गाय नमः । हिरण्याय नमः ।
हिरण्यलिङ्गाय नमः । सुवर्णाय नमः । सुवर्णलिङ्गा-
य नमः । दिव्याय नमः । दिव्यलिङ्गाय नमः । भवाय
नमः । भवलिङ्गाय नमः । शर्वाय नमः । शर्वलि-
ङ्गाय नमः । शिवाय नमः । शिवलिङ्गाय नमः ।
ज्वलाय नमः । ज्वललिङ्गाय नमः । आत्माय नमः ।
आत्मलिङ्गाय नमः । परमाय नमः । परमलिङ्गाय
नमः । एतत् सोमास्य सूर्यस्य सर्वलिङ्गं स्थापयति
पाणिमन्त्रं पविचं ॥ अनु० १६ ॥

मूलस्य षड्त्रिंशद्गुणाकात्परम् ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादि
सायुज्यं विनियोगमित्यन्तस्त्रयस्त्रिंशद्गुणाको भाष्यकारेण न धृतः ।
तद्यथा—

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म । अग्निर्देवता ब्रह्म इत्यार्घं ।
गायत्रच्छन्दं परमात्मं सरूपं । सायुज्यं विनियोगं ॥
॥ अनु० ३३ ॥

भाष्यकारस्य षड्त्रिंशद्गुणाको मूले चतुस्त्रिंशद्गुणाकांशत्वेन
पञ्चत्रिंशद्गुणाकांशत्वेन च सम्पादितः । पञ्चत्रिंशद्गुणाकस्य ॐ
भूरित्यादि शेषभागो भाष्यकारेण सप्तत्रिंशद्गुणाकत्वेन निष्पा-
दितः । तदेतद्गुणाको पूर्णो यथा—

आयातु वरदा देवी अक्षरं ब्रह्म सम्मितं । गायत्री
छन्दसां मातेदं ब्रह्म जुषस्व मे । यद्गहात् कुरुते
पापं तद्गहात् प्रतिमुच्यते । यद्रात्रियात् कुरुते पापं
तद्रात्रियात् प्रतिमुच्यते । सर्ववर्णं महादेवि सन्ध्या-
विद्ये सरस्वति ॥ अनु० ३४ ॥

ओजोऽसि सद्दोऽसि बलमसि भ्राजोऽसि देवानां
धामनामासि विश्वमसि विश्वायुः सर्वमसि सर्वायुर-
मिभूरों गायत्रीमावाहयामि सावित्रीमावाहयामि

सरस्वतीमावाहयामि छन्दर्षीनावाहयामि त्रियमा-
वाहयामि गायत्रिया गायत्रीच्छन्दो विश्वामिच्च ऋषिः
सविता देवताऽग्निमुखं ब्रह्मा शिरो विष्णुर्हृदयः रुद्रः
शिखा पृथिवी योनिः प्राणापानव्यानोदानसमानाः
सप्राणा श्वेतवर्णा साङ्ख्यायनसगोचा गायत्री चतुर्विंश-
शत्यक्षरा चिपदा षट्कुक्षिः पञ्चशीर्षोपनयने विनि-
योगः ॐ भूः । ॐ भुवः । ॐ सुवः । ॐ महः ।
ॐ जनः । ॐ तपः । ॐ सत्यं । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं
भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ।
ओमापोज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम् ॥
अनु० ३५ ।

मूलस्य षट्त्रिंशदनुवाके, गच्छ देवि यथासुखं इति कण्डि-
कायाः परम् स्तुतो मयेत्यादि ब्रह्मलोकमित्यन्त एतदनुवाक-
श्लेषद्विकण्डिकात्मकः पाठो भाष्यकारेण न धृतः । तद्यथा—

स्तुतो मया वरदा वेदमाता प्रचोदयन्ती पवने द्वि-
जाता । आयुः पृथिव्यां द्रविणं ब्रह्मवर्षसं मह्यं दत्त्वा
प्रजातुं ब्रह्मलोकं ॥ अनु० ३६ ॥

भाष्यस्य पञ्चाशानुवाके, अद्रिजा चतं वृहत् इति कण्डि-
कायाः परम् चचे लेत्यादि अमृतस्य धारामित्यन्तस्तदनुवा-
कान्तर्गतपाठो मूलग्रन्थस्य चत्वारिंशानुवाकान्तगतः । स च भाष्य-
कारेण न धृतः । तद्यथा—

च॒चे त्वा रु॒चे त्वा समित् स॒वन्ति स॒रिता न धे॒नाः ।
अ॒न्तर्हृ॒दा म॒नसा पू॒यमा॒नाः । घृ॒तस्य॑ धा॒रा अ॒भि-
चा॒कशी॒मि । हिर॒ण्ययो॑ वे॒तसो॑ म॒ध्य आ॒सां । तस्मि॑न्-
त्स॒पर्णो॑ म॒धुकृ॒त्कुला॒यी भ॒जन्वा॒स्ते मधु॑ दे॒वता॒भ्यः ।
तस्या॑स॒ते इ॒रयः॑ स॒प्त ती॒रे स्व॒धां दु॒हाना॑ अ॒मृत॑स्य
धा॒रां ।

मूलस्य त्रिचत्वारिंशदनुवाकानन्तरं चतुश्चत्वारिंशानुवाकात्
चतुःषष्ट्यनुवाकपर्यन्तमेकविंशत्यनुवाकाः भाष्यकारेण न भाषि-
ताः । तद्यथा—

म॒यि मे॒धां म॒यि प्र॒जां म॒य्यग्नि॑स्तेजो॑ द॒धातु॑ म॒यि
मे॒धां म॒यि प्र॒जां म॒यीन्द्र॑ इन्द्रि॒यं द॑धातु॑ म॒यि मे॒धां
म॒यि प्र॒जां म॒यि सूर्यो॑ धा॒जो द॑धातु॑ ॥ अनु० ४४ ॥

अ॒पैतु॑ मृ॒त्युर॒मृत॑न्न॒ आ॒गन् वैव॑स्व॒तो नो॑ अ॒भयं
कृ॒णोतु॑ । प॒र्णं व॒नस्प॑ते॒रिवा॒भिमः॑ शी॒यता॑ र॒यिः
स॒च॒तान्नः॑ श॒चीप॑तिः ॥ अनु० ४५ ॥

परं मृत्यो अनुपरैहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देव्या-
नात् । चक्षुषते शृण्वते ते ब्रवीमि मा मः प्रजाः
रीरिषो मेत वीरान् ॥ अनु० ४६ ॥

वातं प्राणं मनसान्भारभामहे प्रजापतिं यो भुव-
नस्य गोपाः । स नो मृत्योस्त्रायतां पात्वहसो ज्यो-
ग्जीवाजरामशीमहि ॥ अनु० ४७ ॥

अमुत्र भूयादध यद्यमस्य वृहस्पते अभिशस्तेरमु-
च्चः । प्रत्यौहतामश्विना मृत्युमस्माद्देवानामग्ने भिष-
जा शचीभिः ॥ अनु० ४८ ॥

हरिः हरन्तमनुयन्ति देवा विश्वस्येशानं वृषभं
मतीनां । ब्रह्म सरूपमनुमेदमागादयन् मा विबधी-
र्विक्रमस्व ॥ अनु० ४९ ॥

शक्कैरग्निमिन्धान उभौ लोकौ सनेमहं । उभयो-
ल्लोकयोर्द्ध्वातिमृत्युन्तराम्यहं ॥ अनु० ५० ॥

मा छिंदे मृत्यो मा बधीर्मा मे बलं विवृहो मा
प्रमौषोः । प्रजां मा मे रीरिष आयुरुग्रनुचक्षसन्त्वा
हविषा विधेम ॥ अनु० ५१ ॥

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षन्तमुत
 मा न उक्षितं । मा नो बधीः पितरु मेत मातरं
 प्रिया मा नस्तनुवो रुद्र रीरिषः ॥ अनु० ५२ ॥

मा नस्तोके तमये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो
 अश्वेषु रीरिषः । वीरान्मानो रुद्रभामितो बधीर्हवि-
 षन्तो नमसा विधेम ते ॥ अनु० ५३ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा ज्ञातानि परिता
 बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयः स्याम-
 पतयो रयीणां ॥ अनु० ५४ ॥

स्वस्तिदा विशस्पतिर्दृष्ट्वा विमृधो वशी । दृषेन्द्रः
 पुर एतु नः स्वस्तिदा अभयङ्करः ॥ अनु० ५५ ॥

त्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनं । उर्वारुकमिव
 बन्धनान् मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ अनु० ५६ ॥

ये ते सहस्रमयुतं पाशा मृत्यो मर्त्याय इन्तये । तान्
 यज्ञस्य मायया सर्वानव यजामहे ॥ अनु० ५७ ॥

मृत्यवे स्वाहा मृत्यवे स्वाहा ॥ अनु० ५८ ॥

देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । अन्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । अस्मत्कृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । यद्विवा च नक्तश्चैनश्चकृम तस्यावयजनमसि स्वाहा । यत्स्वपन्तश्च जाग्रतश्चैनश्चकृम तस्यावयजनमसि स्वाहा । यत्सुषुप्तश्च जाग्रतश्चैनश्चकृम तस्यावयजनमसि स्वाहा । यद्विद्वाःसश्चाविद्वाःसश्चैनश्चकृम तस्यावयजनमसि स्वाहा । एनस एनसोऽवयजनमसि स्वाहा ॥ अनु० ५९ ॥

यदौ देवाश्चकृम जिह्वया गुरु मनसो वा प्रयुती देवहेडनं । अरा वायो नो अभिदुच्छुनाय ते तस्मिन्तदेनो वसवो निधेतन स्वाहा ॥ अनु० ६० ॥

कामो कार्षीन्मो नमः । कामो कार्षीत्कामः करोति नाहं करोमि कामः कर्त्ता नाहं कर्त्ता कामः कारयिता नाहं कारयिता एष ते काम कामाय स्वाहा ॥ अनु० ६१ ॥

मन्युरकार्षीन्ममो नमः । मन्युरकार्षीन्मन्युः करो-
ति नाहं करोमि मन्युः कर्ता नाहं कर्ता मन्युः कार-
यिता नाहं कारयिता एष ते मन्यो मन्यवे स्वाहा ॥
॥ अनु० ६२ ॥

तिलान् जुहोमि सरसाः सपिष्टान् गन्धार मम चित्ते
रमन्तु स्वाहा । गावो हिरण्यं धनमन्नपानः सर्वेषाः
श्रियै स्वाहा । श्रियञ्च लक्ष्मीञ्च पुष्टिञ्च कीर्तिञ्चानृ-
ण्यतां ब्रह्मण्यं बहुपुत्रतां । अहामेधे प्रजाः सन्ददातु
स्वाहा ॥ अनु० ६३ ॥

तिलाः कृष्णास्तिलाः श्वेतास्तिलाः सौम्या वशानुगाः ।
तिलाः पुनन्तु मे पापं यत्किञ्चिद्दुरितं मयि स्वाहा ।
चोरस्यान्नं नवश्राद्धं ब्रह्महा गुरुतल्पगः । गोस्तेयः
सुरापानं भ्रूणहत्या तिला शान्तिः शमयन्तु स्वाहा ।
श्रीञ्च लक्ष्मीञ्च पुष्टीञ्च कीर्तिञ्चानृण्यतां । ब्रह्मण्यं
बहुपुत्रतां । अहामेधे प्रजा तु जातवेदः सन्ददातु
स्वाहा ॥ अनु० ६४ ॥

मूलपुस्तकस्य पञ्चषष्टितमानुवाको भाष्यकारेण ५१, ५२, ५३, ५४, ६० इति पञ्चानुवाकत्वेन परिगणितः । तत्पाठक्रमोऽपि परिवर्तितः । अतएव स मूलपुस्तकस्य पाठक्रमेणात्र पुनर्मुद्रापितः ।

प्राणापानव्यानोदानसमाना मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा । वाङ्मनश्चक्षुः-
 श्रोत्रजिह्वाघ्राणरेतो बुध्याकृतिः सङ्कल्पा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा । त्वक्चर्ममाःसरुधिरमेदोमज्जास्नायवोऽस्थोनि मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा । शिरःपाणिपादपार्श्वपृष्ठोरूदरजङ्घशिभ्रोपस्थपायवो मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा । उत्तिष्ठ पुरुष हरित पिङ्गललोहिताक्षि देहि देहि ददापयिता मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा ॥ अनु० ६५ ॥

मूलपुस्तकस्य षट्षष्ट्यनुवाकस्य भृथ्यंशो भाष्यकारेण ५५, ५६, ५७, ५८, ५९ इति पञ्चानुवाकत्वेन परिगणितः । तत्पाठक्रमोऽपि परिवर्तितः । अतएव स मूलपुस्तकक्रमेणात्र पुनर्मुद्रापितो भवति ।

पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशा मे शुध्यन्तां । ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा । शब्दस्पर्शरूपरस-

गन्धा मे शुध्यन्तां । ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासुः स्वाहा । मनोवाक्कायकर्माणि मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासुः स्वाहा । अव्यक्तभावैरहंकारैर्ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासुः स्वाहा । आत्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासुः स्वाहा । अन्तरात्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासुः स्वाहा । परमात्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासुः स्वाहा । द्युधे स्वाहा । द्युत्पिपासाय स्वाहा । विविश्वे स्वाहा । ऋत्विग्विधानाय स्वाहा । कषेत्काय स्वाहा । द्युत्पिपासामलं ज्येष्ठामलक्ष्मीनीशयाम्यहं । अभूतिमसमृद्धिञ्च सर्वां निर्णुद मे पाप्मानः स्वाहा । अक्षमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयमानन्दमयमात्मा* मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासुः स्वाहा ॥
अनु० ६६ ॥

मूलपुस्तकस्य षट्षष्टितमानुवाकत्परम् सम्पूर्णसप्तषष्टितमो-
ऽनुवाको भाष्यकारेण न व्याख्यातः । तद्यथा,

अग्नये स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । भुवाय

* विज्ञानमवानन्दमया इति F, Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

भूमाय स्वाहा । ध्रुवक्षितये स्वाहा । अच्युतक्षितये
स्वाहा । अमये स्विष्टकृते स्वाहा । धर्माय स्वाहा ।
अधर्माय स्वाहा । अद्भ्यः स्वाहा । ओषधिवनस्प-
तिभ्यः स्वाहा ॥ १ ॥

रक्षोदेवजनेभ्यः स्वाहा । गृह्याभ्यः स्वाहा । अव-
सानेभ्यः स्वाहा । अवसानपतिभ्यः स्वाहा । सर्व-
भूतेभ्यः स्वाहा । कामाय स्वाहा । अन्तरिक्षाय
स्वाहा । यदेजति जगति यच्च चेष्टति नाम्नो भागो
यन्नाम्ने स्वाहा । पृथिव्यै स्वाहा । अन्तरिक्षाय
स्वाहा । दिवे स्वाहा । सूर्याय स्वाहा । चन्द्रमसे
स्वाहा । नक्षत्रेभ्यः स्वाहा । इन्द्राय स्वाहा । बृह-
स्पतये स्वाहा । प्रजापतये स्वाहा । ब्रह्मणे स्वाहा ।
स्वधा पितृभ्यः स्वाहा । नमो रुद्राय पशुपतये स्वाहा ।
देवेभ्यः स्वाहा । पितृभ्यः स्वधास्तु । भूतेभ्यो नमः ।
मनुष्येभ्यो हन्ता । प्रजापतये स्वाहा । परमेष्ठिने
स्वाहा । यथा कूपः शतधारः सहस्रधारो अक्षितः ।
एवाम् अस्तु । धान्यं सहस्रधारमक्षितं । धनधान्यै
स्वाहा । ये भूताः प्रचरन्ति दिवा नक्तं बलिमिच्छन्तो
वितुदस्य प्रेष्याः । तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि
मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु स्वाहा ॥ अनु० ६७ ॥

मूलपुस्तकस्याष्टषष्टितमानुवाकः पूर्णो भाष्यकारेण न व्याख्या-
तः । अतएव पूर्णः स मुद्रापितः । तद्यथा,

ॐ तद्ब्रह्म । ॐ तद्वायुः । ॐ तदात्मा । ॐ
तत्सत्यं । ॐ तत्सर्वं । ॐ तत्पुरोर्नमः । अन्तश्चरति
भूतेषु गुहायां विश्वमूर्तिषु । त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार-
स्त्वमिन्द्रस्त्वꣳ रुद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं ब्रह्म त्वं प्रजापतिः ।
त्वं तदाप आपोज्योतो रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुव-
रोम् ॥ अनु० ६८ ॥

मूलपुस्तकस्य एकोनषष्टितमानुवाको भाष्यकारेण ३२, ३३,
३४, ३५ इत्यनुवाकपञ्चकरूपेण निर्दिष्टः । अत्र तस्य मूलपु-
स्तकस्यानुसारी पाठो मुद्रापितः । तद्यथा,

अद्वायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि । अद्वायाम-
पाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । अद्वायां व्याने निविष्टो-
ऽमृतं जुहोमि । अद्वायामुदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ।
अद्वायाꣳ समाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । ब्रह्मसि म
आत्माऽमृतत्वाय । अमृतोपस्तरणमसि । अद्वायां
प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मा विशाप्रदा-
हाय । प्राणाय स्वाहा । अद्वायामपाने निविष्टोऽमृतं
जुहोमि । शिवो मा विशाप्रदाहाय । अपानाय
स्वाहा । अद्वायां व्याने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ।

शिवो मा विशाप्रदाहाय । व्यानाय स्वाहा । अद्वाया-
मुदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मा विशाप्रदा-
हाय । उदानाय स्वाहा । अद्वायाऽ समाने निविष्टो
ऽमृतं जुहोमि । शिवो मा विशाप्रदाहाय । समानाय
स्वाहा । ब्रह्मणि म आत्मा मृतत्वाय । अमृतापि-
धानमसि ॥ अनु० ६६ ॥

मूलपुस्तकस्यैकसप्ततितमानुवाकात्परम् द्विसप्ततितम-त्रिसप्तति-
तमानुवाकौ भाष्ये न धृतौ । तद्यथा,

वाक्म आसन् । नसोः प्राणः । अक्षयोश्चक्षुः ।
कर्णयोः श्रोत्रं । बाहुवोर्बलं । ऊरुवोरोजः । अरिष्टा
विश्वान्यङ्गानि तनूः । तनुवा मे सह नमस्ते अस्तु मा
मा हिंसीः ॥ अनु० ७२ ॥

वयः सुपर्णा उपसेदरिन्द्रं प्रियमेधा चक्षयो नाध-
मानाः । अप ध्वान्तमूर्खुहि पूर्धि चक्षुर्मुमुग्ध्यस्मान्नि-
धयेऽवबद्धान् ॥ अनु० ७३ ॥

मूलपुस्तकस्य चतुःसप्ततितमानुवाकात्परम् पञ्चसप्ततितम-षट्-
सप्ततितमसप्तसप्ततितमानुवाका भाष्यकारेण न लिखिताः । तद्यथा,

नमो रुद्राय विष्णवे मृत्युर्मे पाहि ॥ अनु० ७५ ॥

त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुशुस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्विनस्य-
रि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे
सुचिः ॥ अनु० ७६ ॥

शिवेन मे सन्तिष्ठस्व स्योनेन मे सन्तिष्ठस्व सुभूतेन
मे सन्तिष्ठस्व ब्रह्मवर्चसेन मे सन्तिष्ठस्व यज्ञस्यर्द्धिमनु-
सन्तिष्ठस्वोप ते यज्ञ नम उप ते नम उप ते नमः ॥
अनु० ७७ ॥

अम्भस्य, एकपञ्चाशच्छतं(१) । जातवेदसे, चतुर्दश(२) ।
भूरन्(३), भूरमये(४), भूरमये, चैकमेकम्(५) ।
पाहि, पाहि, चत्वारि, चत्वारि(६-७) । यम्बन्दसाम्
द्वे (८) । नमो ब्रह्मणे(९), ऋतं तपः(१०), यथा
वृक्षस्य, एकमेकम्(११) । अणोरणीयान् चतुस्त्रिंश-
शत(१२) । सहस्रशोर्षः षट्त्रिंशतिः(१३) । आदित्यो
वा एषः(१४), आदित्यो वै तेजः, एकमेकम्(१५) ।
निधनपतये चयौविंशतिः(१६) । सद्योजातम् चीणि
(१७) । वामदेवाय एकम्(१८) । अघोरैभ्यः(१९),
तत्पुरुषाय, द्वे, द्वे(२०) । ईशानः(२१), नमो हिरण्य-
बाहवे, एकमेकम्(२२) । ऋतं सत्यं द्वे(२३) । सर्वा

वै, चत्वारि(२४) । कद्रुद्राय, चीणि(२५) । यस्य वै-
 कङ्कती(२६), कृणुषु पाजः(२७), अदितिः(२८),
 आपो वा इदम्, एकमेकम्(२९) । आपः पुनन्तु,
 चत्वारि(३०) । अग्निश्च(३१), सूर्यश्च, नव नव(३२) ।
 ओमिति, चत्वारि(३३) । आयातु, पञ्च(३४) । ओजोसि,
 दश(३५) । उक्तमे, चत्वारि(३६) । घृणिः, चीणि(३७) ।
 ब्रह्म मेतु मां, यास्ते, ब्रह्महत्यां, द्वादश(३८) । ब्रह्म
 मेधया, अद्यानः, इमं, भ्रूणहत्यां(३९), ब्रह्म मेधवा,
 ब्रह्मा देवानाम्, इदं, वीरहत्याम्, एकान्नविंशतिः,
 एकान्नविंशतिः(४०) । मेधा देवी(४१), मेधां म-
 इन्द्रः, चत्वारि, चत्वारि(४२) । आ मां मेधा,
 द्वे(४३) । मयि मेधाम्, एकम्(४४) । अपैतु(४५),
 परं(४६), वातं प्राणम्(४७), अमुच भूयात्(४८),
 हरिः(४९), शक्कैर्मिं(५०), मा च्छिदो मृत्यो
 (५१), मा नो महान्तं(५२), मा नस्तोके(५३), प्रजा-
 पते(५४), स्वस्तिदा(५५), त्वम्बकं(५६), ये ते सह-
 स्रं, द्वे, द्वे(५७) । मृत्यवे स्वाहा, एकम्(५८) । देव-
 कृतस्य, एकादश(५९) । यदो देवाः(६०), कामो-
 ऽकार्षीत्(६१), मन्युरकार्षीत्, द्वे, द्वे(६२) । ति-
 लान् जुहोमि, गावः, अयं, प्रजाः, पञ्च(६३) । तिलाः

कृष्णाः, चोरस्य, श्रीः, प्रज्ञा तु ज्ञातवेदः(६४), सप्त ।
 प्राणापान, वाक्, त्वक्, शिरः, उत्तिष्ठ पुरुष, पञ्च
 (६५) । पृथिवी, शब्द, मनः, अव्यक्त, आत्मा, अन्त-
 रात्मा, परमात्मा मे, क्षुधे, अन्नमय, पञ्चदश(६६) ।
 अग्नये स्वाहा, एकचत्वारिंशत्(६७) । ओं तद्ब्रह्म,
 नव(६८) । अद्वायां प्राणे निविष्टः, चतुर्विंशतिः(६९) ।
 अद्वायां प्राणे निविश्यामृतं हुतं, दश(७०) । अरु-
 ष्ठमात्रः पुरुषः, द्वे(७१) । वाञ्छं आसन्, अष्टौ(७२) ।
 वयः सुपर्णाः(७३), प्राणानां ग्रन्थिरसि, द्वे, द्वे(७४) ।
 नमो रुद्राय, एकम्(७५) । त्वमग्ने द्युभिः, द्वे(७६) ।
 शिवेन मे सन्तिष्ठस्व(७७), सत्यं(७८), प्राजापत्यः
 (७९), तस्यैवम्, एकमेकम्(८०) । अशीतिरनु-
 वाकाः ॥

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं कुरवा-
 वहे । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहे ॥ ओम्
 शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ हरिः ॐ ॥

इत्यारण्यकं समाप्तं ॥

RETURN TO → CIRCULATION DEPARTMENT
202 Main Library

LOAN PERIOD 1	2	3
HOME USE		
4	5	6

ALL BOOKS MAY BE RECALLED AFTER 7 DAYS
 1-month loans may be renewed by calling 642-3405
 6-month loans may be recharged by bringing books to Circulation Desk
 Renewals and recharges may be made 4 days prior to due date

DUE AS STAMPED BELOW

AUG 29 1982		
Sept. 29		
REC. CIR. NOV 4 '82		
AUG 14 1985		
REC CIRC JAN 6 1986		

GENERAL LIBRARY - U.C. BERKELEY

8000906421

YD 07330

818655

UNIVERSITY OF CALIFORNIA LIBRARY

